

ગુજરાત

ચૈત્ર ૧૯૭૬ થી ભાદ્રપદ ૧૯૭૬ મુખીના
પુસ્તક ત્રીજાની અનુક્રમણિકા

ત્રીજી

સાહિત્યમંડલ તરફથી

રા. કનૈયાલાલ બાગેકલાલ મુનશી,
એ.વ.૧૯૮૮,

પ્રકાશક

શ્રી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમિટેડ

૫૩, મેરોજ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુમ્બઈ

ઓફીસ

“ગુજરાત” કાર્યાલય,

૨૨ બેકહાઉસ લેન, મેરોજ સ્ટ્રીટ,

કોટ, મુમ્બઈ નં. ૧

વિષય	લેખક	પ્રકાર	માસ	પૃષ્ઠ
મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ	"	"	ભાદ્રપદ	૫૪૧
મનઃસુખરામ સૂર્યરામ	"	"	અ. જ્યેષ્ઠ	૨૨૭
મહાશંકર	" સીતારામ જેસીંગભાઈ શર્મા	રમુજી સ્કેચ	ચૈત્ર	૮૬૯
મીરાં-ગુજરાતની કાવ્યમૂર્તિ	" કનૈયાલાલ માણેકલાલ	માહિત્ય	વૈશાખ	૧૧૧
	મુનશી			
મીરીસ મારગોટ એસ્કવીથ	સૌ. બહેન લીલાવતી	ચરિત્ર	આષાઢ	૩૬૭
મુસલમાન અમલ દરમીઆન વ્યાપાર	રા. ખુશાલ તલકરી શાહ	માહિત્ય	ભાદ્રપદ	૬૪૩
મ્યુનીસીપલ સેક્રેટરી	" ધૂમકેતુ	વાર્તા	શ્રાવણ	૪૬૫
રણછોડભાઈ ઉદયરામ	" નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	ચરિત્ર	દ્વિ. જ્યેષ્ઠ	૨૬૫
રણધામથી રણવાટે	" ગોકુલદાસ દ્વારકદાસ	કાવ્ય	આષાઢ	૩૩૧
	રાધસુરા			
રાજાધિરાજ	" કનૈયાલાલ માણેકલાલ	નવલકથા	ચૈત્ર	૩૮
	મુનશી			
"	"	"	અ. જ્યેષ્ઠ	૨૩૩
"	"	"	દ્વિ. જ્યેષ્ઠ	૩૦૨
"	"	"	આષાઢ	૩૮૮
"	"	"	શ્રાવણ	૪૮૪
"	"	"	ભાદ્રપદ	૫૫૦
રાણકદેવી	" જાનાણુ	કાવ્ય	દ્વિ. જ્યેષ્ઠ	૨૯૮
રુબાઈયાત ઉમર ખ્યામ	" મહમદુસેન અલસારવી	"	શ્રાવણ	૪૭૨
રેખાચિત્રો	સૌ. બહેન લીલાવતી	ચરિત્ર	ચૈત્ર	૧૫
રોમન સ્વરાજ્ય	રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ	નાટક	"	૩
"	"	"	વૈશાખ	૧૨૧
"	"	"	અ. જ્યેષ્ઠ	૧૯૧
"	"	"	દ્વિ. જ્યેષ્ઠ	૨૮૯
"	"	"	આષાઢ	૩૫૬
"	"	"	ભાદ્રપદ	૫૩૫
હુવતું કલામંદિર	" રંજિતલાલ દરિયાલ પંડ્યા	કથા	વૈશાખ	૧૩૬
વીજોગણુ વાંસજીવી	" લલિત	કાવ્ય	શ્રાવણ	૪૧૮
વિજ્ઞાનના કેટલાક અંતિમ પ્રયોગો	" પોપટલાલ ગોવિંદલાલ	વિજ્ઞાન	ભાદ્રપદ	૬૧૦
વરાગીને	સ્વ. દયાસેકર વસનજી	શાહ	અ. જ્યેષ્ઠ	૨૩૯

વિષય	લેખક	પ્રકાર	માત્રા	પૃષ્ઠ
શ્રીકૃષ્ણની મુરલીનો સંદેશ	ગોડ પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવણ	માહિત્ય	આવૃત્તિ	૪૪૫
સતીનું આસન	રા પ્રભુવંશ	વાર્તા	ચૈત્ર	૭૭
મમજીવીન માહિત્યના પ્રેરક- તરંગો	,, વિજયરાય કલ્યાણરાય	માહિત્ય	આદ્યપદ	૬૪૯
મગવા	મદ્ર	વાત્તા	આવાદ	૩૬૩
મગદ બર્ન હાડકે	,, ગિલ્પવાન દરિયાવ	ચરિત્ર	અ જ્યેષ્ઠ	૨૦૧
૫૩૫૧				
મામરો કેવા દોડા જોડજોડ	ધનસુખવાન કૃષ્ણવાય	રમુજી રોચ્ય	જાણી	૪૪૮
મહેતા				
માહિત્યમંસદ	,,		આદ્યપદ	૫૫૫
મોદળોની ઝાંખમા	,, મસ્તકદાર	રમુજી રોચ્ય	૧૧૧મ	૧૫૩
મધ્યવંશ	,, વિનોદભા	વાર્તા	અ. જ્યેષ્ઠ	૨૧૯
મોસા	,, મદવન ગીમનવાન મહેતા	,,	આવાદ	૩૫૧

લેખકોની અનુક્રમણિકા

લેખક	વિષય	પ્રકાર	માત્રા	પૃષ્ઠ
મેસ્ત્ર અદ્વૈત તારાપોરવાળા	આતોની જન્મસ્થાન	માહિત્ય	આદ્યપદ	૫૮૧
કૌપાયાય આત્રેવાન મુનગી	અવિમળા અદ્વૈત	નાટક	ધારાજી	૮૧૬
,,	એક પ્રસાદ	માહિત્ય	આવાદ	૩૧૩
,,	ગુજરાત-એક આર્યવિદ્ય	નિદાન	આદ્યપદ	૫૬૧
,,	જનમમદ વ્યવે જનમકલ	સમાવેશસ્થ	દિ જ્યેષ્ઠ	૨૭૬
,,	ધીરા-મુદ્દરાની કાવ્યમર્તિ	માહિત્ય	૧૧૧મ	૧૧૧
,,	રાજાધિરાજ	નવલકથા	ચૈત્ર	૩૮
,,	,,	,,	અ. જ્યેષ્ઠ	૨૩૩
,,	,,	,,	દિ જ્યેષ્ઠ	૩૦૮
,,	,,	,,	આવાદ	૩૩૯
,,	,,	,,	આવાજી	૪૮૪
,,	,,	,,	આદ્યપદ	૫૫૦

ક્રમક	વિષય	પ્રકાર	માસ	પૃષ્ઠ
૧ કાઝી કે, આર. અખ્તારી	ઔરંગઝેબનો ગુજરાત આપે સંબંધ	ઇતિહાસ	ચેત્ર	૫૬
કાઝી	જો હું સ્ત્રી હોત તો ?	સાહિત્ય	દિ. જ્યેષ્ઠ ૨૫૩	
ખુશાબ તબક્કી શાહ	મુસલમાન અમલ દરમી- આન વ્યાપાર	ઇતિહાસ	ભાદ્રપદ	૬૪૩
ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા	ગોકુલપતિ ગિરધારી	કાવ્ય	આવળી	૪૪૪
"	રણુવામણી રણુચાટે	"	આષાઢ	૩૩૧
ચંદ	મરહા	વાર્તા	"	૩૬૩
ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા	હંસા	"	"	૩૫૦
જગદીશ	દેવાઈ	"	વૈશાખ	૧૪૫
૮ જાગણુ	રાણુકદેવી	કાવ્ય	દિ. જ્યેષ્ઠ ૨૯૮	
દયારાંકર વસનંત	વૈરાગીને	"	અ. જ્યેષ્ઠ ૨૩૬	
દુર્ગારાંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	ગુપ્તધુગનું વિહંગાવલોકન	ઇતિહાસ	ભાદ્રપદ	૬૨૫
"	નવું સાહિત્ય	સાહિત્ય	વૈશાખ	૧૭૩
"	"	"	દિ. જ્યેષ્ઠ ૩૧૫	
ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	બાવા આદમની તોંધપોથી	રમુચ રેકેચ	વૈશાખ	૧૦૩
"	"	"	દિ. જ્યેષ્ઠ ૨૫૮	
"	સામરો કેવા હોવા જોખમે ?	"	આવળી	૪૪૯
ધમકેન	કન્યા ઇદિરા	વાર્તા	દિ. જ્યેષ્ઠ ૨૭૧	
"	મ્યુનીસીપલ મંદિરો	"	આવળી	૪૬૫
નરસિંહરાવ બોળાનાથ	કવિ દલપતરામ અને નર્મદ કવિ	ચરિત્ર	ચેત્ર.	૬૧
"	કોટલાલ સેવકરામ (વગેરે)	"	આવળી	૪૫૬
"	નંદરાંકર તથા દુર્ગારામ	"	વૈશાખ	૧૫૧
"	મનઃસુખરામ મૂર્ધરામ	"	અ. જ્યેષ્ઠ ૨૨૭	
"	મજિબાઈ જમતભાઈ	"	આષાઢ	૩૮૨
"	મજિરાંકર રત્નજી ભટ્ટ	"	ભાદ્રપદ	૫૪૧
"	રણુકોટલાલ હિદયરામ	"	દિ. જ્યેષ્ઠ ૨૬૫	
નાજુલલાલ નંદલાલ	કાશુલનું હાંકુ રામ્ય	ઇતિહાસ	અ. જ્યેષ્ઠ ૧૮૧	
નાનાલાલ દલપતરામ કવિ	અવિરામ ઝંઝરી	કાવ્ય	આવળી	૪૧૫
"	પૂર્ણિમા ખાદી ઉત્તીર	"	દિ. જ્યેષ્ઠ ૨૮૭	

સંખક

વિષય

પ્રકાર

માસ

પૃષ્ઠ

પુસ્તકોત્તમ વિશ્રામ માવજી એક	આકાશવાણી	સાહિત્ય	ચૈત્ર	૫૧
"	શ્રીકૃષ્ણની મુરલીનો સંદેશ	"	આવજી	૪૪૫
પોતેટવાલ મોવિડલાલ શાહ	વિજ્ઞાનના કેટલાક અભિમતો	વિજ્ઞાન	ભાદ્રપદ	૬૮૦
પ્રમુદાન	સનીતુ આમન	વાતા	ચૈત્ર	૭૭
બલવંતરાય કલ્યાણરાય કોકોર	અનંદા મુશ્કાલી મુશ્કવળ	કાવ્ય	"	૫૦
મણિશંકર શનૈય ભટ્ટ	રોમન મ્પરલન	નાટક	"	૩
"	"	"	વૈશાખ	૧૨૨
"	"	"	અ. જ્યેષ્ઠ	૧૬૧
"	"	"	દિ. જ્યેષ્ઠ	૨૨૬
"	"	"	આષાઢ	૩૫૬
"	"	"	ભાદ્રપદ	૫૩૫
મનહરરામ હરિદગમ મહેતા	આધુનિક હીંદુસ્થાનીસંગીત	સાહિત્ય	ભાદ્રપદ	૬૬૭
મદમદ હાસમ ચમન	કૃષીક્રમ	પ્રાસંગિક	આષાઢ	૩૩૩
મદમદદુમેન બલસારદી	જેમુનીયા	ઇતિહાસ	વૈશાખ	૧૧૬
"	સ્વાધ્યાયના ઉમર ખ્યામ	કાવ્ય	આવજી	૪૭૨
મસ્ત કૃષીર	સાદર્ભની શોધમા	રમુજ રકેચ	વૈશાખ	૧૫૭
કુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ	અમરખુમિ	વાર્તા	અ. જ્યેષ્ઠ	૧૮૫
"	આખરી પાઠ	"	આવજી	૪૮૩
રમેશ રમનાથ હારેખાન	એ કેમ હતી?	રમુજ રકેચ	અ. જ્યેષ્ઠ	૨૧૩
"	પુનાનખામનની આરામગાદ	પ્રાસંગિક	ચૈત્ર	૨૫
રસવિહારી	ગેરમ	કાવ્ય	દિ. જ્યેષ્ઠ	૨૭૬
રશ્મિનલાલ હરિલાલ પડવા	કલા અને કલામયતા	કલા	ભાદ્રપદ	૧૧૫
"	કુવતુ કલામંદિર	"	વૈશાખ	૧૩૧
"	સરાહ નનંદાદાદ	ચરિત્ર	અ. જ્યેષ્ઠ	૨૦૧
સચિત	વીળેશજી વામજી	કાવ્ય	આવજી	૪૧૮
ધ્યામશંકર પ્રમુદરામ ભટ્ટ	ડી. બ. રજુગોડલાલ ઉલ્લાસ	ચરિત્ર	આષાઢ	૩૩૭
લીલાવતી, સૌ.	કવિવર શેલી	સાહિત્ય	આવજી	૪૭૭
"	યુજીર અંતરના કેટલાક પ્રશ્નો	સમાજશાસ્ત્ર	ભાદ્રપદ	૬૦૩

ક્રમક્ર	વિષય	પ્રકાર	માસ	પૃષ્ઠ
"	મીમીસ મારગોટ એરકરીય	ચરિત્ર	આપાદ	૩૬૭
"	રેખાયિત્રો	"	ચિત્ર	૩
વિજયરાય કટયાણુરાય	જગન્નાથને રસમંદિરે	સાહિત્ય	શ્રાવ	જુ, ૧૯૫
"	નવું સાહિત્ય	"	અ. જ્યેષ્ઠ	૨૪૦
"	સમકાલીન સાહિત્યનાં પ્રેરકનરનો	"	ભાદ્રપદ	૬૪૯
વિનોદકાંત	સ્વયંવર	વાર્તા	અ. જ્યેષ્ઠ	૨૬૯
શંકરપ્રભાદ જીવનજ્ઞાણ ગવણ	ગુજરાતી મઘસાહિત્યનો વિશ્લેષ	સાહિત્ય	ભાદ્રપદ	૬૫૧
"	નવું સાહિત્ય	"	આપાદ	૪૦૨
ગીતારામ જેઠીભાઈ શર્મા	મહાકાંડર	રમુજ રેકેચ	ચિત્ર	૬૯
સુનંદ	દામીએ નહીં ને ડોલીએ નહીં	"	આપાદ	૪૨૫
દરિયાજી માધવજી ભટ્ટ	અશોકના શિલાલેખ.	ઇતિહાસ	વૈશાખ	૯૧

ચિત્રકાર અને ચિત્રોનો અનુક્રમણિકા

૨૯. ગૌરવેનભાઈ ઉમેદભાઈ ખરેલ

અરવેલી વણિકના ખસા પર હાથ મુકી કબી રહે છે
કસ્યાબુક કામણકર એ
કેમ મહાત્માપરતી ! અત્યારે આમ ફરે છે ?
દોકરી ! જરા આપી ખસ
બગવાન ! મારો અર્ધ સ્વીકાર્યો !

આવણુ

,

,

"

"

૩૦. છાશાસાદ અખારાંકર જોશી

દિરિએ પીછી લઈ સુપારા ક્યાં
યુવક અને યુવતી કે વાર્તાવાપ કરી રહ્યા હતા

દિ. જ્યેષ્ઠ

આવણુ

૩૧. ટી. સી. બેગસેકર

સાદબહારે સાધાની આળી બોધી

ચેત

૩૨. દત્તાત્રેય

આખરી વાદ
તાગરને પણ ભુલી જઈ નીચુ નેઈ રહ્યો
પૂર્ણિમા પાછી હોયે
મદરિઓ સફાઈ કરી આકાશમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા
દિરવગર્જ પ્રજ્ઞ થયા

આવણુ

"

દિ. જ્યેષ્ઠ

ચેત

"

૩૩. પુરુષોત્તમરામ મધુગદ્વારા

આખોમાં તુચ્છકાર છવાયો
ચંદ્ર તાણ સમુ એનુ વદન સુખામકુ
વળીવળી વદન સુખતા

જ્યેષ્ઠ

દિ. જ્યેષ્ઠ

આવણુ

૩૪. રાવરાંકર રાવરાંકર પડિત

કોને જોતાંજ ચારે આંખ મળી
જાંસીની આખમાં કાસુ આપ્યા
સાહેબ ! આ રૂબ જોઈ ?

વૈરાગ્ય

આવણુ

"

૩૫. રા. રાવરાંકર સરખ

નવગીને ખેલે લઈ લવકારવા મહેલુ

આવણુ

૨૧. મુંદરરાવ ગોરકજી

આ પવિત્ર લોલીના સોગંદ ખાઈને
 ગત્રાવ રથ તેના ઉપર થઈને
 નમામ દેશદ્રોહીઓને શિરચ્છેદની શિક્ષા કરે
 પધારો મારા ગ્વામી!
 મદારાગ દાકરીનનો વિનય થાઓ!
 યત્નના અગ્નિમાં જલગ્ન દાધ અગ્ની જવા દીધો
 વંદેમાતરમ્
 દોરગીઅસ તરવાર ગત્રાવતો નય છે

પ્રકીર્ણ ચિત્રો

‘આ રહ્યો’ ફહી ફાડ અંદર આપ્યો
 એયોરાનું કેલાસમંદિર
 ‘એવાં પદ્મયાં’ ફહી પ્રમથે દસવા સાગી
 “કૃપીનએસ” માં સરાદનો અભિનય
 તુનાનખામનની અર્ધ સિંદામૂર્તિ
 તુનાનખામનનો સુવર્ણજડિત ચંપક
 તુનાનખામનની દાદમૂર્તિ
 તે અગ્નિમાંથી નિજ દેહજ ભરમ કીધો
 તેની પુત્રી અને પોતે
 પરમ પવિત્ર ગર્ભધાન
 પાત્ર ભરો ન વિત્રાંબ કરે
 પી લો ખુશી ખુશી ખાતા
 મુન્નલ લેષ રજો
 મુંજલે રાગમાતાને અર્ધ આપ્યો
 મેરે સાથ ચરે આઘો
 વાગ પીખરાપણ દતા
 અદમ્યદી જેતુગીસા (રંગીન)
 યી કૃષ્ણતી મુરલીનો મંદિય (રંગીન, ૩ ચિત્રો)
 દેવલે સુના બેસાડ્યો જતને મારે દાદ્યો નથી.

અ. જ્યેષ્ઠ
 યેન
 દ્વિ. જ્યેષ્ઠ
 વૈશાખ
 યેન
 શ્રાવણ
 વૈશાખ
 આષાઢ

આષાઢ
 ભાદ્રપદ
 ”
 અ. જ્યેષ્ઠ
 યેન
 ”
 ”
 અ. જ્યેષ્ઠ
 વૈશાખ
 ”
 શ્રાવણ
 ”
 આષાઢ
 શ્રાવણ
 ”
 અ. જ્યેષ્ઠ
 વૈશાખ
 શ્રાવણ
 ભાદ્રપદ

ગુજરાત

૨૫ ૧ ૫

ચર ૧૮૫૮ ની અનુક્રમણિકા

અંક ૧ એ

ગુજરાત.	(૧૫૨ ડીઝાઇન)	૨૮ સુંદરરાવ ગોરક્ષકર
રસાયણ	(મુખપૃષ્ઠ)	૨૮ પુરુષોત્તમ.
એક અખ	કારાચદવામી મહાત્માને અજ્ઞપિ	૨૧ કૈલાસાચ મુનશી ૨
અમર મુક	વિદાન તેમ સામાન્ય વાચકોને યમ્ય મિત્ર સાથ	૨૧ નરમિંદરાવ રાવેગીઆ ૫
દેખીએ	ગેવે રસપ્રદ બેખ ડીઝાઇન ૨૧ ગોરક્ષકર	૨૧ રણજીતરામ મહેન ૧૦
નાખપિ ૧૪	હાલીઆવાસના કંઈએ સારિત્વનો સાકાલિક નમુનો ચિત્રકાર ૨૧ ગાયગ.	૨૧ કૈલાસાચ મુનશી ૧૩
સાંખ ! બાનંદ એક સન્ને !	ગુજરાતનો નાથ ના સમય પછીની ઐતિહાસિક વાર્તા ચિત્રકાર ૨૧ ગાયગ	૨૧ લલિત ૨૪
મુકંદ સંગીત.	હૃદય મમ કાવ્ય	૨૧ મનદરરામ દતિદરરામ મહેતા ૨૫
અને નવીં !	વિદલાપૂર્ણ અને મનનીય સમીપાલ	૨૧ ખુલાય નવકશી સાદ ૧૩
ગુજરાતીય ગાંધા	નિતોદમ્ય સામાજિક તાલક ચિત્રકાર ગોરક્ષકર	૨૧ મોકુષકામ રાવસુરા ૪૦
અમારી ન ૧૭૬૫	એક રમ્ય કાવ્ય ચિત્રકાર ૨૮ પુરુષોત્તમ	૨૧ પતમખયાય મહેતા ૪૨
જગતનો પ્રતાપ	મર્મિક ક જ્ઞાનય વાર્તા ચિત્રકાર ૨૧ ગોરક્ષકર	૨૧ ખુલાય ન શેદ ૪૬
નકુ સાદિય	- - -	૨૧. સકમસાદ રાશા ૫૨
જગતની નજર	- - -	૫૫
ગંગીઆનેથી	- - -	૫૮
સાદિયસમદ	- - -	૬૦

પ્રકાશક. મી સાદિય પ્રકાશક કચેરી વીમીટક તરફથી ૨૧. વિજય ૧૫ કલ્યાનરાવ

મુદક ૨૮ પ્રસન્નવદન દીનાનથ મલગ

નોંધ. સાદિય મસદ તેમજ "ગુજરાત" ને લખો સત પચનનાદ "ગુજરાત"

"સાદિય, ન" ૧૭૬ દોષજી ખૂટિ. રોડ મુખાઈ ન" ૧-એ
ચિત્રકારે કચેરી ખાસ સચવા કચામ આને ૩

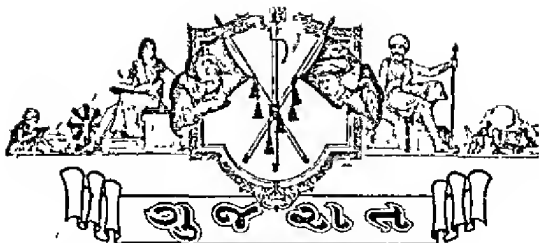
અમારો વેશાખ માસનો અંક

મુખ્ય-૪૪

નોંધારના આપાર: મિત્રદાર રા. ગોરખનભાઈ ઉમેદવાદને હાથે આલેખાયું એક અતિ મુદર મિત્ર.

- માનુષ્યો: મન્દાનના જાળીલા વિદ્વાન રા. જયવંતરાય ક. દામોરનું 'વાત્સલ્યભાવથી ઉજ્જાનું' એક કાવ્ય. મિત્રદાર-રા. રવિશંકર ગવળ (સમિત્ર)
- મુદ્રદાનના મના: રા. ગોમુલદાસ રાવચુરાના આ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા રસિક કાવ્યનો વિશેષ ભાગ મિત્રદાર-રા. પુત્રોત્તમ. (સામેત્ર.).
- દામોરનું સ્વર્ગમંદિર: રા. દુર્ગાશંકર રેવડરામ સાન્નીનો મુદ્રદાનના પ્રાચીન સ્થાપત્યના દેવદરનો અન્વેષણ આપેલો વિદ્વાનભર્યો લેખ. (સમિત્ર:)
- નોંધારના આપાર: રા. મનદમ્ભ મહેતાની દરખા રસથી ઉજ્જવાની એક સાંસાતિ વાત: મિત્રદાર-રા. ગોરખનભાઈ. (મિત્ર)

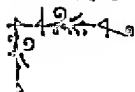

૧૫ ૧ છં ડ. ૧ છ.

ચત્ર ૧૯૭૮.

અંક ૧ લો.

જે રાધા રસમૂર્તિ રમ્ય ચમુના—

તીરે રમી રાધમા,

જે કૃદ્ધે રમણીય પ્રેમસરિતા—

સ્નાને દીધાં દાસમા,

એવું મુગ્ધકિશોર નેન થડી જો

પર્ષાવણું પ્રેમને,

સાધો યોગ સદાય લક્ષ્મણના

ને તાધજો રોમને.

એક અર્થ

લેખક: રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી. બી. એ. એલ. એલ. બી. એલ. એલ. બી. એલ. એલ.

ગાંધીજીનો મુકરમો દુનીઆના મુકરમો રહી જવાનો. ઇતિહાસમાં પ્રયેશો મોટામાં મોટા સામ્રાજ્યની સત્તા—અને માનવજાતિમાં જન્મેલો એક અપ્રતિમ મહાપુરુષ. એક તરફ સર્વશક્તિ સત્તા ને શક્તિ, દુનીઆપર દોર ને દમામ ખેસાડવાની બચકર રાજ્યનીતિ બીજી તરફ સર્વવ્યાપી સત્ત ને અદિસે, દુનીયાપરથી અન્યાય ને પશુવૃત્તિનો નાશ કરવાની બાવના.

પણ મૂર્ચસ્તવિહોણા સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓની દુર્ભાગ્ય સત્તા વીકરી હતી—જનાં તે મહાત્મા, જીવનમુક્તિની શાંતિ અનુભવતો એ પ્રતિનિધિઓને પોતાની દુરગ શીખવતો હોય રહ્યો. તેણે પોતે મી. જુમશીલ્ડને શિક્ષા કરવા સૂચ્યું; તેણે પોતે તેને કથું કે જે તમારે ગન મોટામાં મોટા ગુનોહ છે, તે મારે મન મોટામાં મોટું સલ છે. શાંત ચોગીના તે વાક્ષ્યમાં જાનવાડની નિશ્ચંતા હતી.

ન્યાયાધીશ પોતે દીનતા અનુભવતો હતો તે જાણતો હતો કે તે સત્તાધીશ હતો તો પ્રેર, પણ ગુનેહમારની સત્તાનો પાતો સનાતન સમય પર રચાયો હતો.

ગાંધીજીના રાજકીય અભિપ્રાયો વિષે ખેમત હોય; એમને પોતાને માટે ખેમત હોય શકે નહીં. તેણે ચોક્કસ કિપાયો ઉપયોગ વિનાના કરે, તેણે આદરેશો યુધ્ધો નિષ્ફળ નિવરે, તેણે રમેશો બૂલો બાંધી ગય, તેણે આપેલી સત્તાહ ખોટી નીકળે—પણ તે સદાકાલ રહેવાના આર્થાવતના સુદાનીઓના ધ્રુવ.

આપણે તેની ઘણી સમીપ છીએ; તેણે ઉચ્ચવેશો તરંગોમાં ગોથાં ખાઈએ છીએ; એટલે, તેની કીમત આંકી શકતાં નથી; તેણે વૃદ્ધ ભારતની રંગોમાં લોહી આણ્યું છે; તેના આચાર વિચારમાં ઉત્સાહ અને પ્રાદતા આણ્યું છે; તેની આંખોમાં સૂર્યનાં કિરણોનાં તેજો મૂક્યાં છે. તેણે નીનિતો પુરાણો પંથ નવો કર્યો છે; નિર્મલ પરાધીનતામાં સડતા સમાજોમાં ઉત્સાહ ધેર્યો છે; અને પશુવૃત્તિમાં પરવશ પડેલી જનતાને મુક્તિનો મંત્ર મુક્યો છે—આ બધું વર્ણો વિના આપણે જોઈ શકીશું નહિં.

ગાંધીજીના અભિપ્રાયો ને આચરણ જગજાહેર છે. અને ક્યાં તો તે પુનઃ છે કે તિરસ્કાર્ય છે. તેની હુમતા કરવાનું આ સ્થાન નથી બચાવ શકીએ, નીતિને કે વ્યવસ્થા ને બંધારણને કાલે જોવાવાનું આ સ્થાન નથી. આપણી હુંપડીમાં તાપથી ત્રાસતા હોયએ કે કંડીમાં અકાશ જતા હોયએ તો માત્ર આપણા અસતોષ કે સતોષના દૃષ્ટિબિંદુથી સવિના નારાંજણની ગદતા મપાય નહિં. સનાતન સત્યનો અવતાર ને માનવ જાતિના સાક્ષ્ય સાંખ ગાંધીજી છે અને તેથી એને તો સદાયે અર્થજ થરે છે.

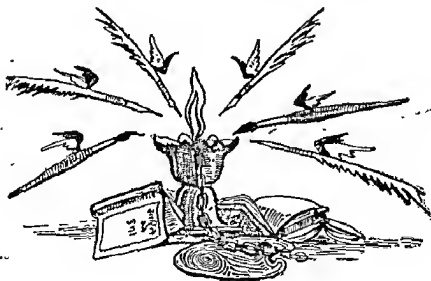
ગુજરાતે ત્રણ દહાસ વર્ષે ફરી પરમ આત્મા પ્રગટાવ્યો છે અને તે સદાય રહેવાના આર્થાવતના આત્મા; હાંદીઓની હોમને આશાઓના પ્રેરક ને પ્રકાશક; તેની સંસ્કૃતિ અને રવાતંત્ર્યના પ્રતિનિધિ. અને ન્યાય ને જ્ઞાનંત્ર્ય સિધ્ધ કરવા મથતી જનતા મનિષ્યમાં લીરતને પણ ઓળખશે એ અમર મહાત્માની પુણ્યબુધિ તરીકે.

શંકરલાલ જેંકર.

શંકરલાલ ઘેલાંભાઇ જેંકરને પણ ગાંધીજીની સાથે શિક્ષા કરવામાં આવી છે એ યોગ્ય છે. આજે એ વર્ષ થયાં ગાંધીજીની મરણએ મરણએ, તેને હૈશે હૈશે બે કાષ્ઠ તનતોડ કામ કરી રહ્યું હોય તો શંકરલાલ ગાંધીજી તો માત્ર હુકમ કાઢતા, કે ભાષણો કરતા. શંકરલાલ-હુકમેનો અમલ કરનાર તેની બહુની લાકડી હતી. તેને પ્રતાપે સભાઓ ભેગી મળતી, હડતાળ પડતી, સંરચાઓ ઉભી થતી, બીજા બધા કાર્યવાહકોની સેવા ધણી છે; પણ ગાંધીજીનાં ફરમાનો સાથે તાદાત્મ્ય કરી રહેલો બીજો એવો અનુયાયી મળવો કુલુ છે. બ્યારથી ચાર અણુમણીતા યુવકોએ ૧૯૧૫ માં "Young India" કાઢ્યું ત્યારથી શંકરલાલે શાંતિ અનુભવી નથી. પૈસાદાર પિતાના પુત્ર છતાં આજે સાત વર્ષ થયાં એક પગ

ગીની એવી નહીં ગણાવાય કે બ્યારે શંકરલાલે તન મન ને ધનથી રાજકીય જીવનમાં ગતિ આણવા પ્રયત્ન નહીં કર્યો હોય. મુંબાઈની દરેક રાજકીય પ્રવૃત્તિ, હોમસલ લીગની સચોટ હીલચાલ, વીલીંગ્ટન મેમોરીયલની ચળવળ, કોંગ્રેસ અસહકારી કરવાની મથામણ, અમદાવાદના મજૂર વર્ગનો વ્યવસ્થિત ઉત્કર્ષ, અને ગાંધીજીનાં બધાં કાર્યક્ષેત્ર. એ બધાંમાં થોડા બોલા જેંકરની મહેનતનો ફાળો શેા દતો તે થોડાજ બાણ છે; પણ જે બાણ છે તેજ તેની કીમત કરી શકે છે. અને દેટલાં વર્ષો સુધીના તેની સાથેના સહયોગ અને મતભેદ પણ પછી પણ આજુ રહેલી મૈત્રી એ બે અધિકારથી મારે કહેવું બેઠએ કે ગાંધીજીની જોડે કારાગરનું માન ને લઢવો મેળવવાનો અધિકાર એનેજ મળ્યો છે એ યોગ્ય છે.

સેખા—શ્રી નરસિંહરાવ બોળાનાથ દિવેડીઆ, બી એ, સી. એમ.

(રૂસ્નાવના)

“આ મુકુર મહિદિ અનન્ન દીન રાની સમુત્પન્ન”

જીવનનાં પાછલા પચામ વર્ષોમાં જે જે પ્રતિભિન્ન મ્હારા સ્મરણ ઉપર પચા છે તે વિશે વાચકવર્ગ આત્મ આ રચનાની આજ્ઞા થયેલી આ પ્રથમ આરમ્ભજી. આમ આજ્ઞાને અનુભવીને યતારી કૃતિમાં રચનજી કૃતિના મુખ્યપદો ના આરે તો દેવ મ્હારો નરિ, આજ્ઞા રચનારો.

મુકુર અર્થાત્ આરમ્ભે અમુક કાળ રાખીને ધરવાળી પોતાનું પ્રતિભિન્ન દાળી મકાળ, અન્ન જીનોનાં, પદાર્થોનાં, પ્રતિભિન્નો કીની સમાન આ પ્રકરની કથા કું બનતા લગી સાંધીશ પણ આ રમમ અને જરૂર પ્રમદ થનાં દર્પણકાળ કું જરા ફેરવીશ અને મ્હાર પ્રતિભિન્ન પણ અન્નસર્વજન પ્રમદ થશે. તો તે માટે વાચક લેખા કરશે એમ આજ્ઞા છે રચન. કોઈ પણ મનુષ્ય આત્મમ પદોની હાવાથી વિમુક્ત થિત ઉપરિચિત કરી મકે એ બદ્ધા અસમવર્તીબ છે. પરકણી કૃતિની વાન જુદી છે, પણ આ પ્રકારના સ્મરણપ્રતિભિન્નોમાં આજ્ઞા એ સૂતરપે રહે જ આ જમનના સર્વ અનુભવો, દેખાંનું સર્વ પરામર્શરૂપ દાન, આત્મવશી જ દેખાં એ તત્ત્વદર્શનની વાન બાબતે મુકીશ. પરંતુ પરકણી થિત બીનરચનાં પણ

આત્મવશ કર પર પોતા વિન્નનુ જ પ્રચલન થાય, એટલે આત્મવશી દેશની છાત્ર જ અચલન છે

દપણની રદામે દર્પણ બેઠીને જોયા તરાર નાખીશ તો એકની પાછળ બીજું એમ અતેજાને પ્રતિભિન્નોની પરપરા જાણીશ—એ અનુભવ ધણાને થયો દશે અમા ભમને આ દેશન માળા પ્રતિભિન્નપર પરા પ્રમદ થા છે તે માટે નીચેની પરિચય કરીએ.

“જમ દર્પણ મુકીએ મદામ સાદામાં તે પ્રતિભિન્ને એક એકમાં, તે અન્નોઅન્ને આનન થાએ ને દષ્ટ પોદોએ છેકાં;

આનન આસે સદામમદામાં એકના જુદકમાં એક, સિદાન્નને તલે દષ્ટ જાણે કદું વળુ વિવેક અદર્શ નિર્ધય અનિધાન પરજાલ રથાની તેદ, અજન આઝા અજુઝી બાઈ આડી કાપી તેદ, અજન મધે કપાકમ ને દેહી તેદ બાણે અદ કૃત, અજન મુકુર માટે અનત દીસે રચની સંસર” (અખેગીવા; કાવુ ૨૨, કડી ૧, ૮, ૯, ૧૦.)

આ દર્શાવનાના મુકુર તથા દેખાની પ્રતિ-ભિન્નમાળા અને કું જે સ્મરણમુકુરમાં દેશન

કરી કરાવવાને પ્રવૃત્ત થયોછું તે બેની વચ્ચે કેટલોક ભેદ છે. અન્ન (અર્થાન્ માયા)ના મુકુર-માં તે એક ચિત્તચર બ્રહ્મતા અનેક વિવિધ પ્રકારનાં રૂપો પ્રગટ થતાં કલાંછે. રહામરહામા ગોડવેલા મુકુરમાં એક જ ચિત્તચર અને એક જ પ્રકારનાં પ્રતિચિત્તોની પરંપરા પ્રગટ થાયછે; મહારા સ્મરણમુકુરમાં અનેક ચિત્તોની અનેક પ્રતિચિત્તવડે “અનંત યાશે રૂપની સંસૃત્ય” આ વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમાં રાખીને રૂપની ભર્માદા ભૂલવી નહિ, એટલી ચિનંતિ વાચકજન્યુને કરેછું.

(૨)

પાછલાં પચાસ વર્ષનું શુન્દરાત । અર્થાન્ મહારા શિશુપણથી માંડીને આજ સુધીના સમયમાં મહારા સંપર્કમાં આવેલી મૂર્તિયોની ચિત્રમાત્રા આલેખવાનું માથે લઉં છું તે વખતે એ કામના મહત્વનો અને મહારા સામર્થ્યની મર્યાદાનો વિચાર કરતાં સદજ ઉદ્ગાર થાયછે કે

તિતીર્થુ દુસ્તરં મોહાદૃષ્ટોનામ્મિ સાગમ્.

વળી, હું શુન્દરાતની ખ્હાર ધણાં વર્ષ બટકોછું; દલ પણ તણ, શુન્દરાતથી દર વર્ષુછું તો શુન્દરાતનું ચિત્ર આપવાનો અધિકાર મને ખરા કે નહિ?

ગમે તેમ હો, પણ એ કારણો એ આ શંકાને દૂર કરવાને બસ ગણેછું. હું શુન્દરાતની ખ્હાર રહ્યા તે સમયમાં પણ શુન્દરાતી મટયો નથી; શુન્દરાતનાં સચક્રનો, જાણવાનેમ વ્યકિતનો, સર્વ સાથે સંપર્ક રાખી સંયોજું. તેમ જ શુન્દરાતની ખ્હાર “બૃહદ્ શુન્દરાત” પણ છે એમ મહારા મિત્ર રા. બ. ક. દાદોર કરેછે. તો તે બૃહદ્ શુન્દરાતમાં શુન્દરાતી તેમ જ શુન્દરાતને અસર કરનારી મૂર્તિયોનો પણ “શુન્દરાત”માં સમાવેશ કરવાને બાધ નથી. મહારા હૃદયમાં શુન્દરાતને લઇને હું ર્યોછું તેમ મહારા સંપર્કમાં આવનારાને કેટલાકને શુન્દરાતી

આપૂર્વ અથ માં બનાવવાનો ચમત્કાર કરી સકયો છું. આમ શુન્દરાત શબ્દનો કાંઈક અર્થ વિસ્તાર કરવા માટે પ્રગટન વચ્ચેનો બોલુંછું.

આ ચિત્રમાત્રામાં કેટલાંક ચિત્રો બૃત્તકાલની દર, દર, સુદર પશ્ચાદ્ભૂમિમાં પડવાથી વખતે આંખાં પડશે; કેટલાંક અર્ધરૂપદેખાવાળાં ઉધ-રશે, કેટલાંક રૂપદેખ પ્રગટશે. એ સર્વ વાત શુભરૂપે કે દોષરૂપે વાચકને સદન કરી લેવાની વિનંતિ છે.

(૩)

એક દીનવર્ગનું ચિત્ર પ્રથમ સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાયછે; જેને દમે કુટુમ્બમાં “મા” કહીને બોલાવતા હેનું ચિત્ર. એ “મા” તે સ્ત્રી નહિ, પુરુષ દત્તા. પ્રભુરામ નામે વીસનગરા નામર દત્તા. મહારા પિતાનો પણ બાલકાળ નેણે જોયેલો, હેવા એ કુટુમ્બના જૂતા આશ્રિત, કુટુમ્બમંડળના આંતરંગ બૃહદાના એ દત્તા. મ્હં તો હેમને જુદાં જ દીકરા; ધોળા પાધડી, મુકું ખારે જેવું મુખ, શરીરે, લાકડીથી દલ ઊભા રહી રહે, ને ચાલી સકે, એટલા જર્જર; એ જુદાની છબી મ્હારી નગર આગળ સજીવ હોય છે. મહારા બાલકાળમાં શુન્દરાતી નિશાળે હું જતો ત્હારે મહારી જોડે રોજ આવે, નિશાળનો ઘંટ વાગે ને હું પચાસ કદમ દૂર હોઈ તે વખતે દક્ષતર “મા” ના હાથમાં મકોને હું ગળડી મરીને ઘંટ પૂરો થતા ખેલા કલાસમાં ઘણાં ચકતે-પ્રકુલ થાઉં; ક્યૂક, ક્યૂક, કરતા “મા” આવીને દક્ષતર આવે, પછી નિશાળના એટલા ઉપર દૂંટિયું વાળીને “મા” બેસી રહે. ક્યાર સુધી એ મહારા અંગરક્ષક રહ્યા તે સ્મરણમાંથી બસાઇગયું છે. એક પ્રકાર સ્મરણ પામેછે. સાંજે મહારા દાદાએ બાંધેલી હવેલીની આગલી મેડીમાં કોચ ઉપર હું પડું, કોચની નજીકની જ બારીના ઉંચરા ઉપર “મા” લાકડી પકડીને કે આડી નાંખીને બેઠેલા હોય, એકાં

કીર્તીચંદ્ર]

ભામા

[સા ચારણકર

(૫૮)

“પ્રિયજનો! મિલે રમે
મુજ રમરખમા,—એ શત રિયનિ

(‘રમરખલ દિવા’)

પણ ખાતા હોય; કાચ અને બારીની વચ્ચેના કમાડને હું રમતમાં લાત મારું, કમાડ વાગે ને “મા” જાગે, હું સરમાઉં; બાલક ગતિયે ક્ષમા. માયું તે પહેલાં તો ક્ષમા મળી પણ ચૂકી હોય.

“મા”નું એક બીજું ચિત્ર પ્રગટે છે. મહારાથી ચાર વયે ન્હાના મહારા બન્ધુ રૂપે શવ ઘોડિયામાં ખૂસતા હતા. ત્યારે ‘મા’ ધૂમરડી ધાલે અને હાલરડાં ગાય નહિં, પુકારે; સ્ત્રીજનોચિત્ત હાલરડાં નહિં, પુરુષયોગ્ય હાલરડાં: “અજો. જો...જો...જો: હાલો; બાણીડ માધને હાલો !”

“મા”ને માટે મહારા પિતામહના વખતથી સ્વતંત્ર ધર હતું; ધરમાં “મા” અને (એ પ્રભુરામ મહેતાનાં પત્ની) ‘મહેતી’, અને હેમની એક ગાય એટલાં રહેતાં. મહેતી આરમ્ભથી જ સન્તાનહીન હતાં. ગાય સાથે એક ઘોડી પણ ધરના પાછલા ભાગમાં બંધાતી. એ ઘોડી ઉપર બેશીને “મા” હમારા ધનામી ગામ નિકોલ સધી—ત્રણ ગાઉની—મુસાફરી કરતા; ગામની સ્ત્રીઓના આંખાવાડિયાંમાંથી જે આંખો સરસમાં સરસ દ્રષ્યો હોય તે “આ મહારો વાવેલો આંખો” કહીને હેનાં ફળ પોતે વેડાવી લે. એમ દરસાલ “મા”નો આંખો બદલાય અને હેના સ્વામિત્વનું Legal fiction નહિં પણ Moral fiction પ્રયજ બને. એ સ્વામિત્વ વિશે કોઈ પણ શંકા કાઢતું જ નહિ; છતાં ‘મા’ ખોખારા ફરીને કહેતા—“આ મહારો આંખો !” આ ચિત્ર હવે મુકુર ફેરવીને ખસીકે દઈછું.

(૪)

હવે જરાક ખૂણે બદલીને મુકુર ધરંછું. તો કોણ પ્રગટ થાયછે ? મા ! મહારી મા ! મહારી જનની ! મહેને છ વર્ષનો મૂકીને જે પ્રભુના દરબારમાં હાજર થઈ તે મહારી જનની! હેની રમણમુકુરમાં છબી ઝાંખી તો નહિ પડે;

પરંતુ પ્રસંગો અલ્પસંખ્ય હોઈ એ ચિત્રમાં વિવિધતા નહિં પ્રગટે. હેમાં મહારો દોષ નથી, તેમ મહારી માતાનો પણ દોષ નથી. “નમેરા કાળ”ને જ દોષ હતો ?

છ વર્ષની મહારી ઉમર હતી તે વખતે હું નમાઓ થયો, એટલે મુખ્ય ચિત્રરેખાઓ ગણીમાંડી આવશે. માનવપ્રાણીની રમણ-ધરના વિશ્વક્ષણ છે: બાલકાળ પછીના પ્રસંગો સ્મૃતિપટમાંથી હ્રાસ થાય અને શૈશવાવસ્થાના, ને ત્યેના પણ આરંભના પ્રસંગોની છાપ દૃઢ પડે-હેતું બહુવાર બનેછે. આ રીતે મહારી દોષ એ વર્ષની, બહુ તો ત્રણ વર્ષની, ઉમરનું ચિત્ર સ્પષ્ટરેખ હું જોઉંછું. હમારા ધરના ચોકમાં હમો બાળકો રમતાં હોઈએ, સમ્યા-કાળનો અર્ધાન્ધકાર પ્રયજ થવા માંડ્યો હોય, ધરની ખડકીમાં પગલાં સંભળાય, તરત હું દોડતો ખડકી અને ચોકની પડાળી વચ્ચેના બારણામાં જામી રહું, મહારી “મંમા”ની પ્રિય, રમ્ય, મૂર્તિ ખડકીના અન્ધકારમાં પણ સુદૃશ્ય હોય થાય, અને વાસલતામયી સ્મિતમય વદનથી નિહાળતી “મંમા”ની કોટે હું ઉલ્લાસ-ભેર વળગી પડું ! આ પ્રકારનો પ્રસંગ નિસંને બનાવ હતો; છતાં એ અતુપમ સુખપ્રસંગમાં નિસ નવીનતા જ વિકસતી. શાથી ? પ્રભુ જાણે ! પ્રભુ એકદો. શું કામ જાણે માતાના પુત્રો સર્વ કોઈ જાણી સહે. ના જાણી સહે તે શાગ્યહીન !

મહારી માતા શરીરના બાંધામાં કાંઈક નાબૂદ હતી, ઊંચાઈમાં વચલા વડની, મુખ-ચોખામાં માધુર્ય, સૌન્દર્ય, અને સસંયમ ઉદાસ વિશ્વક્ષણ આકર્ષણ પૂરતાં હતાં. આ ચિત્ર મહારી કલ્પનાનું નથી, પ્રેમના પક્ષપાતનું નથી, પણ રનેહાળ પુત્રના સાચા રમણમુકુરમાં સ્વ-પાવલા પ્રતિબિમ્બરૂપે પ્રગટ થયેલું છે. કાને મોતીના કાંઠા, નાકે કીમતી, પાણીદાર મોતીને કાંટા (હાલ તો નવી ફેશનની જગ પહેરનારીઓ

નામે) ભરતી આત્તાં લાધી ગયેલું વહાણ
જેમ દરીઆ આગળ ચાલવા માંડે છે તેમ
એ ખાંડ, ક્યારે મારે ગળેથી હેઠે ઉતરશે ?
મારા વીના જે મોજ ભોગવી તે બંધી ખુચે
છે. દુઃખ દે છે; એ વ્યથા ક્યારે મટશે ?
તું હવે મળશો નથી એટલે સુખ જીવવાનું જ
રહ્યું.)

રાતને રંગે ભમતી હું કુવો ભરં
નેણુને નીરે સુરના ! સાપર, સલ્યા ૧૦.
(હે સુરના ! મારી આંખનાં આંસુથી
કુવાના કુવા ભરી દઈ છું. જો ! જો ! મારા
નેણુના નારથી દરીઓ ઉછળી આવ્યો છે.)
વિરેગનું દુઃખ કંઈયુ યતું નય છે.
લાગણીઓ વધતી નય છે. પોતાની એકાકી
સ્થિતિથી ચતા કરતું આમેહુજ લાન ચવા
માંડ્યું.

ભગવો દીધો ભેખ, કાંઈ ફુનીઆને દેખાડવો.
જાણે સદાયો એક સુરના સંન્યાસી કર્યા. ૧૧.

(હે હેમીઆ ! તું તો મને ભગવાં
આપીને બાવી બતાવી ગયો છે. પણ તે
મારે ફુનીઆને શા સાદ દેખાડવું ? મારં
હૃદય એકજ જાણે છે કે તે મને શું કયું છે.
હે સુરના ! તે મને સંન્યાસિની કરી દીધી છે.)

કાપઃ ફાડે કાંઈ તો તો તાંતણો લઇને તુલ્કીએ,
કાળજ ફાડ્યાં કાંઈ, સુરના સંધાય ના. ૧૨.

(હે સુરના ! કાપઃ જો. કાંઈ ફાડી
નાખે તો દોરી લઇ તેને મીવીએ. પણ આતો
મારં કાળજું ફાડ્યું છે ને કેમ કયું સંધા-
વાતું નથી.)

ભાણું ભાંચું હોય તેને રેણુ દબને રાખીએ,
કાચ તુટ્યે કાંઈ, સુરના સંધાય ના. ૧૩.

(જો કાંઈ ધાતુનું પાત્ર કટકા ધચું હોય
તો તેને રેણુ દબ સાંધો કરીએ; પણ આતો
કાચ જેવું કાળજું ભાંચું છે તેને શી રીતે
સાંધવું ? તે સંધવાતું જ નથી.)

લાગી હોત જો લા, તો તો આડાં
ફરી ઓગળત
પણ સળગ્યો સુરના, જીવ, હેમીઆ ! હુંગર
હરેડ્યો. ૧૪.

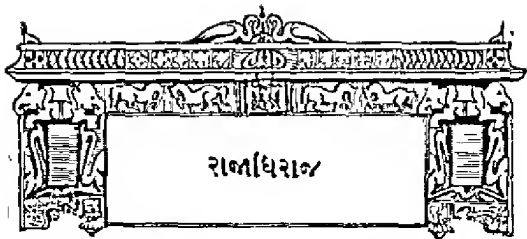
(હે હેમીઆ ! થોડી શી આગ લાગી
હોત તો આડાં ફરી તેને ઓગળી નાંખત
પણ આતો મોટો પહાડ હાહડ સળગ્યો છે—
મારો આખો જીવ ભજુકી ઉડ્યો છે તે
કેમ કરી ઓગળવું ?)

આવું દારણુ યતું હોય ત્યાં જંબ ટકે
ક્યાંથી ? રોહીઓ ત્રયોગ કેટલો સહન કરી
શકે ? બાલિકાનો આત્મા દેહને છોડી
હેમીઆના આત્માને મળવા આશ્વા ગયો. *

* આ અને આગળ બીજી થોડી વાર્તાઓ ૨૫. રણજીતરામે પોતે જ. કવિ હરગોવિંદ પ્રેમશંકરે
પુરી પાટેલી સામઘો ઉપરથી લખી રાખેલી, અને એમાંની એ ત્રણ સ્વર્ગસ્થની ઇચ્છાનુસાર કવિના-
નામથી “લીસમી સદી” માં પ્રકટ થયેલી બાણીની વાર્તાઓ આ માર્ગદર્શમાં પ્રકટ કરવાની ધારણા
છે;—તેથી “શુભરાત.”

લેખક- રા. કેતયાલાલ માલેકસાલ મુનશી, બી.એ., એચ.એન.બી., એકરોફર.
ચિત્રકાર : રા. હરિશંકર રાવળ.

નોંધ.

જેમ્સે મારી " પાટણની પ્રભુતા " કે " પ્રજાસત્તાનો નાથ " વાંચી હશે તેને આ વાર્તાના કેટલાક પાત્રોનો ઓળખાણ પડશે. જેમ્સે એ વાર્તાઓ ત્રણ વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી ઓળખાણ ગણો.

જયસિંહદેવ સોલંકી ..	અભુતીડવાડ પાટણનો રાજા અને પ્રજાસત્તાનો નાથ.
મીનગદેવી ..	રાજ્યમાતા.
મુંગલ ..	મદા અમાલ.
હિંદો ..	મંત્રી અને ખજાનનો સત્તાધીશ.
દાદાક ..	મંત્રી † કર્ણુદત્તનો સત્તાધીશ.
શાંભુ ...	મંત્રી.
ત્રિભુવનપાલ ..	રાજ્યનો ભરોળો ને કુલાટનો દરબારકર્તા.
કાશિમરદેવી ..	ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનગદેવીની ભત્રીજી.
કાક ..	ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભણરાજ.
મંજરી ..	તેની પત્ની.
સર્વજીત ..	સોલંકીનો દરબારકર્તા.
પરશુરામ ..	તેનો પુત્ર.
રા. ખેંગાર ..	જુનાગઢનો રાજા.
રાણકદેવી ...	તેની રાણી.

વિભાગ પહેલો.

પ્રકરણ ૧૬

નવા આવસારાઓ.

વિક્રમ સંવત ૧૧૬૯ ના ચૈત્ર મહિનાની સવાર હતી.

જીતું ભૂયુક્તચ્છુ પોતાને કામે વળગવા લાગ્યું હતું; પણ હજી કીલ્લાના દરવાજા ખુલ્યા નહોતા. કીલ્લામાં જવાને કિત્તુક સોક જીના ગામ ને કીલ્લા વચ્ચે આવેલી ખાઈ ઓળંગી, ટેકરો ચઢી, કોટના દરવાજા ખુલવાની વાટ જોઈ બેઠા હતા.

ભૂયુક્તચ્છુ બે હતાં. એક લાટના જીના રામજીતું પુરાણું શહેર; અને બીજું ત્રિભુવન-પાલ સોલંકીએ કરાવેલા ગઢમાં નવુ શહેર.

આ નવા શહેરની આસપાસ એક તાજે નવો કોટ ચણવામાં આવ્યો હતો; અને તેની અને જીના શહેરની વચ્ચે એક ઊંડી પહોળી ખાઈ નદીના ખોદાણથી સ્વાભાવિક રીતે બની રહી હતી, અને નવા શહેરની લગભગ ચારે પાશુએ ફરી વળતી.

આ ખાઈનું મુખ જ્યાં હાલ બહારની ફકાઈ છે ત્યાં હતું. ત્યાં આગળ મોટાં વઢાણો ડુંગર નાંખતાં, અને ત્યાંથી મુસાફર ગામમાં આવતા.

આ જગ્યાએ એક ઊંચા ટેકરાપર ત્રણ પાર જૈન સાધુઓ ઉભા હતા. તેઓ દૂરથી મંજલ કરી આવતા હોય એમ લાગતું હતું. આમતો એક સાધુ બધાથી દૂર ટેકરાની ધસપર ઉભો હતો.

તે આશરે વીસ પચ્ચીસ વર્ષનો હતો. તેના મોઢાની રૂપ, આંખોની તેજસ્વિતા, તે અમકતા માલતું ગૌરવ અસામાન્ય હતાં. અને આ કાચી વયે આવા સ્વરૂપવાન પુરુષ અખંડ

વૈરાગ્યનું કલણ જીવન શામાટે સ્વીકાર્યું હતું તેની જોનારને સમજ પડતી નહિ.

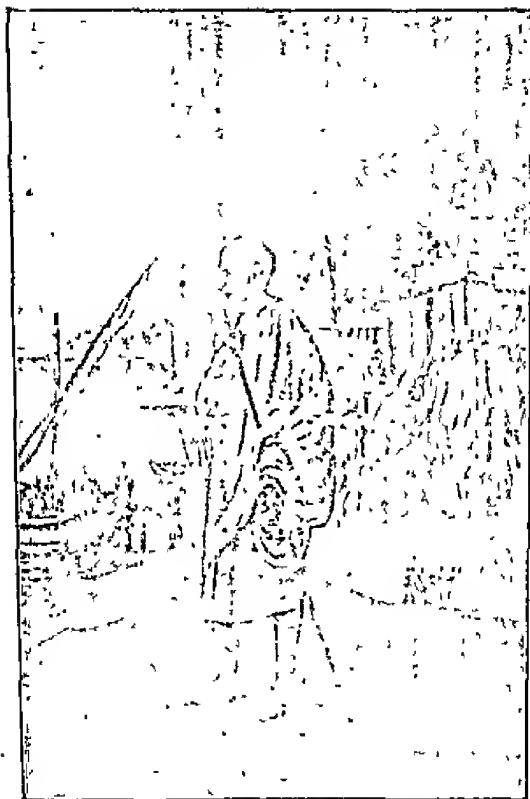
નેની આંખો વિશાળ, તેજસ્વી તેમ ગહન હતી. તેણે થોડીવાર ઉંચા ગઢના ધુરન્ને તરફ જોયું; હોડીમાં બેસી ખાઈ ઓળંગતા કેટલાક મજસૂઓ તરફ નજર નાંખી; પાછા ફરી ત્રિભુવન-પાલ સોલંકીએ બંધાવા મડિલા સોમનાથ મહાદેવના મંદિરના રચાતા ભવ્ય શિખર તરફ જોઈ રહ્યો.

એ બધાથી સંતોષ નહિ પામ્યો હોય તેમ તે નહી તરફ જોઈ રહ્યો. તે ઉભો હતો એ ધસ નીચે ગંબીર ને ગૌરવથીલ રૂદ્રકન્યા નર્મદાના પતિતપાવન તરંગો સૂર્યનાં આક્રિશ્ણોમાં નાચી રહ્યાં હતાં; અને સઘની ઊર્મિભરી આલુરતાથી ભૂયુના આ પવિત્ર પામને આલિંગતાં હતાં.

કોઈ ત્રિફાલજીને આ તરંગોની અનંત આરશીમાં આર્યાવર્તમાં થયેલા અનેક પરિવર્તનોનાં પ્રતિબિંબો દેખાતા.

આ તરંગોએ નાગસોકના વીરોને આર્યના નામથી પણ અણગમણ ઇતિહાસકાલમાં સ્નાન કરાવ્યાં હતાં; હૈંદ્યશ્રેષ્ઠ સહઆર્જુનિની પ્રયંડ જીવનજીને પાણી ચઢાવ્યાં હતાં; હૈંદ્યોને હણી તૃપ્ત બનેલી પરશુને સાફ કરતા જામદગ્નેયની કાલાગ્નિ સમી મુખમુદ્રાને શાન્ત કરી હતી; ને સમસ્ત દિંદેને ઐક્ય અર્પા વાનવ્રેસ્ય બનેલા લગવાન કૌટિલ્યનાં પાપ ધોઈ તેના મુમુક્ષુ આત્માને શુદ્ધિ આપી હતી.

તેમની નજરે મરત યાદોની રસિક જલ-કીડા. જોજોની સૂકુમાર ભાર્યાઓનું અંગ-

આમનો એક સાથે બધાથી ફર ટેકમની વસપો દિગ્ગે દતો (પ. ૧૪)

લાભિત્ય, અને ઓઠાતું રનામુખધ સૂરૂપ પશ્યાં હતાં. તેમણે સીકંદરની યાકેલી ફાજના નિઃશ્વાસો સાંભળ્યા હતા; હદનાં દુર્ગંધ સૈન્યોનાં ને ત્રિલોચપાલના ગજરાજોનાં દર્શન કર્યાં હતાં; ને દુર્ધર્પ સેનાપતિ આરપતું બળ જોઈ આશ્ચર્યચકિત બન્યા હતા.

તેમણે લાટ દેશના સ્વાતંત્ર્યનો અસ્ત જોયો હતો; અને પાટણના સોશકંઈ મૂલરાજના પુત્ર ચામુંડની વિજયસેનાની ગર્વભરી ગજના સાંભળી હતી.

પણ હમણાંતો તે માત્ર સ્પર્શનાં આલકિરણોમાં નાચતાં-અને આ સાધુને તેમનો વિચાર કરવાની કુરસદ નહોતી. તે તો માત્ર ત્રિયુવનપાસની લાછને ગુજરાત બનાવવાની રાજ્યનીતિ, અને પોતે જે કારણસર લાટમાં આવ્યો હતો તે, એ જોતોજ વિચાર કરતો હતો. છતાં તેની નજર નીચે લગરાયેલા એક મોટા જહાજ તરફ હતી. આ જહાજમાંથી ઉતરેલા એક સાફરને જોઈ આ સાધુના મુખપર સતોષ [સર્થો; તેવું મુખ જરા મલક્યું.

એક ઉતારને જોઈ આ સાધુનો એક સાથી [ણ તેની પાસે આવ્યો.

“સરિશ્વ ! મહેતાના આંખડ”-પેલા ઘુવાન સાધુનું મોઢું જોઈ ભોલનાર અટક્યો.

“વિજયચંદ્ર ! કોમતું નામ પાડતું શું [મ ?” જુવાન સાધુએ મીઠે અવાજે પણ તર-
[ારની ધાર જેવી સપ્તાઘથી કહ્યું.

જેને વિજયચંદ્રે “મહેતાના આંખડ”ના નામથી ઓલખ્યો હતો તે સુંવાળા કાઠિના ઘુવાન યોદ્ધો હતો. તેના કાનમાં કુઝળ ને કાંધે પહેાંચી તેની સમૃદ્ધિની, અને તેના કાંખે ભાલો ને પાછળ એક નોકરે લીધેલું તુખ્ય તેના શૈયની સાક્ષી પુરતાં હતાં. એની પાછળ એ ત્રણ સૈનિકો એનાં પોટલાં બધ આપતા હતા.

આંખડ અથવા શિષ્ટ ભાષામાં આમ્રભટનો જોડે એક કાળો, ટીંગણો ને જડો બ્રાહ્મણ ચાલતો હતો. તેની ચામડી પાકા કાળા સંજે-મરમરની હતી, અને મુખડતું ત્રિધું ધારતું તેવું કપાળ કાળા પથરના મહાદેવના લિંગનો ખ્યાલ આપતું હતું. તેને ખભે એક ઝોળા ને દોરી લોટો, ખભે કામળી, ને માથે કાન-ટોપી હતાં.

“હર ભોળાનાથ ! આખરે જીવતાં ભૃગુ-કચ્છ જોયું ખરું.”

“ખરી વાત !” હસીને આમ્રભટે કહ્યું “મહારાજ ! હવે આપણે જુદાં પડીશું. બને તો મળજો.”

“તેમાં ગમરાવું નહિં. વિધિના લેખ હશે તો મળ્યા વિના ક્યાં છુટકો છે?” બ્રહ્મદેવે કહ્યું “અહિંયાથી યાક્યો કે જરૂર ખંલાત આવવાનો. પ્રજા કરે તો તો ફરી સોરઠં જતું નથી. ધણી ચઢ.”

આમ્રભટ હસ્યો “મણિમદ્રશ ! તમારી જનને ત્યાં કેટલો વખત રોકારો ?”

“કેટલો વખત ? હર ભોળાનાથ ! સોમનાથ ભગવાન કરે ને આખો અવતાર.” બ્રાહ્મણે આત્મસતોષથી કહ્યું. “જેન તે કાંઈ જેન છે. અમને એક ખીંગ વગર ચાલતું નથી.”

આમ્રભટને વિચાર થયો કે આ સ્વરૂપવાન ભાઈની બહેન તે કાણુ જાણે કેવીએક હશે. “પણ તમારા બનેલી !”

યાક્ય પુરું કરતાં પહેલાં આમ્રભટે પેલા સાધુને જોયો ને તે ખચક્યો. તે કાંઈ ભોલવા ગયો. તેની ને પેલા જુવાન સાધુની આંખ બેગી ચઢ ને તે બન્ને કાંઈ હસું હસું ચઢ રહ્યા. પણ સાધુનું મોં એક પત્રમાં હતું તેવુંજ સ્વસ્થ ચઢ ગયું; અને તે આમ્રભટને ઓલખ-તોજ ન હોય એમ જોઈ રહ્યો. આમ્રભટે પણ જરાક પ્રયત્નથી અપરિચિતતાનો ડાળ બાલ્યો,

પેલા જાત્રાણે કાઠ આ ફરશરે બેસે
નહીં, એ તો પેલાની વાતમાંજ મથાયુવ હતો.

“મારા બનેલી, અરે ! પળુ બધુ કરે
બોળાનાય ! આ ક્યા શુકનમા મળ્યા !” કહી
સાધુ તરફ આંગળી કરી તે હસ્યો.

આઝમરે એની વાત તરફ ધ્યાન આપ્યું
નહીં, અને પેલા સાધુએને નમસ્કાર કર્યા.

“મહારાજ ! ફરવાન ક્યારે ઉપરી ?”

“તૈયારી છે.” પેલા બુવાન સાધુએ કહ્યું.

“તમે ક્યાંથી આવો છો ?”

“હું તો વચગાંથી આવું છું. હું વચસિદ્ધ
દેવ મહારાજનો સુખદ છું, અને બૃહકચ્છના
દુર્ગપાદશર સદેશો લાવ્યો છું. આપ ક્યાંથી
વિદાર કરો છો ?”

“અમે તો વડપ્રદાના નીકળ્યા આવ્યા
છીએ.” કહી સાધુ જાત્રાણ તરફ ફર્યો.

“વિપ્રવચ” તમે ક્યાંથી આવ્યા ?”

“અરે અમે આવ્યા” કહી વિપ્રવચે હાથ
સંભાળ્યો. “ધર્મજન જાણેથી” બધા હસ્યા.

“મણિમદદ તો સોમનાથ પટણ્ણથી આવ્યા
છે” આઝમરે ઉમેર્યું. “ધર્મજન આવેલી છે.”

“આખું જગતજ નસ આવેદ-આવેદ
છે.” મણિમદદએ હસીને તત્વજ્ઞાન ઉચ્ચાપ્યું.

“કેમ સાધુ મહારાજ, સમગ્રના ? નસ આપણે
તો જ્યાં જઈએ ત્યાં જાય. ખાણ, પીણ, આન
દર્માં રહેલું, ને તથુ કળ ગામનીના જગ કરવા.
પછી જગ મારે છે-અધી દુનીઆ હર હર
બોળાનાય ! આવજો બરજાન ! જગ સોમ-
નાથ-” કહી આઝમરે જગીરને અલગુજાગતી
મગધથી જુના બૃહકચ્છ તરફ મણિમદદ વળ્યો.

એક પણ પેલા બુવાન સાધુ ને આઝમદ
બુને એરે ઊભા રહ્યા, એકબીજાનું દેખાડવું કે
નહીં નેનો બન્ને વિચાર કરવા લાગતા હતા.

“આપ ક્યા ઉતરવાના છો ?” આઝમરે

પ્રશ્ન્યું. “દેવમદદશર મહારાજના અપાસરમાં
તમે ?”

“નગરશેનો ત્યાં”

કહી આઝમરે નમસ્કાર કરી રંગ લીધી.

મકરણુ રૂ વળું.

—:—

વેમાં આઝમરે બધું પીસરી બધું છે.
આઝમરે ત્યાંથી થોડે દૂર ઉભેલા માણુએને
પ્રશ્ન્યું.

“માઝ ! દુર્ગપાદ મદ ક્યારે પુવળે ?”

“હમણા. ક્યાંથી આવ્યા ?”

“વચગાંથી દુર્ગપાદ મહારાજ અભારે
મગમા હશે.”

“નહીં હવે તો એ માગમા રહે છે.” કહી
જુના બૃહકચ્છ તરફ હાથ ફર્યો.

“ક્યા ?”

“રાખમા બૃહકચ્છના વાડામા.”

“કેટલો દૂર છે ?”

“આ પેનો રસ્તો દેખાય ને રસ્તો જાણો.
જમણે હાથે ચોક આવવે ત્યાં પુવળે એટલે
કોઈજાણુ જનાવડે.”

“ને નગરશેનો ક્યા રહે છે ?”

“ને જરા દૂર રહે છે. પટણ્ણી ચોકમા હું
ત્યાંજ જાઉં છું” પેલા શહેરીએ કહ્યું.

“ત્યારે મારા મણુએને ત્યાં પડેગાડનો ?
હમીર ! આઝમરે પેલાના માણુએને બેનાયો.
“તું આ જાણુ સાથે જ ને તેજપાન રોડને મારા
આજમાની ખમર આપવે. હું દુર્ગપાદ મહારાજને
મળ્યા આવી ફોણુ છું.” તેની આઝા પ્રમાણે
તેના માણુસો પેલા શહેરી બેડે મધા એટલે
આઝમરે ક્યારે તરફ બેસ્યું.

તે નાનો હતો, તેમ જીવનમા રસ પળુ
તેને બેડેએ તેડેશો હતો. માખાપે તેને લાગ્યો
હતો, કેળ્યો હતો, એટલે તે વખતે અપણી

બધી કેલવણી તે લેવા પામ્યો હતો. અને પાંચ વર્ષ થયાં યુધ્ધોમાં તેણે ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. છતાં તેના શોખીન સ્વભાવ શાંતિની મોજમજાદ માણવાને આતુર હતો. સામું કશ્મોલ કરતી નર્મદા, પાસે ગગનમાં વિહાર કરતાં મંદિરશિખરો, સવારના આનંદમાં મહાલતું શહેર અને તેજપાત્ર શેઠની પુત્રી ને તેની ભાવિ પત્નીને મળવાની આશાએ તેના હૃદયમાં કાંઈ કાંઈ ઊર્મિઓ પેદા કરી. પણ મહારાજની, ને પોતાના પિતાની આગ્રાહા મોજાએ આ ઊર્મિઓને ઉગતીજ કચરી નાંખી; અને નીસાસો નાંખી તેણે ગામમાં જવા માંડ્યું.

તેનું નેઝસ્તી મુખ, આભૂષણથી ચમકતું અંગ ને સંસ્કારી ને દમાગદાર વ્યક્તિત્વથી દુકાન ખોલતા વેપારીઓ પાછા ફરી તેને જોવા માંડ્યા; પણ તેમની દરકાર ક્યાં પિતા આમ્રભટ સામ્યા બૃહસ્પતિનો વાડો પુછતો આગળ ચાલ્યો.

તે સમયના શીરસ્તા મુગ્ધ તે બંદરપર થોભ્યો હોત, પોતાના માણસ સાથે દુગ-પાલને સંદેશો કઢાવ્યો હોત, તો પોતાના ને પોતાના પિતાના મોજાને છાન્ને એવી રીતે પાલખીમાં બેસી પધરામણી કરી હોત. પણ આમ્રભટના સરલ તેમજ ઉમંગી સ્વભાવને આ ખટખટ પસંદ નહોતી. પણ આ સ્વભાવનું પરિણામ એ થયું કે વિચારમાં ને વિચારમાં ચાલતાં થોડા વખતમાં આ અપરિચિત ગામમાં તે રસ્તો ચુક્યો.

થોડી વારે સામ્યા બૃહસ્પતિના વાડાની પુછપરછ કરતાં એક શાહજુવાદા જેવો દેખાતો ગામનો વિભાગ આવ્યો. ત્યાં મકાન નાનાં ને નિર્ભૂષણ હતાં; તેમાંનાં કાષ્ઠએકમાંથી વેદોચ્ચારના કે ધનપાકના સ્વરો નીકળતા. આમ્રભટને આશ્ચર્ય લાગ્યું. શું આ લતામાં લાટતો દુર્ગંધ ભરારજ ને બૃશ્ચકબળો દુર્ગંધાલ,

ત્રિજીવનપાત્ર મહારાજનો પરમ મિત્ર અને તેના પિતા જેવા પ્રતાપી મંત્રીનો શત્રુ રહેતો હતો? તે જરાક તિરસ્કારથી હસ્યો. ક્યાં તેના પિતાનો પાટણમાં મહેલ ને કર્ણાવતીમાં ને ખંભાતમાં પ્રાસાદો, ને ક્યાં આ લાટના સત્તાધીશનું ઝુંપડું?

આ વગામાં બારણાં ઉઘાડાં હતાં, પણ કાષ્ઠ શેરીમાં દેખાતું નહિ. માત્ર દરેક બારણા આગળ ગાંધો આ નવા આવનારને રસવગર નિહાળતી. દુર્ગંધાલ ક્યાં રહે છે એ કોને પુછવું તે સુઝતું નહિ.

થોડે દૂર એક નાના મહાદેવના મંદિરમાંથી આવતો ઘંટાનાદ સંભળાયો. ત્યાં કાષ્ઠ હસી એમ ધારી આમ્રભટ તે તરફ ગયો.

તે જેવો મંદિર તરફ જવા ગયો તેવોજ લાગે ચોટી ગયો. હોય એવો બની ઉભો રહ્યો. મંદિરના ગર્ભદ્વારમાંથી એક સ્ત્રી નીકળતી હતી.

આમ્રભટની આંખો અન્યબીમાં ફાટી ગઈ. આ સ્ત્રી નહોતી, પણ દેવાંગના હતી. તે લાગતી હતી ત્રીશેક વર્ષની; પણ નાગની ફણા સમા કેશની ભવ્યતાથી તે અંશુકાઓમાંથી નીકળતી કમલની દાંડી સમી પગની આંગળીઓ સુધી તે બીચારા આમ્રભટને તો અપૂર્વ ને અદ્ભુત લાગી. દરેક અંગમાં લાક્ષિત્ય હતું, દરેક રેખામાં આકર્ષણ હતું. તેની આંખમાં મેનકાનો મદ હતો, ને ક્રુષિવરોનાં મન લોભાવવાની મોહકતા હતી. ગરીબ બીચારા યુવકનું કાઠણનું હૃદય તો મૂર્છા પામી ગયું.

ઉપા સમી ઉત્તમવક્ત્રતા પ્રસારતી તે આવી ને આમ્રભટની આંખોને આંછ રહી. માત્ર એ ક્ષણ દૂર તે ઉભી; તેની આંખમાં આશ્ચર્ય આવ્યું; ને તેણે પુછ્યું.

“કોનું કામ છે?”

આત્રમટના કાનમાં મધેર્વ ગાયન કરવા
આત્રા, નિર્મલતામાં તેણે પાછળ બીજા
દાથ દેકળ્યો.

પેલી જોઈ રહી, તે જરાક દસી યુવકનું
નિર્દેનન મગજ તે દાસ્યના પ્રતાપે પુનઃજન
પામ્યું.

"હું—આત્રા બુદ્ધ-
સ્થિતિનો વાડો આ—"

"હા" કહી પેલી
સુંદરી પામેના મકાનમાં
અદસ્ય થઈ ગઈ.

પૂણી પર પ્રવણ-
કાવનો અધિકાર ઉતર્યો
એમ આત્રમટને વામ્ય
તે તે બાંધે યના બાર
બામાં અદસ્ય થતી મે.
દિનીને જોઈ રહ્યા.

તેને તેના સરીસતું
બાન ન રહ્યું; પેલો
ક્યાં હતો, શુ કામ
અદિવા ઉઠ્યો હતો, યા
યા મુદાસર બૃહુકન્થ
આવ્યો હતો—આ
બધું વિસરી ગયો. એને
તો એટલું જ લાગ્યું કે
તેનું ચિત્ત, તેનું જીવન,
તેની આશાઓ પેલા
બારણા પાછળ બાંધ
થઈ જતી હતી.

તે એવો મનિર લોક જવા ગયો તેનેજ બારે ગોટી મળે દોઢ એવો બની
હજો રચે. અદિવા વર્ષદાસમાંથી એક સ્ત્રી નીકળી હતી

"એ લાકડા—અરે એ લાકડા—અદિવા
કેમ ઉભા છે રૂં" એક અજાણ આવ્યો
પામેના બીજા પામાથી એક નિશ્ચયી
દાથમાં બામ આચમની લઈ નીકળ્યો હતો

"હેં શું. તેનું કામ છે?"
આ પ્રશ્ન ઉઠ્યો જે સ્વરે પુછ્યો હતો
તેનો મોઢો રણકર વાડ કરના આત્રમટે હતું
"હું મંપાવતું."

“અહો, દુર્ગપાત્ર મહારાજનું? તે તો પેત્રી તરફ રહે છે.”

“ત્યારે સાંધા બૃહસ્પતિનો આ વાડો નહિ?”

“આ જુનો વાડો. મહારાજ તો નવા વાડામાં રહે છે. ચાત્રો રસ્તો બતાવું.”

આત્રલટનો પણ ઉપડ્યો નહિ. તેણે મહામહેનતે પુછ્યું.

“આ ઘર કોનું છે?” કહી જે ઘરમાં પેત્રી સ્ત્રી ગઈ હતી તે તરફ આંખો કરી.

“એ તો પાંડશાસ્ત્ર છે. કેમ?”

“ના. અમરથો.”

પ્રકરણ ૩ જુ

—:—

ભૃગુકૃષ્ણનો દુર્ગપાલ,

દિગ્ગ ચઢ ગયેલો આત્રલટ વિદ્યાર્થીની

પાછળ ગયો. અને તે જરાકજ ચાલ્યો

એટલે સાંધા બૃહસ્પતિનો નવો વાડો આવ્યો.

ત્યાં ઘરે નાનાં છતાં નવાં હતાં; વેદધ્વનિને બદલે ઘોડાના હણહણાટ સંભળાયા તે વાગે-ળતી ગાયોને બદલે ચપચપ ચાલતા રાજપુરો નજરે ચડ્યા.

“ભટ્ટ! આ પેલા દરગજમાં યજ્ઞને જાણે એટલે મહારાજ મહારો” કહી વિદ્યાર્થી પોતાને રસ્તે ચાલ્યો ગયો.

આત્રલટ ને આગળ ચાલવાનો ઉત્સાહ ન રહ્યો. તેને તો પાછળ જવું હતું; દેશને દરી જનાર સુંદરીને શોધવી હતી. રાજ્ય

ખટપટ તેને એકદમ નિરસ જણાઈ; સત્રા ને ધનનો ભોગ શુદ્ધ લાગ્યો. જીવનસર્વજ્ઞ જે

બ્રહ્મણ્યો નેણનાં સ્મરણમાં સમાયેલું લાગ્યું. તે ક્યાં મુઠી ઉઠ્યા રહ્યો તે તેને યાદ રહ્યું નહિ. પણ એક સુભટે આવી તેને પુછ્યું

ત્યારે તેને ભાન આવ્યું.

“ભટ્ટ! અહિંયા કેમ ઉભા છો?”

“મારે-મારે-દુર્ગપાલ મહારાજને મળવું છે”

“અંદર વાડામાં આવો” કહી પેત્રો સુભટ તેને અંદર લઈ ગયો.

દરવાજાની અંદર ચાર તરફ લીપેલો એટલી દત્તો અને તેના પર છુટાછવાયાં કેટલાક જણ પેત્રી વાતો કરી રહ્યા હતા. તે ઘણા ખરા સૈનિકો હતા.

પેત્રો સૈનિક આત્રલટને એક આધેડવધના સુભટ પાસે લઈ ગયો.

“દ્રમસ્લજ! મહારાજ શું કરે છે?”

“સોમનાથ પાટણથી એક જાણલુ આવ્યા છે તેની સાથે વાત કરે છે.” સોમનાથ પાટણથી આવેલા જાણલુનું નામ સાંભળી આત્રલટ ધ્યાન આપ્યું. પત્રવાર તેના શૂન્ય ધ્યેયો વિનિતમાં શુદ્ધિ આવી.

“આ ભટ્ટ કોણ છે?” દ્રમસ્લે પુછ્યું અને નમસ્કાર કર્યા.

“મારે દુર્ગપાત્ર મહારાજને મળવું છે.”

“ક્યાંથી આવ્યા?”

“વંચળીથી મહારાજની આજ્ઞાથી આવ્યો છું.”

“મહારાજ આવી ગયા?”

“હા મહારાજ મીનળ્યા બધાં આવી પહોંચ્યાં.”

“આપનું નામ શું?”

“મારું નામ આત્રલટ. દુર્ગપાત્ર મહારાજ ને કહો કે ઉદા મહેતાનો દીકરો મહારાજનો સંદેશો લઈ આવ્યો છે.”

“ઉદા મહેતા-મંત્રી મહારાજ?”

શંકાથી દ્રમસ્લે પુછ્યું. પણ આત્રલટનું રૂપ, સંસ્કારી વ્યક્તિત્વ ને આજ્ઞાલુનો દાઢ લોષ તેને ખાતરી થઈ અને તરત માન્યરે બોલ્યો “પધારો, પધારો પણ આમ એકલા કેમ? ક્યારે આવ્યા?”

“હું આરોગ્ય અંદર પરથી આવ્યો.”

માગ માણસો નમર રહેને ત્યાં ગયાં છે”

“આવો બિરજો, હું બટરાજને દમણુ
જ ફરી આપું એક પલ પલ નહિ લાગે”

“હરકત નહિ” કહી આત્રબટ પામે
પહેલા તકીઆ આગળ બેઠો ને ઉતારાને પને
રૂદમણ અંદર ગયો

આત્રબટનું ચિત્ત પાણું પેલી ગુફરી
તરફ ફરે તે પહેલાં તો રૂદમણ પાડેઆ મો
“બટણ પધારો”

રાત્રિ બટપટની અકારી છદ્મી પર
નિસામો નાખી આત્રબટ ઉઘો તેણે અંદર
જતા પહેલા પોતાના મનને સાવધાન કરા
મુચન્યું, ભૂનુકચળા આ ફૂંપાવતા તોયે
વિશે તેણે અનેક કથાઓ મોટા મોટા
ચોખ્ખાઓ પામેથી સાબળી હતી. એની ઉત્તાદી
મોટે પોતાના પિતા જેવા મત્સદી મત્રા
વર્ષે પણ તેને ઘણી ધર્મવાર ચેતાઓ હતો
મુંજાય મહાઅમાલ જેવા આખા દેશમાં
કોઈ વચલાવત્તર મહાપુરને આને મોટે પુત્રે
મેણે પ્રશંસા કરતા સાબળ્યા હતા અને
ત્રિભુવનને પણ વસ કરતાર જાણસિદ્ધેશ
મહારાજ પુત્રે તેણે એનું નામ જરાક
કરથી દેના સાબળ્યા હતા

આવા માણસ પામે તે એક બીન
અનુભવી મુરક જતો હતો અને તે એવા
કામ મોટે ને કરવા આવતા મોટા મોટા
મદારથીઓ પણ પુત્રે મદામહેનને તેણે
હોખને દયાઓ ઉઠા મહેનતો પુત્ર હોવાથી
મદાપુરોને મળવું એ તેને મન રચત
હતી, એટલે આ પ્રવળ તરત સફળ થયો
એ ને આગળમાં આવ્યો ત્યા અજ
વાળું આણું હતું અને તે અજગણામ
તેની આખ બરાબર દેખાય તે પહેલાં દીવકા
પર બેઠો પુત્ર હેતથી આગળ આવ્યો ને
તેના બે દાષ પડ્યા.

“કોણ! હિન મહેનતો આવડી”

આત્રબટ આ શબ્દો ભોવનારને બરાબર
ભુએ તે પહેલાં આ ખડનાં બારણા તરફ
તેની નમર ગાથ અને અંદર જતી સ્ત્રી
એડી અને તેન પર નટકનો ભુગડનો પાછો
ભાગ ભિજો. એક નિમિષ સુધી પેલી અજુભણી
સુંદરી નમર આગળ આવી, પણ ફોફ
કરી પોતને આવડા દેત તરફ તેણે પ્યાત
આપ્યું.

ઉંચું, સ્વાધુબધ્ધ, ગૌરવર્ણ સ્ત્રી, ખસા
પર છુટી મુકવેલી છિપામા મંદેયનું મારર-
શીત મુખ. નાની, કાળી, મુઠો. ગરકાળના
જેવું અચીંચાળુ તાક મેળી, ચમકતી ચંચલ
આંખો—આ બધી પુનાઓ તેણે પત્રમાં
ભેજ, પણ તે પહેલા તે દેવાળ આગરામાં
સમાયેલો ઉમંગકા જોષ તેને અચાંચે લાગ્યો,
‘ગુજરાતના નાથ’ ના વચનારને આ
અચાંચો નવી લાગે અ ને પંદર વર્ષે પણ
બટર જ કાક પહેનાના જેવો જ સીવો,
સશકત, સ્વાધુબધ્ધ હતો. માત્ર તે ન મોટાર
જરા મસ આબુ હતું, અને આધિવચની
રખાઓ પડી હતી.

‘બટરાજ’—

“અમડ” કાક કહ્યું” મારા મિત્રોની કહે
આજે મારે ઘેર, આજ મારા મેટા” કહી
કાક આત્રબટને બેટા.

“કોણ આવડામણ,” એક પુણામાંથી
અચાજ અચો. કાકની બાથમાંથી છુટી
આત્રબટે જોયું તે પુણામાં મલિબદ મદા-
રાજ મોડું ફાડી દમતા ઉભા હતા.

આત્રબટ ચમક્યો, “અહો બહદેવ; તમે
અધિવા?”

“મેં શું કહ્યું હતું” આજ મારી બહે-
નનું ઘર”

આત્રબટે કાકી સામું જોયું, અને આ
અનુભવી આપણી બહેન આ તેજસ્વી
ચોખ્ખાનું પર કેમ રોજાવતી હતી તેને

ધિચાર-આવ્યો. અને એક એડી-જેઠ પોતાને પેલી ઝુંદરીનું સ્મરણ થયું હતું એ વાત યાદ આવતાં મનમાં ગરબ હતી.

કાંકે તીક્ષ્ણતાથી બન્ને સામું જોયું.

“તમે એક વહાણમાં આવ્યા?”

“હા” આત્મજાતે કહ્યું.

“વારુ; મણિભદ્રજી! તમે નાહી ધોઈને પરવારો. હું આંખડાં જોડે વાતચીત કરી લઉં” આવ આંખડાં;” કહી કાંકે હાથ પકડી અભિ-ભટ્ટને પોતાની પાસે હીંચકાપર બેસાડ્યો. મણિભદ્ર અને રૂઢમદન બન્ને ત્યાંથી ચળ્યા ગયા.

“કેમ ભાઈ તારા બાપા વંચળી આવી ગયા?”

“હા” આત્મજાતે જોણાઈ ગયું ને તે ખચકાયો. તેને આ વાત તો કહેવી નહોતી અને આજુબાજુ કહેવાઈ ગઈ.

“મહારાજ અને મીનજાયા ક્યારે વંચળી આવ્યાં?”

“મારા નીકળ્યા પહેલાં ચારપાંચ દહાડા પહેલાં”

“અંધાં કુશળ છે?”

“હા; મહારાજે આ પત્ર આપ્યો છે” કહી કેડને કમરબંધ છોડી આત્મજાતે એક પત્ર કાઢ્યો ને એક કાકને આપ્યો.

કાંકે ઉપરનો ક-ડો છોડીને કાગળ ઉઠેર્યો ને વાંચ્યું.

“ભુચુકચીમાં દુર્ગંધાત્મ બટરાજ કાકને વામનસ્થલીથી સમસ્ત રાજ્યપત્રવિરાજિત બર્મરક ટપ્પો પરમભટ્ટારક મહારાજવિરાજ નયસિંહદેવવર્માની અજ્ઞા કે લુનાગઢના ઘેરામાં સામેલ થયા આ દેખતાં તમારે અદિંયા આવયું ને ભુચુકચી હાથ આ પત્ર લાવવાર આત્મજાતે સોંપ્યું. તિમાર્ક ૧૧૧૯.

હસ્તે મહેતા શેખ.”

કાગળ વાંચી રહ્યા પછી પંજી કાક એક પલવાર તેની સામું જોઈ રહ્યો.

નયસિંહદેવ તેનાપર આજે પંદર વર્ષ થયાં ખજા હતા. એટલે તેની મદદ એકાએક માંગી તેમાં કાંઈ રહસ્ય રહ્યું હતું.

“મને બોલાવવાનું કાંઈ કારણ?”

“મહાનગ હવે ઘણાજ અધીરા થયા છે. તેણે કણ્ઠાવતીથી દાદાક મહેતાને અને આપને ટોડાવ્યા છે. મારા બાપાને પણ બોલાવ્યા.”

“પંદર વર્ષ થયાં એ બધું કેમ ન કર્યું?”

“તેની એક વાત છે.”

“શું?”

“ગઈ વખતે રા’જેંગારે વંચળીની પરશુ-રામ બટરાજને હાંકી કાઢ્યા ત્યારે મહારાજ ઘણા ગુસ્સે થયા, અને જેંગરને રા’જો આપ-વાનું કહાણું.”

“હા.—”

“ત્યારે જેંગારે તેની દેવડી રાણીનાં કાંચળી ને ચણીયા મહારાજને—”

“એટ મોકલાવ્યાં. તે તો મને ખબર છે. જેંગાર દીખતી ને દીખતીજ રહ્યો. પણ સાપલેથી વંચળો સુધી જતીને આવ્યા ને દવે કાકનું શું કામ પડ્યું?”

“મહારાજે મત લેયું છે કે આ મદિનો ઉતરતાં ક્યાં તો પાટણ નદિ’કે ડ્યાં તો લુનાગઢ નદી’.”

કાક હસ્યો “શું જાત મહેતા મળ્યા હતા?”

“હા—નેણે પણ મારી જોડે કહાણું છે કે મહારાજ જે પંદર વર્ષ પર તમે વચન આપ્યું હતું તે પાળવાનો આ વખત છે”

“શું”

“કે મહારાજ આજા કરે તો તમે જઈ જેંગારને નમો નમાવો.”

“હાથ ખીલું બધું ત્યાં કેમ ચાલે છે?”

“હું” નીકળ્યો તેને આમલેજ દહાડે

જેમણે એક જાણે માયો; અને આપણા
પાંચસે માણસ આવી પમરુરામ પેતે મદા
મુશોરીએ બધા.

“એમ! વાડે ખીલું કંઈ? કંઈ લયકર
મ'માન્યુ છે?”

“ના, મુંજલ મહેલાએ કહ્યું છે કે તમે
એકલાજ આવશે વધારે માણસની જરૂર નથી
ને લીલાદેવી” —

“હા” —

“શ્રીલાદેવીએ પણ મંદેશો કહાળ્યો છે.”

“શો?”

“કે તમે નદી આવશે તો એ પોતે બૂધ
કચ્છ આવશે”

“કેમ એવું બંધુ?”

“મને ખોજાઓ ત્યારે બધાંજ ચિન્તાનુર
મણ્ણાતા હતાં”

શ્રીલાદેવી સાદા સોલકીઓની એક પૂરી
વંચાળ હતી, અને સાદા ને મુગરના સાથે મેળવી
દેવા તેને કાકે જલનિક દેવ મંદારાજ કંડે
પરજાતી હતી.

“મારો આવ ધણે વધો જાગે છે.”

“કાકે ન હોતો?” આમ્રમટે કહ્યું ને
તે માકી સામું માનવી જેવું રહ્યો.

તરવારની ધાર જેવી નીચું નજરે કાકે
તેરી સામું જોયું પણ વાક્ય ગિખાવ્યપણે
ખોજાવ્યું જેવું તે કહ્યો “તારો સરકામન
હવા છે?”

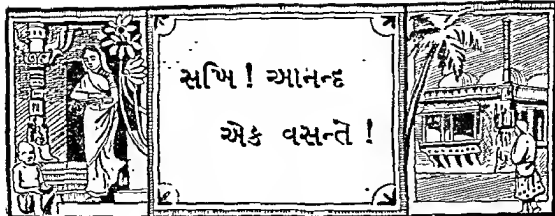
“મેં મા' માણુમેને નગર શેકે ત્યાં મોક
હવા છે.”

“હા ખરા વાત તું તો એનો જમાઇ
થવનો છે નહિ વારં? તું જુ' જવની તણવારી
કરું છું રૂમદલાં આમડ મહેતાને માટે પા
લખી મંચાવ” કહી કાકે ઉઠ્યો ને આમ્રમટે
રમ લીધી

યોગીવાર કાકે ત્યાં ઉભા રહ્યો અને શિ
કારીથી સાવનાપો મુઠો સોપી રહ્યો “આ
માનો જાઇ ઉઠાનો કાકે હાથ લાગે છે?”

ઉઠે નીચાર કરતો બુધકચ્છને કુર્મપાત્ર
ધીમે ધીમે અંદર મેલે.

રચનાર : શ. “ લલિત. ”

સખિ ! આનન્દ એક વસન્તે !

ધીવનના ચમકાર અમર જે—

ચૈતન્યને વરેલા,

તેને દિગ્દર્શન, જયરંગી—

રસ-પ્રેમ ન શું દિસે આ ?

જુઓને પ્રાણ ! ત્યાં હર વન્દે :

સખિ ! આનન્દ એક વસન્તે !

હૃદયને મંડપ, દગપુલહીપક,

જ્યોતે જ્યોત ઝળકે જ્યાં—

આત્મ-યોગની લલિત પૂર્ણિમા,

સાખ્યસુહાગ બરે ત્યાં :

જુઓને પ્રાણ ! એ રસજન્દ :

સખિ ! આનન્દ એક વસન્તે !

જૂત ભવિષ્યના સકેત સુઝે—

વર્તમાનને વહેળે :

આજ અહીંની તરંગ છેળે,

અનુકૂળ રવજનો રેણે :

જુઓને, પ્રાણ ! એ પ્રભુ-પન્થે :

સખિ ! આનન્દ એક વસન્તે !

ગુર્જર સંગીત

લેખક: રા. મનાહરરામ હરિહરરામ મહેતા બી એ

સ. સંગીત એ વિભાગ છે: (૧) જ્વલિ સંગીત અને (૨) તાલસંગીત. જ્વલિ સંગીતના બે વિભાગ: (૧) ગાયન અને (૨) વાદન; અને તાલ સંગીતના બે વિભાગ તે (૧) નૃત્ય અને (૨) દ્રુમ. કંઠકારા પ્રકટ થયેલી સ્વરેની મધુર રચના તે ગાયન, આ રચનાના સ્વરેની પ્રકટતા વ્યક્તિય કરી તે વાદન. તાલાનુસાર ચરણચિહ્ને તે નૃત્ય એટલે કે તાલ અને રચનું દાખાવથી પ્રકટીકરણ તે દ્રુમ *

ગુર્જર સંગીત એટલે વાતાવિક રીતે ગુજરાતમાં જે સંગીત પ્રચલિત હોય તે પણ એ સંબંધોના પ્રયોગ મા લેખમાં એ ગર્થમાં કરવામાં આવેલ નથી કારણ ગુજરાતમાં બે પ્રકારના સંગીત પ્રચલિત છે. (૧) હિંદુસ્તાની એટલે કે સાદારણ રીતે જે હરણાદી સંગીત તરીકે ઓળખાય છે તે, અને બીજું શુદ્ધ ગુજરાતી દેશજ સંગીત, જે ગરમી, રાસમ અજન પદ વગેરેમાં સમાવેલું છે તે. આ પ્રમાણે હોવાથી શુદ્ધ ગુજરાતી દેશજ સંગીતનેજ માત્ર આપણે આ લેખમાં ગુર્જર સંગીત તરીકે ઓળખશું.

ગુર્જર સંગીત હજી બાહ્ય સ્થાપાન છે.

કવિતાથી એને જુદું પાડવામાં નથી આવ્યું એટલે હજી એ કવિતાની સખી તરીકેજ રહે છે. સંગીત તરીકે એ કેવળાધું નથી અને તેથી એનું રાસ પાણુ નથી. આ પ્રમાણે વસ્તુચિહ્નિ હોવાથી ગુર્જર સંગીતનું દશ્ય, એનું છાંંકરણ, એના ગુણ દેખ અને એનો વિશાસ એ ગાયનો સખી આપણે અને વિચાર કરીશું.

ગુર્જર સંગીતનું દશ્ય નીચે જણાવેલે રાસે આપણને મળી આવે છે—ગામી કે ગરબા રાસડા, ધોળા, ધંધલ, અકિત, જાન વૈરાગ્યના પદો, પ્રભાતીઆ, હાવરકાં, ગેરપ ગીતો, પરજીઆ, રાજીઆ, માણુમટ તથા કીર્તનકારોનાં ગીતો વગેરે. આ દશ્યની આગળે સંગીતની દષ્ટિએ સમીક્ષા કરીશું તો આપણને જણાઈ આવશે કે હિન્દુસ્તાની સંગીતશાસ્ત્રમાં જેમ રાસ પ્રમાણે વર્ગીકરણ કર્યું છે તે પ્રમાણે આ દશ્યનું વર્ગીકરણ એના તાલ અને સ્વરૂપ પ્રમાણે થઈ શકે એમ છે, અને તેમ કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું. તેથી એ પ્રમાણે કરતાં આપણને જણાઈ આવશે કે ગુર્જરગીતોના મુખ્ય બે વિભાગ થઈ શકે એમ છે (૧) ગરમી અને (૨) પદ

* એટલે એટલું સ્પષ્ટ કરું આવરણ છે કે અક્ષિતવાદા કેવળં છે છતાં એનો સંગીત સાથે પરા-પરનો સબંધ હોવાથી એને એકે સમાન આપણમાં આવ્યું છે

(૧) ગરબીમાં આપણે ગરબા અને રાસનો સમાવેશ કરીશું, ગુજરાત અંબાજી બેચરાજી, કાળકા વગેરે રૂપમાં શક્તિપૂર્ણ, તેથી નવરાત્રીમાં ગરબા ગાવાનો રીવાજ ઘણા પ્રાચીનકાલથી પ્રચલિત છે. એક નાની માટલીમાં નાનાં નાનાં કાણાં પાડી તેમાં દીવો મુકી માતાજીના પ્રતિરૂપ તરીકે એને વચમાં ગોઠવી તેની આસપાસ પુરોથો યા સ્ત્રીઓ ગોળ કુંડાળામાં ફરતાં ગીતો ગાય છે. આ દીવાવાળી માટલી ગરબો કહેવાય છે અને તેથી તે માથે મુકીને કે વચમાં મુકીને આસપાસ ફરતાં જે ગીતો ગવાય તે ગરબા કે ગરબી.

રાસ-શ્રી કૃષ્ણનો રાસ-ગોપરાસ એ પણ પુરૂષ યા સ્ત્રીઓ ગોળ ફરતાં ફરતાં ગાય છે એટલે એને આપણે ગરબી વિભાગમાં ગણીશું.

ગરબો બહુધા લાંબો હોય છે અને એની સ્વરધ્વનના કંઈક એકધારી, સ્થૂર અને લાવણ્યાદિક ક્રમિક ગુણો વિનાની હોય છે. ગરબી બહુધા ટુંકી અથવા મર્યાદિત લંબા-ણવાળી હોય છે અને એની સ્વરધ્વનના લક્ષરી લેતી, લાવણ્ય, માર્દવ, ઇત્યાદિ નાણુક ગુણો વાળી હોય છે. ગરબી અને રાસમાં ફરક માત્ર લય સંબંધમાં જ છે. ગરબીની લય કંઈક જલદ એટલે ઉતાવળી છે અને રાસની લય હીચવાળી માની છે.

ગરબી જે પ્રકારની હોય છે. (૧) સાદી અને (૨) સંયુક્ત. સાદીમાં પાંચ જે પ્રકાર છે (૧) એક ચરણી અને (૨) અનેક-ચરણી. સાદી એક ચરણીમાં પ્રથમ પંક્તિનો રાગ સ્થાયી રહી પંજાલીની પંક્તિઓમાં તેનું પુનરાવર્તન થયાં કરે છે: ઉદાહરણાર્થ- “મા તું પાવાની પટરાણી ભવાની કાળકા રે

લોલ,” “શીખ સાસુજી દે છે રે વહુજી રહો ઢંગે,” “સહુ સખીઓ હળીમળી આવો આજ આપણે કરીએ ઉગ્ગણી,” વગેરે. (૨) સાદી અનેકચરણી-માં પ્રથમ પંક્તિના રાગથી બીજી પંક્તિનો રાગ બુદ્ધો હોય છે. ઉદાહરણાર્થ “મા પાવા તે ગઢ થી ઉતર્યો મહાકાળી રે,” “ઓહવજી સદેશો કહેબે શ્યામને,” “સીતાજીના મહીના” વગેરે. સંયુક્ત જાતિમાં એકચરણી અથવા અનેક-ચરણી કડીગાની વચમાં અંતરો અથવા સાખી મુકવામાં આવે છે. ઉદાહરણાર્થ- “અક્ષ મેલી રે અણે માન જોવાને જાહે,” “ગોકુળીએ લખ્યાસો રેહો ઓધવરાજ અમને” વગેરે ગીતોમાં અંતરો હોય છે અને “લોચન મનનો રે કે ઝવડો લોચન મનને,” “પુનમ ચાંદની ખીલી પુરી ચહી રે” વગેરે ગીતોમાં સાખી મુકવામાં આવે છે. ગરબીમાં તાલ એકતાલ આવે છે, પછી તે વૃત્ત, મિશ્ર, કે માતુષી જાતિનો એટલે કે ૬-૭ કે ૮ મારાનો હોય છે. તાલ મુદલ હોનો નથી. કેટલીએક ગરબીને કાંઈ વખત ગણુ તાળી ત્રી ગરબી તરીકે ગાવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે એક સામઠી ગણુ તાળી આપી પછી ખાત્રી આપવામાં આવે છે. આને પરિણામે લય જરા જલદ એટલે ઉતાવળી થય જે એટલું જ, ગાકી એકંદર એક તાલ ત્રી લયમાં કંઈ-ફરક પડતો નથી.

(૨) પદના જે વિભાગ પાડી શકાય.

(૧) શુદ્ધ અને (૨) મિશ્ર. ધીરાની કાફી, બોલ ભગતના ચાખખા, ગોપ ગીતો, હાલરડાં, ધોળ, મંગલ વગેરે શુદ્ધ દેશજ રાહનાં ગીતોને આપણે શુદ્ધ કહીશું અને જે ગીતોમાં દિંદુરનાની રાગો ની છાયા છે તેમજ શુદ્ધ દિંદુરનાની, મારવાડી, મરહી વગેરે રાહોને ક્ષીની છે ઉદાહરણાર્થ અમુક રાગની દેશીઓ, અમુક રાગનાં

મજનો તથા ખેડો, નાટ્યગીતો વગેરેને આવણે મિશ્ર ભૂતિમાં ગણીશું. શુદ્ધ અને મિશ્ર પ્રત્યેક નામે પેના વિભાગ પાસે સકાય (૧) સમ અને (૨) અસમ. જે ગીતોમાં ત્રણની લઠરી સમ હોય એટલે જેમાં લખની લઠરી સરખી માત્રાઓથી જ ચાલી જતી હોય તેને સમ અર્થાત્ સમ લખની કહી સકાય અને જે ગીતોમાં ત્રણની લઠરી સરખી માત્રાઓથી નચાવતી હોય તે અસમ લખના કહી શકાય એકલાય, દાદરો, ગિજાન વગેરે તાલોમાં સરખી માત્રા એટલે સમાન અંતરે તાલ પડે છે તેથી એની લખ સમ અને તેદરો, જંગા, દીપચંદી વગેરેમાં અસમાન અંતરે તાલ પડતી હોવાથી એની લખ અસમ. ઉદાહરણ-“ સુંદર શિવ મગજ ગુણુ ગાકું હમરા,” “ ગુણુની ગુજરાત અમારી ગુણુલી ગુજરાત,” “ છત્રને શ્વાસ તણી સમાપ્ત,” “ ભક્તિ વડે વસ થાય જગન પતિ, ભક્તિ વડે વસ થાય ” વગેરે ગીતો સરખ લખનાં છે તે “ એક દીન એવો માવજી ન્યારે અમીજરણોઃ ઝરતા પૃથ્વીનેય પચાળજો,” “ આજ મહારાજ જશ પર ઉડય ભંભને ચંદ્રનો હૃદયમાં હૃયે ભભે,” “ કોઈ કુધ લ્યો, દીજ રંભી,” “ પડેરે પોષક રામ રસના ” વગેરે ગીતો સંબુલ લખનાં છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાત સંગીતના દ્રવ્યની સમીક્ષા થઈ ઉપરથી જણાશે કે ગુજરાત સંગીત હજી કેવલ આદ્યારંભમાં છે, જ્યાં અને તે કારણે તે કેમલ છે, નિર્મલ છે, મધુર અને પ્રમંસપૂર્ણ છે. ગુજરાત સુદરી એના કેમલ કંઠમાંથી તેઓની બંદીઓના મંજુલ ખજુખજાટ સહિત તાલબંધ નીકળતી મરખીઓનું અવલુ કરતાં કયા રસિક આત્માનું હૃદય આનંદથી ઉજ્જવળ વગર રહ્યું હશે? એકતારાના ગુજરાવ અને મંજરાત રજુકારા સાથે માવજા ભજનોનો ધુન સુધીને કયા

સંસ્કારી જનનું હૃદય રસમાં મગ્ન થાય વગર રહ્યું હશે? મુઝાએ ગુજરાત સંગીત હજી સુધી પોતાના નૈમજિક ગુણો મુશ્કિલ રાખી રાખ્યું છે. મૂળથી કૃત્રિમતાનો રસ અને થપો નથી અને તેથી એ હિંદુસ્તાની સંગીતના દેવોમાં અનિષ્ઠ છે હજી સુધી એ કયા માર્ગ-ચાંદી વિષય નથી થયું. આ પ્રમાણે હોવાથી એના વિકાસને માર્ગ સરખ છે, તે કપો તે હવે આવણે વિચારીશું.

જેમ એક કાવ્ય માત્ર સન્દેહોત્ત સમૃદ્ધ નથી, જેમ એક ચિત્ર માત્ર રંગ અને રેખા એનો સંયમ નથી, તેમ એક ગીત માત્ર રસોત્તો સંમદુ નથી, રસ કે ભાવ એનો છવ છે અને પ્રત્યક્ષ એનો દેહ છે. વળી એકંદર એ એકજ દેહ છે છતાં એને જુનાં જુનાં અવરો હોય છે, જે પ્રત્યેક જૂન દેહનું પ્રયોજન લક્ષમાં રાખતાં પોતપોતાનું કાર્ય કરી લખ છે. આમ હોવાથી ગીત એ એક સજીવ દેહસમાન છે અને તેથી એને વિકાસ અને શક્તિ સજીવ દેહસમાનની જેમજ અંદરથી થાય છે. આ વાત ખ્યાનમાં રાખી આજણે વિકાસ સંબંધી વિચાર કરીશું ગુજરાત સંગીતનો વિકાસ આર રીતે થઈ શકે એમ છે.

(૧) કેટલે પલુ દેશના ગીતની ધુન લાગે તેના વાગી સંવાદી રસાયુ સંશોધન કરી, તેના રાગનું રૂપ નિર્મિત કરી તે રાગની નવી વસ્તુઓ રચતી. આ પ્રિણામાં અત્યાર સુધીમાં કેટલે કાવ થયું હાય એમ નવવ મા નથી “ગોકુળીએ લઈ આવ્યો રે હો આધરાગ અ અને” “ પાવરડો છોડો રે સામળીઆજ પાવે પડું છું ” વગેરે ગરમીઓ ઉત્સાહને મોટે મેં સાંભળી છે અને તે વખતે જે અપુર્વ આનંદ મેં અનુભવેલો તે ઉપરથી એટલું નિર્મિતપણે કહી સકાય કે આ પ્રિણામાં ગુજરાત સંગીતના વિકાસ માટે જે વિકાસ હેતુ પડે

છે તેના સંબંધમાં જો કોઈ યોગ્ય કૃષિકાર પરિશ્રમ લે તો વરમ મધુર રસથી પરિપૂર્ણ ફલની ઉત્પત્તિ થવા વગર રહે નહીં.

(૨) વર્તમાન ગીતોમાંજ સ્વરોની વધ વટ કરી તેને નવું સ્વરૂપ આપી શકાય. ઉદાહરણાર્થ: “મારી નિર્મલ પ્રાણી પ્યારીને હું નીરખું રે હો ક્યાં”-એ ગીતમાં અંતરાય પછી “સાંભરે છે તમારાં મને વચનજ આજે” એ પંક્તિ માદના અસલ રાહની સ્ત્રીમાં સફલતાથી વધારે મુકી છે. “અરબે રમવાને જોરો નીરખાં રે જોશ” એ અસલ મરખી ઉપરથી સ્વરોની વધવટ કરીને કે વચમાં સાખી મુકીને મરખીનું નવું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કરવા માં આવ્યું છે.

(૩) વર્તમાન ગીતોને શણગારવા અલંકારો ઉત્પન્ન કરવાં હજીમુધી સંગીત મુંદરીને અલંકારોથી સજ્જ કરવા જોઈયું. ધન ગુજરાતે પ્રાપ્ત નથી કર્યું. ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે અલંકાર પુક્ત ગુજર સંગીત મુંદરીના મનમોહન દર્શન કરવાનો અપૂર્વ લાભ મને મળ્યો છે પણ તે એક અસાધારણ દરજ્જા તરીકે જ. સાધારણ રીતે તો આપણે ગુજર સંગીત મુંદરીને સાદા વેશમાંજ જોઈએ છીએ. કેપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે જો દેશજ ગીતોનાં રંગોનાં રૂપ નિશ્ચિત થાય તો આ કાર્ય વધારે પથારિયન થાય, છતાં પણ થોડે ધણે અંશે તો તે શિવાય પણ આપણે કરી શકીએ એમ છીએ. અલંકાર ત્રણ પ્રકારના છે.

(૧) સુરાવટ કે આજ્ઞાપ (૨) તાન (૩) મીઠ. સ્વરોની અમુક પ્રકારની ગુંથણી કરી અમુક એક સ્વરને અગાડી પાડવો એ સુરાવટ (૨) થોડા અથવા વધારે સ્વરોના અડધથી ગવાતા આરોહ અવરોહ, એ તાન અને સુર તોડ્યા વગર એક સ્વર પરથી ખીળ સ્વર પર જવું એમીઠ. વધારે સ્પષ્ટ કરણાર્થે કહી શું

કે એક સ્વરને સ્થગર ની પેઠે ખેંચી ખીળ સ્વર મુધી કંઈ જવો એ મીઠ. સુરાવટથી પ્રત્યેક સ્વર પોતાના પરિવાર સહિત આવતો હોવાથી ગીતમાં માધુર્યની રેલંછણ કરી મુકે છે; તાન વીજળીના અમકારાની પેઠે અમકતું ગીતને અમકવાળું બનાવી તેને સચાટ હૃદયમાં ઉતારી દે છે અને મીઠ પોતાની મૃદુતા અને માધુર્યથી હૃદયને દિવ્ય આનંદમાં ડોળતું કરે છે. આ અલંકારોની ચતુરાઈ ભરી યોજનાથી ગુજર સંગીતના સૌંદર્યમાં અઘોષિક વૃદ્ધિ થવા વગર નહિ રહે (૪) કોઈપણ નિશ્ચિત રાગની ન હોય એવી કેવલ નવી રાહો ઉપજાવી શકાવી. હાલમાં પ્રચલિત નાટકના ઘણા ગીતો આ પ્રકારના હોય છે. “પુનમ ચાંદની ખીતી પુરી અહીં રે,” “ઝીણાં અમર વરસે મેહ” “ચાલો સાહેલી ભુવનેશ્વરી ના સહુ મંત્રીને દર્શન કરીએ.” “નન માયા ॥ કરનારાં જો જોની તપારી તારી કાયા”-આદિ ગાન કૃતિઓ ગુજર સંગીત મંદિરમાં અવગ્રસ્થાન ભોગવતાં થઈ ગયાં છે.

હવે વિકાસના માર્ગમાં ચતાં પદ-સ્ખલનોનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરી આપણે આ સમાપ્ત કરીશું. વર્તમાન ગીતોમાંજ સ્વરોની વધવટ કરી તેને નવું રૂપ આપવામાં તથા કેવલ નવી રાહો ઉપજાવી શકવામાં એટલું જલ્દમાં રાખવાનું છે કે અણુગુણની સ્વર રચના કે તાનથી નવિનતા નથી આવતી પણ ઉચ્ચોટ રસભંગ થાય છે અને એકનો પગ તો ખીળનો હાથ; ત્રીજાનું માથું તે, ચોથાનું શરીર એવી રીતે એકત્ર કરવાથી કંઈ નરિન રાહ ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ ઉચ્ચોટ જાડી લાગામાં કડીએ તો રાહનો જાગરો થાય છે. આ વાત નીચે જણાવેલાં મીતોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યાથી અરો સ્પષ્ટ થશે:—“શું નટવર વસંત મેઘ :

નાચી રહેશે, નાચી રહ્યા જગ નચાવી રહેશે.”
“છેલ્લો સખી સજ્જનો શબ્દગાર હાર, આજ
આજ જોવાને ચંદ્રમાં” વગેરે.

ઉપર જણાવું છે તે પ્રમાણે ગીત એ
એક સજીવ દેહ સમાન છે અને તેથી તેના
લક્ષણો તે પ્રમાણે હોવા જોઈએ અપંગારોની
બાબતમાં તાનગાથમાં ન હોતી પડાય કે
અપંગારો એક મદાન બોળારૂપ થઈ મૂવ
સૌંદર્યને ન હાવી કે એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે.

અંતમાં કહેવાનું કે ગુર્જર સંગીત જો કે
શાસ્ત્રીયદ્રષ્ટિએ જોતા બાલવાતગ્યામાં છે છતાં
પણ તેનું ગુપ્ત અન્વર્ગત સામર્થ્ય અસાધારણ
છે. ધનધાન્યની ઉત્પત્તિની પેઠે નવિન ગીત
રચનાઓની બાબતમાં ગુજરાત ધણું જ્યદુપ ર

લક્ષમણ પ્રત્યેક નવિન ગીત રચના સ્વયં-
બ્રૂતાદ લહરી હોઇ પ્રત્યેક નવિના રાગનું બીજ
છે. અર્થાત જોડથી નવિન ગીત રચના તેટલા
નવિન રાગ અને તે પ્રમાણે તેનો પરિવાર
એટલે કે પ્રત્યેક નવિન ગીત એક નવિન
વંશની ઉત્પત્તિ કરતા સામર્થ્ય ધરાવે છે
એ વિષે દ્વિન્દની સર્વ સંગીત મુન્દરીઓના
તે પ્રોબહેજ આવે છે દિલી મરાઠી, જમણી
આદિ ગીતો જોતા ગુર્જર સંગીત આની
મૂળિઓથી ઉત્તરાર્ધ ભય છે. આમૂળિઓ
માત્ર નવિન છે એટલુંજ નહીં પણ તે
અનેક ભાવો સંચાલ રીતે દર્શાવવામાં વિજયી
નીવડ્યું છે. નગસિદ્ધ મહેતાના પ્રલાપિત્વનો
પ્રતાપ, મીરાંના ઝળા અમીતરજોના મલુખ,
ધીરા બજાની કરીનો કેક, બોળ કાવતરા
મલખાનો અમલખા, પ્રેમાનંદના રાચેલી
રસિકના અને દવાગમની મરખીઓનું લાલિય

ગુર્જર સંગીતને રસિકતાના પ્રદેશમાં
ઉચ્ચ સિખરપર નહ જઈ તેને
અનન્ય રચાને ભગજમાન કરે છે. આમ
ગુર્જર સંગીતનું ક્ષેત્ર રાજેષી ભરપુર છે.
ગુર્જર સંગીતનું પ્રધાન અમ ગુજરાતની
ગરમી તે સંગીતનાં મર્મ અંગે શુધ્ધ અને
સાદા સ્વરૂપમાં ધરાવે છે. સંગીતમાં ભાવ
દર્શન વિષયે સંગીત જ્ઞાનિ કાવ્યનું પદ
બોળાવતી ગુજરાતની ગરમી એ ગુર્જર સં-
ગીતના સૌભાગ્યનો માદરો છે એ ગુર્જર
સુદરીઓનું સ્મીધન છે. ગુજરાતનો એ રસ
છે. ગુર્જર પદો શુધ્ધ, સ્વયંભૂ, અપૂર્વ, બાવ-
મય નાદ મહરીષી વચનાના ઉત્તમોત્તમ નમુનો
છે. એટલા વાસ્તે ગુર્જર સંગીતનો વિકાસ
અને વિસ્તાર એ ગુજરાતના ઉદ્યનો વિકાસ
અને વસ્તાર છે તેથી અમે સાધારણ રીતે
સર્વ રસિક અને નિદાન સર્જન તથા
સન્મારીઓને અને વિદ્યો કરીને
રા ગણવતરાના ભવે સરખા નિદાન સંગીત-
શાસ્ત્રોન વિનવિ કરીશું કે જો તેઓ
ઉપર જણાવેલી માર્ગદર્શક સુધનાઓ લક્ષમાં
રાખી આપણા ગુર્જર સંગીતના વિકાસ
અને વસ્તાર અથે સદજ પણ પ્રયાસ
કરશે તો તેઓના એવા પ્રયાસથી ગુજરાતના
જીવનમાં અદ્વનુત રસ અને ઉત્પાસ રહેશે
એટલુંજ નહીં પણ ગુર્જર સંગીતમુન્દરી
ને અત્યારે હિંદુસ્તાની સુદરી આમળ
દાસી સરમી દવારી મપાની ચારે છે તે
મકાલમાં આવી ભારતસંગીતની ક્ષતિમાં
અધાનમ જોતા ઉમર્ગ વચર નહીં રહે.

લેખક: પ્રોફેસર ખુશાલ તલકશી શાહ.

શ્રી. એ. બી.એસસી. બારીમટર-એટ-લો.

નાટકનાં પાત્રો.

—:૦:—

પાશુ કિશોરમલ જે. પી. ...

મુંબઈનો કરોડપતિ ભારવાડી. કપાસ ચાંદી
હુંડી શેર વિગેરે કાપઢાકબુલ જુગારપ્રવીણ
શાહુકાર. વીલાવતના શ્રીમાન નાણાવડીઓની
માફક જાહેર છુંદગીની હોંસ ધરાવે છે. અને
તે હોંસની મર્યાદા મુંબઈ શહેરની મ્યુનીસીપલ
કોર્પોરેશનના સભાસદ એકવાર અને એકવાર
મુંબઈ ઇલાકાની પ્રાંતિક ધાનસભામાં ગવર્નર
સાહેબની મહેરબાનીથી દાખલ થવામાં આવી
રહી. એટલે કે જો કદાચ ગવર્નર સાહેબ
નાઇટહુડના ખેતાએની લગ્નામણુ કરે તો
એમ કહેવા યાચ કે કિશોરમલજીએ જાહેર
સેવા ગળવી છે, અને તેના બદલામાં માન
અપાયું છે. આવી પ્રેરણાથી પાશુ સાહેબે
દરેક સડાઈને લીધે નીકળેલી લોનમાં અને
ખેરાતમાં યથાશક્તિ જાહેરપણે લાગી લીધે
હતો. રમત ગમત (એટલે કે અંગ્રેજ
સત્તાધીશો જેને સ્પોર્ટ્સમેન કહી શકે તે) માં
પણ લાગ લે છે અને તેથીજ મુંબઈ જીમ-
ખાનામાં ટેનીસ રમવા માટે લોનની અજીત
રૂપિયાથી પોલીસ કમીશનર રાહેબે ખચર આપી
એટલે તન્તજ ટેનીસની ખાતર રૂ.૫૦૦૦)
આપ્યા અને તેજ દિવસથી ચરત દોડાવવા
માટે યોગ્ય રાખવાનો આદેશ કર્યો. બાકી
શું પોતે તો માત્ર ધરદર્ન દલબમાં

સમોત્પત્તિના સાથે પોતર કે પ્રીત રમે ઠ.
ઉપનાં મજુર વર્ગના આંતરી જાગૃતીને રીત
સર રીત વર્ગને અનુકુળ અનુમોદન આપે છે
અને જોકે પોતે મોટા પાયાપર કેમ કાર-
ખાતું ચલાવતા નથી તો પણ ઔદ્યોગિક
વિપ્લવપર જવારથી મજી મીવતા રોડના કોર્નર
માં ફોટોફોન નીચળા ત્યારથી ખાસ ખ્યાલ
આપે છે.

કુમાર હીમ્મતસિંહ

રજપુતાનાના એક નાના રાજાનો નજીકનો
બાળાન એકવાર એમ લાગતું હતું કે
દેવતા રાજા જામસિંહનો એ ખરો વારસ
છે, અને કિશોર મુલકને એ પણ એક સરો
છે એમ લાગવાની તેમણે હીમ્મતમિંહનો પણ
લીંગો હતો. એ નામદાર વાજમદાય સાહેબે
ખ્યાલ આપવાનું વચન અપ્પું હતું અને તલુ
પરદેશ ખાતાના પ્રવાનોએ દરેક જાતનો ટેકો
આપવાનું કહ્યું હતું તેવા છતાં અતે સૌ
નિષ્ફળ ગયું અને પરિણામમાં જગતને હીમ્મત
કુમારની માતાની નીતિ અને પિતાની આવડ
પરથી બંધાસો ઉઠી ગયો, તેના જવાબમાં
એક જાતની દીપમેજીએ કિશોરમયે પોતા
ની એકની એક કુના તા-દેવિનું લગ્ન કુમાર
સાહેબરે કર્તું. કુમાર સાહેબની નાસી-
પાસીએ જાગૃત રિદાઈનું રૂપ લીધું અને તેથી
એમણે હોમરૂલ લીગમાં મદમુદા દાદના રાજા
સાહેબ જોડાયા પછી જાક લેવા માંડ્યો અને
બાજી મુંબઈ શહેરના અવનવા છાત્રની સહાય
કરવા માંડી.

કેવીસંદ ... ..

દીવસાનો નાનો રાજકુમાર હીમ્મત-
સિંહનો મિત્ર દીની લલક-મા અક્સર.

બાળુ જગમંદરસાહ ...

કિશોરમંડો પુરાજો લગીનીએ મોડીએ
અને બાગીએ. વેપારમાં ખન સારી રીતે
મળવાની સતોય વાળો છે. કુટુંબમાં રાજ

ન રહેવાથી કિશોરમાયુની એકની એક દીકરીને પોતાનીજ દીકરી માની લીધી છે.

તારાદેવી ... ..

કિશોરમલની દીકરી. હીમતસીંહની ધર્મ પત્ની. અંગ્રેજ સારો અભ્યાસ કર્યો હોવાથી અનેક નવલકથા વાંચી નવલકથામય જીવન કરવા મથનારી મુગ્ધા.

બીમસેન, વિનાયકરાય, ધનમલ, બાહારામ, રામપ્રસાદ, વીગેરે વેપારીઓ, તોડરો, સોની સીટર વીગેરે વીગેરે. આદીયજ્ઞાં થોડાબધી (બેઈમાની પોતીસ અમલદાર) -

પ્રવેશ પહેલો.

અંગ્રેજ નવા વર્ષનો દિવસ. કિશોરમલના રીજરેડપરના બન્ધ મહેલમાં એક વિશાલ દીવાનખાતું, કરોડપતિના ગૌરવ અને મહત્તાને યોગ્ય સરસામાન. બીંતોપર સોનેરી ખાપમાં મટેથી અંગ્રેજ રાત્રાણી અને ચાલુ હાકિમની મોટા કદની જમિઓ. અને વચ્ચે વચ્ચે કિશોરમલના પૂર્વજે કે થોડાઓના ફોટોગ્રાફ. દીવાલને અડધી ચોમેર લાલ મખમલ અને સોનેરી હાથાવાળા કાચ અને ખુરસીઓ, અને તે વચ્ચે રહેલી ખાલી જગ્યામાં કાચની પટ્ટીઓમાં ચાંદીનાં ઝાડ, પુવારા વિગેરે શણગારો. મહેલમાં જગ્યાની અછત નથી પણ કિશોરમલજીને સમયની અછત એટલી બધી છે કે તેમને, આ દિવાનખાનાંમાંજ પોતાની ઓશીસ રાખવી પડે છે અને તેથી એક ખુણામાં એક ઓશીસ ટેબલ અને ટાઈપ રાઈટર ગોઠવ્યાં છે. દિવાનખાનાની ડાબી બાલુએ બે મોટા દરવાજામાંથી વધ જગ્યામાં જવાય અને ત્યાંથી ચોપાડીનો દરીઓ, વાલકથરનો રસ્તો અને સરકારી મહેલ દરમ્યાન થાય છે; અને બીજી તરફ ઝરખામાંથી નેણીઅનસી રોડની સમુદ્ર લહેરો આવે છે.

(સવારના સાત વાગ્યા છે. કિશોરમલજી દોહના આપવાની રાહ જોતા હોય એમ જગ્યામાં આંટા મારે છે. થોડીવારે તેમનો વિનાયક આવે છે.)

વિનાયક—જયશ્રીકૃષ્ણ [ઓશીસ ટેબલ તરફ જાય છે અને ટાઈપ રાઈટરનું દાંકણ ખોલી લખવાની તૈયારી કરે છે.] કાલે મોટી રાત્રિ મુઠ્ઠી હતું અહીં હતો, પણ કંઈ ચોકકસ ખબર પડી નહીં (કિશોરમલ જગ્યામાંથી દીવાનખાનામાં આવે છે) કોના કોના પત્રો લખી રાખું!

કિશોરમલ—(વિનાયકની ટેબલ પાસે એક કાચપર બેસે છે.) આજ હજુ મુઠ્ઠી પેપર આવ્યું નથી, એટલે ચોકકસ તો કંઈ નથી કહેવાતું અને (ગવર્નરની જગ્યા સામે જોતાં જોતાં) મને-ખરું પુકો તો કંઈ ધચ્છાએ નથી.

વિનાયક—હાજી, શેઠ અને મેં પણ મુજારક બાદોના પત્રો આવે તેને મટે ચાલુ જવાગ તૈયાર કરી રાખ્યો છે તેમાં ખાસ ત્રાર મુકીને જણાવ્યું છે કે આજ ખાત્રુ સાહેબને આપવામાં આવેલું માન એમની પોતાની ધચ્છાની વિદ્વ છે. (ટાઈપ રાઈટરમાં કાગળ સેરવે છે.)

કિશોરમલ—[ટેબલપરથી એક કલમ લે છે] હા એ તો ચાતુરીવાળ છે કે ખીનાય મળે તે લોહા એમ કહે કે અમને કંઈ જોઈતું નહોતું પણ મારે માટે તો ખાસ એમ બેનું હતું કે ખુદ મરનરે સાહેબે મને મળ્યા અકાલીઆમાંજ પુછ્યું હતું ... ..

વિનાયક—[કાગળ પર તારિખ લખી] આ પહેલાં પણ તો મરનરે સાહેબનેજ સંબોધતો છે ને ? [કિશોરમલ તરફ વળી] પણ શેકડા એમ તે વળી અમલદારે આગમવાથી પુછવા ક્યારથી શીખ્યા ? એમદખી માફ કરજો પણ ...

કિશોરમલ—એ તો જ્યારથી મહામાયતો અસહકાર ચંલુ થયો અને માનપાન સામે ખાસ વિરોધ ચાલવા માંડ્યો અને સર સીન્દનાથ જેવાઓએ મળેતું માન ત્યાગ કરવા માંડ્યું ત્યારથી સરકારને દહેશત લાગે છે કે એમનું અસ્થાને દાન કરવાથી અપ માન ન થાય ! હેલ્થીયારની પ્રીન્સની સુસારી દરમાન મેં જે કંઈ યોડું થયું ...

વિનાયક—હાથ સારેજ એ તો આજ રિવક કરે હો. બાકી નામદાર હાદખાંદની મુલાકાત લેવા આપની ખેરાત તો જગમગદુર થઈ ગઈ છે.

કિશોરમલ—અરે એમા પણ તમારી મેરસમેજ છે [એક ખુલ્લામાં પડેલા મહારાજાકુમારના બાવણા પાસે જઈ] એ સંબંધમા ખેરાત ટપક વાપરશે તે મહારાજા કુમારને અને મને અપમાનકારક છે. [રસતાપર નજર નાખે છે] મેં તે એક મદાન અભિલાષથી જે કંઈ ફાળો કર્યો તેનો ઉપયોગ કરવો ધાર્યો હતો મારું ચાલત તો મુંબઈમાં એક આખી દુનીઆમા ન હોય એવું કયાલુચન ઉત્પન્ન થાત અને [રિવક તરફ ધુન આવે છે] આજકલ ચાલી રહેલી સ્વેચ્છી અગવળને મદામા અધીકારે પણ ન ધારેલા માર્ગે ટેકો મળત [એક નિઆમ નાખી ફરી કાલ્પર બેસી જાય છે] પણ મુંબઈના અગ્રેસરોમાં બીજા કોઈ પણ આખી ન હોય તો પણ મર્મતાની અછત તો નર્થજ ટાકિન હોલની સગા બરી મોટા દાન પસ કરી નિર્ણય કર્યો કે પ્રિન્સને અમર કરવાનું એક સાધન છે તે એજ કે એકમે રહેમેશતના કુખ્ય ધોરાપર એવું કુતશુ ઉભું કરાવવું !

વિનાયક—[જરવાર રહીને] પણ સાહેબ એજ સમામા કિશોરમલની હાજરી હતી એમ સા યાપા કહે છે.

કિશોરમલ—[જરા ચીરકાદને] અરે હા, જાણે દા. પણ એ મર્મ કોરીમા હું એકએ મું કરે ! તોજ પેલી કવિદાસ અને માધ કવિની વાત કવી હતી તેમ જો એ સો ખોજ્યા વગે મારે પત ગુમાવવી ન હોય તો હાએ હા કરવા વિના છુટો નહોતો અને એટલા મટેજ હું તમને કહેતો હતો તેમ જ્યારે ખુદ મરનરે મને પુછ્યું [વિનાયક ફરી ટાઈપ રાઈટર તરફ વળે છે] ત્યારે મેં તો રપરપણે મને મળેલી નાઈપાલસી જણાવી દીધી, અને હર એકમેનેસી બકુળ દીલસોજી બતાવવા લાગ્યા

વિનાયક—[શેક તરફ ફરી] ત્યારે હું અપે બીજાજ કશુજ રાખવાની મેલે ચડીમા પાડી ?

કિશોરમલ—[એક ગુંદણુપર બીજી ગુંદણુ યાત્રી બુથ મીઠાનમાં પગ હીલવે છે] ના પાંડીએ તો તો એમનું અપમાન થાય. અને ઉપરાંત એ સંબંધી વીલાયત તાર ક્યારનાએ થઈ ચુક્યા હશે, અને જવાબ પણ આવી ગયા હશે એટલે આપણું કાંઈ નય એમ નહોતું. દીલની લાગણી જણાવવામાં ગવર્નર સાહેબને ખાસ ખુશી થાય છે. અને આપણે કાઠનાં મોંમાં સમાઈએ નાહ અને સાચું જણાવી દેઈએ એવા લોકોમાં ગણાઈએ !

વિનાયક—[સહેજ ગેલરાટમાં] પણ ત્યારે કદાચ એ લોકોની ગેરસમજુતી થઈ ન હોય, અને છેલ્લી ઘડીએ આપણું નામ રદ ન થઈ હોય !

કિશોરમલ—અરેએ તો કાંઈ વીલાયતના મુખ્ય પ્રધાને પાસ કરેલા ખરડામાંથી ગવર્નરનો બાપ પણ કઢી નામ બાદ કરી શકે ! બાપી ત્યારથી કુમાર જલમસિંહનો પક્ષ મેં અંગીકાર કર્યો છે ત્યારથી એટલું અનુભવસિદ્ધ થઈ છે કે અમુક દંડ સુધી સાફ બોલવામાં મોટા - અંગ્રેજ અમલદારોને એક નવીજ જાતનું માન લાગે છે. દરેક બાબતમાં હાએલા કરે તો તમે એ લોકોને મૂર્ખાં માને છે એમ ધારી એ લોકો પોતાનું અપમાન થઈ માને છે. પણ ઉચ્ચ ગવર્નરે અને વાઇસરોયને ગાર્ડન પાર્ટી કે સેક્રેટરીએટની ખાનગી મીટીંગમાં ઉદાર વિચારો અને ભક્ષાવનાર શબ્દોચ્ચાર કરીએ તો ગાંધીજી કરતાં લોકલાગણી આપણે વધારે કરી પેંડે મમજીએ છીએ એમ લાગે; અને નક્કામાં ગાંધીજીમાં નથી એવી આપણામાં વ્યાવહારિક કુદિ છે—શક્યાશક્યનો ખ્યાલ છે—એવો વિચાર અધાય તે ભુલો અને આમ હોવા છતાં જ્યારે અણીને વંખતે આપણે એ લોકોનું માન સાચવી લઈએ એટલે પછી આપણા માટે મેં વિચાર હોઈ શકે નહિ. [ફરી ઉઠે છે અને રસ્તા તરફના જગ્ન તરફ જાય છે.] મને કદાચ કોઈ માન અકરામ વાસ્તે આ ગવર્નરે ભલામણ કરી હોય તો તે મને સતોષવા ખાતર નહિ, પણ તે જાતે સારાનરસા લોકોની જાત અનુભવથી ખરી કીમત કરી શકે કે એવું વિલાયતમાં સમજાવવા ખાતર કરી હશે ! પણ આજ હજી પેપર કેમ ન આવ્યું ?

[કિશોરમલ જગ્નમાં જાય છે. થોડીવારે ભેંચો આવે છે.]

વ.થો—[જગ્ન પાસે જઈ] જી મેંજી, આપકો ૧૨૬૪૫ નંબરવાળો જુલાતા હય !

કિશોરમલ—[જગ્નમાંથી] વિનાયકરાય, જરા જુઓને શું છે ?

[વિનાયક ભેંચો થાય છે. કિશોરમલ જગ્નમાંથી દીવાનખાનામાં આવે છે. વિનાયક દરવાજા સુધી પહોંચે છે એટલામાં એમીન્ટું કંઈ યાદ આવવાથી] અરે, ઉસા રહે, વિનાયકરાય એ તો જગમંદરનો ટેકીફિન હશે. અને રાત્રે કરેલી ગોઠવણ મુજબ એને પેપર મળ્યું હશે તો આજના સમાચાર કહેવા માગે છે. પણ તમે કુમાર સાહેબને—

તારાદેવી—[કિશોરમલનું વાક્ય અધુરું જ રહે છે. તારાદેવી બાપ સાહેબની લાડખી દીકરી ઉતાવળે દાખલ થાય છે. વીસ વર્ષની યૌવનજર સુંદરી કરોડખીશની એકપુરી

[વચન]

[૧૮ ચોક્કસ]

શિયોરમદ—હેં મર તામ પલ નદાં પલ હ મુલવી દોઈય । તેં પેપર બનાવર ચાંધુ કે ।
 ખડે મુખલો દરો । એટલા મોટા લીફટો બાલ્કની ચારખા કહે જોવા ભય ।

(૫. ૩૬.)

બાલિકા પાતાપતાના મેભા અને દોલતને ચોગ્ય પોશાકમાં સંજ્ઞા થઇ પિતાને અભિનંદન આપવા આવેલી પણ રસ્તામાં જ કાંઈ માઠા સમાચાર સાંભળ્યા હોય તેમ ખિન્નવદની થઇ ગઇ છે. કિશોરમલ તારાને જોઇ ચોંકે છે અને તેની પાસે બેસે છે.] [કિશોરમલને આસ્તેથી] બાપુ, નનાયકરાયને બહાર મોકલો, મેં જશુકાકાને ટેલીફોનપર જવાબ તમારીવતી આપ્યો છે।

કિશોરમલ—વિનાયક, તમે જરા બુઝોને કે કુમાર સાહેબના મિત્ર હાકોર દેવીસિંહ આજ આવવાના છે તેમના હિતાગ માટે બરાબર સગવડ થઇ છે કે નહિ! અને પછી જરા રામાને કહી ગાડી ગ્રાન્ડરોડપર મોકલાવો.

વિનાયક—હા સાહેબ. [તારાદેવી દાખલ થઇ તેજ દરવાજેથી જાય છે.]

કિશોરમલ—(બહેબાકાને) કેમ શું છે! ગળી! તું આમ ગભરાઇ કેમ થઇ!

તારાદેવી—બાપુ, જશુકાકાએ પેપર વાંચ્યું અને તમને બહુ દીવગીરી ન થાય એટલાં માટે એતાવવાને મને.....

કિશોરમલ—દીવગીરી! મને આજ દીવગીરી! શા માટે?

તારાદેવી—તમારે ગઇ કાલે કાકા જોડે વાન ચપડી તેવું આજ પેપરમાં નથી.

કિશોરમલ—[છેડાયેલો] ત્યારે શું માત્ર નાનકડું સી. આઇ. ઇ. કે ક્યસરે હિન્દનો આંદ આપી એ લોકો મને સંતોષા.....

તારાદેવી—એટલુંએ હોત તો જશુકાકાને તમારે માટે જીક લાગત નહિ! [પ્રાસેની ખુરશીપર બેસી જાય છે] પણ આજના પેપરમાં તમારું નામજ નથી.

કિશોરમલ—[એ પણ બેસી જાય છે.] હેં! મારું નામ પણ નહિ! પણ તું ભૂલતી હોઇશો તો પેપર બરાબર વાંચ્યું કે? જશુ ભૂલતો હશે! એટલાં મોટાં લીસ્ટો આટલી વારમાં કંઈ જોયાં જાય?

તારાદેવી—[આપના ખર્ચાપર હાથ મૂકી લાડ કરે છે] મોંએ ના ના કરવા છતાં તમારું દીવ માનપાન લેવામાં કેટલું મશ્વરું છે એ જે એ જાણે બરેબર માલૂમ છે તે લોકો આવી ગંભીર ભૂલ કરે કે! હું મેટ્રીકમાં પાસ થઇ ત્યારે ૨૨૦૦ નામોના લીસ્ટમાંથી મારું નામ ત્રણ મિનિટમાં તમે શોધી કાઢ્યું હતું તે ભૂલી ગયા! અને જશુકાકાતો સત્કારથી એમના અંગલાને દરવાજે જ ઉભેલા પેપરવાળાની રાહ જોઇને!

કિશોરમલ—[મુખપર કોપનાં ચિન્હો જણાય છે.] આ નહારી બીજવાર મરફરી થઇ! [હિંમત થઇ હાજમણી જાય છે અને સરકારી મહેલ સામે જોઇ ઉભો છે. યોડી-વારે તારાદેવી આસ્તેથી તેની પાછળ જાય છે, અને તેને પટાવતી હોય તેમ હાથ ફેરવે છે.]

તારાદેવી—પણ બાપુ, એમાં મરફરી કેવી? તમે હર એકસેક્શનની તે દિવસ અથા વચે કહેલું કે તમને માનપાનની ભુખ નથી—અને તેથી—

કિશોરમલ—[બરેબર મિત્તજ એકાદિ] બરે બેસા તું શું સમજે એ ના, હા, માં. રામનો દીકરો અહીં આવ્યો તેમાં મારો ક્યો દીકરો પરણી જતો હતો કે હું ૧૦૦૦૦૦ રૂપીઆ આપી દઉં અને આપું તો કાંઈ સગીન બદલાની આશા ન રાખું? [છત્તમાંથી

પુત્ર નીલાનખાનામાં આવે છે. અને અંગ્રેજ સમ્રાટની જામી સામની ખુશીપર બેસે છે. જે મોરો અહીં આવ્યો તો જરૂર ચાર માથ રંધારે મરાધદશે અને તેની ખુશીમાં જેણે જેણે પૈસા જ્યાં તેમણે એવરના પાપમાં ખાળીદારી કર્યા સીવાય મીનું શું સૂચન કર્યું ?

તારાદેવી—પણ જાણુ એમ જો સમજી છે [તેની પાસે બેસીને] તો પછી આમ નીહો મડ્યો હોય તેમ સરકારને બતાવે થવા કેમ મહેનત કરે છે ?

કિશોરમય—[કટાક્ષમાં—રડવા દરમિયાન ખડખડ દસે છે] એજ આ સરકારની જાણમરતા જિયારો તારો વર જ્યાંથી લાગે હતો ત્યાંથી વધુ પરદેશ ખાતાના પ્રમાણેએ સમગ્ર દેશ આપવાનું વચન દરેક ખાતગી કાગળમાં આપ્યા કર્યું અને એવાર તો ખુદ વલ્લભસિંહ સાહેબે એની ખાસ બખામણ કરવાનું કુતુહ્યું હતું.

તારાદેવી—પણ જાણુ ત્યારે તો સરકાર આવતી હતી અને તમે તો દરેક લેખમાં રૂા. ૫૦) માંખ ભરતા મથા હતા એટલે...

કિશોરમય—[હલુ એજ સ્થિતિમાં] હી ! હી ! હી ! મારા ફરીઆ તેઃ હી—હી ! હી ! !—પણ ખીયારા કુમારસાહેબના—હી ! હી ! ! મારાપ જલ્લાનજવાગાં [ધી—હી ! હી ! ! તેલો ખાત એ લગતો રાખો હી ! હી ! ! હી ! ! ! હી ! ! ! ! [તારાદેવી નાખુદ થઇ ઉઠે અને જરા રૂા ખાત છે કિશોરમય હલુ દસ્તાખ કરે છે. જમમદરવાજ બાવે છે]

જમમદરવાજ—[જો પાસે આવનાં ચી રી કિશોરમય તેને જોનો નથી] આજે તને આવી રીતે દસતો જોવાની મેં આશા રાખીજ નહેતી એટલે તો મને ઓર ખુશાકી થાય છે ! મેં તો જાણ્યું કે—

તારાદેવી—[જરા રીચમાં] જાણુને તો હલુ થેન છે. જગુ કાકા તમે આત્મા તે રીક થયું હતું તો તમારા કહેવાથી એમને દેવાપાણુ આપતા આવી પણ એમને તો સરકારપર ચરેજો ' કેમ મારા સસરાપર ઉતારવો ગમે છે હું તો જાઉં છું [જાવ છે.]

જમમદરવાજ—જા, જલેન તારા વરનો દોસ્ત દોસ્ત દેલિસિદ અહીં આવ્યો છે અને તરતમાં અહીં આવી પહોંચશે. મારે તું કુમાર સાહેબને જગાડ અને જરા તારા પાપનું માફ ન દેવાય તેમ સરકાર કદવળી એકરમ કરશે [તારાદેવી રીક દેવાથી જાવ છે.]

કિશોરમય—[હલુ સમજાવે] તે જાણુ જરૂર જોયું કે ? જગુ—જમમદરવાજ—તા મારે પોતાને જલ્લાતી જાણ કરે છે ? જો મેં પૂરતી ચોકસી કરી ન હોય તો હું તને આમ નિર્ધારક દેવાન કરવ ખરો કે ? તને હમર વાર ક્યું કે—

કિશોરમય—[જુઆમાં ઉમો થાય છે અને અંગ્રેજ સમ્રાટના પાટી કુમારના પુત્રગાને જોરથી ફેરો દે છે] એકે તો મુઝાં યદ ઇ—જગુ કે મેં લીખતકુમારે રાખેલી બંકક અત્યારે અહીં હોય તો આ ઉજગા સરકારી મેડેવર તારી એક, મેં મણુ જેટલા થાય એટલા જાણા કરી પૈસા આદમ જાણુને તો ખુશ કરું

જમમદરવાજ—[તેને જોરથી બેસાડે છે] આમ જાણુ કયો !

કિશોરમલ—એ તું ન ઓળખે અને એ
 “મુખમે—રામ-બગલમે—હુરી”
 વાળા કુતારાએને ન પીછાનવા-
 માંગ આપણું ગૌરવ છે. [ભિંચો
 છાપું લઈ આવે છે. કિશોર બાણુ
 તે આતુરતાથી ઝુંટવી લે છે.] જોઈ
 કાને કાને દેશદ્રોહની બાહેરાત મળી
 ને ગુલામખીરીનો પટો પહેરાવ્યો ?
 [છાપું વાંચે છે.]

જગમંદરલાલ—આજ, કિશોર, તું મારું માને
 તો કાઢીને મળીશ નહિ. મારી
 હજુરમાં શાકઝાઢાના પુતળાને
 ફેંકી દીધું તે બહુ પુણ્યનું
 કામ છે. પણ તારા હાથ-
 આ દલાલશૂંદ કે વાણીતર
 સૈન્યમાં હીક નહિ દેખાય.
 તને માનઅકરામની લા-
 ગેલી લત. — —

કિશોરમલ—[છાપામાં નજર રાખી]
 બાણુ કેશરીનંદનને ખેરા-
 નેટસી. શેડ વંદાવનદાસને
 કે. સી. આઈ. ઇ; શેડ
 રામગોપાલ ને રાયચંદાદર;

ચિત્રકાર:

રા. ગોરક્ષકર

“ અને મને કાંઈ નહીં ? ”

[છાપું છોડી] અને મને કાંઈ નહીં ?

જગમંદરલાલ—તને કાંઈ નહીં તો ઓછી પીડ.

કિશોરમવ—[વળી ડાહ્યા હાથમાં લઈ] આપણે કાવમજી મેં પેવે પીવાયો—નું એળખે છે જય—સગરે ફેરવીયામાં નીચે.

જયમંદરવાવ—[હસતા હસતાં] આ પણ એક મોદિનીજ છે ને ! મુઠ્ઠી મુઠ્ઠાની નથી. દુઃખે છે છતાં દૂર કરાની નથી ! મને તો સમજ નથી પાતી કે એ રામચોપાણ અને કેસરીનંદન અને — — —

કિશોરમવ—અરે બાઈ, તું એમાં ન સમજે આ અંગ્રેજનું રાજ અત્યાર લગી દક્ષી રહ્યું તેવું કારણ એજ કે એ લોકો આપણા જેવા નીચ છુદ્ધ અને અવહારિક જાતનાજા વેપારી વર્ગનાં અંગ્રેસરોમાંથી પોતાના રાજ્યસ્થાન સોંપવા લાગ્યા છે.

જયમંદરવાવ—હી ! હીહી ! ! રાજ્ય આજ રાના તુલના ? રામચોપાણનો બાપ દોરી લોટો લઈ મુંબઈ આવ્યો અને દીકરો આજ લખાણે ઘડ ગયો તેથી રાજપુર પહોંચી ગયો ? તોય છુદ્ધ અને અવહારી જાન ! અરે ભાઈએ તો તંત્રને છેતરવાનાં રાજ્ય રૂપી જાગતા તમને મજતગમા રાખવ કરવા એટલે એ લોકોને કારે પાને મળું મળ્યું. કારણ કે રાજનીતિની ખટખટમા આજે વેપારી લોકો સમજનારા બનુ કે નહિ ! હીહીહી ! ! ! (હસે છે)

કિશોરમવ—[જરા યુગ્મમાં] તું મને એટલું હસા પણ હું તો મજમપણે માનું છું કે સામાન્ય વેપારી વર્ગમાંથી તકોછાયો જેણે અનુભવેલ હોય એવા નરેનો સમાચાર જન સરકાર નહિ રાખે અને તેમને માન પાત આવી નહિ સતેમે તો એમનું રાજ દકતું નથી. મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે કે એક માર્ગે નહિ તો બીજે માર્ગે સરકારી ખાતરી કરી આપવી કે હું અંગ્રેજ વિરુદ્ધ નથી પણ સાથે દેશદોષી પણ નથી. અને તેથી મારી કદર નહી કરે તો...

જયમંદરવાવ—તો રાજદોષી માર્ગ લીમ્મનકુમારની પિત્રોક્તો ઉપરોચ કરવા સામરો ! હી ! હી ! ! હી ! ! !

કિશોરમંલ—[વિતાપકતી ટેમક પાને જઈ વીજળીનો ધટ ખગલે છે] લીમ્મનકુમારની પિત્રોક્તો નહી, તો લીમ્મનકુમારનો ચેલાનો દીગોજ કીડ પણ મરવા પહેલાં...

જયમંદરવાવ—[એકદમ ગંભીર બની] આ તને ચેલજા લાગી છે સંજાગ રાખજે કે લીમ્મનકુમારનો ઉપરાજ કરવા જતા હું તારી દીકરીનું સુખ યમારી ન તામે ! એ રાજકુમાર છે

કિશોરમવ—[ચીડાયેલ] હું તારી દુઃખીઆરી રહેવા દેને ! જાહે મારી તારાદેહી તનેજ એક વદાશી દશે ! મને નહી પણ તને લાગ કરવાની એ છોકરીને ટેવ ધર્મ રહી છે તેમાં હું બોલતો નથી પણ તુ એમ માન કે હું આપ છું એમ જુલો બચ્સ...

જયમંદરવાવ—તને દાહની પુન નથી પણ ધાત્રે પ્રદ અને માનવાનને અનિશ્ચય મેલ છે અને એની મેલજમા તુ તારાદેહીને પણ ભોગ કરી નાખ તો કહેવાય નહીં. નીજો ચડે તેની પુનમા માણ્યમ કર્મ દેખે નહિ ! [વિતાપક હાથવ થાવ છે એટલે અદાજી બાંધે છે]

વિનાયક—જય શ્રીકૃષ્ણ, જગમંદર બાણુ [કિશોરમંથને] હાકાર દેવીસિંહને મોટર લઈ આવી છે.
 કિશોરમંથ—એમને આ દીવાનખાનામાં લઈ આવજો. હું પાછલા ખંડમાં જઈ છું અને
 [જરા અચકાઈને] આજ હવે તમારું કંઈ કામ નથી. મારી તખીયત જરા બેચેન
 છે એટલે જો કાંઈ લોક મળવા આવે તો રામોશીને કહી જવો કે ઉપર ન મોકલવા

વિનાયક—વારુ સાહેબ. [નય છે.]

જગમંદરલાલ—લઈ મેં કંઈ તે મરકરીમાં ગણીશ નહીં.

કિશોરમંથ—અરે તું હમણા તો મારી સાથે આવ. ૨૫ વર્ષ તું મારો ભાગીઓ રહ્યા પણ
 મારી રીત ઓળખી નહીં. [ખંને નય છે.]

[રામોશી હાકાર દેવીસિંહને લઈ આવે છે.]

ગુજરાતણુ રાંધા !

—:૦:—

રચનાર:—શ. ગોકુલદાસ દારકાદાસ રાયચુરા.

(૧)

જનબૃમિ સમ ગુર્જરબૃમિના રાજનગરમાં રહેનારી,
 ગુજરાતણુ આ નૂતન યુગની નવલ ભાવના શ્રીલનારી;
 શોભે રાધા રાણી સરીખી કંઈ કૃષ્ણ સમ ગણનારી,
 પ્રાણુપ્રાણુમાં નાય નામના મંત્ર સદાયે બણનારી.

‘હું રાધા એ કૃષ્ણ કોડીલો’ વાતવાતમાં નિલ કહે,
 સાત્રમતી જલ પનીહારી એ યમુનાં જલ મ્રમ લાવ લહે;
 રસઝરણી ગુર્જરી કુંજોને ટંદાવનતી કુંજ દરે,
 મીઠલડી મચુરીના સરખી સવ જીવનમાં વલ લરે.

ચાર દિવસથી નાય તણાં દર્શન વિણુ આ રાધા તણસે,
 નય જપે નિજ શ્વાસ શ્વાસમાં ‘સ્વામી મારો ક્યાં મેળશે?’
 ‘વેણુ વાગતાં સુર સુરમાં મુગ જીવન શાન્તિ વળશે,
 કોઈ જતાવો! કોઈ જતાવો! કહાનો મારો ક્યાં જડશે.’

કુલવાડીનાં કુલકુલને, પાનપાનને પુછતી એ,
 ગૃહ ત્યાગી આપડની યાદી એક શિલાપર બેડી એ;
 ‘ક્યાં ગયો મુગ કૃષ્ણ કર્નયો દિલદિલનો દરનારો એ?’
 આશલરી આંખલડીથી એ નિજ જીવનનાં દ્રશ્ય જુએ.

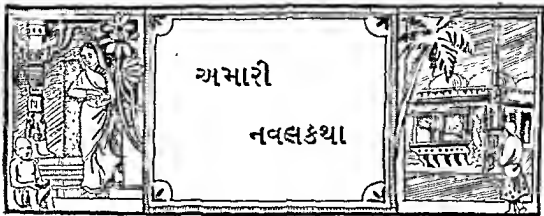
' હું ત્યાંથી આવતી થાતી
 એ સિંહાસન બેસી એ .
 આસનની આજુબાજીએ
 (નિઃ સંજ્ઞાનાં દ્રવ્ય બુધે '

[મિત્રકાર]

શુભરાત્રી રાત્રી !

[સ. પુરુષોત્તમ.]

લેખક : રા. ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, એન. ઇ. ઇ.

પ્રકરણ ૧.

એક દિવસ હું સ્નેહવદનને લાંબી મપાટા મારીને ઘેર ખાહો આળ્ખો પછી મેં સરલાને કહ્યું કે મારે એક નવલકથા લખવાનો વિચાર છે. આ વિચાર એને ઘણો પસંદ પડ્યો. તે તરત બોલી, “ખરેખર, તમે શામાટે અત્યાર સુધી નવલકથા ન લખી એનું અન્ય નેપું છે. જુઓને, લખજી લખજી લખાતી નવલકથા કેવી ક્યારા જેવી છે? તમેય કેમ નહીં લખી શકો?”

પણ ત્યારે મેં કહ્યું કે સ્નેહવદન પણ લખવામાં બાગ લેનાર છે ત્યારે તે વરા ક્યવાઈ અને તેણે માત્ર “અંદ”થી જવાબ વાળ્યો, તેમાં વળી મેં ત્યારે હમેશું કે બાનુ-શંકર તેમજ કનૈયાલાલ પણ અંદર બાગ લેવાના છે ત્યારે તો તેનો કિસ્સો એક મંદ ચંદ્ર ગંગા અમારી નવલકથા કાઢવળ દિવસ વગમતો પ્રકાશ બેસે એવી આશાના તેને નદતી, એટલે કિસ્સો બતાવે પણ ક્યાંથી?

વળી તે વખતે કનૈયાલાલ તેમજ બાનુ-શંકર પંડોડા નદના એ પણ સરલાની દ્રષ્ટિથી જોતાં જાદુ વાંધાખર્ચું દનુ. લગ કરવા ગ્રેટલી પણ બુધિ બેનામાં નહિં હોય, અને જેમને બુધિ હોય તેમનામાં લગ કરવાની શક્તિ ન હોય, એવા નવલકથા લખી શકેજ નહિં એમ સરલાનું માનવું છે.

મેં અમારી યોગનામાં કેવા ફાયદો રહેલા છે તે સરલાને સમજાવવા માંડ્યું. મેં કહ્યું, “જે! સાધારણ નવલકથામાં માત્ર એક જ મુખ્યતા વિચાર આવી શકે છે, આ નવલકથામાં ચાર વિદ્યાન માણસોના વિચારો આવી શકે; એટલે જે કીમતે સામાન્ય રીતે વાંચનાર એક જ માણસના વિચાર ખરીદી શકે તેજ કીમતમાં અમારી નવલકથાથી તે વાંચનાર ચાર માણસના વિચાર ખરીદી શકે. જે યુગરાતી વાંચનારમાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ દશે તો તે એકદમ આ પુસ્તકને માટે ઝાંડર નોંધાવશે; કારણ કે મોટા યંગે તો કદાચ તેને આ પુસ્તક હંદગીમાં નહિં પણ મળે-ખીછ હંદગીમાં મળશે કે કેમ તે અમારાથી કહી શકાઈ નથી. દુનિયાના ચારે ખુણામાંથી-ચીન, જપાન, યુરોપ, અમેરિકા, આફ્રિકા, વગેરે અનેક દેશોમાંથી આ પુસ્તકને માટે લઘ્યાબધે ઝાંડરો આવવા બેઠાએ એમ અને તો મારીએ છીએ અને ખરિણાએ કદાચ યુગરાતી બાપાનો પ્રચાર પણ થશે દેશોએ થાય.”

આ બધા ફાયદો છેક નાખી દેવા જેવા નથી એમ સરલાએ કદાચમાં જણાવ્યું,

“વળી,” મેં આગળ ચલાવ્યું, “આમાં એક બીજો પણ ફાયદો છે. અમારા સાધારણ વિચાર અને આમાં લખાવવાના નથી. જે નવલકથા ખરી શકશે તો અમારી ચારે લખની

વડતા અને આમાં મીઠીમીઠીને મરવા માગીએ છીએ આ નવવચ્ચા પછી અમે ખીજ એકેય સખા માંગતા નથી; અમે સખી શપીશુ પળુ નહિં. આ વાર્તા એક જાનનું વિદ્યાનાનું કૃતીઅસ્ત્ર સેલ્લ થયે. અમે એટલું જાણીએ છીએ નેટલુ એમ આપશે."

"એ એટલુંજ આવવાનું હોય નો નો વાનાના એકથી વધુ બાગ નહિ નીકળે, કેમ ખ ને ?" સખ એ નિરોધ આપાએ પૂછ્યું.

એ આથી બોલુ વાચુ અને એ કહ્યું "એ વાનાં માટે ખગાનજ રીધા કરવી હોય નો તે નારે કુચ નો જરૂર નથી, ને કાપે કરવાને દેખીનીકાકોર જગતમા યવતા પડવાજ છે મારા જેવા લેખને પેનાના ધરમા નો આથી કાકે નહુ જીવેજન મળવું જોઈએ એમ હું ધારું છું."

"તમારે બોલુ સચાચવાની જરૂર નથી" સદયા બોલી. "હું તમારે માટે કહેનીજ નહની દા. કોડવજન પળુ રીક છે, પળુ અ.ધુ ગમ્મ બેશુ કરવામા આ કાપડો છે એ હું અમજતી નથી (ફીએનિઆતિસોફિન કનાનો સ્વમાવજ પડેરા હાજ છે, આથી કનંવાવાય તથા બાનુકર આ બે મળીને અડધુ મામ શી રીતે થકુ મ) કનંવાવાય તથા બાનુકર તમને વાર્તા લખવામા શી મદદ કરવાના છે? કનંવાવાય એટલું જાણું છે તેટલું બધુ તમે એનો પામે લખાવો તોપણ એક પાનાથી વધુ ન થાય એવી ખરી ખાતી છે."

કનંવાવાય વિષેના મરવાના મતમા દમખા હમખાં ઘણા ધરડો ઘડાયો છે પોવા જ્યારે નરી નરી જોખખાલુ ઘણ દની ત્યારે કનંવાવાય વિષેના મોગા મન ઘણેજ ઉચે દતો એમને વિશે મને સમ્યાએ એક વખત કહ્યું હતું કે "કનંવાવાય આ છે નો કનંવાવાય આક્રમ છે! દરેક વિષયમા પેતે જાણકાર છે!"

કનંવાવાય માટેનું આ વર્ણન આજેટુ છે. દરેક વિષયમાં તે અર્જુન માદીની ધરાવે છે કાકે કાક વખત તેમની આ માદીની ખરી જલુ પડે છે, પણ માધારજી રીતે તેમની ખનર કુપર આધાર રાખનાર માણસ વગર મોને અર્જુન જાય છે.

અમે જ્યારે પોવા મદમસાગ મધાવવા માડવા ત્યારે મરવા ઘણી નની દની. એક વખત હું અને મરવા આજાગ મોડીને ત્યારે સમાન કેતા દતાં તે વખતે મોડીએ મને કહેલું કે "નાનામાર, આ તમ મી જરૂરિયું વેસવાજ કમુ કે નહિ?" આ કુપરથી ઘેર આવીને સરકા રડી દની અને જગતમાં પોતે તરન નકામીજ છે એની લાકાથી તેને જલુ હુખ થયુ હતું પશિજામે અમારે જુના મોડીને રૂપસત આગવી પડી દની! આને સરને જો કાક મનુષ્ય મધાક આપવું તે બધુ કુપકારથી તે રડીકારની દની એટલે ત્યારે કનંવાવાયના સમાજમા આથી ત્યારે કનંવાવાય માટે તેને એકમ માન આવી ગયું કનંવાવાય આજનું શાક કેમ કનુ ત્યારે માદીને મિલારીને આમકડે આવતી હોય નો કેમ મરાડી ત્યા સુધીના દરેક વિષયમા સર્જુન જાન ધરાવતા દતા. એટલે જ્યારે જ્યારે કનંવાવાય અમારે ત્યાં આવે ત્યારે ત્યારે સરકા એમની પામેથી કાકે કાકે નહુ નહુ શીખી લેની અવખન. આ નવા જાનથી મોટું પડનું અમારેમ!

એક વખત કનંવાવાયે મુરો કેમ મળા ગાવરો એ સખથી મરવાને જાન આપ્યું. મુજરાતમા મુરો સખમારતા કાકે તે આજેટુજ નથી એવી એમની માન્યતા દની માત્ર કના-મામમા એક માખસજ આ અનુકૂળ કલા જાણતો દતો અને તેની પામથી પોતે શીખી લા વા દતા એમ એમનું કહેવું હતું આ કલાથી કાખત મહેનત અને કાલમાને નેમજ ધાસલેરો ધણોજ જમ્યા થાય છે એમ નેમજો

સરસ્વા સમક્ષ પુરવાર કરી આપ્યું અને તેજ વખતે તેમણે આ કલા સરસ્વાને શીખવી. સરસ્વાએ તરતજ એ કલા અમારી ચાકરડીને શીખવી.

અમારી ચાકરડી રથી એક નમુનેદાર ચાકરડી હતી. તે વાદ્યવાદ્યમાં કોઈ વખત ઉતરતી જ નહિ. તેને પોતાને પોતાના વિચાર કે મત હતાજ નહિ. અમે જે કહેતા તે કાંઈ પણ વાંધા વિના તે કબુલ રાખતી અને પછી તે કાર્યને કાંઈપણ ફેરફાર સિવાય અને પરિણામ સંબંધી કાંઈપણ જોખમ પોતાને માથે લીધા વિના પોને કરતી. કનેચાકાકની સુઝા સળગાવવાની રીત જ્યારે એને સમજાવવામાં આવી ત્યારે એણે માત્ર એટલું પૂછ્યું. “તમે મારી પાસે આ રીતે સુઝો સળગાવવા માગો છો ?”

“હા, રથી” સરસ્વાએ કહ્યું. “હવેથી આપણે સુઝો એવીજ રીતે સળગાવશું.”

“હા, બાપ” રથીએ જવાબ વાળ્યો.

બીજે દિવસે સવારે અમે મોડાં ઉઠ્યા અને હાતણુ કરીને બહાર જોડલા ઉપર નગીને બેઠાં. મેં ન્યુમરોપર વાંચવા માંડ્યું અને સરસ્વા એ શાક મોળવા માંડ્યું. એ પ્રમાણે પાકાક થયો, અડધો કાક થયો અને પોણા કાકાક પણ થયો પણ મ્હાની નિસાની જણાઈ નહિં એટલે સરસ્વાએ ખુબ મારી. “રથી, રથી”

રથી આવી અને હડે પેટે બોલી: “કેમ બાપ ?”

“તું જાણે છે કે ઘડિયાળમાં હમણા કેટલા વાગ્યા છે અને મ્હાનો વખત ક્યારનો થઈ ગયો છે ?” સરસ્વાએ પૂછ્યું.

“હા, બાપ.” ઉત્તર મળ્યો.

“સારે ચંદા તૈયાર થઈ છે ?” સરસ્વાએ પૂછ્યું.

“ના, બાપ” ઉત્તર મળ્યો.

“ત્યારે આજે કોઈ પણ વખત તૈયાર થશે ખરી ?” સરસ્વાએ કટાક્ષમાં પૂછ્યું.

“જો ખરું પૂછવો તો, “રથીએ જવાબ વાળ્યો. “મને તો લાગે છે કે તૈયાર નહિં થાય.”

“પણ કાંઈ કારણ ? સુઝો સળગતો નથી ?”

“ના, બાપ, સળગે છે તો બરાબર પણ મ્હાને માટે પાણી લેવા દાય લાંબો કરીએ એટલામાં પાછો હોલવાઈ જાય છે.”

રથીને આ પ્રમાણે જોયો સવાજ પૂછાવ તેવોજ અને તેટલોજ ઉત્તર આપવાની બહુ ખરાબ ટેવ છે. એક વખત જ્યારે હું એની આની પ્રકૃતિ જાણુનો નહતો ત્યારે મેં મારા જોરડામાંથી ઘાંટા પાડીને તેને પૂછ્યું કે “કેટલા વાગ્યા છે તે તું જાણે છે ?” “હા” એટલું બોલીને તે પાછી પોતાને કામે વળગી. બે એક મીનીટ પછી મેં જોરડીમાંથી બહાર નીકળીને રથીને બોલાવી અને જ્યારે કહ્યું કે “તેં ટાઇમ મને કલો કમ નહિ” ત્યારે એણે શાંત ચિન્તે જવાબ આપ્યો કે “મેં તો માત્ર એમજ જાણ્યું કે તમારે હું વખત જાણ્યું છું કે નહિ એટલુંજ જાણ્યું હતું. બાકી વાગ્યા છે સાડાચાર.”

સરસ્વાએ પાણું પૂછ્યું. પણ તે “સળગાવવાનો યત્ન કર્યો હતો ?”

“હા, બાપ,” રથી બોલી “મેં ચાર વખત સળગાવી જોયું. તમે કહેો તો પાછી સળગાવી જોઉં.” રથીને એવી રીતે કામ કરવામાં બીજકલ સંતાપ નહતો.

આ ઉપરથી સરસ્વાએ પોનેજ સુઝો સળગાવતો નિશ્ચય કર્યો. મને પણ આ પ્રયોગ જોવાની હજી થઈ તેથી હું પણ ગયો. સરસ્વા એ પ્રયોગ શરૂ કર્યો. હું અને રથી જોવા ઉભાં રહ્યાં. અડધા કાકા પછી સરસ્વા પુણ

માંથી ધરાવતી પાણીને પાણી હતી. સુરો નો પોતાનો શાંત, હોઠ દેખાવ જોવાને તેરો કાચમ રાખીને અમારો ઉપદામ કરતો. હોય તેમ જોઈ રહ્યો.

પછી મેં બીડું ઝડપ્યું. મેં મારાથી બનતું ક્યું કાગળ કે એક નો મારે મદદ પીસી હતી અને બીડું એક ને કાગળ સરસા નદી કરી શકી તે મેં ક્યું એમ કહેવામાં હું મર્યાદા મળતો હતો. કનૈયાલાલની કપાની પદ્ધતિથી ને કેમ મનુષ્ય સુરો સજગાતી શકે તે મનુષ્ય જગત માં નાભાન્તિ થયેજ નેપથ્યે એમ તે દિવસના અનુભવ પછી જાણ્યું. સાધારણ રીતે પણ સુરો સજગાતો એ ખાતાનું કામ નથી પણ એમાં પણ ભાષકી કનૈયાલાલની સાચાંય પદ્ધતિ પ્રમાણે સજગાતો. એ તો વચ્ચેનું જ કહેવાય એમ મારું માનતું છે. જો તે દિવસે મને તેમાં વિશ્વ મળ્યો હોત તો એ દહીકન મારાં સર્વે એકમાત્ર પાણીનું મનુષ્યોમાં કદીને મોઠાઇ મેળવવાનો મારો ખાસ છાપો હતો.

પરંતુ મને તેમાં વિશ્વ મળ્યો નહીં. મેં આસપાસની કમળી વસ્તુઓ સજગાતી મારો રમાવ, મારા ધોતીઓના છેડા, પાણી માળવા નો કાઠો અને મારો પોતાનો હાથ આ સર્વે વસ્તુઓને તો ચોડી કમળી અમર થઈ જઈ ચુકાને તો જરાય અમર થઈ નહિ, મળે કાચરપુક તીમેરી બનાવવાના વાસણમાંથીજ તેને બનાવતો નહીં હોય તેમ તેને જરા પણ આંચ લાગી નહીં.

હું અને સરસા સુવાળી આસપાસ નિરાશ હોઈને બેઠાં, હવે શું કરવું એવું પણ અમને જાન રહ્યું નહિ, એટલામાં રથી જોઈ "જાણ કહેનાં હો તો આજનો દિવસ જુની રીને હું સુરો સજગાતું." "

સરસા આ વાક્યને મરલાએ પકડી લીધું. "હા, રથી, એજ પ્રમાણે કર અને હવે પછી રોજ એજ પ્રમાણે કરજે."

વળી એક વખત કનૈયાલાલે અરજ-સ્થાનમાં કોરી ને પ્રમાણે કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે કોરી નૈયા ૧૨નાં અમને શીખવ્યું. અરજસ્થાનમાં જો લોકો ધણીવાર કોરી પીતા હશે તો એ દેશમાં મંદવાડનું કાંઈ માવજ નહીં રહેતું હોય. આ કોરી બનાવનાં કનૈયા લારે આઈ ખાવા, રમ્મ રકાળી ને જાતેલી, પાચ ચમચા, એક ભાજમ, મેં કુવાય અને પોતાનું આખું શરીર આટલી ઘીને ભગાડી અને મેં પાણી, એક રકાળી અને એક કાચની કોટલી એટલી વસ્તુઓ ફોડી.

અવજનતું, જ્યારે કોરી તૈયાર થઈ ત્યારે અમે આખીને પછી પીવાની તો પડી એટલે કનૈયાલાલ મીઠાવાદ ગયા અને રોજ અરામ કોરી પીવાની રેવ પડી ગઈ હોવાથી અમે સારી કોરી પી શકતા નથી અને તેની કદર જુઠી શકતા નથી એમ કહેવા લાગ્યા. જાત એના રવાડની મીઠાશનો પુરાવો આપવા કનૈયાલાલ પોતે અરજવામાં કોરી પી ગયા. પરિણામે અમારે ભાડાની ગાંઠમાં એમને વેર લઈ જવા પડ્યા અને એમને સાતેક દિવસ મંદવાડ બિમારવો પડ્યો.

તે વખતમાં કનૈયાલાલને એક કાજી હતો એમ મને સોમર છે. કદાચ કેમ વિશ્વમાં કનૈયાલાલ પોતે સપ્તર્ષી જ્ઞાન ધરાવતા નહીં હોય—એવું અવશ્યેજ બનતું નો. તે વખતે તે પોતે કહેતા કે "એક કામ કરો, હું મારાં કાજાને પુઠાવી બેઠું ત્યાં સુધી ધીરજ ધરો." અમે તે વખતે મુલાન હતો અને સંભારના કુખેથી અજ્ઞાન હતો એટલે ધીરજ રાખવાનું કષ્ટ કરતા અને છેવટે અનેક ઉપાધિ વેડતા.

એક વખત આ કનૈયાસાક્ષત્રી કાષ્ટીએ કનૈયા-
લાલ મારફત અમને વાંદાને ધરમાંથી દસાડવાની
દવા મોકલાવી. અમે તે વખતે એક નાના,
જરીપુરાણા યંગસામાં રહેતાં દનાં, અને તેમાં
કાટા, ચીરા અને બાકાનો મુમારજ નહતો
ખીચાર ખાઓચીઆમાં રહેતા દેડકાઓ પશુ
ધણીવાર ભુજયા અમારા રસોડામાં આવી
ચડના હતા. અનેક ઉદ્દેશો પોતાની ન્યાનની
શારીરિક રિયનિ સુધારવા માટે અમારા યંગ
લાને કસરતશાળા ખનાવી હતી અને અમારા
રસોડાને રતે રતે વાંદાઓ પોતાની 'વંદા
કલ્પ' ને માટેના મકાન તરીકે ચાપરવા હતા.
સવાર પહે ત્યાં મુખી ધણા વંદાઓ પોતાના
કુટુંબ સાથે જુદી જુદી કાટગાંથી ત્યાં આવી
ને દિવસનો અમ ઉતારવા નિર્દોષ આનંદ
કરતા હતા.

ઉદ્દેશની કાજરીથી મરજાને એટલે જાંબા
સંતાપ નહોતો થતો, તેમજ દેડકાનું આગમન
પશુ દરરોજ નહોતું થતું. એટલે સરસા તે
સદન કરી લેતી હતી પણ વાંદાનો સામે તેને
અપ્પત વાંધો હતો. રૂઝી પણ ચારસાના મનને
મળતી થતી હતી. એવામાં કનૈયાસાક્ષત્રી આ
વાતની ખચર પડી એટલે તાજડોળા તેમજ
પોતાની કાજાને પુછાવીને દવા તૈયાર કરાવી
હાકી અને તે અમને આપી. સાથે સાથે તે
દવા કેવી રીતે તૈયાર કરવી એ રીત ખચ
એમણે એક કાગળ ઉપર લખીને અમને
આપી. અમે દવા રસોડામાં મુકવા માંડી. વાં-
દાઓને તે બાવી દેવા એમ લાગ્યું અને ખમી
ખાઈ ગયા. જ્યારે મૂરી ચમ રડી લારે અમે
વધારે નહીં મુખી એટલા માટે દીપગીદે થવા
દેવા એમ જાગ્યાં. પણ એકે વાંદા મૃત્યુ
પામ્યો નહિં !

અમે આ વાત કનૈયાસાક્ષત્રીને કહી પણ કા
રમાં એમણે અંબીરપણે માત્ર એટલું કહ્યું
“આવા વાં, એમનું મોત બમી રહેલું છે.”

આ દવા વાંદાને એકદમ મૃત્યુ પમાડતી
નહીં હોય પણ એના સારીરને બાધીજ ધીમે
ધીમે તોડી નાખતી દશે એમ અમે જાન્યું.
દિવસ દિવસે વાંદો નિસ્તેજ થતો જશે, એના
સમાંવદાશાંઓ અને ડોક્ટરે ક્ષયરોગના ઉપ-
ચારો કરશે તેમ છતાં પણ એને સુધારો નહિં
જાણાય અને અને એક દિવસ જ્યાં આપણને
સર્વને જવાનું છે ત્યાં આ કાની દુનિયાનો
ત્યાગ કરીને વાંદો મૃત્યુ પામશે એમ અમને
જાણાયું.

આ ઉપરથી અમે ગાંધીને ત્યાંથી પાછાં
વસાણાં ખરીદ કરીને મોટા જરથામાં દવા
ખનાવી અને મુકવા માંડી. ધીમે ધીમે અમારા
આખા લસામાંના વાંદાઓ અમારા ધરની મુમા-
કાજ લેવા લાગ્યા, વગર ઝોળખાણના, વગર
પિઝાબુના વાંદાઓ પોતાના બેરાં છાકરાઓને
લઈ લઈને અમારા ધરમાં રોજ રાતે આવવા
લાગ્યા; રોજ વાંદાની સંખ્યામાં વધારો થવા
લાગ્યો અને એક અડધાડીઆમાં તે ન્યાતમન-
નો બેદ રાખવા વિના એક એક જવનના વાંદા
રાતે અમારા ધરનેજ વિશ્રાંતિસ્થાન સમજવા
લાગ્યા. માછણોના મઝાલના વિસ્તારમાં માવ
જે બિચારા વાંદા અપંગ દશે અથવા તો
જેઓ માંડગીને બિછાને પટકામ પડતા દશે
એમના સ્થિતિ એકે એક વાંદો અમારા ધરનો
મદદમાન થઈ ગયો. તેમજ પોતાની જાનની
રાજકીય, ધાર્મિક તેમજ સાંસારિક સુધારાની
પરિવદો પણ અમારા ધરમાંજ બરવાના કરાવો
પરતર કરી દીધા.

આથી એક ઝપાટે અમે આખા સદેરમાંથી
વાંદાને સંતાપ દૂર કરી સકશું એવા વિચાર-
થી કનૈયાસાક્ષત્રી પ્રયથ થયા. વાંદાઓ દમ દિવસ
શમાં આ જરી દવા ખાતા હતા એટલે મૃત્યુ
દને દર રડ નહિ હોય એમ કનૈયાસાક્ષ-
ત્રીને તમ્મ આવી તું પ્રયથ થયો. કારણ કે
આ પ્રમાણે વાંદા અને લાખો વાંદાની પરોખા

ચાકરી કરવાનું કાર્ય ખરવાણુ હતું એટલે મને ચિંતા થવા માંડી હતી. હું અને કનૈયાલાલ એક રાતે આ વાંદાઓને દવા ખાતા જોવા ગયા. કનૈયાલાલે ધારી ધારીને જોયું તે ઉપરથી કહ્યું કે “એમના પગમાં પહેલાનાં જોયું જોર જણાતું નથી.” જો ખરું પુઝાવે તો મને તો એમજ લાગ્યું કે એમના જેવા લડધા અને તંદુરસ્ત વાંદા મેં આગાઉ જોયાજ ન હતા.

જો કે એક વાંદો ખરેખર, આટલા લાખો માંથી અમે મરેલો જોયો, પણ એમાં દવાનો હાથ હતો નહીં. એણે ચોરીથી એક રૂમટી મોટા જઘામાં પેલી દવા ઉપાડી હતી. પણ આ ચોરી પકડાઇ એટલે બીજા ચારેક વાંદા એના ઉપર છુટી પડ્યા અને એને મારી

નાખ્યો. પણ આ સિવાય બીજો એક વાંદો કનૈયાલાલની દવાથી મરી ગયો. હોય એમ મારા મણુવામાં નથી, બીજા તો બધા હાથ-પુટ-ચર્મ ગયા હોય એમ જણાયા. ઉલટું, કેટલાક વાંદાઓ તો આ દવા લઈને પરદેશમાં જઈને હકીમ થઇ ગયા અને વાંદાઓની જાતમાં ઉત્પન્ન થતી નખબાઇ વગેરે રોગો ઉપર આજ દવા વ્યાપવા લાગ્યા. આખરે અમે એક સાધારણ માણસે યાતાયેલી દવા એએક પેસાની લઇ આવ્યા જેથી વાંદાની સંખ્યામાં ઘણો ઘટાડો થઇ ગયો, જો કે આટલા બધા વાંદાઓ અમે એકલા કર્યા હતા એટલે તેમને નિર્મૂલ કરવા એતો અસંભવિતજ હતું.

—અપૂર્ણ.

લેખક — પ્રો. ખુરાસાન ત શાહ.

મેરીસ્ટર-બેટ-૧

જીનોઆ સમિતિ.

યુરોપીય મહાભારતને અને ઉદભવેલી પદ્ધતિ સુધારવા સર્વ દેશના પ્રતિનિધિઓના મંજૂર મેળાવેલા પ્રાચીન ઈટાલીના અ પારી પાટનગરમાં ચાલુ માસમાં મળનાર છે. રાજનિષ્ઠા અને અર્થશાસ્ત્રમાં સામુદ્રિક ચાલતો ઉપોદ્ગમ કરનારને સમિતિનો પ્રમ અર્થ જવાબ મોટી કાસ્ટી રહે છે. યુરોપીય પ્રજાની આત્મોપાચારિત દુર્દશા જ્યાંનક છે. યુરોપના મુખ્ય નેતાઓ સાદમૂઠની પદ્ધતિ અખત્યાર કરી, આવેલા અવનો તથા વર્ષ થવા ઇન્કાર કરે છે તેવી અવ તો ઘટવનો મદ્યે રાધતો જગો આજની અસાધિ અને અખત્યસ્તના "આખ ફાટો તો ચીનકે મારે ન આવે" તેમ સામાન્ય ઇલાને ધી કર નહિ થાય; અને હુ અને નિર્મીલ કરી નાજુલ કરાના ઉપાયો ચોજવાની હીમત યુરોપીય અલેસરે ધરાવતા દેલ એમ મળી ચકાવું નથી.

કાન્ને મહાભારતમાં જર્મનીને દરાપુ નહિ તો દહાનું ખડું. દારની અસર સાલતક કરવા છેલ્લાં બે વર્ષ થવા કાન્સ જર્મન પ્રજા પસે અગત્ય સારો માગી રહ્યું છે. પાજાવની

નિગાયામાં જર્મનીએ સંધિપત્ર સુદી કે પલ નામની કલુપ કરતા, કગર પાળ વખતે વાધા કરે છે કાન્સના મહાન મુખ્યત્વે જાનીય અરકારને નિગમનો ની નીકળી ગયો લાગે છે, એટલે કાન્સની અક જલ્દા અગ્રેજ પ્રધાનમંડલ સમત થઈ થક નથી જર્મની પાનેથી કાન્સ કુલ ૬૫૦ કરે પાઉડ, — એટલે કે વગમળ ૧૨૦,૦૦૦ કરે ફીઆ, એટલે કે તમામ હી દુતાતની વા મુધીની આખા પેદાશ, પાછ માત્ર ૧ હીદી પ્રજાના પોતન મારે આદ ક્યો વિત નેટની મિન્કન ખડાની પેટ વસુલ કરવા મ છે વચ્ચે સામગ્રામાં આવ્યુ હતું કે જર્મ મા ફાઇ રચાવવાનીએ કીમીઆમ સ્વખું મિદ્ધ કરી, કારીવવમા અનિશ્ચ સ ખન્સાની માનું પેદા ક્યું હતું. હાલુ તે વાતને સતેલકાગક પુગયો મળ્યો નથી. પલ કદાચ માતો કે જર્મનીનું વિજાન વીસમી સદીને નવો અવબો ઉપાતવે અને સખું સોનું બનાવે, તો થું કાન્સ તે કલુપ કરશે? કાન્સનો કરાર છે કે જર્મનીના પિડમંથો રતનસર માલ હેલું; અને કાન્સ આજ સત્તાવાન છે એટલે માલ સાથે ડિરિપાત કરતાં

તેને કાણ અટકાવી શકશે ? સોનું સમુદ્ર થાય તો કબુલેલી ખંડણીની મત્તા કમળી થાય એટલે ક્રાન્સ તે મંજુર રાખનાર નથી. તેને તો એ કામતની મિલકત કે માલ જોઈએ છે. અને જર્મની જે એટલો માલ આપે, અને તે દેશનાં કારખાનાં એટલો માલ દર વર્ષે ખંડણી પેટે પોતાનો નિર્વાહ કર્યો બાદ ભરી શકે, તો પછી બ્રીટીશ માલનું શું થાય ?

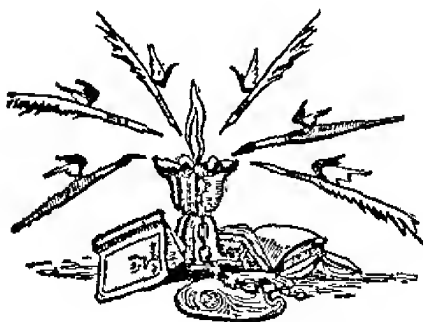
આ માસમાં અવેલા તાર સમાચાર સૌ એજ સુચવે છે. અમેરિકા ક્રાન્સની વૃત્તિ પામી ગયું, એટલે મંમિતિમાં સામેલ થયાની ના પાડી, અને સંધે યુરોપીય પ્રજાએ કરેલું કર્જ વસુલ કરવાની યોજના પસાર કરી, ભરતાન થોડાપર લગામ ગોડવી છે. ક્રાન્સનું પ્રધાનમંડલ સમિતિને નિરર્થક બનાવવા પુનઃકિતના દોષે પણ સૌને કહ્યા કરે છે કે જીનોઆમાં અમે સંધિના સવાક્ષને અડચા નહિ દઈએ; ખંડણીની રકમને ફેરવવા નહિ દઈએ. બ્રીટન જાનું માનું જોયા કરશે, કે બેદરજીબને થતો અન્યાય અટકાવવા જે ન્યાયી તરવાર ખેંચી હતી તે ક્રાન્સની હડીલાઈ છોડવવા પુનઃ ધ્યાન બહારકાઠશે ? બ્રીટીશ સહનતનો વેપર રોજગાર સડે છે—જર્મની વિના. બ્રીટીશ સહનતનો ઉદ્ધાર અટકી પડ્યો છે—ક્રાન્સની હડીલાઈથી. વોર્સિંગ્ટનની સમિતિએ દશ વર્ષ સુધી યુદ્ધસામગ્રી અટકાવવાની યોજના મંજુર કરાવી ખી. જીનોઆ સમિતિ પણ છેડની ધરીએ સ્વાર્થ દ્રષ્ટિએ પણ દુરઅદેશ થઈ અસ્વસ્થ જગતને વસ્તુતઃ આધાસન આપવાનું સંગીન પગલું ભરશે એવી સૌ વિચારણીક જન ઉમેદ રાખશે. બાકી બનવું તો વિધિને હાથ છે.

બ્રીટીશ પ્રધાનમંડલ.

બ્રીટીશ પ્રધાનમંડલનો અવસાનકાલ પુનઃ લંબાયો. પાર્લામેન્ટે લોર્ડ જ્યોર્જની દરખાસ્ત કબુલ રાખી અને સેંકડો મતે તેને જીનોઆ જવા સંમતિ આપી છે. તેથી એમ મનાવું નથી કે બ્રીટીશ પ્રધાનમંડલ અમરતા પામ્યું છે. વિનાશકાલે વિપરીત જુદી એમ ગ્રામીન દ્રષ્ટાઓ કહી ગયા છે અને તેનું આધુનિક પ્રમાણ તે બ્રીટીશ પ્રધાનવરે એક પછી એક પોતાના સિદ્ધાંત અને સહાયકનો કરેલો ત્યાગ. લોર્ડ જ્યોર્જની રાજધારી છાંદગી ઉદાર વર્ગના અગ્રેસરોમાં શરૂ થઈ; પણ તે વર્ગના પ્રત્યેક સિદ્ધાંતનો, પ્રત્યેક મંત્રીનો યુદ્ધને ખડાને કે બીજી કાઈ રીતે એને ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. છેલ્લે પાંચ વર્ષની સ્મરણીય કારકીર્દી પછી હીંડી વજર મોન્ટેઝ્યુને પણ પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું. લોર્ડ જ્યોર્જ મહત્તા મેળવવા થાણુંએ ક્યું છે, પણ તે મૂકવા માટે પણ તેને અનેક યોજનાઓ આદરવી પડી છે. આપરલેંડમાં સંધિ કરી—અનેક જીવની હાનિ કર્યા પછી. યુરોપને આશ્વાસન આપવા પ્રયત્નો કર્યા—ક્રાન્સને સંધિ કરવા દીધા પછી. રશિયા સાથે વેપાર શરૂ કર્યો—ચર્ચીલ સાહેબે ૫) કરોડ પાઉંડ અને ૫૦ હજાર છાંદગીનો રશિયન આપજુડી પુનઃ મતર્તાવવા માટે વ્યય કર્યા પછી. હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજની આશા આપી અને રોલેટ એક્ટ પસાર કરવા દીધો. મીસરમાં સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ ઉત્તેજ્યો—ખેડીને ખોડ્યો બનાવી ખલીફના દુરમનાવટ કર્યા પછી. આવા પરસ્પરવિરોધી તત્તેવોનું પ્રેરકું પુતળું ક્યાં સુધી ટકે ? લડાઈ દરમ્યાન બ્રીટીશ પ્રજાને એકજ પ્રજા હતો—વિજયસંપાદન; અને તેથી એકજ નેતા કબુલ હતો—લોર્ડ જ્યોર્જ. પ્રધાને નાવકપણાની મંજુરી માગી વિજયના વસ્ત્રપાંથી સમાધાનિ થાય, સમદ્રષ્ટિપણું

તમે તે પહેલાં પાલોમેન્ટની નથી સુંદરી
કરાવી પોતાનું પ્રાધાન્ય લાંબાબુ, પછાદે તેની
પ્રિમીયા આપી જાણ્ય છે. આનું પ્રધાનમંડલ
ના પૈસાના સહાયતા કાર્યક્રમના કટલાક
જાગતા વિરોધી થયા છે અને પ્રધાનમંડલની
છીનવચ મથે છે. એક પછી એક થતી નથી
સુંદરીમાં મજુરપદનું જોર વધતું જાય છે.

આથી પ્રત્યેનું સમાધાન કેવળ ખીંગી સંક્રાંતિ
થી થઈ શકશે નહિ, એટલે જીનોઆમાં
મેજવવાનું જોરવ મથે તોપણ નકામું. અને
છીનવચ દેશી પ્રત્યે દરે બહુ દૂર લાંબાવા
તેમ નથી માનવાને તેથી કારણ મથે છે કે
લોપ્પઃ જ્યોર્જના પ્રધાનમંડલની અવસાનપટ્ટી
બહુ દૂર નથી.

લેખક:—રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ.

મધ્યમ

કવિશ્રી ભાસના “મધ્યમ” નાટક ઉપરથી રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, અમદાવાદ. મધ્ય ખાર આના.

કેટલાક વખતથી પ્રસિદ્ધ થએલા આ નાના પુસ્તકની પીછાન અમારા ગાંધકોને રાવતાં અમને આનન્દ થાય છે. સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઈ કે એમની કૃતિની ગુજરાતને પીછાન કરાવવાની સાધારણ રીતે જરૂર રહેતી નથી. ગુજરાતી સાહિત્યના હાલના સમયે રનેહસેવકોમાં સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ-ભાઈનું સ્થાન ઘણું જ ઉચું છે. એમની સાહિત્યકૃતિઓ મુખ્યત્વે કરીને ભાષાન્તરની છે, જે દ્વારા એમણે ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સફલતાથી ઉતારી છે. એમનાં ભાષાન્તરો એટલાં તો સંસ્કારી, રસ-વાહી અને ભાવવાહી છે કે કાલજળે કરીને કદાચ મૂળ સંસ્કૃત પુસ્તકો વિસારે પડે તો એમનું સ્થાન આ ભાષાન્તરો સર્વોચ્ચ સ્થાનની રાખે એમ છે.

મધ્યમ નાટક કવિ ભાસના સંસ્કૃત એકાંકી નાટકનું ભાષાન્તર આ પ્રકારનું છે, અને તેને લઈને આજ નાટકનાં અત્યાર સુધીમાં થયેલાં ખીજાં બે ભાષાન્તરો ગ્રંથો પડી ગયાં છે.

મહાભારતમાંથી ભીમસેન, હિડિંબા અને ધટોલયનાં પાત્રો લઈ ખીજાં પાત્રોને કવિએ

પોતે કલ્પી કાઢ્યાં છે. કલ્પિત પાત્રોમાં આદ્ય બ્રાહ્મણ કેશવદાસનું કુટુંબ છે. નાટક કવિની નવીન રચિ છે.

રાક્ષસી છતાં, સાધ્વી કૌપદીના સાથમાં બેસે એવી હિડિંબાએ પ્રિયપ્રસાધનવ્રત આદ્યું છે. પુત્ર ધટોલયને પારણા માટે વનમાંથી મનુષ્ય લાવવાની આજ્ઞા થઈ છે. આજ્ઞામાં પતિસમાગમની છુપી પેરવી હિડિંબાએ ધડી રાખી છે, કારણ કે આજ વનમાં પાંડવો વાસો વસતા હતા. મધ્યમ કુન્તીકુમાર ભીમજી ધટોલયને હાથ આવશે અને કોઈપણ રીતે ભીમસેન મારી પાસે આવશે એવી સતિની ઉમેદ હતી. વિગ્રહણ વીરપુત્ર મનથી કચવાય છે પણ માતાની આજ્ઞા એને આગળ પ્રેરે છે. એક કેશવદાસ વૃદ્ધ વિપ્ર તેની પત્ની અને ત્રણ પુત્રનો એને ભેટો થાય છે. આમાંથી એકની માગણી થાય છે. હોંસ હડી ગએલા આ બ્રાહ્મણ કુટુંબની એક પછી એકની મરવા માટે સ્પર્ધા થાય છે. અન્તે મધ્યમ પુત્ર કુટુંબમાંથી મરવા તૈયાર થઈ છેલ્લા સ્થાનની માગણી કરે છે. વાર લાગતાં “મધ્યમ! મધ્યમ!” ની જુમના જવાબરૂપે વ્યાધામ અથો બહાર નીકળી પડેલા ભીમસેન આવી ચડે છે. વીર પિતા પુત્રનું દંદયુદ્ધ થાય છે. જાળખેલા વીરપુત્રને જોઈ ભીમનો વાત્સલ્ય રસ ઉભરાઈ જાય છે. પણ એ પ્રકટ થતો નથી. અતિ હિડિંબા પાસે જ્યાં જાય છે. મિત્રનની ઇચ્છાની તૃપ્તિ સ્વતાં જાં જુદું થાય છે અને આનંદ છવાય છે.

નાટકના પાત્રો પ્રાચિન આર્યવર્તનાં
આદ્ય શ્રાવણપાત્રો, સ્ત્રિયપાત્રો, આદ્ય પિતા,
પુત્રો અને પત્નીઓ વાચક આગળ તેમના
સુંદર અને નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં રમભેર આવી
અદૃશ્ય થઈ જાય અસરો મુકતાં જાય છે
અખંડિત રમ મિયાન ખીજી કહજ જશુલ
નથી

૨૧. કેશવરાવભાઈએ એમની સાદાશૃંગ દેવ
અનુસાર એક વિદ્યાભરી પ્રતાપનાથી પુસ્તક
ની ઉપયોગિતામાં રૂઢિ કરી છે કેશવરાવ-
ભાઈની સમર્થ ગુજરાતી વાળીનું યોગ્ય રીતે
રસપાન એમના જ સંપ્રદોષાર કરવાનું વાચક
ને સોંપવાનું અને વધારે યોગ્ય ભારીએ છીએ
અતમ, અને હાલકીએ છીએ કે અમારા
સાહિત્યના આ વનમાલીની રમગમાનો
પ્રવાહ અમારા ગુજરાતમાં ચાલુ વણા કરો
અને એના નિષ્કલ નવજીવનમાં પુષ્પોદયથી
અમારું સાહિત્યસરોવર સુંદર રમ્ય અને
સાન્ન ભૂમિઓથી ઝૂલતું રહે. 'ગુજરાતના
કવિવરો અને વિવેચકો તત્કાલ નાટ્યસાહિત્યની
ખોટ માટે પેઢાર કરે છે ગુજરાતની
રમઝમિ ભાવનામંદ થઈ પડે છે સરકારી
મેજકે આ ન્યૂનતા પુરા પ્રેરના નથી જોએ
પ્રેરણ છે તેઓએ પ્રાપ્ત ભેદરચિત્રા ગ્રંથ
તરફ દુર્ભાગે દગ્ગા જાય છે આવી પરિ-
સ્થિતિમાં જાયે આવી રમઝમિને 'એ.એ.' નહીં
પણ ગુજરાતને યોગ્ય કાલ રાત્ર નાટ્યકૃતિના
જન્મની અમારા 'વનમાલી' ની વિચાર
રસમંદિમાંથી જાયે આપણા રાષ્ટ્રીએ જાયે રજા
ભવિક ગણુએ. "લોકા મોખા લલલિંગુએ."

અમદાવાદનો જીવન વિકાસ.

તંત્રી અને પ્રસન્ન ૨૧ સપ્ટેમ્બર અમલ
રજા, અમદાવાદ મહત્વ ૨. ૨-૮-૦૦, મચિવ
૫ ૨૧૨.

અમદાવાદ એ ગુજરાતી જીવનવિકાસનું

કેન્દ્રસ્થાન છે. મોગલ રાજ્યના સુનાના
હાથે સ્થપાય, ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી, અમદાવાદે
ગુજરાતના જીવનવિકાસમાં લગભગ છ સદીઓ
સુધી મદતોનો ભાગ ભજવ્યો છે. અચારે પુનઃ
નવું ગુજરાતમાં અમદાવાદ જગવિખ્યાત મહાન
નુભાવ મદતમાં ગાંધીજીના ધર્મશ્લેષરૂપ આશ્રમ
થી પાવન થઈ જાયે જોઈતું પાટનગરનું હોય
નેમ આખી દુનીયાની આખોને પેતા તરફ
આકર્ષી રજુ છે. આજે પ્રમુખ ગુજરાતની
મદતગાદાશાના મુનસ્વરૂપરૂપ પાટનગરની
જીવનકથા અજવાની તક મળતા કાનુ દ્વંદ્વ
આનંદથી ઉલ્લાસ નહીં જાય.

"અમદાવાદનો જીવન વિકાસ" આ આખું
પુસ્તક પહેરેથી જોઈને મુખી તરકારી ગુજ-
રાતીથી, મિત્રોથી અને ઝીલ્લી મોટી દરેક
ઉપયોગી દ્રશ્યસ્થાથી શોખી રજુ છે. "દરીર"
અને 'એનન' એક એ આખા પુસ્તકનાં
સ્વરૂપ પોતપોતાના વિષયમાં ખાસ રમ ભેનારા
વિદ્વાનોની નિષ્કલપસિથી યોગ્યમંદ વાગ્ય
રીતે ચીતરવામાં આવી છે શરીર વિભાગમાં
(૧) ગ્યન અને રચના (૨) અમદાવાદનું
સ્થાપય (૩) જ્ઞેનસય રચના (૪) આમોદય
(૫) વિગદના રચના એવલા જ્ઞેયવિષયક
નિષ્કલ છે. અને એક નિષ્કલ જનિદાય સજ્જી
છે ગુજરાતનું નવનવન સમોવકુ સર્જિદાન્ય,
તાની નાની દેરીઓ, સર્પાકારે વહેતી
તાની નાની નિષ્કલજ ડાહરી નદીઓનાં
ખોલદર જરો ઉપરાંત ખુદ અમદાવાદનું
રચના અને કારીગરીએ ઉભા કરેલાં કલા-
રમાનોના ચિત્રોને જોઈને ન્યાય મળે છે.
આઈ મજનન પાઠકનો સ્થાપનનો ભેમ વાંચતા
નો અમારો વાચકોને અમે ખાસ ભવામ્મ
કરીશુ હીન્દી સ્થાપનનો કારીગરી નંદ થઈ
અને તેને સ્થાને નકલીવા કારીગરી પેટી બંદ
તે માટે એ આજે અમદાવાદના અમદાવાદની

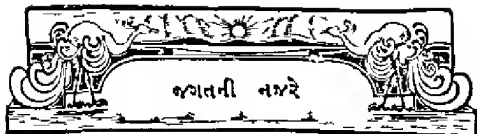
નગરગોળે તેમની પરદેશી સંસ્કૃતિ માટે ક્રીડા
યાત્રા સંભળાયા છે જે મુન્દરાતના નગર
નગરવાસીઓએ પણ સરમાં રાખવા યોગ્ય છે.

ખ્રીસ્ત સ્વરૂપમાં-ચૈતનમાં-૧ નદેરકવન,
૨ નદેર સંસ્થાઓ, ૩ નવણીનાં સ્ત્રી પુરુષો,
૪ અમદાવાદની ક્ષેત્રવર્તી, ૫ સાદિતપ્રતિ
(ક) અમદાવાદનાં વનમાનપત્રો, (ખ) માનિષ્ઠ-
સાદિત (ગ) અમદાવાદના પ્રસિધ્ધ લેખકો;
અને ૬ આર્થિક પ્રતિ (ક) અમદાવાદનો વ્યાપાર
ઉદ્યોગ, (ખ) પત્તો અસ્તોદ્ય (ગ) મીથોનો
કામદાર વર્ગ, વગેરેની સારી રીતે માહિતી
આપી છે. આમ હોવાથી આ પુસ્તક વનમાન

અમદાવાદની મર્યાદા રીતે આપણા મન ઉપર
છાપ પાડી બાવિ જુદન મુન્દરાતની જાણી
કરાયા વગર રહેતું નથી.

બાઈ લલિત તથા કેશવ મોડનાં જે કાવ્યો
તેમજ રચનાત્તર અનિદાસિક રચનાની છબિઓ
આ સર્વે વાંચનારને આપણા આ પાટનગરના
સમય ચિત્રનો અચ્છો ખ્યાલ આપે છે. આખું
ચિત્ર કવન આલેખાયું છે.

. અંતમાં અમે આ સાહિત્યકૃતિને વધારી
સદાએ છીએ અને એના મોઝકને અને તેમાં
ચિત્રો કરીને રા. શંકરરાય અમૃતરાપતે મન્દ-
વાદ આપીએ છીએ.

છીઃ વિશે શ્રી મહારાજે તેનો અને વગરો એ અતિથાય દશાએ તેમાંના રસમધી કે ખસ અનુભવે અભિપાયતુ તારતુ આ રિત ગમા પ્રવિષાસ કરવામા આવશે.

—તંગી, 'યુગદાત.'

થો : વખતપરની અવેની રાજદારી પરિસ્થિતિ ચર્ચા "ધ પ્રેમ્લેખ એન્ડ મી. ગાંધી" નામના અગ્રનેખમાં લેખનું "ધ નેશન એન્ડ ધી એસીનીઅમ" કરે છે—

હાલે લખો પ્રશ્ન એ આપણો મહુથી વિગત અને ખારીક પ્રશ્ન છે, એ સ્પષ્ટ છે. તે ઉકેલવા મટે આપણે જે કોઈ માર્ગનો વિચાર કરી શકીએ તે દરેક માર્ગ વે એકે એકે એટલા જ હોય એમ વાગે છે અમુક હદ સુધી મી. મેટ્ટેયુએ મહાત્માની નૈનિક ઉચ્ચતા પ્રતિ માનગતિ દાખવવાને પ્રયત્ન કર્યો, અને તેથી જ તેમને પરફુલ કરવામા તે વિલંબ કરે છે વર્તુ આ મધ્યમસર પર્વુ એ હતાપણુકુદ હતુ તો સ્વય-મેલિકાઓ મુદ્દા સ્વયમેલિકાના દગના દગ કેદમાં મોકલવા એ તો ખરેખર ગેરવ્યાજખી જ હતું. મી. મેટ્ટેયુની આશય ચર્ચા મએરા દીંદી પ્રવાનોમાથી એકે પ્રવાને જે પોલીસ પદવિને સુધારવાનો કદી પણ પ્રયાસ કરેતો નહીં, એવી પોલીસ પદવિ તેને તે પૂર્વકામી પ્રવાનો તરફથી વારસામા મળી છે આર્થિકશ્લતા વગરના પોલીસ બુખમેલે ખુદશા પાડનાર જે અસંખ્ય કોપમે આપણે વાંચીએ છીએ તેમાં અનુક્રિત હોય એ સખવ છે પણ તેમાંનું કેમુકે તો ખરું જ

છે. રાજ્યદારી અપરાધીઓને જેલમા સાળામા મારવામા આવ્યા છે એ ખરું છે જેલરો સન્મુખ આ કેદીઓને દીલુપતખરી રીતે તખ-વાની કેદલીકવાર ફરજ પાડવામા આવી છે, અને તેમ કરવાની તેઓએ ના પાડી ત્યારે તેમને કટકા યગાવવામા આવ્યા છે—એ દષ્ટિકોને સાખીત કરે તેરા સખળ પુરવા પણ મટે છે અીઓના શરીરની પુગય-પોલીમેએ જડતી લીધાની વાતો, પોલીસે મસદિને અમદાયાની વાતો, અને આપણક જેડી બ્લેક-એન્ડ-ટેન જેવી રીતોથી મામદા-ઓ વુદાવાના સમાચાર સંલગાય છે. આ સદુ આરોપોમાના કેદવાક ઉતરતી પકિતના ખુરોખીઅન અફમરોપર મુકાવા છે આ સર્વથી પણ ખરજી બનાવ એ બન્ને ૧ "બ્લેક હોય" જેવી કેદવાડીમા મોજવા કેદીઓનો એક-સામરો નાશ થયો. તે બનાવ મટે કાઠને કિશ્તા ચર્ચા નહીં. ૬૫કો પણ અપારો નહીં એમ કદી ગણાય રીડીય સરીસ નાજદીય સન્નિકાયના મુશ્કેલીઓ સમવમાંથી પસાર ચર્ચરી છે. અમુક ભાગવા પેન્શનો લાકો ઘણા અમવદારો એ સર્વિસ છોડી દે છે. કેઠકે જ તેમા દાખલ થાય છે—વર્ષ દરમીઆન ૧૧૪ ઉમેદવારોમાથી ૩૫ ત્રણ લીડીશ ઉમેદવારોનો સ્વીકાર થયો હતો.

આ સંજોગોમાં સાથે કે નિર્વિદ્ધ વહીવટ થાય એવી આશા રાખી શકાય નહીં.

હિંદમાં ગાંધીજીએ આરંભેલા બેઠકા બેળવાનું શુભદર્શનની નજરે અવલોકન કરનાર વ્યક્તિઓ ખાસ કરીને અમેરીકામાં મળી આવે છે. તેવા એક લેખક મી. બર્નાર્ડ સેકરટન ન્યુયોર્કના “કરંટ હીસ્ટરી” માં જણાવે છે કે:—

આ સંયતનમાં નારીવર્ગનો હિસ્સો મોટો છે કેમકે તે વર્ગની વ્યતિનાશ પ્રશ્નથી તેમની સ્વાતંત્ર્યભાવના દાખી રાખવાની પદ્ધતિના મીં ગાંધી કદા વિચારી છે. તેમની પરમે સૌથી નીચી ન્પાતો તેમ સંસ્કારી પુરોહ પશુ છે, એ સમજન ભારતની આમ મળતું સંગતન છે. જ્યારે ઈંગ્લેંડ જંગલ હતું અને અમેરીકા શોષાયો નહોતો ત્યારે, ધણી ધણી વર્ગો અમાઉ-આર્થલોકની જે સંસ્કૃતિએ જગતને નમુનેદાર પાડે પડાવ્યા, તે સંસ્કૃતિને પુનર્જીવિત કરવાનો એ આવેશ-યુક્ત નિશ્ચય છે. એ કેવળ રાજકીય ઘટના નથી, એ તો પુનઃ સ્મરણ છે ઇન્દિહાસના તે જંગલ ઉપકાલનું જ્યારે વીર્વંતી આર્થ પ્રજા દ્વિમાત્ર્ય વચાવીને ભારત વર્ષના સ્પષ્ટ પ્રદેશોમાં પ્રગમ જસસોન સમી પડવા લાગી—તેજ એ આર્થો જે આપણા પીતમહા ધાય, અને જેની ભાસ આપણે નિત્યજનમાં વાપરીએ છીએ અને નીચીરાશા શબ્દોમાં આજે પણ લાગતપુએ તેજ વીર-દાકનો ઘોષ કરે છે જે આપણા પૂર્વ-જેએ રનીમીડમાં અને જંકરનીક પર પુકારી હતી. આર્થોનાં રક્તને અદર્શિય ઉજળવનાર એ પુરાણો બોલ, એ વીરદાક, તે—સ્વર્ગવા.

ગાંધીજી અને તેમની મરુતિઓપર કટાક્ષ કરનાર કે અકપ જ્ઞાનને સીધેતેમને નહીં સમજ શકનાર વર્ગ પશુ જહારની દુનીઆમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ જાણીતું છે. તે વર્ગના એક લેખક “ધી ટાઇમ્સ” ની સાહિત્યપુર્નિમાં ગાંધીજીનાં પુસ્તકોનું અવલોકન લખતાં કાંઈક એકતરસી પણ જણવાતેમ વિચારો આ પ્રમાણે પ્રદર્શિત કરે છે:—

મીં ગાંધીના સિદ્ધાંતો સમજવા માટે બે મુશ્કેલીઓ નડે છે. એક એ કે તેમના સિદ્ધાંતો અને તેમના અનુયાયીઓ જે કામો કરે છે તે વચ્ચે અસંગતતા રહેલી છે. આ અસંગતતા કાં તો તે મત્રાવી લે છે અથવા તે તરફ આંખ આડા કાન કરે છે. બીજી મુશ્કેલી એ છે કે તેમના મુસ્તમાં મુસ્ત રાજમદારી અનુયાયીઓ તેમના સિદ્ધાંતો સમજતા હોવા છતાં વ્યાવહારિક જીવનમાં એ ઉતારતાં અંચાય છે. તેમના સર્વ સિદ્ધાંતોનો આધાર અદિંસા પર રહેલો છે. અદિંસા શબ્દની જગ્યા કરતાં મીં ગાંધી જણાવે છે કે “તે પ્રાજનતાએ પોતાને યથેએ અંચાય જેણે કયો હોય તેને કાંઈ ઈન્ત કરવાની નથી પણ સ્વેચ્છાએ આત્મભોગ આપવો જોઈએ.” એ શબ્દનું તાત્પર્ય બોધાળા અર્થમાં માનવ જન તરફ પ્રેમ અને દયા રાખવી એવો ધાય છે. ખાસ કરીને દોષ્ટરે વની હાપ તેમના પર વિશેષ પડી છે. મીં ગાંધી ખને છે કે આદ્ય દુનીઆમાં કાંઈ પણ જગ્યા અને પદનિધરની સરખાર હોવી જોઈએ નહીં, અને છતાં દીંદ માટે સ્વરાજની મારણી તેઓ આવેશપૂર્વક કરી રવા છે!

પાશાન મુજરાતે જગન્ન કરતાં મર સાધનોનો અવર એ સાધનોથી યથેજા મીમંતાની મરદનો ઉપયોગ કરીને મીં ગાંધી એ

મુખમાં તરુજ મજબુત વિરોધ દર્શાવી રહ્યા છે. મીયો ને ફેક્ટરીઓ તેમને ઝેછળી નથી ત્વરાથી આજનારાં વાહનો અગ્નિદરમાં અગ્નિ-ધીજ દરદાનો વધારો થયો છે એમ તેઓનું માનવું છે. પાશ્વ પ વૈદ્ય તેમને જાંદુની જુગી કરામત જેવું લાગે છે. આથીજ તેઓ કહે છે કે એવી દવાઓથી છુટકા કરતાં મરવું જાયું. જો મહાત્માની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમનો સેકેડ પર સંપૂર્ણ કાચુ આવી જાય તો હોંદ દેશ દરસીયોળી અને જહાઝની દુનીઆથી સદાય

અજાઓ રહેવા મથવો એક વિશાળ મડ થઈ રહે. સર નીન્દનાથ ઠામોરના શબ્દોમાં કહીએ તો હોંદ એવું એક ઘર થઈ પડે જેનાં બારી બારણાં જહાઝીને બંધ કરી દીધાં હોય અને જેમાં રહેના મનુષ્યો અધિકારમણ્યોનાંઓની મલિન દુરામાં કલ્પ નિર્મમન કરતા હોય. બહારથી ચડાઈ લઈ આનંદારા એ ધરતી દોષત ધુટી લે તે પહેલા એ ધર એવી દશામાં કેવાં મુખી રહી શકશે !

સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીએ સાહિત્ય-સંસદને આ માસિકનું આધિપત્ય આપી સંસદને ઉપકૃત કરી છે; કારણ કે માસિકના સાધન યગર સંસદને પોતાની પ્રવૃત્તિ પોષવાનું ને વિચારો પ્રકટ કરવાનું બનત નહીં. ગુજરાતમાં એક નવું માસિક પ્રકટ કરવું એ એક સાહસ છે. સાગ્રીઓનાં બેઠાએ તેવાં દેહાણું નથી. અને ગ્રાહકોમાં મેંધું સાહિત્ય ખરીદવાની શક્તિ નથી. છતાં એ બધી તૈયારીઓ કરવા માટે પણ અનેક સતત પ્રયત્નોની જરૂર છે એ માન્યતાથીજ સંસદે આ કામ માથે લીધું છે.

* * *

દુનીઆમાં ને હિંદમાં પ્રકટેલી નવી ભાવનાઓને ચેતવને લીધે ગુજરાતમાં પણ કાંઈ કાંઈ આશાઓ ને પ્રવૃત્તિઓ પ્રકટી છે. આપણું સાહિત્ય તેમજ સંસ્કારનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ રીતે ખીલવવાને ચારે તરફ પ્રયત્નો થાય છે; અને એ વ્યક્તિત્વને પરિણામે જીવનને સંસ્કાર, ભાષા અને ભાષ, કલા અને સમાજમાં સાંસ્કારિક અસ્થિતા (Cultural self-consciousness) પ્રકટેલી દેખાય છે. એ અસ્થિતાને વ્યક્ત કરી એ અસ્થિતાને વિસ્તારી, ગુજરાતને ખીલ બધી સંસ્કૃતિઓમાં એક સંસ્કારાત્મક વ્યક્તિ (Cultural unit) તરીકે સ્થાન અપાવવું એ ભાવનાના તરંગો ચારે દિશામાં પ્રસરી છે. આવા તરંગોમાં તણાઈ આવેલા કેટલાક ગુજરાતીઓની ધ્યેયથી આ સાહિત્યસંસદ ઉભી થઈ છે.

* * *

યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાની દેકાર્ટ કહી ગયો “હું વિચાર કરી શકું છું; તેથીજ મારું અસ્તિત્વ મને જણાય છે.” ગુજરાતીઓ આજે કહી શકે

એમ છે કે “અમારું જીવન અમને નીરાળું દેખાય છે; તેથીજ સંસ્કારાત્મક વ્યક્તિ તરીકે બહાર પડવાનો અમારો અધિકાર છે.” ગુજરાતી જીવન ખીલ પ્રાન્તોથી, દેશોથી નીરાળું લાગે છે; ગુજરાતનો ઇતિહાસ, આચાર ને વિચાર ખીલથી જુદા પ્રકારનાં, વધારે લાક્ષણિક દેખાય છે. ગુજરાતી યુવકોનો આત્મત્યાગ, ગુજરાતી સ્ત્રીઓનું ચારિત્ર્ય, ગુજરાતી નાગરિકોનો જુસ્સો, ગુજરાતી પ્રજાનું સાહસ, ગુજરાતના ગાંધીજીનાં જીવન ને આદેશ ન્યાસ છે, ન્યાસ થતાં જાય છે, અને તેથીજ તેની સાંસ્કારિક અસ્થિતા કાદવનિક નથી, ખરી છે; અને તેથીજ તે સાહિત્યમાં વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા નથી પણ જરૂરનો છે.

* * *

આ વિષય વિચારતાં ગાંધીજીની ગેરહાજરી જુલાતી નથી. આ પ્રાચીન અનુપ દેશના ભૂત-કાલની અવ્યત્તા ને આવિનુ પ્રાગલ્ભ્ય બનેને શોભા આપતા એ અનુપમ નરની છાપ ગુજરાતના સંસ્કાર ને સાહિત્ય પર હંમેશાને માટે પડી છે. દાખલા તરીકે કેટલા બધા આશરપદ યુવકો સ્વાર્થ છોડી પરમાર્થને પંથે પડ્યા છે? ચોખ્ખા નામ ગણાવવાં એ ખીલતો એ અન્યાય કરવા જેવું છે; છતાં કેટલાય શંકરસાગ બેંકરો, હા-હાલાલ યાચિકો કિશોરીમાત્ર મથાશલાઓ, ચંદુલાલ ડાકટરો, છોરામાત્ર પુરાણીઓ પેઠો છોડી, આશાના જાંચા કીણાઓ તોડી માથે-ગામ આત્મત્યાગની પરાકાષ્ઠા અનુભવે છે, ને ગુજરાતમાં નવા યુગની ગ્રેરભા પ્રસારી રતાં છે. કયા પ્રદેશમાં આ સાગ છે? આ કતંબ પરાવજા છે?

* * *

માંથીજ એ ગુજરાતી સાહિત્યની અનહદ સેવા કરી છે. એની ગૌરવશીલને તરવારની ધાર સમી લીક્ષ્મી છતાં સચોટ શૈલીએ ગુર્જર મધમાં નતું જોડી પડેલું કથું છે. પહેલાં ધણુ ધારના કે 'શ' રા જેસા વારમાં પ્રેર ને પ્રતાપી ભાવનાએ પ્રેરવાનું ખવ નથી, પણ એક લેખિનીએ આપી ભાષાનું બાવિ બદલી નાંખ્યું છે. જો કે સાથે એ પણ કહેલું જોઈએ કે માંથીજના વ્યક્તિત્વના પ્રયત્ન છાંયદામાં અનેક સાહિત્યકારોના ઉત્સાહ કરાધ ગયો છે; ગુજરાતમાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં આદતી રાજકીય જાગૃતિ ઘણી છતાં સાહિત્યને સરકારનો જે વિકાસ દેખાવો જોઈએ તે દેખાતો નથી હાથ, અને એમના દુકમોનું પાલન એજ એમના અનુયાયીઓ પાસે એ માંગતા; અને તેથી સાંસ્કારિક પ્રગતિ એ જીવનનું એક નકામું અંગ છે એવો કાંઈક ખ્યાલ જ્યે પ્રસરી રહ્યો અને ગુજરાતમાં સંસ્કારની ખીલવાને જોઈએ તેનું સ્થાન મળ્યું નહિ.

૨. તનમુખરામ ત્રિપાઠીના અવસાનથી ગુજરાતમાં એક કિમ્તી સાહિત્યકારની ખોટ પડી છે. મધ્ય એ પચ્ચીસીના શાંત ને સંગીન સાહિત્યકારોનો સંગ્રહ હાવના ઉત્તરજીવા. અમુક સાહિત્ય શોખીનેથી જુદો છે. તેમને મન સાહિત્ય સેવા એ ધર્મ છે માત્ર શોખ નથી; સાહિત્યનું સવિમન જ્ઞાન એક અમલથી જરૂર છે, માત્ર નિરસકારનું હાથ નથી; અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો સંચય કરવો એ તેનાં કલ્પ કરતાં ઘણુંજ મોટું ગુણ છે. આ સંગ્રહના ૨. તનમુખરામ જેટલું જ્ઞાન મેળવવાની મહેનત કરના, તેટલીજ મહેનત

તે બહાર નહીં યાચા કરતા. નહીં તે જરૂર ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાં તેમનું સ્થાન ધણુજ મોટું હોય. એમની પ્રવૃત્તિ ધણીખરી ફાઈન સમાચારવાર્તામાં રોકાતી, અને એ સમાચારોને પ્રવાસ પૈસા ને જુનાં પુસ્તકો ભેગાં કરવામાં કર્યો છે તેટલોજ જે ગુજરાતના ઇતિહાસને સજીવન કરવા પાછળ કર્યો હોય તે જરૂર આજે આપણા ઇતિહાસની જે પરિસ્થિતિ છે તે નહીં રહેત હવે એ સંસ્થાએ કાંઈક પ્રયત્ન આરંભ્યો છે, પણ આશ્ચર્ય એટલોજ છે કે એ પ્રયત્ન પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં થયો જોઈતો હતો; ઇતિહાસના જ્ઞાન વિના જૂનકાલનો ઉદાર નથી, ને એ ઉદાર વિના શુદ્ધિવાનો પાયો ચણાતો નથી અને આ ખામી રહી ગઈ નેતે મટે ઉદારનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરનાર ફાઈન ની યાદગીરીમાં રથપાયેલી સરથા મણાય છે એ જોરખાજખી નથી.

આ માસિકના પૃષ્ઠ મટે કાચમનુ ચિત્ર કાર્થ એક રાખતું કે ગુજરાતના જૂન ગૌરવનો કાંઈ ખ્યાલ આવે એવો મનહો નિચાર થવાથી આખરે આ પૃષ્ઠ નહીં કપ્યું છે. જમદગેયે અનુષ દેશ છત્રી નર્મદાને ઉતર તીરેથી મુખાધ સુધી શૂંપારક વમાયુ, અને આખા આખાંતમાં સરકારનું એક આદ્યું આર્થ સંસ્કારની પ્રતિમારૂપ શ્રી કૃષ્ણ જેટલા ગુજરાતના છે તેટલા મહુરાના પળ્યુ નથી, અને સોઅંજી સિદ્ધ રાજ જયસિદ્ધે મધ્યકાલીન દાદા ઇતિહાસમાં જે રૂકો વમાર્યો છે તેનું સ્મરણ હજી આપણા લોકોમાં લાગ્યું છે. આથી આ ત્રણેનાં ચિત્રો-પરશુ, ગરુડવજ અને કુકુટવજ એ એક ચિત્રમા સાવજાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાહિત્ય સંસદ

! —:—:—

અધિકારીમંડલ અને સભાસદો.

પ્રમુખ

રા. કનૈયાલાલ મણીલાલ મુનશી.

બી.એ. એલ.એલ.બી. એડવોકેટ

“ગુજરાતનો નાય” છત્વાદિના કર્તા.

મંત્રીઓ

રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા. બી.એ.

“વાલ્મીકિ રામાયણ બાલકાંડ” ના કર્તા

રા. મણિલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી.

બી.એ. એલ.એલ.બી., સોલિસીટર,

રા. લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

ઉપમંત્રી

રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય બી.એ.

“ગુજરાત”ના સહવ્યવસ્થાપક,

અને ચેતન”ના સહતંત્રી,

સભાસદો

પ્રો. ખુશાલ તલકસી શાહ.

બી.એ., બી.એસસી. (લંડન), બારી-

રટર-એટ-લો, મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના

અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર; “હુનિયા શુકતી

હય”, “ઇન્ડિયન કાઉનેન્સ”, “ઇન્ડિયન

એડમીનીસ્ટ્રેશન” આદિના કર્તા.

પ્રો. એચ. જી. સો. તારાપોરવાળા,

પીએચ. ડી. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના

સંસ્કૃતના પ્રોફેસર.

મુનિશ્રી, વિદ્યાવિજયજી,

“સુરિ ને સમ્રાટ”ના કર્તા.

રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

“નવજીવન”ના પ્રકાશક.

રા. મનમુખલાલ આંભારામ મારતર

બી.એ. એલ.એલ.બી.

રા. પુરુષોત્તમ મથુરાદાસ ગોકલદાસ.

ચિત્રકાર.

રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

બી. એ. એલ.એલ. બી., “સમ-

લોચક” ના સહતંત્રી અને “સ્નેહાંકુર”

તથા “પાંચ પ્રેમકથાઓ” ના કર્તા.

જન્મશંકર મહાશંકર જુય (લલિત).

“લલિતનાં કાવ્યો” આદિના કર્તા અને

“મુંબાઈ રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલય” ના

અધ્યાપક.

રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ.

ચિત્રકાર.

રા. ગણપતરાવ ગોપાલરાવ. ખર્વે,

સંગીતશાસ્ત્રી

પ્રો. ડોહાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી.
એમ.એ. બી.એમસી., દયાનંદ એંગ્લો-
વર્નાક્યુલર કોલેજના બૂતપૂર્વે અધ્યાપક
અને ભૂમ્ય કેલવણી મંડળની ચાલના
પ્રિન્સીપાલ.

૨૮ મચિરજીવ સોરાખી ભમગરા,
“ભારત”ના મેનેજર એડીટર.

પ્રો. ચન્દ્રસેન અમૃતલાલ પુત્ર,
સેન્ટ ડેવીઅર્સ કોલેજના સંસ્કૃતના
એસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

૨૯ રશિયનલ દરિયાલ પટવા,
બી. એ. એમએલ બી.
ખડીરદર એડ-લૅ.

૨૯ પ્રદેહ ચન્દ્રશેખર દિવાનજી,
બી. એ. એમ.એલ. એમ.
સખજી, અમલનેર

૩૦ મોદનલાલ દલીપદે દેસાઈ
બી. એ. એલએલ. બી. “જૈન કાવ્ય
પ્રવેશ” “જૈન રાસખાવા” આદિના કર્તા.

૩૧ નગીનદાસ ત્રિવેનદાસ માસ્તર,
બી. એ. એલ. એલ. બી.

૩૨ ફરીલાલ માણેકલાલ દેસાઈ.

૩૩ ચંદ્રકાન્ત ધારીચક્ર ભટ્ટ

૩૪ ધનશુભલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
એલ. ઈ. ઈ. “દુ. સરલા અને
મિત્રમંડળ” ના કર્તા

૩૫ લલિતજી વૃક્ષસીદાસ દેસર.
“યુગરાત” ના સહઅધ્યક્ષ.
અને “ગરવી યુગરાત” ના બૂતપૂર્વ તંત્રી

૩૬ શકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ.
“કથારામના જીવનચરિત્ર” ના કર્તા.

૩૭ ગોવિંદદાસ દારકાદાસ રાવળ.
“નવમીત” “અમલદારી સુગમ”
આદિના કર્તા.

૩૮ ગોરખનભાઈ કિમેભાઈ પટેલ
ચિત્રકાર.

૩૯ અદુભાઈ લાલભાઈ કિમેચાગીઆ,
બી. એ. “રસગીતો” ના કર્તા, “મેલન”
ના તંત્રી.

૪૦ હરિપ્રભાક ધારીચક્ર ભટ્ટ.
(મસ્ત-૧૪૧૨)

૪૧ દરિનારાયણ ગિરિધરલાલ આચાર્ય.
બી. એ

૪૨ કેવળરામ ગિરધરરામ અખાના.

આ “યુગરાત” ૫૨ થી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની માટે ૨૧, પ્રસન્નવરુન દિવાનદાસ મંવજીએ
૬૫૪૨૨ દિંદુ દલેકટ્ટીક પ્રેસમાં નં. ૭૭, હોમજી સ્ટ્રીટ, સર્કલ સુખાઈ મધ્યે છપ્યું અને
નં. ૫૩, મેડેજા. સ્ટ્રીટમાં થી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની તરફથી ૨૧, વિજયરાય દેવાળ્યારાએ
પ્રકટ કર્યું.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપુત્ર અને નમુનેદાર ગ્રંથ

થોડાજ વખતમાં બહાર પડશે

‘વીરમી સદી’ના મહુમ અધિપતિ અને આહોશ જનાંલિસ્ટ
હાજમહમ્મદ અસારખિયા શિવજીના સ્મરણાર્થે પ્રકટ થનારો

હાજમહમ્મદ-સ્મારક-ગ્રંથ

બે ખંડમાં: બન્ને ખંડ એકજ પુસ્તક રૂપે પ્રકટ થશે.
તેના પહેલા ખંડમાં

સ્વર્ગસ્થના નિષ્ટ સદાસત્માં આપનાર અને: અંગત ગિરો અને વિદ્વાન લેખકોએ
વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી લખેલા સ્મરણ-લેખો, અગાઉ કદિ પ્રકાશમાં ન આવેલા મહુમના
વત-ગણગણનાં અનેકવિધ સ્મરણો, અને તેમની અગાધ શક્તિ તથા ઉત્તમ ભાવનાઓનો
સ્વયં કરાવનાર લેખો; તેમના જીવનના જુદા જુદા સમયના સંખ્યાબંધ અમૂલ્ય
કોટામોડો તથા તેમના દસ્તાવેજ

અને બીજા ખંડમાં

તેમના સ્મારક માટે ગુજરાતના લગભગ બધા વિદ્વાન સાક્ષરો અને સિદ્ધ લેખકોએ
સ્નેહાંજલિરૂપ આપેલાં હૃદયંગમ કાવ્યો, વિવિધ લેખો, રસમયી દૂધી વાર્તાઓ, વગેરે
જાણીતા ચિત્રકારોનાં ચિત્રો સાથે પ્રકટ થશે.

કલાના ઉત્તમ નમુનારૂપ આશરે દોઢસોએક

ચિત્રોથી ભરચક ખાસ્સો પાંચસો પાનાંનો દળદાર સ્મારક-ગ્રંથ

આશરે રૂપીઆ પાંચથી છમાં મળી શકશે. ચોક્કસ કિંમત પુસ્તક પ્રકટ થશે જાણવાશે.
કાંઈના અંગત હાંસલ તરીકે એક પણ પાઈ રાખ્યા વિના ફક્ત
પડતર કિંમતજ ન્યડાવવામાં આવશે

ફક્ત ગણત્રીનીજ નકલો છપાવેલી હોવાથી

મહુમ માટે ભાવ અને લાગણી ધરાવનારાઓએ અગાઉથીજ નામ નોંધાવવાં.
લેખો:-રવિશંકર મહાશંકર રાવળ, ૪૪૮૦; રાયપુર: અમદાવાદ.

જીજ્ઞાસુ

પુરેતક ૧]

વેરાળ ૧૯૭૮

[અંક ૨

જય થજો જય થજો—

ત્યાં વરયા

આર્ષ સંસ્કારતી પીમળ પ્રસાદના,
પરશુ નિજ રક્ષેપર નિરત્ર પારતા.
પ્રલય કાળાગ્નિમય અરિદવ વિહારના,
રદઅત્યાર ભડકીર વિપ્રેદ તે
રામ ભાગ્યે વડા,—

શત્રુને મારતા, મિત્રને નારતા,
પ્રેમ તે શાંતતા લગ સ્વીકારતા,
કર્મહીન જન્મને પરમ કલ્પ નિષ્કામનો
પાઠ શીખડાવતા,
વિશ્વના અંશ યોગેદિ મરુદાવના
કુખ્યુચરુચરતા—

અધિરમય જન્મને મોક્ષનો પ્રેમમય
માર્ગ કઠીનતા,
શોકદિનનિરત્ર ને સત્યતત્ત્વની સદા,
સત્યમા અમય આગ્રહ યગી પારતા,

સત્ર કે મિત્રમાં, મદ કે વિપ્રમાં
સર્વમહી અદ્ભુત સંજોગતા માનતા,
સુખન, અમનશય, સદા સૌમ્ય તે
મદપ્રમા ગધી હંપનામથી લોકમા

પરમ વિષ્ણુમિત્રને પદમતા

અભિવ્યવતાર અભિરિતર

મોહન મહાન તર,—

એવી આ

સુખદ સતમ સદિત

કુકુદખન સંજોગ

સેવ્ય જેતા અગિત,

નર્મરક કુખ્યુ મહારક પ્રેદ પ્રતાપી મહા
પદ્મધીય જયસિ હુ તેસિદારાજે દ્રમી

[ચિત્રકાર:]

રામ-ગતમદગનેય

[રા. ગોરમનભાઈ પટેલ

જ્યારે તેણે પોતાના સાત્ત્વિક પિતાને મરેલા પડેલા જોયા ત્યારે...તેનો •
પ્રાદ આત્મા પ્રજ્વલી ઉડ્યો.

માતૃ સ્નેહ

રચનાર:

રા. બલવંતરાય કુટિયાબુરાય ઠાકોર.

પ્રસત્તિલેખક પદ

ખેલી ચિતાર હાથેનય સાથિયોને
પેડા કું જે રમણનો મુજ શાન્ત રાણી.
પેરા અશોક-વડ-નીમ્યમેપિયેલા
છાંપાલયે તર મનો પડું મન્દમન્દ.
વાંને રવાજ હા રાવન વાન-એને
ને દેડનો, ડિરમનો, લખુ રાજ સેનો,
બનો મગી તમમડી, વગનો દાહમ,
જાગ્યન્દમનિ, મુજ કેસરિ, સાયનામ
કુચો ચિતારી મુજ આજગી ચાવનોતો ૬

૨

રત્નો દોનો મુખમ વાંકવાટવાગે,
ગોઠ અશુભ મગની હતી સામમાળી,
મખલ્લોય નરિ તાપ અદો દમનો,
ને ડેડિયાં પ્રાપિ પદે પર તો કરનું.
દેખાવ સાન્ન મુખ રેવ દોર જ રખ
જૂનો ભુના મદ સમે ભમ-એદતરે,
ને મેગ નોની મમ જે ભમ આજ સપિ
રેવે રો રત અદો જ અતપવયો
વા સખનો વિમલ અદમુન સપિઅદો ૧૮

૩

લાગા મસારી પમ લીપર ડોક લાગી,
જોતો ન વા મજિર કેમરી અપમેને,
ત્ય સંમુખે જ રમીજ જ નોર્ન કેક
એ અમિયો જનકિયો જનિયો ચિતારી
ચિનાથી મેલ હર કાલ કુલ્લા જ પ્રાંતો,
આપુલ અમિય લગી રદી ડોક લાગી,
એડો જ-એ નડિન-લીમ્બ, મર્મકીરી ને
લીલા જાંતી પતકમા,—પમવાં અરે આ
હુકા જાગ્યન્દમનિ નીરવ મન્દ દોરે ૨૭

૪

જોયો ચિતાર કંઈ એમ નિદાનું ત્યા તો
સામે પચીત કમ ફર જ માયેમખે
પ્રોતપી રમની લીપર જોડ સાદ
અચ્ચુ પિચાકં હિયા દિવા અલકા,
પીઠાચ્ચ જ લખુ મેગ, સંવાળુ, પોચુ,
જારીક અચ્ચુ રદી સુર કરનું જીલા
જાયે જ નોર્ન રદી, જ્યાં હા ગાગ-જાયે
માતો જમોલ મલી ને મલીથી મરેયું,
ને જ્યા હતી પ્રતિમુદા રતની જનેના ૩૬

વિષય:

વસ્તુ દેખાવિયો નામે બહુના સિવાય દેખાવ જવાળી, વિદ્યાપ્રમે A. C. Bradley ૩૧
Oxford Lectures on Poetry એ કથ વસ્તુમેરે.

૧૬૧૧ ૫, ૬૨૦૬ અપેન્ડેક્સ વાંતો કરના, પેત્રીયાલ્ય વેલાવિય સાથે મેવ કરવા. ૫. ૧૫૫ મમ
૬૦૬, ૬૦૬ ૬૦૬-૫ ૧૫૫ ૧૫૫ ૫૫૫ ૬૦૬. ૫. ૧૫૫: અમિયા માળી, ૫. ૧૫૫: નિદાનના એવો
મેરવે ૫, ૬૨, મેગ અદો કાપાન્ન નામ છે.

વાધી જઈ કદમ ફેંક બિડાવ-ગાવે
ફેંકા અધીર બની કેસરિ ફાળ લેવો;
મહે વારવા કરી સિમોરી, -પર-તુ ક્યાંથી
ધૂટ્યા પછી પથ્થરથી અટકે જ તીર!
બીજી પવેજ અચલું થઈ ભાત ભર્ય,
-ત્યાં ધાધ ઝડ પડી ઉપરથી જનેતા,
ને કેસરી તણિત-તિલ્લુ ભરે છત્રંગ
છેલ્લી, ત્યાં ગમ્ય શૌર્ય ભરી ધસતી
એણે આશાળી નિજ ભાત કરાત મહેમાં! ૪૫

ક્યાં કેસરિ મિરિસમો, અસિ-દ-ત, એધો
મિત્તાવરાદ સદ આચડવા સમર્થ;
ક્યાં પંખિણી ગભરું-કાપ,
સમીર-ગાત્રી,

સોદામણી પર-થ રે,
પ્રિય મંલુ કહે!
શરિ તથાપિ ધસિને

ગજુવાર પેડી
ફેટ્ટો-ભપાનક સિદા
મુખ-ફાડ એ-માં,

એ ચંચુ, એ ઉદર, એઢ
વિંઝાતી પાંખો,
એ તાર ગીસ, -સપજુંજ

ધસાર ત્રીજે
નિખ્રાશુ નિશ્ચલ બની
પણિયું ભુમીમાં. ૫૪

સ્વચ્છન્દ મૂર્તિ, સુખ કેસરિ, સાર્થનામ,
કુતો શિમરી મુજ આગમ ગાલતોતો

પદ્ય ૪૬: મિરિસમો, પંખીની દ્રષ્ટિએ. ૪૮: સમીર-ગાત્રી
હાડમાં આદિ વાળી. ૫૦: ૪૬; પરોનાં ૫૨. ૫૧: એ મુખફાડમાં.

૭

જા તથા અમય એ પુત્રી આવી જાને,
 પૂનાત પત્રી એ નહી સમાર:
 જ કુલ સહીને પત્ર દીપ કુલ
 સિધિ પપમદી ભવ સ્વાર્થ કુતી,
 હી જ ગદ્યોને નિજ વત્સ રજા:
 તામી જ પ્રભુપોષિ વિશે તજાઈ.
 ખડમુનાનુભવ કેસરિને પ સાચો,
 તા અરે સિદ્ધિ વિશે વખતી વિરજા
 મુખે નિકલ એ મુજ પાસ આગો.

૬૩

૮

જાં પુલ પર પર સેવ લીધા,
 જ અમંડ અંખાનિ એ સરેલી,
 વંજા અમય તામનમી કયા એ
 હી અવતની વ સાર જાતો.
 સન્ન જનની અમલે લીધીતી,
 રાજ રતી અમલે મુજીતી.—
 પુત્રી આલો તે નિરખી મું એજે ?
 નયો વમ અમોપમિષ્ઠો મું એજે ?
 જ કેમ કુલ્યું, કુલ્યું તે મું એજે ?

જાં પાલે જ; પદી કયાથી અનેવા
 તે કેસરિ લીધ તીજ પર ભજ.

૧૧

“એ માત દેહત્વજતાં નિજ બચ્ચું દુને.
 મોંપી ગઈ, નહિ જ પંજર પૂરું તેને.
 સ્વાતંત્ર્ય છવન થકીય વિશેષ, બેટી,
 -માને ઉગાર્યું નવ પંજર-હેડ કાળે !
 પાંખો ફુટે દિલ ખીસે રમ ત્યાં લગી તું,
 એને ઉછેર ભગિની સમ ત્યાં રુંધી તું;
 મોઢું થતાં ગરજ એની પતી જશે એ,
 મોઢું થતાં જ, ગુલ, દેશું ઉરાડી એને.”
 “બાપુ, ભણે દુઃપણુ મેટી થઈશ ત્યાં તો:
 આજે દિવો: પછી થશે જ પછીની વાતો.”

૧૦૦

બાંહે મુખી પત્ર મ્હડી નઈ બેટી સ્કન્ધ
 તે નોઈને બચ્ચું મે.લી, -દિવો મ્હને એ.

ગમે ત્યારે ને ગમે તેમ અભિપ્રાય બદલવો એ સ્ત્રીજાતિનો જન્મસિદ્ધ હક છે; પેતાની
 બુલ્લ થઈ હોય ત્યારે આ હકનો ઉપયોગ થતો હોય તો કેવું સારું !

‘પેતાની પ્રિયતાની હાજરીમાં પુરુષ જરાક અસ્વસ્થ ન થાય તો નિશ્ચય માનજો
 કે તે ખરા સ્નેહી નથી.

લેખક:

રા. દુર્ગાશંકર કેવડરામ શાસ્ત્રી

પ્રાચીન આયોગે હતું, વસ્તુ, અગ્નિ
વગેરે દેવો સાથે સૂર્યનાં પણ સ્તોત્રો ગાળા છે
અગ્નિદેવનાં હસ્ત, અગ્નિ અને વસ્તુથી
જિતરણ પણ વિષય વગેરે ખીન પ્રશ્નો
દેવોથી ચર્ચાનાં સ્થાન સર્વેનું છે.
ખરી રીતે તો વિષય પણ સૂર્યનું એક
સ્વરૂપ છે. પણ કાલક્રમે આયોગી પરમર્થ
પ્રકાશના સૂર્યને ખીન અનેક દેવો સાથે
વિષયમાં આધારિત થઈ ગયો અને ભારત
કાલમાં શિવ અને વિષ્ણુની પૂજા બાદક થઈ
જતાં સૂર્ય જુનાઈ ગયા માત્ર પ્રાચીન પં-
થને દેવતાથી વળગી રહેનાર પ્રાચીનજીએ
વિશ્વસ્યે દારા સૂર્યની ઉપાસના ગાવી
રાખી. ને કે સપ્તામા ઉપશોયમાં માનના
'ગાયત્રી' વગેરે મત્રો સુદર તથા મંત્રો
અર્થથી ભરેલા છે પણ હાલના સામાજીક
મોડા ભાષના જીવનમાં આ મંત્રો પોષીયા
ઉપાસના શીરાય સૂર્ય પૂજના વિહાર
હવે જીવનું રહ્યું નથી પણ વચવા કાલમાં
ભારત પુષ્ટ પછી અને મુસલમાનોના સાલ્તનત
કાલ પહેલાં, ગુપ્ત સમયમાં તથા તે
પછી પણ કેટલાક કાલ સુધી આ દેવમાં
આસ કરીને પશ્ચિમ દોડપાનમાં સૂર્ય પૂજ
પણા જોતમાં પ્રચલિત હતી એમ ચોક્કસ

જણાય છે. કાળિઆવા મુજરાતમાં સૂર્ય
મંદિરોમાં અનેક ખરેખર શોધખોળ કરનારની
નજરે પડે છે.

કોઈપણ સૂર્યમંદિરની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ
આપવા માટે

સૂર્યમંદિર સ્વરૂપ

અહીં અનિશ્ચય દુકાળમાં કહેવાથી
મંદિરનું વર્ણન સમજવું સહેલું પાડી
આદિત્ય, સર્વિતા, માર્ગશ્ર, મિત્ર, ભાનુ
વગેરે સૂર્યના પ્રસિદ્ધ નામો છે. સૂર્ય
સાન મોડાવાળા એક થોડા નોડેલા કે
સાન થોડા નોડેલા રથમાં બેસીને આકાશમાં
મુસારી કરે છે એના સારવનું નામ અચ્ચ
છે પુરસ્ક્રોમાં એને કમો કમો છે. જુના
વેદિક કાલમાં જ અનુઓનાં જ આદિત્યો
હતા કેઈ વખત સાન પણ કહ્યા છે. પણ
પાછળથી વર્ષના બાર મહીના ઉપરથી બાર
આદિત્યે થયા સૂર્યદેવ વીરો કેલીક વેદિક
તથા પૌરાણિક કથાઓ પણ છે પણ એને
વિસ્તાર અહીં અરથાને છે

મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર મુજરાતની પુરી
બાહ્યજાવાનીના વખતમાં બજાવવું હેતુથી
જનમ મળિતું છે અને એના દુકાળ વર્ણનમાં
એક કાને મુજરાતમાં (પશ્ચિમ દોડપાનમાં)

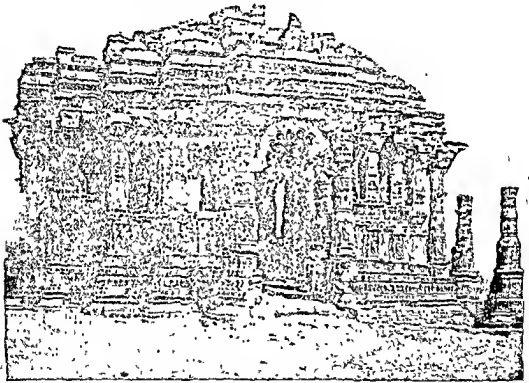
સૂર્યપૂજનો કેવો પ્રચાર હતો તથા સ્થાપત્ય (Architecture) અને શિલ્પકલા (Sculpture) ની કેટલી ઉન્નતિ થઈ હતી એ બ્રેમ વાતો વાંચનારના ખ્યાલમાં રહેજે આવી જશે.

મોદેરાપુર

મોદેરા નામનું એક નાનું ગામકું વડોદરા રાજ્યમાં પાટણથી દક્ષિણે ૧૮ માઈલ ઉપર એક ધાર ઉપર આવેલું છે. એની આસપાસ

વંજેરના અવશેષો, જમીન ઉપર બધે પથરાયેલા દેખાય છે. ખાસ કરીને નદી પાસેની તથા મહાન સૂર્યમંદિરની આસપાસની જમીન કૃત્રિમ અર્થાત ઈટાથી બાંધેલી દેખાય છે. અને આ ઈટા પુરાતન પ્રકારની અને અસાધારણ મોટા કદની છે. આ દેશમાં જુના કાલમાં ઘણા મોટા કદની ઈટા વાપરવાનો રીવાજ હતો.

મોદેરા અથવા મોદેરાપુર એ મોદ

રંગમંડપ

બધો સપાટ પ્રદેશ છે. આગળ જતાં રુપેણ નદીને મળી જતા, પુષ્પાવતી નદી નામથી પ્રખ્યાત એક નાના વેંકળાના કાળા કાંઠા ઉપર આ ગામ વસ્યું છે. મોદેરામાં હમણાં તો થોડાં યુવકાંજ દેખાય છે. પણ એક કાલે આ સ્થલે કોઈ પ્રખ્યાત શહેર હશે એવાં લક્ષણો ભોનારાને જડે તેમ છે. નદીના કાંઠા ઉપર પશ્ચિમે નીચાણમાં જુના વખતની ઈટા તથા કાતરેલા પથરાઓ-મૂર્તિઓ, યાંત્રાઓ

બાલજોનું મંત્ર સ્થાન હતું; અને રામ સીતાના લગ્ન પ્રસંગે મોદ બાલજોને એ કૃષ્ણાર્પણ મળેલું એવી દંતકથા મોદેરામાં ચાલે છે. મોદ બાલજો મોદે ભાગે મોદ વાણીઆઓનું ગૌરવદું કરે છે. અમદાવાદ તથા એડા જીલ્લામાં તેઓની મોટી વસ્તી છે. સાધારણ રીતે ઘણી જાતિઓનાં નામો ખૂલવતન ઉપરથી પોલાં છે એ રીતે મોદેરાના વતની તે મોદ એમ માનીએ તો કાંઈ ખોટું નથી. અને

જોનાના મહાન આચાર્ય દેવાચાર્ય (વિ. સં. ૧૪૪૫ થી ૧૪૨૬)ના મળ્યાપ કંપુનાના મોઢ દનાં એ ઉપથી એક દગ્ગરવર્ષ પોતેના મોદેરા મોઢું સહેર હોયુ જોઈએ. અને ત્યાના વનનીઓ બીજે જતા પોતાને મોદેરાના વનની-મોઢ તરીકે-ઓળખાવતા હઈએ એવું તે પ્રખ્યાત હોયુ જોઈએ અને સાનીવ ધાવ મોઢ ગાનિઓની ઉત્પત્તિની દગ્ગરવ મમે તેમ હોય પણ જુના કાલમા મોદેરા સૂર્ય પૂજકાનુ એક મોઢું તીથ સ્થાન હતુ એટલુ તો ચોક્કસ.

આ મોઢું સહેર પહેવનહેતુ ક્યારે વસ્તુ તથા છેવટ ક્યારે માગી પડ્યું એ ચોક્કસ જાણવામા નથી. પણ કાલમા એની એક વખતની જાહેરાતમાથી જાણાતી રહે એક સૂર્યમંદિરનું ખરે તથા એક જીર્ણુ તથા નજરે પડે છે. મામની પાંચમે આ તથાવ છે. તથાવ મોઢું છે. અને એક કાને એની બધી બાજુએ પગથીઆ બાંધેલા દગે તથા એની ફરના કાલ્ય મંદિરો દરો એપ લાગે છે પણ આ જીર્ણુ તથાવના પગથીઆ તથા ને મંદિરો એની આગપાસ દશી નેના પથરા એ પણ મળુ વખત પહેલા લઈ જવામા આગ્યા છે. આ તથાવના હયાત છુદામા દિનકુ માધમ્યુની તથા સમાનાન્તરે ૧૮ ચામપાઓ રાગી એક મમજી છે આ મસજી થી જરૂર આગળ પશ્ચિમમાં જતા સૂર્યમંદિર દેખાય છે. મંદિરની અગળ એક લ બજોળા કુંડ છે મંદિરનું સ્થલ પણ સુદર લાગે છે. આ બંન્ન મંદિર સૂર્યનું હતું એમા કાઝ કંકા નથી. અને અલારે-જીર્ણુ-ખરે જેની સ્થિતિમા પણ આત્રા ખરેખરે હાથેજ દેખાતી લાન્ રમખીવના આ મહાન મહોત્સા દેખાય છે ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રાચીન બાધકામને આથી વધારે સુંદર કે આકર્ષક કાઝ અરોપ નથી

કાલાવાડમા વાન પાને એક પ્રાચીન સેજકપુર મંદિર છે. આગા પશ્ચિમ દીકુસ્થાનમાં એ એજ્ઞ કદાચ આ મોદેરાના સૂર્ય મંદિર સાથે સરખાતી શકાય એવું બાધકામ છે. આ જગ્ય મંદિરની મતિઓના નાક કાન ભાગી ના પીનેજ મુકવમાને ને સતોજ થપો નથી પણ તેઓએ જમીનમા સુરંમ જોદી એમા દારૂની કાધળીઓ ભરી મંદિરનાં જિખરને ઉઘાડી દીધું છે એમ કહેવાય છે. મંદિરનો સમય અને સૂર્યપૂજનો પ્રચાર

વેદિક સમયમા આજો હિન્દ, અગ્નિ સાથે સૂર્યને પણ પૂજતા એ ઉત્તર કંઈ છે ભારતકાળમાં વિન્યુ અને શિવમાં બધા વેદિક દેવો સમાઈ ગયા એટલે સૂર્યપૂજા કેવળ સંખેપાસનમા રહી પણ ઇ. સ. ચોથા પાચમા શતકમા આ દેશમા દૂરો વગેરે અનેક ખરેજી ગતિઓ કાબજ થઈ. અને એ વખતે આપણા હીંદુ સમાજનો જીવનપ્રવાહ જીવનો રહેતો હોવાથી એમા મળા મછ. આ જુની લેજસેજ વખતે અદીના હીંદુઓ તથા એ પરદેશીઓ વચ્ચે રીતગતિનો પુકળ વિનિ-નય થપો પરિણામે આ પરદેશીઓએ ચાર વજીમથી પોતાને અનુકૂળ વર્ણ તથા શેઠ, વેળુવ, જોદ, જૈન વગેરે ધર્મેશ્વરી કયતો થપ પણ રીકાળો એથી હિલકું અદીના હીંદુઓએ પરદેશીઓના કેટલાક ધમત્તો રીકાળો. સૂર્ય પૂજા પણ આ રીતે ચોથા પાચમા શતકમા આ દેશમાં દાખલ થઈ જશ્ય છે. અને વેદિક કાલમાં સૂર્યપૂજ પોતાનાના હોવાથી અપણા પૂર્વજોને આ પરદેશીઓની સૂર્યપૂજના રીકારમાં પરપર્મેના ગીકાર નથી લાગો હોય જતા સૂર્યપૂજનું નિર્દેશીપણું છુપું રહેતું નથી.

વરાહમંદિર (ઇ. સ. ૭૬૦ સનક) કહે છે કે સૂર્યના પૂજનીઓ મય આજીજો હોવા જોઈએ.

(પૃષ્ઠસંદિના ૬૦-૧૬) વળી સૂર્યની મૂર્તિ ફરી ફોળી જોઈએ તેનું વર્ણન કરતા એક અન્યકાર કહે છે કે 'સૂર્યની મૂર્તિના નાક, કપાળ, જંઘા સાથેના ગાય અને ઘાની લિંચા જોઈએ, એનો પહેરવેન ઉતર દેગના રહેવાળી જેવો જોઈએ, અથવા પગથી ઘાલી સુધીનો ભાગ દંકાયો જોઈએ એના દાઢમા કમર હોવા જોઈએ, ઘાલી ઉપર માથા, કાનમાં કડકન અને કેડ ઉતર કદોગ (ચિપ્કો)' ૧ સૂર્યની મુખાકૃતિ, સકળ કમળના ગર્ભ જેવી સુદર અને ચંદ્રના દસા નથા શાંત અને માથે રત્નખચિત મુકુટ. આવી સૂર્યમૂર્તિ બનાવનારને સુખકર તીવડ છે."

'સૂર્યપૂજાઓ મગ આદિમાં' તથા 'સૂર્યમૂર્તિનો પહેરવેશ ઉત્તરરાષ્ટ્રીયા જેવો, વજેરે મુગનાઓ તથા અલરે મળી જતી ભુની સૂર્યમૂર્તિઓના પીડી મુડી પહેર્યાના પર દેખી જોડાઓ સૂર્યસ્વત્વ મગ પહેરેલાનું સ્પષ્ટ દર્શાવે છે ૨ ગિવ રિપ્લુ વજેરે બીન રહેવાની મૂર્તિઓના પગમાં જોડા તરીકે ફોળા એ બાનમાં રાંખવા જેવું છે આ દેશમાં જે વખતે સૂર્યમંદિરો ઉભા થતા દેખાત છે તે વખતે ફુતીઆમાં બીજે પળ સૂર્યપૂજનો જનરો પ્રચાર હતો ૬૦ સં ૧૧ આરભમાં ધોસમાં તથા પશ્ચિમમાં સૂર્યપૂજનો બહુ પ્રચાર હતો, પેંબેનીવસ (૬૦ સં ૧૭૦) સૂર્યપૂજનાં પ્રયોગોનો ઉલ્લેખ કરે છે મોરેરાની રાજ્યમાં એક અન્ય સૂર્યમંદિર બનાવ્યું

હતું તથા પાળીમાં પોતાના મૈત્રિકાએ ઇ. સ. ૨૭૩ માં જમીનરોજ કંઈક સૂર્યમંદિરનો ઇર્ષોદ્ધાર કરવાની આ પામ્યાદની થયી હોજી હતી

મોરેરાના સૂર્યમંદિરના સમય પહેલાં ઘણા વખતથી આ દેશમાં પશ્ચિમ દોહસ્થાનમાં ખાસ કરીને સૂર્યમંદિરો ઉભા થતા લાખોં હતો. ઇ. સ. ૪૩૭ માં રોમન વર્ણનારાઓના એક મંત્રે દસપુર (માળવાનું દલાગ) માં એક સૂર્યમંદિર બાંધ્યું હતું અને ૮૭૩ માં એને સમ રાખ્યું હતું. આ મંત્ર લાલથી દસપુર મયો હતો (બુઓ દસપુરના લેખ I, A vol XV, p 100) કાશ્મીરના વચિત દિવ્ય મુકતાશીરે ઇ. સ. આમાં શતકના પહેલાં ભાગમાં કશ્મીરમાં પ્રખ્યાત માર્તંડ (સૂર્ય) મંદિર બનાવ્યું હતું એમ રાજતરંગિણીમાં કહ્યું છે. આ મંદિરનો બનાવકો હજી ઉભો છે. અને પેતની પ્રાચીન ભવ્યતાની ઊંચા દેખાડ છે. સાતમાં શતકમાં પુનઃ થમ મુખનાનમાં સૂર્યનું એક પ્રખ્યાત મંદિર હોવાનું કહે છે. અને ૧૧ માં શતકમાં જોશીરેડી એક મંદિરની નોંધ કરે છે મુખનાનની સૂર્યમૂર્તિ મેળાની હતી એમ મુવન મંત્રે વખ્યું છે જયારે જોશીરેડી કહે છે કે મૂર્તિ લાડાની હતી તથા ઉપર ચામડું ઓઢાવ્યું હતું. એની પૂજા મગ મજાજો કરતા તથા એ મંત્રે સામનપુર ચાલ નાખતો મેળો ભરાતો એમ જોશીરેડી કહે છે (બુઓ Al Beruni's India by

૧ આ રિપ્લે રાજ બસ વિચિત છે એ બાકરીઆદ ઓર્ચાજ (Auvvaonght) રાખને મળતો લાગે છે એ વડુ સ્પષ્ટ છે.

૨ સૂર્યના પૂજારી બાલજીનું 'મગ' નામ બસ વિચિત છે એ નામ પરદેશી એવુ-ખરી રીતે ફોળી માગ (mag) ને મગડું એ ઉપરથી નીકળેલું લાગે છે વળી ચિન્ન માવડામાં એક ભૂના સૂર્યમંદિરનું મંદિર છે. તથા એ ગ્રામમાં ઓસવાળ વાળીખાન રોર સેરક નામના બાલજીના દેરાકો પછી છે આ લોગની બાલજી, બસ વિચિત રીતે ભુરી પર છે આ લોગે જુના મગ બાલજી માધી હતી આવેલા છે એ કે તેના દાઢમાં લેખ્યું છે પણ પહેલાં સૂર્યપૂજા દતા, એમેલી લેખનિ સર્વ પુરાણમાં જી છે એમ તેઓ માને છે સૂર્ય તથા અવિષ્ણ પુરાણમાં આ લેખકોને રાજ લોડાના દેશમાંથી ૧૭૬૬ થી આખ્યા તથા તેઓ અવિષ્ણ તેમજ સૂર્યના પૂજા દતા એમ કહ્યું છે એ ચાંદ રાખના એવું છે. (બુઓ Bombay Gazetteer Vol I, part I, No. 465).

Sachan). યુવાન યુગે કનોજમાં પણ એક તળાવો ખોદાવવાં, ધર્મશાળાઓ બંધાવવી સૂર્યમંદિર હોવાનું કહ્યું છે. કચ્છમાં, કંચકાટમાં વગેરેમાં પોતાનું ધન ખર્ચવા અતિ આતુર, એક જુનું સૂર્યમંદિર છે અને મોઢાની દક્ષિણે પ્રાચીનકુંડપાસે ભીમનથમાં મેઢેરાના માપનું એક પ્લીનું સૂર્યમંદિર છે. વળી એલાપુરની, લાગનની તથા ખંડગિરિની ગુફાઓમાં સૂર્યની મૂર્તિઓ છે. આ બધાં ચિન્હો ઇ. સ. એકાદશીમાં શતકથી ઇ. સ. ૧૧ માં ૧૨ માં શતક સુધી સૂર્યપૂજનો આ દેશમાં ધણો પ્રચાર હતો એમ ખતાવે છે. મોઢેરાના સૂર્યમંદિરનો સમય મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર એની રચનાના તથા કલાના પ્રકાર ઉપરથી ઇ. સ. ૧૧ માં શતકનું—અર્થાત્ ભીમદેવ (ઇ. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૬૩) ના વખતનું હોય એમ જણાય છે. ગુજરાતમાં ઇ. સ. ૧૧ માં ૧૨ માં તથા ૧૩ માં શતકમાં સ્થાપત્યકલાનો ધણો વિકાસ થયો હતો. આ શતકમાં ગુજરાત રેલા વાંચ્યા હતા. અંધી રીતે વિચાર પરમ સમૃદ્ધિથી દીપતું હતું. એના રસિક કરતાં આ સૂર્યમંદિર મહામદ ગઝનવીએ શ્રીમંતો ધર્મકાર્યમાં—મંદિરો બંધાવવાં, વાવ સોમનાથ તોડ્યું તે પછી એ વર્ષની

સૂર્યમંદિર

ચિંતાસ યોગી હતો. આ શતકમાં ગુજરાત રેલા વાંચ્યા હતા. અંધી રીતે વિચાર પરમ સમૃદ્ધિથી દીપતું હતું. એના રસિક કરતાં આ સૂર્યમંદિર મહામદ ગઝનવીએ શ્રીમંતો ધર્મકાર્યમાં—મંદિરો બંધાવવાં, વાવ સોમનાથ તોડ્યું તે પછી એ વર્ષની

હતા. અને ગુજરાતના કારીગરો શ્રીમંતોનું ધર્મકાર્ય દીપાવે એવા કલાદક્ષ હતા. ગુજરાતના કારીગરોની કૃતિ તો જનતા પર્યંત પ્રસરી હતી. આરસ ઉપર ગુજરાતના કારીગરોનું ઝીણું કાતર કામ કાઢવળ્યું દેશના કે યુગના આ જાતના કામ સાથે દરીદ્રાઈ કરે એવું છે. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર પણ આ ઉત્કૃષ્ટ સમયનું છે અને ઇ. સ. ૧૦૩૨ માં ભીમદેવના મહામાત્ય વિમળશાએ આશુ ઉપર બંધાવેલાં ત્રપત્તદેવનાં મંદિર સાથે સરખાવી જોતાં મોઢેરાનું મંદિર જાજ વખતનું હોય એમ જણાય છે. વળી મી. કઝને આ મંદિરમાંના એક પથરા ઉપર “વિક્રમ સંવત્ ૧૦૮૩” એ રીતે અક્ષરો કાઢ-

અદર ઇ. સ. ૧૦૨૬ માં બંધાયું છે એમ માનવામાં કાંઈ લાભો નથી. આજુ ઉપરના વિમળશાતા મંદિરનું તથા પટલુની રાણીની વાજનું એ સમકાલીન છે. વિમળશાતા મંદિર અત્યુત્કલ સયોગોને લીધે ૯૫૦ વર્ષ પછી પણ હજી આખા હેતુ છે, એવી શોભા આપ્યા હોઈશાનની જુની કવાના નમુનાર છે. એવી શોભા ઉપરથી આ મોદેરાનું મંદિર અખડિત હેતુ હશે ત્યારે કહું અન્ય કામનું હશે તે કહી લેવું.

મોદેરાનું મંદિર

આખું મોદર ગર્ભગૃહ, ગૃહમંડપ તથા સજામંડપ કે રમમંડપનું નેતુ છે આજળ એક કુક છે, હાજમાં લોકો સમ મહાને સીનાની ચાવરી અને કુકને સમકુક કહે છે. આ મુખ્ય મંદિરની આસપાસ કેટલાક નાનાં ચોખ્ખું મંદિરો હતા જે જમીનદોળ થઈ ગયાં છે. એની અખડિત ઝિંકિયા આ મંદિર શિલ્પશાસ્ત્રાનુસાર ઉત્તમ પ્રકારના મંદિરના સર્વ અંગોથી સપૂર્ણ તથા ચોખ્ખું પ્રમાણવાળું આજુ મંદિર પર શીટ ૯ ઈંચ લાંબું અને ૨૫ શીટ ૮ ઈંચ પળાળુ છે. ગર્ભગૃહ ૬૨ ચોરસ શીટ છે, અને ગર્ભગૃહની બાજુ તથા મંદિરની બહારની બાજુની વચ્ચે પ્રસિદ્ધમાર્ગ છે આની ઉપર ગિખર હતુ મંડપની બાજુ ૧૩ શીટ ૬ ઈંચ ઈંચ આઠ કામનાઓનો આધાર આપે છે અને એથી બે શીટ નીચાઈ થાજકાળા ગર્ભગૃહની સામેજ છે. સજામંડપના મધ્યમાગ ઉપર બહુ સુંદર કોતરકામચોળો ધ્રુમટ હતો. જે અંદા પરી ગયો છે. આ ધ્રુમટ હલના મંદિરના મંડપ ઉપર એક પેઢીને તેને ઉપરથી મોળ આકારનો નહિ પણ એક ઉપર એક થઈ મુકાયેલો પેઢી જાળવે આમુચ તથા ગિરનારના જેવ મંદિરના ધ્રુમટ જેવો હતો. આ ધ્રુમટની

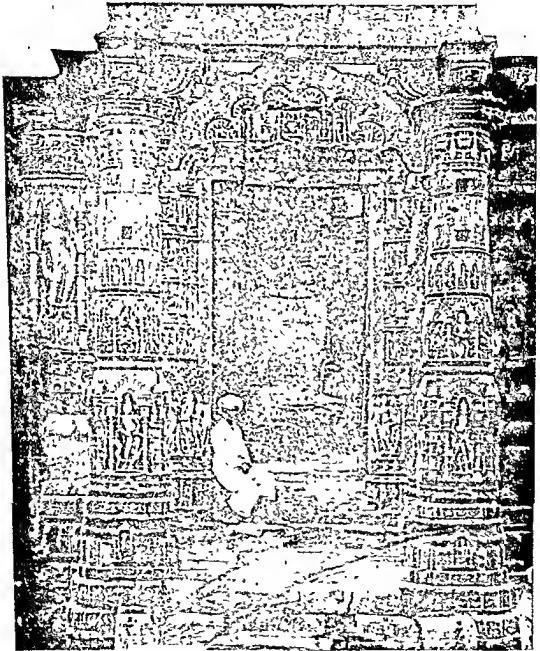
બાજુ પર વચ્ચેથી અંદરના કામમાં પથ્થરમાંથી કોતરેલું એક ઝુમર લટકાવેલું દેખાય છે. આ ઝુમર એવું ક્રીષ્ણ કોતરેલું હોય છે કે એ બેઠને પટારનું હોય જતા પાસાઓવાળા કાચનું હોય એવું લાગી કારીગરના કામ માટે ધનકાદ આપ્યા વગર રહી શકાય નહીં. મંડપની અંદરની દીવાલો બહારની સરખામણીએ કોતરકામ વગરની છે પણ આ દીવાલોમાં રચવે રચવે ગોખ રાખેલા છે જેમાં સૂર્યની મૂર્તિઓ છે. આ બની મૂર્તિઓના પગમાં પરંગી (ફેસીયન) જુટ છે. અને જુટના ચામડા ઉપર લીંટાઓ પાડેલા છે.

મંદિરના કામનાઓને નીચેથી ઉપર મુધી કોતરકામથી બની દીવા છે ચાંકદાઓ નીચેની અખડાણ છે પણ ઉપર જતા ગોળ થઈ જાય છે ચાંકદાઓ ઉપરના આકા પથરાઓને પણ મુખ કોતરેલા છે.

ગર્ભગૃહ તલ પડી ગયું છે, માત્ર દીવાલો ઉભી છે આ ગર્ભગૃહને બે માળ દોષ એમ જણાય છે નીચેનું ગર્ભગૃહ ઉપરનાથી ૧૧૩ શીટ નીચું હતું. આ ગર્ભગૃહમાંથી કચેરા દર કરતાં સૂર્યમંદિરની એક દેખાડી. એકના આગળ આગ ઉપર સૂર્યના રચના સાત ઘોડાઓ કોતરેલા છે. આ નાચેના ગર્ભગૃહમાં થી રીને ઉપરાનું દશે તે સમજાતું નથી કદાચ ઉપરથી સીડી મુકીને ઉપરાનું હતું. અમરનાથના સિવમંદિરમાં ગર્ભગૃહ ઉપરના મંડપની સપાટીથી ૭ શીટ નીચે હતું પણ ૬માં ઉપર આગ ન હતો અને સીડીથી નીચે ઉપરનું પડે મેલા હતા ગર્ભગૃહો તે પહેલું રચવે છે, પણ આ મોદેરામાં તે નીચેનું ભોંયર કોંઈતી વસ્તુઓના બંધાર તરીકે રાખ્યું હોય એવું લાગે છે. ગર્ભગૃહની દીવાલો કોતરકામ વગરની છે પણ તેના ધ્રુમટના જે કટકાઓ નીચે પડ્યા છે તે ઉપરથી ધ્રુમટ સુંદર કોતરકામથી શોભા

મમાન હજી એમ લાગે છે. ગર્ભગૃહનો દ્વારમાર્ગ
સારી રીતે કાતરણીવાળો છે. કાતરકામમાં
સૂર્યમૂર્તિ વારંવાર દેખાય છે. પ્રદક્ષિણા-

ગમ છે. મંડપની દરેક બાલુની બારીઓમાં
કાતરેલી પથ્થરની જળાઓ બેસારેલી હતી
પણ આમાંનો મોટો ભાગ પડી ગયો છે.

મંદિરનું મુખદ્વાર

માર્ગમાં ગર્ભગૃહની ત્રણ દીવાલોના આગળ પ્રમાણે પ્રદક્ષિણામાર્ગમાં પ્રકાશ
બહારના ભાગમાં સ્થલે સ્થલે ગોળા મુકેલા આવવા રાખેલી ત્રણ બારીઓ પણ અદૃશ્ય
હતા જેમાં બેસારેલી મૂર્તિઓ નષ્ટગ્રસ્ત થઈ ચર્ચ ગમ છે.

મંદિરની દીવાલોનો બહારનો ભાગ મૂર્તિઓ કોતરેલે બરી દીધો છે. મંડપની દીવાલો ઉપર આડી લીંડીમાં અને શિખરની દીવાલો ઉપર ઉભી લીંડીમાં મૂર્તિઓ કોતરી છે. વળી બીજી રીતે પણ વિવિધતા આજીવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અષ્ટભદ્ર અથવા તારકા-કૃતિ મંદિરોમાં આ રીતેજ કોતરકામની શોભા ગોઠવવાનો રીવાજ હતો. સૂર્યના પ્રકાશમાં મંદિરની દીવાલો ઉપરની મૂર્તિઓના ઉભા ચહેરા જે ગ્રગહળા ઉડતા હશે તેનો ખ્યાલ તે જોવાથીજ આવી શકે.

આખું મંદિર લંબા પીઠ (ખેરદાર્મ) ઉપર ઉભું છે. બહારની દીવાલોની ત્રણેય બારીઓના બેય બાજુના મોટા ગોખોમાં સુવર્ણી ઉભેલી મૂર્તિઓ રાખી છે અને એના પગ નીચે સાત ઘોડાઓ છે, બાજુમાં સ્ત્રીઓ છે, જે કદાચ સૂર્યપત્નીઓ હશે. મંડપ અને ગર્ભગૃહના દારને મધ્યે સૂર્યમૂર્તિઓ બેસારી છે. વળી પ્રદક્ષિણાની રસ્તા દીવાલમાં ૭ ગોખમાં ૭, અને મંડપની અદરની દિશામાં ૭ ગોખમાં ૭ બીજી, એ રીતે ૧૨ આદિત્યની ૧૨ મૂર્તિઓ દેખાય છે. વળી ગર્ભગૃહની-બહારની દીવાલમાં ૧૨ આદિત્યની મૂર્તિઓ છે સૂર્યની મૂર્તિઓને મોટે ભાગે બે દાંધ છે, જે લાંબા રાખેલા લેવાથી મધ્યે રહેવાને લાગી ગયા છે બીજા દેવોની મૂર્તિઓ ચાર હાથવાળી છે.

પેસાંજ ઉતર તરફ દીવાલમાં ત્રણ મુખ, ત્રણ હાથ અને ત્રણ પગવાળી એક મોટી ઉભી મૂર્તિ છે, જેને ગામના લોકો શાસ્ત્રેશ્વર કહે છે અને ૧૨ અઢારાડીએ તેજ તથા સિદ્ધિ અપાવે છે. પણ કદી આ અગ્નિની મૂર્તિ દેવી જોઈએ કારણ કે ત્રણ પગ એને જ દેવતાનો સંજ્ઞા છે પણ આ મૂર્તિ ઉપર તેજ અને સિદ્ધિ એટલા ચહેરા છે કે એનું મગજ પર ત્રણ બેળાખાનું નથી.

આ મૂર્તિથી આગળ પુણ્યામાં નંદી સાથે સિંચ હતા છે. બીજી પણ સ્ત્રી, પુરુષ તથા નાગદેવોની ખોડત મૂર્તિઓ છે.

પણ આ મંદિરનો સેપી સુંદર તથા અનિશ્ચ શોભાનો કરેલો ભાગ તો સભા-મંડપ કે ચાવડી છે. સભામંડપ ગર્ભગૃહની સામેજ છે. બેની વચ્ચે સાકોડે રસ્તો છે.

સભાગૃહના સ્તંભો અને એની ઉપર બે સ્તંભોની વચ્ચેનાં તોરણો સભામંડપની કોનામાં ઘડેલો વચારો કરે છે, પણ મંડપની ઉપરનો કુમર પરી મથેલો દેવાથી તોરણોના પણ ખડિત કટક જ નજરે પડે છે. સભા ગૃહના સ્તંભો પણ ખરેખર ઘણા સુંદર દેખાય છે, એના ઉપરનું કલાકામ આકર્ષક છે.

સભામંડપમાં પેસવાના પૂર્વ દિશાના દાર સામે, સુવક્રમાં ઉતરવાના પગથીયાની ઉપરજ એ સ્તંભો દેખા છે જેના ઉપરનું તોરણ નીચે દમરો મધ્ય તુરી પાડું છે. આ સ્થાને બનેક સુંદર તોરણો કે કીર્તિસ્તંભો હતા તેમથી કાઢક જ છપ્પતા રયા છે. વડનગર સિદ્ધપુર તથા કપડવંજના કીર્તિ-સ્તંભો જેવાજ આ પણ છે.

સભામંડપની પૂર્વમાં દારમાં રામકુંડ તરિક્કો યોગખાનો ચારુંદસ અરેલો છે. સભામંડપથી પાણીની કાલ મુરી વચ્ચેના બાંધેલા છે આ કુંડ જો કે દાસમાં ઘણું તુરી ગયો છે પણ મૂળ સંપૂર્ણ કુંડના સડ શક્તિવાલો હતો. આ કુંડમાં ઉતરતા વચ્ચે વચ્ચે ગોખોમાં મૂર્તિઓ બેસારેલી છે. અને કુંડ ઉપર નાના નાના મંદિરો છે જેમાં મોટે ભાગે રેખ્યુવ મૂર્તિઓ છે. કુંડની પૂર્વમાં મુખ્ય મંદિરની સામેના મંદિરમાં શેરદાથી નિષ્કળની મૂર્તિ છે બીજી મૂર્તિઓમાં એક વામન અવતારની તથા એક શીતળાદેવીની તથા એક કમલાસના લગ્નની છે.

મંદિર તથા કુંડનું ચલુતરકામ ચુનો વાપર્યા વગર કરેલું છે. ચુનો વખતમાં થણાં મકાનો આ રીતેજ બાંધવામાં આવતાં. કુંડનું પાણી હાલમાં વાપરવારેજ દેખાતું નથી. છતાં કાઈ કાંઈ લાલિકા એમાં નાલા વગર રહેતા નથી. સૂર્યના ઘોડાએ ખલુવાથી આ કુંડ થયો છે એમ દંતકથા છે.

મેદેરાના આ સૂર્યમંદિરની દિશા એની રીતે ગોણેની છે કે સુબ બરાબર પૂર્વ દિશાની સામે હોઈને વસંત તથા શરદમાં સૂર્યનો પ્રકાશ આખા સભામાં પડે. સૂર્યના ઉગતા પ્રકાશથી સભામાંના ચાંભલાની મૂર્તિઓ, ગર્ભગૃહના દ્વારની શોભા તથા સૂર્યની મૂર્તિ પોતે બધું એકસાથે ઝગઝગી ઉઠતું દરો તારે દેખાવ થું લગ્ય લાગતો દરો !

ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં સર્વેયર જનરલ કનંસ મોનીઅર વીસીયમે મેદેરાનું આ મંદિર પહેલપહેલું જોયું ત્યારે એના મેદામાંથી જે ઉદ્ધારો નીકળેલા તે એના જનંસમાં નોંધાયા છે. આ ઉદ્ધારો આ મંદિરની રમચૂળતાનો દુંકામાં સારો ખ્યાલ આપે છે:-

“નોંદ સ્થાપનાના મે જોએલા કેટ નમુના-ઓમાંનું એક મેદેરાનું મંદિર છે. એ કે બાંધણીમાં એ આજનાં મંદિરોને ઘણી રીતે મળતું છે, પણ એને એટલું બધું ચણગારવામાં આવ્યું છે કે આને જોનાં આ મંદિરનાં સ્થાપનાદાના મનમાં આને મળુક્ષની કલાથી બની શકે તેટલું સંપૂર્ણ જનાવરણની વાસના કેવી તીવ્ર દરો એ સમજાવે છે. ઉપરો ગયો બાગ ચાંબલાઓને આધારે રહેલો છે. આ ચાંબલાઓ અતિશય સુંદર કોતરકામથી શોભાવગાર કરેલા તથા કાંથી સરસ પ્રકારના છે એટલુંજ નહિ પણ આ મુધરેલા

જમાનામાં પણ શુદ્ધ રસજીતિની કલ્પનારૂપ સંધ્યા ખરેખરા કુશળ કારીગરની કારીગરી રૂપે મળુલ્ય એવા આ ચાંબલાઓ છે.....

આ મંદિરનું અવલોકન કરવામાં- અમે કેટલાક દિવસો ગાળ્યા, પણ એની સુંદરતામાં એની વિવિધતા છે કે એનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરવા મટે કે એની સામન્ય રૂપરેખાનો જાંઓ પણ ખ્યાલ બાંધવા માટે અમારી પાસે કાગલ હતા તેથી વધારે દિવસોની જરૂર હતી. ઘણી મૂર્તિઓ દેવદેવીની પૌરાણિક કથાઓનું ચિત્ર રજુ કરે છે. આખા મંદિરની બહારની ગાલુ ૧૮ ઈંચ પહેળો એક પટ્ટા પુરો, સ્ત્રીઓ, ઘોડાઓ અને બીજાં જનાવરોના જુદી જુદી સ્થિતિમાં કોતરેલા આકારોદ્ધાર કાંઈ પૌરાણિક કથાનું સમગ્ર ચિત્ર દેખાડે છે. અને જમીન ઉપરથી પીકની શરચાતમાંજ મકાનની પીકને પોતાના અવધેયથી આધાર આપતી એક ગાખી હાંથીઓની હાર છે.”

ઉપસંહાર

આનું લગ્ય અને સુંદર સૂર્યમંદિર પાટણ પડયા પડી અને ગુજરાત મુસલમાનોને હ થે ગયા પડી એમનેજ હાથે લાંચ્યું હશે. અને પડી એ અરસામાં વેપલુવ સંગ્રહાપોનો પ્રચારતવા માંડતાં ફરી એકવાર સૂર્યનો વિપ્લમાં અન્તર્ભાવ થતાં નેની જુદી પૂજન નીકળી ગઈ, એટલે પાછલા કાળમાં નવાં સૂર્યમંદિરો થયાં નથી કે જુનાંના છુટોદાર થયા નથી (આ અન્તર્ભાવસૂચક સૂર્યનારાયણનું મંદિર સોનનાથ પાટણમાં છે.)

મેદેરાનું સૂર્યમંદિર તથા એ કાલનાં બીજાં મંદિરો જોતાં, એક કાલે આપણા જ પૂર્વજોએ માન કરેલી કલાની ઉચત સ્થિતિ, કાલની કેવળ અધોગતિ તથા કાલની સર્વ-અશક્તિ વાદ આપ્યા વગર રહેતી નથી.

સાચું

૨૧. મહેનદાસીર

૪૯૫, સદિપ સસદ

“ઓ... મગન . મગન આ

મગનઆઆ—”

રાતના બાર વાગે જુમ સભાગાઇ મધ્ય રાત્રિની નીરવ શાંતિમાં એ ગાઇ હતી. એ બવાજ—બુલ ધાવજ કેમ ? “ઓ મગન !” એમ સંમેધી નીમેથી બીજી કાણ મને બોવાથી મોઢે ? એ તો કાકાજ આટલી મોટી રાત્રે શા માટે આવ્યા હશે એ વિચારમાવનાની પંખરા ચાલે તે પડેલા તો ફરી જુમ સભાગાઈ. પવનમાથી જળંગ મારી, કોડી, બારી બહાર મેં ટાકું કાઢ્યું.

નિર્ભર ગળીમાં મ્મનીમીપવ ફાસસના ઝાંખા અજવાળામાં મારી સામે, ‘વંચું’ જેવું મારા કાકાનું મુખ અને ફેલેલથી એકલા થઈવાં માણુએ મેં જોયા.

“હા, કાકા. છે શું ?” મેં ઉપરથીજ બેઠેથી પુછ્યું.

મારા કાકાને હું સાડકા બર્તીને હતો. કાકા પશુ પૈસા ન માગીએ તેટલો વખત આનંદી અને વેગે જુવાની કદીએ છીએ

તેના હવા એટલે તેમની જોડે હું વિના સકાંતે છુટથી પોતી થકને

એ ચર અપજાનો બોલી શુભાધી તેમજે કંચું

“ મોડાણ મંડાઇ છે. નીચે આવ.”

મોડાણ સગદ સાબળતાજ મને થયું કે બજ એ તો એજ શ્રીમારાં કાકીજ. મારાં મણીઆપી સજાળા ઉડ્યા અને પુછ્યું “કાલો સાવો ક્યા છે ? કુંચી વાવો.”

કુંચી ફટી પું નીચે દોડવો.

“કલકરજ છે કે શું ?” ફેટવી જુમે પાડતી ?

“માફ કરો મરજી, પશુ માંદાં નહેતાં ને આ શું બોલીડુ થઈ ગયું ?”

“શું !” કાકા સમજ્યા નહીં એટલે રાત પારી.

“માગ કાકી.”

“એને શું છે ?”

“કેમ-કેમ-પાડો-”

“ગળી વાત સાંભળાકે નહીં ? એ વકુક નહીં તો ! એ તો એ બેળી આવગતી માંડ જેવી. મને વળાડીને વળે.”

મારાં વડીલ કાઝીમા મોટેનું એ સડીંશી-કેટ સાંભળી મને હસવાની મરજી તો થઈ પણ 'મોઝાંજી મંડાઈ છે' એ શબ્દો યાદ આવતાં હું ને બીજાએ ચુપજ રહ્યા.

“પણ થયું છે શું?” મેં ધીરથી પૂછ્યું.

“ગુમ થયો, મારો રાધેશ્યામ-હોમરુલ” કાકાએ કહ્યું અને રડને રાગે ઉમેયું. “પાળા પોપી મોટો કર્યો, લાડમાં ઉછર્યો ને આખરે ગયો.”

“લાગે લાગે, પેટનો દીકરો જાય ત્યારે લાગે.” એક કાઠીઆવાડી લાઘ્યે લાગણીથી દીલસો આપ્યો.

મોઝાંજી શેની મંડાઈ તે હું પણ સમજ્યો નહીં છતાં એટલો તો ખુલાસો કર્યો કે કાકાને છોકરું નથી.

“શું કાઈ મહેતો ઉચાપત કરી ગયો?”

જરાંટમાંથી પાછા ફરેલા એક મહેતાએ પુછ્યું.

“લાઘ; માણસની વાત નથી. એ તો મારો મધુસૂદન. તું સમજ્યોને મગન? આપણો કાકાકૌવો.”

મારાં મગજમાં ત્રીજાનીક જાતન દબાયું અને જ્ઞાનનો દીવો જ્વળ કરતો પ્રકટયો. એ પ્રકાશમાં સર્વે સમજાયું.

એ પશ્ચિમે કાકા કેટલું ચહાતા તે એકદમ ખ્યાલમાં આવ્યું. જવેથી ખાસ મંગાવેલું, કાળી ચાંચ, પીળી કલગી અને સફેત પીંછાંવાળું તે કાકાને પેટના દીકરા કરતાં પણ વધુ વહાલું હતું. કાકાના જીવમાં રહેલો વાતસલ્યભાવ તેના પર કેટલો ક્લવાયો હતો તે હું બનેલુતો હતો. આંખમાંથી આંસુ તો ન પાડી શક્યો પણ ગળગળો અવાજ કાઢી હૃદય ચીરઈ જતું હૃદય તેવો દેખાવ કરી મેં કહ્યું.

“કાકા, કાકા, એ જીકાકા, ગયો! મધુ-સૂદન ગયો!”

‘ઓ કાકાના કાકાકૌવા રેએએ’ એમ યોક મુકાની તૈયારીમાં હતો એવામાં—

“કાળા, મરી નથી ગયો. ઉઠી ગયો છે. ગુમ થયો છે. શોધવો છે. ચાલ મારી સાથે.” હું ને કાકા ઉપડ્યા. નાની સાધારણ વાત ને સીન મોટો થયો. જતાં જતાં મેં ઘર તરફ નજર કરી. “કાકા ને ભત્રીજા બેઉ એવા!” એમ જણાડા કરી બરબડી તરલાને ઉપર ચઢી જતી મેં જોઈ. બાઈસાહેબને મમાદેવી જતું હતું.

અમારી આંસપાસ એકઠાં થએલાં માણસો-નું ટોળું અમારા તરફ તાકીતાકીતે જોઈ રહ્યું અને હું ધાર છું કે હસતું હસતું જ પીંચેરાયું હશે.

કાકાને ઘેર હું પહોંચ્યો, મેં ને કાકાએ, તેમના ભટ લેલા ને રામાએ, અને ત્રણ વ્યક્તિઓના કુટુંબકળીલાએ કાકાકૌવા મધુસૂદન માટે ખુબ તપાસ ચલાવી. ઓરડે ઓરડા, કબાટો, પેટી, પટારા, કાતરીઆં, દાદર જોઈ વાળ્યાં. જાપરાપર ને ગટરમાં પણ નજર ફેંકી. અગાસીમાં જઈ દુરબીનથી ચારે દિશાઓ તપાસી પણ મધુસૂદનનો પતો લાગ્યો નહીં. આ બધું જોઈ રહેતાં ચાર વાગ્યા. કાકા નિરાશ થઈ અગાસીમાં કાચ પર રામને યાદ કરતા પડ્યા. અમે પણ સાંદરીઓ પાથરી આસપાસ વીંટળાઈ દીલાસો આપવા બેઠા અને કાકાનાં કાકાકૌવાની પાછળ બેસણું માંડ્યું.

૨

બીજે દિવસે ‘જોવાયો છે’ એ મથાળાંથી હીંદનાં દરેક દરેક વર્તમાનપત્રની અંદર કાકાએ જાહેરખબર આપી. દેશપરદેશના કાકાના આડતીઆઓ પર કાગળો લખ્યા. મુંબઈની આસપાસનાં પરાંઓમાં તપાસ કરવા માટે માણસો મોકલ્યાં. મુંબઈનાં બારાંમાંથી રવાના થએલી સ્ટીમરો પર તારે વિનાના સં-દેશાએમેકલી પુછપરછ કરી. પોલીસ ખાતને ખબર આપી. છુપી પોલીસવાળાને ચેતાવ્યા

દોડાટી કરી ટાંકીઆ લોડકા પલ્લુ એ કમળખત કાકાડોલો પનો ન મળ્યે.

આખરે એક સાંજે અમે અગાધીમા બેઠા હતા એવામાં અમને અધાનક “ રશિશ્યામ હોમરુવ ” એ શબ્દો સંભળાયા. કનેલાની બંસરીના સ્વરથી ગોપીઓ જામ પેરી બની જાતી, મહાશ્વેશની શીલુન્યા સંગીતથી જે અસર ચડાવીને થતી એવીજ અસર કાકાને એ અવગચ્છી થઇ કાને દાખ દઇ કાકા એકથિને એ સામળતા ઉપા થયા અને અગાધીની દિશામાં જાતા લાગ્યા, અગાધી પરથી કૂદી છાપરાપર આવ્યા. અમે પલ્લુ પાછળ કુચા, છાપરાપરથી ચાલી અમે કાકાના ઘરની બારી પાછળની બીંત આગળ આવી, ત્યાં રજા સંભળાતો હતો એ મદ તે અમાનુષિ સ્વર—‘રશિશ્યામ—હોમરુવ’

કાકાનું ઘર બારબાયા મહેલામાં આવ્યું હતું. અમારી ગલીની પાછળજ એક પારસી ગલી હતી એટલે કાકાના ઘરની પાછળ પલ્લુ એક પારસીનું ઘર આજે બે વધારી બંધ હતું. ઘરની ચલુાઇ રહેતી બીંત ને કાકાના ઘરની પાછળી બીંત વચ્ચે થોડી જગ્યા—આગેજ અગાધી પુટ-રહી ગએલી જગ્યા એરથી સાંકડી હતી કે ગરદ અગર પ્રકાશ મોઝપલ્લુ કાપમાં ન આવે. એ રહી ગએલી તે રહી ગએલી.

એ બે બીંતો વચ્ચેની બખોલમાં કાકાડોલો છેક તળાએ પહોંચી ગયો હતો, એમ તેના અનાજખરડી પ્રતીતિ થતી હતી. જગ્યા બહુજ સાંકડી હોવાથી કાકાએ તેને દાખીને અંદર નાંખી દીધો હોય તે સિવાય તે અંદર કેમ જઇ શકો તે સમજી શકાય તેમ નહોતું. કાકાડોલો છડીને ઉપર આવી ચડે તેમ ન લાગ્યું. દોરડું નાખ્યું અને સીંચોડીઓ મારી, લાડપી કાકાએ મધુસૂદનને પકડવા

આજ્ઞા કરી પલ્લુ અચકત બનેલા કાકાડોલાએ આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો મળ્યુસ કે સીડી ઉતારવાનું બની શકે તેમજ નહોતું, એટલે તેને કેમ કાઢવો એ મોટો પ્રશ્ન ધર્મ પડ્યો.

“ જ્યાં દો શેઠ નહીં હોઈ વહે, બીજે લઈ લેજે ” લંબુએ કહ્યું.

પલ્લુ એ ઉત્થુને કશ મગર હતી કે તેમ બોલી એ કાકાના જીગરમાં ખંજર મારતો હતો.

“ શું ? મધુસૂદનને મરવા હવે ! એનેજ કાડું ત્યારે ખરો ! ” કાકાએ નિશ્ચય જણાવ્યો.

૩

કાકાના ઘરની તોળાન ઘરવાળા પારસી નમરવાનજીને લા કૂ, કાકા ને બે ત્રણ જણા ઉપ્યુરગન બનીને ગયા. નમરવાનજીને મારા કાકા એકજ બખરમાં કામ કરતા દોઢાંથી એક બીજાને પરિમિત હતા. રહેતા પ્રમાણે “ કેમ છે બખર ? ” “ કાંઈ નવું જુની ? ” “ તમારું પીમાનું કામ કેમ ચાલે છે ? ” ત્રીજે પ્રજાવરિતી આવેલે યા પડી “ અખનું કેમ આવતુ થયું ? મેરકને લાયકનું કાંઈ કામકાજ ? ” નમરવાનજીએ લપટીરી પુછ્યું.

“ નમરવાનજી, તમારી પડીતરી બીંત તોડી પાડો. ” કાકાએ એટલીજ માગણી કરી.

“ કાંઈ ? ”

“ મારો મધુસૂદન, રશિશ્યામ, હોમરુવ દગાલો છે ”

“ અરે દરગાવિદ શેઠ મરકરી કાંઈ કરોજ ? હોમરુવ તેા માંવજી બીમેંદ માગેય, મધુસૂદન ને રશિશ્યામ એ વળી ક્રેલુ ? ”

“ એ બધુ એકજ છે. મારો કાકાડોલો. અને એ તમારી બીંત પાછળ પડ્યો છે. દોરડું નાખી બેધુ. બીજા પ્રયત્નો કરી

“પલંગમાંથી હલંગ-મારી,
દોડી, બારી બહાર મેં ડોકું
કાઢ્યું.”

નિર્જન ગલીમાં ચુપીસી
પલ ફાનસનાં હાંખા અજ
વાલામાં મારી બારી સામે
કંચુ લેતું મારા કાકાનું
મુખ અને કુતૂહલથી એકઠાં
થએલાં માણસો મેં લેખાં.”
(પૃ. ૭૫)

તેવા પણ કંઈ વળતું નથી. બીન તોડી-
ડોરી."

"કાકાકોવો ગીતો જલ્દનમમાં બોલે
તો મારી પગેથી બીજો કોનો પાસ દસ
ફૂંડીઆનો કાકાકોવો. બોલે તોના મળશે
કાકા મારકીટનાંથી દરબોવિંક શેડ દર
બનાવ્યા ના કરો."

"જલ્દનમમાં બાપ હું કહું તો હું
ખરેખર કહું છું કે તમારે બીન તોડી-
ડોરી."

પડી શુ થયું તે બરાબર ખબર નથી
પણ કાકા ને નસરવાનજી ગબીર વાન પ-થી
ઝરમ વાન પર આડી ગયા હતા કોયપર
નેહા દત્તા ત્યાંથી ઉભા થઇ ગયા હન અને
સંબોધનમાં બહુચય પાંચી એકચય પર
આવતાં અમે મામલો ચેરી બધ કાકાને
મારણ તરફ કમરમાંથી પાછળ દફાડી દત્તા
અને નસરવાનજીને લેમના ધનીઆળી અદર
જેથી ગયાં.

"અને માટે બાપુ મુંઝવે જગશે
શાદ શામે બચ્ચાં." એજ કાકાના
ઉદવા મળે નસરવાનજીએ સંબોધી દત્તા,
૪

અમારી નાનમાં કાકા બોમરોન વાને
તેમના ગેળાના નામથી એળખાતા હતા
ફુલ માલુએ એનો બીજો અર્થ કરતા પણ
હું માનું છું કે કાકા અગવળ કરવાની
અદ્ભુત નૈમર્મિક શક્તિ ધરાવતા હતા. એ
ને બીજા કેટલાક તેમના યુવાન અનુવાચીઓએ
નસરવાનજી પર સીધું દમાણ કરવાની માગની
કરી નેહ અને શારીરિક બલનો ઉપયોગ
કરવાનું પણ પુણ્ય પરંતુ કાકાએ તો
પસ ઉદાપોદધીન કામ કરવાની બીજમથિતિના
લીધી હતી.

બીજા દીવસથી તેમની ચળવળનો
અમલકાર જાણીયો. વનમાનપત્રોમાં અર્થપત્રો

પહેંચી ગયાં. પહેરે દિવસે પણ ફેલાયે ને
જાપામાં, અને ક્યાંક જાપામાં બીજો દિવસ
થતે કેકે જે જાપા ને ક્યાંક ન જાપામાં. શીજે
દિવસે સર્વજ જાપામાં મામમાં પોરકરો
ચંદોગ્રાઇ ગયાં. અધિપતિએ મુંઝવણ
કેટલાક સતેલાવા માળીવાએ પડત પડી
જવાની બીકથી પેરાવા. એમોશીએટક ગ્રેસ
મારણ કેરેર તારો પડોશી મપા દામમાં,
દેનમાં, મદિરોમાં, અબીઆરીઓમાં, મમીદામાં
અને મટોફને મટોફને બેન વાન થવા લાગી.
"પારમીના ઘરની બીન પાછળ દબાવે
કાકાકોવો." "ગોતો કાં ઉવે નેહ" "
"દોમરવ દવાયું એ બીન પાછળ"
પોરકરોના આમે ઉડીને વળે તેસ મેસા
દાઇથી જાણેલા આ મથાળા બેન અર્થ
અને જેન હડો બગમળી ઉડવા. મધ્યમામ
મા સજા મળી. કરેનામ અને શીજાશમાં
પણ મળી શાનારામની આપ, અનેકરની
વાડી, એટલીનજન બીનનું મેદન, મેસા છ
ગોજગળાન મારકટ દોન મારવાડી વિલાપ
દત્તાને સર્વ અંધે કાકાકોવો માછ રથો
દાઉન કાવમાં, મેકેટરીમેટમાં, બાજુવળધના
મદિરમાં, છુતીવળીડી દાવમાં, ખુદ મવનમેન્ટ
દાઉનમાં સમજીો મળી દોન પણ પરવાનગી
મળી નહીં

કાકા કહેતા કે આ અગવળ નકામી છે.
પણ અને યાગ કાકાની જુદિમાં બાકા વિધાસ
હતો સખ્યામધે માલુકતીઓ અને અગ-
વળીઓ કાકાની પાળે ખડ થવા કાકાને
અને અને જેકેને લાગતું કે એ સર્વે કાક-
કોવા પર જાન શીલ કરવાના હતા, અદેખાએ
જાણવતા કે ઉગવા કરીએ પોતાની કવિતા
એનો પ્રચાર કરવા માટે, માંબમાક કોરકરો
કે વેસાએ બહાર આવતા માટે અને કોઇને
જાણ કરવાનો અને અગવળ કરવાનો

‘મંત્રીઓ’ લાગુ પડેલો હોવાથી ધામધુમ કરતા હતા.

મૂલ વાત વીસરાઈ ગઈ અને “પારસીના ઘરની ભીંત પાછળ દુઆએલો કાકાકૌવો હોમરુઝ”માંથી કાકાકૌવો શબ્દ અદૃશ્ય થઈ હોમરુઝ શબ્દ સર્વની આંખ સામે તરતો રહ્યો હતો. તથા પારસીની ભીંતને સ્થાને આખી પારસી કામ માટે કેટલાક ડાલાઓએ આત્મકારિક શબ્દો જાહેર કરી દીધા હતા. આથી કામ કામ વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. બહારગામના પત્રોના મુખ્યના ખબરપત્રીઓ પોતાનાં પત્રોમાં જાતજાતના રીપોર્ટો મોકલાવા લાગ્યા.

૫

કાકાના વક્તૃત્વના પણ પ્રકાર બદલાતા ૧૧. પાપધોળી પર મળેલી જૈનોની જંગી મામાં કાકા બોલ્યા હતા કે “તમે જૈનો વડવાના હીમાયતી છો. તમે જૈનો મનુષ્ય છો તો શું પણ કીડીમકાડી બુએ ન રે એટલા સારુ કીડીબ રાં પર લોટ નાંખાવો અને માંકક સારુ ાંજરાપોળમાં મોઢ રાખો છો. તો શું સત્તાશેર વજનના, એ પાંખ અને મુંદર ચાંચવાળા, હોમરુઝ અને રાધેશ્યામ બોલતા કાકાકૌવાને ચગદાઈ જવા દેશો ? તે પણ પરકામીની ભીંત પાછળ ? અરે ક્યાં ગઈતમારી છવદયા ? ક્યાં ગયું તમારું જૈન ચરતન ? યાદ કરો મહાવીર બગવાનનાં શાસનો ! અરે બહાર પડો કાકાકૌવા માટે.” અત્રે કેટલાક ગુદસ્થો પીઠોડી કમ્મરે બાંધી આવેશમાં એડીબન્સની બહાર નીકળી જવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં કાકાએ સમગ્રનું કે “બહાર પડો એટલે મારી સાથે આવે.”

શાંતારામની ચક્ષમાં હાજરોડી સંખ્યામાં એકલા થએલા અસહકારીઓની સમામા કાકાએ કહ્યું, “ગુદસ્થો, એક કાકાકૌવો મરી

જશે તેને માટે મને ખેદ નથી, ઉલટો આનંદ છે. હું એ વીર કાકાકૌવાનો પાલક થવા માટે મગરુર છું. પણ એ હોમરુઝ અને રાધેશ્યામ બોલતાં મરી જશે પરકામીની ભીંત પાછળ. આજે તો કાકાકૌવો મરશે. કાલે હું અને તમે પણ એ ભીંત પાછળ ચગદાઈ જશું. શું તમે હોમરુઝને કચરાવા દેશો ?” (‘કદી નહીં’ ‘કદી નહીં’ના પોકારો.)

ઝવેરબાગમાં મળેલી સલામોની સલામાં કાકાએ જણાવ્યું “એ કાકાકૌવા દેવાંશી છે. ગાયને તમે માતા ગણો તો કાકાકૌવો એ કાકો કેમ નહીં ?” (એક અવાજ ‘સાડીસાત વાર’) બાદ રાધેશ્યામ શબ્દની શીઘ્રમુશી કાકાએ પોણા કલાક વિવેચન કરી સમજારી અને છેવટ ઉમેર્યું, “પ્રભુ સચરાચર છે. કાકાકૌવામાં પણ તે દિવ્ય જ્યોતિનો વાસ હતો. એ જ્યોતિને હોત્રાચાઈ જતી શું તમે જોઈ રહેશો ? અરે બૂદ્ધેવો, વીર પરશુરામને યાદ કરો ! તમારા લાડુ બોંબગોળા બનવા જોઈએ. (હીઅર હીઅર) તમારી શરણવાની સીંગે ખંજર થવી જોઈએ. (તાળીઓ) અરે તમે ધારો તો હર હર મહાદેવ પોકારી ગરમાગરમ કદી રેડી દુરમનોને જશે કરી શકો. (જોશબેર તાળીઓ.) શું તમે પાછળ હરશો ?” હોત્રાની પાંચળ રહેલી દીવાલને ત્રીધે પાંચળે હકાચ તેમ નહોવાથી બ્રાહ્મણોએ યસ આગળ વધવાનોજ ઠરાવ કર્યો.

મદનપુરામાં મધ્યગાત્રે મળેલી સલામો મુકી જતી નહીં જોઈએ. ત્યાં ઇસલામીઓની વીરતાનાં વખાણ કરી, દીન માટે તેમની શીદાગીરીની તારીફ કરી. કાકાએ સીધી સર્વોટ્તર અરજ કરી કે ‘તમારા *ધર્મ માટે તમે જન આપો છો. હિંદુ-મુસલમાન લાઇઓ બન્યા છે. ખીસાફતની ચળત્રગમાં અમે

તમારી સાથે છીએ. તો શું આ કાકાકોવલ્લી
સહનમાં તમારો ટેકો અમને નહીં મળે ? ”
('મગરો' 'મગરો'ના પોકારો.)

અત્રે એક શાપરને શરૂ થતી જવાથી
“ કાકાકોવલ્લી લીધે હમ જાનખી મદકે
કરે ”વાળી ગઠન તેણે જીવંદ અવાજે માધ
સંજાવારી.

માથી ગંજનવર સખા માધવગણમા મળી.
તેમાં દરેક કોમના પ્રતિનિધિઓ હાજર થયા.
મું'મદ્દતી પ્રેમીડસી એપ્રેમીએશન તરફથી એ
ઓસાવવામાં આવી હતી. ઈતેનામે જીવદવાની
દષ્ટિએ, ઇસવાખીઓએ હિંદુ-મુસલમાન
એકબીની નજરે, અસહકારીઓએ સ્વરાજની
નજરે, શાસ્ત્રજ્ઞોએ ધર્મતા દષ્ટિબિંદુથી
અને કાકાએ ખરા દષ્ટિબિંદુઓ ઉપગત
કાકાકોવની નજરે વિવેચનો કર્યા. કાકાના
ભાષણમાંથી હું એક પેરેમાર આપું છું.

“ શુદ્ધ્યો, એ કાકાકોવનો જન જવાથી
લીંદને અપકર નુકસાન થશે એવે કમર
સરીખડી તેની પાખે આવેની ઉજ્જવલતા
દાખવે છે. તેના મયાપરની પીળી કપાળી
જમનાને કોનરે રમી રહેવા અલગતેવની
મોરમુકુટકપાળીની આખી કરાવે છે. તેના
અવાજમાં અનાદિ સંગીત યુગે છે તેની
આંચમા ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સમાઈ છે.
અને—”

“ પ્રમુખ સદેખ, હું જે જોવ ખુવાઓ
કરવા માગું છું ” સમાના એક ખુબુખાથી
અવજ આપ્યો પાંચ દબ્બર આપેો તેના
તરફ ફરી. તે કોઈ પારખી શુદ્ધ્ય હતા.
પ્રમુખની આજ્ઞાથી એ પોટેફેર્મપર અભ્યા.
મેં જોયું કે તે નસરવાનજી દન.

“ શુદ્ધ્યો આ જાંવી નકાબી માધવ છે—”

સખા આ સાંમજનાં જરા ચેવાટ
પર ગ્યો જીને ડેટકોલમે 'જેસી જાંવો'

'જેસી જાંવો' એમ જુઓ મારી પછી
નસરવાનજીએ લીંમનથી જરાં મોટો ઘાગે
કાઠી આગળ ચરાયું કે “ વાત એમ છે કે
આ ચળવળ કરનાર મેડ 'હરગોવિંદ મારા
મિત્ર છે. તેમનો પાલેયો એક કાકાકોવો મારી
અને તેમની લીંત વચ્ચે અકસ્માત દબાઈ
ગયો છે. એકને અપે ઉઝત કાકાકોવો
અપાવવા હું તૈયાર છું. હરગોવિંદ શેઠ કહે
છે કે મારે મારી લીંત તોડી પડવાની.
શુદ્ધ્યો, તમેજ વિચાર કરજો તો સમજાશે
કે મારા પરની લીંત તોડી પડવાથી મને
લાભ નથી તેમ તેમને પછી લાભ નથી. હું
નથી સમજી શકતો કે આટલી ઉશ્કેરણી
શાથી થઈ. તેમા હીંદુ ધર્મ'હું કે હોમરુપનું
અપમાન કેમ થયું ? વાત છે કાકાકોવો અને
લીંતની. તેમાં પારખી અને હીંદુ કાપોને
અથડાવી માગવાની કોશિશ શા માટે થાય છે ?
હું તમોને અપીલ કરું છું કે લાગણીથી નહીં
દોરાનજ જરા બુદ્ધિ વાપરી—અઝય વાપરી,
મામજો નપસો’

નસરવાનજી વધુ જોયત પછી એટલામાં
સખાને હોડે આવેયો એક બાંકડો ઉપતાઈ
પડ્યો ને બાજુ પાંચવ મચી. બંધા ઉમા
થઈ ગયા. કેળાવયો વગે યુગવાડામાં પડી
ગયો. કાકાના અનુવાચીઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા.
અને કાકા વળતો જવાન બાપે તે પહેલાં
તો ગરબડ સ્તેઈ, સભા બરખાસ્ત કરી, પ્રમુખ
સાહેબ પોતાના મિત્રો સાથે વિદાય થયા.

૬

કાકાને જે અસર હતી હતી તે થઈ
ગઈ. પ્રતિક તેમજ વડી પારાસભાઓમાં
સખાનો પુઝાયા. ચળવળનું તોર વધવાની
સાથે અધિકારીઓને સદેડ પડવા માંડ્યો કે
કાંકાકોવો શું કોઈ પુત્ર્ય પડી તો નહીં
દેવ ? કુરાનવર્મની બેસનજાને લીધે ક્યાક

ક્યાંક હમકલાં પણ
થયાં. આ હમકલાં-
ઓને 'Cockatoo
Riots'—કાકડોવા
નિમિત્તે થએલાં
હુલ્લડો જણાવી તેના
દીલ ધડકાવનાર
તારો રાષ્ટરના મુંબ-
ઈના પ્રતિનિધિએ
લંડન મોકલી દીધા.
હિંદના એક મિત્રે
પાર્લામેન્ટમાં પાંચ
સાત સવાલો પુછી
સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ
ફોર ઈંડિઆ—હિંદી
પ્રધાનને — પણ
હંકાપે.

“હરગોવિંદ રોક, હવે બનાવ્યા ના કરે.”

“.....હું ખરેખર કહું છું કે તમારો બીજો તોડપીજ પડશે.”

(૧૫. ૭૬)

૭

જેમ એન્જનને ગતિ આપનાર વરાળ,
મોટરને ગતિ આપનાર પેટ્રોલ, તેમ ચળવળને
ગતિ આપનાર પૈસા છે. આ સિદ્ધાંત સમજનાર
માર. શાળા કાકાએ કાકડોવા ઉદ્ધારક ફંડ
ખોટ્યું અને તેમાં પૈસા ભરવા બહાર અપીલ
કરી. કટલીક ધનાઢ્ય વાંઝીયેણુ વિધવાઓની
મહેરબાનીથી સારી જેવી રકમ પણ એકઠી
થઈ ગઈ. અને પૈસા વધ્યા તેમ કાકડોવા
ઉદ્ધારક સભામાં સન્મે પણ વધ્યા.

મુંબઈ ખગલબુદ્ધ - ખલક સમસ્ત હિંદ
ખગલબુદ્ધ, પણ નસરવાનજી ડગ્ગો નહીં અને
ભીત તોડાવી નહીં.

ભીત તોડાવી કાકડોવાને કેમ બહાર
કાઢવો એ સવાલ પર વિચાર ચત્રવવા કાકાના
દીવાનખાનામાં કાકાના અનુયાયીઓ, મિત્રો,
સ્નેહીઓ, ગોડીઆઓ, ડોળીઆઓ, પડોષો
ખોલ ઉપાડી લેનારા તેમના હજુરીઆઓ
અને મારા કાકા જેવા તેજસ્વી નરની સમીપ

રહેવાથી પોને પણ દુનીઆમાં ઝગડી ઉઠશે
એમ માનનારા મનુષ્યરૂપી પતંગીઆઓ
વીગેરેની દક મળી. અને અનેક ચોખ્ખાઓ
ધણભાંગ ચાલી રહી.

અહિંસાત્મક ઉપાયોથી કાર્ય સફળ થશે
કે કેમ એ માટે કેટલાકોએ ફરી ચંકા
દર્શાવી. અમુક જગ્યાએ તો બાલ વારવુંજ
નેહએ એમ ધણાના મત પેડયા.

“દુરમનો ચરી આવે તો ? આપણે
લગ્યા વિના છુટકો ?” એક જણે સવાલ
પુછ્યો.

“તેમ થાય તો પણ હું તો ન લડું.”
કાકાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“તો તમારું હોય એ નમને મારીને
લઈ ન્યય.”

જરા ચીડાઈને કાકાએ કહ્યું: “તમે
મનુષ્યસ્વભાવ નથી સમજતાં. પધારીમાં દય
માંક માણ પડી વધુ લોહી રેડતાં આપણે
ખંચાઈએ છીએ. તેજ રીતે દુરમન આવે

તો આપણાં મો માણુએ મારી નાંખે, હજાર
મારી નાંખે, લાખની કતલ કરે પણ પછી
તેઓને એવો પશાતા યા અને તેઓને
હવે તેઓને પોતાનેજ એવું ડમે કે આવવા
ખતી પોતાને ઘેર પાછા ફરી એ જરૂર
આપવાત કરે. માટે આપણે સહન કરીનેજ
કામ પાર પાડવું રહે.”

જેવડ સખાએ એ સૂચવેલે ધોરણે લીન
તેજાવવાનો દરાર કર્યો, અને તેને પરિણામે
કાકાકૈવો ઉદ્ધારક સખા નરકથી એ બીનવાળી
જમીન કાર્પપણ કીમને ખરીદી લેવાની ઇચ્છા
નસરવાનજી શેઠને દર્શાવવામા આવી પણ એ
પારખી રહે અરો હોવાથી તેણે વિચિત્ર ચર્ચ
જનારાઓને હડપુલ કરી કાઢી મૂક્યા.

૮

વળતે દીવએ કાકા ને તેમના પચાસ
અનુયાયીઓ “ઓ કાકાકૈવ રે” એમ પોક
મૂકવા, કાધુના વેરામા નસરવાનજી શેઠના
રહેવાના ધરની સામુંજ આવી રહેતી કાકાની
પ્રુદ્ધી જમીનમા, સવારના છ વાગ્યાથી
હરવા માંડ્યા ગળીના માણુએ પડેલા તો
જગજ ધયાં, પંજી હમવા માડ્યા અને પંજી
મુસે ધયાં. પોલીસને બોલાવવાની તજજીજ
યજ પણ મારફક વિના થતી લીવવાયમા
વચ્ચે પડવા પોલીએ ના પાડી. અમારા
સર્વેનો નિચાર આમે: દિવસ એ રીતે પોક
મૂક્યા હરવાનો દનો પણ બપોરના બાર વાગે
જગાં એમી જવાની અમે પાછા ઘેર ગયા.

બપોરના ત્રણ વાગે નસરવાનજીના ઘર
સામે આશીસ ગેરાઓ એકઠા થઈ ગયા.
અને તેઓએ આસપાસના સર્વે ધરેમા
અંમળાય તેવા બુર્ગદ સ્વરે જાજ્યાં લેવા
માંડ્યાં કે—

કાકાકૈવો હાય હાય,
બીંતપાળજી હાય હાય,
શું થાશે રે હાય હાય,
ખરીજશે રે હાય હાય.

ઈત્યાદિ.

જાડઆ વાગુ કવક લંબાયાં અને સાંજ
પડી સ્ત્રીસન્માનની ભાવનાની જાજરશેસ્તીએ
આ દેખાવ જોઈ ગળગળા થઈ ગયા. અને
કેટલાકે તો પોતાની બારીઓમા રડતા પણ
દેખાયા નસરવાનજીને ખીન પારખીઓએ
ધણે સમજાવ્યો પણ તેવું હીન પાંગળુ
નહી

ખીજે દિવસે નસરવાનજીના ઘર આગળની
કાકાની પુડી જમીનમા કાકાના મો બસો
અનુયાયીઓની સખા મળી અને કૈા પવાંડી
વાગી બેઠા. સામે નસરવાનજી તથા આસપાસ
રહેવાવાળા લોકો ભેઈ રજા કે હવે કે કા
શો પામે ફેકે છે સખામા રાજાઓ
ગર્વાઈ રજા પડી કાકાએ નસરવાનજીને
સમીખ્યા.

“અમે અહીં તપ કરશું, છુએ મરશું,
ઉમા રહેશું કે સુઈ રહેશું. પણ બીંત
તોડાવશું ને તોડાવશુંજ, આજે અમારા માથાં
તમને આપીએ છીએ—”

કહી કાકાએ પોતાની પાવડી નસરવાનજી-
ના એડયા સામે ફેકી. તરતજ ટપોટપ
આવી પડતી ટાપીઓ ને પાવડીઓને એક
દય ત્યાં થઈ રહ્યા કાકાએ એ દગને એતાવ્યો.
નસરવાનજી આ જોઈ ચમકીજ ગયા કાકાએ
પોતાના વિવેચનની પૂણીફીન કરતા જણાવ્યું
“આજે તો અમે લીબેરાઈએ છીએ પણ
કાંઈ કાજર થઈ અમારા કમવા ઉવાડી તેની
હોળી કરીશું. પરમ દહો અમારાં ખમીસ
ઉતારીશું તે પડી બધા વચ્ચે ઉવાડી તેની
હોળી કરીશું અને જો એ છતા પણ શેઠ
બીંત નહીં ઉવાડે અથવા બીંતવાળી જમીન

હીં આપે તો તે હોળીમાં અમે હોમાઇ કાકા-
કાંવા માટે ખાલુની અદ્ભૂતિ આપીશું”

તાળીઓનો નોશબેર ગગણાટ કરી, કાકાકૈ.વા
માટે કાંઇક કરી શકવાની મગફરી ધરાવતું,
ઉઘાડાં માથાંનું ઓડીઅન્સ નસરવાનજીને
આટલુંજ ‘અડીમેટમ’ આપી પીએશયું. મારે
કહેવાની જરૂર નથી કે આ ટોપીએ અને
પાધરીઓનું બધું ‘અર્થ’ કાકાકૈ.વા કુંડમાંથી
આપવામાં આવ્યું હતું.

શ્રીને દિવસે બોડકાં માથાના સગ્રેની
સમા મળી અને ડગલાની અને વળતે દીવસે
ખમીઓની હોળી થઇ અને કાકાકૈ.વા ઉદ્ધારક
સસા માત્ર ધોતીઆંબેર ત્યાંથી ચાલી ગઇ.
આ બધું ખાનગી જમીનમાં ચાલતું હતું
એટલે નસરવાનજીથી કાંઇ મોઝાપ તેમ નહોતું.
પરંતુ આવની કાલે ને કાકાનું સૈન્ય ગડીનાં
વઝોની પણ હોળી કરશે તો શું થશે એ
પ્રવાસથીજ નસરવાનજી શેઠના છાતણીમાં
અને ખાસ કરી તેનાં ‘વધારે સારાં અડધી-
આં’માં દાદાકાર થઇ રહ્યા.

આ દાદાકારની જાદુઇ અસર થઇ. નસર-
વાનજી વળતે દિવસે સ્વાધના પહોરમાં કાકા
પાસે આવ્યા અને નરમાશથી કહ્યું “બાવા,
બીંત નોંધએ તો બીંત અને ઘર નોંધએ તો
ઘર લે પન આ તારી ચક્ષવજ બંધ કર.
આપ તારી હોળીથી મારી આંખો
કુટી ગઇ ને તારા કજ્જાથી તો મારા ઘરમાં
કલકલાટ થઇ રહ્યો છે.”

હું

કાકાએ કાકાકૈ.વા કુંડમાંથી નસરવાનજી-
નું ઘર કમતીમાં કમતી બાવે લઈ લીધું.
અને જપાજપ બીંત તોડવામાં આવી.

પચીસ શ્રીસ માનુસો અને કાકા આનુર
નયનોએ કેમ જાણે કંઈ જન્મહીરની રોષ
મતી દોષ નેરી રીને મધુચ્ચન માટે તમસી
રવા કોદાળીના પાથી છેવટની ઉંટા તુરી

પંડનાં કંઈક ફફડાટ થયો, શીરીનને મળવા
ખાતર પહાડ તોડવા મેઘનાર ફરહાદ અને પાદ
આંખો. સર્વ આંખો ફફડાટ થયો તે ત્યજે
તપાસ કરવા લાગી. એમાં એક બાલુથી
મંદ સ્વર સંભળાયો, ‘શધેશ્વામ’ ‘હોમરુદ’

‘દોડ, મનન, ત્યાં રહો મારો મધુચ્ચન.’
મેં ધુનતે હાથે એ પક્ષીને લઇ કાકાને આધુ;
તે બીચારું દુઃખનું થઇ ગયું હતું પણ મરી
કેમ ન ગયું એ મને શંકા થઇ.

કાકાએ મધુચ્ચનને હૃદયસારસો આંખો.
“મારા બેટા હોમરુદ” જવામાં “હોમરુદ”
એમ છેવટનો મંદ ધ્વનિ કરી કાકાકૈ.વાનો
આત્મા શ્વસાગરમાં કીન થયો.

કાકા છાતીફાટ રડ્યા. પાંચ દિવસ
અપવાસ ક્યો.

૧૦

ફેટલાઈ કાકાના મિત્રોએ કાકાકૈ.વાના
મૃતદેહને ચોપાટીને કીનારે સુખડથી અગ્નિદાઢ
દેવાની સૂચના કરી. પણ છેવટ ઇશ્વારીએની
લાગણીને માન આપી કાકાએ બડી
ધામધુમથી કાકાકૈ.વાને તે જ્યાંથી મળી
આવ્યો હતો ત્યાંજ ફફડાવ્યો. અને નસર-
વાનજીનું ઘર પડતી ત્યાં જળરક્તન ચોતરો
બંધાવ્યો. દેશપરદેશથી કાકાકૈ.વાએ મંડારી
એ. જગ્યાએ કાકાકૈ.વા આશ્રમ સ્થાપ્યો.
આશ્રમની આસપાસ એક નાનકડો ગીચો
જનાવવામાં આવ્યો. કુંડના બાજી રહેલા
પેસાનું દૂરદ થયું. કાકા અને હું એ તેના
ટ્રસ્ટીએ થયા. આ બગીચા પર દેખરેખ
રાખી ચકાપ તે માટે કાકાએ પોતાની બીંતમાં
મેટા દરવાજો પાડી બગીચામાં જવાનો રસ્તો
બનાવ્યો.

ચોટેક મદીને મને ખબર પડી કે કાકાની
દાનન આજે દસ વાગેથી નસરવાનજીની ખુદશી
જમીન લઈ લેવાનો હતો. કારણ કે તેમ ન
કરે તો નસરવાનજીનાં નવાં પક્ષી પોતાનાં

બારી બારણાં પુરાઈ જાય તેમ હતું. કાકા અને સંસાર યથા કે કાકાકોનો બીંત કોનાએ આપદે તેમને વિજય આપ્યો, પાછળ નાખનાર કોણુ:-મારા કાકાના કષ્ટાગ્ના બારીઓ ખુલ્લી રહી ને વળા નાચે. પણ લેખ, કે તેની પાછલ રહેવા કપાસીઆ? હતું થઈ ગયો.

મારા એ સસવનું નિવારણ થયું નથી.

કુખીને

રચનાર:

૨૧. કુમુદ.

મઝા કે એર કુ ખે છે,
લહેજત ચાખી તું લે લે
કરી મન ઘાત ને સરખુ,
અવસ્થા તારી તીર મી લે.—૧

મકુલી કુખી મીની—
નહી તું તાપ સોડી લે
બધા બધુ અહીં મળી
હલ્લ ને કુખીની ઠાપી—૨

કુખીનું ચિત્ત જાણે ને
અનુભવી માનીને તે લે
કરમની છે મતિ ન્યારી
નહી તું દેશ કોને કે—૩

તજ આજ્ઞા અને છારો
યવનું લે ચવા તુ કે
મકુરી ને કડુ કરણી
હલ્લ ખુલ્લે વધારી લે.—૪

ધરી હેયે ભરણો ને
હલ્લને તાપ તુ ના કે
પ્રભુની એમ મરજી છે
જરે, સતેજ માની લે.—૫

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, એડવોકેટ;
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંઘ.

નોંધ.

જેણે મારી “ પાટણની પ્રમુખતા ” કે “ ગુજરાતનો નાથ ” વાંચી દરેકે તેને આ વાર્તાના પાત્રોની ઓગળાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે ત્રીજી આપેલી ઓગળાણ છે.

જયસિંહદેવ મોલંકી ...	અણુદીવવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ.
મીનગદેવી ...	... રાજ્યમાતા.
મુંગલ ...	... મહા અમાલ.
ઉદા ...	... મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીશ.
દાદાક ...	... મંત્રી; † કણ્ણવતીનો સત્તાધીશ.
શોભ ...	... મંત્રી.
ત્રિમુવનપાલ ...	... રાજાનો ભત્રીજો જે ફેં છાટનો દંડનાયક ‡.
કારિમરાદેવી ...	... ત્રિમુવનપાલની પત્ની જે મીનગદેવીની ભત્રીજી.
કાક ...	... ત્રિમુવનપાલનો મિત્ર જે ભટ્ટરાજ.
મંજરી ...	... તેની પત્ની.
રાજકાન ...	... સોરઠનો દંડનાયક.
પરશુરામ ...	... તેનો પુત્ર.
રા'મંગાર ...	... જુનાગઢનો રાજા.
રાણકદેવી ...	... તેની રાણી.

આગણાં પ્રકરણોનો સાર

સવર ૧૧૬૦ ના ચૈત્રી સપ્તમી. નવા જુનુકચ (મધ્ય) ના બહરમાં સાંચેલા જહાજમાંથી. ૫૮૫૨ (૧૮૦૨) થી આવેલ લેન સાલુઓની મહાજમાંના એક મહન ને તેજસ્વી આંખોવાળા સહુની નજર તેમ જહાજમાં આવેલા બીજા એક મુસફર પર કરે છે તે મુસફર, જયસિંહદેવનો મુખ્ય આશ્રમ છે, ને તે વંશીથી જુનુકચના દુર્ગપાલ પર સંદેશો લખેલા છે. થોડી વાતચીત પછી બંને છુટા પડે છે સાલુ દેવજીયુરિનાં અપાસરા તરફ ન્દય છે આશ્રમરો જહાજ કરેલા સાથી મહિમદ્ર એ સેમનાથ પાટણથી આવેલા છે તે જુના જુનુકચ વાંચ પોતાની બહેનને પેર ભય છે આશ્રમ નોકરીને બાંધે સ્વસ્થ નજરોએને પેર ખપર કરતા મોઢીને દુર્ગપાલનો સાગા જહાજપાલિનો વાંચો પુછતો ભય છે ત્યાં નવાને બદલે જુના વાણમાં પડેલો છે તે ત્યાં એક મંદિરના મર્જદારમાંથી નીકળતી દેવાળના સખી મુઠારીને નીકળતી રંગ દળે છે પછી મુઠારી દુર્ગપાલ કાઢે મળે છે. મહિમદ્ર પણ ત્યાં છે જયસિંહદેવનું આજ્ઞાપત્ર પણ તે કાઢે આવે છે, જેમા કાઢે જુનાવડના પેશમાં દાખર થવાની અને જુનુકચ આશ્રમને સોંપવાની આજ્ઞા હતી. મદતોળની સજી લીલદેઈ, એ લાડના સોલખીઓની એક પુરી વચન હતી, તેનો “તમે બહોં નહોં આવો તો હું પોતે જુનુકચ આવીશ” એવો સંદેશ પણ આશ્રમ કાઢે આવે છે આ સખી બાળમાં જાણે દાખર દોવાનો વહેમ કાઢતા મનમા હતલ્લ થાય છે આશ્રમ પોતાને કોર, નજરોએને ત્યાં ભય છે

પ્રકરણ ૪ થુ.

મહિમદ્ર કેમ આવ્યા

ન્યા મહિમદ્ર મહારાજ અંદરના ખંડમાં ગયા સારે તેના દેવાલા કાંઈ કાંઈ ઉમળકા થઈ આવ્યા.

પડેલા તેનું જીવન ભાગ ને જીવોજીવન એ બે વચ્ચે સરખે ભાગે વહેવાઈ રહેતું પણ આ શાંત ને સરખ જીવનમા એક વખત ખગલજાદ પેદા હોય તેના શુરની દોહિની મંજરી થોડો વખત કાંઈ કારણસર પોતાસ ધણીને છોડી જુનાવડ આવી. પરજોતી કુવડી પર નજર ન નાખતી એ મોહસ ધર્મનો સિદ્ધાંત હતો. શુરની છોકરીની છોકરી તે પોતાની ભાણેજ બરોબર હતી એ પણ સાંભવચન હતું. છતાં આ વિશ્વવર્ધના કલ્પમા વિચિત્ર ઉર્મિઓના સચાર થયો તેને જીવન રસમય સાચું. ભાંચ ને મેહક પર અજુગમે આવ્યો. ને મુઠારીદિર્ગીનુ દર્શન ગણનાં ને ઉમળા થવા માંડ્યું.

પણ જેવી તે આવી તેવી તે તેના પતિ સાથે આવી ગઈ પણ વાણમાંથી છવાયેલા આકાશના નિમિરમા ધ્રુવનો તારો ચપકે તેમ મહિમદ્રના ભાગ ને જુખથી મળ થયેલા જીવનમા તે ચમકી રહી.

થોડે દિવસે તેણે સાંભળ્યું કે તેના પતિ કાંઈ સાથે તે જુનુકચ ગઈ આ સાંભળતા મહિમદ્ર મહારાજના મનજની નોકાને દિશા જતી તે જુનુકચ જવાને તપસી રહ્યા. તેને દિવસ ને રાત જુનુકચનાં સ્વપ્નાં આવવા માંડ્યાં. પણ જનમથી તેણે જુનાવડની બહર પગ મુક્યો નહોતો. મળમાનવતિ બધી જુનાવડમા હતી, અને પરગામેનો ભય તેમને થયોજા હતો એટલે, થેતાની કુતીઆ છોડી પારકી કુતીઆના અજુગાજ પ્રદેશોમા વિચરવાની તેને સીમત યદ નહિ

આમ વર્ષો વધી ગયાં. જુનુકચમાં રહેતી મંજરીને મળી મોહ મેગવે, કે જુનાવડનાં જીવોજીવનો વિલાસ મેગવે એ બે સદ્ધ વચ્ચે ફરી પડેલો આ આજ્ઞા ધણી

મુમુક્ષુ આત્માઓની માફક ધીમે ધીમે વિલાસ ભોગવવા લાગ્યો.

પંદર વર્ષે જુનાગઢના ખેંગારની રાણીએ તેને હુકમ કર્યો કે તેણે ભૂચુકચ જવું. જેમ ધ્રુવને સાવકી માના બોલ સાંભળી, ઇશ્વરભક્તિનો માર્ગ જડ્યો તેમ આ હુકમ સાંભળતાં મણિભદ્રને મોહનો માર્ગ મળ્યો. તે આનંદમાં નાચવા લાગ્યા. જુનાગઢ છોડવાને એકપણે યત્ન રહ્યા અને આવા ગોળમટોળ શરીરને ન જાળે એવી ઝડપથી તેણે રાણીનો હુકમ માથે ચઢાવ્યો.

અને અત્યારે તે મંજરીને મળવા અંદર ગયો. અંદરના ખંડમાં માત્ર એક નાની છોકરી ઝોળી હીંચોળતી હતી. મણિભદ્રે આ છોકરી પહેલાં નેહ નહોતી તોપણ તરત ઓળખી અને ત્યાં હાથથી પુલાતા તે નેહ રહ્યા.

સાતેક વર્ષની આ છોકરીની રેખાઓમાં તેના અંતરમાં રમી રહેલી ગુરહોદિત્રીની રેખાઓ દેખાતી હતી. તેજ નાક, તેજ આંખો; માત્ર રંગ જરાક શામળો. જાણે પુલ પાછું કળી સ્વરૂપે દેખાતું હોય એવો ભાસ મણિભદ્રને થયો.

“બેન ! તારી બા ક્યાં છે ?”

“કાણુ ?” છોકરીએ ચમકીને ઉચું બોલ્યું.

“હું ! હું તારો મામો.” કહી મણિભદ્ર હસ્યા ને પોતાના સ્વરૂપથી ગભરાતી લાણેજને દીલસરસી આંખી.

“અરે પણ ભાઈ જાગશે” છોકરીએ ગભરાઈને કહ્યું.

“અરે આ તારો ભાઈ કે ?” મણિભદ્રે છોકરીને છોડી થોડીઆમાં સુતેલા છોકરને ઉઠતો પકડ્યો.

“આવરે મારા દીકરા ! બેન, બેનું નામ શું ?”

“એનું નામ અમે તો વૈસરિ પાડ્યું છે” આ વટોળીયા જેવા તોફાની ને કાળા ભંમર જેવા મામાના ડરથી દર . જતાં છોકરીએ કહ્યું.

“વૈ-વૈ-વૈ-સ-રિ—” ધીમેથી આ ત્રિચિત્ર નામ ‘મગજમાં ઉતારવાને પ્રયત્ન કરતાં મણિભદ્ર બોધ્યા.

પણ આ નામને ધારણ કરનારમાં તેની બેનની ધીરજ નહોતી. તેણે તો અડધી આંખે આ નવા મામાને જોયા, અને તેની મુખમુદ્રામાં કાંઈ સગપણનાં ચિન્હો નહીં માલમ પડવાથી છુલંદ અવાજે વાંધો ઉઠાવ્યો.

“ઉઆ-આ-આ”

વિશાળ હાસ્યથી વાતાવરણને હેતભર્યું કરી પોતાના હાથની ઝોળી બનાવી મણિભદ્રે જવાબ આપ્યો, “ઉજુજુ-જુ-ભાદને—”

પણ આ વાર્તાલાપ વધારે ચલે તે પહેલાં અંદરથી અવાજ આવ્યો, “મહાશ્વેતા ! શું થયું ?”

મણિભદ્રે ફર્યા, અને પંદર વર્ષે ફરીથી મંજરીને જોઈ. “બેન ! બેન !—”

મંજરી પહેલાં હતી તેવીજ તેજસી ને સુંદર હતી; પંદર વર્ષના પ્રતાપે તેના શરીરની રેખાઓ ભરાવદાર થઈ હતી; તેના મુખનું લાલિત્ય પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમું સંપૂર્ણ થયું હતું; અને તેનાં ગર્વલયાં નયનો અમી વર્ષાવતાં શીખ્યાં હતાં.

તે મણિભદ્રને નેહ જરા વિરિમત થઈ, પણ તે ફર્યા એટલે ઓળખાણ પડી.

“કાણુ ? ભાઈ મણિભદ્ર ?”

“હા, હુંજ હુંજ બેન હુંજ” કહી દોડતાં જઈ મણિભદ્રે લાણેજને જઈ મંજરીને સોંપ્યો.

“ભાઈ, બેસો,” કહી મંજરી પાટલો મુકવા ગઈ; પણ મણિભદ્ર એવા માતાના ભુખ્યા નહોતા.

“અરે એન રહેવા દો. આણે તો આ બેઠા,” કહી મણિભદ્ર બેસી ગયા ને પગ પર પગ ચડાવ્યા. “આવ હીરરા! મારી પાસે.”

પણ પેથી છોકરી તો મંજરીના દુગ્ધ પાછળ ભરાઈ અંબરભીમાં આનવા આવનાર ને જોઈ રહી હતી.

“એ તો નહિ આવે કેમ કુશલ તો છેતરે! બીજા મધા કેમ છે?”

“આનંદ તો શુ? હર બેલાનય! જુનાગઢ પર તે જન્મ પવકો છે. બા!” મણિભદ્રે હીવગીરીમાં રોકા પુણ્યાવતા કહ્યું “આર ગમથી બેગાર મહારાજને ઘેરી છે જે બેલાનય કરે તે ખર.”

“ત્યારે અહીંયા આપનું હતું ને—”

“એન! મન તો રાજ થાય પણ શુ કરીએ? જળમાનજતિ રહી ને લગ્નને શીધે બારમા ને આફનો પાર નહી—લો—બ્યા સરજી આવ્યા—”

“કેમ! મણિભદ્ર! તમારી બેનને મળ્યા?” કહે પુછ્યું.

“હા,” કહી મણિભદ્રે કાનટોપી કાઢી બાંધ પર મૂકી.

“મંજરી! મારે તો જનું પડશે.”

“ક્યાં?”

“વંચેથી.”

“કેમ?”

કહે મુગે મોટે જલસિદ્ધે મહારાજનો અગ્રાપચ આવેલ મંજરીએ તે વાતો ને પાઠો આપે. માઠાની માફ મણિભદ્રે કાઠ ને મંજરી તરફ વારણની જોડું ને ઉતારવાથી પુછ્યું, “શુ તમે વંચેથી જાઓ છો?”

જરાક અપ્તાહથી કાંઠે આ ચરમગીયા અઘણ સામું જોડું. તાળની વાતોઆ માથુ મારવાની મણિભદ્રની ટેવ તેને પચાંડ પડી નહીં “કેમ!”

“બોગ લાગ્યા.”

“હા સારું?”

“હું પણ તેડું લઇને આવ્યો છું,” મણિભદ્રે કહ્યું; અને પછી બાન આવવાથી મારે તરફ મંચથી જોગ લાગ્યો.

“અહીંયા કાંઈ સાંભળે એમ નથી. કેતું તેડું લઇ આવ્યા છો?”

“રાજકમાનું” ધીમેથી મણિભદ્ર કહ્યું

“રાજ—” ચમકીને કાંઠે બોલવા જતો હતો પણ અટક્યો, “શું શું?”

“તમને તે જુનાગઢ બોલાવે છે.”

જરાક ગભરાત કાંઠે પાટો હાથે, “હે!”

“હા! બધી વાત કહુ?”

કાંઠે આપો વેચા દા કહી

“મને આમે બોલાવ્યો—જાનામના. હું જય મરતો હતો ત્યાંથી ઉડતો ને અઘ બોજનનું નોતરું હતું જના મહેવે ગયો ત્યારે મહારાજ ને બા કાંઈલગતા હતા મહારાજની આમે લાયએળ હતી—બાની આખ્યા પાણી હતા હર બોલ નાય! હુ તો એવો રખરાયો ને મે તો બામ પણ નહી પાથેશો.”

“વાર,” અધીરાઈથી કાંઠે કહ્યું

“જગી મહારાજ તો શુએ થઈ ચાલ્યા ગયા ને અવાસજી મને અંદર લઈ ચક. હું તો થરથર પુચ્છતો હતો. હર બોવાલાય! મને બાએ પુછ્યું ‘તમારું નામ મણિભદ્ર શુકર?’ મેં કહ્યું ‘હા’ તમે જરાનાય આવ્યાનાં સિખ, કેમ?’ બાએ પુછ્યું મેં કહ્યું, ‘હા બા.’ તેની દાદિરીના વરને એગળે છે?’ તેમ્ને અને પુછ્યું, મને હસતું આવ્યું. હર બોવાલાય! હુ આપનેજ નઆગમુ!”

“જગી?” કાંઠે આપગ વાત અગાવરા થય્યું.

“મેં દા કહી આફલે ‘મહારાજ!’— અને હો!—મહારાજ! તમે જાનામાન તેની પાસે જઈ રાકશો?” હું લો બાઈ

ગલરાઈ ગયો. હર ભોલાનાથ ! લુનાગઢનો
 બ્રાહ્મણ ભૂચુકચ્છ કેમ જઈ શકે ?
 ‘શુક્રચ્છ ! આટલું મારું કામ કરે, ને હું
 જો મોરહની રાણી રહીશ તો જનમેજનમ
 તમારો ઉપકાર નહીં બુલું.’ બાએ કહ્યું ને
 તેની આંખમાંથી દડદડ આસું પડ્યાં. હર
 ભોલાનાથ ! મને પણ રડ્યું આપ્યું. મેં કહ્યું
 કે હું છવ આપવા તૈયાર છું. હર ભોલાનાથ !”
 કહી ભોળા બ્રાહ્મણ પોતાની આંખમાંથી
 આંસું લુછી કાઢ સામું જોયું. કાકની આંખો
 સ્થિર થઈ હતી. તેણે માત્ર આંખની
 પલકથીજ મણિલદ્રને વાત પુરી કરવા કહ્યું.
 મંજરીની આંખ પણ ભીની થઈ. ખંમારો
 ખાઈ મણિલદ્રે આગળ ચલાવ્યું :

“ બા કહે ‘શુક્રચ્છ ! તુરતાતુરત પ્રભાસ
 ચક્રને ભૂચુકચ્છ જાઓ. ત્યાં જઈ કાકલટને
 મળજો ને ખાનગીમાં કહેજો.”

“ શું ? ” કાકે પુછ્યું.

“ મને બાએ આ સંદેશો કહેવાનો કહ્યો છે;
 ‘કાકમટ ! તમે મને બેન કરી’ છે. એક
 વખત તમે મારી લાજ રાખી હતી; અનેક
 વખત મારા રા’ની રાખી હતી. આજે તમારા
 સિવાય મારે ચાલે એમ નથી માટે જ્યાં હો
 ત્યાંથી મને તરત આવીને મળજો.’ પછી
 બાએ મને એક સામંતને મોંખો ને તે મને
 પ્રભાસ સુધી મુકી ગયો. ને હું અહીંઆં
 આવ્યો.”

મંજરીએ કાકની સામું જોયું. કાક
 વિચાર કરતો હતો. કાંઈ બોલ્યું નહિ.
 મણિલદ્ર ચેતી ગયો કે હવે તેણે અહીંઆંથી
 જવું જોઈએ એટલે તે ઉડ્યો.

“ બીલું કાંઈ ? ” કાકે કહ્યું.

“ અરે હા—”

“ શું ? ”

“ છેલ્લે બાએ ઉમેર્યું કે કાકને કહેજો
 કે હું પાટણનો દ્રોહ નથી કરવાની.”

“ હું બાને ફરી રીતે મળી શકું ? ”

“ પ્રભાસ પાસે ચોરવાડ છે.”

“ હા.”

“ ત્યાં મોતીઓ આહીર રહે છે તેને
 કહેજો કે મણિલદ્ર શુકલનો હું માણસ છું
 એટલે તે અધી ગેઠવાણ કરશે.”

“ વાર ! તમે આ વાડામાં જાઓ. ત્યાં
 માણસો છે. લાનસંધ્યા કરી લો,” કહી
 કાકે મણિલદ્રને રજા આપી.

પ્રકરણ ૫ સું

મંજરીની મહાવાકાંક્ષા

મણિલદ્ર ગયા એટલે મંજરીએ વૈસરિને
 મહાશ્વેતાને આપી તેને બહાર મોકલી અને
 પછી કાક પાસે આવી તેને બોલવાની રાહ
 જોતી ઉભી રહી.

“ મંજરી ! કાંઈ તોફાન છે ખરું.”

“ મને પણ એમજ લાગે છે.”

“ નહીં તો આ સામટાં ત્રણ જાખને
 કાક સાંભરે નહીં,” કાકે કહ્યું.

“ ત્રીલું કાણુ ? ”

“ લીલાદેવી.”

મંજરી હસી. તેણે જરાક ટોળમાં કાકની
 સામું આંખો નચારી “ અરે વાહ ! તેણે
 પણ તેડ્યા છે કે ? ” કાકે પણ હસ્યો. “ હા.
 આમલટ સંદેશો લાવ્યો છે. પણ તને
 લીલાદેવીની અદેખાઈ આવે છે કે ? ”

“ મને ? શા માટે ? અદેખાઈ કરે
 લીલાદેવી કે તેને કાક ન મળ્યો.” ગર્વથી
 મંજરીએ કહ્યું.

“ શીન્ની—” કાકે નાક પર આંગળી
 મુકી “ તું એવું ગાંડું બોલ નહીં. કામ
 સાંભળશે. એણે પણ આટલે વખતે મને

બોલાવ્યો તેમાં કાંઈ એકે હોયો જોઈએ,” કહી ગાંભીર્યથી ઉમેર્યું.

“શું હાથે છે ?”

“તે સમજતો નથી. બાકાતું બધું તો થોડું થોડું સમજાય છે.”

“શું ?”

“જયદેવ મહારાજને જુનાગઢ લેવું છે એટલે કાઠીની જરૂર પડી છે. ઉદા મહેનતે જુગુકચ્છ હાથ કરવું છે એટલે અને અહીંઆથી ખસેડવો છે.”

“ઉદા !—” જરા ચમકીને મંજરીએ પુછ્યું. જાતકાવમાં ઉદાએ દીવેલાં દુ ખોવાઈ આવ્યા મંજરીના કપાલ પર હરગવીઓ પડી.

“હા, તેથી જ એના દીકરા આત્રબટને આ આઠાવન લઈ મોકલ્યો છે. મારે બન્ને એ દુર્ગપદ્મ થવાનો છે.”

“હૈ !”, મંજરીનું મો જરા શીકકું પડ્યું. તેના અવાજમાં જરા કપ હતો.

“કાંઈ ગમરાવાતું કારણ નથી. ને આ જોડો તો ખીચારો બાકક છે. ચપટીયા ચોળાઈ જાય એવો છે. જુગુકચ્છમાં એનું કાંઈ વગલાતું નથી.”

“ને ત્યાં તમને—”

“મને શું થવાનું છે ?” મર્મમાં કક હોયો. “હું કેટલો ઉપયોગી છું તે જ્યાં જાણે છે ને લીલાદેવી ને ત્રિજુનવાળ મહાગજ મારો વાળ વાકો થવા દે તેમ નથી અને આટલાં વર્ષમાં હું કાંઈ કટાઈ ગયો છું ? એકલે હાથે કેટલાને તોળ્યા પોકરાઈ હતી તે જુશી મછી ?” કહી કાંઈ મંજરીના માથ પર ટકોરો માર્યો. મંજરીએ તેનો હાથ લઈ દાખ્યો. થોડીવાર બને બોલ્યા નહીં પણ તેમના હૃદયનો સંવાદ આવ્યા કયો.

“ને આ ત્રીજું તેડું—”

“એતીજ ખી જુવજી છે. રાખડદેવીને

મારી મદદની શી જરૂર પડી તે સમજતું નથી. મારી રિયતિ જરા કડોડી થયો.”

“પણ એને મળ્યા વગર કાંઈ આવશે ?”

“મગવાનો જરૂર. પછી જેની રિયત તેરી વાત છુ હવે મારે જવાની તૈયારી કર છું જીજી” બધું ગરજાર કરી આવું.”

મંજરીએ હેતથી કાકના હાથ પર હાથ મુક્યો ને તેની સામું જોઈ રહી.

“કેમ હુ જાઉં છુ તે નથી ગમતું ? ગમરાઈ હાથે છે ?”

“જરૂર નહિ.” મંજરીએ કહ્યું. “મારા કેવાસ જેવા દુર્ધર્મ ને કાપાગિત સમા દુઃસહ પતિને શું થવાનું છે ? ને કાની મમદુર છે કે તેની મંજરીની સામું આગળી દેખાડે ? જાઓ ખુશીથી તમે દંડનાયક ક્યારે થાઓ તેનીજ વાત જોઈ છું એસીસ.”

“આ બંને તો હુ દંડનાયક થવાનો નથી.”

“તે કેમ જાણ્યું ?”

“મારાથી જયદેવ મહારાજ ડરે છે, ને પાટલુના મંત્રીએ ગમરાઈ મરે છે.”

“વારુ, જોને” હસીને મંજરીએ કહ્યું. “એક જાણીએ તો તમને જાણતા રાજા થવજી નિમજણ આવું” હતું તે તમે ન સ્વીકાર્યું—ને મને પસંદ કરી તો મારે તમને દંડનાયક નો બનાવવા” મંજરીની આંખો ખર્વ ને પ્રશ્ન સામા થમકી રહી.

“અને ન બન્યો તો ?” હસીને કહી પુછ્યું.

“તો સમજતું કે પાટલુમાંથી મુત્સદી-પણું પસારું” છે.”

“બધુ તારા પછતું શું ?”

“મારું પછુ તો કાઠાનુંએ રહ્યું છે. તને મારે ખન દંડનાયક છો ને રહેવાના.”

કાક દસ્યો ને મંજરીનો હાથ દાખ્યો.

“ચાલ દરે દુ” દેવમદસુરિયા ખપાસરા-

માં જઈ આવું. ત્યાં કાંઈ ખગર પડશે.”

કાક પાઘડી પહેરી તરવાર બાંધીને બહાર આવ્યો. નમસ્કાર કરતાં મુલટોને જયજય કરી, કાક ઘોડે ચઢ્યો, ન બેચાર ઘોડેસ્વાર સાથે દેવલદ્રસૂરિના અપાસરા તરફ વળ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું

નગરશેઠને ત્યાં

આમ્રજટ સાંખા બૃહસ્પતિના વાડામાંથી પાલખીએ ચડી નગરશેઠના ઘર તરફ ચાલ્યો ત્યારે પણુ તેના મગજ આગળ તો પેલી અણુગણુ સુંદરીજ રમી રહી હતી.

તેને દુર્ગપાલ સારો માણસ લાગ્યો. અને તે તો સોરઠ જશે એટલે પોતે ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ થશે અને અહીંઆં નીરતિ રહી શકશે તેમાં પણુ કાંઈ સંદેહ લાગ્યો નહીં. તેના પિતાએ સાવચેત રહેવાની જે શીખામણ આપી હતી તે નિર્ધરક લાગી; અને ભૃગુકચ્છની સત્તા હાથ કરવાનું કામ તેણે શા સરુ અઘરું ગણ્યુ હશે તેની કાંઈ સમજ પડી નહીં.

ત્યારે હવે માત્ર પેલી સુંદરીને શોધી કાઢવાનું કામ રહ્યું. તેણે બજારમાંથી જતાં ચારે તરફ જોયું પણુ તે ઘાટ ધડેલી બીજી સ્ત્રી જોઈ નહીં. આવા અપ્રતિમ સૌંદર્યની પ્રતિમાને શોધવી એ આ ગામમાં સહેલું તો થઈ પડે પણુ મુશ્કેલીઓ પણુ ઘણીજ હતી. તે એકદમ મોટો માણસ થઈ ગયો હતો; તેજાસ નગરશેઠની પુત્રી જોડે તેનો સંબંધ બંધાયો હતો; અને ભૃગુકચ્છથી જાણીતો કાંઈ વિશ્વાસુ માણસ પણુ તેની પાસે નહોતો એટલે આ કામ ઘણું કઠણ થઈ પડ્યું.

માથું તકીઆપર નાંખી, આંખો મીંચી, તેણે તે સુંદરીનાં અંગોનું લાલિલ આંખ આગળ લાવવા મહેનત કરી. હાઠમાં શું

આકર્ષક માધુર્ય—નાકનો શો મદભર મરોડ— આંખોમાં શી હૃદયભેદક મોહિની? સ્તનની રેખાઓની અડધી દેખાતી અપૂર્વતા, કમરની લચકમાં રહેલો કસો, પગ સુધીની રેખામાં સ્પષ્ટ થતી. ભવ્યતા—આ બધી ખુશીઓનું ઝીણું ઝીણું પૃથક્કરણુ તેણે આજન્મ વિલાસીની સહસ્રતાથી કર્યું ને તેનું માથું ફરી ગયું.

તેણે જન્મીને અનાદર અનુભવ્યો નહોતો. તે માંગતો તે સ્ત્રીજ હાજરા હાજર થઈ જતી. હાહા મહેતાનો પૈસો ને. સત્તા દહાડે દહાડે એવાં વધતાં હતાં કે તેના પુત્રને ના કહેવાની કાંઈ મગદુર પાટણુમાં પણુ નહોતી; તો આ તો ઇતાયલા દેશનું, અડધા ગામડા જેવું પાટનગર, અને પોતે અહીંઆંને દુર્ગપાલ,—પછી શું?

આ સ્ત્રી પરણેલી તો હતીજ. હોય પણુ તેમાં શું? પણુ તેના વિના એને ચાલે એમ નહોતું, એટલે તે મળવીજ નોંધ્યે. વેશ ને સ્થલ પરથી તે બાહ્યણી લાગતી હતી. કયા વેદીઆના નર્સીએ આ અપસરા જડાઈ હશે? જે હોય તે—પણુ કયો વિપ્ર દાન અને મેદકથી લલચાતો નહોતો? એક શ્રાવક શ્રેષ્ઠના દીકરાને છાજે એવો તિરસ્કારજ તેને બાહ્યણો તરફ હતો. આવા વિચારો કરવામાં રોકાયો હતો છતાં પણુ આમ્રજટની નજરે શહેરનો વેપાર દેખાયા વિન. રહ્યો નહીં. ભૃગુકચ્છમાં ઘરો નાનાં, ને રસ્તા સાંકડા હતાં. મંદિરો નાનાં ને જીણું હતાં. તેમાં પાટણુનાં મંદિરોનો ભપકો નહોતો; મોટેરાનાં મંદિરોની ભવ્યતા નહોતી, અને છતાં આ ગુજરાતનાં બધાં શહેરો કરતાં લાટના પટનગરમાં એક વિશેષતા હતી. આખું ગામ નાની દુકાનોનું અનેક હોય એવું લાગતું હતું.

દરેક ચોક્કમાં વેપારીની વસ્તી ઉભરાતી; વાણોનરો કાનમાં કલમ ખોરી, ખભે પૈસાની

કાચગી લઈ દોઢાંડા કરતા; અને માવનાં
અંકાંની દારૂની દારૂ ચાલી જતી. અંકાનખં
આ પકારનું જીવન કાંઈક અસહ્ય હતું; પણ
આ શહેરની ધાપન આશય અંકાતનો કીસ્સા
લાગતો નહોતો.

આ કારણથી આશ્રમટના પાવખીવાળા
આ જપપાખંધ ચાલી શકતા નહીં, અને ઘણે
કેમણે તેમને અડકું'પડું' આપી આશ્રમટની
વચારમાયા હરણીને તુટી ને એનો જીવ
કચવાનો.

આશ્રમટને આ ચમકા કેટલુંક વણ
ચિચવ લાગ્યું. તેના જેવો મોટો માણસ
પાવખીમાં બેસી જતો હતો પણ કોને
નીરખવાની પુરસદ નહોતી, તો તમરકાર
કરવાની તો ક્યાથીજ હોય. 'શું' મોટો વિનમ
હોવા, કે કામમાં ખીલ ક્યાપર ધ્યાનજ
નહોતો આપી શકતા ?

જણા તેને વિચાર આવ્યો કે અંકાતમાં
જેમો મલો નથી; અને તેની ત્રણજણા આ
અંકરમાં કેમ કાઢ દેખાતો નથી ? ક્યાં તેના
પાવખી દુકાનનો વૈજય તે ક્યા જુલુકરના
પડખીઓની દુકાનો ?

એકપ્રકારમાં એના આત્મની એક જાન તેને
સમજાઈ, તેનાં પિતાએ અંકાન જ હરની સત્તા
શાય કરી, અડગક દોડત બેઠો કરી હતી
અને તેને આ નવા દેશનું 'મોકું' બદલ હાથ
કરવા મોકાઈને હતો. આશ્રમટ મનમાં હસ્યો.
તે પણ તેના પિતારી સમૃદ્ધિ ને સત્તાને
પહોંચી જશે.

આવા હવાઈ કિંદાઓ તમને આશ્રમટ

તેજપાવ નગરશેઠને લાંબા જઈ પહોંચે. 'શું
તો બહાર ગયો હતો, પણ તેનો પૂજા રવાણાવ
તેની આગતારવામના કરતા હાજર હતો.

રેગપાવ ત્રીશક વર્ષોનો, રૂપાળો ને હીંચણો
ને મજબુત હતો. તેના મોંઢા પર રૂઝમેશ
ધાના ચિન્હો હતો, તેના કાઠમાં દુધીઆર
વાપરવાનું બધ દેખાતું. તેની આંખો નિશ્ચય
ને તેનું મુખ મનીષ હતું. તેને જોતાંજ
માણસના ઉમંગકા દમાઈ ગત એવું હતું.

આશ્રમટ પાવખી પરથી ઉતર્યો ત્યારે
રેગપાવે આવકાર દીધો : " પપાશી બાપકશેઠ,
બાપા મહાર ગયા છે " તેના નયનોમાં હેન
ને આદર નહોતો, તેના અવાજમાં ક્યાં કે
ઉર્મિ નહોતો માત્ર ન છુટકે તે આવકાર
દેતો હોય એમ લાગતું હતું.

હોસીનો આશ્રમટ તે આ લખિમના
સાગતી મીનમાન જોઈ કંઠાચાર થઈ ગયો.

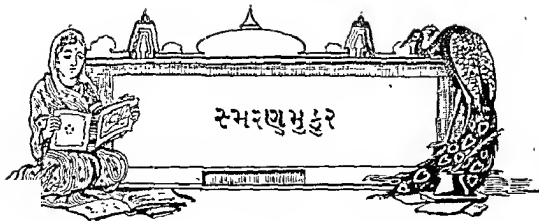
" મારાં માણસો આવ્યા ? " તેને મદા-
મકેતને કમીને પ્રશ્ન.

" હા " ગાંખીજી રેગપાવે ઉત્તર દીધો.

" કેમ તમારી તમોએન તો કીક
ઉતર ? "

" હા, " કહી તે મુઠો મોઢો આગળ
ગયો ને પાછળ આશ્રમટ મથે. તે આ ગાંખીજી
ને આ મુઠા નિરરકારનું કારણ સમજાવે નહોં,
કારણ કે તેને રેગપાવની પહેવાંની જીંદગી
વીણે માલીની નહોતી.

રેગપાવ લાસનાં નજી ચમેશાં સ્વાર્નચ
ને સત્તાનો ભજવ હતો-તે તે જતાં, તે છતાં
મુઠોને થઈ રહ્યો હતો.

લેખક:

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, બી. એ., સી. એસ.

(૨)

જાનને જોડે તો જન્મત ભય સંભી

રતનસીલા બધી સત્ય લોખી

શું કામ ભગ્યો?—આ ઉદ્ગાર મહે
કર્ષો ખરા. પણ જે આદેશને મ્હારે
પૂર્ણ કરવાનો છે, તે માટે સત્ય સ્વપ્નસંષ્ટિ છોડીને
પણ જગતની દૃઢ ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યા વિના
ધૂંકે નથી. સ્મરણમુકુરની રૂપસંસ્કૃતિ
વાચકની સમજ, તે વિના, મૂકાય એમ નથી.
વાચકનું !, ત્હને હાઝરાત ભરનાર કદી
કોઈ મળ્યો હતો? એકાદ દર્પણમાં સ્થિર
નયને જોઈ રહેવાની એ નહીં આત્મા કરે,
પછી પૂછે—“શું દેખાય છે?”; “કંઈ નહિ.”;
“કંઈ નહિ? જો, જો, પેલું શું આવે છે?
જટાધારી બાવો?”—એટલે ખરે, જટાધારી
બાવો દેખાશે. દર્પણને બદલે સફેદ કાગળ
ઉપર શાહીની ચતુષ્કોણ આકૃતિમાં શાહી ભરી
દર્પને એ કાળા પ્રચલી ચોરસમાં સ્થિર
જેવાનું પણ કરાવાય છે. અને એ ખેલાડીની
પ્રધાન ઇચ્છાશક્તિના બળથી અને સૂચકતાની
કુળથી જોનારની આગળ વિવિધ ભૂતિઓ,
વૃત્તાન્તો, એ ખડાં કરાવે છે; જોનારનું
ઇચ્છાશક્તિનું બળ બતાવનારના એ બળ
કરતાં આણું હેલું જોઈએ. મ્હારી ઇચ્છા-

શક્તિનું બળ વાચકના એ બળ કરતાં વધારે
પ્રભુવાળું હશે, તો હું પણ આ સ્મરણ-
મુકુરમાં એ રીતે અનેક ભૂતિઓ, વૃત્તાન્તો,
પ્રલક્ષ કરાવી, સમીક્ષા અને

કંઈ ભૂતાવળ કારમી

મુકુરમાં બિભી કરું

એમ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા સફળ કરીશ; ભૂતકાળમાં
વર્તમાન હતા હેવા ભૂત જરોની આવશી;
વર્તમાનકાળમાં જે વ્યક્તિઓ છે ત્હેમનામાં
ભૂતકાળમાં સ્થાપી રખાય હેવા લક્ષણોનાં
બનેલા ભૂત શરીરોની આવશી;—હેવી ભૂતાવળ
બિભી કરીશ.

(૪)

અ.પણી મુજરાતની રંગભૂમિ ઉપર એક
રિવાજ રચ્યું જોવામાં આવે છે: નાટકને
અંતે નાટકનાં બધાં પાત્રોનું ‘શૂપ’ રંગભૂમિ
ઉપર ભેંચું કરવામાં આવે છે; આમ બધી
વસ્તીઓની થાળ મિતરચિ પ્રેક્ષક મંડળમાંની
બધી વ્યક્તિઓની તૃપ્તિને અર્થે ધરાવવામાં
આવે છે. એથી કાંઈક ઉસરો ક્રમ આદરીને
આ ‘સ્મરણમુકુર’નાં પાત્રોનું સમય
શૂપ,—સમય નહિ તો મુખ્ય પાત્રોનું શૂપ—

ગુરુમાં પ્રવેશ કરવાનું મન મ્હને થાય છે.
એ 'મુખ'ની મધ્યમતિ, મારા પદપાતને
બળે, ભક્તિભાવને પ્રભાવે એકજ મંભવે છે
મુજ પૂજ્ય પિતાનમ્રી મનિ હરે
ધરી નિત્ય રૂઝ હુ પદે જ પદે

સમયમાં જે કોઈરિપુને વશ દાતા, તે ઉત્તર
કાળમાં અકાંચેન જિતે કોઈ એ બુદ્ધ
મદતમાના ઉપદેશને અગરશઃ અનુમરનાર
આ સમર્થ ચક્તિથી મુખરેખાઓમાં શાન્તિની
દીપ્તિમાં એ કોઈરિપુની કાળી રેખાઓ ઉપા

એ વચન—

આ જ થી
પાંત્રીસ વર્ષ
ઉપર ઉચ્ચા-
રેણુ વચન—
એ સત્ય હોય,
—અને સમ
છે જ, —તો
એ મુનિ જ
આ મુખના
કેન્દ્ર સ્થાને
આવશે. પ્રિય
વાચકી તો,
સુકરમાં એ
ભવ્ય મુનિ
ખડી થઈ. હું
એ મુખમુનિ
માં શું જુએ
છે? કરજી
રસનું ચિહ્ન,
જતાં દિવ્ય
શુદ્ધિનું પ્રતિ-
બિમ્બ—હે
સરોજ પાવડી,
અને અન્ય
સાથે પણ

સ્વ. ભોજાનંદાય સારાભાઈ

નિશ્ચય થઈ
ગઈ છે. એ
પિપ્પી રથામ
પદપતિ આ
મુખરેખાઓ-
માં કહિ પણ
જણાય છે ?
નિપુણ સામુ
દિક્ષાઓને
એ પદપતિ
જાળી જાળી
જણાય તો
કાચ જણે.
પત્નીનું
હવનના કાંજી
પ્રસંગમાં,
દીપ્ત પરિચય-
માંથી હવન-
ધુમ્મને સં-
બંધ ૬૮
થયારી એ
સંબંધનો
ચિત્તેક દુઃખ-
મય વિશેષ
બને હેવા
પ્રસંગમાં,

કેવલ વર્ગનાં વંશોદી સાક્ષરની સાથે
ઉદાત્ત ગુણ દર્શાવનાર પરિશિષ્ટિમાં
મુખમુદા ઉત્તર પ્રવેશ ધનું અદ્યોક્તિક, ધર્મિક
હવનનું, દીર્ઘ તપસી સચિત થયેલું તેજ
મ્હને નથી જાણતું? હવનના આરમ્ભ

અવચન. તે આધાત ખમવાનું સામર્થ્ય
ધર્મબળથી મળીને હવનપ્રયાજીમાં
યોગ્ય સમય ભોજન વખા ના રખા અને
તરજી પુનઃ અગ્નિ મરજી દુઃખ એ
આધાત વગી ધર્મભાવનાની સતત સંનિ

ગયેલા એ ગૃહસ્થનું સુખાનંદનું ભુદી બ્ર
 નત્યની વ્યક્તિતા બતાવે છે: ગૌરવર્ણ અને
 માંગરી આંખો—કાકણુચ આઠાણનાં વિદેશી
 ખીજ સૂચક એ લક્ષણો મુખમુદ્રામાં પ્રગટ
 થાય છે; અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવ અને આત્મ-
 પ્રયાસની દૃઢતા એ મુખમુદ્રામાં મુદ્રિત જણાય
 છે; બે ઓઠ ખીડેલા છતાં હેની એક ખૂણાની
 સહજ વક્રતામાં રમૂજનો રસ સમજવાની
 અને ભોગવાની શક્તિ લક્ષ્યાન્નદ્ય ક્ષિપ્ત પડે
 દીપે છે. અને આ મુખ્ય મંડળ—ભોગાનાંય,
 રણુછેડનાંય, મહીપતરામ. જાતશંકર,
 ગોપાળગવ, એ મુખ્ય મંડળ—ના પાંખામાં
 બે મૃતિયો પાછગથી પ્રગટે છે: અંબાલાલ
 સાકરલાલ દેસાઈ અને નવલરામ લક્ષ્મીરામ;
 બંને વિદ્યાખાનામાં કાયમ છાપ મૂકી ગયેલા,
 વિદ્યાદેવીની ભિન્ન ભિન્ન રીતે સેવા કરનારા;
 એક સમયે સાંસારિક સુધારાના પ્રચારમાં પૂર

૨૫. લાલશંકર ઉમીઆશંકર

૨૬. ગોપાળરાવ દેશમુખ

ઉત્સાહથી સક્રિય લાગ લઈ ઉપરના મંડળને
 ખરા સહાયક બનેલા; એ બેમાંથી એકની
 પ્રકૃતિ—નવલરામની—ચિન્તકની ગમ્મીરતા
 વાળી હેમની એક જાંચી અને એક નીચી
 રહેલી ભમરમાં સખળરૂપે છપાયેલી છે; ખીજ
 અંબાલાલમાં જુદા પ્રકારની, કાંઈક સખત
 નિયમ સંયમના પૂજક ને પ્રવર્તકનાં લક્ષણ
 દર્શાવતી, Stoicના જેવી પ્રકૃતિ દૃઢ રેખાઓમાં
 જણાય છે; હોઠની ખૂણાનું અર્ધ પ્રકટ ક્ષિપ્ત
 પણ રમૂજનું નહિ પણ કંઈક જગતને
 ઉપદાસથી જોનારું હોય એમ જણાય છે;
 છતાં હૃદયના ઉદાર ગુણો એ રેખાઓમાંથી
 વખતોવખત ડોકિયાં કરતા હું દેખું છું;
 વાચકદૃષ્ટને પણ, સમભાવથી જોશે તો,
 આ ગુણો પ્રત્યક્ષ થશે.

(૪)

આ ચિત્ર—આ મૂખ—વિશુદ્ધ થાય છે,
 અને વળી, હાજરાતની કળાથી, ખીલું ન્હાવું
 અપ બતાવું છું: વચમાં મ્હારા પિતા અને

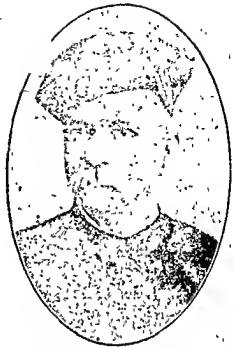
સ્વ. અખાસાન સાકરલાલ

“દીનદાસ ત્હમરો હું છું માછ,
હેતું કહેતા આવ્યા અકસ્માત,
અંખે સાક્ષાત,
પધાર્યા આ અવસરે”

એમ અંખાછને રસશવત દેખનાર ભક્ત
કવિના હૃદયના ઊંડાણમાં લીનરીને લુલેા; એ
અન્ધ શ્રદ્ધા તો નહિ જ. ‘અંખે અખિલ
બ્રહ્માણ્ડ વિરાળે છે’—એમ નિમંત્રણનો
આરંભ કરનાર જડ, મૂર્તિનો પૂજક સંભવે જ
નહિ.

(૫)

એ જ ભોળાનાથ રસદા એ દસકામાં
મૂર્તિપૂજને અજ્ઞાન વર્ગનો અધમ માર્ગ
માનનારા, “પરા ભક્તિની લેહ મુને લાગી”
એમ લાગણીવાળા, ઊંચા કમે ચઢેલા
ભોળાનાથનું દર્શન આપણને લુહા જ પ્રદેશમાં
લઈ જાય છે. આવણું માસમાં રોજ રાત્રે
પાંચવેશ્વરની પૂજા બ્રાહ્મણોની ગર્જના વચ્ચે
થતી, જેમાં હું પણ મહારા બાલ્યકાળમાં

સ્વ. નંદશંકર તુલજશંકર

મહારો વારો આવતાં લાગ લેતો, અને પૂજને
અંતે મોદકનું ભોજન લેવામાં બ્રાહ્મણો
જેટલો જ આનંદ હું મેળવતો;—એ ચિત્રો
બધાં સરી જાય છે; અને ઘરમાં એકાન્ત
સ્થળમાં સ્નાનશુદ્ધ, શ્વેત વસ્ત્રધારી મહારા
ખિતા, આરસા પાટય સ્થામી મૂકેલી તે
ઉપર અગરમત્તી, પુષ્પ વગેરે સામગ્રી-
કેવળ સૌન્દર્યદ્વારા આત્માને વિશુદ્ધ વાતાવરણ-
માં વીરનારી સામગ્રી-વચ્ચે, નિરાકાર પ્રભુનાં
વિલસણું લક્ષિતખે આનંદદર્શનમાં નિમગ્ન
જિહ્વું; પ્રાર્થનામાળાનાં પોતાનાં ભજનો
ગંભીર પણ સંગીતબદ્ધ સ્વરે ગાતા ‘સાંભળું
છું; છેવટે કુટુંબના જૂના ગવૈયા, ક્ષેત્રદલાય,
ગાંધર્વ લોકની વ્યક્તિ વ્યક્તિની જુદી
તરેહની બાંધેલી, પણ સર્વમાં એક ચપટો
આકાર રાખનારી પાઘડી મહેરલા, ચોખ્ખીચાથી
અર્ધ વિકરાગ બનેલા, હાથમાં તંબૂરો
લઈને સ્થામે ખેડા છે તે પ્રાર્થનાનાં, ગીતો

[વધુ મોટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૩૩]

[विषयः]

राजधिराज

[रा. रा. रा.]

पुत्रकृष्ण कृष्णपाल काकभट्ट

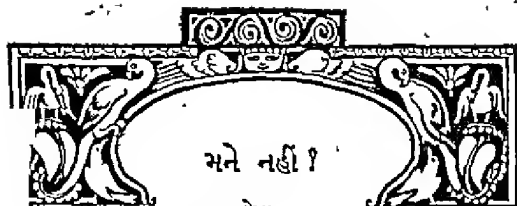

[१२१५४५]

રામ-જામદગ્નેય

પ્રિ. ગોરધનભાઈ પટેલ.

પણ રામના હૃદયમાં પિતાની વ્યામા ને માતાની શુદ્ધિ માનુષ્યનેહ કરતાં વધારે હતી. તેણે પિતાનું શાસન સ્વીકાર્યું.

મને નહીં ?

લેખક

ગ્રોવેસર ખુશાલ તલકસી શાહ, બી. એ બી. એમ. મી. બારીક-મોટ-બો.

સક્રમ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર શ. ગોરશંકર

નાટકનાં પાત્રો

આશુ કિશોરભટ્ટ, ને. પી ... મુંબઈનો કરોડપતિ મારવાડી
કુમાર દિમતસિંહ ... .. રત્નપુત્રાવાળા એક પાના રાગનો નટકનો આવાદ.
દેવીસિંહ ... .. દીવવાડનો નાનો રાજકુમાર, દિમતસિંહનો મિત્ર.
આશુ જગમંજરલાલ ... .. કિશોરભટ્ટનો પુરાણો શ્રીમદીઓ શ્રીમદીઓ અને જામીઓ
નારદિવી ... .. કિશોરભટ્ટની વીકરી, દિમતસિંહની ધર્મપત્ની.

આગાસા આગનો ટુકસાર.

પ્રીતજીજ્ઞાસુ આશુ કિશોરભટ્ટે પ્રીત જોડે રચના રચનામાં મમેલા ફંટમાં મોટી રકમ લઈ હતી
મમેલ નવા વરસના દિવસે સવારમાં તેણે જોયે બહોળા મોગ ખીતાબના રૂપમાં મળવાના સમાચારની શબ્દ
લાઈ મેના મોડાદના એકલાના નાસદેથી લાડુ લઈને આવે છે કિશોરભટ્ટને તેમના માન આશ્રમન
માં પોતાનું નામ નહીં જમાવ્યાં નિરાશામાં ચોંકાવે તે પોતાની હોં છત્તમને કાંઈ નહીં પછી જગમંજરલાલ
મેને ખોલતિય સદમા વિશાળી મેના રહેવાનું કિશોરભટ્ટને સુગો છે એવામાં દિમતસિંહને મળવા દે છે
આવે છે.

(હવે આગળ વાંચો)

તમેથી બીરાજીએ, કિશોરભટ્ટે. એ થોડેસ્વારી કરી હરણ મમેલા દોવાથી દબ્બુ એક
રસાદેથી તમને હન્ટેજમ કરતા ટુ મોસાકમાં છે અને દેવીસિંહ પોતાના આ
પોતી જાય છે. દેવીસિંહ આમપાક નજર સરકરી સ્વામમાં છે.]
[અલગ વેશવની કંઈક જુવના કરે છે. તોયે દિમતસિંહ [પાછળથી આવી દેવીસિંહને
પિયા જુએ મેકાનો ખ્યાલ દૂર કરી કેવલ પુત્ર મળી છે.] સાગાસુ દોસ્ત નમે દરિયાન
મને દેખાવેઆથી ગ્રેસાને બસર કરવાનો વેટલ દબ્બુ વચન પાળવાનું જુઆ નથી સામના
[મેઈ દિમતસિંહ કરે છે. મેટલામાં કુમાર [જુઓ જુબુ અ પંત આનંદિન મહેરે દબ્બુમેગા
મેનસિંહ મારે છે કુમારભટ્ટે સવારમાં કરે છે.]

દેવીસિંહ: [સ્મિત હાસ્યથી] મને તો ઉલટી ખીક લાગતી હતી કે વ્યાજખાઉના જન્મમાં મારો બાલમિત્ર અવસાન તો નહીં પામ્યો હોય ! તને જોઈ મને એવો આનંદ થાય છે.....

હિંમતસિંહ: [હસતાં હસતાં] હવે મુકું તારી નિઃશ્વાસશાહી વિવેકશુદ્ધિ અને કષુલ કર કે વ્યાજ ખાઉની દીકરી વર્ગો તેથી તને તો આપણા ભુનો સંગ્રહ જારી રાખવો કે નહીં એ પણ પ્રશ્ન થયો હશે ? આપુ શું કહે છે ?

દેવીસિંહ: આપુને હું હજી મળ્યોજ નથી. મીસર અને મેસપોટમાં જ વર્ષ ગુળ્યાં પછી વ્યાજ નજી મહીનાની રજા મળી કે બસરેથી ખોટમાં બેઠા અને કરાંચી ઉતર્યા. પણ પ્રથમ મુલાકાત તો તારીજ એટલે મુંઝઈ પધાર્યાં.

હિંમતસિંહ: [શુટને હાથમાં રહેલી સોટી મારી ધુળ ઉરાડે છે.] તે છતાંસાથી કે બાલ-રનેહથી ?

દેવીસિંહ: તું માનીલે તે કષુલ. બાકી દેખાવ પરથી તો દીક્ષસેજી બતાવવાનું કંઈ કારણ જણાતું નથી. [હસે છે]

હિંમતસિંહ: મહેલ આખો આ દીવાન-ખાનાનો નમુનો જણી લે. મારા લાગમાં રચના કંઈક જુદી હશે, પણ દોલતનો દેખાવ તો એટલો જ. સસરાજી સોનેરી રંગ પર મોહિત છે.

દેવીસિંહ: પણ એ જોગ કેમ સધાયો ?

હિંમતસિંહ: કેમ સધાય વળી ? સર જન બલેક બેઈમાન થયો અને લોડ શીશપુલે બોટ અનુમાન કર્યું એટલે પરિણામમાં બંદા પર આર લાખનું કનું થયું.

દેવીસિંહ: અને તે અદા કરવા લક્ષ કર્યું અને સસરાજીએ કનું આપ્યું. ધન્યવાદ, બાઈ !

હિંમતસિંહ: અરે કિશોરજાણું કનું તો હું ગણતોજ નથી. બધા માનનારાઓમાંથી સાક ટકા તો એ માર્ગે, અને એણે જ્યારે આ સંમતિ આપવા મરજી બતાવી ત્યારે એના બદલા-

માં આજી રહેલા ફક્ત ૪૦ ટકાના લેણદારોના લેણાની મારે બાણુજીને ભેટ આપ્યા વિના છુટા નહોતો. [હસે છે.]

દેવીસિંહ: [હસતાં હસતાં] એટલે કે એણે દીકરી સોંપી અને તે તારું કનું અને સોંપી ઉત્તમ વેપાર. જો તમારાં રાણીસાહેબ ના ન હોય તો પછી સીદી સ્વરૂપ હોય તો તારો સોદા તો નશકારક જ છે. [ધુળ હસે છે]

હિંમતસિંહ: [જરા ગંભીર] રાણીસાહેબ તમે હમણાજ જોશો. સીદણુ તો નહીં પણ પરી પીત્રાણુ લાગે છે અને વધારામાં એણે બાયરન બધી કવિતાઓ મેંએ કરી છે, અને ટાગોર કૃતિ તો સા અસલ બંગાલીમાંજ વાંચેલી છે.

દેવીસિંહ: [વિસ્મયનો ડોળ] નવાઈ નવાઈ ! ત્યારે બાણુસાહેબ નાણાંનું વ્યાજ કે મેળવે છે ? તને શું શેરદલાલ કરવો ધાર્યો કે અંગત નોકર રાજના ચોવીસ કલાક થી ૧૮ કલાકનું કામ માગે તો, પણ—

હિંમતસિંહ: કામ ? મારાપાસે ? તારાથી મેરપોટનું ફેજાજીવન જુલાતું નથી. અહીં આ સવારના ધોડે ફરીએ અને સાંજે કલખમાં બેઠીએ લેડીઝ ટ્રાંચ હોય તો દેતીસ, નહીં તો બીલીયા તો છેજ, અને રાતનો પ્રોગ્રામ તો તમે જણો છો. ધોડાનો તંબેલો આરખી અને અંધો ધોડાથી તર છે તે તું જોજે અને મુંબઈની કલમેળ જીમખાનામાં સેવક હજી ખીન્ને નંબરે નથી. તને અંકવાડિઆની અંદર બતાવીશ. પણ બધા મારા ઇતિહાસમાં હું તારી વાત તો સાંભળી શકતો નથી (તેના પોશાક પર નાંખી) હજી આપણા રાજકુંવરો પણ બેઠા તો અંગ્રેજ જેટલે દરબને પહોંચે તેટલે મુંબઈ પહોંચી શક્યા હોય એમ જણાતું નથી.

દેવીસિંહ: અંગ્રેજ અને દેશીલોક-કાંણી એ ગારી ચામડી વેચ્યોતો સ્વાભાવિક તણવત લોકો તેમનું ચાલણું સાંસદી જીલવાના નથી

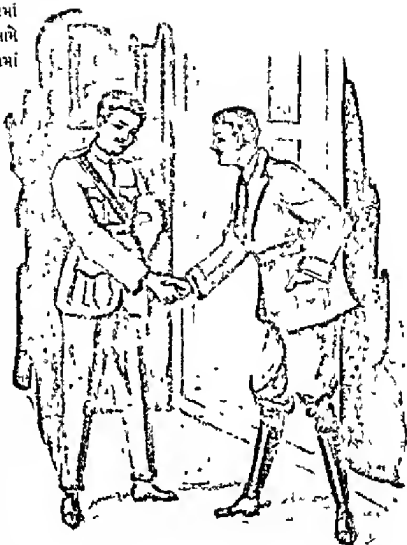
મીસર અને મેરપોટમાં
આરખો અને તુર્કી સામે
લગી લોહી ફેડ્યું. કાંસમાં

જમી થઈ મોનના
જામાથી ખચી
મે. મારા ઉપરી
મિલકદારને મારા
હિયો વી રી
આંદ મજબો પજી
માથળી ભાગ કોણ
!

દિ'મતિ'દ' રવા
આજની મજબૂત
માન મારા જેવા
તેરફોળી છવ્વડા કે
મારા મુરબ્બી મસુર
જેમ માનવાનના
મુખ્યા બીખારીઓ
માન નથી રહી એમ
તો રવજી જાણાય છે
દેશિસિદ્ધ એતો
માઈ એ લોકોમા

વમી એમનું આંતરિક
છવન એનારમાં
ધાળી ચામડીનો જે

ધોધે ધણે ફૂનિમ મોહ આપણી ખેડી કેળવણી
ધી પુણી મળવો છે તે એક વર્ષમા એરડિઆનો
ધુધાળ લાગ્યો હોય તેમ નીકળી જાય. [કંઠે
ધાણેથી તરવાર ઉતારવાની તજનીજ કરે છે.]
ધમયજ અને જાપાના લખાણોથી ઉદભવતો
ધે તમારો જુરસો જેવો તમ મોકોને ધાળી ચામડીનો
ધિનિમ મોહ દતો તેવોજ ફીણ અને ફૂનિમ છે.
ધાજી મરકારની ફેજનીની કે રાજનીતિ અંદર
ધાખેથી અનુભવનારને તો, આપણે જે રાજકોષ
ધમિમ કરીએ છીએ તેથી દેસને સ્વતંત્રતા

દિ'મતિસિદ્ધ તમે દરિદ્ર દત્તા રસજ દનુ વચન પાળવાનું મુખ્યા નથી લામતા!
[અને જમુ અત્યંત આનંદિત થઈને દસ્તમેજાઈ કરે છે]

મજવાનીજ નથી એવો અડગ નિશ્ચય થયા વિના
રહેજ નહોં

દિ'મતિસિદ્ધ અજબ છે કે આનો ઉઠિ
દેખાવ્ય છતાં હું સાતસાત વર્ષ લગી સરકારની
ફેજમા ટપી રહ્યો

દેશિસિદ્ધ રમે જુવનો! એતો સગર ખાતર
નહીપણ મારા નામખાતર-કુવખાતર-રહેતું પડ્યું
હાઈ થયા પછી ફેજમાથી રાજનામું આપવાનું
દીવકારાપણું કર એવો હું મને સમજે છે!
અને પછી તો ધધો ધધાપરને પ્રેમ વધારે.

આપણે રજપુતોને (પુરથીપર ખેસી જઈ) હેલ્ય તો બસ ! મુંબઈમાં કેટલા વળતરો
અંગ્રેજીની તોપખંડુકોએ તરવાર તળવી રાજ-
બ્રષ્ટ કર્યા તો પણ ફોજમાર્ગે દેસસેવા કરવાનું

ન છુટકે બાકી રાખવું પડ્યું. હવે તો મને મારા
ધંધાપર મોહ લાગ્યો છે, અને દીલગીરી માત્ર
એટલીજ કે પોલો અને ક્રિકેટમાં બહાદુરી સમજી
તાવશના તાનમાંજ રાજ્યલેલ માર્ગની હું
વહેલો દાખલ ન થયો. અને વળી ફોજના
જીવનની મળહ પણ ઓર છે. [સ્મિત હાસ્ય થી]
નિયમસર જીંદગીમાં દીવસના દર કલાકનું કામ
આગમચથીજ મુકરર એટલે વિચાર કરવાની
પણ તરદી લેવાની નહીં. જીવનની તુચ્છતા,
અસ્થિરતા દુસ્મનના ગોળીખાર સામે સમઝાયા
વિના રહે નહીં એટલે બેધડકતા અને આનંદીપણું
સ્વતઃ મળે છે. કાળી અને જમણી મેરના ગોઠી-
આગે ને ધોડાધડ પડતા લુઓ ત્યારે એક ભતની
પશુવત્તિ અને અનુન વાર્ષિક જતાં આવી બધ.
આંખ લાલચોળ થઈ ચોમેર લોહી બતાવે અને
ધીલરના ભયપ્રવાહમાં હારો વર્ષનું મનુષ્યત્વ
ધોવાઈ જાય.

હિંમતસિંહઃ પણ એ લોહી રેડ્યું-એ લાઇ-
ઓનો મરો વેડો એ મું મુનીઅન નેક મારે ?

દેવીસિંહઃ તોપનો કુમાડો આવતો હોય ત્યારે
ક્યા વાવટો નવિ લડો છે તેનું ભાન ન રહે.
ફક્ત એ ખજ તે દેશનો કીર્તિસ્થંભ-એ
વાવટો તે માતાનું એક માત્ર વસ્ત્ર જેવું લાગે.
અને તેથી તેની આસપાસ લાખો લાઇઓ હણાય
તો પણ એક અરડાટી પણ ન નીકળે.

હિંમતસિંહઃ શાખાશ. લાઇ [તેનો વાંસો
ઠોકે છે.] તું તો ખરો રજવીર થઈ આવ્યો.
મારા સસરાને માનપાનની ઘેડછા અને તને
તારા રજસંભામની ધુન લાગી છે. ઉલ્લ આપણી
ગુલામગીરીની નીશાનીઓ છે. આખરે તું
ખુશ હોય-તારી જીંદગીમાં સતોષ માનવો

રોકવાનો છે ?

દેવીસિંહઃ એક અઢવાડીઉં. તું બણે છે કે મેં
મારે માટે શી વ્યવસ્થા કરી છે ?

હિંમતસિંહઃ ના. પણ હવે સેવક મોજી
છે ત્યાં સુધી તારે મુંબાવાની જરૂર નથી
સસરાજની તીજેરીનું તળાઉ શોધવાનો પ્રયત્ન
કરું છું તેમાં તું પણ સામેલ થઈ જા.

દેવીસિંહઃ [સ્મિત હાસ્ય કરી] મેર્સી બોણ
પણ જે સાંભળ્યાપણી મરજી મને રાજમાં
રાખવાની હતી પણ આપણને એવી પ્રતાપાની વે
ન ગમવાથી ફોજમાં જવાની. આપણે પરવાનગી
લીધી. અંગ્રેજીની નોકરી કરવી બાપુને ઠીક તે
નજ લાગે, પણ તારા જેવાની ઉદારતા અત્ય
લવવાની તક ન મળે એટલા માટે ૩૦,૦૦૦
વર્ષાસન કરી આપ્યું. પણ મુંબાઈમાં કે પેરીસમાં
૩૦,૦૦૦ તો ૩૦ દીવસ પણ ન ચાં
એટલે આપણે તેજ દીવસથી એવો નિઘ્ઘ કાં
કે ૩૩૦ દીવસ રોજ શ. ૫) પર રહેવું અને ૩૦
દીવસમાં બાકી સહુ ખલાસ કરવું. પહેલે વર્ષ
લંડનમાં, બીજે વર્ષ પેરીસની પરીઓમાં, ત્રીજે
બર્લિનના જેલરોમાં, ચોથે રોમની રમણીઓમાં
પાંચમે ઇસ્ટિંબુલની સલેહગાહમાં અને છ
યુરોપઆખાના પ્રવાસમાં એકએક મહીને
હીંદુસ્થાનના અંગ્રેસર રાજ્યની માફક રહેવામાં
લાગ્યો. અને આજ સાત વર્ષ પછી તમમી
મુંબાઈ નેહરું.

હિંમતસિંહઃ વાર, પણ તું અહીં રહે ત્યાં સુધી
ઉતારો બીજે ક્યાં પણ કરીશ તો મારી સારે
અટલ દુસ્મનાવટ થશે.

દેવીસિંહઃ પણ તું તારા સસરાને ઘેર.....

હિંમતસિંહઃ પણ મેં તને ચીતાર આપે
કે નહીં ? વેપારીની દીકરી હજી રાણીવાસલ
આરસામાં રાણીનેજ રોજ જેવામાં એટલી
મસજીદ છે કે બગીચાની પેશી મેરના બંગલામાં

તું શું કરેછે તેની એને ખબર પણ નહીં પડે હજાર રૂપીઆ હીંદુ યુનીવર્સિટીમાં આપવાથી અને કિશોરબાણુ તો બામાણનો નવો અવ- સરકાર નારાજ થશે કે કેમ તે તપાસવા શેઠ તાર છે. રજવાડાની ખોટ પુરી પડવી તેજ સેક્રેટરીને મળવા આવ્યા હતા ત્યારે આ સેવક એમના જીવનનું સાર્યક એટલે હવે એ પોતાને ત્યાં એજ સાહેબને માગનારાના કળકળાણથી સ્વર્ગમાં માને છે. તારી રેજીમેન્ટમાં તો કોણ બચવાના છંડાળની શોધમાં મળવા ગયા હતા. જાણે કેમ ચંદ્રવતો હશે. પણ જ્યારથી હું દશ હજારમાંથી રકમ રૂ. લાખની થઈ ગઈ અને જમાણ્યોની દુકડીમાં ચાકર થયેા ત્યારથી હુંજ હીંદુ યુનીવર્સિટીને બદલે હિંમતકુમારના કેસમાં ફોમરણ બ્લેક સાહેબની બેઠમીની જગ્યાનાં તારા- ફોજદાર, હુંજ જમાદાર, હુંજ દફતાર અને દેવીનું માથું કંપું અને તેને ખુશ રાખવા ખાતર ફુંજ સીપાહસાદાર, સૈનિક બંદા અને સેનાપતિ એટલો બોમ આપવામાં આપણને આંચકા સાચ્યા સેવક. [બન્ને જણ હસે છે અને હાંસે છે. દર વાળ ભણી જ્યાં સામે છે] નહીં. લમકાલે કન્યાદાનમાં બીજા ૧૦ લાખ આપ્યા, અને બંગ્લો ગાડી નોકર ચાકર વધારા માં [કિશોર બાણુનો અવાજ સંભળાય છે.]

દેવીસિંહ: પણ આ કિશોરમલની એજબાણુ પાંચ થઈ ?

હિંમતસિંહ: મુખાર્થ મેંટરીએટમાં દશ પછી બે સાબળ. સસરાજી મુખાર્થે આવે છે. (આ રસિક નાહકનો વધુ બામ આવ્યા અકમાં)

પૂત્લીને અને કોઈ સ્ત્રી-પિત્રને એકજ વખતે ૧૨ લાખ આપેલો તો એક પત્ની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા કર્યા પછીજ બીજો ચર કરશે. રખેને ૧૨૦ અદલખદવ થઈ જાય !

આપણે રજપુતોને (ખુરશીપર બેસી જઈ) હોથ તો ખસ ! મુંબઈમાં કેટલો વખત રોકાવાનો છે ?

દેવીસિંહઃ એક અઠવાડીક. તું જાણે છે કે મેં મારે માટે શી વ્યવસ્થા કરી છે ?

હિંમતસિંહઃ ના. પણ હવે સેવક મોલુદ છે ત્યાં સુધી તારે મુંબઈવાની જરૂર નથી. સસરાજીની તીજોરીનું તળીઉં શોધવાનો પ્રયત્ન કરું છું તેમાં તું પણ સામેલ થઈ જા.

દેવીસિંહઃ [સ્મિત હાસ્ય કરી] મેસી બોકુ. પણ જે સાંભળ્યાપાણી મરજી મને રાજમાંજ રાખવાની હતી પણ આપણને એવી પ્રતાપાની વેઠ ન ગમવાથી ફોજમાં જવાની આપણે પરવાનગી લીધી. અંગ્રેજીની તોકરી કરવી બાપુને ઠીક તો નજ લાગે, પણ તારા જેવાની ઉદારતા અતુલવવાની તક ન મળે એટલા માટે ૩૦,૦૦૦ તું વર્ષાસન કરી આપ્યું. પણ મુંબઈમાં કે પેરીસમાં ૩૦,૦૦૦ તો ૩૦ દિવસ પણ ન ચાલે. એટલે આપણે તેજ દિવસથી એવો નિશ્ચય કર્યો કે ૩૩૦ દિવસ રોજ ૩૧. ૫) પર રહેવું અને ૩૦ દિવસમાં બાકી સહુ ખલાસ કરવું. પહેલે વર્ષે લંડનમાં, બીજે વર્ષે પેરીસની પરીઓમાં, ત્રીજે વર્ષેનિના જેલરોમાં, ચોથે રોમની રમણીઓમાં, પાંચમે ઇસ્તંબુલની સલેહગાહમાં અને છઠે મુરોપઆખાના પ્રવાસમાં એકએક મહીનો હાંદુસ્થાનના અગ્રેસર રાજાઓના માથે રહેવામાં ગાળ્યો અને આજ સાત વર્ષ પછી તમારી મુંબઈ જોઈશું.

હિંમતસિંહઃ વારુ, પણ તું અહીં રહે ત્યાં સુધી ઉતારો બીજે ક્યાં પણ કરીશ તો મારી સાથે અટલ દુશ્મનાવટ થશે.

દેવીસિંહઃ પણ તું તારા સસરાને ઘેર.....

હિંમતસિંહઃ પણ મેં તને ચીતાર આપ્યો કે નહીં ? વેપારીની દીકરી હજી રાણીવાસના આરસામાં રાણીનેજ રોજ જોવામાં એટલી મશગુલ છે કે બગીચાની પેલી મેરના બગવામાં

આપણે રજપુતોને (ખુરશીપર બેસી જઈ) હોથ તો ખસ ! મુંબઈમાં કેટલો વખત રોકાવાનો છે ?

દેવીસિંહઃ એક અઠવાડીક. તું જાણે છે કે મેં મારે માટે શી વ્યવસ્થા કરી છે ?

હિંમતસિંહઃ ના. પણ હવે સેવક મોલુદ છે ત્યાં સુધી તારે મુંબઈવાની જરૂર નથી. સસરાજીની તીજોરીનું તળીઉં શોધવાનો પ્રયત્ન કરું છું તેમાં તું પણ સામેલ થઈ જા.

દેવીસિંહઃ [સ્મિત હાસ્ય કરી] મેસી બોકુ. પણ જે સાંભળ્યાપાણી મરજી મને રાજમાંજ રાખવાની હતી પણ આપણને એવી પ્રતાપાની વેઠ ન ગમવાથી ફોજમાં જવાની આપણે પરવાનગી લીધી. અંગ્રેજીની તોકરી કરવી બાપુને ઠીક તો નજ લાગે, પણ તારા જેવાની ઉદારતા અતુલવવાની તક ન મળે એટલા માટે ૩૦,૦૦૦ તું વર્ષાસન કરી આપ્યું. પણ મુંબઈમાં કે પેરીસમાં ૩૦,૦૦૦ તો ૩૦ દિવસ પણ ન ચાલે. એટલે આપણે તેજ દિવસથી એવો નિશ્ચય કર્યો કે ૩૩૦ દિવસ રોજ ૩૧. ૫) પર રહેવું અને ૩૦ દિવસમાં બાકી સહુ ખલાસ કરવું. પહેલે વર્ષે લંડનમાં, બીજે વર્ષે પેરીસની પરીઓમાં, ત્રીજે વર્ષેનિના જેલરોમાં, ચોથે રોમની રમણીઓમાં, પાંચમે ઇસ્તંબુલની સલેહગાહમાં અને છઠે મુરોપઆખાના પ્રવાસમાં એકએક મહીનો હાંદુસ્થાનના અગ્રેસર રાજાઓના માથે રહેવામાં ગાળ્યો અને આજ સાત વર્ષ પછી તમારી મુંબઈ જોઈશું.

હિંમતસિંહઃ વારુ, પણ તું અહીં રહે ત્યાં સુધી ઉતારો બીજે ક્યાં પણ કરીશ તો મારી સાથે અટલ દુશ્મનાવટ થશે.

દેવીસિંહઃ પણ તું તારા સસરાને ઘેર.....

હિંમતસિંહઃ પણ મેં તને ચીતાર આપ્યો કે નહીં ? વેપારીની દીકરી હજી રાણીવાસના આરસામાં રાણીનેજ રોજ જોવામાં એટલી મશગુલ છે કે બગીચાની પેલી મેરના બગવામાં

હિંમતસિંહઃ પણ એ લોહી રેડવું-એ ભાષ-ઓનો મરો વેઠવો એ શું યુનીઅન નેક માટે ?

દેવીસિંહઃ તોપનો કુમાડો આવતો હોય ત્યારે ક્યા વાવટા તીચે લડો છો તેનું જ્ઞાન ન રહે. ફક્ત એ ખજા તે દેશનો કીર્તિરંધલ-એ વાવટો તે માતાનું એક માત્ર વસ્ત્ર જેવું લાગે. અને તેથી તેની આસપાસ લાખો ભાષઓ હણાય તો પણ એક અરડાટી પણ ન નીકળે.

હિંમતસિંહઃ સાચાશ. ભાઈ [તેનો વાંસો ઠોકે છે.] તું તો ખરો રણવીર થઈ આવ્યો. મારા સસરાને માનપાનની પેટજા અને તને તારા રણસંગ્રામની પુન લાગી છે. ઉભય આપણી ગુલામગીરીની નીરાણીઓ છે. આખરે તું ખુશ હોય-તારી છાંદગીમાં સંતોષ માનતો

તું શું કરે છે તેની એને ખબર પણ નહીં પડે હવે રૂપીઆ હોંડુ યુનીવર્સિટીમાં આપવાથી અને કિશોરબાળુ તો જામાદારનો નવો અવ- સરકાર નારાજ થએ કે કેમ તે તપાસવા શેઠ તાર છે. જળવાડાની ખોટ પુરી પાડવી તેજ સેફ્ટરીને મળવા આવ્યા હતા ત્યારે આ સેવક એમના જીવનનું સાચું એટલે દેવે એ પોતાને ત્યાં એજ સાહેબને માનનારાના કળકળાણથી સ્વર્ગમાં માને છે. તારી રેજીમેન્ટમાં તો કેટલું બચવાના છલાશની શોધમાં મળવા ગયો હતો. બંને કેમ મળાવતો દરો. પણ બ્યારથી દુઃ જમાઈએની દુકડીમાં ચાકર ઘણા ત્યારથી હુંજ હોજદાર, હુંજ જમાદાર, હુંજ દશદાર અને હુંજ સીપાઈસાહ્ય, સિનિક બંદા અને સેનાર્ધન મેવડ. [બંને જણ દસે છે અને ઉડે છે. દર પાખ જળી જળા સાને છે]

દેવસિંદ. પણ આ કિશોરમવતી એજબાળુ ક્યાં મળે ? મા [કિશોર બાથુનો અવાજ સંભળાય છે.]

હિંમતસિંદ. મુખર્જી મહારીએટમાં દસ પણ જો સાંબળ. સસરાજી મુલાકાતે આવે છે. (આ રક્તિ નારંગના વડુ જાત આપવા અકમાં)

પૂર્તીને અને કોઇ સી-મિચને એકજ વખતે પત્ર સમવા એસો તો એક પક્ષની સપૂર્ણ બચસ્થા થઈ પછીજ બીજીને શરૂ કર્યો : રહેને પત્રો અદ્યજાદસ થઈ બનવ ।

રામ જામદગ્નેય

(પરશુરામ)

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, એડવોકેટ.

આર્થ જીવનનો પ્રારંભ થતો. આર્યોની મુખ્ય ગતિઓ પંચમમાં વસી હતી; કેટલીક ગતિઓએ આગળ વધી ગંગા ને યમુના ને તીરે રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં; બીજીઓ મયુરાનો પ્રદેશ છોડી, છેક નર્મદાના તીર પર આવી વસી હતી. ધીમે ધીમે આ દેશના અસહ વતનીઓ-માગલોકો, દસ્યૂઓ, દૈત્યો પાછા હડતા જતા હતા.

પણ આર્થજીવનનું કેંદ્રસ્થાન હતું સરસ્વતીને કબજાવતીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આજના સરહદ જીલ્લાની આસપાસ. તેજ ખંડે આર્યાવર્ત હતું. તેજ આર્યોની પવિત્ર ભૂમિ હતી. ત્યાં યદુ ને પુરુ, જરત ને ત્રિત્સુ પુત્રે, અતુ ને દુહ્યુ, જન્હુ ને જુથ ગતિઓ વાસ કરી રહી હતી. ત્યાં આર્યસંસ્કાર ને ધર્મના સ્થાપક મહર્ષિઓ-વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ ને અંગિરા, ગૌતમ ને કપવના આચર્યો-માંથી નીકળતો દિવ્ય ઋચાઓનો ધ્વનિ આર્યોના ઉત્કૃષ્ટ આત્માને રાજ્યોમાં વ્યકત કરી રહ્યો હતો.

આ ભૂમિમાં જે રાજ્યો સત્તા જોગવી તે ચક્રવર્તિ; જેણે તપ આચર્યું તે ઋષિ; જેણે ઋચા ઉચ્ચારી તે મંત્રદ્રષ્ટા; જે પ્રયાગો પડી તે આચરણનું ધોરણ; અને જે સંસ્કારો પ્રગટ્યા તે ધર્મકર્મનાં મૂલ. અને છેક વારાણસીના તટથી તે નર્મદાના તટ સુધી પ્રસરી રહેલી બીજી આર્યગતિઓ વિમહો કરતી, રાજ્યો સ્થાપતી, આગળ વધતી; છતાં પ્રેરણા મારે, ઉત્તેજન તેમજ છેવટની શાંતિ મારે આર્યાવર્ત તરફ દરતી.

આ આર્યાવર્તમાં રહેનાર ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ, ને સંસ્કૃત જરત ગતિના વિશ્વામિત્ર હતા; તે ઋગ્વેદની મુખ્ય ઋચાઓના કર્તા હતા અને પુરુ અને ત્રિત્સુ ગતિના વિમહમાં એકમેકની સાથે અવારનવાર ભાગ લેતા. જે સંસ્કાર ને પવિત્રતામાં તેની દાર્ઢ હરીશાહ કરે તો માત્ર વસિષ્ઠ મુનિજ હતા.

આ વિશ્વામિત્રના પિતા ગાધિન (ગાધી) જન્હુ કુલના હતા. તેને ત્યાં જુથગતિના અને કાવ્ય કુલના આર્વ ઋચીક આઘ્યા. ઋચીકે હજાર સ્થામકણ્યાં ધોડા ગાધીને આપી રીઝવ્યા, અને તેની પુત્રી સત્યવતી સાથે લગ્ન કર્યું.

જે જુથગતિના નેતા ઋચીક હતા તેઓ અગ્નિ-પૂજક ઋષિઓ હતા; તેઓ મંત્રજનનિષ્ઠામાં કુશલ મનાતા ને અથર્વ વેદ તેમનોજ ગણાતો; અને તેમણેજ અગ્નિને અવનીપર આપ્યો એવો તે દાવો કરતા હતા.

તેમના એક પૂર્વજ કવિ ઉશનસ (શુક્રાચાર્ય) અનાર્થગતિના આદિ શુરુ હતા. તે પુરુ યદુ, અતુ, દુહ્યુ અને પુર્વેષ્ઠ એ પંચજનોના મૂલ પુરુષ મનાતા યથાતિ રાજના સસરા હતા. તેમના આચાર વિચાર આર્યાવર્તની નજરે વિશ્વામિત્ર કે વસિષ્ઠ જેવા શુદ્ધ નહોતા; પણ એ પવિત્ર પ્રદેશની બહારજ્યાં આર્યોના સંસ્કાર ધણા શુદ્ધ રહેતા નહીં, જ્યાં અનાર્થો જોડે સમાધાન ને સંજમ કરવાં પડતાં ત્યાં જુથગતિનું ધાર્મિક બલ ધણું સન્ન હતું.

આ બૃથએ માત્ર ધર્મગુરુની પદરીથી ગયલા નહીં. તેઓ અગમ યોદ્ધા હતા, અને આર્થાવર્તમાં પણ વસેલી ઘણી આર્થજનિઓની પડખે ઉભા રહી તેઓ લડતા. મદુ, હર્વસ ને, દુશુ ભતિની તે મદદે હતા, પકથ અને શાષતિના પણ તે શાશીક-હતા; અને જોકે આર્થાવર્તના સારકારિક જીવનમાં તેમનું સ્થાન ઉતરતું હતું ખરું પણ ત્યાના રાજ કીય જીવનમાં તો ભાર્યેવેળું સ્થાન અનન્ય હતું.

માધીના જામાના કચીકે સ્તવવતીને વીશે જમદગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યાં. જમદગ્નિ ને વિશ્વામિત્ર-ભાજેજ ને મામા-સાથે જન્મ્યા ને સાથે ઉછેર્યા સાથે છે; અને ભાજેજ પણ મામાની સાથે આર્થ-વર્તમાંજ રહી, ઉંચા આર્થ સંસ્કાર પામ્યા હોય એમ જણાય છે. અગ્રવેદમા એક કથાના સહ યોગક જમદગ્નિ અને વિશ્વામિત્ર બન્ને છે.

પણ કચીકઓર્વની ખરી સત્તા ને પ્રતાપનો મદિમા તો આર્થાવર્ત બહારજ પ્રવર્તતો. સિંધુ થી ભાગીરથી ને મદુરાથી નર્મદા સુધી તેની હાક વાગતી. કચીક કળિના આત્મજ જમદગ્નિ સત્ત્વિક રતિના હતા. પિતા દેવેનોક પામ્યા, તે વખતે તે ધિવાકુ વંશની રાજકન્યા રેલ્હા સાથે લગ્ન કરી આર્થાવર્તનું નિર્મલ ને સરકારી જીવન વીતાવના હતા તેને ચાર કે પાંચ પુત્રો હતા જેમા નાનામા નાના રામ જેમનો જન્મ વૈશાખ સુદ ત્રીજને દિવસે થયો હતો એમ મનાય છે, તે સર્વ સાક્ષ્ય પણ હતા. તેની રંગેમા જગજીવના અગ્નિપૂજક બૃથએ નું પ્રતાપી યોદ્ધા વહેતું હતું. અને કથિક ને સદસાનું જ્યેષ્ઠે આદરેલા અપાનક વિમદેહમા ભાગ લઈ તેમણે ટીપ્ અને મહત્વાકાંક્ષા પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. કાલ્યે જેવા અગમ યોદ્ધાઓનું નેતા-પણું તેને કાવ્યી વચે મળ્યું હતું અને છતાં તે ઉછર્યા હતા વિશ્વામિત્ર ને જમદગ્નિના યોગામા, સરસ્વતી ને દરદરનીને તીરે, જ્યાં તાણીની શુદ્ધિ નેટથી પ્રિય હતી, તેટલી જ પ્રિય હતી જીવનની નં-સ્કારિતા, જ્યાં સામાજ્યેનાં પ્રિંદાસન કરતાં પણ

અધિક મળતું હતું અગ્નિપદ અને જ્યાં આર્થ સંસ્કારોનું રક્ષણ એ મનાતું હતું સંસ્કારાત્મક જીવનનું સારસ્વ.

આ શુવકની પ્રથમ કસોટી બાપે કરી. મામા યોદ્ધામાં ધિવાકુએનો સ્વરહેદ હતો. આર્થેએ નિર્મેસા નીતિના પથનો તેણે ત્યાજ કર્યો. મૃતિકાવતીના રાજ ચિત્રરથનો તેને મોહ થયેલ. આ કૃત્ય તે સમયના આર્થાવર્તના યુરોની જેમ સિદ્ધ જમદગ્નિને અજ્ઞાત જણાયું. તેણે પુત્રને શાસન કર્વે કે માતાનો વધ કરો. મોટાભાઈ એએ તે શાસન મથિ મદબ્યું નહીં. પણ રામના હરથમા પિતાની આજ્ઞા ને માતાની શુદ્ધિ માન્યનેદ કરતાં વધારે હતાં. તેણે પિતાનું શાસન સ્વીકાર્યું; માતાનું માથું ધારી શુદ્ધ કર્યું.

આ વખતે મદુરાથી તે નર્મદા સુધીનાં પ્રદેશમાં ખર જોર જે આર્થજનિઓના સમૂહનું હતું તેનો ખરો સત્તાધીશ અનૂપદેશની મહિષ્યનીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે દૈહ્ય ભતિનો સદસાનું જીવન ધારેલો-અનૂન કાનવીય હતો,

પૂર્વમાં ચર્મજવતી (ચંબલ), પશ્ચિમે સમુદ્ર, દક્ષિણે નર્મદા ને ઉત્તરે આનર્ત (ઉત્તર મુજરાત) એ આ અનૂપદેશની સીમાઓ હતી. મહિષ્યની નગરી બરુચથી દશગર માધ્ય પૂર્વે પશ્ચિમ તરફ દેવા તીરે આવી દોલી જોઇએ.

સકસાનુંનની દુર્ગમાં સત્તાથી અસલ વતની-એ નામયોદ્ધા કાંપના હતા, તેની દરીવાઈ ફાજ થી રાવણ પણ ગાસતો હતો. અનૂપદેશમાં પહેલે થી બૃથએ આવી વસ્યા હતા, એટલે શરૂઆતમાં દૈહ્યો અને બૃથએમાં મેલો હતો. પણ જેવો અજીનનો પ્રતાપ હતો, તેવોજ તેનો મર્દ હતો. આવા અનેક ભતિના અને આટલા મોટા સામ્રાજ્યના ધણીને નાનકડા આર્થાવર્તનો કીસાજ રહ્યો નહીં. તેને ત્યાંના નાનકડા રાજ્ય-ઓની થીક નહોતી; ત્યાં તપ આચરતા મહાત્માઓની પરવા નહોતી, ત્યાંના સંસ્કાર માટે તેને

માન નહોતું. તેના રાજ્યમાં રહેલા ભૂગુઓ માટે પણ તેનો તિરસ્કાર વધતો જતો હતો.

મથુરાથી આર્યાવર્ત તો માત્ર એકજ ગણ હતું. તેણે વસિષ્ઠનો આશ્રમ બાળ્યે; ભૂગુઓની ગાયો છુટી; આર્યાવર્તમાં ચારે દિશાએ આશ્રમોં ચેતાવા માંધા. કાષ્ઠએ ધાતુ નહોતું કે આર્યાવર્તનો એક રાજા પ્રજાવર્તની આ દશા કરશે.

એક દિવસ રામ પિતાને આશ્રમે આવ્યા. આશ્રમમાં અલુન રાજા આવી ગયાનાં ચિન્હો હતાં. ઋષિઓ નજરે ચઢ્યા નહીં; ગાયો અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી; પશુકુંડીઓ બળતી હતી. રામ કારણ સમજ્યા. તેણે અલુનની પુંઠ લીધી, તેને પકડ્યો અને મારી નાંખ્યો.

હેઠમે વેર લેવાતરસી રજા અને જ્યારે પરશુ-રામ આશ્રમમાં નહોતા સારે તેમણે તક સાધી જન્મદગ્નિનો છવ લીધો.

જ્યારે ચેતાના સાત્વિક પિતાને મરેલા પહેલા જોયા, ત્યારે રામના હૃદયમાં કેવળની પ્રગંઠ જવાલા ભલુકી. અગ્નિને પ્રગટાવનાર અને દેત્યોને અમર કરનારા પૂર્વજોના યર સંસ્કારે પોષાયેલો તેનો પ્રાઠ આત્મા પ્રજ્વલી ઉઠ્યો.

તેની હાકે આર્યાવર્તના ત્રાસેડા યોદ્ધાઓમાં છવ આંચો; નર્મદાથી સિંધુ સુધી ભૂગુઓ, કાળો ખુનતરસ્યા થયા. વીશ્રેલા આર્યાવર્તની મૂર્તિ સમો આ વીર હૈહયોની પાછળ પડ્યો. સરસ્વતીથી નર્મદા સુધી તેઓની પુંઠ પકડી. સ્વયંત પંચક ક્ષેત્રમાં હૈહયોના રૂધિરથી પાંચ ધરો ભર્યાં. માદિ-ખમતી લીધું અને પિતાનું શ્રાદ્ધ સહસ્રાલુનના પુત્રોના લોહી વડે કર્યું.

જવાબાસ્પી પર્વત ઘટયો હોય તેમ આવ-યોદ્ધાઓએ રામના નેતાપણા નીચે અનેક જાતિઓ જોડે વિગ્રહ આદર્યા અને આ વિજયી સેનાની પાછળ પાછળ આવતા આર્યાવર્તના ઋષિઓએ આર્યસંસ્કાર, આચાર ને વિચાર ચારે દિશામાં પ્રસારી દીધા; અને આગળ વધતી આર્ય

જાતિઓ જે માતૃભૂમિથી દૂર જતાં તેના સંસ્કારો વિસરી, જતી હતી તેમાં આર્યવર્તની એકતાનતા પ્રસરાવી દીધી.

પરશુરામના પ્રતાપે હિમાલયથી રેવા સુધીના પ્રદેશોમાં રાજ્યોની ઉચ્ચપાયાલ થઈ ગઈ; ધણી જાતિઓ હતી ન હતી ચણ આર્યોની વિજયી જાતિમાં મળી ગઈ. અને મહાભારતના યુદ્ધ વખતે જે રાજ્યો હતાં તેનાં બીજો વવાયાં.

રામના વિગ્રહોની પરંપરા એકવીસ વારની નક્ષત્રીથી, આર્યોની સંસ્કૃતિ આખા પ્રદેશમાં એવી પ્રસરી ગઈ કે આર્યાવર્ત બૃહત્ થયું. તેની સીમા સરસ્વતીને દૃષ્ટવતી નહીં પણ હિમાલય અંતે નર્મદા ગણાવાં. અંતે કૃતવ આર્યોએ આ વીરને ઇશ્વરના અવતાર લેખી સદાને માટે દેવમંદિરમાં રથાન આપ્યું.

નર્મદાની ઉત્તરે આર્યસત્તા ખેસાડી, આખા દેશને નવું જીવન નવી સંસ્કૃતિ ને નવી એકતાનતા આપી, તે અનૂપદેશમાં આવી રહ્યો.

પુરાણો કહે છે કે કશ્યપને પૃથ્વી દાનમાં આપી તેણે સમુદ્ર પાસે શૂપારિક દેશ માંગી લીધો, ને ત્યાં જન્મ વસ્યા.

સહસ્રાલુનનો જે અનૂપ દેશ હતો તેને -કેટલોક ભાગ-એટલે અંકાતના અખાત-થી તે સોપારા સુધીનો દરીયા કાંઠોનો પ્રદેશ તેજ શૂપારિક દેશ ગણાતો. આ શૂપારિકની મુખ્ય જગ્યાઓ જયતીથ ને પાછળથી ભૂગુકે. (ભરંચ) આલેખાનું તે; જન્મદગ્નિય તીર્થ, નર્મદાના સંજમ આગળ પરશુરામનું ક્ષેત્ર હજી છે તે; અને એક ક્ષેત્ર નાશક આગળ જેનું સ્થાન હજી યોગકસ કરી શકાયું નથી; શૂપારિક નામ આજે પણ 'સોપારા'માં મોજુદ છે.

જ્યારે ધર્મરાજ વનવાસ નીકળ્યા ત્યારે આ તીર્થોમાં ક્ષર્ણ હતા; અને ત્યાં રામ જન્મદગ્નિયનાં રમરણો તાળી કરી પુનિત થયા હતા. અને મહાભારતના યુદ્ધ સુધી પરશુરામના વંશજો કે

શિષ્યોઃ શુદ્ધકલ્યાણાં
એવા પ્રવીણ હતા કે
મોશમાં મોટા વીરો
તેમની પાસે શિક્ષણ
લઈ રાત્રનાજ ખેતે
શિષ્ય' છે એમ માન-
વામાં મચરૂરી
માનતા.

* * *

પરશુરામ યદ્ય
ત્વા પત્ની ક્ષયી
મદીએ સુધી આર્થો-
ના છવનમાં સ્વપત
જુરમે, હતે, તેઓ
વિરોધ તરીકે આ
દેશમાં આરે તરફ
ધુમી રજા હતા
પોતાનાં રાજ્યો
સ્થાપવા, પોતાના
સંસ્કાર પ્રસારવા
એજ તેમનું નિર્ણય
મદ્ય રહેતું; તેમના
સંસ્કાર, સ્વપદાર ને
રાજ્ય કારભાર માં
અનિયમિત માન.

સદસાત્ત્વ અને પરશુરામ વચ્ચેનું યુદ્ધ દર્શાવતું એક પ્રાચીન ચિત્ર.

વતાની પ્રતાપી નયેત ક્ષમક્રમતી, તે વખત
તેમને આદ્ય' જુદો હતો અને એ આદ્યને
જે ઈશ્વરના આવનારમાં તેમણે પ્રતિમાન કર્યો
હતો તે પરશુરામ. તે મહર્ષિ હતા, સંસ્કારની
ઉચ્ચતાના પ્રતિનિધિ હતા, અને વળી ભવંકર
ને કુશલ, પ્રતાપી ને આગ વિરોધતા હતા. કૃષ્ણ
પૂજના સમય પહેલાંના દ્વિતીય લેખકોની કલ્પના-
દક્ષિણ જુલકાવના પદપર ચીતરાએલા એ નરની
કારક વિદેશની મહતાના મુખની મુરામ યદ્ય

જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ આર્થાવર્તના છવન ને
સાહિત્યમાં અધિષ્ઠાતા તરીકે અપૂર્વ સ્થાન ભોગવે
છે, તેવું સ્થાન ઇ. સ. એથી કે પાંચમી સદી પહેલાં
પરશુરામ ભોગવતા. ત્યાર પછી દેશમાં અપારે
ઘોષનો જુરસો થયો, અપારે વિવાસનો શોખ
વધ્યો, અપારે તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર થયો, બહિષ્
માર્ગની જરૂર જણાઈ ત્યારે આ સ્થાન શ્રીકૃષ્ણને
મળ્યું, ત્યારે તે મનુષ્ય મદી નિષ્ક્રમ થયા, મોઢા
અને જલ્પ મદી ઈશ્વર થયા, મુસદ્દી મદી યોગીન્દ્ર
લેખાયા, વિવાસી મદી બાલમયાચારી ગણાયા

ત્યાં સુધી ઇશ્વરનો આક્રમો અવતાર વેદવ્યાસ કૃષ્ણ
દેખાયન ગણાતા; કૃષ્ણ વાસુદેવ-નહીં.

આર્યોની કલ્પનાશક્તિ આ વીર જામદગ્નેયથી
એવી ઉત્તેજીત થતી કે, અનેક ગુણલક્ષણે પરા-
ક્રમનું સ્થાન તે હતા એમ મનાવું. તે વિશ્વામિત્ર
ઋષિની બેનના પૌત્ર હતા. બૃગુવંશના જામદગ્નિ
ઋષિના પુત્ર હતા, એ ઈદ્વાકુ રાજાના દોહિત્ર
હતા. તે ઋષિને રંભાડનાર અછત સહસ્રાર્જુન
ના કાલ બન્યા. એણે કાર્તિકેયની સ્પર્ધામાં
કૌંચ પર્વતને પોતાના શરથી આરપાર વીધી
નાખ્યો. તેણે પૃથ્વી એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરી-
છેલ્લી વાર આખી યસુંધરા યજ્ઞ સમયે ઠાનમાં
આપી દીધી, એક યુગ પછી પશુ તેનું ધનુષ્ય
શબલુથી ન ઉપડ્યું, ઇશ્વર અવતાર રામ દાશરથી
જ તોડી શક્યા. તેણે ભીષ્મને, બળદેવને, કલ્યુને
શસ્ત્રવિદ્યા શીખવી, વિદેશ બોગયતા થીકૃષ્ણને
સલાહ આપી. સહસ્રાર્જુનથી શ્રીકૃષ્ણ-કેટલા
વીરોની પરંપરા, કેટલો લાંબો કાલ, કેટલા
પ્રતાપી યુગો તે યુગાંતરો, અને છતાં-આયેન્ના
આદર્શ તેનો તેજ વિજયની પ્રચંડ મહેઝાની

બ્લકંત મૂર્તિ સમા મહર્ષિ-અધર્મનું અભ્યુ-
ત્યાન કરવા પ્રગટેલા મહેશ્વરનો અંશ.

કવિવરવાલ્મીકિએ આ મહાપુરુષનું અદ્ભુત
ચિત્ર આલેખેલું છે. સીતાનાં લમ થયા પછી દશરથ
રામને લઈને પાછા ફરતા હતા તેવામાં—

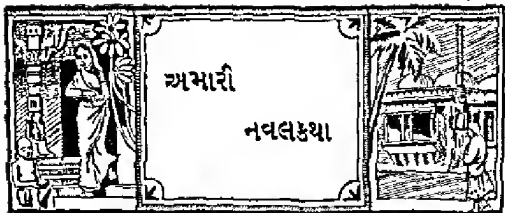
“વાયુ” પ્રાદુર થયો, કંપી રહી મેદિની,
પાત લાગ્યો થવા તહીં મહા દુમતલો;
સૂર્યાવારિત અધારથી, સર્વ અદશ્ય યદ્યર્થદિશા
ભસ્મસંપ્રત્ત^૧ સહુ મૂઢ સેના યદ્ય^૨
માત્ર ચૈતન્ય ધરીને રહ્યા

દશરથ વસિષ્ઠ ઋષિ અન્ય ને શાધવો.
ઘોરતમમાં થયું, સર્પજલ ભસ્મ થી છત્યું^૩.
તે સમય નૃપતિપર દશરથે તત્ર દર્શન કર્યાં
ભીમસંકાશ^૪, ધરી મંગલ જટા શિરે

રાજવીમર્દન^૫ મહાન નર,
કેવલ અસલ કાલાશિ ને પરમ દુર્ધર્ષ કૈલાસ સમ
અજાગીત તેજથી દીપ્ત, દુર્દર્શ સામાન્યને,^૬
મુકીને પરશુ નિજ રકંઠપર,
કરમહી વીજળીસમ ધનુષને ઉમ્મશર
શ્રેષ્ઠ સાક્ષાત ત્રિપુરધ^૭ શંકર સમા
જામદગ્નેય^૮ ભાગવંતણાં^૯

૧ તોફાની. ૨ યુગથી વીરાયેલી. ૩ ઢંકાયેલું. ૪ ભયંકર બોલ્યા. ૫ રાજબોનેજ સંહારનાર. ૬ સાધારણ
લોકને ન દેખાય એવા. ૭ ત્રિપુરાસુરનો સંહાર કરનાર. ૮ જામદગ્નિપુત્ર. ૯ બૃગુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા
૧૦ શ. મનહરરામ મહેતાના રામાયણ બાલકાંડના તરનુમા પરથી.

લેખક-

ગા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા સબ, માહિત્ય સંસદ.

મિત્રકાર ૨૨ ચોરસફૂટ.

(અનુસંધાન ચિત્ર અકના ૫૪૪૮ થી.)

૭ મહા દમણા હું કૈનવાવાની કાષી વીસે સાંભળતો નથી. કદાચ અમારા કેઈ મિત્રે માંથીજ કોઈને એમની સલાહથી બરાબર વીસુ હશે અને તેથી તેણે દુ.ખના માર્ગ ઉંમત થઈને તેનું જીવ ક્યું હોય. બે એમજ હોય તો એ મિત્રનો હું ઉપકાર માનવાની આ ઝાઝો તક લઉં છું.

કેટલોક વખત અગાઉ, આ સલાહ આપવાની ખરાબ દેવમાંથી કૈનવાલાએ મુકત કરવાની ક્ષમિયાથી એ એક કચ્છરમ કથા એમને કહી સંભળાવી હતી આ વાત મેં એક વખત દેનની મુઆફરીમાં એક પુરુષ પામેથી સાંભળી હતી. તે વખતે હું હાલુસ્થાનના જુદા જુદા જાગમા મુસાફરી કરતો હતો. માર્ગમાં દોસ્તીના રોચનથી આગળ જવાને માટે કઈ દેવ અનુકૂલ પડતો એ વીસે અને પોતાને અગર નહીં હોવાથી અમારા કંપાર્ટમેન્ટમાં બેઠેલા એક યાંત્ર દેખાતા થકચકને મેં પુછ્યું "દોસ્તીથી ક્યાં રોચને જવાની કઈ કંઈ દેતો છો?" જવાબમાં મને એ રહસ્યે વજુ આપી દેતો ગણાવી આ ઉપરથી મેં પાછું પુછ્યું, "તેમાંથી કંઈ દેનમાં જવાની તને અને સલાહ આપે છે?"

આ સાંભળતાજ તેની યાંત્ર મુખમુકામાં બધાનક ફેરફાર થયો ગયો. તે લાજગોળ જની ગયો અને પોતાની બેઠક ઉપરથી ઉભો થયો જતા ત્રાક પાડીને બોલ્યો, "દરમખોર, આ પુછિનથી તુ મારી પામેથી મજાક લેવા માગતો હતો કેમ? હમણાજ હું તને સલાહ આપું છું." આટલું કહેનાજ તેણે અજવામાંથી એક રીંવાંતર કઢાડી.

આથી મારો હૃદયને ઇજા થયો અને બે.હું વધારે વિવાદ કરીશ તો મારા શરીરને પણ ઇજા થવાનો સંજય છે એમ મને લાગ્યાથી હું ત્યાંથી ખસીને દૂરના ખુલ્લામાં મારી અને પેલા ગૃહસ્થની વચમા બેએક જાડા મશ્વસોને રાખીને બેઠો.

હું હજી તો આ વિચિત્ર વર્તણૂક સંજોથી વિચાર કરતો હતો. એટલામાં પેલો ગૃહસ્થ મારી પામે આવી પહોંચ્યો. હું ઉઠીને સાંજળ ખેંચવા જતો હતો. એટલામાં તેણે મને હસીને અટકાવ્યો અને કહ્યું, "હું જરા તમારી સાથે અસંખ્યાથી વર્ષો હતો એમ મને જણાયું તેથી ખુવાસો કરવા આવ્યો છું. જ્યારે તમે મારી પાત સંજયલો,

ત્યારે તમને લાગશે કે મારે ઉશ્કેરાઈ જવાનાં સખળ કારણો હતાં. ”

મને એના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ ખેડા એટલે સાંકળ ખેંચવી મેં બંધ રાખી. પછી તેણે પોતાની વાત શરૂ કરી.

“ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં, ” તે બોલ્યો. “ હું ચારી તંદુરસ્તી ભોગવતો. યુવાન

માણસ હતો. અને

બીજાઓનું બહું

કરવાની સ્તુત્ય

અભિલાષા ધરાવતો

હતો. હું બહુ મોટો

વિદ્વાન છું એમ હું

માનતો નહતો પણ

હું એટલું માનતો

હતો કે મારામાં

સામાન્ય વિવેચક-

શુદ્ધિ તો ધણીજ છે

અને જેમજેમ હું

મારી આસપાસના

મનુષ્યોનાં કાર્યો

જોતો ગયો તેમતેમ મને મારી વિવેચકશુદ્ધિ માટે

વધારે સારો મત બેસતો ગયો. આને લઈને ‘તંદુ-

રસ્ત, પૈસાદાર અને ગણા કેમ થયું’ એ નામનું

એક પુસ્તક મારેજ ખર્ચે મેં બહાર પાડ્યું.

મારે એમાંથી નફો ખાવાની ઈચ્છા નહતી. મારે

માત્ર બીજાઓને ઉપયોગી થવું હતું.

“પુસ્તકે મારી ધારેલી અસર કરી નહીં.

બસાએક નકલો ખરી અને પછી ખપતી બધે

થઈ ગઈ. પ્રથમ આથી મને ખોટું લાગ્યું પણ

પાછળથી મેં વિચાર્યું કે નો બીજાં માણસોને

પોતાનાં દુઃખો દૂર કરવાંજ નહીં હોય તો વૃક્-

શાન તેમજેજ છે, મને નથી. આ વિચારથી

મને શાંતિ થઈ અને મેં તે વાત મારા મનમાંથી

કઢાડી નાખી.

“આખરે વર્ષેક દિવસે એક વખત હું ઘરમાં

બેઠો હતો તે વખતે એક માણસ મને મળવા

આપને કંટાળો આપું છું તે માફ કરશો... ‘તંદુરસ્ત, પૈસાદાર અને ગણા કેમ થયું’ એ નામનું પુસ્તક આપે લખ્યું છે ?

આપ્યો. તે સાધારણ માણસ હતો પણ તેની રીત-લાત બહુ વિવેકી અને વિગીત હતી. મેં તેને ખુરશી આપીને બેસાડ્યો. ”

“ ‘સાહેબ, આ વખતે હું આપને કંટાળો આપું છું તે માફ કરશો, ’ તે બોલ્યો. ‘પણ હું બસો માઈસ દૂરથી આપને મળવા આવ્યો છું. ‘તંદુરસ્ત, પૈસાદાર અને ગણા કેમ થયું’ એ નામનું પુસ્તક આપે લખ્યું છે ? ’ મેં હા કહી.

“ ‘આહ, સાહેબ, એ પુસ્તક અદ્ભુત છે, ’ તેણે આગળ ચલાવ્યું. ‘ હું પોતે વિદ્વાન નથી પણ વિદ્વાનને પારખવાની શક્તિ તો મારામાં છે; એટલે હું તો હરેક વખત એમજ કહું છું કે બધા રતનલાલ, તારે કેઈ ખાજતમાં સમાઈ લેવી હોય તો બીજા માયાદોષ કરતોજ નહીં; આ પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક પાસે જઈનેજ

એમની સલાહ મે. (રતનલાલ માફ નામ છે, સાહેબ.) એ જ્યાં માણસ છે અને તારે મારે થું સાક' છે એ કહી શકે એવા છે. આવા વિચાર થી, હું આપની પાસે આવીએ છું, સાહેબ.

"તે આટલું ભોળીને જરા અરકશે. એ તેને અત્યંત ને. પ્રાણ હવે એટલે તેણે ક્યાંય. એની વાત ઉપરથી એમ જણાય છે તે તમ કરતા મારનો દનો પણ ઠોળી મારે પરજીત એ પોતે નાશી કરી શકે નહોતો. એણે મેં ક્યાં પચાંડ કરી હતી. એક બહેની, પંચાલ અને અપકાવાળી હતી અને પીછે થોડું પલ્લુ બહેની ગરીબ, મોટા ભદોળા કુટુંબમાંથી એક હતી. આથી હું પુછાવો. ઠોળ નહીં પુછાવે આથી રીતે કોઈ મનુષ્ય પોતાના આખા જીવનના મુખ કુખને કોના ઉપર આધાર છે તેની વાતમાં જ મનુષ્યની સલાહ મેં તે મનુષ્ય દા. મારે નહીં પુછાવે જ મેં તેની પાસે બન્નેની જીંદગી અને પૈઠીયાળી દલીલ મારી સીધી અને થોડા વિવેકમાં હું મારી સલાહ તેને પણ મારશ તે મેકા-ભારી દા. એમ તેને જણાયું. પંચાલ અને બહેનીનું નામ કુમુદ હતું અને થોડું બહેનીગરીબ કન્યાનું નામ સુમન હતું એટલે પેલા પુરુષ જર્વા જર્વા અને કહું કે પણ સજવાની પણ જરૂર નથી માત્ર 'કુમુદ' કે 'સુમન' લખશે. તેવજી સાચમે. આટલું કહીને તે ચાલ્યો ગયો.

"એ જીઆરા રતનલાલે ઠોળી સાથે પરજીત એ લીજે મેં ભડુ વિચાર કર્યો કારણકે એ જીઆરા સુખી થાવ એ ત્રેવા હું આગર કહેલ તેમજ આ પ્રમાણે રતનલાલે મારી અપાદ મેવામાં થોજ જ હતું એ એમ પણ હું માનતો હતો કારણકે સમે કરવામાં પરજીતાર માણસ પોતેજ થોચાચોચની જિંદગી તેવી જીવતા કરી શકે નથી. પ્રેમ એને આડે મારે બધીવાર દોરી શકે જાય છે. પણ જે માણસ તરફ છે અને જેને પોતાને એમાં કશો

સ્વાર્થ નથી તે માણસ એ વિષયમાં થોજ નિર્જીવ હતી શો એમ હું પાક' છું કારણકે એ માણસ કોઈના ખાસાર કારણથી મેલ પામતો નથી, કોઈના કાલિન્યમાં સહાયી જીવ્ય થતો નથી તેમજ કોઈના કાલિન્ય કરાવેથી તેનું જીવન મેલાનું નથી.

"કુમુદ કોલમ'વાની હતી, તેની આંખમાં કોઈ બનેરો તેજ જગદગર્ભા દર્શાવે, તેના મુઠ્ઠા એટલી આકર્ષણ તરવરતું થોડું દારૂ જાવનથી પ્રેમ-મેલામોની મળીની આપતું હતું. પાંચ પીટીટ-માં મારે નિર્જીવ કરાવતો દોલ તો હું કુમુદનેજ રતનલાલના સુખકુમરમાં અર્પી દેત, પણ મારે અહીં નિષ્પાતાવણે અપાદ આપવાની હતી. રતનલાલ જેવા સાધારણ વર્ગના માણસને કંઈ આ થોજ વધ પડી તે પણ તપાસવાનું હતું. ઉપર ઉપરના સરકારી મારે ખરા સરખોને જીનાવ આપવાનો નહોતો. સુમન સજીવવાન જણાતી નહતી પણ રામ કરી શકે તેની અંતર-સજી જણાતી હતી. ગરીબની ઊંચી એટલે જુદાવસ્થામાં પણ એકો દોલજ. વગર તેનો ખાવ કરાકરીઓ દનો એટલે તે કુખ પણ સુમનમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉતરે દોલજ.

"એથી ઉપર કુમુદના પિતાએ ગોઠવણ જીવની આડી ગોઠવણ કરીજ નહતી. વળી કુમુદ એકની એક ઊંચી એટલે લાગી અને લાગી મુશીકા દોલ. તેમ રતનલાલ જીનાવજો માણસ જણાતો હતો એટલે તેને સુમન જેવી ઢેરી દોલ તોજ એ સીધો રહી શકે. સુમનના મોં ઉપરથીજ, તેનામાં પુષ્કળે સીધા ચાચકારની કાલિ છે એમ જણાઈ આવતું હતું. આ પ્રમાણે મેં વિવેક સુધી જીવજ ક્યાં પડી મેં રતન-લાલને 'સુમન' એ પ્રમાણે લખીને જણાવી દીધું. થોડા વિવેકમાં એનો કાલજ પણ આવી ગયો. તેમાં મારે ઉપકાર માન્યો હતો અને એ મેં કુમુદને પચાંડ કરી દોલ તો સાફ થાવ એમ

“એનું દેવું વાળવામાં બધું ગયું.” રતનલાલ બોલ્યો.

“અરેરે ! પણ બિચારા ઓકરાઓ રવડી ગયાં હશે !” હું બોલ્યો.

“નારે સાહેબ, રવડી રોનાં બપો ! એ આખું ટાળું મારે ત્યાંજ પડ્યું છે.” તે બોલ્યો. મારા મુખ ઉપર દુઃખની લાગણીઓ જોઈને તે ફરીથી બોલ્યો. ‘પણ સાહેબ, એમાં આપનો દોષ કંઈ નથી. હું મારા દુઃખનાં રોઢણાં રડવા આપની પાસે આવ્યો નથી.’

“ત્યારે કુસુમનું શું થયું ?” મેં ક્યવાતે હૃદયે પૂછ્યું.

“એજ મારાં અનેક દુઃખમાં કાંઈક સુખ આપે છે.” તે બોલ્યો, ‘તે મારા એક મિત્રની જોડે પરણી છે. અહાહા ! શો તેનો સુખી સંસાર ! કેવી ધરણી સ્ત્રી ! જાણે સ્વર્ગનો શરીરનો ! દુઃખનો દાઢોયો હું કાંઈક કાંઈક વાર તેમને ત્યાં જઈને બેસું છું ત્યારે જાણે હું નવીજ ફુલીઆમાં હોઈ એમ મને લાગે છે. આહાહા ! ને આપે કુસુમને તે વખત પસંદ કરી હોત !’

“ચોડી વાર સાંત રહીને તે પાછો બોલ્યો. ‘સાહેબ, એકલી કુસુમજી મારા પર ‘બમતા બતાવે છે એટલુંજ નહીં પણ કુસુમના બાપ હજી મારા પ્રત્યે એટલુંજ વહાલ બતાવે છે. એ જો મને અવારનવાર મદદ કરતા નહીં રહ્યા હોત તો હું કપારનોય દેવાદાર થઈ ગયો હોત. પણ આ બધી બાબતમાં હું જેને માટે અહીં આવ્યો છું તે તો છુલીજ જઈ છું. હું આપની પાસે એક અરજ કરૂં છું.’”

“‘લુઓ રતનલાલ,’ મેં કહ્યું ‘તમારા ઉપર જે દુઃખ પડ્યું તેમાં મોટે અંશે મારોજ દોષ છે એ હું કહીશ કરું છું. તમે મારી સલાહ માગી અને તે મેં આપી. આપણા બેમાંથી વધુ મૂખ કોણ હતું તે વિષે વિવેચન કરવામાં હવે માલ નથી. મેં વમને સલાહ આપી એટલે તેના

પરિણામને માટે હુંજ જોખમદાર છું’ માટે તમારી જે અરજ હોય તે ખુશીથી કહો. મારી સક્તિ પ્રમાણે હું મદદ કરવા તૈયાર છું.’”

“બિચારો રતનલાલ આ સાંભળીને આભારની લાગણીથી ગળગળો થઈ ગયો. તે બોલ્યો. ‘મેં સુમનને એજ કહ્યું હતું. તમે કોઈ દિવસ ના પાડશોજ નહીં એવી મારી ખાતરી હતી. મેં સુમનને કહેલું કે હું તે ગૃહસ્થની સલાહ લઉંજ અને પછી—’

‘ગૃહસ્થનું શું ?’ મેં ગભરાઈને પૂછ્યું.

‘ગૃહસ્થની સલાહ,’ મારા ઘાંટાથી તે બજબ થતો બોલ્યો. ‘એક નાની વાતમાં હું બરાબર નિર્ણય ઉપર આવી શકતો નથી તેથી આપની સલાહ તેવા આવ્યો છું.’

“પહેલાં મને એમ લાગ્યું કે એ કટાક્ષમાં બોલતો હશે પણ માંડ ધારનું બોલું હતું. તે અરે-અર મારી સલાહજ લેવા આવ્યો હતો ! એક વખતની મારી સલાહથી તે ધરાયો નહતો તેથી બીજી વખત આવ્યો હતો ! તેને કુસુમના આપે પાંચ હજાર રૂપિયા ઉછીના આપવાનું કહ્યું હતું. આ રૂપિયામાંથી એક હોટેલ કહાણી કે વોર્શિંગ કંપની કહાણી એ વીશેની સલાહ લેવા તે આવ્યો હતો. એણે મારી ધણી ખુશામત કરી. સ્ત્રીને પસંદ કરવાનો સવાલ જુદો હતો અને આ સવાલ જુદો છે એમ તેણે મને સમજાવ્યું. એકજ ગામમાં એ હોટેલ હતી અને એ વોર્શિંગ કંપની હતી; એ બેમાંથી કંઈ લેવી એટલુંજ નક્કી કરવાનું હતું. આખરે કેટલીક રકબક પછી રતનલાલે કહ્યું. ‘સાહેબ, મેં ફરીથી આપની યોષાડી વાંચી છે અને મારી ખાતરી છે કે જો કોઈ સાચી સલાહ આપી શકે તો તે આપજ છે.’

“મને પણ આ ઉપરથી એમ લાગ્યું કે જ્યારે આ બીચારો આટલું કહે છે ત્યારે મારે મદદ તો કરવીજ જોઈએ. અને આ પ્રશ્નમાં મારા જેવો

“આ સાંભળીને મને પ્રથમ તો એમજ થયું કે હું રતનલાલનું ખુન કરું અને હવે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે મેં જો તે વખતે ખુન કર્યું હોત તો ખોટું નહીં થાત. પણ તે વખતે મેં તેને બે માર્ગ સૂચવ્યા. એક તો બારીમાંથી બહાર જવાનો અને બીજો બારણામાંથી લાત ખાંચીને જવાનો. પણ આના જવાબમાં પણ એણે તો માત્ર એટલુંજ જણાવ્યું કે ‘મારે મારા પૈસા-બંકમાં રોકવા કે-મીલના શેરમાં રોકવા તે જો તમે મને કહો તો પછી હું’ ગમે તે રસ્તે જવા તૈયાર છું.’ તેણે મને જુદીજુદી રીતે પ્રત્નો પ્રજ્યા અને તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરી લીધું કે-બંકમાંજ પૈસા મુકવા. મેં જ્યારે એના જવાબ માં કહ્યું કે એની મરજીમાં આવે તેમ કરવાની તેને છુટ છે ત્યારે તેણે કહ્યું કે એનો અર્થજ એટલો કે બંકમાં મુકવા સહીસલામત નથી પણ મીલના શેરમાં રોકવા ઠીક છે. આટલું બોલીને તે જવા તૈયાર થયો. એટલામાં મેં તેને અટકાવ્યો.

“મને એ વિચાર આવ્યો કે હું જેમાં પૈસા મુકવાની સલાહ આપીશ તે પેઠી તુટવાનીજ. જો સૂર્ય ઊગ્યા વિના રહે તો જે પેઠીમાં મારા કહેવાથી અથવા તો હું કહું છું એમ ધારીને રતનલાલ પૈસા મુકે તે તુટ્યા વિના રહે. જો તે વખતે મેં તેને બંક ઓફ ઈશ્નમાં પૈસા મુકવાનું કહ્યું હોત કે અહીંની ઈપી-રીઅલ બંકમાં મુકવાનું કહ્યું હોત તો તે પણ દેવાણું કાઢત.

આથી, મને યાદ એક તુટ્યા પછી પાંચ ૭ દિવસે રતનલાલ પોતાના આખા કુટુંબને લઈને મુસી પાસે આવ્યો.

આવ્યું કે મારી એક દૂરની સગી વિધવા બાઈના ઘોડા શેર પેઠી મીલના છે, તો જો રતનલાલે એ મીલના શેર લીધા તો જરૂર એ મીલ તુટવાની અને પરિણામે પેઠી વિધવા રખડી મરવાની. રતનલાલ તો કાંઈ પણ રીતે ખુવાર થવાનોજ હતો એટલે એ વીશે ચિંતા કરવા જેવું હતું નહીં. આ બધી બાબતોને વિચાર કરીને મેં તેને-બંકમાં પૈસા મુકવાની સલાહ આપી. મારો ઉપકાર માનીને રતનલાલ વિદાય થયો અને પેઠી બંકમાં તેણે પૈસા મુક્યા.

“તે બંક આ ભાર અદાર માસ સુધી સહન કરી શકી, પછી તેનાથી એ નહીં ઝીલાયો. આખા દેશમાં ખગલખાટ થઈ ગયો, હજારો કુટુંબો પાપમાલ થઈ ગયાં અને બાહોશ વિદ્વાનો પણ આવી સદ્દર બંક સાથી તુટી તેવું કારણ નહીં જાણી શક્યા. હું કારણ જાણતો હતો પણ કેને કહું?

“પેઠી મીલ ખાત તો કહેવાની જરૂર નથી. તેના શેરભાવ પચાસથી સાઠ ગણા વધી ગયા. અને પેઠી વિધવા બાઈ મૃત્યુ પામી ત્યારે સારી જેવી પુંજ પાછળ મુકતી ગઈ. પણ પોતાનો બધો પૈસો ધર્માદામાંજ આપવાનું પોતાના વીલમાં લખી ગયેલી હોવાથી મને કાંઈ શંકો થયો નહીં.

તેની આબાદાનીમાં મેં જે ભાગ લઈને હતા તેની જો એને કંઈપણ ખબર હોત તો તો મારે ‘માટે એ કંઈપણ કરત એમ’ હું ધારું છું.

“બંક તુટ્યા પછી

પાંચ ૭ દિવસે રતનપાત્ર પેતાના આખા કુટુંબને સહનિ મારી પાસે આપ્યો. તે વખતે તેના કુટુંબની સંખ્યા સોળ માણસોની હતી. બીજું તો કુંડું પૂરી થઈ પળ એ ભેટો છે. મુખે નહિં મરે એવી કાંઈક ચોંટાળ મેં કરી.

“આજે આ વાતને સત્તર વર્ષ થઈ ગયાં છે. બધાં પળ મારે પેલા કુટુંબના બરણપોષણની સંજ્ઞા રાખતી પડે છે. અને એ કુટુંબ પોતાની રિયનિયી સંતોષ માને છે એથી મારા હાથમાં કાંઈક રહ્યું છે. કુટુંબમાં પાંચે પાંચે વંશો થતો જાય છે, વાતમાં સંખ્યા નાં (૧૫) હજાર થઈ છે અને અવધ સમયમાં પાંચ સદી પૂરી થશે એવી અધને આટલ છે.

“આ મારી વાતો છે-મારી પેતાની અનુભવ કથા છે,” પેલા મુદસસે મને કહ્યું. “તમે ત્યારે મારી સલાહ પુરી સારે મારો મીજાસ એકદમ ખમી ગયો એનું કારણ કુંડું પાંચે પૂરું કે તમે દરે સમય સારો કુંડું દરે જોઈ પળ વિવધમાં, પેલા પળ બળની સલાહ, કોઈપણ માણસને આપતો નથી.”

મેં આ વાત કનૈયાલાલને કહી. કનૈયાલાલને પળ તે મળી અને તેમણે કહ્યું કે વાતમાં ધણે ભેગ ભેગ જોડું છે અને પેલાના એવા જોડવાક મિત્રો છે કે જેમને આવી વાતોથી ખેડ મળતો. તેવા મિત્રોને પોતે આ વાતો જરૂર કહેશે એમ તેમણે ભાર મુકીને જણાવ્યું.

(૬' સરળ ને સ્નેહાળુના તથા શાસ્ત્રી આજ્ઞા, બાંધ)

નવું સાહિત્ય

લેખક:

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાયળ
સભ્ય સાહિત્ય સંસદ.

સ મર્ષણુમઃ રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. મંજુલાલ જ. દવે, કોલ્હાપુર.

ભાર્ષ મંજુલાલ દવેનું રચેલું આ એક કંરેણુ-રસિક નાનું કાવ્ય છે. એમનાં ૨૫૦ પત્નીના—જેઓ આપણા સાહિત્યનાં ઉગતાં પલ્લુ સાચાં સેવિકા હતાં તેમના—અનુશોચનમાં લખાવલી આ ભાવવાહી કર્ણ પ્રશસ્તિ છે. અનુશુલ્લ દાંપત્ય-સ્નેહના ઉન્નત અને નિર્મલ ભાવો કાવ્યમાં સારી પેઠે દીપી ઉઠ્યા છે. યોગ્ય પત્નીને આ એક યોગ્ય સમર્પણ છે.

જ્યભારતી: રચનાર રા. રાયદા. દીપત સવા રૂપીઓ.

ભાર્ષ “રાયદા” એક ઉજરતા કવિ છે. “વીસમી સદી” દ્વારા એમનો કંઈક પરિચય ગુજરાતને થયો છે. “સંસારનાશ” નામના નાટકના લેખક તરીકે એ મુંબઈની નાટકરસિક આલમમાં જાણીતા છે. એક ખોળા ગૃહસ્થ છતાં તેઓ શુદ્ધ સંસ્કારી ગુજરાતી લખી શકે છે. “જ્યભારતી” ભારતની ચરતીપડતી આલેખનું એકંદરે એક સફળ કાવ્ય છે. કેળવણીથી ખામી છતાં લેખક આત્મી કૃતિ લખી શકે છે તે માટે ધન્યવાદને પાત્ર છે. ગુજરાતીના સફળ અભ્યાસથી એમની કૃતિઓ વિશેષ સફળ થવા સંભવ છે.

રાષ્ટ્રગીતઃ સંગ્રહક રા. ઈંદુલાલ કનૈયાલા યાજ્ઞિક. ૫૪ ૧૫૬, કિંમત આઠ આના.

ભાર્ષ ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક આ સંગ્રહમાં ખર્ગાર્લ હીંદી, હીંદુસ્તાની, પંજાબી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓનાં રાષ્ટ્રગીતોનો સારી પસંદગી કર સમાવેશ કર્યો છે. ગુજરાતી ગીતોમાં કેટલા અપવાદ સિવાય દેખાતી અપૂર્ણતાઓ પુર કરવાને ભાર્ષ ઈંદુલાલે ખીજી ભાષાઓનાં રાષ્ટ્રગીતો પલ્લુ આ સંગ્રહમાં લીધાં છે તે રીક છે. સમગ્ર દેશમાં પ્રક્ટી ઉઠેલી અનેક જ્યોતિ આની ખનેલી એક મહાજ્યોતિમાં એક ગુજરાતને નિરાણું રાખવું એ રાષ્ટ્રીયતાની દષ્ટિએ તે યોગ્ય તેમજ રાષ્ટ્રનો અખંડ સંપૂર્ણ આત્મ બધાજ પ્રાંતો સાહયર્થમાં રહી તેના પૂર્ણ સ્વરૂપમ દાખવી શકે. મરાઠી ગીતો આ સંગ્રહમ દેખા દેતાં નથી.

સંગ્રહના આરંભમાં ભાર્ષ ઈંદુલાલે એક વિદ્વાતભરી અને જોતક પ્રસ્તાવના લખી આપણું અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની ભાવનાઓના આપણ અને એમના રાષ્ટ્રધર્મોના સ્વરૂપોના કુંકુ નિવેચ કરી બેદ દર્શાવ્યા છે. આપણા રાષ્ટ્રધર્મ એમણે “આધ્યાત્મિક, ભૌમ્ય પરમાર્થી અને સંસ્કૃત” દર્શાવી આપણી અને આપણા જીવના

દર્શની વિશિષ્ટતા સિદ્ધ કરી આપી છે. આપણો રાષ્ટ્રધર્મ આપણને કેવા કર્તવ્યપરાયણ કરાવે છે તે જાનનાં સંપ્રદના વાયકો આમાંથી મેળવી શકશે.

સંસ્કૃતભાષા ગાંધીય સાહિત્યની આપણા સાહિત્યને દાઢ ધણી જરૂર છે એવા સાહિત્યના કાવ્યવિભાગની 'પાંખડી' લાઈ ઉદ્ઘાત જેવા આત્મબોધી રાષ્ટ્રધર્મીએ આપણને આપી તે માટે આપણે એમને આભાર માનીશું અને એનો મોગ સત્કાર કરીશું.

મહિલામિત્ર-સદગત્રીએ 'સા વિદ્યાયારી' અને 'સા. ચાંદ્રામૃતી. પ્રકાશક, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ.

ગુજરાતના અવર્ગને માટે વિશિષ્ટ કપી પ્રસિદ્ધ યતા પત્રોમાં આ વાર્ષિકી એક ઉમેરો થાય છે. મોમાદરીનો આ નવોન પ્રધાન અભિનંદનને પાત્ર છે.

પણ મોમાદરીની આર્થિક સ્થિતિ જોતા આવું વાર્ષિક વધારે અચિત્ત થતું જોઈતું હતું. સ્ત્રી જાતિના વિકાસ અને સરકારની સહિને માટે માત્ર શિક્ષણ મદિદાઓ જ ઉપયોગ કરી શકે એવી લેખમાયાઓ ઉપરાંત બાવાઓ તેમ અસિસલ મદિદાઓના કરકમલમાં આ "મિત્ર" જાલ અને તેમની વચ્ચે મૈત્રી થઈ અન્યોન્યની ન્યૂનતાઓ પુરાય એ માટે અમે 'સા. વિદ્યામહેન' અને 'સા. ચારદામહેન'ને વિનંતિ કરીએ છીએ 'નિવે દર્શના' "મિત્ર"નો જીવનદેહ રૂપ કરવામાં આવ્યો છે અને સ્ત્રીજાતિનું વ્યક્તિત્વ સ્વતંત્ર રીતે તેમ સદચારમાં કેમ વિકાસ પામે એ વીશે કીમતી વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે સ્ત્રીજાતિના એકે એક પ્રશ્નમાં અત્યાર સુધી અભિપ્રાયો બંધનાર પદ્ય વર્તની તેમજ સ્ત્રીજાતિની વિશ્વદરજાના ડેખ જલદવાયા છે અને જુની ધમેકી જલ્લ સદિ બારાઈતરીનના પાત્રી છે ત્યાં ઓંઓની તવસદિ

માટે પણ મુદર પ્રસાત ઉગ્યું છે. વાર્ષિકના મેળોમાં આ સત્વનું દર્શન થાય છે.

આ વાર્ષિકદારા ગુજરાતની કામચ અને "ઉચ્ચી મુદર જન"ને મોવાના સિધ્ધિ અને કર્તવ્યનું પુરું જાન કરાવવા પેતાની જાતિની ઉત્થતિ માટે આ વાર્ષિકનું તંત્ર પુરી આંચિત્યશુદ્ધિથી સા. વિદ્યામહેન અને સા. ચારદામહેનને સ્વીકાર્યું તે માટે એમના કર્તવ્યમાં સદ્વત્તા ઇચ્છીએ છીએ.

સા. ચાંદ્રામૃતી કેમિસનો ઇતિહાસ: અનુવાદક સા. જયકૃષ્ણ નામરદાય વર્મા અને સા. જાનુ-ચર કિમન ર. પ.

How India wrought for Freedom—સ્વાતંત્ર્ય માટે દોડે કેવા પ્રયત્નો કર્યા એ નામના અંગ્રેજ પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. દોંદી મદાસકામાં અંગ્રેજ ભાસાને દોંદી બાપા એએ જીજુ સ્થાન આપ્યું તે પહેલાં વિચારોનું વાદન અંગ્રેજ હોવાથી રાષ્ટ્રીય ભાષા તેમ અંગ્રેજ શિક્ષણવિમુખ લોકજીવન મદાસકાનાં અંતર્યોના લાભથી બેનસીય રહેતા આ સિધ્ધિ દાઢ જલદાર્ધ છે જનાં આરબથી આપણી એ મદાસકાના જીવન વર્વના ઇતિહાસ અને કામકાજને ગુજરાતીમાં ઉનારતરી ધણું વર્ણોથી જરૂર હતી. આ જરૂરીઆત આ પુસ્તકરૂપે પુરી પાડવા માટે અનુવાદકો અને પ્રકાશકને ખાસ ધન્યવાદ ઘટે છે. અનુવાદકોએ માથે લીધેલ કામ દક્ષતાથી પાર પાડ્યું છે, એટલુંજ નહીં પણ એમના "એનિહાસિક ઉપોદ્ધાત" માં આપણા આ ગ્રામીન સ્વદેશ અને લોકજીવનની વધારિય સ્થિતિનું કેખાદર્શન સારી રીતે કરાવવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય સાહિત્યને મદા-મળા અને એના પ્રાંતપ્રાંતોના પ્રમુખોના વિચારો-એ આથી નવું પથ આપ્યું છે. આવા પ્રયાસોને આથી ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે.

જગતની નજરે

‘નેશન: (ન્યુયૉર્ક)

સ રકારે મહાત્મા ગાંધીને પરહેજ કર્યાં તે પ્રસંગે અમેરીકાના ‘નેશન’ પત્રે ગાંધી ઑફ પ્રેજિટ્સ એન્ડ સેન્ટસ” નામનો વિચાર-પ્રધાન લેખ તા. ૨૨ મી માર્ચના અંકમાં લખ્યો છે. લેખક લખે છે—

‘આપણે આપણા સંત અને સિદ્ધ પુરુષોને શું કરીશું’ એ છુતા કોણકાને બધી સરકારો ઉકેલે છે તેમ બ્રીટીશ સરકારે પણ ગાંધીના સંબંધમાં ઉકેલ્યો છે. આવા દેશવીર અને સાધુચરિત-પુરુષ જેને દુશ્મનો પણ માન આપે છે તેને જ્યારે પરદેશી રાજ્ય કેદ કરે ત્યારે એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે એ સરકાર કેવળ બળભેરી પરજ ટકી રહી છે.

બ્રીટીશ સત્તાધીન હોઈનું રક્ષણ થાય છે એટલું જ નહીં, પણ હોઈનો એથી જ આટલો વિકાસ થયો છે એવી, સરકારપક્ષને વારંવાર ઉપયોગમાં આવતી દલીલનો ઉત્તર ‘આપતાં લેખક કહે છે:

હોઈનો વિકાસ બ્રીટીશનેજ આભારી છે એમ આ પક્ષવાદીઓ માને છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તો એ વિકાસ દુનિયામાં પ્રતિદિન સામાન્ય વધારે જતા વિજ્ઞાનને જ આભારી છે. હોઈમાં એ વિજ્ઞાન અને બ્રીટીશ સત્તા સમકક્ષીન થયાં અને તેથી, વિજ્ઞાનથી થએલો લાભ બ્રીટીશ સત્તાને આરોપવામાં આવ્યો. પૂર્વના લોકોને હમ વિરોધ હક્ષમાં લઈએ ત્યારે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે, આ લાભાલાભનો હવે તો સવાલજ રહ્યો નથી. એશીઓ અને આફ્રીકાની હુરાઈ રહેલી પ્રજાઓ હવે ચેતી ઊઠે છે અને નજીત બની છે. તેમની પ્રગતિનો જયજ્વલિ સર્વત્ર સંભળાઈ રહ્યો છે.

પવન સાથે વાતો કરવી અને ઈજ્જત કે હોઈના લોકોને બ્રીટીશ સત્તાના બદલામાં મળતી હેતુબીટલો અને રહેલોના ક્ષયદાની વાતો કરવી એ સરખું જ છે. ઘોડા વખત માટે મધે પાકાલ્ય પ્રજાઓ પોતાનાં રક્ષક સાધનોથી વિજય મેળવે, પણ છેવંટ સુધી તો વર

અને વૈમનસ્ય ચાલુ રહે તો રાજકર્તા તેમ પ્રજા બેઠન કયા કડવીજ નીવડે.

આવી દુનિયાનક વસ્તુચિતિમાં ગાંધી એવા સુકા નીની હમય પક્ષને મોટા જરૂર ગણાય. પણ બ્રીટીશ સરકારે તેની સહાયતા ઉભેલી છે. તો પણ જ્યાં લગી ગાંધીનું આધ્યાત્મિક તેજ હોઈમાં સર્વોપરિતા ભોગવે છે ત્યાં લગી આશા નહ થઈ નથી,—જોકે એટલું તો ખરું કે બીજી પરાધીન પ્રજાઓ પેકે હોઈ પ્રજા પણ જે સમયેર સ્વીકારે તો તેને પરિણામે થનારી છુતા-મરજીનો દોષ, જેમણે પ્રજાને સ્વતંત્ર થવા પ્રેરી છે તેમને માથે કે હિંસા સ્વીકારનાર પ્રજાને માથે પણ ટોળી રાકારો નહીં; તે હિંસા માટે, બળભેરીથી પારખી પ્રજા પર સામાન્ય રથાધી રાખનાર સત્તાધારીઓ જવાબદાર છે.

ન્યુ ફ્રી પ્રેસ: (વીએના)

“હોઈમાં પાંચ વરસ સુધી અમલદારી કરી ચુકેલા” એક એંગ્લો ઇન્ડિઅન ઉપલા માસિકના એપ્રીલ માસના અંકમાં હોઈ અશાંતિનાં કારણો આપે છે, જેમાંનાં કેટલાંક નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. હોઈમાં રાજકર્તા પરદેશી છે. અને પ્રજા છાકરવારી, રહેજરહેજમાં ઉકેરાઈ જાય તેવી છે.
૨. યુરપની સંસ્કૃતિના સંસર્ગમાં આવેલા પ્રજાના એક નાનકડા ભાગમાં રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વની નજીત.
૩. બેહદ કરવેરા અને જમીનને લગતા અન્યાયી કાયદા.
૪. રાષ્ટ્રીય દુનનર-કળાની પડતી, અને પરિણામે કમાણીના બંધ થયેલા રસ્તા.
૫. શિલ્પરાશ્ત્ર બાંધકામ અને વિજ્ઞાનરાશ્ત્ર જેવી કોઈપણ લોકોપયોગી વ્યવહાર તાલીમ જેવી ચીજની વસ્તુતઃ સદંતર ગેરહાજરી.
૬. ‘નેદીબા’ તરફ અંગ્રજોનું મિત્રબાવ વગરનું વર્તન. આ બંધાના નિવારણ તરીકે લેખક ‘મમત સાવજનિક શાળાઓની સ્થાપના અને ખેતી-વાડીની સુધારણા’ નો ઈલાજ બતાવે છે.

તંત્રીસ્થાનેથી

છુનોઆ સમિતિ

છુનોઆ સમિતિ, તટસ્થપણે જોતાં, નિષ્પૃથ્ઙ નીવડી છે કાસે રશીઆ સાથે મળવાનો કે ભળવાનો સમુજ્ઞો છંકાર કર્યો છે અને જોકે પુરોષની ખીજ પ્રગ્ન રશીઆને યાતિગદાર રાખી પોતાને હાથે પોતાના ખમમાં કુદાડો મારવા નાસજ છે, તો પણ રશીઆની સંપૂર્ણ ઝોળખાણ પુરોષે રશીકારી છે એમ હજુ કહી શકાય નહીં. જર્મનીએ રશીઆ સાથે હુલેહ કરી છે, અને તેને અંગે લડાઇના કારણે ઉદ્ભવેલ કળ્ અને ખીજ સર્વ મુશ્કેલીઓનો એકસામટો નીવેડો આપ્યો છે. કળ્ પરસ્પર માફ કરવામા આવ્યું છે અને તેને બદલે જર્મનીને રશીઆનું ખરું ક્ષય ખીવવવાની તક મળવાનો સંભવ છે. રશીઆ સાથે જર્મની આ પ્રમાણે જોગપ્રજાલ્ય તો વેપાર થિય છોટા રહી જાય, તે છોટીયા પ્રધાનમ કન કેમ સાંખી રહે? એટલા માટે રશીઆનો પ્રત્યુત્તર પાશ્વલ રાજ્યોની દરખાસ્ત નિરુદ્ધ હોવા છતાં મંજુર થયે જણાય છે. અને જોકે મરજુ ખાદ ઉદમજાની કિયારપ એક ખાસ સમિતિ આવતા માસમાં યોજાવવાનો ફરાવ કરવામા આવ્યો છે, તો પણ તે સમિતિ કંઈ વધુ ઉઠાશે એમ મનાતુંજ નથી. અત્યારે તો છુનોઆ સમિતિના પરિણામે એટલુજ કરી શકાય કે કાન્સ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેની મૈત્રી તુટી પડી છે, અને રશીઆ જે અત્યાર લગણુ યાતિગદાર હતું, તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું ના કર્યું ત્યા પુનઃ પુરોષીય યાતિસમ્બંધનમાં જોડાવાની પરવાનગી તેને મળી લાગે છે. રમેને રશીઆ જર્મની અને તુર્કી મળી કંઈ નહુ' રમખાણ પાશ્વલ પુરોષીય રાજ્યો સાથે ન આદરે !!

મોહાના હસરત મોહાનીનો મુકદ્દમે

મોહાના હસરત મોહાનીનો મુકદ્દમે ખીજ કોઇ કારણસર નહીં તો પણ એક ગંભીર રાજદ્વારી મુદ્દાને અંગે જરૂર દાખવારૂપ થઇ પડશે. જે ભાષણોને અંગે મોહાના પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું, તે ભાષણો મુકદ્દમાથી લગભગ છમાસ પહેલાં અપાએજાં હતા, છતાં તે સમય દરમ્યાન તેની ફરીયાદ કરનાર સરકારે જણાવેલી તેની માફી અસર વાસ્તવિકપણે નહોતી થઇ, એ વાતનો ખ્યાલ અળગો કરીએ તો પણ ન્યાયાધીશે જ્યુરીના અભિપ્રાય કે ફરાવ ને નામંજુર કરી દે'સલો કર્યો તેથી ગંભીર રાજદ્વારી પ્રશ્ન ઉઠાવે છે. હોદુસ્થાનમાં ચાલુ કાયદાની નજરે જોતાંતો, ન્યાયાધીશે જે કંઈ કર્યું છે તે ભાજખી છે. પણ જે મુકદ્દમામાં વસ્તુરિતિ જણાવવા માટે જ્યુરીની સદાય લેવામાં આવે છે, તેમાં તેવી સદાય લેવા છતાં વસ્તુરિતિ માટેના તેમના અભિપ્રાયનો અનાદર કરવાની સત્તા ન્યાયાધીશને સોંપી એવું પ્રયોજન કાયદા ઘડનારની નજરે શુ દરો? હોદુસ્થાનમાં છોટીયા કાયદાના મૂલતરવો દાખલ કરની વખતે, ધારા ઘડનાર સત્તાને એમ લાગ્યું હોય કે હોદી પ્રગ્નને મોટો જાન પાશ્વલ રાજ્યપદ્ધતિ અને ન્યાયપદ્ધતિથી ખીનવાશે અને સામાન્યતા અટાન હોવાથી, ગંભીર રાજદ્વારી મુકદ્દમામાં જ્યુરીનો નિર્ણય માને અભિપ્રાય સર્વ'યા અમોષ અને અનુલ્લંખનીય ફરવાથી અન્યાય નીવજવાની ખાસ્તી રહે-તો તે માન્યતા ધારા ઘડાવો સમય અને સંજોગોના વિચાર કરીએ તો, અસ્થાને નથી. વળી સાથે એવી પણ ખોતિ હોય કે હોદુસ્થાનમાં રાજ કરતી નાનકડી કોમ પ્રજાથી વિમુખ અને અથવા પ્રજાજન અને પરદેશી રાજતંત્રધારી વચ્ચે વીખવાદ પડે, તો છંકારની અઘાલતમા રાજસત્તાને નિષ્પ્રયોજન

હલકી પડવાનો વારો ન આવે એટલા માટે પણ આવી ખારીકી રાખી હોય. કારણ-એમ તે હોય, પણ હાલ ફેરવાયલા સંજોગોના ખ્યાલ કરતાં લાગે છે કે ફેરફારી મુકદ્દમામાં જ્યાં જ્યાં હાલ જ્યુરી ની હાઝરી આવરણક ગણી છે ત્યાં જો જ્યુરીનાં નિર્ણય અમોઘ અને અનુલક્ષ્યનીય બને-ખાસ કરીને કાયદાનો ગંભીર લંગ થવાની ખીક ન રહે તેવા મુકદ્દમામાં, -તો અંગ્રેજ-દેશ-દારી ન્યાયનું ઉદાર સૂત્ર, કે જેને અંગ્રેજ દેશ ખરા યુનેહગાર છટકી ગય તે પરવડે, પણ એક નિર્દોષ માણસને ખોટી શિક્ષા થાય તે ના પરવડે, તેનું વધારે સારી રીતે પાલન થાય. રચનાત્મક સૂચના કરનાર આપણી પ્રગ્નો ઉદાર વૃત્તિનો રાજકીય પક્ષ જો કાયદાનાં મૂલતરતો સુધારવાની આવી ઠાંધ યોજના ઉઠાવી લે તો, તેમના પ્રયાસને અંતે પ્રગ્ને અનેક સંગીન લાલ થવા સંભવ છે.

હોંદુસ્થાનમાં રાજકીય ચળવળ

આ માસમાં 'ફુબર્માં' હોંદના " ઉદાર " લીબરલ પક્ષનો એક મેળાવડો ભરાયો હતો. તેમાં પ્રસંગોપાત આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિનું-દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું હતું. અધ્યક્ષ-સ્થાનેથી શ્રી. શાસ્ત્રીએ અસહકારીઓ પર આજ યદાવી સરકારની યાદુ દમનનીતિને પ્રશંસનીય ગણ્યા વિના સમગ્રવી દીધી હતી. શાસ્ત્રી-જના સંહાયકોનો મોટો ભાગ સરકારી અગ્રદાર વર્ગમનિ હોવાથી ખીજ આજ રાખવી અસ્થાને હતી. પણ એમણે પ્રમુખના લાપણમાં સૂચવેલી રચનાત્મક વિધિને પરિણામે સ્વરાજ્ય ધારવા કરતાં વહેંહ મળશે કે કેમ તે વિચારવાનું રહ્યું. શાસ્ત્રીએ બતાવેલી, અને ઉપર્યુક્ત મેળાવડામાં મંજુર થયેલી વિધિ લિસ્ટકવૃત્તિનું બાન કરાવે છે અને અત્યારનું અંગ્રેજ પ્રધાનમંડલ એ લિસ્ટક વૃત્તિને ઉતેજ, ધારેલી બાજુ પાર પડવા દેશે કે નહીં તેનો સ્વાભાવિક સંશય ઉપજે છે. ખુદ બ્રીટીશ પ્રધાનમંડલનું યોતાનું જીવન હવે ફેટલો સમય લંબાશે તે પણ વિચારની વાત છે, કારણકે મી. લૉઇડ જોન્સ જીનોઆ જવા પહેલાં, તેઓ બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટના વિશ્વાસ-પાત્ર છે એમ સત્તાવાર રીતે જાહેર થયેલું હોવા છતાં, તેમના પક્ષનો પાર્લામેન્ટમાં પરાજય થયો છે.

કદાચ ધડીભર એમ માનીએ કે યાદુ પ્રધાન-મંડલ હજી વર્ષભર કામ ચલાવશે, તો પણ તેઓ હોંદી લિસ્ટકને ખીજ કટકો તરતમાંજ નાખે એ તો માની શકાતુંજ નથી. અને નહું પ્રધાન-મંડલ તો કેવી જાતનું, કંઈ લાગણીનું, કેવી બેકિતનું ને કંઈ પકિતનું છે તેનાયર ધણો આધાર છે. છતાં પણ શાસ્ત્રીજી અને તેમના અનુયાયીઓએ પસાર કરેલી યોજના પાર પાડવાનો તેમનો નિશ્ચય હોય અને તે માટે તેમને અવકાશ હોય, તો " શ્રદ્ધાળુને સદાયે સુક્તિ " એમ માની તેમને એ પ્રયાસમાં અભિનંદન આપવાનું અવશ્ય રહે તે આખીને પુરું કરીએ છીએ.

હોંદમાં કરકસર

બ્રીટનમાં તો ગેડેસ સમિતિએ સૂચવેલી કરકસર અદા કરવામાં મોટી કુશળતા આવી છે; પણ હોંદની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ અતિશય દયાજનક થવા છતાં હજી તે સુધારવા જાણુદાનગે પગલાં લેવાયાં નથી તે મહાપેદની વાર્તા છે. રાષ્ટ્રીય ખર્ચમાં કરકસરની જરૂર છે માટે એક સમિતિ નીમવાની દરખાસ્ત દ્યારનીએ થઈ ગઈ છે; અને થોડા વખતપર જાહેર થયું હતું કે વાસાયતના એક જાણીતા વ્યાપારી-લૉડ હ્યુકેપ-કે જેમને હોંદી વસ્તુસ્થિતિનો સારો જાતઅનુભવ છે, તેમની ઉપર્યુક્ત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે નીમણુંક થઈ છે. સમિતિના પ્રમુખ અને સભાસદો શોધવામાં બેચક કુનેહ વપરાવી જોઈએ, નહીં તો ધારવા કરતાં વિપરીત પરિણામ આવવાની ખીક રાખવી પડે. પરંતુ સભાસદ ગમે તેવા સારા હોય, અને પ્રમુખસાહેબ ગમે તેવા લાયક હોય તો પણ, જો તને શોધવાનો મુદ્દો બરાબર ન ગોઠવાય તો સમિતિનો મૂલ ઉદ્દેશ ચુંચવાઈ જઈ બુઝાવો ખાવા વારો આવે. રાષ્ટ્રીય ખર્ચમાં કરકસર કરવી તે માત્ર પ્રત્યેક ખાતાના આંકડા તપાસવાથી ના બને, ખરી કરકસર તો આખા રાજ્યનું દષ્ટિ-ખિંદુ ફેરવ્યા વિના થવી અસંભવિત છે. અને માટેજ અમને લાગે છે કે સમિતિ સમક્ષ મુકવાનો મુદ્દો પ્રગ્નમતાનુસાર ઉદારપણે ધડાવી જોઈએ; કારણ તોજ સમિતિની સેવા ખરી રીતે સફળ બનવા સંભવ છે.

મીં મોટમ્ય

એક વખત મોડ-
રેટ પદના એક આ-
'એવાને કહ્યું હતું' કે
આપણી કૃતિતા બ-
તાવવા મીં મોટમ્ય
ની મૂર્તિઓ વાગે-
આમમાં હિમા કરી
હોય તો ખોટું નહીં
તેજ પ્રસન્ને એક કોં-
ગ્રેસના આગેવાને
જ્યાન વાળ્યો હતો
કે જો કોઈએ હિંદનો
મોટામાં મોટા કોઈ
કોયે હોય તો તે મીં
મોટમ્ય છે. હિંદમાં
તેમજ દેશમાં
જેટલાં જગતે અપ-
જય એને મળ્યા
છે તેટલાં કોઈ ખી-
ન્ન હોઈ પ્રધાને
મળ્યાં નથી.

સીતલ સર્વિસનો
કોઈ વેરી ને રેલિટ
એક્ટને સંપ્રતિ આ-
પણ, સુધારાનો
ચોક્કસ ને પંચન
પ્રકરણના રચનારા-
ઓ પર મહેર કર-

નાર, માધીયો પ્રિય ને પડનાર. આ
મંત્રીના કાળમાં એવી કદંબી પરિસ્થિતિ
આવી પડી હતી કે કમળા જતા, રક્તિ જતા,
તેવે બાપુ' હતું તેટલું દોહું બાપુ' તે કરી
સકો નહોં; જતાં પણ એ વાત નિર્વિવાદ છે
કે આપણી અગ્રેષ્ઠ સત્તા હિંદમાં આવી

મીં ઇ. એસ. મોટમ્ય

ત્યારથી હિંદનો આવો મુખેમુખ હોઈ પ્રધાન
થયો નથી. જડ ને મીડના સિલ્વ લેન મોલેંએ
મયલ સરખો પણ આદરોં નહીં, લા મોટમ્યએ
સક્ષતા સાધી. રાજકીય હુધારા એ મીં
મોટમ્યની કાચીદીનું મોટામાં મોટું પરાક્રમ
છે. અને ને હાડમારી ને મુરોલીમાંથી

સુધારાનું નાવ એણે હાંક્યું તે જોતાં, અને સુધારાની યોજના ધડવામાં સિદ્ધાંતપ્રેમજ એનો મુખ્ય મુદ્દો હતો એ જોતાં, એમ તો સ્વીકારવું જ જોઈએ કે એક પરદેશી પ્રધાન પ્રતિષ્ઠિત વાતાવલ્યમાં જોટલું કરી શકે એટલું તેણે હીંદ માટે કયું છે.

મોટેચુના સુધારા ને હીંદી સંસ્કાર

મીન મોટેચુના સુધારાની કીમત આંકવાનું આ સ્થાન નથી; પણ એક નિર્વિવાદ વાતની તો નોંધ લેવી જ જોઈએ કે એ સુધારાને જો કે હીંદીઓએ નિર્જાલ ને નિરાશાજનક લેખ્યા છે, પણ તેનું એક અંગ હીંદી સંસ્કાર પર ચિરસ્થાયી અસર કર્યા વગર નહીં રહે, અને તે નવી કાંઈકીકો માટે વિશાસ ને પરોક્ષ પદ્ધતિસર કરવામાં આવતી ચુંટણી. આ પ્રકારની ચુંટણી એ પાશ્ચાત્ય લોકશાસનનો પાયો છે. તેનાથી જ લોકજીવન ચેતનમય રહે છે; કળવાય છે, તેનાથી જ વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય ખીલે છે ને રાજકીય જોખમદારીનું ભાન મંચે છે; તેનાથી જ લોક સખસ ને પ્રતાપી બને છે, અને સર્વ સત્તાના પોતે જ મૂલ્ય છે એવી અભિમતા અનુભવે છે અને આ લક્ષણોથી જ લોક પ્રતાપી રાજ્યચંત્રનો પાયો બની રહે છે; અને આ લક્ષણો લોકમાં આવે તો સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર એ મેળવવું સહેજ છે. હીંદ આ ચુંટણીનો સાસ ન લેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠું છે; પણ એ ચુંટણી સામું વિરોધ પણ એજ ચળવળથી દર્શાવશે. અને આખરે લોકજીવનના સંસ્કારોમાં શુભ પરિવર્તન થયા વિના રહેશે નહીં.

ગુરુકુલ મહોત્સવ

ગયા મહિનામાં સાંતાક્રુઝ ગુરુકુલે ૧૨ મો મહોત્સવ ઉજવ્યો. સરકારી સંસ્થામાં અપાની નિઃસહ્ય ને વિરાટીય કેલવણીને બદલે રાષ્ટ્રીય ને જીવંત કેલવણી આપવાનો પહેલો પ્રયાસ

આયોજનાએ ગુરુકુલદ્વારા કર્યો છે. પાંદરીઓએ સ્થાપેલી કેલવણીનો પાયો એવા વિચાર પર રચાયો છે કે હીંદ જંગમી છે, હીંદીઓનો ખરો ઇતિહાસ ખાસીના ગુદથી શરૂ થયો છે, તેમનો ઉદ્ધાર અંગ્રેજ સંસ્કાર જીવનમાં ઉતારવાથી જ થશે. આ વિચારો આ દેશમાં અપાની કેલવણીની સંસ્થામાંથી હવે અદ્યથ્થ થવા માંડ્યાં છે. હજુ અદ્યથ્થ થયા નથી. ગુરુકુલની કેલવણી હીંદમાં, તેની ઐતિહાસિક મહત્તામાં, તેની સંસ્કૃતિની વિશુદ્ધિમાં શ્રદ્ધા રાખી બેઠી છે, અને જો કે પ્રથમો જેવા જોઈએ તેવા વિશાસ ને સર્વશ્રદ્ધા થયા નથી, છતાં જે થયા છે તે સ્તુત્ય છે. કેલવણી-વિકાસ-education જે તત્ત્વો હોય તેનાં જ થાય; જે રાષ્ટ્રજીવનના સંસ્કાર હોય તેને જ ધોરણે ધાય. પરંતુ સંસ્કારોના ઘણે ભાર મુકવાથી વિકાસ ન થાય; અંતરમાં જે સંસ્કાર હોય તે માત્ર કચરાઈ જાય અને તેથી જ સરકારી કેલવણી પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડી છે.

ગુરુકુલ એ મોટામાં મોટું છે, અને તેને શારદાપાંક ભૂમિકાએ સંઘ જવાના પ્રયત્ન થતા દેખાય છે. પણ જ્યાં સુધી આવા પ્રયાસો દુરદર્શી શિક્ષણ સાલ્લીઓના હથમાં ન મુકવામાં આવે ત્યાં સુધી પ્રગતિ માત્ર શુભ આશયોમાં જ વિરામશે. દરદર ગુરુકુલની ક્રેદ મહાત્મા મુનશીરામજીને લીધે છે; એવા મહાત્માને અભાવે ઉંચી કોટિના અધ્યાપકો વિના સફળતા સિદ્ધ કરવી એ અમને અશક્ય લગે છે. ગુજરાતે કેટલાક આદેશ ને ભાવનારીતિ અધ્યાપકો પેદા કર્યા છે. અને તેને અંગે રાજકીય પ્રગતિથી નારાજી રાષ્ટ્રીય કેલવણી અપવાના અખતરાઓ શરૂ થયા છે. જેવા કે, ભરૂચ કેલવણી મંડલ અને ભાવનગરનું દક્ષિણમૂર્તિ જીવન. સાંતાક્રુઝ ગુરુકુલમાં ચાર્લસ તેને સર્વથી ઢેરુ અખતરો બનાવી શકે

રા દીનશાહ મુલકા

એમ છે, પણ સાનનાતીર ને બાવનાવેગ
અબાપદનો બબાવ જણાય છે

પરશુરામ જયતી

ક્યારે દેશ કે વ્યક્તિ આવતી જાય છે,
ત્યારે સરકાર પણ બુને છે તે સ્વતંત્ર પણ
એક ભેગે છે તે પોતાની મહત્તા વીસરે છે.
તેને પારકુજ સાથે ને આકર્ષક લાગે છે,
પોતાના બાકાતથી તે શરમાવે છે. તેને
સંતાપના મથે છે. બ્રહ્માનાની મહત્તાતુરવાન
જનમાર્ગે જતુ રહેતુ નથી, ટહાર ઊભા
રહેતુ એર નજર થયુ છે ત્યાં બીચારા
મધ મને ને રીતે જીવવાનાજ કાર્યમાં પચ્ચા
રહેતુ પડે છે અને આત્માની સંપૂર્ણ
અધીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. જે માણસને

અધમતામાં જ રાખવો હોય તે
સહેલામાં સહેલો રમ્તો એ છે કે
એનો પૂર્વોક્ત વીસરાવવો, તેનો
કુબંધન ને સંસ્કારધર્મ ભુલાવવો,
તેને વર્ણુક કરે—સરકારક કર
બનાવવો.

આપણો બધા સરકારકર
છીએ, આપણે આપણા સરકારથી
શરમાઈએ છીએ, આપણે આપણો
બ્રહ્માવ ભુલી જવાને પ્રયત્ન કરીએ
છીએ આ અતિશયોક્તિ નથી. એક
કેશવાવવા ગુજરાતીને સામાન્ય
સમાર બનો દિવસ માદ હશે, જ્યારે
સી ને પોર્ટુગીસ પુરની સાલ માદ
હશે તે રાષ્ટ્રી એનીજામેષના મુલો
નું વ્યાપ્ત કરી શકશે. વીધીયમ ધી
કાશરની કારકીદી કહી શકશે.
સીકંદરે હીંદ પર હરતો કયો તે
પણ તેને માદ હશે, અને રામની
આજનાનો પણ કતિહાસ થશે.

પણ તે અભાગરો પણ જે સ્વામિ-
નાથપણ ગુજરાતમાં ક્યારે થઈ ગયા.
એર મંત્રેમ ગુજરાતન, કયા ગામમાં
જન્મ્યો, સિદ્ધરાજ જ્યસિદ્ધતી શી કારકીદી
હતી. બીમંતે મોખનામ પડવા પછી ગુજરાત
કેમ અને ક્યારે મેળવ્યું. રામ ક્યપણું ત્યાર
પહેલા ગુજરાતમાં કયા સહેરો હતાં આપેનિ
ગુજરાતમાં કાણ અને ક્યારે લઈ આવ્યું :—
આવા પ્રતો પુછો, તો તે તમારા તરફ
તિરસ્કારથી નેરો આવા પ્રતો પુછવામાં
કરવી નિર્ણવતા સમાધ છે તે વીશે તમને
જે ભાવ રૂકશે, અને પોતાના બ્રહ્માવના
અજ્ઞાનમાં જ પોતાની વડાઈ માની પોતાની
ગુણથી સિદ્ધ કરશે.

પણ આ જાનની સ કરવા જાનના પ્રદેશમાં
માન નથી રહી, આવરણનો પ્રદેશમાં જેમ

દાખલ થયે ગયું છે. મુંબઈના કેળવણીના વર્ગને દેશી ઉત્સવો કરતાં અંગ્રેજી તહેવારોમાં રસ વધારે પડે છે; દીવાળી કરતાં ક્રીસ્ટમસનાં અભિનંદન આપવાનું મન થાય છે. બીજા ગામેમાં દીવાળી, જન્માષ્ટમી કે હોળી, જેવા રસથી પહેલાં ઉજવાતાં હતાં, તેવા રસથી ઉજવાતાં નથી. કારણ કે આપણા ઉત્સવોનો અર્થ ને અગત્યનું જ્ઞાન આપણામાં રહ્યું નથી; અને તે ઉજવવાને માટે જોઈતા સંસ્કારો ને રસ આપણામાં રહ્યા નથી, આપણે સંસ્કાર-સંકર બની ગયા છીએ.

આપણા ધર્માત્મક લોકો જાણતા પણ નથી કે અર્ધાગ્રીજ પરશુરામ જન્મી આપણા પંચાંગમાં લેખાય છે. આ પરશુરામ લોકકથામાં મનાતાં એક અવતારનું નામ છે અને એણે-૫૯વી નક્ષત્રી કરી હતી, આ સિવાય વધારે-આંદોડી સામંત્ય લોકોમાં નથી. જ્યારે ‘ગુજરાત’ના પુંઠા પર ‘પરશુ’ અને કુકુટધ્વજ એક ગુજરાતની જૂનપૂર્વ મહત્તાના ચિન્હ તરીકે મુક્યું, ત્યારે થયેલો ‘મનો પુંજી’ કે પરશુરામ ને ગુજરાતને સંબંધ શો? કુકુટની ને ગરુડની ધ્વજ શું મુકાયે છે? જેને આ સવાલો પૂછવાની જરૂર પડે છે, તેને ગુજરાતી-કહેવત્તરનો અધિકાર હોય અરો?

અક્ષયવૃત્તિયા—પરશુરામ જન્મી—એ આર્ય ઇતિહાસમાં એક પરમ નિધિ છે. આર્યસત્તા ને સંસ્કૃતિ નર્મદા સુધી પ્રસર્યા; ગુજરાત આર્યવર્તનો જ્ઞાન યજ્ઞ ગયું ને સંસ્કારે પણ આર્ય થયું; અને આર્ય વીરોમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા રામે ગુજરાતને પોતાની જમિ તરીકે સ્વીકારી—આ જનાવોનાં સ્મરણો સતેજ રાખાને દિવસ છે. એ દિવસ પંચાંગકારોએ સદાને માટે રાખ્યો છે કે જેથી સદીઓની પરંપરામાંથી પણ ‘કાલામિ સમા દુઃસ્વદ’ ને ‘કેલસ સમા દુર્ધર્મ’ એવા રામ જમદગ્નેયની વિજયદાસ સંજ્ઞાપ; અને

તેની ‘ત્રિપુરમ ચંકરસમી’. શ્રુતિ જ્યાં પણ આર્ય પડ્યો તેને તેના જૂન ગૌરવનું જ્ઞાન કરાવી, તેના હૃદયમાં ઉત્સાહ પ્રેરે ને તેના શૈશ્યને પ્રજ્વલિત કરે.

ગુજરાતી હાઈકોર્ટ જજ

સ્વતંત્ર પીકતો ધણો ઠોડી નોકરી કરતા નીકળવું એ કંઈ મોટી પ્રશંસાને પાત્ર વાત નથી, છતાં પણ કેટલીએક એવી પદવીઓ છે કે જે અમુક પ્રતિભાવાળા પુરોતોજ મળે છે. આવી પદવી હાઈકોર્ટના જજની છે અને તે પદવી રા. દીનશાહ દરુનજી મુસ્લા મેળવવા ભાવ્યરાણી થયા છે તેથી અમને આનંદ થાય છે. રા. મુસ્લા જ્યારે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં ત્યારથીજ એમની વિશ્વજ્ઞાનના જણાઈ આવતી હતી. એઓએ ૧૮૮૮ માં બી. એની પરીક્ષા પસાર કરી હતી ત્યાર પછી ૧૮૮૯ માં એઓ એમ. એ. થયા અને ૧૮૯૩ માં એલ. એલ. બીમાં પહેલા વર્ગમાં પસાર થઈને તે ઉપધિ એમણે પ્રાપ્ત કરી. ત્યારબાદ એઓ સોલીસીટર થયા અને આખરે ૧૯૦૮ માં એકવેલ કેટ યજ્ઞ હાઈકોર્ટમાં વડીલાત કરવા લાગ્યા. દરમિયાન એઓએ અંગ્રેજી સરકારી લેલેક્ચરના પ્રીન્સીપાલ તરીકે પણ વર્ષ કામ કર્યું. અત્રા લુધિયાણી અને બાહોલ પુરુષને ન્યાય માતામાં ઉત્તમોત્તમ પદની મળે એ સ્વભાવિક જ છે અને તેમ થતાં રા. મુસ્લાને યોગ્ય માન મળ્યું છે એટલુંજ નહીં પણ હાઈકોર્ટનું ન્યાયાસન પણ રા. મુસ્લાને પ્રાપ્ત કરવામાં ભાવ્યરાણી થયું છે એવી અમારી માન્યતા છે. અતંમાં અમે ન્યાયમૂર્તિ મુસ્લાને એક ગુજરાતી તરીકે અભિનંદન આપીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે એઓ આ પદવીને ઊપવી પોતાની ઉજ્જવલ કાર્યોને વધારે જ્વલંત કરશે. પહેલા ગુજરાતી એડવોકેટ જનરલ મુંબઈની હાઈકોર્ટના એડવોકેટ જનરલ તરીકે અત્યારમુખી ગોધપજુ લીંદીની કચનની

નીમણુંક થઈ નથી. એટલા વારને એ પછી કાંઈ પણ ક્ષીંદીને કાવખતે માટે મળે એ એક સતીતજનક વાત કહેવાય અને તેમાં પણ વળી આ પદવીને પ્રપા કરનાર એક મુજરાની હોય તેો સતીત કેકે વિશેષ થાય. અરવો પ્રસંગે હાથ આપેલો છે તેથી એમને આનંદ થાય છે. ન્યાયપતિ જમશેદજી હેરામજી દામા

એ થયલા અને ૧૬૦૧ માં એલએલ. બી.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી પછી એડવોકેટ જની છેવટ દાહ કોર્ટના ન્યાયાધીશને પેસવા લાગ્યા ત્યાં એક ખાટોય અને બુધ્ધિશાળી ન્યાયાધીશ તરીકે એમણે બહુ કારી ખ્યાનિ મેળવી. આવો પુરુષ એડવોકેટ જનરલ તરીકે જગતી ઉડશે એ સમયી કંઈ સવાલ હોય કોઈ

રા જમશેદજી ડાંગા

ટેલેએક વખત થવા દાહ કોર્ટના ન્યાયાધીશ પર તીરાજના હતા. હવે એમણે તે પદનો ત્યાગ કરી દાહ કોર્ટના એડવોકેટ જનરલની પદવી સ્વીકારી છે. રા. કાલા પણ એવના ગુરુ રા. મુલેશાની પેઠે છેક નાનપણથીજ ઉદ્ધિવ્યથ કાળીદી પરત્વના આવ્યા છે. એઓ સન ૧૮૬૭ માં બી. એ. થઈ ૧૮૬૮ માં એમ

નથી અને તેથી એમને સર્વથી પહેલા ક્ષીંદી અને તે પણ મુજરાની એડવોકેટ જનરલ તરીકે ખ્યાનિ હન આ પીએ છીએ અને નાપીએ છીએ કે મજા એમને એ માનવંત પાતી બોળવા માટે દીર્ઘ આયુષ આપે.

મુજરાતી રસર રેખાર

પાયાલ્ય કુનીવસીદીઓની પરીક્ષામાં લખા,

માનવંત ડીઝીઓ મેળવનાર હોદ્દાઓની સંખ્યામાં રા. નગીનદાસ માણેકલાલ શાહ, સ્ટાર રેગ્યુલર, એમનું નામ ઉમેરાયેલું જોઈને હરેક ગુજરાતી ને આનંદ થાય છે. તેઓ જાતે સુતના દશ ધીમા બી વણિડ છે. ગણિત જેવા વિષયમાં ૯૪ ટકા માર્ક મેળવવા જેવી અસાધારણ કૃતેક સાથે ૧૯૧૪ માં તેઓએ અહીંની યુનીવર્સિટીમાં બી. એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી. ત્યાર પહેલાં પણ તેમણે અનેક ધનામો અને શૈક્ષણિકો બતાવ્યા હતાં. ગ્રેજ્યુએટ થયા મારે અમે રા. શાહને સહર્થ અભિનંદન આપીએ છીએ.

રા. નગીનદાસ શાહ

જાહેર ટ્રીનીટી કોલેજમાં થી તેમણે ૧૯૧૭ માં પહેલી ટ્રાઇપોસ પહેલાવર્ગમાં પસાર કરી અને ૧૯૧૯ માં સ્ટાર રેગ્યુલર શીપ મેળવી. ત્યાર બાદ ત્યાંનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ વિદ્યાલયમાં તેમણે તેજ પ્રમાણે રીસર્ચ વીગેરે કામમાં જાણવાબેગ પ્રગતિ કરી હતી. સરદેશ આત્મા પછી તેઓનું પુના કોલેજમાં જોડાયા અને થોડાજ વખતપર તેના પ્રીન્સિપાલ નીમાયા છે. આવી કીર્તિ

મનસુખલાલ જેઠાલાલની કંપની.

આંખની ઉત્તમ પ્રકારે તપાસ કરી ચરમા બનાવનારા

સરવોત્તમ ચેબડના

અને

કુ ક સ ના

મેનીસ્ટસ ટોટીક

અને

લે ની ક યુ લ ર

ચરમા !!

ચરમા !!

નકલી આંખો.

ડાક્ટરના નંબર પુરતી સંભાળથી બનાવવામાં આવે છે તેમજ દરેક જાતનું રીપેર કામ સતોષકારક કરાય છે. ચરમાને લગતી દરેક જાતની નવી નવાઈઓને માટે અમારા શો રૂમમાં પધારવા વિનંતિ છે.

પેસ્ટ બેલ્કસ નં. ૨૦૬૫ Telegrams: Bilocals. ૧૬૮, કાલબારેવી રોડ મુંબઈ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦૦ થી)

હેમના જીવંદ અવાજે ગાય છે; આ મુખ,
પવિત્ર સ્થળમાં, પેશીને દર્શન કરવાની ધન્ય
દયા અને મળી તે, વાચકમનુષ્ઠા આ
સ્મરણપુસ્તકમાં એ ચિત્ર જીવીને ન્દને પશુ
મામ કરાવું તો હું સદ્ભાવ્ય ગણીશ

દૃઢ મર્તિપૂજક અને અતિ શુદ્ધ અમૃત
પૂજના આગ્રહી એ એ એકાએક ક્રમાન્તર
નહોતા; મ્હારા પિતાના બાળમિત્ર રજુડોડવાવ
જેવાના ત્રીજામજાથી Blair's Sermons
તું પ્રસન્ન મ્હારા પિતાએ વાંચ્યું, અને
ક્રિશ્ન ધર્મ ઉપર તે અણમાત્ર એ ના વળ્યા.
પરંતુ ઈશ્વરના સત્ય સ્વરૂપ તરફ હેમની દાન-
દષ્ટિ જીવડી, અને રજુડોડવાવ ઉપર મૂળી
મર્તિપૂજના દિશાપત્રી રચા, ત્હારે બોલાતાય
"પર" ઈશ્વરની ઉપાસનાના દૃઢ સેવક ધર્મ એ
માર્મતું સત્ય સ્વરૂપ લોકોમાં પ્રચરિત કરનારી

પ્રાર્થનાસમાગમના સ્થાપક, ચાલક, અને
અંતકાળ સુધી એ સંસ્થાના પ્રાણરૂપ બનીને
રજુ. આ અર્ચિત ઉચ્ચ ક્રમે આવવાની પૂર્વે,
સ્તૂત મર્તિપૂજનો ત્યાગ કરી, માત્ર વૈશ્વદેવ
ધર્મવાદિ વૈદિક ક્રિયાઓનો વચગાળા સ્વીકારીને
અતિ નિરાકાર ઈશ્વરની શુદ્ધ પૂજા તરફ એએ
આગા. જે સત્ય દર્શન ધાર્મિક નિષાધમાં
યજુ, તેજ દર્શન, અને ત્હેરાજ ક્રમેએ
સામાજિક સુધારામાં પણ મ્હારા વિનાની
ઉત્તરોત્તર દર્શિ થતી ગઈ. આ 'સર્વ' જાનના
ચીમતવાર વર્તુનનો અર્થ પ્રસંગ નથી. આજ
તો 'મ્હારા' પિતૃત્વ દર્શન આ રીતેજ અને
આટલુંજ બસ છે. હેમના જીવનના છુટક
પ્રમગોનું, જીવનચરિત્રમાંના આરેવા ન્દાના
પ્રમગોનું દર્શન હવે 'જગી' કરી ને કરાવીશ.

વાદરા

તા. ૨-૫-૨૨

થી સદિત પ્રસન્ન કરવી મટે, આ "પ્રમગોન" જગત પૃષ્ઠ ૧૦૦ થી ૧૨૩
'પ્રતોર જન' પ્રસ (ગીરગામ)માં મારીક તથા બાળીનાં જનું શ. પ્રમગોનનું દિશાપત્ર
મજાજીએ કાચરે કહી દેવોડીક પ્રેમમાં, નં. ૧૨૨, જેમજી મીડ, રેડ, મુબંબઈએ કર્યા,
અને નં. ૫૩, મેડાક સ્વીડમાં આવેલી થી સદિત પ્રસન્ન કરવી મટે, આ જગત
વિશ્વવંશ કન્યાભગવતે પ્રસ ૬૩

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપુર્વ અને નમુનેદાર ગ્રંથ.

જીનના શરૂઆતમાં બહાર પડશે

‘વીસમી સદી’ના મહુર્મ અધિપતિ અને બાહોશ જર્નાલિસ્ટ.

હાજીમહમ્મદ અસારખિયા શિવજીના સ્મરણાર્થે પ્રકટ મનાશે.

હાજીમહમ્મદ-સ્મારક ગ્રંથ.

જે ખંડમાં: બન્ને ખંડ એકજ પુસ્તક રૂપે પ્રકટ થશે.

તેના પહેલા ખંડમાં

સ્વયં સ્થાના નિકટ સહવાસમાં આવનાર અનેક અંગત મિત્રો અને વિદ્વાન લેખકોએ વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી લખેલા સ્મરણ-લેખો, અગાઉ કદિ પ્રકાશમાં ન આવેલા મહુર્મના જીવન-અસંગોનાં અનેકવિધ સ્મરણો, અને તેમની અગ્રાધ શક્તિ તથા ઉન્નત ભાવનાઓનો પરિચય કરાવનાર લેખો, તેમના જીવનના જુદા જુદા સમયના સંખ્યાબંધ અપસિદ્ધ ફોટોગ્રાફો તથા તેમના દરતાક્ષર.

અને બીજા ખંડમાં

તેમના સ્મારક માટે ગુજરાતના લગભગ બધા વિદ્વાન સાક્ષરો અને શિષ્ટ લેખકોએ સ્નેહાંજલિરૂપ આપેલા હૃદયગમ કાવ્યો, વિવિધ લેખો, રસભરી ટુટી વાર્તાઓ, ધોરે જાણીતા ચિત્રકારોનાં ચિત્રો સાથે પ્રકટ થશે.

કહીના ઉત્તમ નમુના રૂપ આશરે દોઢસોએક ચિત્રોથી ભરચક,

પાંચસો પાનાંનો દાખદાર સ્મારક-ગ્રંથ.

આશરે રૂબીઆ પાંચથી છ માં મળી શકશે. એકકડ સ કિંમત પુસ્તક પ્રકટ થશે જણાવશે.

કોઈના અંગત હાંસલ તરીકે એક પૃષ્ઠ પાછ રાખ્યા વિના ફક્ત

પડતર કિંમતજ ચકાવવામાં આવશે

ફક્ત ગાણુત્રીનીજ નકલો છપાવેલી હોવાથી

મહુર્મ માટે ભાવ અને લાગણી મરાવનારાઓએ અગાઉથીજ નામ નોંધાવવા.

લેખો:—રવિશંકર મહાશંકર રાવળ ૪૪૮૦; રાયપુર: અમદાવાદ

જુજીન

પુરુષ ૧]

જ્યેષ્ઠ ૧૭૮

[અંક ૩

જય થળે જય થળે—

જ્યાં વરયા

૭૫૪૨

આવે સંસ્કારનો પીઠગ પ્રસ્ત્રાવના
પરણ નિજ રૂઢપર નિરતર ધારતા,
પ્રવચ કાયાગ્રિસ્થ અરિદ્ય વિહારના,
રૂઢમવતાર સડવીર વિરોધ તે
રામ બાર્ગવ વડા,—

યજુને મારના, મિત્રને તારના
પ્રેમ તે સૌખ્યાં સુવ રાજકરાવના,
કર્મકોલ જમતને પરમ કર્મલ નિષકામના
પાઠ સીખવાડના,

વિષ્ણુના અથા ચોગોદ મરુડધવ
કૃષ્ણપાદવપતિ—

રૂધિરમવ જમનને મોક્ષનો પ્રેમઅથ
માર્ગે દુશૌવતા,
લોકકિતનિરત તે સાવવચ્ચી સદા,
સત્યમાં અચલ આમદ વળી ધારતા

યજુ છે મિત્રમાં શુર રૂઢિમી
સંમદો આગુત સમાનના માનના,
સુવત અગ્નિદ્યુત, કાપા સૌમ્ય તે
મદારના ગાધી ઉપનામથી લોકમા
પરમ વિશ્વાતિને પામતા

અભિચવતાર અભિચર

મોહન મહાન નર,—

એવી આ

સુખદ સતત સદિત

કુકુટધવજ સચોત

સેવ્ય જેના અનિત,

જર્મરક જીવ્ય બદાંક પ્રોદ પ્રતાપી મહા
પદ્મધીર જયસિદ્ધ તે સિદ્ધરાજેન્દ્રની

પ્રનિત
ગુજરાતનો

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપુર્વ અને નમુનેદાર ગ્રંથ.

જુનના શરૂઆતમાં બહાર પડશે.

‘વીસમી સદી’ના મહુમ અધિપતિ અને બાહોશ જર્નાલિસ્ટ.

હાજમહમ્મદ અલારબિયા શિવજીના સ્મરણાર્થે પ્રકટ થનારો.

હાજમહમ્મદ--સ્મારક ગ્રંથ.

બે ખંડમાં: બન્ને ખંડ એકજ પુસ્તક રૂપે પ્રકટ થશે.

તેના પહેલા ખંડમાં

સ્વર્ગસ્થતા નિકટ સહવાસમાં આવનાર અનેક અંગત મિત્રો અને વિદ્વાન લેખકોએ વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી લખેલા સ્મરણ-લેખો, અગાઉ કદિ પ્રકાશમાં ન આવેલા મહુમના જીવન-અસંગોનાં અનેકવિધ સ્મરણો, અને તેમની અગાધ શક્તિ તથા ઉન્નત લાવનાઓનો પરિચય કરાવનાર લેખો, તેમના જીવનના જુદા જુદા સમયના સંખ્યાબંધ અપ્રસિદ્ધ ફોટોગ્રાફો તથા તેમના હસ્તાક્ષર.

અને બીજા ખંડમાં

તેમના સ્મારક માટે ગુજરાતના લગભગ ગ્રામ વિદ્વાન સાક્ષરો અને શિષ્ટ લેખકોએ સ્નેહાંજલિરૂપ આપેલાં હૃદયંગમ કાવ્યો, વિવિધ લેખો, રસભરી ટુકડો વાર્તાઓ, વગેરે નમૂનાતિ ચિત્રકારોનાં ચિત્રો સાથે પ્રકટ થશે.

કક્ષોના ઉત્તમ નમુના રૂપ આશરે દોઢસોએક ચિત્રોથી ભરચક,

પાંચસો પાનાંનો દાગદાર સ્મારક-ગ્રંથ.

આશરે રૂપીઆ પાંચથી છ માં મળી શકશે. એકેક સ કિંમત પુસ્તક પ્રકટ થયે જણાવશે.

કોઈના અંગત હાંસલ તરીકે એક પણ પાઇ રાખ્યા વિના ફક્ત

પડતર કિંમતજ ચલાવવામાં આવશે

ફક્ત ગણતરીનીજ નકલો છપાવેલી હોવાથી

મહુમ માટે ભાવ અને લાગણી ધરાવનારાઓએ અગાઉથીજ નામ નોંધાવવા.

લખો:--રવિશંકર મહાશંકર રાવળ ૪૪૮૦; રાયપુર: અમદાવાદ.

લેખક:

શ. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા.

ચવથ, સાહિત્ય સંસદ

સુશીલા સુરતમાં અંબાજીના ચક્રા પર રહેતા જમીનદાર વડીલની એકની એક ઊંઠી હતી. કમભાગ્યે એની મા એને દસ દહાણની મુશને મુશરી મળવી હોવાથી અને એના મોસાળમાં એની સભાળ લે એવું જોઈ ન હોવાથી એને ઉછેરવાનું કામ એની દાદી રતીકાદી પર આવી પડ્યું હતું. રતીકાદીને છેક ધરડે પડાણ ઊંઠરાની ઊંઠરી રમણવાનો પ્રયત્ન આવેલો હોવાથી ઊંઠરીને તે પોતાના પ્રાણ કરતા પણ વધારે વકાડી મળી ઉછેરતી.

એમ કરતાં કરતાં આસરે ત્રણ વર્ષની મુશીલા ઘડ એટલે ઊંઠી પરતોડ પામ્યાં. મરફતવારીએ પડ્યાં પડ્યાં ઊંઠીએ મુશીલાનો કાપ, “મારી મુશીને જ્યે મેં મારા પ્રાણ જેની મળી છે તેમ તું મળજે” એ વગન સાથે મુશીલાની સાવજીમને સોપેલો. પણ સામુદ્ર જતા અનિવરિત સતત દુઃખમાં આવાં નિ સંતાન જરેખી સાવજી માએ ધીરે ધીરે પોતાનું પોત પ્રકાશવા માંડ્યું. તેથી મુશીલા જ્યારે કોઈ કાંઈ વખત એકઠી પળી ત્યારે તેને એવો વિચાર આવતો

કે હું પગથીને સાસરે જઈ નો આમાંથી છુટું જતાં પણ પિતાપુત્રી વચ્ચે અપરિમ પ્રેમ બંધાયેલો હોવાથી અને ‘દાદીમળા વારસામાં તેને અંબાજીની અનન્ય ભક્તિ અને અચળ શ્રદ્ધા મળેલા હોવાથી તે કવિશ્વપર નજર નાખી પોતાનો કાપ ઉશ્વાસનાં મારગતી.

જમીનદારને પોતાની ઊંઠરીને પ્રેમનુએઃ બનાવવાની ઉત્કટ અભિયાન હોવાથી એના શિક્ષણ પર એ વિશેષ સજ્ઞ આપતા અને શુદ્ધિશાળી મુશીલા પિતાની આજ્ઞા સદૃઢ કરવાથી પ્રતિદિન દિનપ્રતિદિન દહાડા કરતી જતી હતી. મુશીલા, અપ્રેષ્ટ જડા પેરણ ભરણ પડેંથી મર્ક હતી. એટલામાં દેવ કૃપા, સુરતમાં એકએક મરડી કારી નીકળી, જમીનદાર તેના મોગ થઈ પડ્યા. સાવજી મા પોતાને પીયર ચાલી રહી અને મુશીલાને પોતાને મોભાગી રહેતા જનું પડ્યું.

મુશીલાને મારો હમ્મેલન કસક અદૃશ સંજોગોએ હોલ એના મનને અપુ જગત સદાજન્યર હતું અને એ પોતાનાં મેરી ઊંઠરાંઓને પણ મોર રમવાને મુકનો નહીં. આજે અધીર તો કાંઈ હાથર એરી એલે

કંઈક દસીવીસીઓ દીડી હતી અને આવા દસીવીસીના ચક્રમાં એ આ વખતે આવી ગયો હતો. ઘરનાર દરદાગીના વગેરે મુકાઈ ગયાં હતાં. અષ્ટપષ્ટ પશુ ધાય તેટલું કરવામાં આવ્યું હતું છતાં પણ હંરગોવન મામાને પોતાના કરજનો પાર નજરે પડતો ન હતો. આવી સ્થિતિમાં સુશીલા તેને ઘેર રહેવા આવી. સુશીલાના સુભગ અંગમાં યૌવન વસંતનું અવરતલુ થયું હતું, મામાની શકરી આંખે તેની પછાંડી છુપાયેલો કુબેરનો ભંડાર દીડો. એટલામાં ત્રણ સ્ત્રી યથ ગયા છતાં પણ સંતાનરહિત રામદાસ કાંઈનું માયું આવ્યું. મામાએ બાણેજનો સોદો કર્યો. લોહામાં કહેવાય છે કે લગ્ન પછી કડક પોતાનું દેવું પૈએ પૈ મુકવી આવ્યું.

પુત્ર રમાડવાના કોડથી હોંસીલી સાસુછતી માનીતી સુશીલા લગ્ન થયા પછી. પાંચમેજ દિવસે હરિપરામાં આવેલા સાસરાના ઘરમાં રહેવા આવી. શરુઆતમાં સાસુએ ઠીક લાડ લાડાવવા માંડ્યાં અને

‘સાસરી હોય સુવાળી ઘણી
તોપણ કંઈ કહેવાયરે.’

એ વચન સુશીલાને ખોડું લગવા માંડ્યું. પણ આમ કંઈ વધારે વાર ચાલ્યું નહીં. સુશીલાને ઘેર આવે ચાર છ મહીના એમને એમ નીકળી ગયા એટલે વંશવૃદ્ધિ કરવાની પોતાની નહત કચ્છા પાર પડશે કે કેમ એ વીશે કોડીલાં સાસુએ સંકા ઉત્પન્ન થઈ અને વખત જતાં એ સંકાએ પ્રતીતિનું રૂપ પકડ્યું. તેમ યતાં સાસુનાં હૃદયમાં ધુધવાતો અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત થયો, જે નિઃસંતાન અદેખી પણ પાછી કબજા જેઠાણી તરફથી યુક્તિસર આહુતિ મળતાં પ્રચંડ જ્વાલામય થઈ સુશીલાને દબ કરવા લાગ્યો.

એટલામાં સુરતમાં પાછી મરજી ફાટી નીકળી અને તેથી સુશીલાનાં સાસરીમાં પોતાના તાપી કોનારે આવેલાં શુભેશ્વરના મંગલામાં રહેવા ગયાં. એટલામાં અધુરામાં પુરું સુશીલાનાં ડાહી નણુંદ સુવાવડ સુવા આવ્યાં. આમ યતાં સુશીલાને ઘણું ખરું પંચાગ્નિ યોગની સાધના કરતી પડતી. કુમળી સુશીલા સવારમાં બધાં ઉઠ્યાં હોય તે પહેલાં ઉઠતી, બધાનું સંધતી, સુવાવડી નણુંદનું ખાવાનું કરી આપતી, તેના દોઢ વર્ષના બાલકને રાખતી, સર્વની મરજી ઉઠાવતી, નદીએથી પીવાનું પાણી ભરી આવતી અને આખા દિવસનો ઘસડોએ શ્યાં પછી પતિ-સેવામાં પરચલુ થતી, જ્યાં ચાર ઠોક સાંભળ્યા પછી તેને સુવાનું મળતું. દરમીઆન તેને ઘણીએ વખત સાસુનાં સખત ઝાપટાં ઝીસવાં પડતાં; ડાહી નણુંદનાં તીવ તીર સહન કરવાં પડતાં અને કબજા જેઠાણીના વાધનખનાં ગુપ્ત આપાતો વેઠવા પડતા. સુશીલા ઘણી વખત અકળાતી, એને જીવન વિષમય બાગતું અને ઝંપાપાત કરી તેનો અંત આણવો એવો વિચાર તેને ઘણી વખત આવતો. પણ આશાથી તે માત્ર એકજ તારાના પ્રકાશ વડે પોતાની નેઠા હંકારી જતી હતી. આ તારાનો પ્રકાશ તેને સાંજના મળતો. શુભેશ્વરને ઓચારે તે પાણી ભરવા આવતી ત્યારે તે કોવારાના એક પગથીમાં પર એસતી. તે વખતે પૂર્વ તરફ ક્તરાતી, ઉલ્લપ તટપર આવી રહેલાં મહાન વૃક્ષોથી અતિ મુંઝ દીસતી વિશાલ તાપીનાં એ દર્શન કરતી. નદીનાં ચંચલ કંઠોલ એનાં સ્થિર નયન સમીપ નાયતાં નાયતાં ગતિ કરતાં તેની પાછળ પાછળ સુશીલાની દષ્ટિ ચાલતી. વળતાં વળતાં તે સદૃશ સ્વરૂપ ધરતાં પૂર્વ આકાશમાં લીન થઈ જતાં. સુશીલાની દષ્ટિ

પણ પૂર્વ આકાશ પર દિશર થતી, ત્યાં અંબા-
છતી એને ઝાંખી થતી, જે વખતે પૂર્વ
તરફથી પરનની એક લહરી આવી એના
કાનમાં કહેતી.

સુગીલાએ તું અમર બુમિની છે બોમવાસિની છે
પૂર્વ કર્મના મુધિ મથા તું મર્ત્યલોકમાં આવતી
છે. તું કુખ્ય યતઃ જગદ્બાનના ચ જુસેરની
આધિકારિણી છે. હીમલ રાખ. તારો મોહનમય
સમીપજ આવનો નામ છે સુગીલા એક અરધિ
ગર્હ મ છને નમરકાર કરી દરમ અદરમ
ચર્ધ જનું. દિવ્ય અ.અ મનથી અંગેરિક
હામખમ માન કરી સુગીલા માથાપર બેઠા
સુગી થેર આવવા, અ કારણે તેને પોતાના
મામરીમાં

શુચિને અગુમિય નેવા

જમનને જીએવા, છુટને પારેવા,
નહાયને મેંદનમેલા. તેવા

હામતાં અને તેથી આદર આદરના
સંતાપ છતાં પણ તે નિરંતર હસમુખીને
હમમુખીજ રહેતી અંગેસીપોસીએ એની
અહનશીલના એનું સૌજન્ય એની હીમલ
અને ધીરજ એક અગિત ચર્ધ પ્રગંસા કરતા

પણ માલુમની પી જતેમે હદ હોય છે
એ હદ આગે આવી પકોમી

રાતના અગીયાર વખાનો સુમાર હતો
કાસુ નાનું નેહાણી અડોમીપોસી સાથે
નખા મારનાં એકલા પર બેઠા હતા સુગીલા
કમથી પરવારી, ર મહાસ કાકા અમલના
કામચર મુંબઈ જવથી નાણુદના દેહ વર્ધના
છોકરાને લઈને અંદરના એ રડમાં બેઠી હતી
નિરંતર આખા ઘરનો ઘસામેરો કરી કાં
ફુલ્લ થતી જતી સુગીલાને દેહા દિવ્ય
થાં ઝીણી ઝીણી તાવ આવનો હતો તેથી
અભાવે એના અંદરે અમ કળનાં હતા. એનું

સાથું આખા મોઝાવાથી તુની પડતું હતું.
મર્ત્ય અરી ચહર આવનાં અને કાનુમર એનું
સાને પણ જનું. હેનું.

આ સ્થિતિમાં તે રેલો ચડી નવવા
બાલુમને રાં. પાડવાને તમવીજ કરતી
ઘનમાને મનમાં માતાની આરતિ ગાઇ રહી
હતી એકલામાં દુકમ થયો કે કાલી નધાંદને
સાર કરી મુકા, દુકમ સામગનાં સુગીલા
લથાતી ઉઠી, એક હાથમાં છોડારને રાખી
બીજે હાથે સ્વર સળગારી કરીનું પાણી
અડાપુ. એકવાખા કમવ જેઠાણી, પરમાં
આખા અને દેર મૂંડે દુકમ કર્યો કે પડોસના
હાકર સામેમ આવા છે માટે એમને સાર
ઉપરથી ખુશી લઈ આવે. સુગીલાએ કહ્યું
કે એકરો મારા પાસે છે એટલે કાલી રીને
લઈ આવુ ? જવાબ મળ્યો કે બહી બેસાડીને
કેવએ હ નેધસ એટલે સુગીલા ખુશી લેવા
ઉપર ગઇ

ચકાર નેહાણીને એક પંથ દેઠ કામ
કરવાની એટલે કે નણુદ અને દેરાણી પર
એક તડો હાથ કરવાની આ તક ઉતમ
જાણવાથી એણે એક જમકપું કપું, છોડારને
એક બેહીએ દાપે. છોડારે ઉજળ્યો. તેનો
એક હાથ સ્વરપર ચડાવેથી તપેકાંપર જરેહ
તપેથી ઉઠી વળી. કસમું પાણી છઠ્ઠાપું.
જાલક ઉકારના હાથપર પડી, તેણે કારથી
મીસ પડી. એટલે તુરતજ—હાથ હાથ, કાલી
નણુદ આ તમારો મગન બસાઈ થયો—
એમ સફળી સુમ પડતી કમન નેહાણી બધાં
બેઠા હતા ત્યાં દોડી ગયા. હેં? આગે તો
સાને ખુશી કર—એવતાં સાસુજ ઉઠવા.
પાછડી કાલી નણુદ દોડી અને બને બધાં
ખુશી લાવતી સુગીલાપર તુની પડ્યાં. સમધાનીના
મયાસ વિદ્ય મપાના અનેક અનુભવથી સાણુ

પડોશીઓ આહત હૃદયે પોતપોતાને માર્ગે,
પડી ગયા. કબલ જેઠાણી-ઝોકરો-ઉછળ્યો
એમાં એ બીચરી શું કરે એમ બોલતાં
તમાસો જોવા અંદર ગયાં. આ વખતે સાસુ
નણુંદના તરડાઇ જતા અવાજથી, અને પગે
વળગવા જતાં ધડકા ખાઇ પડતા ઝોકરાની
કાકીઆરીથી અને હાથ તથા લાકડીના પ્રહારો
ના ફટકારોથી ત્યાં ધમસાણુ મચી રહ્યું
હતું. આ ટકોરખાનામાં રુદન કરતી સુશીલાના
કરણુરવરે નીકળતા શબ્દ—મહેરબાની કરી
માફ કરો હવે હું નહીં કરું—એ કાણ સાંભળે.
આખરે સુશીલા જમીનપર તુટી પડી. નિર્ધુર
સાસુ નણુંદને ઢોંગ લાગ્યો. ચેટલો પકડી
એને ઉઠાડી; ધસડતાં ધસડતાં એને દરવાજા
આગળ લઇ આવ્યાં; ધડકા મારી બહાર
કાઢી અને રોડ પાછી આવળે તો ખરી—
એ શબ્દો વડે રિદાયગીરી આપી, બારણું
બંધ કરી હાંફતાં હાંફતાં માદીકરી પાંખાં
વળ્યાં

x

x

x

મધ્યરાત્રીનો સમય હતો. ઘોર અંધકાર
ચોતરફ ફેલ્યો રહ્યો હતો અને,—

તે અંધકાર મહોં ઉઠેડું ઉઠેડું નિહાળી.

ઉઠે જલે નિરખતી રહી એક બાવી-

તે બીજી કોઈજ નહીં પણ ગુપ્તેશ્વરના
ઓવારા પાસે વૃક્ષનું થડ પકડીને બેઠેલી
સુશીલા હતી. અદ્ય સમયમાં તેણે મહામિ-
નિષ્ક્રમણ કરતી વખતે સિદ્ધાર્થની ગંભીર
સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવતું સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું
હતું અને તે જગદંબાનું સ્તવન કરતી અહીં
બેઠી હતી:-

“હે જગદંબા ! હે જગદ્દેવની ! હે દીન-
દયાળુ ! મારા પર દયા કર. હે માતા ! એવાં
તે મેં શું પાપ કર્યાં છે કે મારી આ સ્થિતિ.
હું કાણ અને કોની પુત્રી ! અને આજે મારી

આ શી દશા ! દાંદીમાં જે સ્વર્ગમાંથી જોતાં
હશે તો એને કેવું થતું હશે ! અને મોટાભાઈ !
મોટાભાઈ, તમારી સુસી આ મધરાતે ક્યાં
બેઠી છે તે તમે જુઓ છો ? મારું જીવન
ઉચ્ચ અને સુખમય કરવા તમે કેવા પ્રયાસો
કર્યા હતા, તમે કેટલો પૈસો ખર્ચ્યો
હતો ! તે બધાં આજે ધુળધાણી થઇ ગયાં,
તમારી ઉમેદ અને આશા બધી બરબાદ
થઇ ગઇ. અને મારી હોંસ અને મારા
અરમાન ! તે તો મારા મનમાંને મનમાંજ
રહી ગયા. માતા ! મેં દુનીયામાં આવી શું
સુખ દીધું. દાંદીમાં જીવતાં હતાં ત્યાં લગણુતો
ઠીક હતું. રામાયણ મહાભારતની વાર્તાઓ
સાંભળવામાં અને તમારાં દર્શન તથા પૂજન
અર્ચનમાં સુખે કાલ વ્યતીત કરતી. પણ
તેની આંખ વીંચાયા પછી સવકીના ટાઢા
ડામ અને મુગે માર કંઈ ઓછો સાહે એવો
હતો ! અને સાસરમાં આવ્યા પછી ! હું
ચકુતલા બની મારા દુર્બલતા અભિલાષ
પુરા કરીશ—હું સીતા બની રામને સુખદુઃખમાં
પ્રેમવૃત્તિ કરાવવાના લઢાવ લઇશ. એ મારા
મનના દોડ અને અરમાન ક્યાં ગયા !

ક્યાં છે મારાં પુત્રકા, મારાં હારમોની-
અગ્ર અને દોલરંબા, મારાં સાંડી અને સેલાં
અને ઘરેણાં આટલા દિવસ હું એમ ધરતી
હતી કે જે હાથ વગર તાળી પડે નહીં. હું
માનતી કે નાની અભણુ બાળકીઓ સાસરી-
આંનાં મન મેળવવામાં નિષ્ફલ થતાં દુઃખી
થાય છે અને તેથી હું તો સાસરીઆંનાં મન
મેળવી પતોતી થઈ કહમોદ કરીશ. પણ
મારાં સાસરીઆં તો એકે હાથે તાળી પાડે
એવાં નીકળ્યાં. દાસીનાં કરવત-જતાં પણ
વહેરે અને અવતાં પણ વહેરે. તેઓ મને તો
પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો સંયોજ સમજતાં અને
પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં હું નિષ્ફલ થઈ એટલે

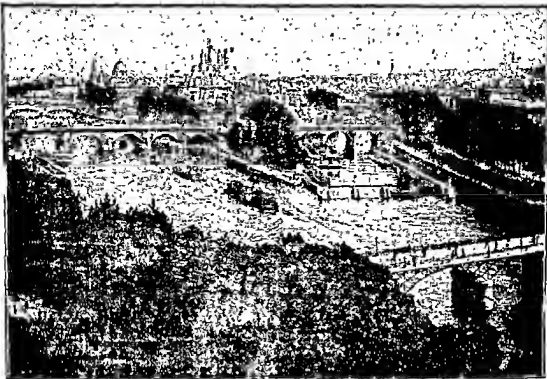
ને એકાએક મને ફેંકી દીધી. જાણે પગની જ
મોજડી માતા! શું અમે મેરાં પ્રાણ હાન્ય
કરવાં સંચા છેએ? શું અમે પગની
મોજડી છેએ? મેરાં, શું માણસમાં નથી!
શું તેપને કાચળી નથી! એ એ ઘરમાં
બારબોજ ન રાખે, બધા વચ્ચે એને દવડા
પાડે, તડીરડી એને તોડી નાખે, એનું
અપમાન કરે, અમે ભેરી એને માથે દો-એ
બધું શું એણે મુઠે મોઢે સદનજ ક્યો
કર્યું? રાત્રિવિષમ તેની પાસે ગદાવરીત
કરેલો, તેના શરીરને તોડી નાખે, તેના
તંદુરસ્તી સંબંધે તદ્દન બેદરકારી રાખે અને
મલોપરી તેને માર પછુ મારે એ બધું શું
એણે એમને એમ વેળે જરુ. શું એમના
શરીર વળના છે. બીજું કંઈ તરી તે જીવ-
દયાની ખતર નો દયા લાગરી બેઠએ બના
અનું બનું મે તરુપર વિશ્વાસ મળી અભાર-
મુખી મહન ક્યું.

પછુ માતા! આજે તો હદ થઇ ગઇ. હું
તદન નિર્દોષ છતાં મને આટલો બધો માર
માથો એટલુંજ નહીં પણ મારો તિરસ્કાર કરી,
ધકો મારી, ન કહેવાના મુકન કહી મને
કાઢી મુકી. હવે શું પાછી હું થેર અંતિ
મતા! તિરસ્કારેજ દેર પણ ધણીને થેર પાછુ
કરુ નથી. શું હું દેર કરના પણ નજાર!
માતા! મરજી સમયવામાં મે મારી બધી
જીવ ધમી નાખી તેને અને આ બહો!
માતા! માથે અલથે ક્યા જરુ! હું મેરીની
જાન છું મારે હવે આજ અને નીને ધરતી
એ. તારા શીવાય મને કોનો અસરો છે!
માતા! નું મરી વારે હું હું જન્મદા!
હે જન્મજનનની! એ મારું મન સદા શુષ્ક

હોય, એ મારી જાનિ અનન્ય હોય,
એ મારી શ્રદ્ધા અચંચ હોય તો હે
મારી! મને તું તારો આશરો, આપ." આ
બોલનાં બોલનાં તેને કુમે જામ્યો, તેના
હૃદયનું રૂપન થયું, અંબિયા આંસુ આંખ્યાં
અને મથું રૂપા લાગ્યું એવામાં એક
મમતાર થયો. સુશીલાને એક અદ્ભુત દર્શન
થયું નહીના કલ્પોવમાં એણે દયમાં વિશુળ
ધરતી એક મુખદ મુક્ત દિવ્ય સુંદરીનું નિમન
દાઝ વળું માથાણું મુખાકર્ષિત દીકું. પદવતાર તે
નેઈ રહી પછી એકદમ બોલી ઉઠી—નરે આ તો
મારી માડી, મારી જાનેતા, મારો નોખ રનો
આધાર—માતા! મારી જનનીના બોળામાં
મુકાનો આરીરો અને કાલ જિવસ લીલો
નથી. આજે તું મને તારા બોળામાં સુવાડી
તારો હોવાજ હાથ મારા મોઢાપર ફેરવજે કે
જેથી હું બગી જગી દારી પડી આસુડી
થઉં."

આ વચનો નીચળતાંજ દિવ્ય સુંદરીએ
પોતાના કંઠ લખાવ્યા. કમવપય પરથી
દિશરોત્તી સરી પડે તેમ એવારા પરથી
સુશીલા સરી પડી—મેનકા શકુંતલાને લાંબી
અદશ્ય થઈ રહી જમુમતી સીતાને લાંબી
અંતર્ધ્યાન થઈ ગઈ. પછીની એક ઊંઘ
કાંતારપર અથડાઈ. સામે શાર સીમરીએ
કીકીચરી કરી બાકી બધું નીરવ શમશમાકાર
હય.

બીજે દિવસે સવારનાં પાણી ભરવા
આવેલા લોકોએ એક મુઠું વિનાર પર દીકું,
તપાસ કરતા માલસ પદ્મું કે એ બીજા
કાંઈનુંજ નહોં પણ સુસીલાનું હતું.

‘પેલીશીઝન ક્લબ’ પરથી સીન નદીનું દર્શન

પારીસ

શ્રેષ્ઠક:

રા. રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા

સવ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

પારીસ—પારી—પરી!

પરીઓના નગર જેવા, આકાશી શીરસ્તા-
ઓની વિશ્રામભૂમિ જેવા, પારીસના નામે,
કોના હૃદયમાં આશા, ઉદ્દેગ, હર્ષ કે શોકનો
ચમકાર નથી ઉઠાવે? જર્મનીની સર્વ
કક્ષાનું લગભગ એક સદી સુધી અંતિમ
લક્ષ્ય, જેની મૃગતૃષ્ણામાં અંતે તેણે પોતાનો
પ્રાણ પલુ ખોયો, તે પારીસ, દુનીયાનું એક
અનન્ય નગર છે, જેની ઉજ્જવળ દીપ્તિ,
જાણુવા જેવાનો વિચાર સરખો પલુ મનમાં
ચતાં ચુરોપના વાસીઓનાં હૃદય ચિત્રવિચિત્ર
ઉર્મિઓથી ઘણી હોં છે અને ત્યાં થોડો
સમય ગાળવાનું પ્રાપ્ત થવામાં, સમસ્ત દુનીયા-

ની મળ પોતાનું અહોભાગ્ય માને છે,
તે પારીસ, સઘળી જમતની જનતાને આટલું
મિય કેમ હશે એ વૃથા પ્રશ્ન નથી.

પારીસની મિયતાનાં કારણો વીશે અભિ-
પ્રાયોમાં થયો મતભેદ છે. જે અભ્યાસ
અથે તમે કદી ચુરોપમાં હો અને તમારા
વડીએ તમને કોઈ સજ્જન વાત્રીના હાથમાં
સોંપ્યા હોય તો તમારે નિશ્ચય જાણવું કે
તમારો વાત્રી, તમે પારીસ જવાનો વિચાર
પ્રદર્શિત કરતાં, તમને કકડતી ના કહેશે.
“પારીસ?!” તે લવાં ઉંચાં કરી, સુગ આણી,
નાક ચડાવી કહેશે; અને પછી એ તમારી
સામે ફિર નગરે જોઈ રહી, નિઃશ્વાસ સુખી

નિશ્ચયતાથી કેટલેકે "મને ત્યાં, પણ ત્યાં તો નહીંજ,"—અને છતાં, ખીજી પાસથી, તમે જો ચક્રાર હશે તો તમે જાણીશો કે તમને । પ્રમાણે પડકારી નાખે તેવી રીતે ના કહી, મારા સત્કર્મ વાંચી પોતેજ, પોતાની રજા-લામાં વિશ્રાંતિ લેવા એજ નયરમા જતા શે.

આથી જાણવું કે પારીસ જવા હજીજનાર જાને, મુસાફરી માટે સાધારણ કરી પડતી ભારીઆમાં કેટલીક વધારે કરવાની છે. મુસાફરી સુખ અને આનંદથી કરવા માટે જરૂરીઆતો, હાંપા બનુબન પડી કહુ તો,

જુલા ૩૧ દિવાળીયા

નીચે પ્રમાણે છે અડઝ હેપું, મજબુત પચ તર ખીસ્મું, રેખની આખ, અકકવ, અને અન્નપરે પણ અધિકપણામણી કરવાની શકિત આપણું હશે તો આપણાના અભાવની અને પરદેશની એકાગ્રતાની મુજબજ અચરક નહીં કરે. પરંતુ પારીસ જવા હજીજનાર પુરાણ-ને તો આ સધજાની દલીલ જ અધિકારી થઈ પડશે તેને તો આથી પણ કાંઈ વધારે કરવાથી જરૂર છે; અને તે પોતાના વડીલને પડાવવા તે. આ ઉદેશ પાર પાડવા માટે કેટલેક નીતિયાઅ વાંચી જવા રીતિયા ખીજી થી સુખન સગાહ આપી શકાય.

પોતાને હજી જતા, પારકામાં તે અનિષ્ટ છે એમ કુશવતો વડીલોનો આ શો મોહ! તેનું શું કારણ? આનું કારણ કાન્સ, મનુષ્ય સ્વભાવ, જ્યાં અનિષ્ટનિત, પોતાનાં સર્વ સ્વરો-હજી અનિષ્ટમાં ખીચે છે, એવી સંપૂર્ણ સ્વર્ગત્રાની બુદ્ધિ છે, તે છે. અને વડીલતા-પાને સ્વર્ગત્રતા વચ્ચે અનિષ્ટનનો સંબંધ છે એ કાનું અજાણ્યું છે!

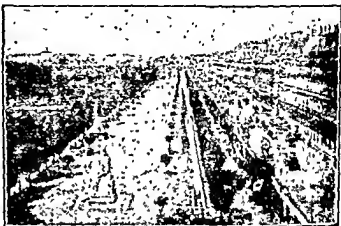
પરદેશ એવા જનારની જરૂરીઆતો ઉપર મજબૂરી, પણ તેમા સૌથી જો મોટી તે જાણ-વરી બાજી રહેશે છે અને તે નિર્ધાર મહજ-શક્તિ ને પરદેશમન અને પર પ્રજાઓનાં

અવલોકન વધા કાવણેપ ન કરવા હોય તો દરેક સારી પ્રવાસીમાં આ શક્તિ હોવી જોઈએ એ અદિતીય અમલનું છે. પ્રજા-પ્રજાના જીવન તેમના ઇતિહાસે થી સમજાય છે ખરા, પરંતુ આ પુસ્તકમાત્ર, અનુભવમાત્ર, આથી કાંઈ જુદાજ પ્રકારનું હોય છે. તેને પરિણામે આધેતા અભિ-પ્રાયોમા કેટલેક એરો નહીં

પ્રકાશ પડે છે, વિચારોના ગુચ્છમાં કેટલીક એવી સ્વચ્છતા આવી જાય છે, કેટલીક થતી જુલ્યાપો અથવા અર્થકચરી સમજણોમાં એવો ઉકાય થઈ જાય છે અને સધળું એવું સજીવ સ્વરૂપમાં અવનરીત રીતે અસર કરે છે, કે પરદેશમન એક પ્રકારના અભ્યાસરૂપ થઈ જાય છે. તેમા પણ પ્રવાસી જો પ્રજાપ્રજાનાં જીવનને તથા તુલનાત્મક રીતે તપાસનાર સમાજશાસ્ત્રોના મોઢ શરૂઆતનો પણ અભ્ય સી હોય તો તેને તો આવા પ્રવાસથી કાંઈ વધારે આનંદજનક હોતુ જ નથી. વીજળીની સરેખી પેઠે, નવા નવા દરજો, નવા નવા અનુભવો, નવી નવી વસ્તુવિષય અને

વિગતોની સંયોજનાઓ, તેની ખુશી. મુકેલી અહલુશક્તિ ઉપર અસર કરે છે; અને નવા જ્ઞાનના, નવી બેદ-ઉકેલણીના આનંદમાં તે ચક્રચુર ખતી ગય છે.

આ નિર્મલ અહલુશક્તિની જેટલી પારીસમાં આવશ્યકતા છે એટલી કદાચ જગતના કોઈ પણ ગ્રંથમાં નહીં હોય. તેને અભાવે, પારીસમાં આવનાર પારીસનાં ખોટાંમાં ખોટાં સ્મરણો, અને લુહામાં લુહી સમજણો લઈ જશે. તેની હયાતીને પરિણામે, તેને પારીસ દુનીઆની એક અનન્ય જોવા લાયક નગરી, અને પારીશીયન દુનીઆની એક અનન્ય, અવ્યાસ કરવા લાયક વ્યક્તિ, જણાશે. અને પારીસમાં તેનો નિવાસ મોટો, મધુર અને મોહક થશે.

પારીસ અને પારીશીયનો તો જગતની વસ્તુઓમાં અનન્યતાની પદવી મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય છે. અને પારીસમાં દાખલ થનારને આજ વસ્તુની સાર્થતાનું ભાન, પદેલવહેલા અનુભવ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. “ફ્રેન્ચમેન” દુનીઆની એક અનન્ય આકર્ષક મર્તિ છે. કુંડે શરીર, નાની દાઢી, ચળકતાં કપડાં, તેજસ્વી આંખ, અને મુઠ્ઠના વાળેલા તારવાળો “ફ્રેન્ચમેન” દેખ્યો કોણુ લુહી શકે તેમ છે? રસિક, ભાવવાહી, સુઘડતાની ટોચે તે રહે છે. દુનીઆમાં તેના જેવી કેળવાયેલી રીતભાત ખીજ નથી. માયાળુતાનો તે અખુટ ઝરે છે, આનંદી, ગમતી, હસમુખો, છતાં, તેનામાં ગ્રામ્યતા નથી, તેની સાધારણતામાં પણ એક પ્રકારની ઉચ્ચતા છે. તેની સંસ્કૃતિ અને સફાર્થ અદ્વિતીય છે. તેને ચાંચે બે ધરી બેસી તમે સુઘડતાના શાસ્ત્રના કેવિદ બનો.

પણ તમને તે પોતાના ચરણે બેસવા દેજે કે કેમ, તે વીશે જરૂર શંકા છે. આતુ ઠારણ તેનો જગતની સાથે વિચિત્ર સંબંધ, તે છે: “ફ્રેન્ચમેન” જગતની સામું ખડખડ હસનો ઉમો રહે છે. તેને મન દુનીઆ તે મોટી હા છે અને ઝવન તે મોટું હાર્ય છે. તે કાષ્ટને-શસ્ત્રને થંણ-ચરણે પડવાનું સ્વીકારે

થયુવેરિસ અને રીવાલી

નથી. એક મેળામાં, તેમ તે જગતમાં ફરે છે. મેળાના મેલા મોટાઈ તે ખાય છે, સહચારીઓની ધક્કાધક્કી હસી તે સ્વીકારે છે, અને મેળાનાં અવનવીન દ્રશ્યો સોત્સુક આનંદથી ભુવે છે. આ આનંદનાં સમય કે સાધન પુરાં થયે તે હસને મોંઝે પૃથ્વીના આશરો લે છે અને તે ઉપર હમેશની નિદ્રા લેવા ગયારી તાણે છે. “ફ્રેન્ચમેન” બેશીર નકટાઈની સીમા છે. તેને જગતની, જગતના કીરતારની કે પોતાની, કાઈની પણ પરવા નથી.

તે વિદ્યાસી છે, તેનું વિદ્યાસીપણ અતીતેન્દ્રિય છે અને પારીસ અતીતેન્દ્રિય વિદ્યાસની એક નગરી છે. આ ચન્દ્રોના અક્ષરચ: સાચા અર્થમાં પારીસની અગ્ન્ય આકર્ષણશક્તિનું રહસ્ય રહેલું છે. પારીસમાં દાખલ થનારને, દાખલ થવા પડી, આ

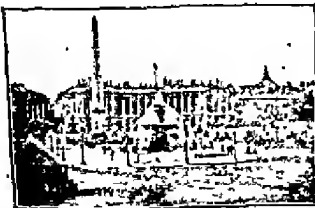
લાગુ થતાં લાંબી વાર લાગતી નથી. મુખદાન, મનોહરતા અને મુંદરના ઉપર અચલુચ તુલ્યમાન, અને તે પ્રખ્યાત કરતા પડવાડે, સખતી સજિઓનો વ્યય કરતાં ન અચકાનાર "ફે ચમેને" પારીસને ફનીઆની અનન્ય રમણીય નગરી બનાવી છે. મુંદર નામના તેમાં મેદાં રહેલો. પરથી, વડોળા-આના વેત્રે દોડતી મોહરોમા ભેમી અચનારને ભવ્ય મકાનો, વિશાળ

રાજ્ય ગોળી મદારણી 'સા બેરીસી'

રાજ્યમાર્ગો અને ચક્રચકીત દુકાનોના ઝુંડપર ઝુંડ, નજર આગળ થઇ પડનાર થતા રોના, આ બાવનો તુરંત સાક્ષાત્કાર થવ છે. પારીસની શોખના આ ત્રણ મોટાં સ્તુત્ય અંગો છે. જુદી જુદી રચનાતિત્ર પ્રેમકો આખાથી જુદા જુદાને પ્રધાનતા આપશે પરંતુ આ ક્ષેત્રકને તો પારીસના રાજ્યમાર્ગોથી વધારે મહત્ત્વાનું કે વધારે વિશિષ્ટતા દાખવતું પારીસમાં જીતી કાઢ લાગ્યું નથી. પારીસમાં રહેતું કેટલીક વ્યક્તિઓને નરકવાસ જોતું કડતું લાગે છે, જ્યારે બીજાઓને તેના રાજ્યમાર્ગો અને રસ્તાઓમાં રમણતામાં આખું જીવન પથ ગાળતું વસતું લાગતું નથી.

પારીસના "જુલ્લા" (Boulevards) ફનીઆની એક રમરજુવેશ્ય ચીજ છે. "જુલ્લા ડી કેપુચીન" "જુલ્લા ડી કપુચીન" "જુલ્લા ડી મેવસ્તુપુત" "જુલ્લા ડી મોન્-માર્ગ" આ મહાન રાજ્યમાર્ગો ઉપર આખો દિવસ અને આખી રાત વિવસની નગરની મોઝીની જનતામાં થઇને પસાર થનાર લાગેજ તેની મોહિતી જુવશે. મોટી ચક્રચકીત ભવ્ય દુકાનો, તેમની કાચની મોટી પારીસોમાં અનન્યસુદ રીતે ગોઠવેલા હજારો અને લાખો રજાઓના માલ, બદાર રસ્તાની બાજુ પર જમાવેલા, માણુઓથી ભરેલાં મોટા "રેટોય," "કુટપાથ" પર જતો આવતો

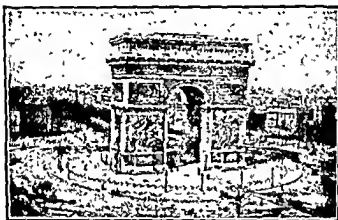
હોટેલ ડે વીલ્લે 'સેન્ટ ડી લા રોડે'

જર્વાત મનુષ્યપ્રવાહ, માર્મ ઉપર થઇને જતો, મોટર, બસ, ટ્રામ, ગાડી અને ગાડોનો અજબ વહેવાર, અને દુકા દંડ વડે વહેવારને દોરતા નાનકડા "પોલીસમેનો" અને આ દોડતા, ગાળતા, ખગખગતા સાયરની ઉપર પ્રચાલ જોઇ રહેતા ઉર્ચા ભવ્ય, મકનો, પારીસના રાજ્યમાર્ગોનુઆદર્ય, ધણીજન જુલ્લાવ તેની રીતે જોનારની લાગણીઓ

ઉપર ૭૫૫ પાડે તેવું છે. પારીસના લોકોને તેમના રસ્તા આવડત્તવડને માટે કરેલી સગવડો નથી. પારીસના “બુલ્વા” પારીશીયનોનાં વિલાસભવનો છે. તેઓ તેમાં દિવસના થાકને વ્યતે રસજે છે, સ્થલદેર કરે છે, આનંદ કરે છે, વિશ્રાંતિ લે છે. રસ્તાઓના શાસ્ત્રની આ જુદી ભાવના છે.

, પારીશીયનોએ પોતાના રસ્તાઓને અને તેને અંગે પોતાના નગરને ‘શણુમારવા માટે ઘણી સંભાળ લીધેલી છે. રસ્તાઓની બંને બાજુએ ઝાડોની ઘુંદર દારો હોય છે. માણસો

તથા ગાડીઓને ચાલવાના માર્ગ જુદા. અર્થાત્ એક રસ્તાને બદલે દરેક સ્થલે ત્રણ ચાર રસ્તાઓ હોય છે, જે દરેકની વચ્ચે વચ્ચે પથ્થુ ઘુંદર વૃક્ષોની દાર-માત્રા. તેમની

આર્ક ડી ટ્રાયોંફ

ચોડાઈ પથ્થુ ઘણી મોટી. આથી પારીસના નાજમાર્ગોની મોટો ગુણ લક્ષ્યતાનો છે, જે ઘણાં થોડાં દુનીઆનાં પાટનગરો પોતાને માટે કહી શકે તેમ છે. ટેકેકાણે ઘુંદર કોતરકામવાળા વિશાલ પુવાગઓ વચ્ચે મુકેલા હોય છે; જેમાંની ન્યારે પાણી ઉતારવામાં આવે છે સારે પારીસના રસ્તાઓ ખરેખર ખાગ જેવા બની જાય છે. સપાટ સ્વચ્છ, આ રસ્તાઓ માઇલોના માઈલ સુધી, સીધી, લાંબી લીટીમાં ચાલ્યા જાય છે, જે તેમની બીજી વિશિષ્ટતા છે. પારીસના અનન્ય રમણીય “રૂડી રીવાલી”ની લંબાઈ બે માઈલની છે. પૂર્વથી પશ્ચિમ, બુલ્વા સ્ટ્રાસબર્ગથી માંડી

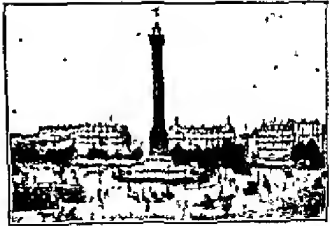
બુલ્વા સેન્ટ માર્ટિન સુધી દોડતા, બુલ્વા સેવાસ્તુપુલની લંબાઈ અઢી માઈલની છે. પારીસમાં નવા આવનારે પારીસની શોભાનો સહેજ ખ્યાલ આણુવા માટે “એવિન્યુ ડી લોયેરા” “પોર્ટ સેન્ટ ડેનીસ” “પોર્ટ સેન્ટ માર્ટિન” અને “પ્લેસ ડી લા રીપબ્લીક વાટે, મદેલીનના દેવળથી “પ્લેસ ડી લા બાસ્કીય” સુધી વિસ્તરતી બુલ્વાઓની જંગી દારમાત્રામાં થઇને એકવાર જવું. અહીં પારીસનાં મુખ્ય “રેસ્ટોરાં” “કેફેઓ” નાટ્યમંદિરો, દુકાનો, તથા જાહેર મકાનો

આવેલાં છે. પારીસની શોભાની સારે તેને સહેજ ઝાંખી થશે; અને પારીશીયનોની સૌંદર્યપ્રિયતાનો સારે તેને કાંઈક ખ્યાલ આવશે. દુનીઆમાં અનન્યવિખ્યાત

આ રાજ્યમાર્ગની દારમાત્રા છે. “શાં એલીસી” (Champs Elysees) આ રાજમાર્ગોની મહારાણી છે.

તે પારીસના રસ્તાઓની બાંધણીમાં પારીસના બાંધનારે ઉંચું કૌશલ દાખવ્યું છે તો તેના મોટા જાહેર ચોકો (Squares)ની રચનામાં દાખવેલી કલા અને સૌંદર્યની લાગણી માટે શું કહેવું તે સમજી શકતું નથી. પારીસની અનન્ય ઇતિહાસમયગુરુ જગ્યા-પ્લેસ ડી લા કોન્કોર્ડ-અજગ્ય લાગમે તોપણ સ્થાપત્યનું કામ છે અને સ્થાપત્યની કલાનો અપ્રતિમ નમુનો છે. આપણા દેશનું અપ્રત્યક્ષ ગામ વસે તેવો આ વિશાલ ચોક,

પારીસના સવળા ચોકિના બોય-
કામની રચના પ્રમાણે શુભરે
દમેકરનાઓ, સુર્વમાંથી કિંગ્ડોની
માફક, તેના હૃદયમાંથી કુટે છે.
શાં એકીસીનો મહાન રાજમાર્ગ
પણ તેમાં પોતાને ખાતી કરે
છે. તેની વચ્ચે વચ મિહિરના
સખાએ લુપ્ત શીવીયાને ભેટ કરેલું,
લશ્કરનું પુરાણ "એમેલિસ" "
બેબાબુએ મુકેલા મોન કુવારાઓ
સાથે શોભે છે. ફર, ચાર

“એમ ડી લા બારીલ” માં મુકેલું “કાલમ ડી લુડીએ”

તરફ કાન્સના અઠ મહાન નગરોની ખ્યાલમક
મૂર્તિઓના સુન્દર સિદ્ધપકામે મુકેલા છે.
જ્યારે તેના છેડા ઉપર આવી રહેલી એક
બાબુ જલ્પ મકાનોની હરમાયા, મીંચ
બાબુ સીન નદી, અને ત્રીંચ અને ચોથી
બાબુ મરોહર હસોની પદા, એડી સુન્દર મુકે
રહે છે કે પારીસનું આ સ્થાન જોવારના
હૃદયમાં સફાને મારે મૂર્તિમત ઘણું જલ્પ
પારીસના “એમ ડી લા કોકાર્ડ” માં ઉભા
રહેલું તે એક અનુભવ અનુભવ છે. પારીસના
લુદ્ધાઓ, રાજમાર્ગો અને ચોકો-પારીસની
કાન્સની-ચારિત્ર્યવિશિષ્ટતાઓને અનન્ય સફર

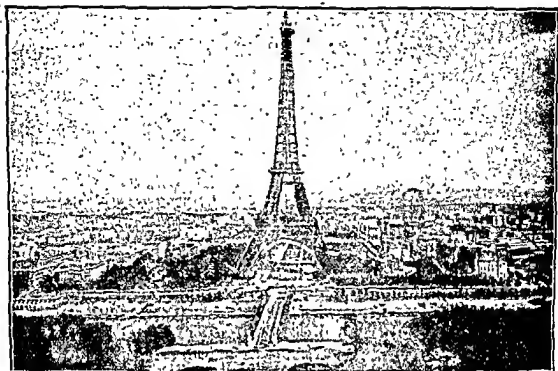
તાથી દાખવતી જમાઓ છે. પારીસ નગર
નથી ને એક સૌંદર્યભવન છે.

પારીસની ગોશામાં ખીજે રચાને તેના
જલ્પ પ્રીતિસ્તભો અને જાહેર મકાનો છે.
લગભગ દરેક મોટા ચોકની અંદર, અનન્ય
સુન્દર વિજય-કામોના કે જલ્પ મશરુમારકો
ઉભા કરેલા છે. “એમ ડી કેરાકિનલ” આજન
આવેલો “આઈ ડી દ્રાપોઈ,” “એમ ડી લી-
ટર્મિલ” ઉપર આવેલો જગદ વિખ્યાત “આઈ
ડી દ્રાપોઈ એક લટિમ્બ,” “બાટ્રીલનું” જલ્પ કર
કારાચલ જ્યાં હતું તે “એમ ડી લા બારીલ”

“નોલકામ”નું મરોહર દેવળ

મા મુકેલું, ટોચ ઉપર દેવતાઈ
પામે ઉઠતી જલ્પ જલ્પની મૂર્તિ-
વાલુ “લેવમ લુડીએ,”
“એમ લેવોમ” “એમ ડી
લા રીપ્લીક” માં આવેલી
“રીપ્લીક”ની મૂર્તિ, અને
“લા કિમાર” માં આવેલું,
લગવં આકાશમાં ઉઠ્યું માયું
રાખનું, જગત પ્રસિદ્ધ, “એરીલ
રાવર” — પારીસના અસંખ્ય
રમરખુસ્ત ભોજાથી આ થોડાનાં

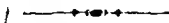

જાણીએ

જગત્સિંધુ 'એશીયન શાહર'

મ છઃ જ્યારે તેનાં જલ્ય મકાનોમાં, જર્મન ડિ લા ખી; અને સેન્ટ શેપેલ, અને
તે 'સુંદર મહેલો,—કુત્ર, ઇન્વેસીટ, ખીજા અનેક જાહેર ખાંધકામો,—ખોર્સ,
મે રાયલ અને લક્સેમ્બર્ગ, તેનાં પેન્શીઅન, સોરબોને, હોટલ ડી વીજ, ગણાવી
તોહર દેવળો—નોતરદામ, મટેલીન, સેન્ટ શકાય.

(આ અત્યંત મનોરંજક લેખનો વધુ આકર્ષક ભાગ આવે. અંકમાં)

જેના રક્ષણનો બોલો પોતાને સિર છે, એવી રક્ષણ કરવા યોગ્ય વસ્તુનો,
પોતે એક પણ ઘા અમ્યા વગર, પોતાની નજર આગળ નાશ થયેલો દીક
પછી, નોકરને શેઠની પાસે પોતાનું વીજુ મોડું બતાવવું બહુ વસતું થઈ પડે છે.

—રઘુવંશ: સર્ગર, શ્લોક ૫૬.

રણજીતરામ

વાવાભાઈ

મહેતા

સેખક :

રા. શાસ્ત્રાચાર્ય પ્રભુરામભાઈ

સખ, સાદિય સસ

સંવત ૧૯૭૩ ના જ્યેષ્ઠ સુદી
૧૪ તા. ૫ મી જુન ઇ
સ. ૧૯૧૭ ને સોમવારના
રોજ ગુજરાતી ભાષાના એક
પ્રથમ ઉપાસક અને ગુજરાત
તરફ અસાધારણ મમતા
ધરાવનાર સાક્ષર ભાઈ રણજીત-
રામ વાવ.ભાઈનું અઠાણ મરણ
થયું. આજ એ વાતને પાંચ
વરસ પૂરાં થાય છે તો પણ તે પ્રસંગ આજ
આજળ ખડો ને ખડોજ રહ્યો છે. દિવસોના
દિવસો મુખી એ મરણનો પ્રસંગ આજ
આજળ તપોજ કયો છે અને આજે
પણ અત્યારે મારી આખ આજળ એજ દરજ
નજરે તરે છે. મરણ એ સરીરીની પ્રતિ છે.
વિકૃતિ જીવિતમુખ્યતે મુજે એવું કવિ-
વાચ્ય છે. પરંતુ આ એકજ મરણના
અનુભવથી અને ઘણી વિદવલતા થયેલી અને
ઘણા દિવસો સુધી અને જ્વલિ રહેલી.
આમ એક મરણું કારણ અસાધારણ કસણ
સંમેલોમાં ભાઈ રણજીતરામ આસ્થા મળા
તેજ છે.

જ્યેષ્ઠ 'સંગલોચ' ના]

[બહુસ્વધી

હકીકત એવી છે કે કાશ્મીર કે મદાપચેર
અથવા હરા ખાવાના કોઈ સ્થળમાં રહે
નરોત્તમ મોરારજીએ પોતાના પુત્ર અને પુત્રીને
નદી ત્રોડવતા બધેરી પામે જુદાજા બધાં
પેતનો જમરો છે સાજ ઉનાળામાં તેમને
રહેવાનું હસાવ્યું અને ભાઈ રણજીતરામની
કેપરજ નીચે તેમને રાખ્યાં. રણજીતરામભાઈમાં
નવ શીખવાનો અને જાણેકું બીજાને શીખ
વરાનો ઘણો શોખ હતો. તેના પરિણામે
તરતા શીખવા માટે તેમણે પ્રયત્ન આરંભ્યો
અને એ અદભૂત પોતાની જાત બોલ.
એમના જેવા પીરા માણસને પણ આ
સાદસ થાય છે એટલું જ્ઞાન રચું નદી એ

વિધિની. કૂરતા. બુધ જેવું એકાંત સ્થલ—
ટેલીફોનની પણ સગવડ નહીં. માણસો પણ
થોડાં; શહેરમાં અવતાં જતાં ઘણા વખત
લાગી જાય તેથી સગાંસંબંધીઓમાં સમાચાર
પહોંચાડાવવાની પણ મુશ્કેલી અને પાણીમાં
તણાઈ ગયેલ શબ્દ ત્રણચાર કલાક હાથ ન
આપ્યું તેથી થયેલ વિહવલતા—આ બધું
ભાઈ રણજીતરામભાઈનાં વિધવાએ અશ્રુપૂર્ણ
નયને સદન ક્યું તેમાં શેઠનાં કુટુંબીઓનાં
વાસલ્યથી જે દુઃખ ઓછું થયું જણાય
તેજ. મોડી રાત્રે શયને અગ્નિદાહ થઈ
રહ્યા પછીથી હું ઘેર પાછો આવ્યો ત્યારે
મગજ ઉપર ઘણોજ ભાર જણાયો અને
સવારમાં ઉઠ્યો ત્યારે આગલા દિવસનો પ્રસંગ
ખરેખર બન્યો છે કે નહીંજ તે પણ કળી
ન શક્યો. પરંતુ રણજીતરામભાઈ ગુજરી ગયા
હતાજ; તેમનાં સંતાનોને અને પત્નીને તથા
કુટુંબીઓને દુઃખમાં કુબાડી ગયા હતાજ;
અનેક મિત્રોને તેમની વિદ્વતાથી જે રસ,
આનંદ, લાભ મળતો તે હંમેશ માટે ગયો
હતોજ.

રણજીતરામભાઈનો જન્મ સં. ૧૯૩૮
ના કાર્તિક સુદી ખીજના રોજ સવારના
પાંચ વાગતાં તેમના ગેસલાળના ઘરમાં મુરતમાં
થયો હતો. તેમના પિતા મુબઇ યુનીવર્સિટીના
એલ. સી. ઈ. હતા અને ઈ. સ. ૧૯૧૧ ના
ડીસેમ્બરમાં તેમનું મરણ થયું ત્યારે અમદા-
વાદમાં નિવૃત્ત થઈ રહેતા હતા. તેમનાં માતા
હાલ દયાત છે. એક ભાઈ રા મોતીભાઈ
શાલાપુર મીલમાં ડાક્ટર છે; તથા એક બેન
અમદાવાદમાં રહે છે. રણજીતરામભાઈ બધાં
ભાંડુમાં સૌથી મોટા હતા. તેમનાં વિધવા
શાંતીબેન ૧૯૧૮ ના તાવમાં સ્વર્ગવાસી
થયાં. તેમની સંતતીમાં બેન અરણકિશોરી
(જન્મ ૧૯૦૧ ના નવેમ્બરમાં) ભાઈ

અશોકકુમાર (જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૧ નો
ઓક્ટોબર) તથા બેન ઉર્વશી—રણજીતરામ-
ભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા પછી ત્રણચાર માસે
જન્મેલ છે તે—છે.

રણજીતરામભાઈની બાલ્યવસ્થા અમદા-
વાદમાં તેમજ પાલીતાણામાં પોતાના મોસાળમાં
પીતી હતી. તેમનો સ્વભાવ નાનપણથીજ
એકલશરો હતો. કેાઇ તેમના મિત્રો નહોતા.
ભાઈ જયમુખલાલ કૃષ્ણલાલ તથા હરિપ્રસાદ
પીતાંબર મેહતા એજ બે તેમના બાલપણના
સ્નેહી; અને આ બંને સાથે હંમેશ રનેહ-
સંબંધ વધતોજ રહેલો. પોતાની કે પોતાનાંની
વાતો કહેવાની રણજીતરામભાઈને ટેવજ
નહીં. વસ્તોના વસ્તો સુધી ગાદ પરિચય રહ્યો
હોવા છતાં પોતાના સંબંધી તો એમણે બહુ
ઓછું કહેલું. નાનપણની વાતો કરતાં એક
વાત કરેશી અને ઘણી યાદ રહી છે. તેમના
પિતાનો સ્વભાવ કડક હતો. બોલવાની ટેવ
જ નહોતી. ઘરમાં હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે
વાંચવામાંજ યુથાઈ રહેતા અને રણજીતરામ-
ભાઈ સૌથી મોટા એટલે મર્થોદાયી એમને
તો બોલાવતા પણ નહીં. આવી કડક મૃત્તિ
છતાં યુવમાં કેાઇ જોતરી કુદવ કે દોષ દાખલ
ન થઈ જાય તે ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખતા.
અગ્રેજી છતાં ઘેરણમાં રણજીતરામભાઈ હતા
ત્યારે કુસંગતથી ખીડી—સીંગાર પીવા મોડેશી.
તેઓ જાતે કાવ્યસ્થ હતા. ધાર્મિક બાધ ખીડી
પીવામાં તેમને કાંઈ હતો નહીં. પરંતુ કુટુંબ
વૈષ્ણવ પંથ પાળતું એટલે ખીડી ન પીવાતી.
રણજીતરામભાઈને રૂઝરૂમાં કાંઈ કહ્યું નહીં
પરંતુ એક વખત કોટના ખીસ્સામાંથી સીંગાર
હાથ લાગતાં ઘણીજ સખત શિક્ષા કરી.
રણજીતરામભાઈએ જીવનમાં ફરી ખીડી
પીધી નહીં; ફરી કોઈની કુસંગત લાગી નહીં.
આખું જીવન સ્વચ્છ. તિર્મલ પસાર થઈ

મધુ. દુધામુ અને અનીનિ તર્ર એમને એટલે બધા નિરંકાર હોય કે તેવા લોકો સમી નેઓ બળી ન શકતા પરંતુ તેમને સેત્રમત્ત પચિય પળ સદન ન કરી શકે. વ્યવહારમાં પડ્યા પડીથી એવા કોઈ માણસના સંબંધમાં પ્રથમ આવવાનું થયું ત્યારે એ માણસના દુરાચારની વાત જોવા આખો દિવસ તેમનું સમન માથું દુખવા આવ્યું હતું અને તે માણસનું મેઢું પળ ફરીથી જેવું મધુ નહોતું. કેમકે મગજ ઉપર, સામાન્ય રીતે, આવીજ અમરે શરૂઆતમાં થાય છે એવો થયોને અનુભવ હશે

રજુજનરામભાઈનો અભ્યાસ સદાજ ગિંતિ પુરો થઈ ગયો સ્વપ્નની અનુકૂળતા હતી વ્યવહારનો એમને માથે પાડેલો નહોતો અને જબુરામાં પળ દોડાંઆર હતો એટલે કે િંતિ નેમ્યું નહીં, જોઈ મહેનત કરવાની તેમને દેવ નહોતો એટલે તેમન જેવી શક્તિવાળો માણસ મહેનતથી તો કંઈમ પ્રથમ સંબંધજ આવે તેમ તેમના સંબંધમાં બન્યું નહીં. આવી મહેનત ન ઉઠાડી શકે તેમ નેમ કિ શરીરશક્તિ પળ હતી તે વાત વડાના રાજવાની છે. તદ્દન બાલ્ય વચ્ચાથીજ નેમનું શરીર નિર્બલ હતું; હાલ મેટા હતા પરંતુ સ્પિર અને માસ નહીંજ. ઇ.સ. ૧૯૦૮ માં બાવનવરમાં નિવાસ કરી રજા અને ત્યાં મળી માફ આપ્યા પડીથી તેમની મૃત્તિ સંપૂર્ણ મુપરી એમ કરી છઠાવ તોપણ અસચથીજ શરીર નિર્બલ હતું એટલે તેમનું શરીર પહેલવાન જેવું તો બન્યું નહીંજ. મને ખરાબર માફ છે કે જ્યારે મ' તેમને પ્રથમ એક ત્યારે મને લાગ્યું કે રજુજનરામભાઈ તો શાકિયમાંજ છૂલે છે અને એ વાત વેમને પચિય વર્ષનાં કરી ત્યારે હમીને રીકાગી લાંબી.

અભ્યાસ પુરો થતા પડીથી મું કરવું તેની મિત્રા થા માંડી એક વચ્ચે તે 'ફેરો' તરીકે રજા. ઉમરો બનગી રૂપમાં જમા આવી હતી ત્યાં ખરોટ કરી અને તે રીકારત્ત નેમી ઇ. મ. ૧૯૦૫ ના એપ્રિલથી માંડી લગભગ છ આઠ માસ ત્યાં દોડમારતર તરીકે કામ કર્યું. તેમનો કદ ધીમે દરો તેમજ યીનવરની સમિતિ આવીવાળી હતી એવો તેમનો પેતાનો અભિપ્રાય હતો તેથી આ સ્વચ્છ યોગ્ય પડીથી શિખર તરીકે મહેતા તેમણે ક્યાવ જગ્યા કરી નહીં, ઉંડવાં વડાઓમાં જ્યારે બ્યારનરના દરિયાનું નિવાસીમરનમાં મહેતાનો નમનો ચિયર થયો ત્યારે પનુ પોતાની ઉપથી એ આખો જાળવ ક્યાજ જગ્યા તેમના પિતાની મરજી—ની. એ થય પડીથી કરકારી નોકરીમાં નેઓ જોડાય તેવી હતી પરંતુ તેથી થોમ આજો નહીં અને રા મજિય કર રેલજ બહુની બચામતથી ઇ. સ. ૧૯૦૫માંજ મડિરનાટ્ટવા સેક્ટરી તરીકે રલ. ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના જુન મંમમાં પ્રથમ સાકિય પચિય મળી એ. અચાકે રજુજનરામભાઈ પડ્યા સદારાની ભાંયે પત્રવ્યવહાર રાખતા. રા મજિયાઇ માથે પળ તેમને પત્રવ્યવહાર હતો જે ઉપરથી તેમની પ્રીતિ સપાદન કરી હતી એ સૌ પડેલા રજુજનરામભાઈનું નામ અને પડેલ બાવનવરમાં મજિયાઈ ત્યાં જોવાં. તેમના મેળીના લાગ્યા જોવા ક્યન્ઝ અમરો અને તેનુજ ઉચ્ચ મખાળ સૌ પડેલુ જોવયું તે હજી રમરજીમાં છે. પ્રથમ સાકિય પચિયની યોગ્ય થી માડી પૂર્ણ હતી સુધી તેમનીજ મહેનત હતી એ સૌને દેખાય તેનું હતું. તેમને મરે જે સારો કિયર મજિયાઈને હતો તેમાં આ પ્રત્યક્ અનુભરથી વધારો થયો અને મજાજરમ દેમને ત્યાં તેમને માટે ખામ બચામજ કરી. મજાજરસદેજ સાથેના પરિચયથી રજુજન-

રામભાઈના જીવનમાં ઘણા ફેરફારો થયા અને તેની સારી અસર કાંયમ સુધી રહી. ગજગર-સાહેબની વિક્રતા, લગ્ન કરવાનાં અને મૃતસ્વરૂપ આપવાની અસાધારણ ખંત અને સૈધી વિશેષ તેમની ઉદારતા અને ત્યાગવૃત્તિ, એનાથી એમના જીવનમાં ઘણા નવા સંસ્કારો રેખાયા અને આમરણાંત એમના ઝણી રહ્યાં કહેતા. સાહેબની વાર્તામાં ભેરવનાથ શેઠનું પાત્ર ગજગરસાહેબ ઉપરથી યોગ્યપણું સહુ કાઈ જાણી શકે તેમ છે, જે કે તે સંપૂર્ણ તો નથીજ.

ગજગરસાહેબ સાથેના નિવાસ પ્રસંગે તેમને સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈ સાથે પણ સંબંધ થયો. ૧૯૦૭ ના જાન્યુઆરીમાં ગોવર્ધનરામ ગજગરસાહેબના જંગમમાંજ અવસાન પામ્યા તે વખતે રણજીતરામભાઈ પણ હાજર હતા. ગોવર્ધનરામભાઈની હયાતીમાં અને અવસાન પછીથી તેમનું જીવનચરિત્ર રણજીતરામભાઈને હાથે લખાવી તૈયાર કરાવવા ગજગરસાહેબને આગ્રહ રહ્યા કરતો, પરંતુ તેમ જાની શક્યું નહીં. જીવનચરિત્ર લખ્યા નેટલો નિકટ પરિચય ગોવર્ધનરામભાઈ સાથે તેમના મંરણને લીધે થઈ ન શક્યો તે એક કારણથી પણ રણજીતરામભાઈએ એ કામ શરૂ કરેલું નહીં.

ગજગરસાહેબને ત્યાં એકજ પ્રકારનું કામ નહોતું. રણજીતરામભાઈની હાજરીની તેમને વારંવાર જરૂર પડતી તેથી રહેવાનું પણ તેમની સાથેજ રાખ્યું હતું. કેટલાક મહીના ગીરગામ બેકરોડ ઉપર એક ઉંચા માળામાં પાંચમે મળે તેઓ રહેતા પરંતુ વાકેકેશ્વર નેટલે જવાઆવવાની મુશ્કેલી પડવાથી થોડા દિવસ પછી એ ઘર કાઢી નાખ્યું અને સહકુટુંબ ગજગરસાહેબ સાથે જઈ રહ્યા.

ગજગરસાહેબ જેવી પ્રકૃતિના માણસની સેવા ઉદ્ધાવી અને તેમાં સતોષ આપવો એ કાંઈ સામાન્ય વાત નહોતી—રાત્રે બાર વાગે કે બે વાગે ગમે ત્યારે તેમને નવો વિચાર મુઠે એટલે ઉઘમાંથી પણ રણજીતરામભાઈને ઉઠાવી નોંધ લેવરાવતા. આ સ્થિતિમાં બીજા માણસ, એછા અનુભવવાળો અથવા જલદ પ્રકૃતિવાળો, લાંબું એવી શકે નહીં. પરંતુ રણજીતરામભાઈએ એ સ્થિતિ બે અઢી વરસ ચલાવી અને ગજગર-સાહેબ સાથે તેમને ત્યાંથી છુટા થયા છતાં હમેશનો સંબંધ જાળવી રાખ્યા. ગજગરસાહેબની ઉદારતાની પણ હદ નહોતી. જીવાન રણજીતરામભાઈ ઉપર તેમને ગાઢ પ્રીતિ હતી. પોતાના નોકર તરીકે તેમના તરફ દ્રષ્ટિ નહોતી. તેમના અગત્યના કામકાજમાં રણજીતરામભાઈ ભાવનગર હતા ત્યારે અને પછીથી મુંબઈ હતા ત્યારે પણ તેમની એક મિત્ર તરીકે સલાહ લેતા. તેમના મિત્રો કે સંબંધીઓમાં વીખવાદ ઉભો થતો તેમાં રણજીતરામભાઈને પણ મધ્યસ્થ રાખતા એની મને જાતમાહિતી છે. રણજીતરામભાઈએ ગજગર-સાહેબનો સંબંધ છોડ્યા પછીથી નવદસ વરસ બીજા સ્થલે ગાળ્યાં પરંતુ એમ કહેતા કે 'મે' જેવી ત્યાં નિરંતર સરસ્વતીની ઉપાસના થતી જોઈ હતી તેવી ફરીથી ક્યાંય જોઈ નથી.

ઈ. સ. ૧૯૦૭ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ મુંબઈ હતા ત્યારે બીજી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ; તેના મંત્રી તરીકે ભાઈ અંજીઆ તથા ઠાકરલાલ હરીશાવ દેસાઈ સથે તેમણે પોતેજ કામ કર્યું હતું. યાદી ઘડવાથી માંગે તેમણે પોતેજ ઘણી મહેનત લીધી હતી. નિમંત્ર લખવાનો અવકાશ તેમને નહોતો મળ્યો તેથી પ્રથમ પરિષદમાં જેમ લોકગીતનો લેખ વાંચેલો તેમ આ પરિષદમાં તેઓ કે લખી શક્યા નહીં. પરંતુ તેમની સ્થિતિ બદલાતી

જતી હતી-પરપદ સંબંધે તેમને મનન ઉદ્ધેશ કરવે પડે. એ નવી સંસ્થામાં રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે અનેક સાધનો અને શુદ્ધરથો સાથે ખાનગી સંબંધે તેમજ મંત્રી તરીકે તેમને જનજનકાર કહેવા પડે. લેખક માટે

ધણ એ પામે માગણી કરવી પડતી. પોતાને એમ લાગે કે અમુક વિષય ઉપર ગુજરાતી સાહિત્યમાં કામ લખાણ નથી તે તે વિષયના અંગ્રેજી પુસ્તકો મેળવી લેખક પામે લેખ તૈયાર કરાવના નિષ્ક્રિય પરિવર્તી સંસ્થાને તેમના જીવનથી કુલુત નથી પાડી શકે. એ સંસ્થાને ઉભી કરીનેજ અરૂણ નહીં પરંતુ તે આતુ રહે, દેશના અનેક સાક્ષર અને પ્રસિદ્ધ પુરુષો તેમજ મામાન્ય વર્ગ તેમા લાગ લે, તે જગતન સંસ્થા બને, ગુજરાતની ભાષા મળતે દોરનાર નીવડે, ગુજરાતનું જોરબ વધારે, એવા અર્થ પ્રયત્નો તેમણે આપી જાંદગી સુધી કર્યાં. સાહિત્ય પરિષદને તેમના વિચારોમા હંમેશા અમર્યાલ હતુ. તે સંસ્થાને માટે કાનુ વાણ જોડનાર મમે તે હોય તોપણ મદદ ન કરી શકતા.

કુકમાં, પરિષદ ઉપર તેમને માલ મમતા હતી. અને તેના વિના તે આજ સુધી છે ન પણ દેખાતે છે.

રણજીતરામભાઈ ઈ સ ૧૯૦૮ ના એપ્રિલ માસમા મુંબઈ છોડી ભાવનગર રા રા પ્રવાસ કરે દક્ષિણરામ પટ્ટણી પામે રજા મુંબઈમાં બરાબરી બીજી સાહિત્ય પરિષદને પ્રસ્થાપિત રા. રા. વિશ્વાય પ્રજુરામ વૈદ્ય-જેએ

વ્યવસ્થાપક મંડળના પ્રમુખ હતા-અને તેમને પરિચય થયો. તેમણે પટ્ટણીમાટે અને સારા માણસની જરૂર છે કેમ જાણતા રણજીતરામ-ભાઈની ભાવનાથી કહી. રણજીતરામભાઈ રજા એ વખતે ભાવનગરરાજ્યના કેળવણી

સ્વ. રાંદેસ ગજગર

ખાતામા એક જગા ખાલી હતી અને તે ઉપરજ તેમની નીમણુક થશે એમ લાગતું હતુ. પરંતુ પટ્ટણીમાટેને બહુ ઘોડી મુદતમાં રણજીતરામભાઈની યોગ્યતા જ્ઞેષ્ઠ શીધેલી હોવી જોઈએ જેથી પોતાનું 'મનુ' ખાનગી કામકાજ તેમને સોંપી પાસેજ રાખ્યા.

રણજીતરામભાઈના જીવનમાં ભાવનગરના નિવાસને ઘણું મહત્વનું સ્થાન મળે છે. તેઓ

હોય, ચાલુ શિક્ષણપદ્ધતિનો અથવા દેશી રાજ્યોનો હોય, પણ તેઓજ પ્રમુખ વક્તા હોય.

કવિ નાનાલાલ રણુજીતરામભાઈના આઠ સ્નેહી હતા. તેમની કવિતા નવીન કવિતા તરીકે આદર પામી હાલ દરેક યુવાનોમાં વંચાય છે, તેની શરૂઆત રણુજીતરામભાઈના જમાનાથી થયેલી. અમદાવાદમાં તેઓ હતા તે વખતે એક દિવસ ફરવા જતાં પ્રાર્થનાસમાજનો પંડાવાળો “જ્ઞાનમુધા” વેચતો હતો. રણુજીતરામભાઈએ તે જોયું અને વેચાતું લીધું. એ આંક ૧૮૯૮ ના માર્ચથી ડિસેમ્બર સુધીનો, ૧૮૯૯ ના માર્ચમાં લગભગ બહાર પડેલો હતો. તેમાં ‘વસંતોત્સવ’ છપાયું હતું. રણુજીતરામભાઈએ તે આખું જોયું અને પટ્ટાવાળા પાસેથી મળ્યા તેટલા ખીન આંકો પણ ખરીદ્યા. ઘેર જઈ તે કાવ્ય ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યું; અને તેની અંદર તેમને અનેક આકર્ષક અંશો જણાયા. ‘વસંતોત્સવ’ ઉપર એમણે સૌ પહેલી ટીકા લખેલી, —જે કે તે અધૂરીજ રહેલી. તે “સાહિત્ય” માસિકમાં કટકે કટકે છપાયેલી છે. મૂલ નિબંધ સુરત કાયસ્થ મંડળ સમક્ષ ભાષણરૂપે વાંચ્યો હતો.

આ વખતથીજ તેમને ગુજરાતી વાંચવા તરફ વિશેષ આકર્ષણ થયું. નાનપણથીજ પોતાના ઘરમાં પ્રાચીન કાવ્યમાલાનાં પુસ્તકો હતાં તે વાંચવાનો તો તેમને શોખ હતો, પરંતુ આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય તો એમણે કાલેજમાં દાખલ થઈનેજ વાંચવા માંડ્યું. તેમનો ઉદ્દેશ ધણો હતો. સારાં સારાં કાવ્યો નોંધી લેતા. એવી એક આખી નોટબુક હાલ પણ મારી પાસે પડી છે જેમાં રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટની દુબ્રાખ કવિતાઓ સ્વચ્છ અક્ષરે લખેલી છે. રા. અંબરીઆ ‘કાવ્ય-માધુર્ય’ જેવો સંગ્રહ પ્રકટ કરે છે એ વાત

તેમના જાણવામાં આવી ત્યારે પોતે એકડી કરેલ કવિતાનો સમૂહ તેમને આપ્યો એમ તેમના કહેવા ઉપરથી મારા મન ઉપર છાપ રહેલી છે.

રા. રા. નાનાલાલ કવિ ભાવનગરમાં વારંવાર આવતા કારણ કે રા. મણિભાઈ સાથે તેમને ઘણો સ્નેહ હતો. ઉતારો મણિભાઈને ત્યાં હોય પણ આંખો દિવસ દરવા ફરવાનું રણુજીતરામભાઈ સાથે. એ એ જાણતો મેળ કે અદ્ભુત હતો. કવિના જેવા પ્રતિભાશાલી પુરુષની રણુજીતરામભાઈને પુરી કદર હતી અને તેમના લેખો માટે પદ્મપાત હતો. કવિ પણ ખરા ચિત્રંભાવથી દરેક લેખ તેમને જેવા અને સુધારવા મોકલી આપતા. રણુજીતરામભાઈના હાથથી ઉભી થયેલી સાહિત્ય પરિપદ્ય અધિવેશન રાજકોટમાં ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં અગાઉના કાંઈપણ અધિવેશન કરતાં વધારે વિશાલ ધોરણ ઉપર થયું. તેના એક મંત્રી રા. બલવંતરામ ઠાકોર હતા. તેમણે પરિપદ્ય માટે ફર્જો લીધી હતી અને પરિપદ્યને ફોટોગ્રાફ કરવા તેમણે સ્થલે સ્થલે ભાષણો કર્યાં હતાં. ભાવનગરમાં પરિપદ્યની એક પેટાકમીટી નીમી હતી અને તેના મંત્રી તરીકે રણુજીતરામભાઈ હતા. તેમને તો પરિપદ્ય કાંઈ રીતે વિગંધી નીવડે એવોજ આગ્રહ રહેતો અને તેથી તેમણે અહિં સૂચનાઓ છાપાંદારા કરવા માંડી. સહેજ અસાવધપણાથી, ત્રીજી પરિપદ્યના પ્રમુખ તરીકે નરસિંહરાવભાઈની પસંદગી થવી જોઈએ એમ એમનાથી લખાયું અને તે લખાણ ઉપર અનેક જાતના પ્રહાર થવા માંડ્યા. વાતાવરણ તદ્દન બદલાઈ ગયું. ભાવનગરની સભાએ દરખાસ્ત પસાર કરી તે પણ જીતી દ્રષ્ટિથી જોવાઈ અને જે પક્ષ પડી ગયા. રણુજીતરામભાઈ ક્યાં પક્ષમાં રહેશે તેની કામી સંકેત નહોતીજ. પરિપદ્યની અલગ થવાય તેમજ

પટ્ટણીસાહેબ મુંબઈના ગવર્નરની કારોબારી કાઉન્સીલમાં નીમાયા. પટ્ટણીસાહેબ ભાવનગરથી જાય ત્યાર પછી ત્યાં રહેવા રજુજત-રામભાઈની ઈચ્છા નહોતી. આટલા વરસના અનુભવ અને અવલોકનથી દેશી રાજ્યો માટે તેમને તિરસ્કાર આવ્યો હતો. માત્ર ભાવનગરનો જ તેમણે અભ્યાસ નહોતો કર્યો. દરેક રાજ્યો તરફથી પ્રકટ થતા વાર્ષિક અહેવાલો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા-તે બધા અહેવાલો ઉપર જાતે ટાંચણ પણ કરતા અને તેમને ખાતી થઈ હતી કે દેશી રાજ્યો મુઘલો સિવાય રહેવા યોગ્ય નથી.

પટ્ટણીસાહેબે તો રજુજતરામભાઈ સંબંધે શી વ્યવસ્થા કરવી તે ધારી મુકલુજ હોવા જોઈએ, રજુજતરામભાઈએ ચાલવાનું હતું તેના આગલા દિવસ મુઘી પોતે હવે શું કરવા ધારે છે તે ખાતત પટ્ટણીસાહેબને કે તેમનાં ઘરનાં બીજાં કોઈને જણાવ્યું નહોતું. પરંતુ તેજ રાત્રે પટ્ટણીસાહેબે રજુજતરામભાઈને મુંબઈ પહોંચી સાથેજ આવવા કહ્યું. રજુજત-રામભાઈને કાંઈ તૈયારી કરવાની નહોતીજ. ભાવનગર છોડવાનું હતું તેથી ટ્રેનમાં બીજા દિવસે સાથેજ બેઠા.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ થી માંડી ૧૯૧૬ ના એપ્રિલ સુધી રજુજતરામભાઈ પટ્ટણીસાહેબ સાથે રજા મુંબઈના આવ દુકા નિવાસમાં તેમણે ઘણું કામ કર્યું. પરિપક્વ અભ્યાસ વિના કોઈ લેખ લખવા તેઓ પ્રવૃત્ત ન થતા મુંબઈમાં રજા પછી તેમણે લેખો લખવા માંડ્યા. ગુર્જર સભામાં બ.પણે. આપવા માંડ્યાં. પુના અને મહાત્મલેશ્વરમાં રહેવાનું થતું ત્યારે પણ ત્યાં સાહિત્યની ઉપાસના આદરતા. પુનાની કેશવ કોલેજની લાયબ્રેરીને તેમજ ધારાસભાની લાયબ્રેરીનો સારો લાભ લીધો. ફર્ગસન કોલેજમાં શીખતા ગુજરાતી

વિદ્યાર્થી સાથે તેઓ ભેળાતા. ઐતિહાસિક નોટસ તેમણે આ લખતે તૈયાર કરી કારણ કે તેઓ ભાવનગરમાં હતા ત્યારથી ઇતિહાસનું એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહાર પાડવા ઈચ્છતા હતા પરંતુ જોઈએ તેટલાં સાધનો ત્યાં મળ્યાં નહોતાં. તામ્રલેખો, અને શિલાલેખોમાંની અગત્યની સામગ્રી તેમણે ઘણી મહેનતથી નક્કલ કરી ઉતારી લીધી. એ સામગ્રીનો ઉપયોગ તેમના હાથથી થવા વારો આવ્યો નહીં. હાલ ફાર્મસ સમાજે ઉદારતાથી તે બધી નોટસ ખરીદી લીધેલી છે.

ઇતિહાસ ઉપરાંત તેમણે હીંદુસ્થાનની સ્ત્રી કવિઓ ઉપર પુસ્તક લખવા ધાણું હતું. સંસ્કૃત, ઉર્દુ, બંગાલી, મરાઠી સ્ત્રી કવિઓની માહિતી તેમણે મેળવી હતી તે કટકે કટકે લેખરૂપે 'વસંત'માં પ્રસિદ્ધ કરવી હતી.

પરંતુ તેમને ખરેખરો શોખ તો વાર્તા-નવકથાનો હતો. તેમણે જુવાનીથી એક સારી નવલકથા લખવા ધારેલું. હાલ તેમની જે તોરે પડી છે તેમાં અનેક વાર્તાઓનાં જોખાં તૈયાર કરેલાં છે. કોઈની લીંટી, કોઈનું પાનું અને કોઈનાં ચાર પાનાં લખેલ છે. એ બધી વાતો અપૂર્ણ છે માત્ર તેમણે પુનામાં હતા ત્યારે "સાહેબરામ" સૌથી મોટી વાંત લખવા માંડી. અમુક ભાગ લખાયા, પણ પછીથી અધુરો રહે, અને કદી તે ભાગ પુરો ન થયો. એ વાર્તામાં એમનો અભ્યાસ જણાઈ આવે છે. પાછળથી મિત્રોમાં એ વાર્તા સંબંધે ચર્ચા કરવા માંડી અને હું ધારું છું ભાઈ ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ વસ્તુ ફેરવવા કહેલું. રજુજતરામભાઈને પોતાને પણ આખી લખાઈ છે તે રૂપમાં વાર્તા પસંદ નહોતી આવતી તોપણ તે સહજ રીતેજ લખાઈ ગઈ છે એટલે હવે કાંઈ ફેરવવું નહીં એવા અભિ-પ્રાયથી તેમણે સુધારો કરવો માંડી વાળેલો.

“સરોજરામ”

તથા “મદી-
યરો”ના પાત્ર
આત્મે ખનમાં
એમના પરિ-
ચયમાં આવેલી
ધણી બહિન-
ઓની આપી
છાપ જણાઈ
આવે છે
તેણી ઉપર
વખવાપ્રમાણે
કેરતનાયગો-
નું પાત્ર મ
જાત્ર સાહેબ
ઉપરથી અને

૨૧ નાનાસાલ કવિ

“સરોજરામ”માં પ્રો. નન્દારામજી પાર બાઈ
નૃસિંહપ્રસાદભટ્ટ ઉપરથી ચોળેનું દેખાઈ આવે
છે. વાનીના નામક સાહેબરામની કદાચ એકજ
બહિન ઉપરથી નથી ઉઠેલ પણ એવાર
બહિનના ચારિત્ર્યની મેળવણી છે ‘સરસ્વતી
ચંદ્ર’માં અલક્ષિગી અને નતીનચંદ્રને. પ્રમંથ
વર્ણવ્યો છે એને મળેલો સેનાનો પ્રસંગ
આવે છે તે વાત તેમને સાચી કહેવાકે
એમ પણ ઠાકરાવા વાન કરેલે કે આપણે
ખલેશ માર્ગો વિચારી આવી હામી કમ્પુ
તો કન્દાએતે કેળવણી આપવા તરફ બળેવા
મળ્યોનું પણ વલ્લભ રહેશે નહીં, તેમણે
પોતે આ પ્રસંગનું કદી સન્મર્શન તો કરેલું
નહીં એમ મને ખબર છે માત્ર બનાથાસે
ધખાયું છે અને મનુસ્મરણમાં એવી
નિર્મલતા છે એનું અનુભવીએ છીએ મારેજ
ફેરાર નથી કર્યો. હજાકન તરીકે એક વાત
જણાવવી જરૂરની છે. તેઓ કહેતા કે હું બધા
સાથે બેળાઈ એવી પ્રેરિતો પહેરેથી નહીં.

એટલે જીવનમાં ધરના મળ્યોનો સિવાય કેમને
વળ્યો કે મળવાનો પ્રમંથ સરસો આવ્યો
નથી

મુખર્મીના એમના નિવાસ ફરમીઆલ
તેઓ મોરારજી મોહલદાનની નવી ચલીમાં
રહેતા ત્યાં બાઈ ચંદ્ર કર પડવા, કનૈયાલાલ
મુનશી, ઉદુવાલ વાનિક અને અંબાલાલ જ્વની
સાથે પણ પરિચયમાં આવ્યા બાઈ ચંદ્ર કર
તથા ૨ મુનશીએ પોતાના રજીતરામભાઈ
સંજયીના અનુભવો જુદે જુદે સ્થાને આપ્યા
છે બાઈ વાનિકે પણ વર્મજના વિદ્યાર્થીઓ
સમસાના ભાગ્ય પ્રમંથે રજીતરામભાઈ સંજયી
હાર્દિક ઉદ્યારા કાઢ્યા હતા.

રજીતરામભાઈએ લેખવાનું ઇ. સ.
૧૯૦૨ થી શરૂ કરેલ મધ્યમ “વસંતોત્સવ”
ઉપરની ટીકા તથા રિકમ સવતના
૧૮ માં સૈકામાં યુજરાતનું સાંચારિક
અને ધર્મિક દર્શન એ “કા” ની
સરીથી ‘મુદિપ્રકાશ’માં કટકે કટકે

પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેમનું શાળામાં નામ રણુજીતરામ હતું. પરંતુ કુટુંબમાં સૌ મહિલાઓ કહીને યોજાવતા તેથી “M” એવા એ નામના પ્રથમાક્ષરથી એ નિર્બંધ છપાવેલ છે.

‘ઉમરેહતા દુકા નિવાસ દરમીઆન’ તેમણે લોકગીતો ઘણાં એકઠાં કર્યાં હતાં એ વરસે દુકાળ હતો અને કાઠીઆવાડ તથા ગુજરાતનાં અનેક નિર્ધન થયેલ કુટુંબો ગામડામાંની નીકળી ઉદરનિર્વાહારે શહેરમાં નીકળી પડ્યાં. રણુજીતરામભાઈનાં વધુ આવાં સ્ત્રી પુરુષોને ખાવાનું આપી ગીત ગવરાવે અને ત્યારેજ લખી લે. આ રીતે આ સંગ્રહ પનિપત્તી બન્નેએ એકઠો કરેલો છે. ઘણાં ગીતોની મૂલ નકલ સ્વ. શાંતીબેનની લખેલી છે.

ભાવનગરમાં તેઓ હતા ત્યારે “૪૨૫૦” એ નામનો લાંબો લેખ તેમણે ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ માટે લખ્યો. ગુજરાતની બધી હીંચવાણોનું અવલોકન તેમાં કરેલું છે. એ પ્રથમ ચાહુ રાખવા તેમને અભિલાષા હતી પણ પાછળથી અનેક વ્યવસાયમાં રહેવાનું થવાથી તે નિયમસર લખી ન શકતા અને એવા નિર્બંધોની કીમત અમુક કાલ સુધીનીજ હોય છે એ વાત પણ તેઓ માનતા. એમના દાખલાથી ગુજરાત વર્તોકચુકર સોસાયટીએ જે ગૃહસ્થાને જુદાં જુદાં વરસોનું અવલોકન લખવાનું કામ સોંપ્યું પણ ફલ કે આવ્યું નથી. ગુજરાતની બધી પ્રવૃત્તિઓનું દુકામાં દિગ્દર્શન કરાવનાર લેખ તરીકે એજ લેખ હાલ માર્ગદર્શક છે.

એ નિર્બંધને લીધે અમુક રીતે ચર્ચા જાગી હતી. ગુજરાતમાં સ્થપાયેલી સસ્તા સાહિત્ય મંડલના કાર્યની નોંધ લેતાં તેમણે, ‘ગુજરાતી’ પત્ર તરફથી એ સંસ્થાને હતારી પાડવા જે પ્રયત્ન થયો હતો તેનો જવાબ

પાળ્યો હતો. પ્રત્યુત્તરરૂપે ‘ગુજરાતી’ પત્ર તરફથી પ્રકટ થયેલ એકાદશ સ્કંધની પ્રસ્તાવનામાં રણુજીતરામભાઈનું નામ આપ્યા સિવાય તુચ્છ વિશેષણો વાંપરી તેમના ઉપર કટાક્ષ કરેલ છે.

રા. નરસિંહરાવની કવિતા માટે પણ એવીજ ચર્ચા જાગી હતી. તેમનાં કાવ્યોમાં સ્વદેશપ્રેમ કે વીરંત નથી એ વાત તેમણે સ્પષ્ટરૂપે ઉપસા નિર્બંધમાં કહી હતી અને કેટલાક સવારો મુક્યા હતા. રા. નરસિંહરાવનાં બધાં કાવ્યો ઉપર વિસ્તારયુક્ત કીકા લખવા તે નિર્બંધમાં પોતાની ધ્રુવેજ બતાવેલ છે પણ તેથી કીકા તેઓ લખી શક્યા નહીં.

આ સિવાયના પણ એ ત્રણ પ્રસંગો જેમાં કંઠથી ચર્ચામાં તેઓને ઉતરવું પડ્યું હતું તે નોંધી લઉં છું. “વૃક્ષ”માં રા. સત્યેંદ્રરાવ ભીમગવે એક દ્રશ્ય નાટકનું ચર્ચાપત્ર લખ્યું અને તેમાં નાટકના ઉદ્ધારનું કાર્ય કરવા સાહિત્ય પરિપક્વને લલ મણુ કરી. રણુજીતરામભાઈએ એનો જવાબ આપ્યો અને બાઈ સત્યેંદ્રરાવે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. આ ચર્ચા આ કેટલાંક અયુક્ત વિશેષણો વપરાયાં છે. બન્નેનો હેતુ નિર્મલગ હતો. પરંતુ રણુજીતરામભાઈનાં લખાણોમાં મર્યાદા હતી જે બાઈ સત્યેંદ્રરાવે ઉલ્લેખેલી અને રણુજીતરામભાઈની જાત ઉપર પણ આક્ષેપ કરેલા. ઘણું કરી આ ચર્ચા ૧૯૧૬-૧૭ માં થઈ હતી.

રણુજીતરામભાઈના અવસાન અગાઉ જે ત્રણ મહિનાપર ‘નવજીવન’ અને સત્યતા તંત્રી બાઈ ઈંદુલાલ યાસિક મેસોપેટ્રેમીઆ ગયા હતા એ વખતે ‘નવજીવન’ ચલાવવાનું રણુજીતરામભાઈને સોંપ્યું હતું. તંત્રી તરીકે તેમને ભાગે અવલોકન અને નોંધ લખવાનું [વધુ માટે જુઓ પાંચમી પૃષ્ઠ.]

મને નહો?

લેખક:

પ્રોફેસર ખુશાલ નણકસી શાહ,

મગધ, શાંદિન મંદર.

ચિત્રકાર રા. આરદાસ.

નાટકનાં મુખ્ય પાત્રો.

બાપુ કિશોરમલ એ. પી. ...	... મુખતો કોણનિ આરણી.
કુમાર દીપનસિંહ ...	... રમણનાના એ રામનો આપણ.
દેવીસિંહ ...	... ઠીકણાનો રજકુમાર, દીપનસિંહનો મિત્ર.
બાપુ જગમદરસાસ ...	... કિશોરમલનો ભૂનો દોસ્ત અને ભાડીઓ.
નારદેવી ...	... કિશોરમલની ઠીકરી, દીપનસિંહની પત્ની.

આગસ્ટ ભાગનો ૬૬ સાર.

ખીસાવના મુખ્યા કિશોરમલને નવા વાગેને રહી ખીસાવ મલને વધી મિલેને ને જાંજી પીવાને ભે મે તારાવે પી પામે રહાવના દોષ છે ત્યાં જમમદરસાસ અને છે ને તે વિષય પો વડે મલો છે એ મેરવાઈ દીપનસિંહને મગધ દેવીસિંહ આરે છે ન મે વિશા મોક્ષા વડાં એકાના બનુમલે વર્ણવના દોષ છે ત્યાં કિશોરમલ દેવીસિંહને મુશાવલ આપવા ને ખરખા આરે છે.

(દને આમળ વાંચો.)

(કિશોરમલ અને જમમદરસાસ આરે છે.)

દીપનકુમાર

(જમમદરસાસને) જમ મોખળ બાપુ સાહેબ.

જગમદરસાસ

નમસ્કાર કુમાર સાહેબ.

દીપનકુમાર

(કિશોરમલ અને દેવીસિંહની મોળખખી રસવા) કિશોરમલજી, આ મારો આગમિત

દેવીસિંહ, આજ માત્ર જો લગ્નમાંથી પાછો રહો છે

કિશોરમલ

કોણ સાહેબનાં પાકમથી આ કુટુંબ કાઈ અગાધ નથી એમની મુશાકાતથી અમને શાન મળુ સામે છે!

દીપનકુમાર

એ તો તમે મારા હશે તેના કરતાં વધુ વધારે શાન છે. જ્યાં જમજી એ મુંખાઈમાં હશે ત્યાં મુંખી આ જમજાની મહેમાનગીરી રજાકામે

દેવીસિંહ

માફ કરજો શેઠ ! આપના જમાણરાજે ઉર્મિના આવેશમાં આવેલું નોતરૂં મેં સ્વીકાર્યું તેથી જો કંઈ અપ્રદિત થતું હોય તો —

કિશોરમલ

એમ બોલી દાકર સાહેબ, આપ અમને શરમાવો છો. કુમાર સાહેબ આ-ધરના અને તેની અંદર સર્વસ્વના માલીક છે એટલે એમને આમંત્રણ કરવામાં કોઈને પુછવાની જરૂર નથી. અને આપ તો સમજો છો કે મિત્રોના મિત્રો તે આપણાજ રનેહીઓ.

હીમતકુમાર

બહુ સારું, બાબુજી. બગીચાવાળો નાનો બંગલો દાકર સાહેબ ઘાટ તૈયાર છે કે ?

કિશોરમલ

નહીં હોય તો હું તેનો બદોલત કરીશ.

દેવીસિંહ

આપને આટલી બધી તરફી આપવાથી હું—

હીમતકુમાર

તારે મારી માગવાની કે ઉપકાર માનવાની કશી જરૂર નથી, કેમકે કિશોરમલજી તારા જેવાની મહેમાનગીરી કરવામાં પોતાને આર બાગ્યદાણા સમજે છે. ચાલ, હું હવે તને મારા ઘોડાઓ બતાવું.

દેવીસિંહ

(હજુ પોતાનો નૈસર્ગિક વિવેક છુસતો નથી) આપ રજા આપશો, શેઠ ? કુમાર સાહેબ મને પોતાનો વૈભવ બતાવવા આતુર છે કે એને બહાને આપનાં વખાણુ કરી ચક્રે કે જે આપની હાજરીમાં સભ્યતા ખાતર પણ ન કહી શકાય. (કુમાર તેનો હાથ પકડે છે)

કિશોરમલ

(ઝુપીને નમન કરે છે) પધારો દાકર સાહેબ ! આપ અમારા જમાણરાજની વિવેક-બુદ્ધિ અને વાકચાતુરીથી એવા માહતગાર

છો કે બીજા કોઈ આપનાં વચ્ચેનાં મુધારો કરવાની આશાજ ન રાખી શકે.

હીમતકુમાર

— (દેવીસિંહ સાથે જતાં જતાં મંદસ્વરે) તું તો મારા સસરાને બગાડવા લાગ્યો. એ માખણ-દાસો સાથે રજવાડી વિવેક કેવો ? એમને તો માર લાત ને પંછી કર વાત એવી જન્મ-પર્વતની ટેવ એટલે તારો વિવેક આજેના પાસે આરસી જેવો.

જગમંદરલાલ

(હીમતકુમાર અને દેવીસિંહ છળવાટે મળે છે.)

તારો જમાણ તારું માન મળવતું જોઈએ એમ સમજતો હોય એમ લાગતું નથી. તું તો મને કહેતો હતો કે એ રાજકુમાર પાસે તારો મેલો રાખતાં તને આવડશે અને અહીં તો—

કિશોરમલ

(લખવાની મેજ પાસે જઈ) એ તું ન સમજે. હજુ હાથે થયે એક માસ પણ નથી થયે અને તેટલામાં હું એની આંખે લાગેલાં માયાનાં પડળ એક આંચકે દૂર કરવા બહા છે. અનર્થ થાય. (કાચપર ખેંસે છે.) તારું કામ વેપાર એટલે આ વખતમાં પડીશ તો તેને કાઢવો ભારે પડશે.

જગમંદરલાલ

વખતમાં હું વીંટાવાની ધાસ્તી રાખતો નથી. પણ ઉલટી તારી બીક છે. રાજકુમાર પાસે તું ચત્તોપાટ મુઠ જાય છે કે રખેને એના જમીનપર ચાલતાં પગ ફૂપે તો તારા પેટપરથી ચાલી જાય, અને મને તો એની સંમુખ ઉભા રહેતાં પણ આવતું નથી. (ટિબલ પર કોણી ટેકવી ઉભો રહે છે.)

કિશોરમલ

(મળકમાં હસે છે. મુઠે તાલ દે છે.) હી ! હીહી ! હું સુધ બહુ છું કેમ ? હી ! હીહી ! તું એમ માને છે કે એ કુટુંબના અંદરનાં ઘોસમોટાણાથી હું બીનવાકેફ છું. હું તો ભાઈ

મુલથી તારા કરતાં વધારે આગળ વિચારના છું. એને રાજમહારાજઓના સુકાં પાંકાથી અંગ્રાહ જતો નથી. તારા બાપદાદા ધર્મસ્થર અને તેથી રાજવંશી પ્રત્યે મુલાખી વર્તણુક તારી હોય તે વધારે સંબંધિત છે હી ! હી !! એ બીચારો હીમનકુમાર કેં જુલી મકે કે જો એને રાજ મળત તો તે પણ ભારી એકમુકાથી કુ જે માન આપુ છું તે માત્ર એની ડેણીખારી, વિદ્યા અને નીતિને છે, નહીં કે એના સકારપદ વચ્ચે

જગમંદરસાહ

હં કે ! સારે કુમાર
સાહેબ તો નીતિની
અવધિ અને વિદ્યાની
પરિસીમા !!

મિતિરમલ. (પુસ્તકમાં ફેળવપર પુઠી ડાકી)
વિચારો તો કાંઈ આડે ન આવે! એને તો
પાનીએ વેચ વળે, બાકી એમ કહેને કે એના
કાલકાં દરામનાં છે

કિશોરમલ

(જરાં ચીકણને લી છે.) ઘેલો મા મા
નાનપણ ઘેલપણ સાને દેખ !

જગમંદરસાહ

વળ સુખ દેરણું ! તને કેટલીવાર કહ્યું
છે કે આ સમગ્રી સાર નદી નીકળે તારી

દીકરી સુખ જોનાં તો આપણાજ વચ્ચેના
કોઈ સપ્તારણ્ય છાકરો મોઢરો હોત તો વધારે
હીક ચાન બાકી તું મારું સાબળે નહીં.

કિશોરમલ

તારુ સાંભળે ! હી ! હી !! તારું સાંભળે !!
હી ! હી ! હી !!

જગમંદરલાલ

કેમ વારુ ?

કિશોરમલ

આપુ, જયભાઈ (તેના તરફ હાથ લંબાવે છે.) વીશપચીશ વર્ષ મારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો તેમ આજ પણ મારી અક્ષયપર ભરોસો રાખ.

જગમંદરલાલ

વેપારની કોઈ વાત હોય તો તારી અક્ષય ઉપરાંત મારે બીજા કોઈમાં વિશ્વાસ નથી. પણ આ તો તારી દીકરીના સુખની વાત ! તારા જમાઈ બ્યારે તને પાયમાલ કરશે—

કિશોરમલ

પાયમાલ ?

જગમંદરલાલ

જે માર્ગે એણે ચાલવા માંડ્યું છે—જુગાર સરત અને રંડીઆશ—તેથી એક દાયકાની અંદર તું દશ કરોડમાંથી દશ લાખ બચાવવા પામે તો નસીબ.

કિશોરમલ

(ખરેખર કંટાળાને) તને એકવાર કહ્યું કે તું મારી શક્તિ નહીં સમજે. દીકરીનું સુખ જમાઈનું જીવન એ સૌ મારી જાળમાં તાંતણું રૂપ છે (જમ્મમાં જાય છે અને લાંથી ખેલે છે.) હજુ મારા વહાણનો સુકાની હુંજ છું હો કે !

જગમંદરલાલ

‘તું મારું ગમે તેટલું અપમાન કર પણ મારે માહું સંગાડવુંજ નથી. મેં તો આગળ કહ્યું છે અને આજ પણ તને કહું છું કે આપણી દીકરીઓને રાજહીન, કાંજહીન, રજવાડામાં આપવી એ મૂર્ખતા છે. કારણકે આવા કહેવાતા રાજકુંવરો તારે પૈસે પોતાનું કર્જ આપતાં જોર તને આભારી કરતા હોય એમ—(તારાદેવી આવે છે તેને જોઈ બધે ધાપ છે.)

તારાદેવી

(જગમંદરલાલને) આખરે આવ્યા ખરા

જયકાકા. આપુને આજ યુગમીજાજમાં રાખવાની તમારા શીવાય કોઈમાં તાકાત નહોતી. આજ હવે અહીંજ રોકાજો. પણ (આસપાસ જો-ને) તમારા જમાઈરાજ ક્યાં ? મહેમાન ક્યાં ?

કિશોરમલ

તમેલામાં, બીજા ક્યાં હોય ?

તારાદેવી

(બાપના કક્કેશ સ્વરથી રહેજું ઝોંકીને) ઘોડારમાં જતું આપુને નાપસંદ છે ? રાજવી-ઓને ઘોડા અને હથીઆર પર સ્વાભાવિક રહેલ હોય.

જગમંદરલાલ

તે ભલે, પણ બીજા કોઈપર પણ પ્રેમ રાખતાં શીખે તો સારું.

તારાદેવી

હસતો, જયકાકા, અને તમે જાણતા નથી કે એમને કાબ્ય, ચિત્રકૃતિ, કલાકૌશલ્ય પર ભાવ છે.

કિશોરમલ

(જમ્મમાંથી એકદમ બહાર આવી) હા પણ એ તો સૌ સુખની સામગ્રી છે.

જગમંદરલાલ

(હસતાં હસતાં) ત્યારે તું એમ ધ્રુએ છે કે કુમાર સાહેબ દુઃખની સામગ્રી સજો ! (તારાદેવી બાપ કાકાની રીત જોઈ વિરમય પામી સ્તબ્ધ બની ઉભી રહે છે.)

કિશોરમલ

હીક, હવે તું એનો પક્ષ તાણ. તારાદેવીને વહાલો થવાને ! (તેના પર કૃત્રિમ ક્રોધ કરે છે.) (તારાદેવીને) એ તો મને અસારધરી એમ કહેતો હતો કે તારો વર મને પાયમાલ કરવા માંડે છે (જગમંદરને) કેમ ખેલ ? તું કહેતો હતો કે નહીં ?

જગમંદરલાલ

। (રહેજ ગમગીનીથી) હા, પણ તું જો કોણનું મોં બંધ કરે તો કાઠ તને પાપગાવ નહીં કરે.

કિશોરમલ

પણ એના કરતાં (સખવાની ટેમણ પહે નજ તેની કને પડેથી ખુરશીપર દમામથી બેસી જઈ) જો કંઈ ઉદયમ કરે તો બહેતર! આગસ અનેક દુર્ગુણનું મૂળ અને નિરુદયમ નખાલો બાપ થાય. (તારાદેવી કે સખજતી નથી અને તેથી મુગી મુગી બાપ પાસેના કાચપર બેસી જઈ બને જણુ સાથે અનિમિષ જોયા કરે છે

જગમંદરલાલ

એને તો સામે છે કે કુમાર સાહેબ બહુજ કામમાં મુંઝાપયા રહે છે

કિશોરમલ

હા, સવારથી સાંઝ સુધી પૈસો કે કવાચા મુંઝાપા છે એના કરતાં બીજા વધારે સારા પંથા ક્યાં મળ્યા શકે ?

તારાદેવી

ક્યા પંથા ? બાપુ તમે એમ તો નથી ધારતા કે રાજકુમાર તમારી કોઈ મીલમ મજુરના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ બની શકે ? કે કાને કશમ અદાવી બેંકમાં—(જગમંદર દસે છે)

કિશોરમલ

એમ કોઈ કહેતું નથી. હું તો માત્ર એવુંજ કહું છું કે એમના દરજ્જા પ્રમો એમના જ્ઞાન અને કેળવણી બાવુલ કોઈ કામ કરે. (જરા અચકાઈને) હાજજા તરીકે મુખર્ષ હથાકાના પ્રધાન બને.

જગમંદરલાલ

(દસે છે) હી ! હી !! મદા બને એમ કહેને ! બને કામ સરખાંજ સહેમ છે.

કિશોરમલ

(બને તાર પીઠ ફેરવી સખજતોડે ડાબે બેસી) હીજાકાને! રાજકુમાર-૫૬૭૪ તોપણ

ચાહે તે થઈ શકે. રાજકુમાર તો એમના લોહીમાં વસેલું—અને સાથે આ નવા પવનમાં એ સ્વારાજ સમાના ખેરખાં ને અરકાર બે હાથે પગે લાગી, પ્રધાન બનાવે.

તારાદેવી

(ખિલ વડે) પણ એમને જો કંઈ હજીજાજ ન હોય તો—અને પ્રધાનપદ તોએ અંગ્રેજની નોકરી—

જગમંદરલાલ

(એકદમ હાસ્ય રોડી મળીર બની) હા બેન, એ ખરું (કિશોરમલને) એ જુલનું ન જોઈએ કે અમાકરાબના કેટલાક વિચારો તારી આવી રચનાને આડે આવશે

કિશોરમલ

(ચુસ્કામાં ટેમપર મુગી કોણ) વિચારો તો કાઠ આડે ન આવે ! એને તો વાળાએ તેમ વળે જાણી એમ કહેને કે એનાં કાકાં હરામના છે.

તારાદેવી

(ખિનાતી નિષ્ફૂરતાથી નાખુશ થઈ તેનાથી દૂર બેસે છે) મને અન્યાય કરે છે બાપુ ! વિચારે કદાચ વાળો તેમ વળે—પણ ખારા સ્વામીના તો કેટલાક સિધ્ધાંતો છે અને તે—(આખની ઇસારતથી વાકય પુરુ કરે છે)

જગમંદરલાલ

(ખબુજ મળીર સ્વરે) સિધ્ધાંત તો નથી, બેન, પણ હકીયાત એવી છે કે (કિશોરમલને) આવ્યા મનમમતા મોજશોખ છોડીને એના સ્વભાવ વિરુદ્ધ, બેન કહે છે તેવા એના સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ પ્રજાનપદને બોલો એને મળતો દેવ. તોપણ એ નહીં હજારે.

કિશોરમલ

(મદ સ્વરે તારાદેવી ન સાંભળે તેમ) જટલો હુ એને પીઠાનું છું તેટલો. તું ક્યાથી એણેએ હીકરી દેવા પડેલાં મેં એની ધણીએ કસોટી કરેલી છે એના વિચાર એટલા તો અસ્થિર અને ડાહ્યા છે કે એને હકીયાત કહેશે તે

હુલ કરવા જેવું છે. અને એના 'સિદ્ધાંતો' કેં હોત (અંગ્રેજ રાજની છબી સામે જોતાં જોતાં) તો મારી દીકરી અંગીકાર કરતજ કેમ?

જગમંદરલાલ

તે ગમે તેમ હો પણ. (તારા દેવી તરફ સ્નેહાળ નજરે જોતાં) લગ્ન પહેલાં તારી આ ચુસ્તિઓ એને સંમત્તવવાની તારી ફરજ હતી. હવે તું કેં કરવા જશે તો તારા પરનો રોષ તારી દીકરીપર કાઢશે; અને હવે તારાથી કેં કયું ન કયું નહીં થાય. (તારાદેવી ફરી કાકાની વાત ગમવાથી પાસે આવે છે.)

કિશોરમલ

તું હજુ મૂર્ખજ રહ્યો. (ઉભો થઈ તારા-દેવીના એ ખભાપર એ હાથ મૂકી) લગ્ન પહેલાં એ જગ્ગળ ઉકેલવા લાગત તો કુમારને એમજ જણાત કે હું એ સાકું કરવા માગતો હોઈશ મારી દીકરી અને તારું નામ-મારું ધન અને તારું કામ. એમ કરત તો આ બેને રચેલી સ્વપ્નમૃદિ વીખરાઈ જત અને (જગમંદર તરફ ફરી) ન એતું કે ન મારું કંઈ વળત. એ તો જળથી નહિ પણ કળથી કામ પાર પડાય. (ફરી તારાદેવીને) હજુ કેં ગયું વણસ્યું થયું નથી. જો તું પોતે આસ્તેથી જ્યારે કુમાર પ્રુથ્વીગળજમાં હોય-જ્યારે (જરા અચકાય છે.) લાડ કરવા આવે ત્યારે જો-

તારાદેવી

(મેળાકળી) ચરે ના ! નાના !!! જાણુ એમ કહેશો નહીં.

કિશોરમલ

(જરા ચીડાઈને) એ તો બેન હો એમજ થાય. તારી માને પહેલવહેલું નાટક જોવા જવું હતું અને 'ધુંમટો મુકવાતુ મન થયું' ત્યારે એમજ મને પટાવ્યો હતો અને હું તેજ દીક્ષે હજાર માણસો વચે એને ફાટેલ કાચે ગેમટીમાં લઈ ગયો હતો.

તારાદેવી

(ગમરાયથી) પણ આવી ગંભીર બાબત મારા વર, પાસે હું કોઈ કાળે ઉચ્ચારી શકુંજ નહીં. વાત કોઈવાર કરવા માંડું ત્યાં એ હસી કંઈ મસ્કરી કરે-

જગમંદરલાલ

(ખિન્ન સ્વરે) તું બોલ ત્યારે એ મળક કરે છે !

તારાદેવી

(શરમાઈ નીચી નજરે) ના, ના, જય કાકા. પણ—

કિશોરમલ

(હવે એ પણ ગલરાયો છે) આહા ! તું નજર કેમ નમાવે છે ?

જગમંદર

(એ પણ આવી તારાદેવીને નીરખે છે.) મને લાગે છે, બેન, કે કુમાર સાહેબ તારા તરફ જોઈએ તેટલો—

કિશોરમલ

(ગમરાઈમાંજ) હેં તારા ! તું કુખી છે ?

તારાદેવી

ના બાપુ, ના.

જગમંદરલાલ

તને એ ચઢાતો નથી ?

તારાદેવી

(આંસુબીને નયને) : હું કાંઈ એમ કહેતી નથી, કાકા.

કિશોરમલ

(અધીરા અને અકળાયેલો) પણ ત્યારે તું શું કહેવા માગે છે, બોલતી !

તારાદેવી

(નિઃશ્વાસ નાંખી બેસી જાય છે.) કેં નહીં.

જગમંદરલાલ

(વહાલથી) જો બેન એમ ના કર તારા બાપ કાકા પાસે છુપાવે છે શાને માટે ? આ તારા બાપુનું અને મારું જીવન ફક્ત એટલાજ

માટે કે તું સુખી થા. તું અમને નહીં કહે
તો કોને કહીશ ? તને જે બધા હોય—

તારાદેવી

(૯૮ સામે નજર કરી) મને દીવગીરી
કરવાનું કારણ નથી. મારો વર બહુ મલો છે.
(પુનઃ નિઃશ્વાસ)

કિશોરમલ

તો પછી શું ?

જગમંદરલાલ

(કિશોરમલપર ચીડાઈને) તો પછી ? બસો
કલો એટલે બધું આવી ગયું ? છોકરીનું જીવન
સફલ થયું ? એના કરતાં તો એના ઘોડા કે
કુતરા બોલી શકતા હોય તો વધારે કહી શકે.

તારાદેવી

પણ કાકા, એમ હોય તો હોય મારેજ
છે. હું બહુ ડરપોક છું. મારી છાતી નથી
ચાલતી કે હું એને મારું જીવન બતાવું અને
તેથી એને તો મારે માટે 'ચોક્કસ લાગ્યું' છે કે
મને એક સામાન્ય સ્ત્રીને રાણીપદ અનુભવ્યું છે,
તે મારી આરસીમાં પ્રત્યક્ષ કરીશ એટલે એને
વધારે તરદી લાંબ મને ખરેખર રાણી બનાવ-
વાની જરૂર નથી.

જગમંદરલાલ

પણ બેન, તું એને સમજાવતી કાં નથી ?

તારાદેવી

હું શું કરું ? હું આઠ ઉધાડી બે બોલ
કહેવા બાંધે તે પહેલાં તો એ એવા હસે કે
મારા મનમાં ગમે તેવી ઉર્મિ આવી હોય તે
સ્વતઃ શુષ્ક થઈ જાય. કેટલીક વાત એવી હોય
કે જે તેનાપર પ્રારંભમાં જ કોઈ પ્રાણી ઢોળે
તો કદીએ આઠ બહાર નીકળેજ નહીં. સમજ્યા
કે નહીં ? (જગમંદર અને કિશોરમલ એક
એકના સામું બેઠા રતબધ રહે છે. ઘોડી વારે
તારાદેવી ગમગીન સ્વરે બોલે છે.) હું એને
કેમ સમજાવું કે નથી એના નામ ગૌરવે કે

નથી એના વંશ વૈભવે મને લોભાવી ! હું
એને કેમ સમજાવું કે એક પખવાડીઆની
હું કે સુદતમાં હું એના રૂપસાવણથી રહે
જાતી, એના વિચારની વિશાળતાથી લેવાઈ ગઈ,
એના આશયની અનુપમતાથી અંગ્રામ ગઈ!
અરેરે ! હું એને કેમ બતાવું કે એ મારો
સ્વપ્નસૃષ્ટિનો સ્વામી છે, મારા મનનો માલીક છે.
મારી વાતમાં એને હાંસી થાય મારી ચાલમાં
એને મસ્કરી કરવી ગમે, મારા-(વધારે ન
બોલાતાં રડી પડે છે.)

જગમંદરલાલ

(ખિન્ન સ્વરે) તારો વર તારામાં કાંઈ
નથી દેખતો-તારાથી કંટાળે છે.

કિશોરમલ

(તાબુબ) તારાથી કંટાળે છે !!

તારાદેવી

બાપુ તમે કેમ જાણો ! પૈસાના પ્રાવણ્યથી
તમે કોઈના મનની માલીકી ખરીદી શકતા નથી.

કિશોરમલ

શુભતી રખે ! એ તારાથી કંટાળતો નથી,
પણ એની નિરુદ્ધમિતા એને મુઝાવે છે.
આખો દિવસ બ્યારે વરને વહુ પર લાડ કરવા
થીવાય બીજું કશું કામ ન હોય ત્યારે એ
લાડપર કંટાળો આવ્યા વિના રહેજ નહીં.

તારાદેવી

હેં ! જગુ કાકા ?

જગમંદરલાલ

હા બેન, પત્ની એ પતિનો ધધો નહીં
પણ ધધો પછી મન બહેલાવવાનું સ્થાન છે-
સાધન છે.

કિશોરમલ

હાસતો. તારી મા પર હું સદા મરી પડતો
એનું કારણ શું, કારણ એ કે મને કોઈવાર એનો
વિચાર કરવા નેટલી પણ કુરસદ રહેતી નહીં.

જગમંદરલાલ

બ્યારે કુમાર સાહેબને તો ચોવીસે કલાક
બીજું કામ નથી.

કિશોરમણ

અને તેનો ઉપાચ એજ કે એને લાવક કોઈ કામ એ ઉઠાવે, અને દિવસ કામમા ગાજે.

તારાદેવી

તમે શુ કહો છો, બચુ કાકા ?

જગમંદરલાલ

એમ બને પણ. મુરકેલી માત્ર એટલીજ કે કામ કરવાનું એને કોણ સમજે ? લાવક કામ કેણુ ખતાવે ?

કિશોરમણ

(પુનઃ આનંદાવેશમાં) એ બીકુ હુ ઝડપું છું. તમે બને મારી વાંરે રહેજો એટલે થયું

જગમંદરલાલ

હું શું અતારમણી એ સવાલ ઉઠાવવા માં છું ?

કિશોરમણ

ના, જમણુ પછી કુમારસાહેબની પાચન-રેળા અત્યંત આનંદી રહે છે, એમ મેં જોયું છે (દેવીસિંહ અને હોમનકુમાર આવે છે)

હોમનકુમાર

તે, જે આ અમારાં રાણી સાહેબ (બનેલી એજબાણુ કરાવતાં) આ કાકાર દેવીસિંહ તમને તો અત્યંત નહાંજ દોષ, દેવી

તારાદેવી

પધારે કાકાર સાહેબ. આપના મિત્રે આપની મેરઠાજરીમાં આપની પીઠાન એવી સરસ કર્યા છે કે આપને મગતા હું જાણું એક આજમિત્રને મળતી હોઈ એમ લાગે છે. (કિમ્મ નમન કરે છે.)

દેવીસિંહ

સભ્ય છે દેવીજી ! આપના મોઝોએ મને ખાતરી કરી આપી કે જુનો મિત્રમાત્ર એક પળની પીઠાનમાં સનેજ કરી શકાય (હોમનને કબજેથી) તારી રાણી તો મહા મોદિની જગાય છે !

હોમનકુમાર

(એજ સ્વરે કાકારને) હા, છે તો હીક ! (તારાદેવીને હંચ સ્વરે) તમને એક વધારા આપવાની છે. એની રચના મોટો ભાગ-અને મુળ્ય આ રહે તેટલો સખગો સખય દેવીસિંહ આપણે તાજ મેંમાન રહેશે

તારાદેવી

(હસને વચને) અતિ આનંદની વાત ! આશા છે કે કાકાર સાહેબ લાખી રજા લઈ આવ્યા હશે અને આપણને દીર્ઘકાલ સુધી આસિત્થસત્કાર કરવાનો લાભ આપશે.

દેવીસિંહ

એક અડધાંઆ સુધી આ આનંદસમા-મમ ભોગવતા હું બાગમણી ચક્રિ અને મારવાડના એક ખમવાડીઉં રહી પુન મેરપેટ તરફ રવાનગી.

જગમંદરલાલ

ધન્યવાદ છે કાકાર સાહેબ આપ એક અમૂલ્ય દ્રવ્ય આપના આવા સાર્થક કાર્યનથી આપો છો.

હોમનકુમાર

(તારાદેવીને) આ પધરો મારા પર કે ? (એવો આવે છે)

કૈયે

હા, હકુર, આપકુ ખતાવે કે લીધે મુખા રાખા રજીઆ મોટી લાખા દય.

હોમનકુમાર

બદોન જુમ. જોલો તારો કે જોગાનમે ખડી કરી જાય. (દેવીસિંહને) માત્ર હવે દેખાડ તારો આરજ યોગનો અનુભવ (દેવીસિંહ હોમનકુમાર અને તારાદેવી જાન સામેના દરવાજા બંધી યાજે છે. જગમંદર અને કિશોર-લાલ તેમની પુઠે પુઠે આવે છે.)

દેવીસિંહ

ધન્યવાદ, કાસ. યોગી તો નાખી છે.

તારાદેવી

હી એની ક્યાન નેની કેલ ? અને સીનો ?

હીંમતમાર

અને એના પગ તો જુઓ-

કિશોરમલ

(પાસે આવી) આં થોડી ગાડીમાં કામ આવશે કે !

હીંમતકુમાર

હા એનું તળીયું તોડવાને ઠીક પડશે. (સૌ હસે છે.)

(જગમંદર કિશોર બાબુનો ખલો દબાવે છે.)

કિશોરમલ

એની કેટલી કીમત ?

હીંમતકુમાર

અરે ફક્ત ત્રણ લાખ રૂપરડી! મુરખાદાસની થોડારમાં પથુ આની જોડ નહીં નીકળે.

કિશોરમલ

એ સુખાંધ મુરખાદાસનેજ છાજે! મેં પધારો આરોગ્યલુપ્તમાં (સૌ જાપ છે.)

(આ રસિક નાટકનો વધુ ભાગ આવતા અંકમાં.)

જ્યારે પહેલાં થોડાગાડી વસાવી ત્યારે રૂ. ૩૦૦) નો થોડો લીધો તેમાં તો તારાદેવીની માએ કેટલા દિવસ સુધી રુસણું લીધું હતું.

હીંમતકુમાર

હાહ, અને મેં આં થોડી લીધી છે તેથી તારાદેવી પોતે થોડાં દિવસમાં વાઈસરોયકંપ લેશે (ફરીથી સૌ હસે છે.)

જગમંદર

(આસ્તેથી કિશોરમલને) આ તને બનાવેછે!

કિશોરમલ

(એજ સ્વરે) બનાવવા દે! દોરી લીધી મુકામાંજ સાર છે! (નિકર આવે છે.)

નોકર

(તારાદેવીને) બાહ સાહેબ જોજન તૈયાર છે.

(પધારો આરોગ્યલુપ્તમાં (સૌ જાપ છે.)

મનસુખલાલ જેઠાલાલની કંપની.

આંખનો ઉત્તમ પ્રકારે તપાસ કરી ચરમા બનાવનારા.

સરવોત્તમ પેખત્રન

અને

કુ ક સ ના

ચરમા !!

મેનીરકસ ટોટીક

અને

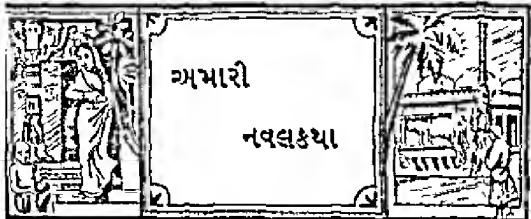
લેનીકયુલર

ચરમા !!

નકલી આંખો.

ડાક્ટરોના નજર પુરતી સંભાળથી બનાવવામાં આવે છે તેમજ દરેક માતનું રાંધેર કામ સતોતપકારક કરાય છે. ચરમાને લગતી દરેક માતની નવી નવાઈઓને માટે અમારા સૌ રૂમમાં પધારવા વિનંતિ છે.

પોસ્ટ બોક્સ નં ૨૦૬૫ Telegrams: Bifocals. ૧૬, કાલ્યાદેવી રોડ મુંબઈ

લેખક:

રા. વેનમુખસાહુ કૃષ્ણસાહુ મહેતા. સમ્ય, સાહિત્ય મંસર.

ચિત્રકર રા. ગોરસુકર.

(અનુમોદન વૈશાખ અકના ૫૪ ૧૨૧ થી)

(આ કથા ૧૨૧૫ લેખ ૧૭૭ પછી ચાલે છે)

અમારી નવલકથા લખવા નિમિત્તે મળેલી પહેલી સલામ અમે કે પ્રાપ્ત કરીશું. આ જોમ મારે પ્રમાણપત્રે લખાવી રું છે. એમા વાંક ખાનુદકરને હતો. બનુ વંદે એક કુતરની સરજનજીવી કયા કદી. એક કુતરે રાજ એક પસો સપને એક બની-આરની દુકાને પાંડ લેવા જતો હતો. એક વખત કુતરે કયા જાણવાનો છે એમ પારીને બીજાસએ અકથા પૈમા નેરસુ પાક આપુ એટલે કુતરે મમજીને ચીરાઈ જઈને સાચી માફો મથો અને ફરીથી તે દુકાને મથોજ નહો, નેમજ જઈને સીપાઈને તેની સપ આપી તેણે તે બીજાસને પકડાવી દીધી. ખાનુદકરે આ વાત તેજ બપોરે પહેલીવાર માંજીની દની અને તેથી એ કહેવાને તે તક-ખપક રવા દતા. ખાનુદકરે છેલ્લાં સો વર્ષ પર્ષા કર્યા બરાબ રવા દશે એવો પ્રજા અને મળીવાર કાલ છે અનેક વેળા આપણે રસો આપ્યા જતા હોઈએ આં ખાનુદકર આપણને રસો દસા રાખે છે અને તાળીઓ ફેલતા. મોટેથી દસવા "કમા રહો, વખા રહો, કુ

એક બદુજ દસવા જેવી વાત કહું" કહીને, જે વાનો અમમના વખતમા પાંડવો અને કે રસો એકમા કરવા દશે તે વાનો આપણને કદી સમજાવે છે! કોઈક વખત કોઈ માણસ એમને આદમ અને ઇવની ઉત્પત્તિ વીધી કહેશે નો ને પાણુ તેમને નવીજ વાન લાગશે અને જરૂર ને સબધી એકાદ વાર્તા સમજાવે વાત કરશે એમ અને સાચે છે

આ જમી જુની, મરાઈ મળવી વાનો ખાનુદકર પોતાના સબધમાં બની હોય અથવા તે પોતાના કોઈ નજદીકના સબધમાં બની હોય એ પ્રમાણે જતાવે છે. સોમાંથી સોવે મનુષ્યોએ જીવવા એવા કેમકા દસવા નેવા પ્રસંગે આપણે સાબળાએ છીએ! એક વાત એવી છે કે એક માવમાં રહેતો એક એક પુરુષ મહિ પડશે અને એક વેળા રાતે તેના પેટમાં સખત દુખારો શરૂ થશે. તેની પત્ની રાઈ લેવા કોઈ પડોછળને લાં મછ અને તેને ત્યાજ પ્લાસ્ટર બનાવીને સુથમાં બીછ ચોરડીમાં જઈને કોઈ ખીન્ન સુતેલા પુરુષને પેટ ચોરી દીધુ આ વાન

એકવાર પ્રચારમાં આવી
એટલે થઈ રહ્યું. દરેકે દરેક
માણસ આ વાત પોતાની
ચાલમાં જ બની હતી એમ

સાંભળી છે ત્યારે તો એમનો મિત્રસભ ગયો
પછી એમે કામ કરવા તરફ લક્ષ્ય દોરવા-
નો ચત્ર કર્યો પણ થયા. માનુષ્યકેરે વાતા-
વરણ જ બગાડી નાખ્યું હતું. આ જાતની

“મારી આ વાતમાં જીવલેણ આવે છે
પણ આ વાત મેં તમને કહી હોય એમ મને
લાગતું નથી.” પુરસ્કૃત દેખાતો પાંચે એનીને
કનકચાણાલ જુઓરો મારીને અને પોતાના
લાંબા વાળ ટીક કરવડાં ચત્ર કરતાં બોલ્યા,

કહેરો, આ વાત મેં પોતે જ એટલી જાંવી વાર
સાંભળી હતી કે કોઈ આમાં રાતના સુતાં
પણ મને ડર લાગે છે.

દુષ્કરી વાતમાં જીવલેણ કુતરા, માનુ-
ષ્યકેર એમ કહેતા હતા કે, એમના એક મિત્ર
પાસે હતો; પણ જ્યારે સ્નેહવદને એના ઉત્તર-
માં કહ્યું કે આવાજ કુતરા અદ્વાયીસ માણસો-
ના મિત્ર પાસે દના એમ એમણે સાંભળ્યું
છે ત્યારે માનુષ્યકેરને ખોટું લાગ્યું. તેમજ મેં,
કનકચાણાલ અને સ્નેહવદને ગણતી કઢાડી તે
ઉપરથી જ્યારે જાણાયું કે આજ વત “દુકરી
કઢાણીઓ”માં વાંચ્યા કપરાંત અમે એકસોને
સત્તર વખત જુદા જુદા માણસો પાસેથી

વાતોમાં એક એવો ગુણ છે કે જે એક માણસ
આવી વાત કહે તો, હાજર રહેતા બધાને
એમ યાચ કે એના કરતાં ચઢીચાલી હું કહું.

મેં એક આના મુખમાં વાત સાંભળી
છે. ખરી છે કે ખોટી તે હું કહી શકતો નથી-
પણ વત એમ છે કે એક માણસ મરવા
પડ્યો હતો તે વખતે તેના મનને આનંદ
આપવા તેના પદ ડોક્ટરે એક ચામ્રાક કુતરાની
વાત કહી. પેશો માણસ લગભગ એમાન
અવસ્થામાં પડ્યો હતો તે આ વાત સાંભળીને
એકદમ બેઠો થઈ ગયો: “ડોક્ટર, એના કરતાં
એક વધારે દોશીઆર કુતરા મારા મિત્ર
પાસે—”

બીઆરાથી વધુ બોલાયું નહીં તે ધાકીને દાંડતો દાંડતો પાછો બીજાનામાં પડ્યો ડોક્ટરે તેને શાંતિ આપતાં કહ્યું કે “કાંઈ શીકર નહીં, આપણે પછી મળશું.” પેલા મરતા માણસે આથી ઉપકારની સામઘીથી ગળગળા થતાં ડોક્ટરને કહ્યું. “ડોક્ટર, થોડું વેરી ખવ્વા આરે મળો ત્યારે જરૂર આ વાત યાદ દેવાડવને.”

આટલું કહીને મુખ ઉપર અપૂર્વ શાંતિ અને આનંદની લાગણી સાથે તે મૃત્યુ પામ્યો.

આનુક્રમે પોતે આ કુતરાની વાત કહીને પછી વિષય બદલવાનું કંઈ નાનિકા કેવી રાખની જોઈએ તે વીશે એમણે ચર્ચા શરૂ કરી પણ અમે તેમાં ચિન્ત પડેલી શરૂ પાડી નહીં, અમે ત્રણે જણ અમને જે જે કુતરાની વાતો યાદ હતી તે તે સંભારવા લાગ્યા અને તેમાંની કંઈ વાતને સંભળનારાએ સૌથી એકી મીઠામરચાવાળી મણશે તેના વિચાર કરવા લાગ્યા.

અમારા ત્રણમાંથી કનૈયાલાલ સૌથી વધારે ઉત્કેશના જતા હતા એમ બહુલું. આનુક્રમે નાનિકા કેવી હોવી જોઈએ. તે વીચે પોતાનો અભિપ્રાય લખાણથી જણાવ્યો પણ અમે કોઈએ તે સાંભળ્યો નહીં છેવટે તેમણે કહ્યું આથી તમારે વધુ શું જોઈએ ? પરંતુ પછી તરૂં છે અને અદરના પાત્રો પણ ‘મોરીછનવ’ છે તો પછી એજ આપણે આપણી નવવક્રયાના દાખવ કરીએ તો શો વાધો છે ?”

આખરે કનૈયાલાલથી નહીં રહેવાયું ને બોલી હડપા “વસ્તુની વાત નીકળતા અને એક કુતરાની વાત યાદ આવે છે મેં તે તમને કહી નથી, ખર ને ?”

‘પેલા ખુન ડોંગતીજ ને ?’ હું અને રમેશજન બંને બોલી હડપા.

“મારી આ વાનમાય ખુલડોગ આવે છે પણ આ વાન મેં તમને કહી દેલ એમ અને

લાગતું નથી.” ખુરશી ટેમલ પાસે જે માંને કનૈયાલાલ ખુખારો મારીને અને પોતાના લાંબા વાળ દીક કરવાનો ચલ કરના બોમ્બા કનૈયાલાલ બ્યારે એક વાન કે કુચકો કહેવા મારે તે વખતે અમે ભૂતકાવમાં ધણીવાર અમે એ સાંભળેલ છે એમ કહેવું એ તદ્દન નિરર્થક છે અને કનૈયાલાલ મમે તેમ છતાં પછી તે કહેવનાજ એમ અમે અમારા અનુભવથી જણાવ હતા તેથી વધારે બોલવાનું અમે છોડી દીધું કનૈયાલાલે પોતાની વાત શરૂ કરી.

“તે વખતે અમારી પડોશમાં બની ચોરી થતી હતી.” તે બોમ્બા, “એટલે કાકાએ (એમના બાપ) એક કુતરો રાખવાનો વિચાર કર્યો અને એક ધણાજ નિકરાસ અને બવાનક દેખાવનો ખુલડોગ પસંદ કરીને તે ખરીદી લઈ આવ્યા.

“મારી મા તો આ કુતરાને જોઈનેજ ગમરાઈ ગયા” અને તેમણે કહ્યું, ‘નારે આ કુતરો આપણા ઘરમાં જોઈએજ નહીં. એ તો જરૂર કેઈનું ખુન કરશે એના મોં ઉપરથી જણાય છે ને’.

“પણ કોણનું ખુન કરાવવાજ હું એને લઈ આવ્યો છું ને.” કાકાએ ઉત્તર વાળ્યો જે ચોર આપણા ઘરમાં પથ મુકે તેનું ખુન કરવાજ હું આ ખુલડોમને લઈ આવ્યો છું.”

“તમે એમ નહીં બોલો” મારી માએ મજરાઈને કહ્યું “આપણને આપણા જનમાવનું રક્ષણ કરવાનો દક્ષ છે પણ કોઈ બીયારનો જન લેવાનો દક્ષ નથી.”

“જ્યાં સુધી તે બીઆરાઓ આપણા ઘરમાં પથ નહીં મુકે ત્યાં સુધી એમનો જાન જતનો નથી” કાકાએ જરા ચીડાઈને કહ્યું. હું આ કુતરાને રસોડા પાસે બાંધવાનો છું પછી જે કાંઈ ચોરી કરવા આવશે તેનાં નરડીયા.”

“કાકા અને મા વચ્ચેની કુતરાની તકરાર આ પ્રમાણે મહોનોએક ચાની કાકા એમ

ધારતા હતા કે મા જોઇએ તે કરતાં વધારે દયાલુ છે અને મા એમ ધારતાં હતાં કે કાકા જોઇએ તે કરતાં વધારે નિર્દય છે. તે દરમ્યાન કુતરો વધારે ને વધારે ભયાનક દેખાતો ગયો. ‘આખરે એક રાતે ખખડાટ થયો એટલે, માએ કાકાને ઉઠાડ્યા. ‘રસોડાનું આરણું ઉઘડતાં મેં બરાબર સાંભળ્યું છે. ઉઠો ઉઠો, નક્કી ચોર આવ્યા લાગે છે.’

‘આવવા દે.’ કાકાએ જવાબ આપ્યો. કુતરો તેને ખાવા તૈયારજ છે’

‘ના, એમ નહીં ચાલે,’ માએ કહ્યું. ‘હું અહીં સુતી હોઉં અને પેંશો જંગલી કુતરો એક માણસનો જન લે તે મારાથી નહીં ખમાય. મેં જતા હો તો જાઓ; નહીંતો પછી હું નહીં છું.’

આ સાંભળીને આખરે કાકા ઉઠ્યા અને પીચે જોવા ગયા. ખરેખર, ચોર આવ્યોજ તો. કાકાએ ધીમે પગલે રસોડા આગળ પહોંચીને જોયું તો ચોર ખાસો પાટલા ઉપર ફેરતી ઢાંકેલું ખાતો હતો અને તેની પાસે કોઈ ભયાનક દેખાવવાળો મ.ખે કુતરો મીઠું રેમત દર્શાવતો બેઠો હતો!

‘આ જોઇને કાકા તો એટલા બધા મજબૂ અને ચુસ્ત થઇ ગયા કે શાંત રહી શક્યા નહીં, અને બોલી ઉઠ્યા. ‘અરે બદમાશ-’

‘ચોર આથી બારીમાંથી કુદીને નારી ગયો અને કુતરો આ પ્રમાણે એના મિત્રને સહસા જપું પડયું તેથી ખિન્ન થઇને કાકા સામ જોઇ રહ્યો!

‘બીજો દિવસે અમે એ કુતરાને જેની કનેથી અમે તે લાવ્યા હતા તેની કનેલઇ ગયા.

‘‘કુમ અધ્યા જમાલ, તું શું ધારતો હતો? મેં શેને માંટ આ કુતરાને લીધો હતો?’ કાકાએ શાંત રહેવાના પત્ત કરતાં કહ્યું.

‘‘સાહેબ, આપે કહ્યું હતું ને કે આપને આપના ઘરમાં રાખી શકાય તેવો કુતરો જોઇએ છીએ.’ જમાલ બોલ્યો.

‘‘એ વાત ખરી પણ તે કુતરો ચોરનો મિત્ર થઇને રહે અને તેને રસોડામાં જમવા બોલાવે એવો કુતરો મારે જોઇતો નહોતો.’ કાકાએ કહ્યું; અને પછી આગલી રાતે બનેલો જનાવ બધો કહી સંભળાવ્યો.

‘જમાલે પણ કપ્પડ કપડું કે કુતરાનો દોષ છે ખરો અને પછી કહ્યું. ‘પણ સાહેબ, એમાં કુતરાનો બહુ વાંક નથી. મારા છોકરાએ એને ઉદર પકડતાં શીખવ્યા હશે-ચોર પકડતાં નહીં. પણ એને મારે ત્યાં એક અકવાડીડ રાખી જાઓ. પછી જોઇ દેશે.’

‘અમે તે પ્રમાણે એક અકવાડીડ તે કુતરાને જમાલને ત્યાં રાખ્યો. સાંત દિવસ પછી જમાલ તે કુતરાને લઇને અમારે ત્યાં આવ્યો.

‘‘હવે જોઇશે સાહેબ,’ જમાલે કહ્યું. ‘કુતરો બહુ હોંશીઆર તો નથી પણ હવે અગાઉના જેવું તો નહીં કરે એની ખાત્રી આપું છું.’

‘‘કાકાએ કુતરાની બરાબર પરીક્ષા કરવા એક માણસને આઠ આંત્રા કરીને રસોડાની બારી નોડાવીને અંદર દાખલ કર્યો: ‘માણસ અંદર દાખલ થયો ત્યાંસુધી કુતરો શાંત રહ્યો પણ પછી તરતજ તેણે ઇશંગ મારી. સુબાગ્યે અમે કુતરાને સાંકળ બાંધી દની, નહીંતો આઠ આંત્રા લેનારને બહુ બારે પડત.

‘‘કાકાને આથી શાંતિ થઇ અને તેજ પ્રમાણમાં માની બીજાના જનને માટેની બીક વધી. કેટલાક ખદીના વીતી ગયા પછી એક ચોરે પાણું અગર ધર પાવન કપડું. આ વખતે કુતરો પોતાનું ખાધેલું બરાબર દલાવ કરતો હતો એમ જણાયું. રસોડામાં આકાશ અને પાનાંગ એક થઇ ત્યજ એરસી ધમાતકડી ચાલી રહી હતી. કાકાએ એક મોટી ડાંગ લીધી અને મેં એક જાડી લાકડી લાધી અને અમે બંને રસોડાં તરફ દોડ્યા. ત્યાં કુતરાએ

એક માણસને જરાજર પકડ્યો હતો. તે માણસ છુટવાનું કરતો હતો અને પરિણામે આખા રસોડામાં ખેદાનખેદાન થઈ ગયું હતું. કાકાએ પેલા માણસની છાતી ઉપર પગ મુકીને કાગધરી રાખી એ પેલા કુતરાને મદામહેનને છુટો કરીને એક સાંકળે બાંધ્યો અને પછી દીવે સળગાવ્યો. દીવાના પ્રકાશમાં જોયું તો એક સીંપાઈનીજ છાતી ઉપર પગ મુકીને કાકા ઉભા હતા.

કરજની રૂએ આવ્યો હતો. મેં એક ચોરને બારીમાંથી અદર દાખલ થતા જોયો એટલે હું પલ્લુ જાદર એજ રસ્તે આવ્યો.

“તે ચોરને પકડ્યો” કાકાએ પુછ્યું

“બરે જવા માણસ,” કાકા એકદમ ખગી થઈને બોલ્યા, ‘તું ક્યાંથી આવી રીતે?’

“ક્યાંથી આવી રીતે? પેલા સીંપાઈ ગુસ્સાથી બાજ્યોળ થઈને બોલ્યો ‘અહીંઆ લગભગ મદાલસા નહોતો આવ્યો, મારી

માર ખાસકો પાટલા ઉપર બેસીને રાંધેલું ખાતો હતું અને તેની પાસે પેલા લગભગ રંખાવાળો પર્મ કુતરો ખીટું વિખત થઈવતો બેઠો હતા.

“ક્યાંથી જહાનુમમાંથી પકડું?” સીપાઇ બોલ્યો. ‘હું’ જેવો દાખલ થયો કે તરતજ આ તમારા બેવકુફ ગધેડાએ મને પકડી રાખ્યો. પેલો ચોર મારી સામે દસતો દસતો ખીજે બારણેથી આવ્યો ગયો.’

“ખીજે દિવસે અમે કુતરાને વેચવા કહાડ્યો. માને હવે તે ગમતો હતો કારણ કે છોકરાંઓ એને ગમે તેટલો હેરાન કરતાં હતાં તેમ છતાં એ બોલતો નહીં. વળા માના મત પ્રમાણે કુતરાનો ઘણો દોષ હતો નહીં. બે માણસ એકજ બારીમાંથી દાખલ થાય ત્યારે એને સાથે તો એનાથી પકડાવજ નહીં એટલે એણે એકને પકડ્યો. જુલમાં ચોરને બદલે સીપાઇ પકડાયો એટલીજ એની જુલ; પણ એવી જુલ તો કોઇપણ કુતરો કરે.

“પણ કાકાને એ કુતરા ઉપર ઘણી ચીડ પડી ગઇ હતી એટલે અમે એને કોઇ ખીજને બિચારી દીધો.”

કનૈયાલાલે પોતાની વાત પુરી કરી એટલે તેદવદનને શરૂ હુટ્યું. એમણે એક વાત એક રસ્તામાં મટકતા કુતરાની કહી. આ કુતરો વીકટોરીઆ નીચે આવી ગયો હતો અને તેમાં તેનો પગ છુદાઈ ગયો હતો. ડૉક્ટરનું શીખતા કોઇ વિદ્યાર્થીને દયા આવ-

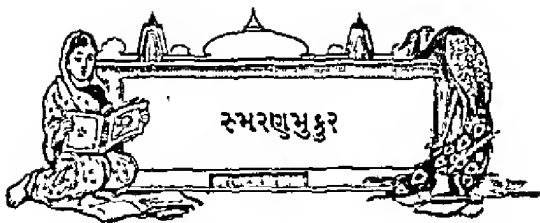
વાથી તે કુતરાને હૉસ્પીટલમાં તે લઈ ગયો અને ત્યાં તે સાંજે થયો ત્યાંસુધી તેને રાખવામાં આવ્યો. બ્યારે સાંજે થઇને તે કુતરો ગયો હારે આખી હૉસ્પીટલ દોડગીર થઇ ગઇ હતી.

એકેક અડવાડીમાં પછી પેલોજ વિદ્યાર્થી તે હૉસ્પીટલના બારણામાં ઉભો હતો તે વખતે પેલો કુતરો મ્હોંમાં એક આનો લઇને આવતો હતો. વચમાં દરવાજા આગળજ એક પાંડવાળો હતો તેનો પાસે પેલો કુતરો થોડીવાર ઉભો પણ પછી તેના મદ્યુલોએ ફુચ્છો ઉપર બિગપ મેળવ્યો અને ત્યાંથી આવીને ધર્માદ પેડી હતી તેમાં તે આનો નાંખીને તે કુતરો પાછો આવ્યો ગયો.

કનૈયાલાલને આ વાત બહુ ગમી. તે બોલ્યા. “એ ખીયારો આખરે વિનાનો પૈસા વિનાનો રખડો કુતરો! એના આખા જીવનમાં એને આનો નહીં મળ્યો હોય! તેમ છતાં પણ તે આનો પોતે ઉપયોગમાં નહીં લીધો અને ધર્માદ આપ્યો! આ આનાના ધર્મ આગળ આપણા શેડીઆઓની હાનિઓની, લાખોનાં, કરોડોની સંખ્યાવત રક છે, હુમ્મ છે!”

(કનૈયાલાલ ને બિચમંડલનાં વધુ સ્થિતિ સાદસો આપના અંકમાં)

લેખક :

રા. નરસિંહરાવ ઢોળાનાથ, બી, એ., સી એસ.

(૩)

(આ કથનો બુદ્ધ સેખ તરીકે પણ વાંચી શકાશે.)

ભો ઢોળાનાથ સારાભાષિનું જીવન ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયે તબ્બુ દસઠા ધર્મ ગવા છે. એ પુસ્તકમાં એમોનુ સ્વરૂપચિત્ર જોઈ શકાય છે. તેને રૂપમાં કરીને અદિ પુનરુત્થિતું નહિ કરે. અદિતો એ બ્રહ્મના ચિત્રની આજ્ઞાથી અગાધ રહીને ગુરુ રહેથી સ્વરૂપરખાઈ આંકીત અને જ્ઞાતાન્તો કરીય.

આરા બાલ્યકાળનું એક રમરાણુ મહારા પિતા મેઝાના પ્રિન્સિપાલ સદર અખીન હતો તે વખતે આગાધીતો 'અનિષ્ટ' સપર્ક અમદાવાદને થયેલો ન્હેતો. દર રવિવાર મહારા પિતા અમદાવાદમાં ગાળતા; અમદાવાદથી મેઝા પાર માંકે, રાનિવારની સાંજે એક લાખા 'પરે-અમુરેર'માં મ્દને મેસાડેતો દુ પોતાને નેતર છું; અમદાવાદના રાપપુરા દરવાજા બદાર કામે-પર મકાદેવના એકટલા આગળ એ 'આજ્ઞા-માડી' જાળી છે, સન્ધ્યાકાળની અર્ધસંદિગ્ધ સન્ધિમાં, દિવસ અને રાત્રિના જયપરાજયની સંદિગ્ધ દેશમાં, દુરથી, દુરથી, પેલો હૃદયને-મહારા બાલક હૃદયને-હૃદયનાસ પ્રેરતો ધ—

ધ—ધ—નાદ સભગાય છે, સગરામમાં મહારા પિતા મેઝેથી આવે છે, તે સગરામના મંબીર, ઉમદા, જાણની કોટમાં લટકતા મંમ (પંદ) નો એ નાદ (એ નાદ દજા દુ' સાંભળું છું' અને હૃદય પ્રકૃષ્ઠ અને છે). સગરામ મહારા 'આજ્ઞા-માડી' પામે જાણુ રહે છે; અને તરત મ્દને કોઈ મેમાડી દે છે; આદ દ્વારે પિતાના હર્ષનથી અસાધારણ આનન્દ અનુભવું છું; આટલી મહારા ન્દાની ધુમાડરીથી પણ એ આનન્દ પુટ થાય છે, સગરામમાં પિતાની સાથે ધેર જાડું છું. દર રાનિવારે આ દસ્ય બજવાડું હતું.

હવે દુ' મ્દારો થયો છું આર માને સોજ વાંની ઉમરને માલો દવે છે, મ્દને મહારા પિતાએ પિંગળનું રાત આપ્યું છે. દેતો નિનિરોગ દેખને જ સદાયમૂત થયામાં દુ' કર છું, 'પ્રાર્થનાખાણ' મહારા પિતાની હવાય છે, રાજ જમવા મેઝા હાથે તે વખતે સ્દામે અગીના બાદજામાં 'યુનાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ' માથી એક વાળિયો યુદ્ધ થીટ લકને આવેલો જાંરલ હાથમાં માણુ ધરીને જામે રહ્યો છે;

હું ચીઠાઉં છું; પુત્ર તપાસવાનું કામ મ્હારે માથે છે, નિરાંતે જમવા પણ નથી દેતો એ 'જંગલી' ! આ 'પ્રાર્થનામાળા'નાં પદોમાં કવચિત્-વિરલ પ્રસંગે-છન્દમાં દોષ જણાતાં મ્હારા પિતાને બતાવું છું; સૌજન્યથી, આનન્દથી, બુદ્ધ્ય સુધારે છે; શિષ્ય આટલે જ અંશે ગુરુ બને છે તેથી એઓને આનન્દ જ થાય છે; તે કહે છે—પ્રાપ્તે વૃ પોદશે વર્ષે પુત્ર મિત્ર વદાચરેત્ ॥

હવે હું એકામાં ગામ બહારના એક ટેકરી ઉપર આવેલા બંગલામાં મ્હારા પિતાની સાથે રહેતો, મુકુરમાં, પ્રગટ થાઉં છું. રોજ ખરેખરમાં ઊઠીને મ્હને અને મ્હારી બહેનને જગાડીને બંગલાનાં વિશાળ 'કોમ્પાર્ટ્મન્ટ'માં ઝાંખા સૂધી દસ બાર વખત આંટા ફેરવે છે-હમને સાથે લઇને ચાલે છે. પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને તાજગી મેળવવાનું સુખ યોગ્યક જ જણાતા હશે, આ અભ્યાસ બાલ્યકાળમાંથી જ મ્હને પાડેલો તેથી મ્હને અતેકાનેક લાભ થયા છે, તનને, મનને, -ધનને તો પરોક્ષ રીતે ગણાય તો ગણાય. પિતા બંગલામાં જાય છે; હમે કોઠીનાં ઝાડ કોમ્પાર્ટ્મન્ટમાં ઊભેલાંની નીચે પડેલી કેદની સાખો લઇને ખાઇએ છીએ; કાષ્ટ જોતું તો નથી ?—મુકુરમાંથી આ ચિત્ર લુપ્ત કરું છું.

મુખાબતું 'ઇન્દુપ્રકાશ' પત્ર ટપાલવાળાની ટપાલમાં આવ્યું; ઊઘાડીને મ્હને મ્હારા પિતા આપે છે; મરાઠી આવડે ના આવડે તો પણ મ્હારે એ વાંચતું અને હેમણે સાંભળતું; આમ મરાઠીના શિક્ષણને આરમ્ભ કર્યો. લાભ આગળ જતાં અણુધાર્યો થયો, દક્ષિણમાં સરકારી નોકરીને અંગે હું ગયો ત્હારે મરાઠીનો અભ્યાસ સુગમ થયો; તેમજ મુંબઈમાં હું આવીને રહ્યો તે વખતે ધારીને કે મરાઠી શાક વેચનારને કે હેવાને "ના" નો ઉત્તર દેવાં માટે મરાઠી જણનારા મિત્રને હું બોલા-

વીને ન્હોતો કહેતો કે—“લાઈ ! આ માણસને ના કહો ને.”

ફારસીનો અભ્યાસ હમારા કુટુંબમાંથી નાબૂદ ના થાય એમ મ્હારા પિતાને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. હેમના પિતા તો ફારસીના ઉત્તમ અભ્યાસી હતા, ફારસી કવિતા કરતા; મ્હારા પિતા ફારસીમાં પ્રવીણ સારી પેઢે હતા. આ બાબતું જ્ઞાન વંશમાં પ્રવાહિત રહે એ ઇચ્છાથી મ્હને—સ્કૂલમાં સંસ્કૃત હું શીખતો હતો તે ઉપરાંત,—ઘેર ખાનગી સમયમાં ફારસી શીખવવાને એક મુનશી આવતા. મુનશી ગોહરઅલી કુટુંબના જૂના મિત્ર, અર્ધ-આશ્રિત જેવા—હતા એટલે હેમનો વફર હમે રાખતા નહિં તેથી કાંઈક, કાંઈક ફારસીની લિપિમાં અધ્યાપતાના દ્વયણને પોષક અંશો સિદ્ધ છે તેથી, કાંઈક મુનશીની શીખવવાની પદ્ધતિ અસલી આશુદ્ધની રીત્યની નીરસ હતી તેથી, 'આમદન', 'કરીમા' (યોડેક સૂધી જ) અને 'દિકાયાત-મલતીફ' (યોડેક વાર્તાઓ સૂધી) એટલેથીજ અટકીને મ્હારો અભ્યાસ બંધ પડ્યો, મ્હારા પિતાનો આગ્રહ કમી ના થયો; મ્હારા એક બે ભત્રીજાએ અને એક ભાણેજ, એ બાબાનો સાધારણ અભ્યાસ કર્યો. મ્હારો ભાણેજ 'કરીમા' શીખતો હતો તે વખતે મ્હારા પિતાએ પૂછ્યું 'મકુન તકિયે બર ઉમરે નાપાયદાર' (‘અ-રિયર જીવન ઉપર આધાર ના રાખીશ’)) આ પકિતનો અર્થ શે ? તરત ઉત્તર મળ્યો:— ‘‘ઉંબરા ઉપર અશોકું કરીને સૂઈ જતું નહિ.’’) આ દરમ અભારે મ્હારી નજર સમક્ષ ખડ થાય છે; મ્હારા પિતા બધાંની સાથે પેટ ભરીને દસવામાં શામિલ થાય છે.

મ્હારા પિતા કનેથી મળેલી અનેક રમણ વાતો-ઘણીખરી સાચી બનેલી વાતો, anecdotes ના ડુચકારપ વાતો—બધી એકઠી કરું તો

સમગ્ર સંમેલ થાય એટલે જલ્દી બને. અહિં ફુને માટે સ્થાન નથી એ એક કહેવાનું મન ૥૪ છે. હેમણે આપેલા વર્ણનને જ ચિત્રમાં દુનું. એકામાં મ્હારા પિતા સુનસદ્ દત્તા તે ખનમાં અમદાવાદમાં પ્રથમ વર્તમાનપત્ર (પટ થયું) — અમદાવાદ સમાચાર' કે એ તામ હતું; બુધવારે પ્રગટ થયું તેથી એ વનું નામ "બુધવારિયુ" પડ્યું હતું. — એ એટલે સુધી કે તે પછી જે કોઈ વર્તમાનપત્ર પ્રગટ થયું તે બધાને માટે 'વનમાનપત્ર'ના સાધારણ અર્થમાં "બુધવારિયુ" એમ સામાન્ય નામનો ચાલ્લ થઈ ગયો હતો. મ્હારા પિતાની કોઈમાં એ કારકૂનો ટપાલની રાહ જોવા બેઠા છે, ટપાલ આવી, દરેકના પોતપોતાના 'બુધવારિયા' આપ્યા (એકજ પત્રની પ્રતો); પાણી પીવાની મેલડીમાં બને કૃત્સાદબેર જાય છે, અને એક વાચે છે ને બીજે પોતાની પ્રત તપાસે છે, અને "વાહ! તમ્હે શબ્દ બરોબર છે, લખારે બૂલ્ય નથી, ત્હારી ને મ્હારી નકલ બરોબર છે" — એમ આશ્ચર્ય તથા માનનો આવ દર્શાવતા બને પાછા જાય છે, બુધવારિયા મેગઝીન જેવાંથી આમ સતીય અપૂર્વ મેગવતારા આ કારકૂનોનાં પ્રતિરૂપ આ જમાનામાં નહિ મળે.

એ બનાવ પછી થયું વર્ષે મ્હારા પિતા કોઈમાં એક કામનો ફસાયે આપવાને તૈયાર થયા તે વખતે સ્કામે એ પક્ષના વકીલોની તકશરે મંભળાઈ રહી છે; આખર ફેસલો આપ્યો; એક વકીલ જીત્યો, બીજે હાર્યો, એમજ બને કની? હાર્યો તે વકીલ મ્હારા પિતાના આશ્રયથી શી કારકૂનીમાંથી ચલેલે ચલેને—અત્યંત ગુન્જાવીમાં વકીલની પરીક્ષાએ અપાવી હતી તે આપીને—વકીલ ચલેલે; તે જરાક ધરના માણસ જેને; પરિચયવાળે એટલે કોઈમાં હચિત વર્તણૂક બૂલી જઈને બોલે છે, — "અરે સાહેબ! આમ ફેસલે

આપે છે." શું મોંઝા બોલે થયા?" મ્હારા પિતા ધ્યાન મન રાખી, આ બતાવમાંના કારમરસતા સ્વરૂપનુજ દર્શન કરી, કડા રહીને, જરાક રિમ્મન કરીને કહે છે. "ના, હું મરિડી નથી થયો."

એક ધોળકાના ફોજદારનો—સાચી બનેલી વાત—મ્હારા પિતાને કુબે સંભળેલી અમર થયા લાચક છે; મ્હારા લખાણથી તેમ ધરી કે નહિ તે પ્રશ્ન નથી; પરંતુ મુખપરંપરાથી થાય તે કરતાં લેખમાં સ્થપાવાથી જોઈથી વિશેષ સ્થિરતા મળે તેટલી તે સાધીશું. અસવના વખતમાં ધોળકામાં એક મુસવમાનુ ફોજદાર સાદુમ પોતાના ધરના એટલા ઉપર બેઠા બેઠા હુકકા પીએ છે, લોકોનાં ટોળા—વાલિયાઓના—અમોદિયાં પ્હેરેલા, ઉપર કોસા—થી અમોદિયાં કપડે રાખેલાં હેવા, કાથમાં થનશાળા, પાણીના કળશિયાં, લઈ જનારા, વાલિયાના ટોળા રસ્તે ચડીને જાય છે; ફોજદાર સાહેબનું કુતૂહલ જાય છે. "અબે જમાલ! એ સમયેક કદા જિમ્નેકુ જાને હૈ?" જમાલ— "ઓ તો, હુમર, ગિરધર શૈકે વહાં બડા "વરા" હૈ વહાં જાનેકુ જાને હૈ." — "હાં! જાન તો વહા "પાટ" હોગી, નહિ?" (પાટ—નકલ જાને ત્હારે સંભાવિત ચુકસો, જોવાને મ્હોટી પાટપ ઉપર બેસવાનો રિવાજ જાણનારા આ ચાલ્લનો પૂર્ણ અર્થ સમજશે) — "લેડિન, અથ નકે ઇજન કહું નહિ દિયા બલા?—સાચક બૂલ ગયા હોગલ, લેડિન અપન ઉસકું ઇમત દેનેકુ જાના આદિયે. ચોરે," — ફોજદાર સાહેબ અને એ એક સિપાઇએ આવતા જોઈ ચિરધર શૈક માન આપવાને ઊડ્યા; આવે, આવે, ફોજદાર સાહેબ!" કહી ગાદી તકિયે—પાટપ ઉપર—બેસાડ્યા. એ વર્ણના રિવાજ પ્રમાણે નાનપમાં પીરસવાનાં પકવાનની ટોપલીઓ, પાટે બેઠેલાને બતાવવાને માટે લાપવામાં આવી. નાતીવાઓએ જોઈને પકવાન વખતમાં,

ફાજદાર સાહેબ કને ટોપસી આવી એટલે—
“અબે જમાલ! જા; મકાનકું એ મીઠામકી
ટોપસી લે જા; એર ખીખીકું બોલના કે હમ તો
જિન્નેકું પહાં છ બેઠામકી.”—બિચારા ગિર-
ધર શેઠ! પકવાનની ટોપસી ફાજદાર સાહેબને
ઘેર રવાના કરી અને તે ઉપર ફાજદાર સાહેબ
માટે હામ મંડાવીને હેમને જમાડ્યા.

‘મનોરંજક દુચકા’ લખવાને હું બેઠો
નથી, એટલે આટલેથી બસ.—પણ એક જનાવ
યાદ આવે છે: કુંગરપરા નામની નાગરની
શાખા છે; એ વર્ગ અસલ અમદાવાદમાં
નાગરોને ઘેર રસોઈ કરવાને આવેલો; તે
એટલે સુધી કે ‘કુંગરપરા’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ જ
‘રસોઈપે’ એમ થઈ ગયેલું. કાલક્રમે એ
વર્ગમાંના કેટલાક સારી પદ્વીએ, ધધામાં,
અદયા, ને પછી પણ એ વર્ગની ગંધ છૂટી
નહોતી. જકારનો ઉચ્ચાર રકાર કરવાની એ
વર્ગની એક ખાસિયત હતી; ‘ધાળા,’ ‘પાળા,’
ઇલાદિ કુંગરપરાના મુખમાં ‘ધારી,’ ‘પારી,’
ઇલાદિ રૂપે પ્રગટ થાય. આ જકારનો રકાર
ઠાળનો એ કુંગરપરા મટીને વડનગરા થવાનું
ચિહ્ન મનાતું. એક ઊંચી પદ્વીએ પહોંચેલો
કુંગરપરા મિત્ર મહારા પિતા કને મળવા
આવેલો, ત્હેને મુખે આ વડનગરા બનવાના
પ્રયાસનું રમણ સ્વરૂપ સાંભળાને, બીજે દલાડે
એ મિત્રને બોલાવીને કુટુંબનાં પુત્રપુત્રીઓ
પૌત્રપૌત્રીઓ એ મંડળમાં મહારા પિતા એ
મિત્રને લાવ્યા; પછી પૂછ્યું:—“બાઈ! હમને
ગળામાં દરદ થયેલું ત્હેની લગીકત કહો ને;
શાથી મર્યું?”—મિત્ર:—એ તો સાહેબ મ્હને
ગળામાં ‘ચોળિયા’ થયા હતા. તે દેવા દૂખતા
હતા”—ઈ. ઇ. ‘ચોરિયા’ કહે તો કુંગરપરા
ગણાય—માટે આ વિપરીત શબ્દસંસ્કાર!
હમે બધાં પદારાજે દસતું રાકી રાખતાં બેઠાં—
પછી એ મિત્ર વદાય થયા.

ઘણીવાર સામાન્ય અસિદ્ધિ-અર્થાન્ત
અર્થસિદ્ધિ-વાણિયા મહારા પિતા કને આવના

ત્હારે અનેક રમણ બનાવ બનતા. એક હેવો
આવ્યો: “સાહેબ! મ્હારે એક ફરમાવવાનું
છે.” (બિચારો નમતાનો વાચક ગણીને એ
શબ્દ બોલ્યો). મહારા પિતા કાપકું મ્હો
રાખીને, માહિંથી ગૂઢ રિમત હમેજ નેઈ
સકિયે તેમ બોલ્યા:—“ફરમાવો; શું છે?”

એક દિવસ એક શેઠ-કુટુંબના જૂના
પરિચિત મિત્ર-મળવા આવ્યા. વાતે વાતે
પોતાની ગૃહવ્યવસ્થાની એક વાત બોલ્યા:—
“બોળાનાથભાઈ! હું રોજ બે કેળાં લાતું છું.
એક હું ખાઉ છું; અડધું મ્હારી માને આપું
છું; ને અડધું વધે છે તે દાખ્યમાં નંખાતું છું—
એટલે છોડરાને રાંડો બધાંને મળે.”—(રાંડો=
પોતાની સ્ત્રી તથા છોડરાઓની વદ્ધઓ; એ
કહેવાની જરૂર છે!).—આ રોડ લક્ષાધિપતિ
હતા એ કહેવાની જરૂર તો છે જ.

મહારા પિતાનો સ્વભાવ અત્યંત restless
સારીરિક અપમંદુરિતિવાળો હતો. ધરમાં કદી
એક સ્થાને પાંચ તો શું, બે મિનિટ પણ, બેઠી
રહેતા નહિ; આ ખંડમાંથી આ ખંડમાં—
લખવાની પેટી પણ મળે જાયકી લાવીને
—આવે; ખુરદી ઉપરથી દોંચકે ને દોંચકા
ઉપરથી ખાટલા ઉપર, કોચ ઉપર, અનેક સ્થાને
બેસે, અને કુટુંબ મંડળા નેડે મુખવાર્તા
કરે. દોંચકા હેમને બહુજ પ્રિય હતો.
દોંચકા પરે પ્રેમ મ્હારો પણ એટલો જ હતો. એ
ધારણથી દોંચકાની સ્પર્ધાનું ચિત્ર ‘મુકુર’માં
દેખું છું: મ્હોટાભાઈ (મહારા પિતાને હમે
મ્હોટાભાઈ કહેતા; મ્હોટાભાઈ) ખાટય, દોંચકા,
ઉપરથી હેમની ચંચલરિતિને અનુરોધે ઊઠ્યા;
ફરવા લાવ્યા; તરત હું કૂદીને ખાટય ઉપર
ચડ્યો ને દોંચકા ખાવા લાગ્યો. મ્હોટાભાઈ
પાછા આવ્યા; મ્હને ઊઠાડ્યો; હું ઊડ્યો; એ
બેઠા; એ પાછા ઊઠ્યા; હું પાછો ચડી બેઠો;
વળી મ્હને ઊઠાડ્યો; આ ‘સિનેમા’ ચિત્ર
મુકુરમાં પ્રસક્ત થાય છે અને હું આનંદથી,
પિતાની સાથે તરફ પૂર્વભાવથી, પૂર્વ
ધાર્ક છું.

વાંદરા, તા. ૧૧-૧-૨૨.

ખુલ્લાં બટન

૭૩

યાગી મટ્ટી ભોગી બનેલા આત્માની
ઉરકથામાંથી અર્ધું પાતું.

લેખક.

રા. 'વિનોદકાંત'

“અરે જીબીલ, પેલા વિનોદકાંતને હું
જોઈએ છું કે?”

“ના જોઈએતોતો નથી, પણ નામ
માં સાંભળ્યું છે.”

“કેમ જુલો ગયો? પેલો? ‘વીસમી સદી’
માં લખતોતો; ને હજી પણ કોઈ કોઈ વાર
માં દેખા દે છે.”

“હા, હા, ‘સમાવેશક’માં તેનું કેક
લેખનું” ખરું એક બે વાર.”

“તેમાં તો વળી કવિતાએ આપે છે; ને
દેખણી વળી, નવલકથા કેમ લખતી તેનું
શિક્ષણ પણ એજ માસિક મારફત ફનીઆને
આપવા નીકળ્યોતો.”

“એમ કે?”

“હા, પણ હું તો તને બીજું કહેતોતો.
એનાં લખાણમાં તો ખરું બરોજોળો જણાય
છે. તેનો હુમર પણ આણે શાંત ને ધીરો
છે. પણ તેને પડેને તે જોયો હોય તો—”

“શું? કંઈ.....?” (આમ કહેતાં
જીબીલે અર્ધકો કોડે અરકાડીને પૂછી જોયું
કે અને હાંસપાણીની ટેવ તો નથી ને?)

“ના ના, એવું કંઈ તો હજી નથી, ને
હું તો તેને જાણું જોઈએતો પણ નથી.

પણ એક દહાડો હું ને જેલો કિશોરીલાલ
શર્મા એક રફીટમાંથી મળતાંતા લાં કિશોરી-
લાલે એક ઓશીસમાંથી એ વિનોદકાંતને જાન-
રતો મને મનાવ્યો.”

“હ.....તે કોનો હતો?”

“જીબીલ, તું ખાતરી?”

“હા.....ના.....કોણ જાણે...પણ હવે
શું કહે તો ખરો?”

“અરે બીજું તો કીક બંધું, પણ કોટનાં
બટન સાવ ખુલા?”

“સાવ?”

“સાવ. આપણે જાણીએ કેવોજ સદૃશ્ય
ને સમજી જીવાન હતો. નામરનો કીકરો
એટલે રીતમાત પણ સારી હતો એમ ધારીએ.
પણ આ તો કેવું નહીં.”

“કેવું ખરાબ?”

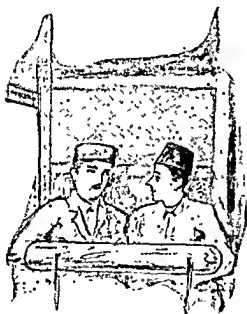
“અરે ખરાબ તો ખરાબ પણ એવું
ખરાબ કે ચહેરાપરથી બહુ શણે ને ગંભીર
દેખામ ને આમ જુઓ તો ઉધાડે બટને મઠી-
આણનો સોનાનો હોડો ફનીઆને દેખાડેનો
દર-જણે એનેજ એકને આખા મામમાં મઠી-
આણ પહેરવા મળતી હતી.”

જીબીલ તિરસ્કારમયું દર્શો ને પૂછ્યું:
“તે એ પહેરેથીજ એવો છે કે કોઈ છેવ-

છકેલ દોરતને હાથે દીક્ષા પામીને એવો બન્યો?"

"નારે, પહેલાં બે વરસ પર એ બેકમાં નોકર હતો ત્યારે તો કોટનાં પાંચેપાંચ બટન ખીડતો. પણ મૂર્ખોએ કેવો કે એ સોની નોકરી છોડીને પોણોસોમાં "ભરતખંડ" નો તંત્રી બન્યો. તે દહાડાથી ભાધના મગજમાં રાધ આવી, ને આમ કોટ પહેરવા માંડ્યો."

"રાધ તો આવેજ ને? આજે તંત્રી એટલે દેશને રાખે. એતું પેપર પણ અસહકારી હશે, ખરું ને?"

"અરે ખીચું તો હીક બધું, પણ કોટનાં બટન રાખ પુરનાં!"

"સાવ ?" "સાવ".

"હા, મહીનામાં પચીસ દહાડા. બાકીના દિવસે સહનારી."

પાંચધુની—મારકોટ—કરનાક બંદર—રે રોડ—ગનેવાલા ઉપર ગએા!—બદલી કરો!

અમારી ટ્રામના કંડકટરે આમ યુમ મારી એટલે એ બે જણા ઉઠીને ઉતર્યા અને જેને માત્ર વિવેક ખાતર "દસ માણસો-ને ઉભા રહેવાની જગા" કહેવામાં આવે છે,

લોનાં પંદરસત્તર માણસોમાં દબાઈને હું ઉપલું સાંભળી રહ્યો હતો, ત્યાંથી નીકળ્યો અને બાંકપર બેઠો. ટ્રામ-કોટ તરફ આગળ ચાલી.

* * *

અને છબીલનો. ભાધબધ—આયોચિત વિશુદ્ધ વિનયનો એ. પરમપૂજક, શયતાની પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો એ અંડગ વિરોધક—છેક ખોટો નહોતો. તેનું દૃષ્ટિબિંદુ એક વખતે અને પણ ખરું લાગતું હતું. મારી મુઝિન મેં મેળવી ત્યારપહેલાં મારા વિચારો પણ સર્વાંશો તેના જોવાજ હતો.

હું પણ માનતો કે સર્વાનર્થકારિણી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ આ દેશને માથે ઠોકા ખેસાડેલાં અનિષ્ટોનો પાર નથી. એ રાક્ષસીની વિકરાલ અને અણીતાર દાદોમાં આખી આર્થ સંસ્કૃતિ ચવાઈને ચુરા થઈ જતી જોઈને દરેક સાચા હિંદુપુત્રની પેટે અને પણ અતીવ ખેદ થતો. હું વિમાસતો કે એ નારિતક સંસ્કૃતિએ આપણને નામશેષ કરી મુક્યા છે. નાત-વરા, બાળકમ, રકનકુટુંબરિતિ એ અને એવી આપણી પુરાણી અને પુણ્યશાળી સંસ્થાઓ તેનેજ લીધે નષ્ટ થઈ ને? પણ એ દિશાઓમાં તેણે કરેલું નુકશાન, તેણે કરેલ એક ખીજ નુકશાનને મુકાબલે, સાગરમાં બિંદુ સમાન છે એમ અને વારંવાર લાગતું.

આપણા ઇતિહાસના હિંદુ સમય દરમીઆન આપણે-વિવેકમર્ચાદા જળવીને પોપાક પહેરી શકતા. તે વખતનાં મન્દેહાર કેડીયાં અને બંડીની રચનાજ એવી વિનય-વતી હતી કે તેનાં બટન—કે કસ, કે જે હોય તે,—બધે ક્યાં વગર ચાલેજ નહીં. અરે મુસલમાની સમય દરમીઆન પણ ખીજ બાળતોનું ગમે તેમ હોય તોએ, આ વિષયમાં તો આપણી સાન્નિધ્ય સચવાયથી. પાસે પાસે ટોકેલાં ધીચ પુતાનેતું તે સમય

તે અંતરમાં જોઈતું જોઈતું તેટલુંજ વિનવ-
રણ કરું.

એ વિનવના હજુનાર પેલા ટોપીવાળાએ,
એણે એની તરેહના કોઈકમા આખાતે કર્યો
કે તેના બદલ ખુદશા રાખી રાકાય, હાલકાઈ
ને હોતેજન મળે, અને આખું સરકૂતિની
વિશદતાને એક વધુ રૂઠકો પડે.

આને અરથક થઈ ગએલા એ દુરદુરના
જૂતકાલમા અમારે મારા આવા રિવાજો હતા
ત્યારે હું પરમ વિનયમુક્ત કહેવાતો. વિનય-
શીલતા ને સરમાળપણાની બાબતમા તો મારા
મિત્રો કહેતા કે મુઠ્ઠા પણુ કદાચ મારી
મરોમરી કરી શકે નહીં.

પણુ તે વખતે મારા જીવનનો વિકાસ
થએલો નહીં, જીવતાજીવન સ્વર્ગે વિદરણની
કુચી હાથ લાગેલી નહીં, વિમાનનો ઘડો
હાથમાં આવેલો નહીં. ત્યારથી એકનો કસાકે
મરી તત્તી થયો ત્યારથી હું જીવનમુક્ત થયો.
એ મુક્તિ મેં માત્ર ખુદા બદન રાખીને
મેળવી.

આ મન્ત્ર શીખવનાર મારો નવો ધણો
હતો. તત્તી થએલાને કેટકેટલા દૈનિકો, આઠ-
વાડીકો ને શાલિકો, માસિકો ને વાર્ષિકો,
વાંચનાં ને વિચારવા પડે છે એ તો એણે માણ્યું
હોય તેજ જાણે એ મીઠી મોજના સ્વાદનું
લેણ પણુ જાન આ જોઈના કારકુન છબીલને
કચાથી દેવડા એ બધાં વિષવિધ પચેમાંના
ને ને નાનાં હોય ને ગળવામા સમાઈ રાકે
તેને તેજ મુકવાને લીધે ગળવા દીસેલીસ
બરાબ જાય, ને કોઈના બદન બીડી રોકાયજ
નહી તેની એ મુદ્દ દીકાકારને શી ખવરા
તે તો એમજ સમજતો હશે કે ખુદા બદન
રાખીને આખું સરકૂતિની વિનયભાવના
પર મેં કરેલા અસત્યારને હજારો પાડવો એજ
પેલાનું કોઈ કર્તવ્ય છે.

માયા દેખી મુનિવર ચળ્યા; અને આપણે
એમના ધન્ય વશને એ પરપરા અખંડ રાખીને
એમની પ્રતિષ્ઠા સાચવીએ નહીં તો પિતૃદેશની
ગણાધર્ય.

તત્તી થયો ત્યારે તો ઉપર પ્રમાણે બધ-
દાર ઉપયોગિતાને લીધે બદન ખુદશા રાખ્યાં
પણુ હવે હુંકે મુદનમાં તત્તી મરી જનાર છું.
સહુ કોઈ એમજ માને કે નવી નોકરી કરવામાં
છાપા ખીસામા બરવાનાં નહીં એટલે હું ફરી
પાડો બદન બધ રાખીને મારા આર્થિક પુન
પ્રકાશીક. પણ, પણુ—

“અમારે હું” જાણથી પાટકુનના ખીસામાં હાથ
રાખીને આજુ થા. ... ત્યારે ને સ્વર્ગે સંપડે છે
ને તો જોવાના ને . . .”

ખુદા બદનની માયા બનેલી છે. મેં હવે
તેના બેઠ પ્રીતિયા છે. એ સાદા અસત્યોની
ઉકેલણ કરતાં કાઠક મહન તરવ જડે છે.

હું તમે એમ માને: એ કે હું બધ
બદને ચાલવા માફ તો એક સ્ટીટ, મીન સ્ટીટ,
એથોથો સ્ટીટ, લમખ સ્ટીટ ને મેડોજ સ્ટીટ-
ના માણસો, બાળની જેમ, અને નીરખી
નીરખીને જોવાનું ચાલુ રાખશે નહીં જા

(૧૫ માર્ચ ૧૯૪૨)

ગુજરાતણુ રાધા !

રચનાર :

રા. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા,

સભ્ય, સહિત્ય સંઘ,

(ચૈત્રના અંકથી આંધ્ર)

ભાન ભુલી ફરી ઉડી ત્યાંથી નાથ શોધમાં ધાતી એ,
અહીંતહીં જોતી મીઠ માંડતી આશભરી દીવ જતી એ;
ધડીક ચાલે ધડીક દોડે ધડીકમાં ગભરાતી એ,
પગલે પગલે પ્રિયતમ નામે ધડીકમાં મલકાતી એ.

કુંજકુંજમાં જોતી રાતી કૃષ્ણ નામને લવતી એ,
તરુતરુને પાને પાને નિજ મોહનને રટતી એ;
પંખીગણોના મધુર ગાનમાં નાથ—ગીતમાં ગાતી એ,
વાયુ વેગથી - નાથશોધમાં ઉડતી જાણે જાતી એ !

દોડી આવી સરવરકાંઠે ગાંડી નાથના નામપરે,
કમલમાલને નીરખી નીરખી ફરીફરીને પ્રશ્ન કરે;
“રસિક બ્રમરની વાટ જોઈ તું વ્યોમમાર્ગમાં નીરખી રહે,
શું મુજ વહાલા બ્રમરરાજનો માર્ગ મને તું નહીં કહે?”

“પરોપકારી સરવરીઆનાં શાંત સંવિણની સાથ રહી,
મુજને શું નહીં જવાડે તું? મુજ સ્વામિની સાથ દષ;
જલપ્રેમી હો! માછલડી મુજ વિરહવેદના જાણી લઈ,
સાચે સાચ કહી દે મારી જીવનદોરી કઈ દિશ મધ.”

"દોડી અવી સરવરકાઠે
 માડી નાથના નાથવરે,
 કમનમાવડે તીરખી તીરખી
 ફરી ફરીને પ્રથમ ફરે."

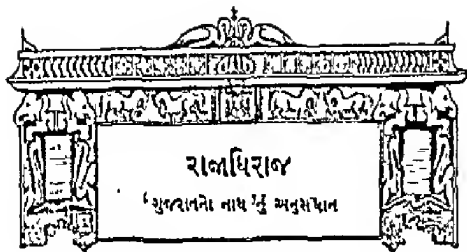
[ચિત્રકાર]

રાજાધિરાજ

[રા. ર. ખ. રાવળ]

“એક માણસની મેં ઘણી ખ્યાતિ સાંભળી છે. તેણે મુંઝવણને મદદત કયો,
..... એકસે હાથે નવધણને પકડ્યો..... આજે તે ત્રિલુચનપાસને હાથેલીમાં નયવે
છે. નેને હું આટલાં વર્ષે થયાં જોવા તકલી રહી હતી. બોલ, તેનાથી એ થશે ?”

(પૃષ્ઠ ૧૬૫)

લેખક

રા. કૃતિયાલાલ આગેકલાલ મુનશી,

સમ્પ, સાદિય સહ

નોંધ.

એ મારી "પાટણની પ્રજા" કે "મુજરાતનો નાથ" વાંચી હોય તેને આ પત્રિકાનાં કેટલાંક પાત્રોનાં બાજબાજુ ધારો. એને એ વાંચાંબો ન લાગી હોય તેને માટે ત્રીસ આપેલી બાજબાજુ નક્કર છે.

જયસિંદેવ સોલંકી	...	બાબુવીપત્રા પાટણનો રાજા અને મુજરાતનો નાથ.
મીનગદેવી	...	રાજ્યમાતા.
મુંબજ	...	મહા અમાત્ય.
હોદ	...	મંત્રી અને ખંજીરનો સનાયીત.
દાશ...	...	મંત્રી, † હજીવનનો સનાયીત.
રોજ...	...	મંત્રી.
ત્રિમુવતપાસ	...	રાજાનો ભણીને ને કં સારનો રંગાવક.
દારમીરદેવી	...	ત્રિમુવતપાસની પત્ની ને મીનગદેવીની ભણી.
કાક	...	ત્રિમુવતપાસનો પિત્ર ને બદરાજ.
મજરી	...	તેની પત્ની.
સજ્જન	...	સોલંકી રંગાવક.
પરમુરામ	...	તેનો પુત્ર.
રાખેગાર	...	મુજરાતનો રાજા.
રાખાદેવી	...	તેની રાણી.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

સંવત ૧૧૬૯ ના ચૈત્રની એક સવારે એક લૈન સાધુ ને ઉઠાનો દીકરો આમ્રમટ ભુગુપ્ત દાખલ થાય છે. સાધુ દેવલદ્રશ્વરિના અપાસરામાં જાય છે અને આમ્રમટ દુર્ગપાલનું ધર પુછે તો નીક છે ત્યાં રસ્તામાં એક યુવતીના સૌંદર્યથી રતબંધ બને છે. છેવટ તે કાકને મળીને, જયસિંહદેવ સદેશો તેને આપીને પોતાના સસરાને ત્યાં જાય છે. સંદેશમાં આજ્ઞા છે કે કાક એકદમ જુનાગઢ ઘેરામાં જોડાઈ જવું અને ભુગુપ્ત આમ્રમટને સોંપવું. રાણી લીલાદેવીએ પણ કાકને તેડાવ્યો. દરમ્યાન મંજરીના માતામહનો શિષ્ય મલ્લિકદ્ર કાકને વધુ સંદેશો આપે છે કે રાણકદેવી તમને જુનાગઢ બોલાવે છે. અંધું સાંભળીને કાક દેવલદ્રશ્વરિના અપાસરા તરફ જાય છે. આમ્રમટને લાટના નટ યચ્છેલા સ્વાતંત્ર્યનો પૂજક, તેનો બાવિ સાળો રેવાપાલ હુખો આવકાર આપે છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

જંબુસરનો ઘેરો : લાટના ઇતિહાસનાં વીસરાયલાં કેટલાંક પાનાં

અ. વાતાંને તેમજ રેવાપાલનું ગાંભીર્ય સમજવા માટે લાટના ઇતિહાસનાં કેંક પાછલાં પાનાં ઉચલાવવાં પડશે.

લાટનો છેલ્લો પ્રતાપી રાજા આરપ હતો; પણ લાટને નસીબે પાટણની ગાદીએ તેથી વધારે પ્રતાપી સોલંકી મૂલરાજ ચઢી બેઠો. આરપે મૂલરાજને હરાવ્યો; મૂલરાજે આરપને હરાવ્યો—પણ પરિણામ કેં આગ્યું નહીં. આખરે આરપ જતાં મૂલરાજના પુત્ર ચામુડે ભુગુપ્ત લીધું અને અણુલીલવાડ પાટણની સત્તા લાટમાં જોસાડવાની શરૂઆત કરી.

ચામુડ પછી બીમદેવે લાટ પર બહુ ધ્યાન આગ્યું નહીં પણ કર્ણદેવના વખતમાં લાટ સર કરવાની મહેનત પાટણે કરવા માંડી.

જેઓને “ગુજરાતના નય” માં આપેલા મુંબલ અને ત્રિભુવનપાલનાં પત્ની કાસ્મીરાદેવી—મામાછ અને લાણેજનાં વહુના—પ્રશંસનીય નિર્ણયોનું સ્મરણ હશે તેને યાદ આવશે કે મુંબલે જુવાનીમાં લાટ ઉપર હુમલો કર્યો હતો અને લાંબા પચનાભ મહારાજને માર્યા હતા.

પણ તેથી પાટણનું કેં વળ્યું નહીં. પચનાભ મહારાજના પુત્રે લડાઇમાં પ્રાણ ખોયો તોપણ સેનાપતિ ધ્રુવસેન મહીથી તે કાવેરી* સુધી લાટનો ઝુંડો ઉઠાવી રહ્યો. અનેકવાર ભુગુપ્ત લીધું અને ખોડું; હાર ખાધી ને દીધી.

આ અરસામાં બે જણ પરમ મિત્ર હતા અને હતા બામક, પણ રૂપ ને ગુણમાં સમોવડીયા હતા. બંને યુદ્ધમાં કુશલ હતા. એક હતો ગરીબ બ્રાહ્મણ—બીજો હતો પૈસાદાર નગરશેઠનો છોકરો. બ્રાહ્મણ પાટણના દંડનયક ત્રિભુવનપાલના સૈન્યમાં જોડાયો—વાણીઆ ધ્રુવસેનના લશ્કરમાંજ રહ્યો. એક કાક અને બીજો રેવાપાલ.

કાક ઉસ્તાદ હતો. એને ખાત્રી હતી કે ધ્રુવસેન ગમે તે કરે તોપણ પાટણની સત્તા આગળ તેનું કેં ચાલે એમ નહોતું. પચનાભ મહારાજની પુત્રી મૃણાલકુંવરીને ધ્રુવસેન સાથે રાખેલો. અને તે લાટની અસ્ત થતી સત્તા ને સ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિ મનાતી હોવાથી તેનું નિંદે દિને ઘટવું જવું સૈન્ય લીમત હારવું નહીં. છતાં આખરે કેં જયવારો તેને દેખાતો.

* દમણ પાસે આવેલી નદી, જે લાટની દક્ષિણ સરહદમાં હતી તે.

નહોતો. કાકને આ મુશ્કેલીમાં એક રત્નો મુખ્યેલ એ ત્રિભુવનપાત્ર સોપાંથી મળ્યું હતું. વરીને પાણે તે ત્રિભુવનપાત્ર લાખેલો રત્નવં રાખ્યો. યાવ, લાટની મદના જળવાય. મુવસેનની આખર સચવાય ને પાટણુ કામળે જાય.

આ રત્નો જેવો જડો તેવો બધે થઇ મયેલ ત્રિભુવનપાત્ર સોપાંથી બીજી પાણે તેમ નહોતું. તે પાણે તોયે તેવી સ્ત્રી કાશ્મીરદેવી બીજી સ્ત્રી કરવા દે એમ નહોતું. તેમ યાવ તોપણ ત્રિભુવનપાત્ર આનંદજેલ કુંદા લાટની લે તેમ નહોતું અને ને એમ કરાય કરે, તોપણ મુખ્ય મહેતા તેનું આનંદ ટકવા દે એમ નહોતું. આ મુશ્કેલીએલી ખાતો કરવા કાકે પદર વર્ષે પર પટણુ જાણુ કાવ માથે લીધું હતું.

ખાતે તેને ખાતી થઇ કે લાટને અખરે મુશ્કેલીની સગા હેઠળ ગયા રિના છુટકાજ નહોતો, કારે તેના મુખ્યથી મગજને સાચુ કે એમ લાટ વહેતું મુશ્કેલીમાં મળી જાય તેમ સાકું. તરન તેણે પોતાની લાક્ષણિક બાહોરીથી મુવસેનની જાણ નાખુદ કરાયા પ્રવલો આપેલ.

લાટમાં પોણે બાકે સેડિએ પાટણુની મના સ્ત્રીદારી હતી. પાટણુના લરકરીથી મુવસેનનું સૈન્ય માત્ર દશમે બાજ હતું અને તે પણ દિસે દિવસે પીળાતુ હતું. લાટનો પેઆવાજો વર્ષે લુદથી કરાણી લિગના સુર્વના તાપમાં આનંદ મદાલતો હતો. પણ મુવસેને કરવામાં કે બાકી રાખી નહોતો. તેની બચ્ચ લાટના ફેટાક વાળ ફાંતમાં કરતી તે મુવ જેવો નિમજ લેતો રત્નો. તેના નાનકડા સૈન્યે બચ્ચ-હચ્ચો અને તેની રાજ્યવદ્ધી સમી રાજકન્યા બખાલુ વરીને કબજે લેખેલો નહોતો.

રેવાપાલ આ સૈન્યને મોખરે હતો, તે લાટના સ્વાતંત્ર્યમાં માનતો. પાટણુને અને

પટ્ટણીએને કદા વેરી સમજતો. બચ્ચકચ્ચો છેલ્લો કાંમરો લાખમાં રેલો ત્યાં મુખી તે લરકો, અને તે જતો મુવસેન સાથે જંબુમર નાકો.

તે દિસે તેના અંતરમાં અગ્નિ ઉડેલ. કાકે બચ્ચકચ્ચ લીધું ને તેના પિતા તેજપાલને સમજાવી તેની પામે રેલોદ કચ્ચોલ ને ખાલપણથી કાકને મિત્ર માનતેલ દલેથી તેને રેલોદારીની શિશમણી મળવા સાચેલ એ કાકે પટ્ટણીએને પણ કહેલ; ત્રિભુવનપાત્ર ને રિજર અપાવેલ; બચ્ચકચ્ચ લીધું; તેજપાલ નમજને ફોસવાની લાખ પર લીધા, રેલોના દુરમન તરફ પ્રમટેલા જુનમાં મિત્રતા મળીને લરમ થઇ મળે.

જંબુસરનો પેરો એ પરાક્રમના દનિદાસમાં સોતાને અસરે મડાયો છે. મુવસેનનું લરકર નાનું હતું. લાટના સ્વાતંત્ર્યમાં થકા રાખનાર મવયાગડયા કદા લાટના સેવકીએના વંશમાં માત્ર એક છોકરીજ હતી આ લાખથી મવતી જાણેલો પણ અગમ રમનાર મુવસેન વંશે મુખી જંબુસરને ટકારી રેલો. હવરે જંબુથી મુશ્કેલિત તે તીરે પાટણુના આખા સૈન્યને તોળા પોકરાસી, અને ત્રિભુવનપાત્ર અને કાક જનેને થક્યા.

આખરે બચ્ચકચ્ચના મેશમંથી બચેલા સાન સો પોકામાથી એકાગણીસ રલો, આ નાનકડા પણ અગમ સૈન્યની પ્રિયિતિ થાપી મંબીર હતી. નમસજ તેમને જાણ્યો કરીને બેઠો હતો. તેમની આતાએ નષ્ટ થઇ હતી. મુવસેનની એક રિષવા પુત્રીને બીજી આદલ્ય સ્ત્રીએ ને તેમની મારે હતી, તેમનું શુ થયે તે જાણે સુચનું નહોતું. મરતા તીરની નિશવાતક લુલિથી મુવસેને આ બધાનો વિચાર કરવો આ બધે મુલતરી રાખ્યો હતો. આ બધા અપકારમાં પણ જરૂર તેમનું કિરણ અવોરનવોર હતું.

કામરેજ અને ગાંધારથી દરીઆને વોટે લશ્કરની
અને ખોરાકની મદદ અવારનવાર આવતી
હતી.

ધ્રુવસેન કરતાં મૃણાલકુવંરી વધારે નિશ્ચલ
હતી. હોઠ પીસી તે બાલા આ સૈન્યને ગ્રેરી
રહી હતી અને લાટના સોલકાઓનું નુર
છેલ્લે સુધી ઝગકાવવું એ નિશ્ચય પર આવી
રહી હતી. આખું લાંટ ને ગુજરાત આ અડમ
શૌર્યને ગાંધપણ માનવું હતું. દહાડે દહાડે ધ્રુવ-
સેનનું મૃત્યુ—કારણ કે તે નમતું મેલે એવો
નહોતો—પાસે આવતું જતું હતું. અને તેમની
નિર્બલતા એવી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી કે સમા-
ધાન કરાવનાર જરાયે લાગ હવે રહ્યો
નહોતો.

એકદમ કાક ડુર્ગપાલ થેરો છોડી પાટણ
ગયો. કેમ ગયો તે કાઠને સમજાયું નહીં.
જયસિંહદેવમહારાજ માળવે હતા. તે મુંગસ
મહાઅમાલ અને રાજ્યમાતા મીનળદેવીને
મળા પાછો આવ્યો. બીજે દિવસે ધ્રુવસેનને
કહેણુ મયું કે કાક અને તેજપાલ નગરશેઠ
વિષ્ટિ લઈ આવવા માંગે છે. ધ્રુવસેન તેના
જુના શિષ્ય અને દસ વર્ષ થયાં બનેલા
દુશ્મનના નાયક કાકનાં શૌર્ય ને બાહોશીથી
અજુગજુ નહોતો. તે તેને કટો વેરી ને
દેશદ્રોહી માનતો હતો. અસારે આ વિષ્ટિ
લાવવામાં એ માણસની શી ઉસ્તાદી સમાઈ
હતી તે તેને સમજાયું નહીં. હવે જંથુસર
એતો દસ ધડીને સવાલ હતો, ત્યારે શા
સારુ કાક અહીંઆં આવે? હતી તેનાથી
સ્થિતિ બગડે એમ નહોતી એટલે ધ્રુવસેન
કાકને મળવાની હા પાડી.

પ્રકરણ ૮ મું.

સ્વતંત્ર લાટનો છેલ્લો સત્તાધીશ

એક ભાંગેલા ધરના ઝોટલા ઉપર
સ્વતંત્ર લાટની ફરકતી ધળ નીચે એ
હતલામી દેશનો છેલ્લો સત્તાધીશ એક પથ્થર
પર બેઠો હતો. તેની સફેદ દાઢીના વણ-
હોળેલા વાળ મરતા સિંહની વિખરાયેલી વાળ
જેવા તેના વદ મુખને લગ્યતાં હતાં હતાં.
તેની આંખો સોહીઆળી હતી; તેના કરચલી-
વાળા કપાળ પર નિરાશાની રેખા હતી; અને
છતાં આંખોમાં ને કપાળ પર એકાગ્રતાજ
દેખાતી.

તેના શરીરે ટેકેકાણે પાટા હતા. છતાં
તેના એક હાથમાં તેણે એક મોટો લાલો
પકડ્યો હતો. થોડી થોડી વારે તેના હોઠમાંથી
લાટની જયધોષણા “જય મંગનાથ” † એ
શબ્દો નીકળતા હતા. તેની આસપાસ વીશેક
ચોદાઓ વીંટળાઈને ઉભા હતા. તેમને શરીરે
પણ પાટા હતા. તેમની આંખોમાં પણ મરતા
ફેસરીનું જુની તેજ હતું. બધા જુએ તરશે,
થાક વિના શોપાઈ ગયલા હતા, અને છતાં
અડગ શૌર્ય તેમનાં અગ્રિઅંગથી ઝરતું હતું.

શસ્ત્ર વગરનો કાક તેજપાલને લઈ એક
ચોદાની પાછળ પાછળ આવ્યો. ત્યારે તરફથી
સ્મશાનથી પણ વધારે શત્રુતા હતી; માત્ર
મરેલા ચોદાનાં મુખ આટતા કુતરાઓનું
કારમું ભસવું દ્રશ્ય સંભળાતું. આ ભયાનક
જગ્યામાં ન્યારે તેણે લાટની નખ થતી
રાજ્યવદ્ધમીનો છેલ્લો રક્ષકગણ ગમરાજને
ડારતો ઉગો રહેલો જોયો ત્યારે તેના હૃદયમાં
આઘાત થયો. ધ્રુવસેન પાસે તે શત્રુનો
ઉપયોગ શીખ્યો હતો. રેવાપાલ સાથે રમ્યો

† આ મહાદેવનું પુરાણું મંદિર દલ્લ બરુચમાં મોજુદ છે.

“હાહા” થોડી વારે વૃદ્ધ વીર અપરાધને અથાગ મહેનતથી ભેંસી ગયો હતો, “કેમ આવ્યો છે ? અમારી નિર્ધિક્ષતા જોરા આવ્યો છે ?”

હતો, ખાધું હતું, સૂતો હતો ખીળ બધા તેના ઝાળખીતા હતા. આ બધા અત્યારે દેશના સ્વાતંત્ર્ય ખાતર છૂટા આવી રહ્યા હતા, પોતે વિગતથી પરદેશી સૈન્યનો નામક, પરદેશી શત્રુનો પ્રાનીતો, પોતે મુઠા આટલા વર્ષ સ્થાન સ્વદેશનું ભડું કરી રહ્યા હતા કે ખુદે ? એક પણ તેને કુમો આવ્યો, એક પણ તેણે બચાવો આંખો મીચી, એક વખતે કંપો. તેની નજર, ઉપર ફરકતી મનન થતી ફળ ઉપર પડી પડેથી વિગતથી ભૂલતા પરિચિત સંજો વીમની તે મનઃસે “અત્યાથ મદારાજ કરે તે પકડ.” બીજી પાતે તે સ્વસ્થ થોડો અને આશ્રય વધો અને કુવચેન પામે આવી સાપ્તાંક દેવન પ્રશ્નમ કપો. “ગુરુદેવ, પ્રભુમ,” કહી ને થોડા પાસે કલ્પવિદ્યા મેળવી હતી તેને અસત્ય નામે તેણે સંબોધ્યા.

કુવચેન મુઠે મોટે તબ મોરચથી પણ પાછા ખેંચી લઈ કાકને ચરણસ્પર્શ કરતો અટકાવ્યો; એ સ્વપ્નની પોતે ક્ષિપ્ત યથો એવો અર્થ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. કાક તબીબન વાળી જરા દુર ખસી હતો રહ્યો.

“હાહા” થોડી વારે વૃદ્ધ વીર અપરાધને અથાગ મહેનતથી ભેંસી ગયો અવાજ કહ્યું, “કેમ આવ્યો છે ? અમારી નિર્ધિક્ષતા જોરા આવ્યો છે ?”

“ગુરુદેવ,” માનવી નમ્રતાથી કહી કહ્યું, “મદારાજ આપ કહી નિર્ધિક્ષતા નથી અને ચલાના નથી હું તો અપાને એક પ્રાર્થના કરવા આવ્યો છું.”

“પ્રાર્થના ?” સ્વસ્થ થયે બોલી ઉઘ્યો. નેનાં ગયાં એમો જવા દતો. તેના ક્રોધા મોઝા

માણસના જેવા ચમકતા હતા. “અમને ગુલામ બનાવવા આવ્યો છું?”

“ના ભાઈ” અપમાન ગળે ઉતારી હેતાળ અવાજે કાંકે કહ્યું; “હું તો લાટના અમર યોદ્ધાઓનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થવા આવ્યો છું; અને પ્રાર્થના કરવા આવ્યો છું, કે હવે આગ્રહ છોડી દે. જે તમે ક્યું તે કાંઈએ કદી ક્યું નથી ને કાંઈપી ચલાવું નથી. પણ જે લાટ ને જે મૃણાલકુંવરીના મોઢે આ બધું ક્યું, તેનેજ ખાતર હવે છોડી દે.”

“ને તે તારે કહે?” ધ્રુવસેને કઠોર તિરસ્કારભર્યા હાસ્યથી પુછ્યું, “તારે કહે? તું શું મોઢું લઈ આવ્યો છે? તને લાન છે કે તું કાણુ છે? તું—પરદેશી પટ્ટણીઓનો ભાડુની સેવક! ન તને દેશની ઢાઝ લાગી, ન તારા અન્નદાતાની શરમ નડી, ન તારા ભાઈઓનું હેત આડે આવ્યું; તું જાતે વેચણો ને ભુગુકચ્છ વેચ્યું. હવે મને વેચાતો લેવા આવ્યો છે?”

થોડી વાર આ સખત શુકનો કાક સાંભળી રહ્યો; અને પછી સ્વાસ્થ્યથી પહેલાના જેવીજ નમ્રતાથી બોલ્યો, “ગુરુદેવ, તમે કહો છો તો ખરું, પણ મારું કહેવું સાંભળશો? ત્યારે હું પટ્ટણી સૈન્યમાં જોડાયો ત્યારે ક્યાં હતું લાટનું બળ અને ક્યાં હતી તેની સત્તા? તમે માનતા હતા કે બંને છે. મને તો ખાતરી હતી કે બંને મૃગજલ સમાન હતાં.”

“દેશદ્રોહ કરવા કરતાં એ મૃગજલ પાછળ મરણ અમને વહાણું છે” રેવાપાલ અધીરાઈથી બોલ્યો.

“રેવાભાઈ, તમે પટ્ટણીઓને ઝોળખતા નથી. હું પટ્ટણીઓ તરફ ન હોત તો ભુગુકચ્છ પડીને પાંધર યદ્દ જાત, તમે ક્યારનાયે ઝોળાઈ

જાત, અને લાટનાં સત્તા ને ગૌરવ સાચવવાનો સમય મેં આજે આણ્યો છે, તે કદી આવત નહીં” કાકે સખ્તાઈથી કહ્યું.

“આ સત્તા ને આ ગૌરવ!” ધ્રુવસેને કાકના છેલ્લા વાક્ય ઉપર ટીકા કરી. આસપાસ હાથ દેખાડ્યો.

“હા, આ સત્તા ને આ ગૌરવ: આજે છ મહીના ચમા તમે કેમ ટકી રહ્યા છો, તે તમને ખબર છે? ગાંધારથી દાણો કાંણે મોઢલાવ્યો તે ખબર છે? કામરેજથી માણસો મોઢલાવવાનો સંદેશ કાણે કહાવ્યો હતો ને ખબર છે?”

“કાણે?” રેવાપાલે તિરસ્કારથી પુછ્યું.

“મેં” કાકે ગર્વથી કહ્યું.

“શા માટે?”

“શા માટે? તમે તો મને દુશ્મન દેખો છો, પણ તમારી ભુક્ષ છે, ગુરુદેવ! હા, લાટ પાટણને હાથે જવાનું, એ ચોક્કસ; પણ બાપડા ખીચારા તરીકે, કેદી તરીકે મારે નથી જવા દેવું પણ પોતાની મેજે, માનથી અને તે તમે કરી રાકો એમ છો. તેથી હું તમને ટકાવી રાખતો હતો; અને અત્યારે આ પ્રાર્થના કરવાં આવ્યો છું.”

કાક બોલ્યું નહીં. કાક બડાસ મારતો હતો કે ખરું કહેતો હતો, તે કાંઈને સમજ્યું નહીં. કાકે આગળ ચલાવ્યું:

“તમારે મૃણાલકુંવરીબાને લાટના સિદ્ધાસન પર બેસાડવાં છે? મારે પણ તેજ જોઈએ છીએ. તમારે લાટની સત્તા હાથ કરવી છે? તે પણ મને કશું છે. તમારે ભુગુકચ્છનો વાવડો ચારે દિશામાં ઉરાડવો છે? હું પણ તેજ ધમ્યું છું. અને તેથી તમારી પાસે આવ્યો છું.” કાક લુસ્સાથી અપાટખેષ બોલ્યો જતો હતો. તેની આંખો ચમકી રહી હતી.

“પણ કેવી રીતે?”

“જયસિંહદેવ મહારાજ કુંવરીબાને પરણવા તૈયાર છે; આખો ભૃગુકચ્છના કુંવરપાત્ર નીચ્યા છે; ને મારાં છાટ સૈન્ય રેવાભાઈને સોંપી દેવાનો કુક્રમ આ રહ્યો. તમે આ કણ્વ કરો તો કાલે સવારે ત્રિભુવનપાલ અને હું પટ્ટણી સૈન્ય લઈ અદીથી રવાના થઈએ” કહી કાંઈ પાટણથી આણેયું સાંસન થયું.

મુવસેન ને તેના સાથીઓએ ચક્રીત થઈ બેસા ક્યું.

“ઐરહે અને પાટણની ચાકરી સ્વીકારીએ!” ગુસ્સાથી રેવાપાને કહ્યું. “મારા બાપને તો પરદેશના પાલેવા બતાવ્યા; હવે મને બતાવવો છે! કદી નહીં.” દડતાથી રેવાપાને કહ્યું.

“રેવાભાઈ,” કહી કણ્વ, “આ ઉતાવળ કરવાનો કે ગુસ્સે જવાનો વખત નથી. ગુરુદેવ મહારાજ,” કહી કમરીને મુવસેનને કહેવા માંડ્યું, “આપ વૃદ્ધ છે, અનુભવી છે. મને કોવી મજબૂતી, બાહુની મજબૂતી કે દાસ મજબૂતી, તેથી લાટનું કાપું નથી ચલાવું.”

મુવસેને મુઠે મોઢે ડાકું છુલ્લું કાઢી આગળ ચલાવ્યું. “તમે તો મુઠીભર છે. હું પાકું તો કાલે સવારે જ બુસર લઉં. તમે તો બીજા પિતામહ જેવા રવેચ્છાએ મોત લાવે એવા છો, ઐરહે મરણી પણ પરિણામ શું થશે તે નથી જોતા! લાટના પુરાણ ગૌરવનો અસ્ત થયો; કુંવરીબા રખડી જશે; લાટના સોશકોનું નામ કે નીશાન નહીં રહે; અને પાટણનો રાજા લાટને જખીનદોસ્ત કરાશે કહી રાખશે.” કાંઈ જરા થોભેલ; પણ રેવાપાને વચ્ચે બોલવા જતા હતા તેને તેણે અટકાવ્યો. “રેવાભાઈ! મને બેણી રહેવા

દે. ચાંત પડે, વિચાર કરો. તમે, ધારો છો એવો હું પાપી કે દોષી નથી. ગુરુદેવ, આપ મારા પિતા સમાન છો; રેવાભાઈ મારો નાનો ભાઈ છે; હું ભૃગુકચ્છમાં જન્મ્યો છું, ને બલેસર જનમવાની હોંસ રાખું છું. તમે વિચાર તો કરો કે તમારી આ દિયતિમાં પાટણ પાસે હું આ રાસતો કેમ લઈ આવ્યો હોયછે! હું કોલી હોઉં તો એવું શું કામ કરું? તમારા પરાજયથી નહીં રાખું. હું કુંવરીબાનો દિવેથી નહીં હોઉં તો તેમને ગુજરાતનાં પણી સા માટે બનાવવાની પરવા રાખું? મારે તો લાટ દેશને ગુજરાતના માથાનો મણિ કરવો છે.”

કાંઈ બોલ્યું નહીં; બધા સત્ત્વ બની ઉભા રજા નિસાસો નાખી મુવસેને પાટાવાળો કાપ કરાવવા પર મુક્યો.

“બોલો ગુરુદેવ! સેનાપતિ મહારાજ! બોલો આપના બોલ પર લાટનું ગૌરવ બચારે રહ્યું છે.”

ધીમેથી મુવસેને માથું ઊંચું ક્યું. “ભાઈઓ! આ આપણી વાત નથી. પાટણની ચાકરી હું કદી લેવાનો નથી. તે પહેલાં હું જામ કરડી મરી જઈશ. પણ મારા માણીકની ઉઠારીનું કાણું! તેને પુછ્યા વગર હું કે નહીં કરું. તે ના કહેશે તો કાલે કેસરીમાં” કહી તે હમો થઈ ગયો.

“કુંવરીબાને અત્યારે પુછશો!” કહી કણ્વ.

“હું નહીં પુછું. રેવાપાક તું કંઈને બા પાસે લઈ જા.”

“પણ તમારો શું વિચાર એમ પુછે તો?” રેવાપાને પુછ્યું.

વૃદ્ધ થોભ્યા જરાવાર થોભ્યો ને માથું ઊંચું કરી કહ્યું—“કહેજે કે કાઠની વાત વારંવાર લાગે છે.”

કાકુનું હૃદય હર્ષથી ઊછળ્યું; લાટના યોદ્ધાઓ આશાલંગ બની એક બીજા સાથે જોઈ રહ્યા:

પ્રકરણ ૯ સુ

લાટની રાજ્યલક્ષ્મી

કાક રવાપાસની પાછળ પાછળ ગયો ત્યારે તેના મનમાં અનેક શંકાઓ પેદા થઈ. એક, સુત્રસદી યોદ્ધાને સમજાવવું એક વાત હતી; વીસ વરસની સ્ત્રીની હક વશ કરવી એ જુદી વાત હતી. અને તેના જાણવામાં આવ્યું હતું કે આ યુદ્ધમાં જેવી અડચણ હોય તેવી કુવરીએ બતાવી હતી, તેવીજ આ સોલંકી કુવરીએ બતાવી હતી.

જાણસરની સુની સ્મરણસભી શેરીઓ વટાવતાં કાકે આ કુવરીનાં સ્મરણો મનમાં તાજાં કરવા માંડ્યાં. પદ્મનાભ મહારાજના વખતમાં ત્યારે તે અને રવાપાસ સાથે નીશાળે જતા ત્યારે એના જન્મનો ઉત્સવ થયો, તે યાદ અ.ઓ. પછી તેને એક બે વખત જોઈ હતી—પાંચેક વરસની નાની દીંગલી જેવી બાલકા. આજે તે કેવી હશે? શાં શાં દુઃખોમાંથી, લયંકર સંયોગોમાંથી તે પસાર થઈ હશે? અને અસાર પાટણનો તાજ દાયમાં લઈ તે તેને આપવા જતો હતો, તે લેશે?

તેણે રવાપાસ તરફ જોયું. હાઠ પીચાંને તે આગળ જતો હતો. તેણે સાંભળ્યું હતું—કાન નહેમાર હતા—કે રવાપાસ જેટલી જહેમત લાટના સ્વાતંત્ર્ય માટે ઉઠાડતો હતો, તેથી ત્યારે જોખમ એ કુવરીને રીઝવવા ઉઠાવનો હતો અને તેની સેવામાં જેટલો પરમાર્થ

હતો, તેટલોજ સ્વાર્થ હતો. પણ એ તો લોકોનાં ગપ્પાં હતાં.

થોડીવારે તેઓ એક ખડીએ ર. થઈ રહેલા આવેલા મહેલમાં ગયા. ત્યાં એક સૈનિક યોદ્ધા ધરતો હતો.

“જય ગંગનાથ, બોલા!” રવાપાસે કહ્યું.

“જય ગંગનાથ બાપુ!” સૈનિક જવાબ આપ્યો, “શો દુકમ છે?”

“બા શું કરે છે?”

“એમાં હશે.”

“જા પુછી આવ કે રવાપાસ ને પાટણનો ભટરાજ કંઈ બાને મળવા માગે છે.” રવાપાસના શબ્દોશબ્દમાં ડામ હતા; કાકે તે મુઠે મોટે સદન કર્યો, બોલો ગયો અને થોડીવાર પાછો આવ્યો.

“બાપુ આજો, બા બોલાવે છે.”

ગંદી થઈ ગયલી ઓસરીમાં થઈ, સાવ અધારા ખંડમાં થઈ બોલો કાકે ને રવાપાસને એક પાછલા ઓરડામાં લઈ ગયો. એક દીવડા પર કાણું લુગડું પહેરીને શ્રદ્ધાલુકુવરી બેસી હતી. એ બકિરામાંથી આવતા નામના ઉભસમાં કાકે સોલંકીની રાજ્યલક્ષ્મી જોઈ. તે નાની ને નાલુક લાગતી હતી. લાગેજ દાઢ સોજ વર્ષની તેને કહે. પણ તેના પાતળા ઘાટીલા હોઠ સખત રીતે ખીસાએલા હતા; અને તેની આંખમાં ઉંડું સ્થિર તેજ ચમકતું હતું. તેવું નાવું પણ નમણું નાક, ને મોઢા પણ છદી ચિણુક તેના પ્રભાવનો કે ખ્યાલ આપતાં હતાં. તેણે બે પગ એકદમ ભાંગ ઉપર મુકી દીવડા અટકાવ્યો, અને એક તીક્ષ્ણ નજર આ બાને પર નાખી.

“આ કાકભટ?” તેણે પુછ્યું. તેના અવાજમાં કે અજબ જેવી શાંતિ ને નિમજ્જન ત્વકતા હતાં. રવાપાસે યોદ્ધા વતે હા કરી.

“આવે. કેમ આવ્યા છો?” તેના અવાજમાં જરા પણ હાવનો અંશ નહોતો.

“ના,” રેવાપાલ બોલ્યો. “કાક પટ્ટણી દંડનાયકનો સદેશો લાખો છે.”

“શો?”

“એ ગુરુદેવ સમક્ષાત્ કરે તો પાટણનો રાજા તમને પરણવા ને ગુરુદેવને બુચકાઓ ફાંપવા કરવા રાજ છે.” રેવાપાલે તિરસ્કારભરે અવાજે કાકનો સદેશો કહ્યો.

“વારુ!” જાણે કાક ખીજાની વાત ધની હોય તેવી રીતે જણાવે કહ્યું. “ને ગુરુદેવ શું કહે છે?”

“કહે છે કે એને આ વાસ્તવિક કાચે છે પણ તમે કહો તે ખરું. તમારા દુકમ હોય તો કાચે કેસરીઆ કરવા ખજા અમે રાજ છીએ.”

કુંવરી એકદમ કાક તરફ ફરી, અને જાણે નજીવી વાત કરતી હોય તેવી રીતે તેણે પ્રશ્ન્યું:

“તમે કાકજાદા? જેણે લાલ લીધું કહેવાય છે તે?”

“હા ના,” કહી કાકે હાથ નેડ્યા.

“તમે અને પાટણની રાણી બનાવવા માંગો છો?”

“હા હા.”

“શા માટે?”

“તેમાંજ લાટવું સુખ ને ચારવ સમાજ છે નથી.”

“અને હું ના કહું તો?” કુંવરીએ પ્રશ્ન્યું.

“તો જાણુચર કાલે પડશે. મારા ગુરુદેવ કુંવરી રથા છે. તે કાસી ને પદનાથ

મહારાજની પૌત્રી રક્ષણતી ધશે.” કાકે પણ જરા સખ્તાઈથી કહ્યું. કોણ જાણે કેમ, તેને આ છોકરીનો મુદો સમજાવો નહીં.

“રેવાપાલ, તું શું કહે છે?” કુંવરીએ પ્રશ્ન્યું.

“આપની આજ્ઞા હોય તે” રેવાપાલે છાંયેથી હુંકે પતાવ્યું.

“તને આ યોગના વાસ્તવિક કાચે છે?”

“અને તો લાલ પહેરીતું કાચ એટલે કાક વાસ્તવિક જણાવું નથી.”

જણાવ થોડી વાર મુંઝી રહી, “રેવાપાલ, ગુરુદેવ ચોરા કપર છે?”

“હા”

“ના, જરા મોઝાવી લાવ”

“જેવી આજ્ઞા” કહી રેવાપાલ અમેઝ. કાક આ આ નાનકડી કુંવરીનો રોષ ને શાંતિ નેણ જના ચપીત ધરો મીનગદરીમાં પણ તેણે આવી ત્રિપક્ષાતમક બુદ્ધિ કે એકામતા નેવા નહોતા. જેવો રેવાપાલ ગમે એટલે તે કાક તરફ ફરી, તેના હોઠ વધારે સખ્તાઈથી ખીંચ્યા.

“તું મારી પામે શું કરાવવા માંગે છે, ખવર છે?”

“હા”

“નથી” અનુભવી ચોખ્ખો ખાત્રીથી તરવારનો ધા કરે તેમ કુંવરીએ કહ્યું “કાલે સવારે મારા દાદાનો મુગટ પહેરી, દાણમાં તરવાર લપ્પ મારા કૈન્ય સાથે હું કેસરીઆ કરવા તમારા પર તુડી પડવાની છું. મારું માથું જશે પણ હું અમર થઈ જશ. મારા સૈવંધી પૃથ્વી ગાજશે; ને બલિષ્ઠ અને અનિકા તેરી પૂજશે.” તેના સ્વર કાંખો નહોતો. તેની આંખમાં અસાધારણ તેજ

નહોતું. હતી માત્ર તેની તેજ અસ્વાભાવિક નિશ્ચયાત્મકતા ને બેદરકારીભરી શાંતિ. કાકની અન્યબીનો પાર રહ્યા નહીં.

“તું મને એ લહાવો ખોવાડાવવા માગે છે?”

“હા.”

“શા માટે?”

“ગુજરાતનાં રાજ્યમાતા થાઓ તે માટે.”

“તારા રાજને કેટલી સ્ત્રીઓ છે?”

“ગણુ.”

“ને હું ચોથી? એમાં પટરાણી કય?”

“મીનળબાએ વચન આપ્યું છે કે તમે પટરાણી થશો.”

“કાક, મારે સ્વયંવર કરી પરણવું છે.”

“જયસિદ્ધિદેવ સોલંકીથી વધારે લાયક કયો વર મળશે?” કાકે પુછ્યું.

“જે ગુજરાત છતીને આવે તે.”

“તે પણ કેનાથી થાય?”

“કહું?” તેણે નીચા વળી હોઠ પીસી ધીમે પણ સ્વસ્થ અવાજે પુછ્યું. કાકને કમકમાં આવ્યાં. આ છોકરી ધરડી ડોસીની ઉસ્તાદીથી બોલતી હતી.

“એક માણસની મેં ધણી ખ્યાતિ સાંભળી છે. તેણે મુંબઈને ચઢાત ક્યો; ખેંગારને તોખા પોકરાવી; એકલે હાથે નવધણને પકડ્યો. ઉદાની સ્ત્રી લઈ આવ્યો; આજે તે ત્રિભુવનપાલને હાથેલીમાં નચવે છે. તેને આટલાં વર્ષં થયાં હું નેવા તલસી રહી હતી. બોલ, તેનાથી એ થશે?”

કાંક મુજબે; કેવો ભયંકર પ્રશ્ન? શું આ સ્ત્રીમાં અનુન? એક પલ તેવું પણ સ્વાસ્થ્ય જતું રહ્યું.

“બોલ, આ બધાં પરાક્રમે ખરાં છે કે ખોટાં?”

“પણ હું—હું—”

“હા. તું ગુજરાત લઈ શકે?”

“શું કહો છો? ગાંડાં થયાં?”

“ના. અસારે કબુલ કર, તારી પાસે કેટલું લાટ સૈન્ય છે? પાંચ હજાર—છ હજાર?”

“હા.”

“ત્રિભુવનપાલ અડધી ધડીમાં પુરો થયો. કાલે સવારે તારું સૈન્ય ભૂચકચ માણું લેશે. પરમ દિવસે મહીથી તાપી સુધી લાટ તૈયાર થઈ જશે. પણ પદ્મનાભ મહારાજનું સિંહાસન ખાલી છે. આપણે બંને તેના પર બેસીશું. પછી ગુજરાતનો શોહીસાચ છે?” તેણે શાંતિથી પુછ્યું. તેને મન તો એ માત્ર સોદાનો સ્વાદ લાગતો હતો.

બાળે પગ આગળ નાગ દોડા હોય તેમ કાકે ચમક્યો. આ ઉંડા વિચાર, આ ભાવ હીણી યોગના, કેવી દહતા ને શી હીમતા; અને તે આ બાલકમાં!

એક પળ કાકને શું કહેવું તે પણ સ્પર્ધા નહોતી.

“બા,” કાકના અવાજમાં ક્ષોભ હતો. “તમે મારી પાસે શું કરાવવા માગો છો તે સમજો છો?”

“હા. પૃથ્વી પર સૌથી એ રાજ્યપદ છે, તે અપાવું છું.”

“ના. મિત્રદોહ કરું—સ્વામીદોહ કરું—પત્નિદોહ કરું—વર્ણબ્રહ્મ યાઉં? મારાથી એ નહીં થાય.” ધીમેથી કાક બોલ્યો.

“તારાથી તો માત્ર દેશદોહ જ થશે.” મને નહોતી ખબર કે તું કાપર છે!” તિરસ્કારથી

મુજાબ બોલી. તેના અવાજમાં પહેલી વખત નિરાસનો ભાવ આવ્યો.

“મારામાં તમે ધારો છો તેવી દીપ્ત નથી. પણ તમે જ્યસિંદેવને જોડે પરણો તો હું તમને કુનીઆની મહારાણી બનાવીશ; જ્યનાજ મહારાજની કુવરીની આજુ દો દિશામાં વર્તારીશ. પછી કે છે ?”

“એ તો બધી વાતો. મને પાટણની મહારાણી થવામાં માલ દેખાતો નથી.”

“અને તમે ક્યાં કેસરીઆ કરો તેમા માલ દેખાતો નથી.”

“પણ તારું મન લગ્નથાવ એમ નથી ?” કુંવરીએ પુછ્યું.

“મારો સંકલ્પ મેં કબો એથી વધારે આપથી થાય એમ નથી.”

“તારે એ શીવાય બીજો રસ્તો લેવામાં મને તારી પરવા નથી.” શાંતિથી મુજાબે કહ્યું.

“હા” કાંકે જવાબ વાળ્યો. “લો આ મુશ્કેલ આખ્યા”

બીજી પછે મુવમેન અને રેવાપાલ આવ્યા. બંન્ના ચિતાતુર મોટે કુંવરી તરફ જોઈ રહ્યા.

તેણે વલ્લે તરફ વાટાફરતી-એથું, ને પછી શાંતિથી કહ્યું.

“મુશ્કેલ ! જ્યસિંદેવને પરણવા હું ખુશી છું.”

રેવાપાલ ચમક્યો. કાંકેને નીરાંત વળી.

“તમે શું કરશો ?”

“હુ ?” મુવમેને કહ્યું. “હું કાંકે સંન્યસ્ત લાઈશ. રેવાપાલને કુંવરીના નીમવા પછો” મુવમેને કાંકેને કહ્યું.

“હા” કાંકે કહ્યું.

“રેવાપાલ કદી પરદેશીએનો દાસ થનારો નથી” રેવાપાલે હોઠ પીંચી કહ્યું.

“તારે આપ આ મુશ્કેલ કહ્યું કરો છો ?” કાંકે છેલ્લો સવાલ કર્યો.

“હા” મુવમેને કહ્યું, મુજાબ શાંતિથી ને રેવાપાલ મુશ્કેલમાં જોઈ રહ્યાં.

x x x x

પરિણામે મુવમેને સંન્યસ્ત લીધું. કુંવરી જ્યસિંદેવને પરણી લીધાદેવી થયાં અને રેવાપાલને સંભારમાં રમ રહ્યા નહીં.

x x x x

આ વાતને આર વર્ષ વહી મયાં.

[આ વાર્તામાં વધુ જાણ આવવા અકામાં]

‘વાટથાંની પોંઠે મળ્લનોત્ત એકની પામેથી કાઇ લેવાલું થાય છે, તે બીજને આપવા સારજ છે, તેજા પુણું છે.

—રુપવંશ, સર્ગ ૪, શ્લોક ૮૬.

નક્ષત્ર વારાગમ, તથા ગ્રહો વમેરેથી કરપુર હોવા છતાં પણ, ચંદ્રમાવડેજ રાત્રિ તો રીજગી દેખાય છે.

—રુપવંશ, સર્ગ ૬, શ્લોક ૨૨.

ગુજરાતી કવિતા: પ્રથમથી ચતુર્થ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ માટે. પ્રકટકર્તા: શ્રી દક્ષિણ મુક્તિ વિદ્યાર્થિભવન, ભાવનગર.

આ વિદ્યાર્થિભવનની સ્થાપના અને તે પછીના કાર્યક્રમ વીશે ગુજરાત હજી સુધી બહુ જાણીતું નહીં થયું હોય તોપણ તેમાં થતો પ્રયોગ, કાર્યકરોએ આપેલો ભોગ અને હવે તો પુસ્તકલેખનમાં થતું કાર્ય: એ બધા એવી પ્રતિનાં છે કે ગુજરાતને તેની નોંધ લેવીજ પડશે.

શાળાના સ્થાપનમાં સાગની ભાવના મુખ્ય હોવી જોઈએ. આ વિદ્યાર્થિભવનના સ્થાપનારે તે ભાવના એવી દૃઢ છતાં શાંત રીતે દાખવેલી છે કે તે શાળા ઉત્તરોત્તર ઘટતી વૃદ્ધિ અને વિકાસ ગામતી ગાય એ ગ્વાભાવિકજ લાગે.

આજે અહીં નોંધ લેવા ધારી-છે એ તે શાળાના શિક્ષણકામ, કે, સ્થાપનકર્તાની ઉન્નત ભાવના, કે ખીજા કાર્યકરોનો અખુટ ઉત્સાહ એમાંથી એકે વીશે નહો. પણ તે શાળાદ્વારા પ્રકટ થયેલાં કેટલાંક પુસ્તકો વીશે છે. આજ સુધી બધાં મળી ૧૭ પુસ્તકો તથા ત્રણ ભાષણ બહાર પડ્યાં છે. તેમાંથી ત્રણ

સંસ્કૃત શિક્ષણપદ્ધતિ વીશે અને તે શિક્ષણ માટે ઉપયોગી થાય તેવાં છે; ચાર અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે ઉપયોગી થાય તેવાં છે; એક વિદ્યાર્થિભવનના કમીશનનો રીપોર્ટ છે અને બાકીનાં ગુજરાતી શિક્ષણમાં અને ગુજરાતી વાંચન પુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થાય તેવાં છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી શિક્ષણપદ્ધતિ અને તે પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવતાં ઉપયોગી થાય તેવાં પુસ્તકો વીશે ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી, પણ ગુજરાતીમાં પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો વીશે કેંક નોંધ લેવાય. તે 'ગુજરાત'ના પાચકોને વાંચવાળાણુવા જેવી લાગશે.

પહેલાં ચાર વર્ષ માટે કવિતાના જે જે સંગ્રહો છે તે પસંદગીમાં અને કીમતમાં ઘણા સારા છે એમ કહી શકાય. માત્ર તે વર્ષો ક્યાં એ તો તેને સંગ્રહ. ચતુર્થવર્ષના પોતપોતાની શાળાની યોગ્યતા પ્રમાણે નક્કી કરવાનું રહે છે. જુનાનવા કવિઓનાં લખણોમાંથી વિવેકપૂર્વક સુટણી કરવામાં આવી છે, અને તે સંગ્રહોનો ખાસ મુલ્ય તો એ છે કે દરેકે દરેક કાલમાં શીખન-ઓળે રસ પડે, અને શીખનારાઓને કાંઈક નવું

શિખવવાનું મને એવા અશો રહેલાં છે; તેની પ્રથેજ ચડતો ફમ ફીક ફીક જળવણો છે. ડાબની સરકારી વાંચનમાળામાં એવા પાંચમા ઠૂંઠા ધોરણ માટે જે જે કાવ્યખંડો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે તેને બદલે જે સંપ્રદેશ-માંથી કાઢ્યો શીખવવાનું સ્વીકારવામાં આવે તો કવિતાશિક્ષણ કેક જરૂરી પ્રતિનુ થાય, અને વિદ્યાર્થીઓને કવિતાની કેક વધારે પીછાન થાય.

આ સંપ્રદેશમાં રાખેલું એક નવું ધોરણ શાળા પહેલે કે પાઠ્ય પુસ્તક પહેલે કે મહિલા પહેલે શા વિચારથી દાખલ થયું હશે એ સમજાતું નથી. કહેવનો અને ઉખાણા સામાન્ય આનંદ માટે અને તરત જુખિની કસોટી મટે ઉપયોગી થઈ પડે. પણ પાઠ્યપુસ્તકમાં તેનું સ્થાન કેટલું યોગ્ય ગણાય એ વિચારવા જેવું છે. ઉખાણા મટે તો પ્રકટકર્તાઓનેજ મુશ્કેલી છે અને બીજા વર્ણથી તેતો કમી કરવામાં આવ્યા છે પહેલા વર્ણના આપેલા વરનો અને ઉખાણા સુપરિમિત છે એ ખરું, તેપણ તેના જવાબ કોઈક જગ્યાએ અપાયા હોય તો વધારે સારું.

આ પછી દેશનો ઇતિહાસ લખનાર, અધ્યાપક નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ પ્રકટ કર્તા, ઉપર પ્રમાણે.

તે સિવાયના બીજાં શાલોપયોગી પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે 'ભૂમિતિ' અને 'આપણા દેશનો ઇતિહાસ' એ એમાંથી 'ભૂમિતિ' વીગે તો ઉપર બે શ્રેણ સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચે ક્યું તેજ કહેવાનું છે. 'આપણા દેશનો ઇતિહાસ' એ સરસ રીતે અને વિચારપૂર્વક લખાવડું પુસ્તક છે. તેમાં દેશના ઇતિહાસની સર્ગત રૂપરેખા જેવું કેજ નથી, પણ ઇતિહાસની ભૂમિકા તૈયાર કરવા માટે જે આવશ્યક જોઈએ તે સારા પ્રમાણમાં છે. પોતાના

દેશનો ઇતિહાસ શીખનાં, લડાઈઓ અને ભરથોડા, દંડાઓ અને કાવતરાંઓ, રાજ્યઓની નામારસિ અને સાનેલા આંકડા એ બધા કરતાં ઇતિહાસને ધડનાર, દેગને દોરનાર, અને કાંચને અસર કરનાર જે, જે મહાપુરોએ થઈ ગયા હોય તેની પીછાન વધારે ઉપયોગી છે તેની કાણ ના કંઘી શકશે? આ પુસ્તકમાં એ ધોરણ ધ્યાનમાં લઈ જે જે મહાપુરોએ સમય ધડનાર અને દીક્ર ખેંચનાર તરીકે સ્વીકારી શકાય તેવા મહાપુરોની ટુંકી, મરત પણ અકર્ષક અને શ્રદ્ધામયી સંચીરી પીછાન આપવામાં આવી છે. તે મહાપુરોની પસંદગીમાં કાંઈકને મને એક અમુક અને કાંઈકને મને બીજા અમુક જોઈએ એમ મન બેઠને સ્થાન રહે તેનું હોય, પણ આ નાના પુસ્તકમાં તો તેનું સ્થાન પણ બધું રહેવું નથી આપણા દેશના પુત્રોએ જે જે આપણે અને લક્ષ્યે આપણી પામે રણ કપાં છે તેમાંથી થજીની નોંધ આવી ગઈ છે. પ્રતાપ જેવો કાંઈ રવી શયો હોય તો તે કેક ઉમી તેમને લીધેજ હશે એમ ખાતી શકાય એટલી બધી કાળજી આ નાના સરખા પુસ્તકમાં રાખવામાં આવી છે અમુક પ્રચારત્રિની આ તો પહેલીજ પ્રતી દોઈ તે અંધારલડિનાં વધારે પુત્રોએ બહાર ન પડે ત્યાંસુધી આટલાથી વધારે લખવાની જરૂર જણાતી નથી.

સ ગવાન શુદ્ધ : લેખક રા. ગિરભસંકર અધિકારી તથા હરગત મોહમ્મદ પયગંબર, લેખક, અધ્યાપક નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ પ્રકટકર્તા, ઉપર પ્રમાણે.

ખાકી રહેલાં વળ પુસ્તકો પેઠી સગવાન શુદ્ધ અને હરગત મહમ્મદ પયગંબર એ તો ખાસ નોંધ લેવા જેવાં છે. મહાભાઓની સરખ પીછાન આપણાં બાળકોને આપવાનું

આપણે બુલીજ ગયા છીએ. પુરાણીઓ તરફથી અને ધરધરના સંસ્કાર પ્રમાણે મળતી મૂલ-કેળવણીના પ્રતાપે, દરેક હીંદુ કેંક કેંક નળુતો હોવાજ નેષ્ટએ એવી માન્યતાથી શ્રી રામચંદ્ર કે શ્રી કૃષ્ણ વીશે પુસ્તકરૂપે કહેવાની જરૂર હોય તેના કરતાં પણ લગવાન શુદ્ધ અને હઝરત મહમદ પયગંબર માટે વધારે જરૂર હતી. તે જરૂર સ્વીકારી આ એ નાનાં પુસ્તકોથી મહાપુરુષની જે રસભરી રીતે અને સદ્ભાવ પોષક અને તેવી રીતે સરસ પીજાન આપવામાં આવી છે. તે બાલકોને તો ઉપકારક બની હેજ, પણ તે ઉપરાંત સામાન્ય વાચકને પણ બહુ ઉપયોગી અને લાભકારક બની છે. તેમનાં જીવનની હકીકત ટુંકામાં, પણ મુખ્ય મુદ્દાઓ તરી આવે તેવી રીતે અપાર્થ છે; તેમનું મહાત્મ્ય નાનાં બાળકો પણ સમજ શકે તેવી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. તેઓ અવશ્ય મહાપુરુષો-પયગંબરો-હતા એમ આટલા નાના પુસ્તકના વાચનથી પણ વાંચનારને ખાતરી થઈ જાય છે. હઝરત મહમદ પયગંબરનાં જીવન સાથે કોરઆને મજદમાંથી થોડા મુંદર ઉતારા આપ્યા છે. હીંદુ મુસલમાન મેંદેકો વર્ષ થયાં લાખો તરીકે રહેતા હોવા છતાં, કોરઆને મજદની પીજાન કેટલા થોડા હીંદુઓને હશે? અંગ્રેજ કેળવણીના પ્રતાપે બાઈબલ વીશે કેંક કેંક નળુવામાં આવી જાય છે, પણ કોરઆને મજદ વીશે તો આપણું અજ્ઞાન ખરેખર દોષલયુજ કહેવાય. એ સ્થિતિ નેતાં વિદ્યાર્થિલવનનો આ પ્રયાસ કેટલો જોતોપકારક ગણી શકાય? જેમ મુસલમાન લાખોના ધર્મપુસ્તકની કાંઈક પીજાનની જરૂર છે, તેમજ પારસીલાખોનાં ધર્મપુસ્તક વીશે પણ આપણે કાંઈ નળુવું નેષ્ટએ. આપણે આશા રાખીશું કે આ એ મહાત્માઓની પીજાન અપાર્થ છે તેવીજ પીજાન મળુ

ખ્રીસ્તની તથા અશો જરૂરોતની પણ તે સંસ્થા થોડા વખતમાં આપી મુકશે.

બાલવાર્તા; સંપાદક રા. ગિરનાશંકર અધિકા; તથા, ત્રણ લાખો: કર્તા સદર. પ્રકટકર્તા ઉપર-પ્રમાણે.

બાલવાર્તા એ બાલકોને ગમે તેવી નાની લોકપ્રચલિત વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે, અને જુની લોકવાર્તા યાહુ રાખવાનો પ્રયત્ન હોય એમ દેખાઈ આવે છે.

ત્રણ લ.પણો તો શાલાના વિદ્યાર્થીઓનાં માબાપોને અને શ્રીમંતોને શાલાનાં કાર્ય અને ઉદ્દેશ સંબંધે સહેજ પીજાન આપી, શાલાના કામમાં તેમને રસ લેતા કરવાના અને બાલકોની કેલવણી વીશે કેંક વિચાર કરાવવાના હેતુથી લખાયેલાં છે. સાહિત્ય કે વિચાર માટે લખવાનો હેતુજ નથી. શિક્ષકો કે સામાન્ય વાચકો માટે તે લખાયેલાજ નથી. આપણાં સાધારણ પ્રતિનાં માબાપોને કેંક આકર્ષવાનોજ હેતુ હતો અને તે હેતુ માટે સારુ કામ કરી શકે તેવાં તે છે. આખા ગુજરાતમાં સ્થિતિ લગભગ સરખી છે, અને તેથી તે લાખણો પણ સામાન્ય પ્રચાર પામે એ ઇચ્છવા જેવું છે.

આશા રાખીશું કે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિલવન આવાં આવાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ યાહુ રાખી ગુજરાતને ઉપયુક્ત સાહિત્ય પુરું પાડ્યા કરશે.

કુસુમ કળીઓ; લખનાર રા. મહાવીર-પ્રસાદ શિવદત્તરાય. સાંતાકુઝ.

એક વિદ્યાર્થી અને તે પણ ગુજરાતી જેની માતૃભાષા ન હોય એવા એક વિદ્યાર્થી તરફથી આવી સારી કૃતિ લખાયેલી નળુવામાં આવતાં સ્વાભાવિક રીતેજ તેનાપર પક્ષપાત થઈ જાય, ભાષા, વિચાર, કવિતાની કળા

બધામાં સરખાતના લેખક દેખાઇ આવે છે,
પણ તે સાથેજ જેને માટે સારી આશા
રાખી શકીએ તેના અસર પણ ઘણા સારા
પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થઈ છે.

નરુ સખી! કાકિકક ક થરી,
રસુ નરુ પ્રભુ ગાન કરી;

કોણકડી. પા. ૪.

અને—

વનમાં ફરતી, કળીઓ વિખૂલી
કવિતા શીખતા અમને મળતી.

કવિતા પા. ૨.

ના જેવી લીંગો લખનાર પાસેથી ભવિષ્ય
માટે સારી આશા રાખી શકાય તેવું છે.

લેખક લાઠી પોતના પ્રયાસમાં અદા-
પૂર્વક લાગુ રહેવાની અમે ભાગમણ કરીએ.

નાના સરખા પુસ્તકની જગ્યા વિશે પણ
એક વાક્ય આવશ્યક છે 'કુસુમકળીઓની
ઘણા સારા સ્વરૂપમાં જાણ્ય માટે પુરંદરે
પાઠક મુદાવરને પણ માન થઈ છે.

ગણિતનો ચમત્કાર

દ્વાર્ધના એક વિદ્વાન શ્રીફારે તૈયાર કરેલું

અભયબી ભરેલું કોષ્ટક

૧	ગુણા	૯	વત્તા	૨	=	૧૧
૧૨	ગુણા	૯	વત્તા	૩	=	૧૧૧
૧૨૩	ગુણા	૯	વત્તા	૪	=	૧૧૧૧
૧૨૩૪	ગુણા	૯	વત્તા	૫	=	૧૧૧૧૧
૧૨૩૪૫	ગુણા	૯	વત્તા	૬	=	૧૧૧૧૧૧
૧૨૩૪૫૬	ગુણા	૯	વત્તા	૭	=	૧૧૧૧૧૧૧
૧૨૩૪૫૬૭	ગુણા	૯	વત્તા	૮	=	૧૧૧૧૧૧૧૧
૧૨૩૪૫૬૭૮	ગુણા	૯	વત્તા	૯	=	૧૧૧૧૧૧૧૧૧

(અનુસંધાન ૫૪ ૧૫૯ થી)

હતું. તેમાં તે વખતે પ્રસિદ્ધ થયેલ “ચમ્પુ અને મુંહધી” નામના પુસ્તકનું અવલોકન લખ્યું. એ પુસ્તક રા. નારાયણ હજરતું લખેલું છે અને ‘ગુજરાતી’ની ભેટરૂપે વહેંચાયેલું છે. ‘ગુજરાતી’ની ભેટનાં જે પુસ્તકો રા. નારાયણનાં લખેલાં હોય છે તે બધાં સરખાંજ હોય છે. ઐતિહાસિક નવલ-કથાઓ તરીકે તે ઓળખાવાય છે અને તેમાં હકીકતની સાથે અનેક ખીમત્સ પ્રસંગો પણ મુકેલા હોય છે. આ પુસ્તકોનું અવલોકન ડૉક્ટર શિષ્ટ સાક્ષરે અગાઉ કરેલું જોણવામાં નથી—જનસમાજમાં એ પ્રકારના વાંચનના ફેલાવાથી ડૉક્ટર સાક્ષર તે પુસ્તકોની દરકાર કરતા નથી. રણુજીતરામભાઈ આ સ્થિતિ અસહ્ય લાગતી અને તેથી તેમણે કડક રીતે વાળખી અવલોકન લખ્યું. હજર નારાયણની કલમમાં જે ઝેર છે તે વિરલ છે; તેમણે પે.તે કે રા. દેલંવાડાકરે આ નોંધને જવાબ વાળેલો છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી.

ઇ. સ. ૧૯૦૯ ની ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં રા. નરસિંહરાવનો પ્રેમાનંદનાં નાટકો ઉપર લેખ વંચાયા. તે લેખથી ઘણી ચર્ચા જાગી હતી. “વસંત”માં રા. ‘સ’ના લેખોની હારમાલા ચાલી. ‘ભુદિપ્રકાશ’માં પણ એક એ વખત નામ વિનાનાં ચર્ચાપત્રો છપાયાં. ‘સમાલોચક’ના તંત્રીએ પણ લેખ લખ્યો. રણુજીતરામભાઈ આ ચર્ચામાં ભળ્યા નહોતા. તેમાં ભળવા માટે પ્રાર્થત કે જુની ગુજરાતીના અભ્યાસની જરૂર હતી અને તેમાં તેમનો પ્રવેશ નહોતો—પરંતુ ‘સમાલોચક’માં એક નામ વિનાનો લેખ છપ્યો—તેનું નામ યાદ નથી પરંતુ ‘ગંધેડાનો કાંત’ આત્રી તડકામાં ઉભા રહેલા ગંગારામ’ એ નામનું કવિ નાનાલાલની શૈલીમાં લખેલ ‘કાવ્ય’ તેમાં

ગોઠવેલું હતું. એથી રણુજીતરામભાઈને માફ લાગ્યું. કવિ નાનાલાલની શૈલીનો એ ઉપહાસ એમનાથી સહેવાયો નહોતો અને તેથી એક સખત ચર્ચાપત્ર લખી નાખ્યું. એ લેખ નરસિંહરાવનો લખેલ છે એમ તરત પકડાય તેમ છે અને ચર્ચાપત્રમાં પણ એમણે ચ. નરસિંહરાવને સખત રીતે ઉપાડ્યા. ચર્ચાપત્રની સાફ નકલ કરતાં વધારે ધીરજથી વિચાર કર્યો અને તે પ્રકટ કરવાથી વિશેષ ફલ નથી એમ લખ્યું એટલે ત્યારેજ તે ફાડી નાખ્યું.

રાજકોટમાં ઇ. સં. ૧૯૦૯ માં ત્રીજી પરિષદ મળી તે વખતે સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે પહેલીજવાર રમણભાઈની સાથે પ્રો. આનંદશંકર અને પ્રો. કાકાર નીનાયા. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં વડોદરામાં ચોથી પરિષદ મળી તે વખતે ભાવનગરથી રણુજીતરામભાઈ મિત્ર મંડલ સાથે ત્યાં ગયા હતા. તે વખતે પરિષદના બધારણનો ખરડો રચવામાં તેમણે ઘણો અગત્યનો ભાગ લીધો. રાજકોટમાં જે વિસંવાદ ઉભો થયો હતો તે અમુક અંશે શમ્યો હતો—જે કે કવિ તો હાજર નહોતા રહ્યા—અને પરિષદ ઘણી રીતે સફળ થઈ હતી.

પાંચમી પરિષદ ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના મે માસમાં સુરતમાં ભરાઈ. આ પ્રસંગે રણુજીતરામભાઈએ ઘણું કામ કર્યું પરિષદના સ્થાનિક મંત્રીઓમાં ભાઈ મનહરરામનો ઉદ્યોગ ઘણોજ હતો અને તેથી પરિષદ વિજયી નીવડી. પરંતુ રણુજીતરામભાઈએ પણ ખાસ એક માસની રજા પરિષદ માટેજ લીધી હતી. અને પરિષદ સંબંધેનો ઘણો ભાર પોતાને માથે લીધો હતો. સુરતના વ્યવસ્થાપક મંડલમાં પ્રમુખની ચુંટણી સંબંધી મતભેદ ઉભો થયો અને રા. કમળાશંકર અને તેમનું મંડલ જુદું પડ્યું. મુંબઈના ‘ગુજરાતી’ પત્રનું વલણ મખરસ ન રહ્યું અને એકપક્ષી થઈ ગયું.

આ વખતે હકીકત પ્રકટ કરનાર કેટલાક લેખ રજુછતરામભાઈએ 'યુગરાતી' પર ઉપર સખી મોડણા અને લાઇ અંબાવાસ જાની ઉપર તે પ્રકટ કરવા જવામજુ કરી. રજુછતરામભાઈનો એ વખતે પરિવદના કાર્યવાહક મહત્વમાં કાંઈ ફરજતો નહોતો- તેઓ માત્ર સ્વાગત મહત્વના સભ્ય હતા- તેથી તેમના લેખો જવામજાર લેખ તરીકે કાઢીને જાણી શકાય એવો વાર્તા 'યુગરાતી'ના અધિપતિએ લીધાનું જાણવામાં છે- પરંતુ પાછળથી રજુછતરામભાઈનું નમ આખા વિના એ ચર્ચાપત્રો પ્રકટ કર્યા હતા. રજુછતરામભાઈએ એ વખત સુધીના સાહિત્ય પરિવદનાં બધાં અધિવેશનોનો દનિદાસ રજુ કરનાર એક માત્રો લેખ આ વખતે 'સમાલોચક'માં સખી મોડણા. તે લેખ ઉપરથી સાહિત્ય પરિવદની બારીકમા બારીક વિશ્લેષણ પણ તેમને કેટલી અવગત હતી તે જાણી શકાય છે. તે વિશ્લેષણ સ્મરણમાં પણ તેમને કેટલી રમી રહેતી તે કાંઈપણ સાધન વિના સમાલોચક તે લેખઉપરથી દેખાઈ આવે છે.

સુરવત્રી સાહિત્ય પરિવેદે તેમને એક મંત્રી તરીકે નીમ્યા પરંતુ મંત્રી તરીકે વધારે ફરજ જનવરણો યોગ આપ્યો. નદી, છાં પરીવદ મુજબમાં બેલાવતી અને મારફત ફરતી એવી એમની ધારણા હતી. એ માટે મિત્રો સથે વાતો પણ કરવા માડી હતી પણ તે વત બધી ફરજ રહી.

અહીં પરિવદ સાથેના એમના સંબંધનું જ્ઞાન મુકું કરુણ. મુસાફરના ઉત્સાહથી જન્મ પામેલ એ સંસ્થાએ દિવસો મયા તેમ તેમ દેશના સંસ્થાને અને નાજરોને આકર્ષેલ છે તેઓના દરમિયાનમાંથી એનું બનિયા વધારે ઉજ્જવળ બને એવી આપણે આજ રાખીએ તો એ પરિવદ બરોળ કમીટીએ રજુછતરામભાઈની વાતોઓનો મંમદ પ્રકટ કરાવી પોતાનું બહુ અમુક અંગે ફેંડ્યું છે. રજુછતરામભાઈના સ્મારકપત્ર પરિવદ છે જાત પરિવદ તરફથી સ્થાપી હપતુ કાંઈ સ્મારક થય એ અરેબર હઝારાપોઅ છે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૨ થી)

પુલ્કાં બટન જે મોજો સાચવે છે, જે ગૌરવ બહે છે, જે પુરાંમન આકર્ષે છે, સ્વાતંત્ર્યહીન હીંદમાં ઔદ્યોગિક સ્વાતંત્ર્યનો જે મીઠો સંદેશ આપે છે,—એ સ્વાદ ને પુરાંમન, એ ગૌરવ ને મોજો, પછી તો હીંદ જીવનાં. પછી હું છતું શાના પર? આજે બ્યારે હું દમાગથી પાટલુનના ખીસામાં હાથ રાખીને ભારતર સ્થિતિ પગલાં માંડતો ચાલું છું, પચનના ગ્રામમાં ફાટતી બને પાંખોને ફેફસતી અનુભવીને જાણે આકાશમાં ઉડતો હોઈ તેમ અવુલ આનંદ માણું છું, આજતાં આજતાં ક્યારેક મારા સોનાના છેડા પર છુપી દૃષ્ટિ નાંખીને મગરૂનીનાં ઉછળતાં મોજાંમાં નહાઈ છું,—સારે જે સ્વર્ગો સાંપડે છે, એ તો ખોવાનાં જ ને પુલ્કાં બટન ન રાખું તો? લગ્ને શકરાચાર્ય કહે કે એ બધી માયા છે,—ગ્રહ સત્ય જગન્મિત્રા પણ મારી તો ખાત્રી છે કે, નદીકાંઠે બેસીને ચાર શિષ્યોને બણાવવાને બદલે જગદ્યુરના નસીબમાં વિધાતાએ આજના શેડીઆઓ અને યુરોપીઓનાં ગંડોમાં દરવાફરવાનું નીરમ્યું હોત તો તેઓ એવા વિચિત્ર અભિપ્રાયો આપવાની ઘૂંટતા કરવા પહેલાં બહુ ઉંડા વિચાર કરત; બહુ તો, એ મદદ

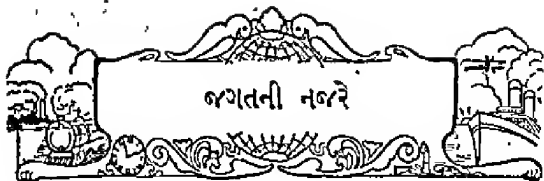
મંત્રપર ચિંતન કરીને સતોષ માનત, તેને આચરણમાં મુકી શકત નહીં.

ખીજું એ કે છેલ્લાં પોણાએ વસંતી મેં આખા મુંબઈના પુલ્કાં બટન રાખનારાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે અને પરિણામે મને માલુમ પડ્યું છે કે કોઈ બેદરકારીને લીધે, તો કોઈ તુટેલાં બટન ટાંકી આપવાની વધુ આનાકાની કરતી હોય તેને લીધે, તો કોઈ પોતાની ઉદ્ધતાધનું પ્રદર્શન કરવાના મિથ્યા મોહને લીધે, બટન પુલ્કાં રાખવા માટે છે. પણ જે છટા, જે રુઆબ ને ભવતા મારાં પોતાનાં પુલ્કાં બટનોમાં છે તે સારા મુંબઈ માંય શોધવાં જડતાં નથી.

આવાં બેશરમ કથનોને ઠીક પડે તો હડ-હડતો સ્વાર્થ કહો, ઠીક પડે તો પાપણી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો ચરકો કહો; ને ઠીક પડે તો આ કીર્તિસુખને, કુવિના શબ્દ વાપરીને, “અભિજાત આત્માની અંતિમ નિર્બલતા” કહો.

ઠીક પડે તેમ કહો. હું તો પ્રાણીને પણ પુલ્કાં બટન રાખવાનો ને આ સંવિનય ભંગના યુગમાં પણ મર્યાદાના કાયદાનો અવિનય ભંગ કરવાનોજ; કેમકે એજ માથે વિચરતાં સનાતન ને પરમ સંત મુક્તિનાં દાર મારે માટે ઉધડતાં હું દેખી રહ્યો છું.

અનુપ્યગતિના દુર્ભાગ્યે માત્ર લગ્નનાજ આત્મામાં એવું છે કે ઉમેદવારી કરનારાઓને તે વિધવની કેળવણી આપવામાં આવતી નથી જો કે ખરી રીતે તો એમાંજ કેળવણીની સાથી વધારે જરૂર છે.

જગતની નજરે

“વેસ્ટરમાન્સ મોનારીક્ટ” (જર્મની)

મહાદુદ્ધરૂપી અગ્નિમાં જર્મની કસીયુંઃ એ કક્ક અગ્નિપરીક્ષામાં તેને પ્રેત રૂપ વળગેલો દારકર-વાદ બળી જતા તે છુટકાતોને કમ એંચીને પોતાના આત્માની શોધમાં કેવા ઉત્સાહભરે પડ્યું છે. તેનો દાખલો તેણે રવીંદ્રનાથ ટાગોરની કરેલી કદર ઉપરથી મળે છે. “વેસ્ટરમાન્સ મોનારીક્ટ” નામે જર્મન સામયિકના ૧૯૨૧ ના ઓગસ્ટ માસના અંકમાં આવેલા એક લેખ પરથી આ કદરનો ફેક ખ્યાલ આવી શકે છે. રવીંદ્રનાથની કૃતિઓનું ભાષાંતર વાચનાં જર્મનીને ડાર્મ-સ્ટેટમાં કાઉન્ટ કાષ્ટકરવીને સ્થપિતી “પ્રતા-રાજા” યાદ આવે છે. લેખક કહે છે —

“આ નદી-કે સાચું કહીએ તો પુરાણી ભાવના જર્મની અને પૂર્વની દુનીઆ વચ્ચે સંબંધ બેઠેલા વચર રહેવાનીજ નથી.

“તેનાં વીણાકાવ્યો (Lyrics) મા તેનું હૃદય પ્રગળ્યું છે. તેમના કાવ્યો કગતી નજરે નુદિ-રહિત છે એટલુંજ નહીં પણ તે જાંવળામાં તો પરચતુ યથ પડ્યાં છે. કાવ્ય બધારે સ્વત્વની ભાવનાઓથી તથા જન-અનુભવથી મુગ્ધ યદને પરમ-અકસાના ગાનમાંથી, વર્તમાન સંસ્કૃતિની શુશ્વરોને

દાગીને, ચેરણ મેળવે, અને સરલતાની તથા નવીનતાની મહત્તાને સીકાવે, સારંગ આતુ પરિણામ સંભવે.

“રવીંદ્રનાથની ભાવનાઓ વહેતાં પુગતકા તમને નહીં વીસરવા દે, કે કવિ નીનિસાત્રના પણ એક મહાન આચાર્ય છે. તેના પ્રભુને તે પોતાના પ્રેમના આખા બળથી આવીને છે, હરકાઇ અંગે, હરકાઇ સમયે પ્રભુનું આનંદ્ય તેમને દેખાય છે. આ શ્રદ્ધાજન કવિને એથીઆ અને શુરોપના આધ્યાત્મિક સંબંધ બાંધવા પ્રેરે છે.”

કવિના વિશ્વજ્યોત્વના ખ્યાલથી મુદિત થઈને લેખક કહે છે કે એજ જર્મનીનો સ્વભાવ, “જર્મન સંસ્કૃતિના તત્ત્વને સમજીને તેની કદર આ પુરુષ કરી રહેલ છે...જ્યાં બેગા હોદ અને જર્મની પણ મળે અને પૂર્વ-પશ્ચિમનો જોગ સાધવામાં મદદત્વનો ભાગ ભજવે એવું એક આતડેરીય વિશ્વનિગ્રાહ્ય તેમના શાંતિ નિષ્ઠનમાં સ્થાપવાની હોમતબાજ અને ઉમદા ભાવના તેમને હમબાજ નરી સૂરી શુ !”

હોદનો કવિવર જર્મનીના આત્માને પાછાને છે, અને જર્મની કવિના આત્માને ઝોળામે છે, તેનું લેખકને મન આ બળાધિન પ્રગણ્ય છે.

તંત્રીસ્થાનેથી

ગુજરાત વ્યાયામ મંડલ

અત્યારમુધી ઘણી ઘણી સંસ્થાઓના અહેવાલો અમારા વાંચકામાં આવ્યા છે પણ ગુજરાત વ્યાયામ મંડલના કાર્યને છેલ્લો અહેવાલ વાંચીને અમને જે આનંદ અને સંતોષ થયો તેવો આનંદ અને સંતોષ કોઈ પણ વખતે અમને થયો હોય એમ અમને યાદ નથી. આ મંડલ હસ્તક ગુજરાતમાં અનેક રથે ચાલતી વ્યાયામશાલાઓમાં દંડ, ખેડક, મગદળ, મક્કખમ, કુરતી, લકડી, લાડી, ગળગાહ, અંગદકુદો, હાનુમાનકુદો વગેરે દેશી રમતો શીખવવામાં આવે છે એટલું જ નહીં પણ સર્જિલ ખાર, ડબલ ખાર, ખોડસીંગ, ડબેલ્સ, જ્યુન્યુલ્સ વગેરે પરદેશી રમતોનું પણ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, પણ આ પ્રમાણેની કસરત કરાવી માત્ર વ્યક્તિગત શારીરિક ફળવણી આપી આ સંસ્થા અટકી રહી નથી. લરકરી જીવનના સંસ્કાર પાડે અને સાહસ ધૈર્ય તથા મદીનગી સાથે લાવ-ભાવ તથા સેવાવૃત્તિને પોષે એવી પગે ચાલીને કરવાની મુસાફરીની યોજના વ્યાયામશાલાઓને અંગે દાખલ કરવામાં આવી છે. આ યોજના અનુસાર આ સાથે અમદાવાદના વિદ્યાર્થીઓ સારુ આણ, અંબાજીની ૮ દિવસની મુસાફરી મોટાઓ માટે અને અઝલજની વાવની નાનાઓ માટે રાખી હતી જેમાં નડીઆદના યુવકાએ ભાગ લીધો હતો. આ ઉપરાંત મધ્યમ વયનાંઓને મહેમદાવાદનો

ભરમરીઓ કુવો જોવા માટે પગપાળા લઈ જવામાં આવ્યા હતા. ભરમરીના વિદ્યાર્થીઓ કપડવંજ, ડાકિર અને દેહેરાલ થઈ પાવાગઢ ગયા હતા. અમદાવાદમાં યુવકો તથા બાલકોને ગંભીર સાથે ચાલાક, વ્યવહાર અને ચારિત્ર્યવાન બનાવવામાં સહાય કરતું સ્કાઉટીંગ પણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે અને સીપાઈને આવશ્યક વ્યવહાર લાભ આપવા સારુ સ્કાઉટીંગના મુખ્ય અંગ કેપીંગપર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત શુદ્ધ માનસિક ફળવણી આપવાના હેતુથી દર રવિવારે યુવાન વિદ્યાર્થીઓ એક સભા ભરી ત્યાં ઉપયોગી અને ચાહક વિષયોની ચર્ચા જતેજ કરે છે, અને નાના બાલકો માટે વાર્તાલાપદારા સંવર્તન અને સુવિચાર વધારવાની રસિક પ્રથા અનુસરવામાં આવે છે. વળી દર મહીને “વિદ્યાર્થી” નામક એક હસ્તલિખિત માસિક પણ કાઢવામાં આવે છે જેમાં નાના વિદ્યાર્થીઓ માટે એજ માસિકનો “બાલ વિભાગ” ભુંદો પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. વળી ધાર્મિક અને વાર્ષિક ઉત્સવો ઉજવવામાં આવે છે તેમાં હોશિકા સંમેલન આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે કારણ આ ઉત્સવ જે રીતે ઉજવાય છે તેથી જીવનમાં મરદાનગી હીમત ચારિત્ર્ય આદિ પુરુષધર્મે પોષે એવા શુભો દાખલ થઈ પ્રજાને સ્વામ્ય અને સ્વાવલંબી બનતાં શીખવે છે. આ ઉત્સવ દરમિયાન ભાવજો, સંગીત, દેશભક્તિનાં ગાઓ, મદીનગી જેલો, દાંડીઆના રસ, સંવાદો પોલો પોલો છાકરીઓની તથા છાકરાઓની કસરતો,

સરવસો વગેરેની યોજના કરવામાં આવે છે. વળી વ્યાપકશાળાના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતની સેવા કરવાની તક પણ આપવામાં આવે છે. સરકારમાં ભાગ્યેથી રાજકીય પરિષદમાં, અમદાવાદની મહાસભાને વખતે તેમજ ગુજરાતીયના મેળામાં આ સુવિધાએ બહુ પ્રશંસાપાત્ર કાર્ય કર્યું હતું.

આ પ્રકારના કામ કરી રહેલા મહત્વને જોડેલો ધન્યવાદ આપીએ એટલો એટલો છે. પણ ગુજરાતને માત્ર ધન્યવાદ આપીનેજ ખેતી રહેવાનું નથી. કલેક્ટ ગુજરાતીનો એ ધર્મ છે કે તેણે નાણાંની અને આરિશ્વરના ને વિદાન સ્વયંસેવકોની જે માગણી આ મંડળ તરફથી કરવામાં આવી છે તે પુરી પાડવામાં પાછી પાલી ન કરવી અને અત્યામ મહાશયાની જે યોજના કાર્યવાહકોએ કરી છે તે સફલ કરી ગુજરાતના દરેક શહેર અને ગામડામાં વ્યાપકશાળાઓ સ્થાપી ગુજરાતને પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાને યોગ્ય બનાવવું.

ગુજરાત રાજકીય પરિષદ

આણંદની રાજકીય પરિષદ પૂર્વ કસ્તુરબાના પ્રમુખપણા નીચે ભરાઇ ગઇ. અત્યાર સુધી આવી પરિષદો ત્રણની તેના વિજયનું માપ તેને લગતા કરવામાં આવતા ઉદ્ઘોષાદથી તેમાં થતા ભાષણો પરથી અને તેમાં હાજર રહેવા ભેટોની હાજરી પરથી કરવામાં આવતું. આ પ્રકારના માપનો ઉપયોગ કરનારને આ પરિષદ મેળો લખે એમાં કે નયમ નથી. અને તેમાં પણ વળી જોએએ મહાત્મા માંધીજીની હાજરીનાજ સમાજો જેને દરેક અને ઉચ્ચ અમદાવાદની મહાસભાની બેઠક બેઠક દરેક તેને આ પરિષદને બેઠાવે મેળો લાગે એ કેવલ સ્વાભાવિક છે.

આશા છે કે આ પરિષદથી ગુજરાતના અસહકારી પદનો સુરો, નાયકની ગેરહાજરીમાં પણ વલ્ગનમ્નો રાખવામાં આવશે.

૨. દયાસહ નાનુસાહનો કારાવાસ

મહાત્મા માંધીજીના એક ચુસ્ત અનુયાયી તરીકે અસહકારી હવના અપૂર્વ દીક્ષિત, અચલ નિશ્ચય અને અખંડ ઉત્સાહ ધરાવતા એક સીપાઇ તરીકે રહેના દિનારે પોતાનું તન મન અને ધન અપણું કરી સતત ઉચ્ચ કરતા એક અડગ કાર્યકર તરીકે ભાઇ દયાસહનું નામ આજ ગુજરાતમાં મચતુર છે.

એમના કારાવાસથી સુરતને એક મોટી ખોટ જશે એ ચોક્કસ છે.

પાટીદાર સભા

ગયા મહીનામાં આણંદ ગામમાં રાજકીય તથા બીજી કેટલીક પરિષદો ભરાઇ હતી. તેમાં પાટીદાર સભા તરફ પુરતું લક્ષ આપણું નથી. રાજકીય કે અત્યજ પરિષદોના કાર્યક્રમ નક્કી થઇ ચુકેલો છે તેને વધારે મજબૂતપણે વળગી રહેવાના તથા વધારે ઉત્સાહથી કામ કરવાના દરારે પનાર થયા હતા. પણ પાટીદાર સભાની ઉત્પત્તિ તથા ઉદ્દેશ વિચાર કરવા લાયક છે. ચરોતરના પાટીદાર વર્ગમાં લગભગ મરજી પ્રમંથે જે ખચ થાય છે તે ખોટી મોટાઇ અને છુટી રૂપરોને લીધે અસલ થઈ પાયા છે. અને તે કામ કરતોના ખોળાથી ધોવાઇ જવા માંડી છે સોફા તો એટલી દદ સુધી વાત કરતા હતા કે જે આ સ્થિતિમાં કે ફેરફાર થશે નહીં તો નવી જન્મેથી કંન્સાએને કુધ પીની કરતાં સાંભળાવું. આ પ્રજા બહુ મંબીર અને અગત્યનો થઇ પડશે છે. ખેડુતોને તેમજ ગામડાંમાં આ નબળા પ્રસંગો મળ્યા હોતા નથી અને આજ નવ મહીનાની સખત મજુરી કપાં પછી લગભગ સને પ્રમંથે ઉત્પત્તિને ઉશ્વાસ

તેઓ ભોગવે તે તો બરોબર છે અને ઉત્તેજનપાત્ર છે. પણ તે પ્રસંગે કરતો અર્થ શકિને લીધે કર જેવો થઈ ગયો છે, અને કટલાક અર્થ તો સાફ નકામાજ છે; ને આજના જમાનામાં મોટી મોટી જાતો લઈ જતી, તથાવળ દિવસે લાંબામા નાખવા, સ્વંદેશી વાગ્ગંઓ છોડીને અગ્રેજી ગાનનાં એડો વગડાવવાં, કંન્યાને ઘણાંજ કીમતી અને વિદેશી કપડાંની પેટીઓ લરીને આવી એ માણસના ગળ ઉપરાત છે. એક લગ્ન પછવાડી દસ બાર દગ્ગર રૂપીઆ અર્થ થાય, (જેમાં પરણુનાજ પાંચ દગ્ગર થાય છે) એ વ્યાજખી નથી. ગરીબ લોકોનો તેમાં બધી રીતે મરો છે. દેશના મોટા પ્રમોનો સાથે આવા પ્રમોનો નિકાલ થવાની બહુ જરૂર છે; અને તે પ્રમોનો પાટીદાર સહા નિર્ણય કરશે તોજ તેવું અસ્તિત્વ સફલ થયું ગણાશે.

વાડાસીનોરનો મામલો

વાડાસીનોરમાં નવાખી રાજ છે. લાંબા અસહકારીઓની ચળવળ દબાવી દેવા સારુ જે ઉપાયો લેવામાં આવ્યા સાંભળ્યા છે તે ખરા હોય તો ઘણુંજ ખેદજનક છે. એમ કહેવમાં આવે છે કે એક દિવસ તો ગામના દરવાજા બંધ કરી લાંબાં તોપ ગેટની વસતીને દેદ કરી. અને પરિણામે પીવાના પાણીનો કુવો અને નદાવાધવાનું તળાવ જે ગામ બહાર છે તેનો લાભ લેતાં લોકો અટક્યા. પોલીસ અને લશ્કરી પોસ્ટવારની ટુકડી ગામમાં સોટી લઈ ફરવા લાગી અને જે સારો માણસ હાથમાં આવે તેને કટકારવા લાગી. દશબાજ વર્ગનાં નિશાને જતાં બાળકો પણ આ અનર્થમાંથી ઉગરી શક્યા નહીં. આ અને આ ઉપરાંત જે શીછ વાતો અમારા સાંભળવામાં આવી છે તે બે ખરી હોય તો તેના સંબંધ-

માં અમારી લાગણી દર્શાવવા શું કહેવું તેના અમને મુઝ પડતી નથી. નવાખસાહેબ અને એના અધિકારી મંડલની નજરમાં જે શુનેગાર હતા તેને સંખતમાં સખત સજા કરી હોત, તેમને દેશપાર કર્યા હોત કે તેમને ફાંસીને લાકડે પણ ચઢાવ્યા હોત તો આપમુખસારી રજામાં એમજ ચલે એમ સમજી અમારું મન અને વાજત. પણ નિરાધાર નિરપરાધી લોકો અને તેમાં પણ અખલા અને બાકોને આવું દુઃખ દેવું એનો અર્થ શો? કહે છે કે દીવાન રજા પર ગયો છે અને હવે લાંબા સર્વ શાંતિ છે. પણ એ શાંતિ પ્રસરાવવામાં અને લવિષ્યમાં એવો બનાવ માત્ર વાડાસીનોરમાં નહીં પણ યુગરાતના કાષ્ઠપણુ લાગમાં ન અને એને વાસ્તે યુગરાતે શું કહ્યું? રાષ્ટ્ર એ એક સંજવ દેહ છે. સંજવ દેહનું એક લક્ષણ છે એના કાષ્ઠપણુ લાગમાં, પછી તે અદ્યમાં અદ્ય હોય તો પણ, તેમાં કાષ્ઠપણુ પ્રકારનો અનર્થ થાય કે તરત આખો દેહ પોતાની સર્વ શક્તિ એકત્ર કરી એવા અનર્થનો નાશ કરવામાં તે ખરો છે અને ન્યાં લગી વિન્ય પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યાં લગી તે જંપીને ખેસતો નથી, આ પ્રમાણે ન્યાં લગણુ તે પ્રમાણે કરવામાં ન આવે ત્યાં લગણુ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ એ મૃગજનમાં જાંઝવાં જેવી છે.

નિઃશસ્ત્રતાની નિરાધારી

યુગરાતમાં હમણું હમણાંની ટુકડાએ ધડ પડતી સાંભળવામાં આવે છે. કહી માનમાં અડવાડીઆની એક બે ઘાડ સાંભળાય છે. થોડા વખતમાં જંજુસર પાસે પણ કે છુટોની વાત દાનપર આવેલી. અલાર મુખી સિદ્ધીરા રાત્ર્ય શાંતિ અને મુસેદને મટે તો પ્રખ્યાત ગણાવું. પણ હવે તો પોંકારનો વખત પાછો આવ્યો હોય એમ બામે છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે અસપ્તતા વખતમાં

સોઠા પામે હથીઆર હતાં અને સ્વાભાવિક હોમન હતી. પણ હવે તો પાચ જ માણસો પામે એક અસલી બાંકુ હોય તો આખા મામને છુટી શકે છે. આ દયાળનક સ્થિતિ આપણી હાલની રાજ્યનીતિથી ઉદભવી છે કે કેમ તે વિચારવાની જરૂર નથી. પણ એટલું તો જરૂરનું છે કે ગુજરાતના ગામેમા છુટથી હથીઆરાના પરવાના મળવા નોંધએ કે જેથી હરામખોરોના જીવમને અટકારવાની હોમન ને યક્તિ સોફોમાં આવે

ગુજરાતી નોંડણી.

સાહિત્યના વિકાસમાં નોંડણીનો પ્રથમ સર્વથી પડેલી અગત્યનો દા.એ પ્રકારનો ઉકેલ કરવા સારુ અનેક પ્રયત્નો થયા છતાં નોંડણીના વિષયમાં કેવળ અરાજકતા ચાલે છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આમ હોવાથી સંસદના અધિકારીમંડલે એ પ્રકારનો પથામતિ ઉકેલ કરવાની યોગ્યતા કરી જ, આ આખત સાર્વજનિક હિતની હેતુથી રા. મનહરરામના સંસદના સભ્યોપર લખેલા પત્રપત્ર અને વાચકનું જીવન ખેતીએ છીએ.

સાહિત્ય સંસદ

સાહિત્ય સંસદના સભ્યોને એક વિનંતી.

સાહિત્ય સંસદ ઓરીસ,
હોમજીટ, ફોર્ટ નં. ૭૪
જુનિ. તા. ૧-૫-૨૨

શુભ મહારાથો

ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસની હજી રાખનારને પડેલો પ્રથમ નોંડણીનો નડ છે. હજી સુધી તેનું એક મોડસ પોરજી થયું નથી અને થોડા વખતમા થાય એવો સંભવ નથી કારણ કે આજ હજી અકિત દશામ છે. સરકારી તથા ખીજા કેળવણી આગા તરફથી નેમજ વિદ્યાન વર્ષ તરફથી આ દિશામા અનેક પ્રયત્નો થઈ ચુક્યા છે તેમ જતા પણ અનેક કારણોને કારણે નોંડણીના વિષયમાં ગુજરાતી સાહિત્યમા કેવળ અરાજકતા ચાલે છે એમ કહેવું અલિશયે. મિત્રોને તુ નહીં મેખલ.

નીચે આપેલાં એકજ શબ્દ ને અનેક રીતે લખાય છે તેના ઉદાહરણો નોંડવાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. તમારા, તમ્હારા, તમારા, અમારા, અમ્હારા, હમારા; નહિ, નહિ, નહીં, કે, કંઈ કઈ, કાંઈ; જ્યારે, જ્યારે, જ્યારે વગેરે

આનો ઉપાય એકજ જાણ્ય છે કે સ્વચ્છ મોવર્ધનરામના શબ્દોમા કહીએ તો શબ્દગુહના કે પણ તર્કવિતર્ક કયો વગર જેમ અને તેમ થોડા, સહેલા, અપવાદ વિનાના નિયમો અને મર્ચથી સમજાવ તથા નિત્ય પાળી શકાય એવા નિયમો લડવા તેથી સંસદના અધિકારીમંડલે આ ઉદ્દેશ આનમા રાખી નોંડણીના નિયમોનો ખરડો આ સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે ખારે મર્ચ સભ્યોને વિનંતી કરવામા આવે છે કે તેઓએ એક માસની અંદર એ સખથી જે કંઈ સૂચનાઓ કરવી હોય તે મર્ચોમા પર લખી મોકલવી કે જેથી કરી સંસદ આજળ છેલ્લા નિયમો રજુ કરવામા સરવાના મળે.

હીં

અધિકારી મંડલ તરફથી સેવક,
મનહરરામ દાશરરામ મહેતા
મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ,

જોડણીના નિયમોનો અરડો

૧. શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણી મૂલ્ય પ્રમાણે કરવી.

ઉદા. મતિ, ગુરુ, મણિ.

વ્યંજનાંત શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો સ્વરાંત ગણીનેજ લખવા.

ઉદા. જગત, લગવાન, પરિવદ, સંસદ. મૂલ્ય સંસ્કૃત શબ્દોમાંના લ ને બદલે બ વપરાતો હોય તોપણ લજ લખવો,

ઉદા. મૂલ્ય, કમન, બાલક.

૨. ગુજરાતી શબ્દોમાં ઈ હંમેશાં દીર્ઘ કરવી અને ઉ હંમેશાં-હસ્વ કરવો.

૩. પ્રત્યય સંગાડતાં ઉચ્ચારમાં વિકાર થતો હોય તોપણ મૂલ્ય શબ્દનું સ્વરૂપ કાયમ રાખી જોડણી કરવી.

ઉદા. પિવાડ, શિખાડ, નદિયો નહીં પણ પીવાડ, શીખાડ, નદીઓ. તેજ પ્રમાણે ડોશી, પીરશી, બેશી નહીં પણ ડોસી, પીરસી, બેસી.

૪. જે શબ્દોમાં ઐ અને ઓ એમ એક સ્વરવાળોજ ઉચ્ચાર થતો હોય તે શબ્દોમાં અઈ અને અઉ એમ નહીં પણ ઐ અને ઓ એમજ જોડણી કરવી.

ઉદા. પછસો નહીં પણ પૈસો; કંઠિવો નહીં પણ કૌવો.

૫. અનુનાસિક અક્ષરોને સ્થલે અનુસ્વાર વાપરવો. પણ શબ્દની વચમાં જે બે અનુનાસિક આવતા હોય અને તેમાંનો આગલો ન હોય તો તેવા ન ને બદલે અનુનાસિક વાપરવો નહીં.

ઉદા. સંમતિ, કૌમત, સન્મતિ, ઉન્માદ, અન્ન.

૬. ટૂંકલાએક શબ્દોમાં યકર યુતિ થાય છે: પણ તેવો યકર લખવામાં દર્શી-વવાની જરૂર નથી.

ઉદા. આત્ય, આખ્ય, રાત્ય નહીં. પણ આવ, આખ, રાત.

૭. જે શબ્દોમાં વચમાં ૨, ૩, ૪ વગેરે વ્યંજનો આવતા હોય અને તે પાછલા વ્યંજન સાથે મળી જઈ તદ્દપ્ત બોલાતા હોય કે તેને ટૂંકાણે ય બોલતો હોય તોપણ લખવામાં તો ૨, ૩, ૪ વગેરે સ્પષ્ટમાંજ લખવા.

ઉદા. દોયડું કે દોડડું, બયણી કે બણણી, ખાંયણી કે ખાણણી નહીં પણ દોરડું, બરણી, ખાંડણી.

૮. જે શબ્દોમાં હનો ઉચ્ચાર વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે થતો હોય તેમાંજ તે દર્શાવવો;

ઉદા. પહેલું, વહેલું, રહે, કહે, પહેંચનું, વહેંચનું.

પણ જે શબ્દોમાં તે ઇશારા રૂપે આવતો હોય ત્યાં હકાર દર્શાવવો નહીં;

ઉદા. અમે, તમે, મારો, તારો, નાનો, મોટો, મેં, ખીક.

તેમજ જે શબ્દોમાં ઢ નો ઉચ્ચાર ઢડ જેવો થતો હોય ત્યાં ઢડ નહીં પણ ઢજ વાપરવો.

ઉદા. ચઢડનું નહીં પણ ચઢનું; મઢેડું નહીં પણ મેડું.

૯. બે મહાપ્રાણ વ્યંજન જોડાયેલા હોય ત્યાં બને મહાપ્રાણ લખવા.

ઉદા. પથ્થર, ચોખ્ખો, ચીકી.

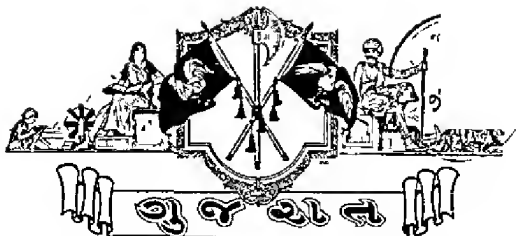
૧૦. એ, એકું વગેરે પ્રત્યયમાંના એને ટૂંકાણે આકારાંત તથા ઓકારાંત ક્રિયાપદોના સંબંધમાં ય લખવો.

ઉદા. જાય છે, ખાય છે, પોયકું, જોયકું.

૧૧. વર્તમાનકાલમાં પહેલા પુરુષ બહુ વચનના પ્રત્યય તરીકે છે અને નહીં પણ ઇએ વાપરવો.

ઉદા. લખીયે, વાંચીયે નહીં પણ લખીએ, વાંચીએ.

આ "ગુજરાત" પત્ર ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની માટે પ્રેક્ષનવદન દીનાનાથ મલ્લએ કવસરે દ્વારા ઉલ્કાદી પ્રેક્ષમાં નં ૭૨, હોમલ્ડ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ મળે છાપ્યું અને નં ૫૩, મેડામ સ્ટ્રીટમાં આવેલી ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની તરફથી વિજયનાથ કલ્યાણરાયે પ્રકટ કર્યું.

પુસ્તક ૧]

અગાડ ૧૯૭૮

[અક ૪

જય થળે જય થળે—

અર્થાં વરયા

આર્થ સંસ્કારની પીમળ પ્રસારતા
પરચુ નિજ રક્ષણ નિરતર ધારતા,
પ્રથમ કાળાંમિસમ અરિય વિદારતા,
રદઅવતાર અડવીર વિપ્રેદ તે
રામ આર્થ વડા,—

સત્તુને મારતા, મિત્રને તારતા
પ્રેમ ને સૌમના સત્ રતીકરાવતા,
કર્મકીન જમતને પરમ કર્મ નિષ્કામનો
ખાડ શીખ્યાડતા,
વિષ્ણુના અણ ચોર્મીદ ગરુડાજ
કુષ્ણપાડવપાને—

રધિરમવ જમતને મોહનો પ્રેમમવ
માર્ગ દર્શાવતા,

લોકકિનનિરત ને સત્તવચની સદા,
સત્તમાં અચલ આચલ વળા ધારતા

સત્તુ કે મિત્રમાં ગૂઢ કે વિપ્રમાં
સર્વમદો અકલ્પન સમાનતા માનતા,
સુવન અગતસત્તુ, સદા સૌમ્ય તે
મદારમાં ગાંધી કૃપનામવી લોકમાં
પરમ વિષ્ણુવાર્તને પામતા

અરિઅવતાર અરિધિર

મોહન મહાન નર —

એવી આ

સુકદ સત્તમ સદિત

કુકુદભવજ સત્તમ

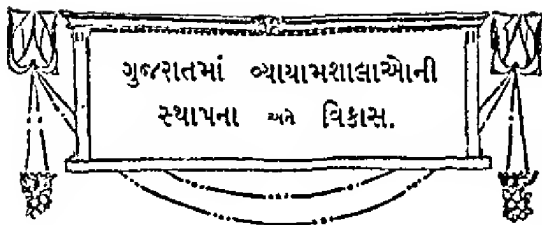
સૈન્ય જેના અગિત,

અર્થક કુષ્ણ અર્થક પ્રેદ મનાપી મદા

પદ્મપીસ અર્થસિદ્ધ તે સિદ્ધરાજેદની

પુનિત

ગુજરાતમાં વ્યાયામશાસ્ત્રાભ્યાસની સ્થાપના અને વિકાસ.

ક્રે. નં. ૩-

પ્રોફેસર હેરાલ્ડ બ્રાહ્મણ પુરાણી,

રાખ્ય. અદિત્ય સન. ૨૦.

ધ વ્યાયામશાસ્ત્રી મુજરાત વેપારી આદિ મારે પ્રખ્યાત છે. મુજરાતીઓ કાવર તથા દીવા મજાબ છે. મુજરાતીઓમાં શરકી મુઝો કાવર નહેનો એમ તરી. મિદરાજ અપસિદના શરકરમાં તેમજ બોળા ભીમના શરકરમાં મુજરાતી સીપાદો તથા અરહો નહેના મુખ્ય સમજનના નમયમાં મુજરાતીઓ શરકી તાલીમ લેતા તથા શાસ્ત્રદારી ઉચ્ચ રાષ્ટ્રોમાં આજમ પડેનો બાજ પેતા. વડતર તથા વીસતમરના નામરો આ બાજનોમા ખામ આજમ પડતા દના એક દનિદામકારે નો એમ મિદ્ર ક્યુ છે કે થેનેની રજપુતોનો ખલ મુજરાતીઓ નામર દનો. મુજરાતીઓ માત્ર વેપારજ નહેના કરતા, મુજરાતીઓ મલ કાવર અને દીવા પણ નહેના પર મુજરાતીઓના પ્રતીક ગૌરવના જગતમાં મોટામાં મોટા છે. 'સાથ મયા અને સંમેદા રહી મયા' એવી દાવમાં આજમી રિધિ છે. મોટા પ્રાંતમાં અપનાદ શીલ્ય આખા દીકરી પ્રભ કાવર છે એ ખરું પણ એ બધામાં મુજરાત વધારે આંખે મરે એમ છે. આ કાવરનામાં અનેક કારણો છે અને તેમાંથી એક મુખ્ય શારીરિક નિર્બલતા છે.

શરીરને કસરતથી કમી દર અને પુરુષ નવનર્મ કરાવે મોખ ત્રીસ કે ચાલીસ વર્ષ પહેલા મુજરાતના પેટમાં શરકરોમાં દતો. મુજરાત 'અમતા-વેની' નો તથા ખીમ અખાડ દના જમયા પણ નામોનીના આજનાપર કે ખીમનો અખાડ દતો. વડો દમમાં ના ધણુ સમયથી પહેલાની અખાડ દના અને મદારાજ ખ દુગવન વખતમાં તેમને શાસ્ત્ર તમ્કીથી વળુ ઉતેગન આજરામાં આજમ, દાવમાં પણ તે શરકરમાં પડેના રાની અ. ન. આ શીલ્ય મુજરાતના પેટા મામ કે શરકરમાં અખાડ દોરાનુ મારી બાજમાં તરી

કસરતનો મોખ મુજરાતમાં પડી જતામાં પણ કારણો છે (૧) અમૈજ મરકારનું શાસ્ત્ર સ્થાપન થતા મરાઠા તથા પોંડારીઓનો હુદાકરો બપ કમી મરુ મરો અને દેશમાં શાંતિ પ્રમતી. પહેલા જનમ થતી સવામતી મારે શરીરમલ તથા તાલીમની જરૂર દતી પણ દતે એવી જરૂર રહી નહીં તેથી લેતો એ બાજનામાં મેદકાર જન્યા. (૨) અખાડા-ઓની અવસ્થા દરણી, તેલની કે મુલમ્યાન ઉત્તારોને દાખ દતી, અને તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ

શરીરને કમી તગડું બનાવવાનો હતો. પોતે અલણુ હોવાથી તેમની સંસ્થામાં આવતા યુવાનોનાં ચારિત્ર્ય કે માનસિક વિકાસ તરફ તેઓ દુર્લક્ષ કરતા. આ કારણથી અખાડાઓની પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ અને તે અનાયાદનાં સ્થાન ગણાવા લાગ્યા. (૩) કસરતનો શોખ ઘટી જવાનું ત્રીજું અને મોટું કારણ પાશ્ચાત્ય ફળવણીનો પ્રસાર છે. ૧૮૫૭ ના બળવા પછી, ક્ષોભ શાંત પડતાં પાશ્ચાત્ય ફળવણી આપનારી સંસ્થાઓ હાઇસ્કૂલો તથા કોલેજો ઉઘડવા લાગી અને દેશની ઉજળા કામોનાં છોકરાં તેમાં સંખ્યાબંધ જોડાવા લાગ્યાં. અંગ્રેજી શિક્ષણને પરિણામે છોકરાઓમાં એક જાતની કાસ્ત્રોનિક રસિકતાનો ખોટો વાયરો વાવા માંડ્યો. ત્રીજાં કંપડાં પહેરવાં, સફાઈથી વાળ ઓળવા, આરામખુરશીમાં કે ખાટલામાં સુઈ નવલ-કથાઓ વાંચવી, નરમ આવાજો ખોલવું, લલિત ચાંદો ચાલવું: કુંદામાં તેજસ્વિતા, કામમાં સ્ફુર્તિ તથા વેગવગેરે મહાનગીના ગુણો ફળવવાને બદલે ઉપર વર્ણવેલી નાલુકાઈ ગૃહસ્થાઈ મનાવા લાગી. ચપડાં, ચોખંડા કાંડાને બદલે ગોળ કાંડાવાળા જુવાનો નગરે પડવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થી સાક્ષર જીવનનો હદ બહારનો મોહ ઉછરતી પ્રજાને લાગવા માંડ્યો. જોસીવી રમતો રમવી, વિક્રટ અને દુર્ગમ ગણાતાં સ્થાનોમાં જવું, લાંબી મુસાફરીઓ કરવી, ઋતુઓની વિષમતા વેડવાનો અભ્યાસ પાડવો—એ જાતના શોખવાળા યુવાનો અપવાદરૂપ હતા.

૧૮૭૫ થી ૧૯૦૫ સુધી મહાશય્યાઓની અંદર અભ્યાસ કરતા યુવાનોનું જીવન ઉપર વર્ણવ્યું તેવું હતું. ૧૯૦૩ થી ૧૯૦૬ સુધી કું કોલેજમાં હતો તે વખતે પણ લગભગ એવું જ વાતાવરણ હતું. મને તો મૂંઝવણ એ પ્રકારનું જીવન બાપડું તથા કંટાળાભર્યું લાગતું. બહાર ખુશી હવામાં ફરવાથી શરીર સારું રહે છે અને કુદરતનાં વિવિધ દર્યો

જોવાથી મન પ્રકુલ રહી વિકસે છે, જુવાનીમાં મરદાનગી રમતોનો શોખ ન લાવે તો ક્યારે લાવે? મને હમેશાં લાગ્યા કરતું કે જો આપણા દેશના બધા યુવાનો આબુ આળસુ વિદ્યાર્થી જીવન ગાળતા થાય તો દેશની શી વલે થાય? મને હમેશાં એમ લાગ્યા કરતું કે આપણા દેશના યુવાનો બ્રહ્મચર્ય તથા વ્યાયામ ને અલાવે દિનપ્રતિદિન નિર્બલ થતા જાય છે. મેં તો એ ઉપરથી મારા મન જોડે ૧૯૦૩ ની સાક્ષીજી એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે અભ્યાસને અંતે ટેકાણે પડતાં આપણી ઉછરતી પ્રજાને બ્રહ્મચર્ય તથા વ્યાયામના વાતાવરણમાં ઉછેરવાનો યત્ન મારે કરવો.

૧૮૯૮ થી ૧૯૦૩ સુધી આપણા દેશની હાકમી લૉર્ડ કર્ઝનને હાથ આવી. ૧૯૦૪ માં યુનીવર્સિટી એક્ટથી તેણે ઉચ્ચ ફળવણી પહેલાં કરતાં ધણી ખર્ચાળ કરી અને તેમ કરી હીંદીઓને ઉચ્ચ ફળવણી લેતા અટકાવવાનો યત્ન કર્યો. ૧૯૦૩ માં તેણે બંગાળના ભાગલા પાડ્યા. બંગલગંધી આખું બંગાળ ખળભળી ઉઠ્યું. બંગાળીઓના હૃદયને સખ્ત આઘાત થયો. આને પરિણામે એક અપૂર્વ દેશલકિતની લહેર આખા બંગાળ પર ફેલાઈ. એ પ્રબલ મોલું બંગાળાની મર્યાદામાં રુધાઈ ન રહ્યું પણ ઓછા વધારે પ્રબલ વેગથી તે આખા હીંદમાં પ્રસર્યું. ગુજરાતમાં પણ તેની અસર જણાયા વગર રહી નહીં. મોટી વયનાં માણસ કરતાં યુવાનો પર તેની વધારે ઉંડી અસર થઈ. કોલેજોના વિદ્યાર્થી જીવન ભોગવતા વિદ્યાર્થીઓમાં પણ ક્ષોભ થયો જણાયો. તે સમયથી ધણાના જીવનને નવો રંગ ચડ્યો. દેશની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થતાં કર્તવ્યપરાયણતાની જ્યોતિ ધણાઓમાં દીવમાં પ્રકટી ઉઠી. હીંદને પરાજનવી કુંસરીનું જ્ઞાન, આ વખતેજ પહેલી વાર સ્પષ્ટ રીતે

પરોએ કમળોત્પન્નાં રસપ્પનાં વિરજ્યુષી પ્રજના
હાથમાં કર્ન-આકાશજ્વલાની ઉભા બાસને
ચિર કરી.

ઉપર વર્ણવેલા ગુરુમાજી આશ્રમશાળાની
પ્રાનિ જન્મ પામી મુજરાનના બીજા પુરાણેની
મેરે મારી કૃષ્ણ પત્નિ એ છેતરી પત્ની
અમર ધર. મુજરાનમાં બ્રહ્મામથાકાએ
સ્થાપનાને વિચાર ૧૬૦૩-૪ માં મારા મનમાં
રહેશે હોય તેને મનિમત કરાવે મેં દર
નિમિષ કરી, અને એ દીવયાપને શરૂ કરાવ્યા
વિચાર મારા મનમાં નિષ્ઠ પેળાવ્યા કરતા
હતા. આ નમકમાં વાદનમાં "રત્નવતિ કિલ્લ
મમ્મિન" નામની એક ગુજરાતી ટોળીએ મને
પરિચય થયો. એ પુરાણે દર આવાડીએ
મળી અરેમી તથા સરજાવના વિરૂપ પ્રતીતી
તેમની કુદિ અનુમાર ચર્ચા કરતા હતા.
દેશની. મનુષ્યમિત્રા મેંયા કરવાની તેમની
ખરા દીવથી કુંઠા હતી એ મક
જમાં રા. હરમીલ ધ ગીરજા પુરોદિત તથા
રા. નાજુકદાસ નરસાજી મેરકમી મુખ્ય હયા
તેઓ દર આવાડીએ પેળાની નર્મમિત્ર
પ્રમુખપદ લેતા મામના પ્રતિનિધિ અને જાણીતા
શ્રદ્ધેષેને જોવાવતા એક પ્રજાગે મારે ને
કમિનિયા પ્રમુખ તરીકે જવાનું ઘર્ષ મે
મારા મનમાં થજી સમયથી પેળાવ્યા કરતી
આપણું દેશના પુરાણેના શારીરિક વિધિ
સુધારણાની નોજાવતા તેમના સમય પ્રકટ કરી.
મારી તો દર માનવતા હતી કે માથ વળે
કર્ણથી કે બાજુએ કરવાથી આપણે અપણ
બધું કરી શકવાના નથી વળી આપણી
પણી મરે આપણે હમેશા સરકારને વાક
કાઠ્યા કરીએ એ દીક નથી સરકારને વાક
કાઠ્યા પહેલાં આપણી નમગાહ્યે આપણે
તપાસી હાથે સુધારવી નેહ.એ. કુંઠામાં
સ્થાપના કાલે મરે મને તો મૂવથી પસંપાન
હોય. એ સમાધા આપણું કરવાને બદલે મે

નો મારા પુરાણ પેળાએને આશ્રમશાળા
મજરાની સપાદ આપી અને તેને અમે
મારાથી જનની જાણી મરે આપણું જમન
અ.પુ. આ બધી ઉપામ હનુમાન જન્મનીના
અરમમાં કરવામાં આપેલો હોય. રા. હરમીલ
સમાની ને પેળામાં પેળાની મારીરીતો વાટે
આપી દેતા જન્મનું એટલે અમે જવા
નમ માથી ઉડિને વાટે સક કરવાના કામમાં
રેકાવા આપણા લોડને જોય પત્નિ જનની
મદેનન કરતા દીવજન યાને છે. મજુરી
અથવા મદેનને આપણે હમર મળીએ
છાએ મને એ માનવતા જોવી સાથી
હતી પ્રામર્શજુક રીતે મદેનન કરવામાં
જોય પત્નિ જનની હમ ન જાગતી નેહ.એ
એડું દર દેશાવર્ક માનુ કું. બધા
વાદા અમે અને સાર કરી એટલુંજ નહીં
પત્નિ નેની ઉપરનું બધું જાવકામ તથા અજુ-
નગકામ પત્નિ અમે જાવકામો દરેકદાષ
કરી લેધું હતુ માથ એક કરીમર અમને
કામ ચીમવા રેકાવામાં આપેલો હોય. આ
પહેલી જાવામશાળાની સ્થાપના વખતે આ
પ્રમાણે દરેકદાષ કામ કરવાની જે પ્રજા
પરી ને હજુ મુધી ચાતુ છે અને હાજમાં જે
જે નવા અપાડ્યો મુજરાનમાં ઉભા થાય છે
તેનું જાવકામ અપાડ્યામાં આવતા ઉકારાઓ
હોનથી દાષદાષજ કરી છે છે અને તેમ
કરવામાં રેક પત્નિ દીવજન સેખતા નથી.

મે મામ કામ ચાલ્યું અને ૧૮૦૦
ઉકારાએ નિવમિત આવતા થયા. એટલામાં
મેરમાડું આવી પહેંચ્યું. અમારો કાગીમર
મારો નહોં દેવાથી ઉપરનો દાળે સારો
નહોળો તેથી વરમાનું પાળી બદાર નીવરી
જવને બરને અંદર ટપકનું હતું. આથી અમને
મધી અપણ પરી અને ઉકારાઓ જાવતા
ઓછા થયા. અપાડ્યાની સરસા સોકપિય થય
કાકે કે કેમ એવી ચાંકા અમને થવા લાગી.

મેળવ્યું હતું. શ્રી નારાયણગુરુ કદી લગોટ છોડતા નહીં તથા મુતાં પીક ભોંઝે અડકાવતા નહીં કારણ કે તેમને એવું અભિમાન હતું કે મને મહાત કરી મારી પીક ભોંઝે અડકાડે એવો દાઈ છે નહીં. લાઇ ફલુસસકર હાથ લગત્ય કેળવણી મંડળની ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કુલમાં મારી જોડેજ કામ કરે છે. એ લાઇએ ખરા દીક્ષથી અમને કુસ્તી શીખવવા માંડી. સવારના ત્રણ કલાક અમે કુસ્તી કરતા. ચર-માસની આખરે અમે સાધારણ સારી કુસ્તી શીખ્યા. લાઇ ફલુસસકર જે દાવ અમને શીખવ્યા તેમને મેં ત્રણ શ્રેણીમાં વ્યવસ્થાપૂર્વક વહેંચી નાંખ્યા કે જેથી તે પદ્ધતિસર શીખતી શકાય. આ દાવોની તોડનેડ શીખતી વખતે તેમાં મહેશા ચંત્રશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સમજવાને અમે પ્રયત્ન કરતા અને તેમ કરતાં કેટલાક નવા દાવ પણ અમે જોડાડ્યા. ત્યારબાદ આ પદ્ધતિએ કાર્ય કરી ઘણા નવા દાવ ઉમેરવામાં આવ્યા છે, અને હાલમાં રા. અખાલાલ પુરાણીના સતત પ્રયાસ તથા શોધક શુદ્ધિથી કુસ્તી તથા મક્કખાંભમાં ઘણા નવા દાવના પ્રયોગ થઈ શક્યા છે.

ચોમાસું વીત્યા બાદ અખાડામાં કામ કરતા બધા લાઇઓને મેં પાવાગઢ ચાલતા જવાની સૂચના કરી. બધા તેમાં સંમત થતાં અમે પાવાગઢ જવા નીકળ્યા. મને આ પહેલાં ૧૫-૨૦ માર્ચે ચાલવાનો મહાવરો હતો, પરંતુ બીજા કેટલાક લાઇને માટે આ નવો પહેલો અનુભવ હતો. લાંબુ ચાલવામાં બઝની જરૂર નથી, પરંતુ સહનશીલતા તથા દૃઢ દેહશક્તિની જરૂર છે. આ પહેલાં અગાઉ અમારામાંથી કોઈ પગેપાળા પાવાગઢ ગયું ન હોતું એટલે અમને કાંઈને રસ્તાની ચોક્કસ માહિતી નહોતી; પણ સાંભજેશી વાનો, તથા પુછપરછથી એ અડચણ તો સહેલમાં દૂર થાય એવી હતી. સાંજના ત્રણેયથી નીકળી બામડી

પારાની આગળ સૂર્યા નદી વટાવી કામ રોડમાં અમે રાત્રિ પસાર કરી. પાવાગઢથી પાછા પણ અમે ચાલતાજ આવ્યા પણ તે વખતે રસ્તો બીજો લીધો હતો. અખાડાના પહેલા વર્ષમાં ચાલુ થયેલી આ પ્રથા પણ હજી ચાલુજ છે અને આ વાર્ષિક યાત્રા માટે અખાડાના જુના તેમજ નવા મુખ્યો બહુ આતુરતાથી તૈયાર થાય છે. આત્રા પ્રવાસોમાં પરસ્પર રોડ તથા વિશ્વાસ, સેવાભાવ અને આત્રાધારકતા ઘણી સારી રીતે કેળવાય છે. દરેક પ્રવાસોગી પોતાનો નાયક નીમે છે અને તે પ્રવાસ દરમિયાન તેઓ તેની આત્રા પ્રમાણે વર્તવા બંધાય છે. ક્યાં મુકામ કરવો, ક્યારે ખાતું ક્યારે પાણી પીવું એ બધું તેની આદાને અનુસરી થાય છે. સંધ્યમનો આ નિયમ ઘણી સખતાઈથી પાળવામાં આવે છે. પ્રવાસમાં આવનાર દરેક લઈ અગાઉથી સૂચવેલા ટંક ચાલે એટલું લાથું પોતાની જોડે લઈ લે છે. ખાતી વખતે બધાનું લાથું એકત્રી કરી નાયક બધાને મહેંચી આપે છે. ખેરાકની તથા કામની વહેંચણીમાં નજાળા તથા નાનાના મુખ તથા આરામ પર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આ સ્વ-કથાથી છોકરાઓમાંથી મારા-તારાનો ભાવ કમી થઈ ઉદાર ભ્રાતૃભાવ ખીસે છે. જી નાયકો પોતાના સ્વાર્થલાગથી તથા પોતાની ટોળીના બધાની સંભાળ લેવાની જવાબદારીના પાલનથી બહુજ ઉત્તમ મુદ્રાની કેળવણી પામે છે. આત્રા પ્રવાસ દરમિયાન ટોળીના બધા યાત્રીને લોથ થયા હોય તેવે વખતે પોતાને થાક લાગ્યો હોય છતાં બધાને માટે પાણી લાવવું, બધાને પગે માણેશ કરવું અને બધા જરાગર મુતા છે એની ખાતરી કરી છેડે પોતે મુતું. આમ જવાબદારી સમજ પાલન કરનાર જુવાન નાયકોને જોઈ ખરે અતઃકરણમાં ગર્વ થયા વગર રહેતો નથી.

આવા પ્રવાસ દરમિયાન અમારો સામાન્ય નિયમ એવો છે કે ગામમાં મુકામ ન કરનાં, પાદરે ખુદની જગામાં મુકામ કરવો. આવે પ્રસંગે વારાફરતી બંને આદમી આખી ટાળીની કલાક કે બે કલાક ચોટી કરે છે. તે બીજા બેને પોતાના કામનો હવાલો સોંપી મુજબ બંધ છે, આ વર્ણુન ઉપરથી મારા વાંચકલાઈએ સમજી શકશે; આ પ્રવસોથી ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપી શકાય છે. છેલ્લાં દશ વર્ષથી આ ક્રમ ચાલુ છે. દરરોજના ત્રીસ મંડલની સરાસરીએ પંખવાડીઉં કે મહીનો ચાલી શકે એવા છોકરા ગુજરાતના દરેક અખાડામાંથી નીકળી શકશે.

નિલની કસરત-દંડ-ખેડક, મગફળ-મલ-ખાંભ-કુસ્તી, લકડી તથા લાદી-એ ઉપરાંત શનિવારનો ખાસ ક્રમ તથા વાર્ષિક પ્રવાસનો ક્રમ મેં વર્ણુવ્યો છે. આ ઉપરાંત દર રવિવારે દરેક સંખ્યામાં સજાઓ બરાબ છે અને તેમાં વિવિધ વિષયોની ચર્ચા થાય છે તથા વ્યાખ્યાનો અપાય છે એટલુંજ નહીં, પણ સારાં પુસ્તકોનું વાચન થાય છે. મારો એવો અનુભવ છે કે વાતો કે ઉપદેશ કે પુસ્તક વાચનથી કેળવણી મળે છે તેના કરતાં જવાબ-દારીનું કામ માથે લેવાથી અથવા સોંપી દેવાથી વધારે સંગીત કેળવણી મળે છે. સત્સંગ તથા મુવિચારના તાતાવરણમાં રહી

વ્યાયામ કરવો તથા મન બુદ્ધિ અને શરીરને કેળવી દેશ સેવા માટે જાતને સારી રીતે વ્યા-પક બનાવવી એ આ બંધી પ્રવૃત્તિનો આશય છે. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે વર્ણુવેલા કર્મયોગને વિદ્યાર્થી જીવનમાં ઘટાવવાનો આ પ્રયાસ છે. શરીર બલને વધારવું કે પહેલવાની કરવી એ હેતુ ગૌણ છે. વ્યાયામશાલાની પ્રવૃત્તિ નિર્ધારિત્યોની બીજી પ્રવૃત્તિઓની આડે ન આવતાં તેમના જીવનની ન્યૂનતા પુરી કરનાર થવી જોઈએ. આ હીલચાલ શુદ્ધ સામાજિક હીલચાલ છે. એમાં ક્રોધપણ જાતના રાજકીય વિચારોવાળા મણસો ભાગ લઈ શકે છે. એ સંસ્થાઓ બધા હોંદીઓ માટે ન્યાત જાતના બેદ વગર ખુદી છે. સંયમ, ચારિત્ર તથા જાતૃભાવ એ એના મૂલ મત્રા છે. વ્યાયામથી જ્ઞાનચર્ચામતના પાત્રનમાં ધણી સહાય મળે છે અને જ્ઞાનચર્ચા સંધાતાં આપણામાં ખરી મહાઈ આવે છે. જાતનું, ક્રામનું કે દેશનું લક્ષ્ય મરદ આદમીથીજ થાય છે એ વાત આપણે કદી બુલવી જોઈએ નહીં. હાલમાં ગુજરાતના દરેક મોટા ગામમાં વ્યાયામશાલાની સંસ્થા છે અને તે બંધીમાં ઉપર મુજબનો કાર્યક્રમ ચાલુ છે. આ હીલચાલથી ઘણા પ્રત્યક્ષ લાભ થએલા છે તેથી એ હીલચાલને વધારે સંગીત સ્વરૂપ આપવાની યોજના અમે તૈયાર કરી છે જે હવે પછી અમારા વાચકો આગળ રહી કરીશું.

ઉમા

લેખક:

રા. ખટ્ટુ લાલભાઈ ઉમરવાડીઆ,
સમય, સાહિત્ય સંપદ.

ચિત્રકાર:

રા. રવિશંકર રાવળ,
સમય, સાહિત્ય સંપદ

એ રહપુરનો રાજગઢ અનેક યુગ
કથાઓ કહી શકે છે

આજે મિરદ હોર મણિપુત્રના મહારાજા
ખંડણી ભરે છે. તેની જુની જાદોજાદી
તે રહી નથી હવે તે રાજગઢમાં પણ
કેનો નથી. અનેક રાજકુટુંબોની અદની-
યાનીના સાક્ષીરૂપ જુના જોશી જવા રાજ-
ગઢમાં આજે માત્ર હીરજીદાર રજુસિદ્ધ અને
પેડા વખત ઉપર મરણ પમેલા વદ્ધ ખોરદત્ત
કંટુજ રહે છે

મનની મહોખન જેવી કુમળી સવાર
હતી. રાજગઢના વેરાન જેવા પાછલા ભાગમાં
કોઈક જુવાન પુરુષ કીચડીદાર રજુસિદ્ધ સાથે
વળો કરી રેલો હતો. તેમનાથી થોડેક દૂર
એક અધજીવડી ખારીમાંથી એ મનદાર આખો
તે જુવાનને જોઈ રહી હતી. કંઠવારે જુવાન
વેઢેજવાર થઈ જતો રહ્યો. તે જુપીજુપી
જોનાર ખારી ઉસાડી, જનારને જોઈ રહી
હેવરે વેળી જેની થઈ તે ગઢ પાછળના
જઘાણને આરે જઈ બેઠી.

“—અને હું” તેણે નિરાશ થઈ કહ્યું.
“હું તો મરીય ખોરદત્ત કન્યા. હું તેમને
શું કહું? અમારા કાંઈ સંબંધ થાય?”
મરીય ખોરદત્ત કન્યાને જેવો નીસાસો નાખ-
વાની છુટ હોય છે તેવો તેણે નિઃશ્વાસ
નંખ્યો.

તે એટલી
ચિંતારતિમગ્ન
હતી કે સામેના
જ નાચપમાંથી
કોઈ જો બહાર
આવી તેનું નેત્ર
ભાન ન રહ્યું.

“મરીય ખોરદત્ત કન્યા!” તે સ્ત્રીએ કહ્યું.
“ઉમા, મિરદહોરનો સંબંધ આવા ચિંતારો-
થી નહીં થાય, સમજ”

ઉમાએ ઉંચું જોયું. પોતાનો યુગ સ્ત્રી
કોઈ જાણી શકું તેથી તે ચરમાઈ, આવનારનું
કાનિમાન મો જોઈ તે મુંઝાઈ, કાંઈની
પ્રીતિ ન સહન કરી શકે એવા જનસામાજનું
કોઈ નથી તેથી તે નિર્ચિંત થઈ.

“તમે કોણ છો? તમે મને ક્યાંથી
જાણો?” મુઠવણમાં પડેલી ઉમાએ પુછ્યું.

“ઉમા, મિરદહોરને ખાધા જુપી ગાંધી જે
ત્યારે તેના ભગ્ન મનોરથો જેવા જોરડા-
ઓમાં તું વધાવથી ફરે છે તેને હું જ ન
જાણું” આ મદના પથ્થરે પથ્થરે ખોરો
સ્પર્શ છે—પણ તે તો હશે. હું તને મરદ
કરીશ તું હોરને લખનું કહેજુ ચોકન”

“લખનું? મિરદહોરને લખનું કહેજુ
મોકલું? હું? હું મરીય ખોરદત્ત કન્યા? કેટ-
કેટલી રાજકન્યાઓ—”

“ખરી વાત છે ઉમા, પણ પુરુષ તો પ્ર-
મદાને વરે છે. હું તને મદદ કરીશ. ઉમા, હા,
પણ હું કહીશ તેમ તું કરીશને? મારે પણ-
તારી મદદ નેમશે હં.”

“મારી મદદ? મારી? શેમાં મારી મદદ
નેમશે?”

“હાસ્તો, હું કાંઈ તમારા પરપોટીઆ
પ્રેમ માટે નથી આવી, સમજ.” જરાક દસી
તેં સ્ત્રીએ કહ્યું, “ને ઉમા, બિરદાગદની કીર્તિ
ગાનાર આજ કાંઈ નથી. મહિરાજ મહારાજ
ચોડાજ દિવસમાં ગદ નેવા આવશે. આપણા
ગદની કીર્તિ તું એમને સંભળાવળે. પેલો
રજુસિદ્ધ, ૭૬, તે તો કે કામનો નથી.”

“પણ મહિરાજ ને બિરદાકોર, તેમને
હું કહીશ? મારું તો એ લોક નામ પણ નથી
જાણતા.”

“હા, હા, પણ બિરદાકોર અંદી રાજ
આવશે.”

“ત્યારે ખરેખર બિરદાકોર સાથે હું
વાતો કરીશ? હેં, ખરેખર?”

“હા, ઉમા, તું કાલે બીજી ધડીએ
ગદના દરબાર ખડના રસ્તે ઉભી રહેજે. કાલેજ
બિરદાકોર તારી સાથે વાતો કરશે.”

“હેં ખરેખર?” ઉમાએ પુછ્યું.

“શું ખરેખર? ઉમા” ઉમાની પાછળ
ઝાડના ઝુંડમાં આવી ઉમેશા નાના ગોપાએ
પુછ્યું.

“ગોપાજ, આ પાણીમાં કાણુ હતું?”
ઉમાએ પાછળ નગર કરી પુછ્યું.

“પાણીમાં? પાણીમાં તે કાણુ હોય?
તને શું થાય છે ઉમા?”

ઉમા બબડી: “કે નહીં, એ તો સ્વપ્નજ
દશે.”

કૌતુકભરી કથાઓ અનેકવાર સાંભળવાના
પરિણામે ઉમાએ આવાં જામન-સ્વપ્નમાંગો
ધણીવાર અનુભવ્યાં હતાં.

(૨)

બીજી બપોરે દરબારખડના રસ્તે કુખની
આંગાહીના પડાયા જેવા આજા અધેકારમાં
ઉમા ઉભી હતી. બપોરની બીજી ધડીએ ફરીવાર
ગદ નેવા જીવવાન બિરદાકોર અલુચિતઓ
આવી અડ્યો.

કુદરતની સત્તામાં હીસ્સો પડવાને માત્ર
અકસ્માતજ છે.

“રજુસિદ્ધ ક્યાં છે?” ઉમાને નેમ
હકોરે પુછ્યું.

ઉમાએ હકોરને નિશ્ચિત તો આપડેલીજ વા
નેયો. અત્યાર મુઠી એક ગરીબ બારોઃ કન્યા
પેડે તે તેને નેતી; આ પહેલીવાર ધુપી
પ્રીતિથી અભિયેકનાર પેડે તે તેને નીરખી રહી
જીવવા હકોર જરાક હસ્યો. ઉમાને હીમન
આવી.

“તે તો બહાર ગયા પ્રે. કે કામ હતું?”
“તું મને જાણ્યે છે?” હકોરે સર્ગ
સામે સવાલ પુછ્યો.

“હા.”

“તારું નામ શું?”

“ઉમા.”

“ઉમા? બારોઃ કન્યા?”

ઉમાએ ઉત્તર ન અ.પો. વીસા મોંમે
તે ઉભી રહી. આખી કુનીઆ ગરીબ બારોઃ
કન્યાને ટીકીટીકી નેતી હોય તેમ તેને
સાચું:

“ઉમા, આ ગદ વિશે તું કેં જાણે છે?”

ઉમાએ હા કહી. “તમને પ્રતાપેર અને
જગતકિશોરીની જો એતાયું?” ધારણી
ઉમાએ પુછ્યું.

“એ બધી તને ખબર છે? રસો
રજુસિદ્ધ, ૭૬ તે તો કેં કામનો નથી.
ખરેખર, મહારાજાની એનીજ વાતો સમજે
ચલ, ઉમા, મને બધું જાણ નેમજે.”

મરીન આરોઠ કન્યા ઉમા બિરહમદના માલેકને મદના ઉંડા અજુવાપથી હાથેમાં તેડી મણ. ઉમા, સ્થિર પગલે, પરિચિત થયેલુ અધારું વટાવતી હતી; તેની પાછળ ભુવન હકિર આથડતો ડોકરાનો ચાલતો હતો.

ઉમાએ હકિરને શુ શું બતાવ્યું તેનું એનેજ જ્ઞાન નહોતું. હકિરની કાઠરીમા ઉમા જીવન જીવવાનું પથ જુઠી મધ હોત એવામાં અકસ્માત એક કરોળી-આનું મોઢું જાગુ બોલે પડ્યું. એક કમાડ ઉપરની ડાતરકામચાળી જળા જોઈ રહ્યા.

“પેનુ-પણે શુ છે?” ઉમાએ પુછ્યું.

“ડાતરકામ લાગે છે.”

“ડાતરકામ? તારે એમ કેમ?”

“શું કેમ?” હકિરે ઉમા સામું જોઈ પુછ્યું.

“જણુ તો કહેતા હતા કે ત્રણમે વર્ષે ઉપર આ કમાડ થકુ હતું ને છતા પેલી સીની આકૃતિ મેં જોઈ છે, તેવોજ આ મહેરો છે.”

“કદાચ એના વશને અહીં રહેતા હશે, ઉમા ખરેખર, મહા-રાજાની એ જાણીને ખુન ખુશ થશે. એને તે ક્યારે જોઈ હતી?”

“કાલે—તમે ગયા પછી અમે તમારી જ વતો કરતા હતા.”

“મારી?” હકિરે હસીને પુછ્યું. “મારા વખણ કરતાં દતાં?”

“હા, સુંદર લેડીના તો વખણજ હોયનો.”

“ઉમા, માલો હવે પાછા જઈએ.” મારે અચિંતા કયું.

પેલીવાર પછી મદના દરવાજા બહાર પેઠાની ખરી સંભળાઈ.

ઉમા મદના ખંડમા મળ.

“મેં જુલ કરી” નીસાસો નાખતાં ને બળડી.

“જુન, ગાડી, જુલ રેની? હકિર તો તેથી ખુશ થયા અરે, મધુર મોંએ થતા પોતાના વખણથી પ્રસન્ન ન થાય એવા પુરોએ ક્યા છે? એ તો અભારે તારા રૂપના વખણ કરે છે. ઉમા, તારે પુરોને ઓળખવા જોઈએ.”

ઉમા સામું ફરીવાર પેલી સીની જોઈ.

“હા રાત્રી પુર-પોને નથી આ જ પતી?” ઉમા એ પુછ્યું.

“પણે—પેલી ઉમા, આ હકિર ડોક હતો સદન નથી થતી” તેના મોં પર બિન્દા હતી. “જાડી રહે.”

કાવાચાણી ઉમાએ કયું.

“તે તારા સંબંધ સાચું હકિરને કેમ ન કયું? આને પ્રસન્ન ફરી નયે આવે. મે તને કયું હતું ને?”

“હા,—પણ—મેં એમને હજી તો ત્રણ જ વાર જોયા છે, ને—”

“ને કું? અને ત્રણવાર ઓળા છે?” પેલી સીએ કયું. “તું તો એવીજ રહી—”

તે તો હશે પણ તેં એમને કાપખંડમાં જવા ના કેમ ન કરી? હવે તારે લીધે તારા હાકાર જોખમમાં ઉતરશે.”

“જોખમમાં? મારા હાકાર?” ઉમા બોલી ઉઠી.

“હાસ્તો, લાંબી લીંતો તો પડું પડું થઈ રહી છે. હવે તે બધા લાંબા જશે ને—”

ઉમા તે સ્ત્રીની સાથું જોઈ રહી હતી. જરાવારમાં તેને લાગ્યું કે ખંડમાં રણસિંદ્ધ ફરતો હતો ને ખીલું તો લાંબા કાપ નહોતું.

(૩)

આજે મહારાજ મણિરાજ ગઢ જોવા આવ્યા હતા.

છેલ્લી વાર, ઘણા વર્ષો માટે છેલ્લી વાર ઉમા જુવાન હાકારનું ભવ્ય, રમણીય મોં જોઈ રહી. થોડીવારે હાકાર અને મણિરાજ જતા રહ્યા.

દીવના દીવારાનું બધાંને મુલભ હોય તો બાપડો ધમ્મર સ્વર્ગમાં મુનો પડે.

ઉમા એ બધું જુલો જવા મથતી. રહી ગએલી રખ્યા જેની છંદગી છરવણ તે ખીચારી અચોક્કસ સ્વર્ગનાં સ્વર્ગમાં બાંધતી... પણ એમ નથી લાગતું કે ધમ્મર પણ એકજવાર મનુષ્ય પ્રેમનો લ્હાવો લે તો જરૂર ગોપીયંદ પેટે રાજલાગ કરે? પ્રેમીઓના મનોમંડપમાં છે. તે સ્વર્ગની આઠારીઓમાં નથીજ. એવા નીરસ સ્વર્ગમાં ઉમને રસ પડતો નહીં અને એનો ધાર્મિક નિશ્ચય તુડું તુડું થઈ જતો; ને છેવટે મદારી-જનકુલ પેટે બોલાવતા—લલચાવના ધમ્મરને બદલે દર જના રહેલા હાકારની મર્નિથીજ એનું મલમલદિર ઉત્તર પામતું.

ખીચારણ જેની સખ્યા આંજળે આવી ઉમા રહી. ઉમા કાપખંડનું સમારકામ જોવા હવે ચડી, બધા કડીઆ-મુધાર જતા રહ્યા

હતા, માત્ર એક મલુર નીચે આજ્ઞા મેળાં કરતો હતો. એવામાં ઉમાએ પેલી સ્ત્રીને જોઈ.

“તું કેમ આવી? તું ક્યાંથી આવી?”

ઉમાએ તીખાથથી પુછ્યું.

“પણ—તીચેથી. ઉમા, આ રોકાઈ હવે સહન નથી થતી” તેના મોં પર ખિન્નતા હતી.

“જતી રહે” કડવાસથી ઉમાએ કહ્યું.

“જતી રહે? ક્યાં? મારા ગઢ છોડીને ક્યાં જતી રહે? ગાંડી છે? હા, તું ગાંડીજ છે. હાકારને પણ તું નાંવરી.”

“હાકારને? તેને તો દેવપુરીની કુંવરી પરણશે.”

“ના.”

“કેમ?”

“તે દિવસે મેં દેવપુરીના રાજા પાસે હાકારનું અપમાન—”

“તમે કરાવ્યું?”

“હા, તે દિવસની દેવપુરીની કુંવરીનું ભાવ્યથક હતું ક્યું. ઉમા, પુરનો પ્રિયમાને નથી જંખતા; ખુશામતીઆ, મન પ્રજ્ઞ રાખતા સેવકને ધચ્છેછે: તેમના હવનમાં પ્રેમ નહીં પણ અહંલાવ સુકાતી હોય છે. ઉમા, તું હવે હાકારને કહે.”

“પણ તું શી રાતે કહે? એ તો હવે અહીં આપસેજ નહીં.”

“આજે રોકાજ—”

“હે, ક્યારે?”

ઉમાએ આમળ પમથું બધું ને તે નીચે પડી ગઈ.

પણ દિવસો મુખી ઉમા પચારીયા રહી અનેક સાર તે વિચાર કરી: “હાકારને મારી માંદગીના સમાચાર મળ્યા હશે? કાલ ને મારું નામ પણ જુલો ગયા હોય. મને ક્યાંથી યાદ રાખે? હું તો જડીય આરોગ કન્યા.” એ બપોરે તે આજ વિચાર કરી રહી હતી એવામાં કોઈએ પુછ્યું:

“ઉમા, તને કેમ છે ?”

ઉમાની સામે મિરદ હાકેર ઉભો હતો

ઉમા નેંછ રહી.

“હુ ક્યારનો આવ્યો હોત. પણ તેને લીધે—”

“હાને, કુંવરને લીધે ?”

હાકેર હસ્યો.

“ઉમા, શું થયું હતું ?”

“પેલી સ્ત્રી”

ઉમાએ કહ્યું “કોણ જાણે તે કોણ છે. તે મને સરખ વાત કહેતી હતી એ ખ્યાન-માં જ હું ઉધી રિયાએ ચાલી.”

“ઉમા, એવી તે સ-રસ વાત સી હતી ?”

“લગ્નારી” ઉમા

એ કુદો ઉતર આપ્યો.

“મારી ?”

“હા. તે કહેતી હતી કે હુ તમને પરીચ” ઉમા આતુર આંખે નેંછ રહી આરીમાંથી જણાતા આશય સામે નેંછ હાકેર પુછ્યું.

“એને તે ક્યારે જાણ, ઉમા ? તે પછી તે એને નેંછ હતી ?”

ઉમાએ ના કહી. “કોણ જાણે તે કોણ છે. ત્યારથી અહીં આવીજ નથી.”

“ઉમા, આપણે તેને મળીશું.”

“આપણે ?” ઉમાએ સકોનુક પુછ્યું.

“હા, આપણે સાથે. આપણે-ઉમા, મને

કેવળ સમજ નથી પડતી, પણ જરૂર આપણે એને મળશું.”

ઘોડીવારે મિરદાકાર ગયો.

“એમણે ના તો નથી કહી, પણ પેલી સ્ત્રી, કોણ જાણે એ તો હવે ક્યારેયે આવશે ?”

સોડાએ પહેલા મુ પુરત મમેજ સુદર સરીરે નમન કરતી ઉમા લગ્ન રહી.

ને ત્યારે હાકેર તે અહીં નહીં હોય.” ઉમા નિ શ્વાસ નાખી બપડી.

રસ્તામાં કામે ઉમા રહેવા માણસ પાસેથી અનેક માણસો નિ રૂપદ આપ્યાં જાવ તેમ ખીજ અનેક દિવસો આપ્યા ગયા. ઉમા હવે ધીરધીર

ગઢમાં ફરતી હતી; તેની અધીરી આંખો પેલી સ્ત્રીને શોધતી પ્રીતજીના ખંડીએરી ઓરડા-ઓમાં ફરી વળતી પણ ક્યાંયે પેલી સ્ત્રી નજરે નહોતી થતી. થોડાક દિવસે સુથારા ખખર લાવ્યા કે કોપખંડની પાસેની જમીનમાં કેંક જણાતું હતું. ઉમા ધીરેધીરે ત્યાં ગઈ. એવામાં કોઈએ પુછ્યું.

“શું છે ઉમા?” બોલનાર ગિરદ દકાર હતો. વિના બોલ્યેજ ખેડે ઉભાં રહ્યાં. સુથારા થોડીક, માટી ખસેડી કપડામાં વીંટાળેલું કાંઈક ઉપર લાવ્યા, એક મળુરે તે ઉપરનું ટુલું કપડું ખસેડ્યું ને નીચેથી કાચની નાનકડી બારીવાળી પેટી જણાઈ.

“ઉમા, એજ—પેલી સ્ત્રી” ઠાકોર બોલી ઉઠ્યો. ઉમા સ્થિર ઉભી રહી.

“બાપુ કહેતા હતા કે અહીં માત્ર

દ્વિરણ્યકુમારીનું જ શમ છે. એજ હશે આ. એમને ગિરદગઢ ઉપર એટલું વહાલ હતું કે પોતાના શરીરને દાહ દેવાડવાને બદલે અહીંજ દટાવ્યું હતું.”

“ઉમા, તને પણ ગઢ ઉપર એટલુંજ વહાલ છે. તેથીજ તેણે તને મદદ કરી ખરું!”

“બાપું તો કહેતા હતા કે એણે અસલ કદી કશું નથી, ને મને તો એણે કશું હતું કે હું તમને વરીશ.”

“ઉમા, આપણે બેઉને દેવી સદૈશ મળ્યા હતા.” ઠાકોરે ઉમાનો હાથ લીધો.

સૈકાબો પહેલાં મૃત્યુવશ થએલ મુંદર શરીરને નમન કરતી ઉમા ઉભી રહી.

દુનીયા ગમે તે કરે, પ્રેમીઓને છતાંડવા મરેલાં પણ જીવન જીવે છે.૨

* સૂચિત.

અન્દ્રમાનાં કિરણપુજનો પ્રકાશ જેવી રીતે અન્દ્રબિખના કક્ષકને ઢાંકી દઈ શકે છે, તેવી રીતે, ધણા સદગુણ ધરાવનારા માણસમાં કદાચ એકાદ અવગુણ હોય તોપણ, તે ઉધાડો પડીને તેને ક્ષેપિત કરતો નથી.

—કુમારસંભવ, સર્ગ ૧, શ્લોક ૨.

પારીસ

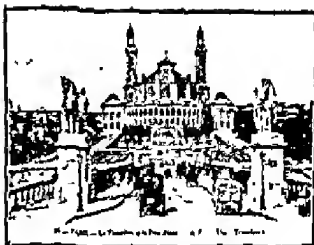

લેખક

રા. રતિતલાલ હ. પંડ્યા

સમ્ય સાહિત્ય સંસદ.

(ચતાકથી આદ્ય)

પારીસીયન આથી કેટલો સૌંદર્યપ્રેમી છે તે વધારે સમજાયું હશે સૌંદર્ય-ને તે સ્વર્ગથી પણ વધારે બળે છે અને ફરાયેથી પણ વધારે યાદે છે. પારીસના વતનીની સૌંદર્યપ્રિયતા જેવી દોષ તે પારીસને રાતને સમયે, જેનારે જેવું. 'પેરીમેલુ' નગર કોઈ જાણે જુદી ઉપર ઉતરી આવ્યું હોય, તેમ, પારીસ રાતની વખતે, અસંખ્ય રીઝળો અને આકર્ષક દિવાલોથી તેની રોશનીની અદા બામે છે. ૪ ઠી રીવાલી પેમ રીયા ફેકાર્ડ, ૪ ઠી મહેલીન, અને એવીન્યુ ઠી શેપેરામા થઈને રાતની વખતે પસાર થયું એ એક સૌંદર્યસ્થાન જેવું છે. આ પારીસની અનન્ય શોખી મોમરવા અને તેમાં આનંદ કરવા રાતની વખતે સવળુ તેમજુ ગાયન, વાદન, મોજન અને આનંદ મમત સાથેનુ અનન્ય મર્ગ-જીવન, તે એક પારીસનું અનન્ય વિશિષ્ટતાવાળુ દરજ છે.

પરીસ જેટલું સૌંદર્યપ્રેમી છે તેટલું જ વિશાકપ્રેમી હું છે. પારીસના વતનીઓની આનંદની સાધસાની સીમા નથી. મર્પોરા કે લક્ષ્મ જેવાં સામાજિક બંધનો તેમને માન્ય નથી. પરંતુ આનંદ આપતી સવળ વસ્તુઓમાં નેઓ હાથને પુરપાટ જવા દે છે. પારીસના રસ્તાઓ અસંખ્ય નાનાં નાટ્યમંદિરો તથા સંગીત

મંદિરોથી ભર્યા છે. તેમાં સમીપાજ પડમે નિરીપ આનંદ લેવા પારીસના નિવાસીઓ દળશીની સખ્ખામાં જાય છે. લગભગ દરેક મોટા નાટ્યમંદિરોની સાથે નૃત્ય-મંડપો બેઝેલા હોય છે, જેમાં નાટકના અંગ્રેજી વચગાળાના સમયમાં, જે નૃત્યકલા પશ્ચિમમાં જ માત્ર છે, તેમાં નિશાવડતા દાખવનારાં અનેક પુરુષો, મધુર સંગીતના હાથ સાથે નૃત્ય કરે છે. નાટ્યકલા તહેવારોમાં તે આખી રાત, પારીસના રસ્તાઓ આજ નૃત્યકારોથી ભરેલા રહે છે.

પારીસના વતનીઓએ તેમના રાજ્યમાંથી શબ્દગાયાં છે એટલું જ નહીં પણ તેમનાં જાહેર મકાનોને પણ આજુબાજુ સુંદરતમ બામચળીયાઓ રચી, સૌંદર્યનાં સમૃદ્ધસ્થાન જેવાં બનાવ્યાં છે. પારીસનાં સંવળાં જાણીતાં મકાનો, ફોર્કેડેલો મહેલ, લકસેબર્ગ મહેલ, પેરે શેમલ, કુન, ઇન્વેલીકસ, તે દરેકને, આજણ, પાછળ કે આજુબાજુ, મનોહરતાની અતિમ સીમા જેવા બગીચાઓ તે ખરાજ ખસ, અને તે બગીચાઓ: મધુ સાધરણ નહીં, પરંતુ સુરભા સુંદર પ્રતિષ્ઠાની કૃતિઓની શબ્દચરણ, વિશાલ પુષ્પ-રાઓ, અને મનોહર વિશાલિપ્રદોષો શોભીતા કરેલા આ શીવાય પારીસની અંદર ઉપવનો પણ છે. જ્યારે પરીસની બહાર

“બેપ્તિસમ” નામનો સુપ્રસિદ્ધ બાગ આવેલો છે, જેમાં અકૃત્રિમ અને કૃત્રિમ શણગારોની અપૂર્વ ભરજકતા છે.

પારીસીયોની ધંધાની રીત પણ અજબ રીતિની છે. ધંધાના ખરા વખતમાં, એટલે બપોરના બારથી બે વચ્ચે. આખું પારીસ આખું ખાવા નય છે. તે સમયે પારીસની સઘળી ઓશીસો, બેંકો અને દુકાનો બંધ. પારીસ અજબ વિલાસી નગરી છે.

ત્યારે પારીસ-સુખ, આનંદ અને વિલાસના પ્રેમી પારીસમાં, કાંઈ વધારે ઉંડું છે કે તેનું સમસ્ત જીવન, આ અસ્થાયી, તરલ, ઝાઝરતામાં પરિ-સમાપ્ત થાય છે? તેના રંગીલા મેજલા, એશ-આરામી નગર-જનો, કે વલ અર્થ-હીણ, તાત્કાલિક જીંદગી ગુ-જારે છે કે તેમના

જીવનમાં કાંઈ બીજા સ્થાયી અંશ, કાંઈ ઉચ્ચ હેતુ, સમાયેલો છે? ધણી, કાન્સનો લાંબો પરિચય કરીને આવેલા પણ, આ વીશે નિરાશાગ્રનક પ્રત્યુત્તર આવે છે. પરંતુ સહજ વિવેકશક્તિ અન્યથા કહેતી નથી?

પ્રથમ તો અસ્થાયી, દિનથી દિન, કાંઈ પ્રગ્ન રહી શકતી નથી. પ્રકૃતિમાં અરિયરતા શક્ય છે-કારણ કે તે ગતિની નિયાતી છે; અસ્થાયિતા નથી, કારણ તે સર્વ શક્તિના

-દાસની, પાસે આવતા મરણની નિશાની છે. એટલે ઇશ્નીસનની પણ પૂર્વથી પોતાનો ઇતિહાસ-અને તે પણ કેવો ઉર્જસ્વી ઇતિહાસ?—આણતી પ્રગ્ન, કેવળ તાત્કાલિક જીવન ગુજારતી હોય એ તો, પ્રથમ દેખાતુંજ અશક્ય છે, પરંતુ તેથી પણ વધારે, તેની આ દેખાતી આનંદપ્રિય અને રંગીલી પ્રકૃતિ નીચે કાંઈ બીજા ઉર્જવન્ન મૌનસિક ગુણો નથી?

જો, મન પ્ર-જ્ઞાની નિસર્ગશક્તિ, ચારિત્ર્ય રચના, અને તેમનો ભુદ્ધિ-પ્રભાવ, અકસ્પનીય કાંઈ હેતુની સાધના માટે, કારતારને હાથેજ જુદાં જુદાં પ્રકારનાં ધડાધાં છે, એ સત્ય એકવાર મનમાં ધરી આજ પ્રજાને તપાસશે તો તપાસને અંતે કે અવનવીન પરિણામો ઉપર પોતાને આવેલા તમો દેખશે. પારીસની આ આનંદપ્રિયતા, તેના આ મેજલા

બેન ઓફ આર્ડ.

પણાનેજ પારીસીથી તપાસો. તમને કપરામાં કપરી તપાસને અંતે જણાશે કે તેના આનંદમોગમાં મામ્યતા નથી; તેના વિચારીપણામાં વિપ્રજ્ઞતા નથી. એ સ્વાભાવિક સદવતી ભાવોને નાણે પારીસમાં આપણે એક અજબ નવાઈ ભાગીએ છીએ અને તે, આ સર્વમાં, તેની કલા-શક્તિતા અને કલામયતા પારીસનો વિલાસ કલામય છે; અથવા તેની કલામયતા મોટે ભાગે પારીસીઓના વિલસે છે. પારીસ વિલામી

શાસ્ત્રિયેનઃ મધ્યકાલીન કાન્સનો મહાપુરુષ

મધ્યકાલના કેમ ઇતિહાસમાં શાસ્ત્રિયેન ઉદ્ધાર્તા ધ ક્રિષ્ણ નામ સુપ્રસિદ્ધ છે તે રાજ્ય
 અને મદન વિજેતા હોવા ઉપરાંત વિદ્યાપ્રેમી હોવા અને જ્ઞાનપ્રચારની પ્રવૃત્તિ
 સાથે ઉત્તમ જાણીતા તેની કેમરેખ તીચે શિલ્પ જેવા પોતાના આસ
 પ્રિયોની સાથે મુદ્રિત કરતા તે આ ચિત્રમાં નજર પડે છે.

નૅશલીઅન બોનાપાર્ટ

કરતા, વધારે ક્યામય છે, એ તેની અદિતીય તાબુખી છે. આ તેનો ક્યા-પ્રેમ પારખવા માટે શ્રાવું દૂર જવું પડે તેવું નથી. પારીસીય-નોનું નગર જુવો, તેમના રસ્તાઓ, તેમના ખામ, તેમનાં બાંધકામ, “ફેચમેન” જેને જુઓ: તેના જેવી ક્યામય બ્રિટિશ દુનીઆમાં બીજા કોઈ નથી. તેના “ટાઈ”ની માંડમાં, તેના પહેરવેશના “કટ”માં, તેની રીતમાલની

શ્વચ્છ સુખડતામાં, તેની શુદ્ધ-રચનામાં, તેની જીવન-રીતિમાં, તેની રમત અને તેના આનંદમાં, તેની સંસ્થાઓ અને તેનાં કાપોમાં, પારી-સના વતની જેવો ક્યામય બીજો કોઈ નથી. તેના આખા જીવન પ્રત્યે દષ્ટિ-વિશેષ, ક્યામય છે. લલિત કલાઓ શી-ખવા, લલિત કલા-ઓના આત્મામાં ઉતારવા માટે, મુશ-ખો કલાઓ અભ્યાસી વર્ષ આપી, હપેશ, છેલ્લો કે પહેલો,

પારીસમાં નવ છે. કારણ એ નિર્જિવાદ સત્ય છે કે પારીસમાં જોટલી કલા ખાલેલી છે અને પારીસ જોટલું કલામય છે, તેટલું ધ્યનિનું હાથ એ કે બીજું કોઈ નથી. આ ક્યાપ્રેમને લઈ, કાન્સનું હૃદય તેના નાટ્યગૃહો છે; તેના ચિત્રસભેદો છે, તેનાં સંગીતગૃહ છે; અને તેની ખામ નાજુક ચોખ જવાઓ, તેનાં ચિત્રકામ અને હિસ્પ કામ કરનારોનાં અભ્યાસ-ગૃહો (Studios)

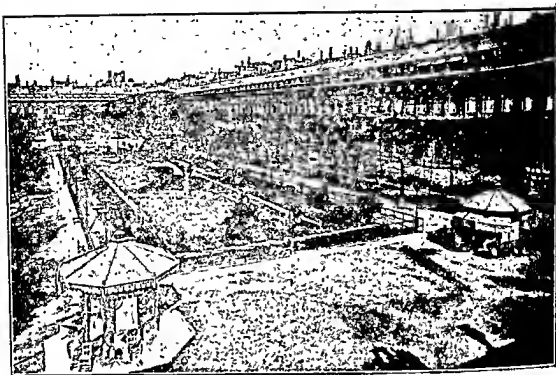
અને તેની લલિતકલાઓની, અદિતીય શિક્ષકો ભરી, પાઠશાલાઓ છે. આ સવગામ, તેના નાટ્યગૃહોમાં કાન્સની મરગી કલાની સંક્રાંતિ અને સંપૂર્ણ દેખાડોની પરિનિમિત્ત રાખ છે. કાન્સનું પ્રગમતાક શત્રુ આખી દુનીઆમાં એકજ છે જે, શત્રુ તરફથી વાર્ષિક ઉત્તેજક બેટા આપીને તેથી નાટ્ય-કલાને સનેન અને હિન્ન કરી લલ્લવાળી નામે છે.

મેરી એ-રેમિએર

ઉપર ઉચ્ચ સંસ્થાઓ સરગરો નાખી ચકનાર, સમાજસુધારણાના અનન્ય સાધનો તેઓ થાય છે. “દી લ ઓપેરા” “ઓપેરા કોમીક” “ધીએટર ફ્રાન્સે” અને “ઓડિઓ,” પારી સનાં આ ચાર નાટ્યગૃહો છે જેમની વચ્ચે શત્રુ દરે વર્ષે પોતાનું અર્થે લગભગ આઠ લાખ રૂપિયા જોટલી મદદ આપે છે. આમાનું પહેલું, “દી લ ઓપેરા,” દુનીઆનું સૌથી મોટામાં મોટું નાટ્ય-ગૃહ છે. તેની શોખાની

આવા ચાર મહાન નાટ્ય-ગૃહો પારી-સના શત્રુ તરફથી મળતી વાર્ષિક મદદથી નાટ્ય-કલાનો દીપક ઉજાડવાળો રાખે છે, કાન્સના આદર્શ નાટ્ય-ગૃહો મોઝ-સદાથ ઉપર નિર્બંધ કરતા નથી તેમના નિર્બંધ માટે જોડાયેલું રતત શત્રુ તરફથી થાય છે, અને આથી મોઝની સદાય પામવા, મોઝની રસ-જનિ જેની, નાટ્ય-કલાની કક્ષા ઉતારવાને બદલે, લોકના જીવન અને વર્તન

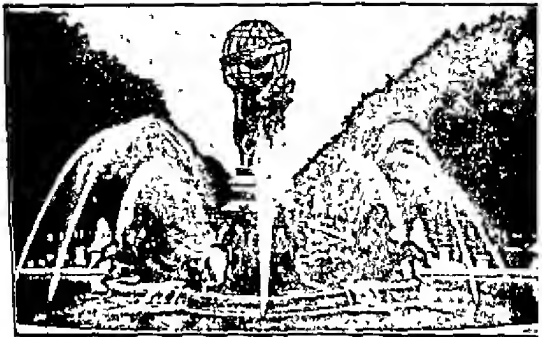
‘ચેલે રાયલ’ના બગીચા

અવર્ણનીય સમૃદ્ધિ ટાંકેલા ચિત્ર પરથી સમ-
જાશે. તેનો ઘેરાવો લગભગ ત્રણ એકર
જેટલો છે, તેને બાંધતાં ચૌદ વર્ષ થયાં હતાં
અને એક કરોડ રૂપૈયા જેટલું ખર્ચ થયું
હતું. આજે તેમાં જે નાટ્ય-કલા, અભિનય-
કલા અને લેખન-કલાનાં દર્શનો યાપ છે તે
જોવા, જાણવા અને તેનો અભ્યાસ કરવા,
આખી દુનીયાના નાટ્ય-પ્રેમી લોકો આવે છે.
પારીસનાં આનંદવિધાનોને પ્રસાંત અને
નિરીક્ષનાર તો સમજે છે કે કલાની
ઉત્કટ લાગણી વિના તેમાં કે બીજું નથી.
બહુ તેની કલાની લાગણીની ઉત્કટ-
તાનુંજ એ માપ છે. કલાના પ્રેમમાં, સંસાર,
સમાજ, રીત, રીવાજ, મર્યાદા, સધળાનાં
બંધનો તેણી નાંખનાર આ પ્રગ્નનો કલા-
પ્રેમ અજબ એક-હૃદયી છે. તે તેમના સધળા
વિચારોને રંગે છે, તેમની સંધળી ઇચ્છાઓને
દારે છે; તેમની સધળી શક્તિઓને આકર્ષે

છે. પારીસની સમસ્ત દુનીયાને લાગતી
અજબ મોહિની તે આ છે.

આ પ્રગ્ન મોટા ગણિતશાસ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન
કરે છે. તેની વિધાયકશક્તિ અનન્ય ચપલતા-
વાળી છે. વિચારપ્રદેશમાં તેના જેવી
નિષ્કરુણ નૈયાયિક વૃત્તિ, તેના જેવી નિર્પૂણ
પૃથક્કરણ રીતિ, બીજી ઘોડી પ્રગ્નઓમાં છે.
પેરંતુ સૌથી વધારે, આ પ્રગ્ન, તેનું અસાન્ય
લક્ષણ, તેનું મેહુલાપણું, તેની આનંદપ્રિયતા,
તેજ એક કાણુની અંદર, રમત પેર, ફર
કરી શકે છે.

આ વિલાસી દેખાતી પ્રગ્ન, યુદ્ધમાં
અદિતીય છે. તે ફૂર મરણથી કરતી તથી
એટલુંજ નહીં પરંતુ ઉત્કટ, સમસ્તપ્રજામાં
મદ્દાગ્રંથું એને મન ઉત્સવ જેવું છે; એ મારે તે
તક્ષે છે. એનો લાગ તેના લોહીને તપાસે
અને તેના સુતેલા પીરાપિત્તને
જાગ્રત કરે છે.

બન્ય કુચારો 'કાર્પી'

વારંવાર ઉચ, મંદમરી, યુદ્ધમરણ લાગે છે. પરંતુ હાલમ દેવા છતાં કાન્સ વિમ્બહરીન નથી. તેનો તોર, સર્વોપરીપણાના મિથ્યાભિમાનથી કે જાન ઉપર સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની સ્વાર્થ-આપણી મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરણા નથી, પરંતુ અંતર્મત વીરત્વના જુરસાને લાગે છે. એક ઉચુ, માની મુશળી વાગળીઓવાળુ ફેંચ-હાથ છે, જેને, સિદ્ધની મક્ક, કુશન કર્તવ્યતા ધડીકમાં વસ પાણુ હતી રાફ અને અજુગમજુ અજુગતા, કોષની અતિમ સ્ત્રીમા ઉાર પાણુ અદવી શકે.

વાર્ના સવળા દિસોઃ એકથી બીજી વધારે અલગ આનક ઉદ્ધાસમા મુનરનારી આ મન વચ્ચે જેનું હેયુ ધરણ કરે છે. સંકેતનું બન્, તેને તેની વિવશુતા, તેનું મોહવા-પણું, તેની નિરાશાંસ આનદાતિ, નક શજુમા બુવાની કે છે: અને તે એકાએક નજીવા, કોરો, સાવધાન, લદાવક વીર્યની મુર્તિ બની અવ છે. આ પરિવર્તન કાન્સનું એક અનિ-

સ્મરણીય દશ્ય છે. તેની પ્રગળે ઉત્સવના શબ્દમાર કાઠી યુદ્ધના પોસાક મદ્યવતા વાર કે પીણ લાગતા નથી પાણીના રેવાની નેસમિકતાયુ તે આ સ્થિતિએદ કરી શકે છે. જેટલી યુદ્ધકલામા તેની વિશારદતા અને વીર્યતા, તેટલીજ, વિધિને બળે, પાસા અવળા પડે, કમખાગરનો ફટકો સહન કરવામાં તેની સદનમીવતા છે કાન્સની આ શક્તિ, ૧૮૭૦ ની કે કે-જર્મન જાઝના પ્રાણુદાર આ પડી અમાધારણુ રીને જળ્યા. તેના હાથ-તંતુઓને કાળી કદવા ઇચ્છનાર ફેમ કે અને મેહટકે એ, વર્મેલીની સાધથી, પહેવાથી વધારેજ, સમૃદ્ધ, પુષ્ટ, બાહેશ, અને સમૃદ્ધ કાન્સ ઉચું કહ્યું. કાન્સની આ કરી પાછાં પચ ઉપર ઉચા થવાની શક્તિ, તે તેની જાનની અંદર અશુભ કાળિ છે. કાન્સ નિરત છે-અમર છે.

કાન્સના ઇતિહાસને વપાસનરને એ સાવ સજગતાથી થાય છે કાન્સ એક એતિહાસિક

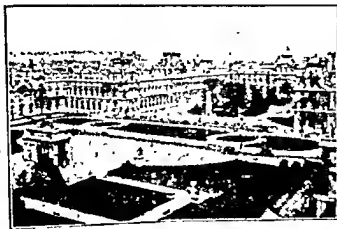
દેશ છે અને પારીસ એક અનંત ઐતિહાસિક સંસ્મરણોની ભૂમિ છે. પુરાણ પારીસને જોવાને ઇચ્છનાર, પારીસમાં મહીના ઉપર મહીના રખાશે પણ થાંકશે નહીં. આ તેની પુરાણ-તાની છાપ, તેનાં નાનાંમોટાં સ્થળોની, લગભગ સર્વ રસ્તાઓની ઇતિહાસપૂર્ણતા, એ પારીસનું ખીજું અવર્ણનીય આકર્ષણ છે. પુરાણ સીન નહીં, તેના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રો (ફેઝ), પોંટ ન્યુફો લુવો પુલ, પ્લેસ ડી ગ્રીવનાં ભયંકર સ્થાન ઉપર આવેલી મુંદર હોટેલ ડી વીલ, તેટલીજ ભયંકર મોર્ગ, હોટેલ કલુની, ટ્યુઇસેરીસના મહેલની ખાલી જગા, પ્લેસ ડી લા કોંકોર્ડનો ચોક, જ્યાં મેરી એન્ટોએનેટ અને લુઇ સોળમાનો વધ થયો હતો, પારીસના ફગ અને કાવત્રાં ખાજોનાં રહેણાણ, કેટાકામ્પસનાં ભોંયરાં, તેમનાં તોફાનો માટે સૈદ્ધાંતોથી જાણીતા વિદ્યાર્થીઓનો જગતવિખ્યાત ભાગ, ક્લાતીન ક્વાર્ટીયર, પારીસના રંગરાગનું કે સમયથી મધ્યસ્થાન મોંત માર્ગ; લુવો લગ્ન રાજ-મહેલ, પારીસનું એક વખત વિખ્યાત મહા-વિદ્યાલય, “ધી સોરબોને,” જ્યાં રીશેટ્યુની કબર છે, અને ઇન્વેન્શિસ, જેના મુંદર દેવ-

માર્સલ મોમેટાન

લમાં, નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ, અક્ષયપ્રીતિ, તેની છેલ્લી નિદ્રામાં મુતો છે-આ મુંદર સ્થળોમાં ફરતાં, પારીસની ઉપર તરત સૌંદર્યશોભાથી ન અંગતો પણ કંપો પારીસની વ્યગ્ન્ય મોદિની કણ્ણ કંપો વિના રહેશે? પરંતુ આ સર્વમાં પારીસની બે જગાઓ જોનારના હૃદયમાં અપ્રતિમ ઐતિહાસિક સ્મૃતિઓ જંમત કરે છે.

એક નોતરદામનું મહાન દેવાલય, જેમાં ક્રોન્સનાં પ્રતાપી રાજ્યકુલો રાજ્યાભિષેક પામતાં અને જે ક્રોન્સના એક વખતના સાર્વજનિક સામ્રાજ્યની છેલ્લી હલપદાવક યોદ્ધા છે; અને ખીજી પ્લેસ ડી લા બાસીલ, જેમાં, એ રાજ્યકુલો અને તેમની જાતોજાતીની સ્મૃતિ-સ્થાન, બાસીલનું ભયંકર કાસ્ટ-ગ્રાઉન્ડ અને જ્યાં આજગથી

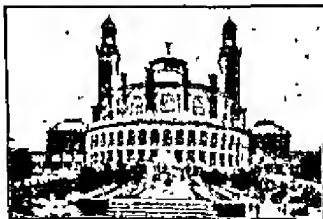
પૌલ ક્યુરે

અર્વાચીન કાન્સનો, અને આધુનિક દુનીઆનો પ્રથમ ઉર્જીત થયેલ નોતરદામ તમને શીઘ્ર ઓપરેશન, પાયમે ચાલુ, બાયોલોજીના દિવસની કલમ, એષિ જેની, નેન ઓફ આર્ક, ચોક્કસો કુલ અને નેપોલીઅન બેનાપાર્ટ- તેમની વાદ કરાવે છે: બ્યારે "એસ ડી લા ખાર્ટીય"નો મહાન એક, તમારા મનમાં રહેલ, સા ફાયે અને રામેરપીઅર, "મી શીલ્ડ એ ફીડમ" અને "કેકેરેશન ઓફ રાઈટ્સ ઓફ મેન એન્ડ સીગીઅન", "કમીગી ઓફ પબ્લિક સેક્ટરી" છોન્ડ અને કામ્યુનની રમ- નિએ તાલ કરે છે. અરેખર, આખા કાન્સમા આ બે જેની કાલ બીજી વિચારણાક જવાબો દુનવી.

આ પ્રગ્નએ બ્નેકાનેક રાન્ધ અધારજો માદમાં, બંદમાં,

ઉચાધ્યા. આખા યુરોપની ૩૬માં ૩૬ બાદશાહી કાન્સમાં હતી. તે અરચિ- કર ચાલ પડી ત્યારે તેજે તેની સાથે પ્રગ્ન- સત્ર બેસાડ્યું. આ બે પોતાની વચ્ચે સારેા વ્યવહાર રાખી ન શકયાં, ત્યારે રાન્ધસત્રાનો વધ કરી નાખ્યો અને અનિયતિત લોક- સત્રા રચાપી, તેમાથી એકદમ્યુ રાજતંત્ર ઉચું થયું તો તેને તેજે સદર્જ રીકાપ્યું. તે ગયું અને કાન્સની પ્રગ્નએ પ્રગ્નેસત્રાક રાન્ધ સ્થાપ્યું. તે થોડા વચન મારે. વળી પાછો રાજને માદી ઉપર કીધા-અને ઉગાડ્યો ને લોકશાસનનું પુન રચાપન ક્યું છેલ્લા નેતુ ર્થમાં હરુદ જળધારજો કાન્સે કીધાં, અને છાડ્યા, એ કાન્સની બજબ રાજનીતિસત્રાને નેનમુનો નથી?

આ ઉપરથી પણ પ્રગ્ન અત્યંત અસ્થિર, અને સવેગી મજબ છે. તેમાં જેઠલાં પરિ- વર્નોના થયાં છે એટલાં દુનીઆમાં કાલ પણ બીજી પ્રગ્નમા થયા નથી. જતાં આ પરિ- વર્નોનામા, મનાય છે તેમ, સાચી રીતે, વિચાર ચક્તિનો અગ્રાવ, સુજનમદનાના જાનનું હાજરપાણું કે એક પ્રકારની અર્ધદમ્ય સ્વભાવ અચપતા નથી. તે સર્વ એક સમર્થ અને

ફ્રાન્સનો મન્નમહેક

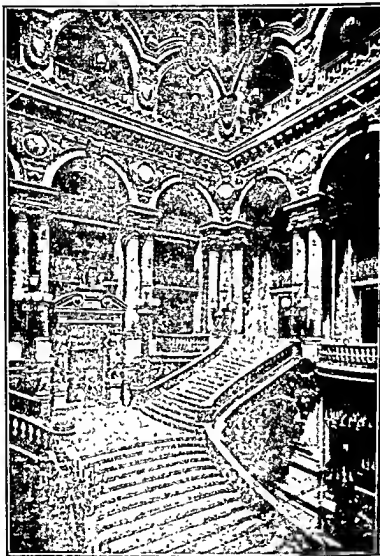

તેજસ્વી નિસર્ગશક્તિની ઉત્ક્રમણ-અવસ્થાનાં
સ્વાભવિક સહવર્તી અંગો છે, આ સમગ્રનય
છે ત્યારે ક્રાન્સના ઇતિહાસની ધણી અનિય-
મિત ક્રમહીણતા, અને ક્રાન્સના વતનીઓની
ઘણી વિચિત્ર લાગતી ચારિત્રવિગેધિતાઓ,

સરલ અને
સ્પષ્ટ ચાલ
છે. આ
પ્રજા, થોડા
અટકાવ
સાથે, વધારે
માં વધારે
જેથી મુખ્ય
અને મુધારો
સંધાય, એ
કાંઈ કાર્ય-
ક્રમની નીતિ
સ્વીકારતી
નથી. તેનામાં
શાણ્ણુપણ
થી. તે ઉછાં-
છળી, આવે-
ગવાન છે.
અન્યાય, અ-
સત્ય અન્યા-
જળી, સમા-
જ, સૃષ્ટિ કે
સમય રચના,
તે ગળણ્યા
પણી સહન
કરી શકતી

નથી. તે તેની સાથે પ્રાણુદાર વિગ્રહ માંડે છે,
અને તેને હમણાં જ પોતે સ્થાપી છે તે બુદ્ધી જઈ,
એક પક્ષમાં દૂર કરી નવા સિદ્ધાંતો પર નવે-
સર રચના રચવા મંડી જાય છે. આમાં,
સામાજિક આત્મામાં દરેકપણુનો અલાવ,

સર્વ રચનાઓનું ચંચલપણું અને સંગીન
પ્રગતિની આશાની નિષ્ફલતા, નિરીક્ષકને પ્રાપ્ત
યશે ખરી; પરંતુ તેના ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમે
એ પણુ દીર્ઘ અભ્યાસને અતે લાગ્યા વિના
નહી રહે કે આ આવેગ, પ્રભાવ-અતિશયનું

‘વ. એપેસ’ ની બપકાદાર સીક

ઉત્કટ મનોમંથન, ડુનીઆની પ્રગતિને
નવી દિશા આપનાર વિચારોનાં જણ-
નારાં છે. તેની દેખીતી વિગ્રમતા તમે,
એક વિગ્રહણુ તીવ્ર અને તેજસ્વી નિસર્ગ-
શક્તિ ગ્રણકે છે, જે એક પ્રયત્નની અંદર,

પરિણામ છે;
આ ચંચ-
લતા, તે
નિસર્ગશ-
ક્તિની ઉત્ક-
ટતાનું ફલ
છે; અને આ
સંગીન,
સ્થાયી, ઉ-
ત્ક્રાંતિના અ-
લાવનો દે-
ખાવ, તો
અનિયમિત-
પરંતુ તેથી
ઓછી સા-
ચી નહીં-
એવી ગતિ
એ થતી.
પ્રગતિની
બીજા બાણુ
છે.

ક્રાન્સ મ-
હાન પરિ-
વર્તનોની
ભૂમિ છે;
પરંતુ તેનાં

આખી જગતની રચના, ઉપવિધાન કરી મેહોનની, રસો અને રાબેરૂપીઅરની, વોટ્ટર તાંબવાની સફિય ધરાવે છે. અને ફોનેશનની, રીશોલ્યુ અને મેઝરીનની,

બીજી પ્રાણઓ
સમૃદ્ધ અને સંસ્કૃત છે;
પરંતુ કાન્સ સંસ્કૃતિ
એને જન્મ આપે
છે; જગતને નવા
પાટો ધડે છે.

પારીસના રસ્તા
એમાં ફરતાં ઠીક ને
કાન્સના વિલાસીપણા
ઉપર, મેજીલાપણા
ઉપર, તિરસ્કારનું કાન્સ
છેડતા પ્રવૃત્ત યાઓ,
તો યાદ કરવું કે
કાન્સ, દિસિપ ઓગ-
સ્ટસ અને બીજા
હેબીની ચૌદમા હુર્ફ
અને નેપોલીઅન

રાબેરૂપીઅર

પટેલાની, રાણી જોનેરીન અને શ્રીન્સેસ અને જ્યોતમા સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને
યુગીનની તુરીન, કોન્ડી, માર્શલ ને અને સહાયતાનો ધ્યજ તેણે કર્યાવો.

જેન ઓફ ઓસ્ટ્રીયા
અને ફ્રેંચીન ડી મેદિ
ચીની, બ્રુમિ છે-કે
રેસીન, કોર્નાલ, મોની
એર, તેમા જન્મ્યા
હતા, ચાર્લિન અને
વોલ્યુ તેમાં વિલસતા
હતા, બેરોક અને
જુગો તેના યથા વાસ્તે
મથતા હતા, રાશોલ
અને સરાદ જર્મ-
દાદ તેને દેદીપમાન
કરતાં હતા. અમેરીકાને
તેણે સ્વતંત્રતા અર્પી,
ફુનીઆના માણુષને
પોતાની માણુસાઈનું
તેણે બાન કરાવ્યું

બીરાદર, જ્યારે તું શનાહતા કે ધર્મી અરાધનો નથી, ત્યારે કોઈની ખાસ્તી માં રાખ,
કેમકે, પોખીઓ જેમ મેલા કપડાનેજ પથ્થર પર પડકે છે તે યોજખાને પથ્થર પર અજાણી
ઢીકતા નથી, તેમ ખુદા પણ નાપાકને સગ્ન કરે છે પાકને નહીં.

—શેખ સઅદી.

રાજધિરાજ

‘ગુજરાતનો નાથ’નું અનુસંધાન

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

નોંધ.

જેણે મારી “પાટણની પ્રભુતા” કે “ગુજરાતનો નાથ” વાંચી હશે તેને આ વાર્તાનાં કેટલાંક ખાત્રોની ઓલખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે તોચ આપેલી ઓલખાણ બસ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી	...	અણહીલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ.
મીનજદેવી	...	રાજ્યમાતા.
મુંજાલ	...	મહા અમાલ.
ઉદા	...	મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીશ.
દાદક	...	મંત્રી; † કર્ણાવતીનો સત્તાધીશ.
શોભ	...	મંત્રી.
ત્રિભુવનપાલ	...	રાજાનો ભત્રીજો ને કુંભારનો દંડનાયક ‡.
કાશ્મીરદેવી	...	ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનજદેવીની ભત્રીજી.
કાક	...	ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.
મંજરી	...	તેની પત્ની.
સજ્જન	...	સોરઠનો દંડનાયક.
પરશુરામ	...	તેનો પુત્ર.
રાખેંગાર	...	જુનાગઢનો રાજા.
રાણકદેવી	...	તેની રાણી.

આગત્રાં પ્રકરણોનો સાર

સંવત ૧૧૧૬ ના ચૈત્રી એક સવારે એક જૈન સાધુ ને ઉઠાનો દીકરો આશ્રમમાં ભૂગુચ્છમાં દાખલ થાય છે. સાધુ દેવશદ્રસુરિના અપાસરમાં નથ છે, આશ્રમમાં દુર્ગપાલ કાકને મળવા જતાં જતાં આ એક યુવતીના દોહર્થથી મુગ્ધ અને છે તે કાકને મળીને જ્યસિ હરેવનો સદેશો તેને આપીને પાછો વળે છે. સદેશમાં કાકને આજ્ઞા છે કે તેણે ભૂગુચ્છમાં આશ્રમમાં રોપી જુનામળના પેશમાં જોડાવું. રણી દીલાહેથીએ પણ કાકને તેડાવે છે. દરમ્યાન જુનામળથી મશ્વિલદ્ર સાધુકહેવીતુ તેડું થાને છે બધું સંમળીને કાક દેવશદ્રસુરિના અપાસર તરફ નથ છે આશ્રમમાં તેનો ભાષિ સાળો રેવાપાલ હોયો આવકાર દે છે. ભાનિવાસી કાકે ભૂગુચ્છ જાયું. જળસરમાં થાટ સેનાપતિ કુવરોન જોડે સંધિ કરી, થાટને ગુજરાત તીરે આવડ્યું, અને જાહની રાજદરમી મણતી, પદ્મનાભ મદારજની પુત્રી મુણ્ણલકવરી પાસે પાઠભૂના રાખતું માયુ કપુર કરાણું—આ જુડુ લાઠના રવાતરૂપ—પૂજક રેવાપાલને કારી યા સમાન હતું મુણ્ણલકવરી મંચીને રાણી દીલાહેથી ચપાડી વાતને આર વર્ષ વહી ગયા.

પ્રકરણ ૧૦ મું

પરિચિત છતાં અજાણ્યું મુખ

ભૂગુચ્છની દુર્ગપાલ કપાટાખધ દેવશદ્રસુરિને અપાસરે જઈ પહોંચ્યો. આજે કંઈકાં યૌવે યથા દેવશદ્રસુરિએ ભૂગુચ્છમાં પોતાના આતુર્માંસ ગાળ્યા હતા, અને નખળી તખીઅતને લીધે ખાકીની મોસમમાં પણ તે ઘણે દૂર વિહાર કરતા નહોતો. એટલે જરૂર પડે અહીંયા આવી પહોંચતા.

એ સુરિની ખાનિ દશે દિશામાં પ્રસરી હતી. સવત ૧૧૧૮ માં એમણે કથારાનક પ લખ્યો ત્યારથી તો એમની નિદ્રાનો કોઈ એવો વાજનો હતો કે ચારે દિશાના જૈન સાધુ ને પડિતો આકર્ષકને ભરમ આપતા અને એમના વચનાશ્રુતો રવાદ આપવાની હોંસ રાખતા.

દેવશદ્રની નિદ્રા જેવી અપ્રતિમ હતી, તેજ તેનું હૃદય વિચાર હતું જુદું દયાના તે ભક્ત હતા; જનસમાજનો ઉદાર એજ એની પ્રતિનું લક્ષ હતું. જૈન કે જૈનેતર મનના કષ્ટમાં, કે રાજપુરોહિની રસાકસીમાં તેને રસ નહોતો. તેના અપાસરમાં સાધુ ને

જાલણુ જનેને આગત મળતા, તેની શીખ સસારી ને વિરાગી જનેને કામ લાગતી. અને છતાં, તે રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં, ખીન્દ સાધુ-ઓની માફક, માયું મારતા નહોતો.

હાલ સુરિનું શરીર અસ્વસ્થ હોવાથી તે ભૂગુચ્છમાં હતા, અને ત્રિભુનપાલના ઔદાર્યથી બધાપણા તેમના અપાસરમાં લેખાની અવગળ વિશેષ દેખાતી હતી.

કેક લા ગયો, અને જે ઓશરીમાં દેવશદ્ર પેતે હતા ત્યાં ગયો દુર્ગપાલ, અને જાલણુ હતો છતાં એ ઘણું વખત અહીંયા આવવાનું ચુકતો નહોતો, એટલે લોકોને કાંઈ અજબખી લાગી નહોતી.

એક ઓશરીમાં દેવશદ્રસુરિ અસ્વસ્થ શરીરને હાથપર ટેકવી બેઠા હતા, અને એક બે મામના શાવક પણ હતા થોડક દૂર એક લહીઓ સુરિના તરતનાજ લખાવજા પાર્શ્વનાથ ચરિત્રની નકલ કરી રહ્યો હતો.

તેનું મુખ સુકકુ અને સાધારણ જોનારને નિરોજ લાગે એવું હતું. તેની આખોશા મુદ્દતા હતી; અને વાદવિવાદમાં પણ તેની

નજર કરી ચાલી નહીં. તે હસતા પણ થોડું ને મીઠું; અને બુદ્ધિમલાવ કે વિજયનો ગર્વ તેમાં દેખાતો નહીં. તેનું શરીર નાનું ને નખળું હતું; અને ઘણી વખત બોલતાં તે થોભી જતા, ને મહામહેનતે શ્વાસ લેતા.

ત્યારે આ બધા બેઠા હતા તે ઓશરીનાં પગથીઆં કાક ચઢ્યો ત્યારે દેવભદ્રસૂરિ શીખવવાના લાંબા અબ્બાસી અબ્બાપકની માફક આંગળીઓ રાખી બોલતા હતા—

“અમારી” અને રાજ્યપદ એ બેનો પરસ્પર વિરોધ છે. રાજ્યાધિકારી ક્યાં તે હિંસક હોય કે હિંસામાંથી બચવાનું સાધન હોય. પછી અહિંસાના ઉપાસકને અધિકારીના ઉપયોગ કેમ હોય?” સૂરિએ સામે બેઠેલા સાધુને પુછ્યું, અને કાકને જોઈ તેના તરફ વળ્યા. “આ અમારા દુર્ગપાત્ર! જો આપણે અહિંસાજ મવતોવીએ તો એ કાનાથી આપણું રક્ષણ કરે?” પછી દસીને સૂરિએ વાત ફેરવી. “લટરાજ! આ સૂરિજીને ઓળખો છો?”

કાકે સાધુ જોડે દેવભદ્ર તરફ નજર કરી. તેને તેનું મુખ પરિચિત લાગ્યું. તેણે ધ્યાનથી જોયું પણ આ સાધુ ઓળખાયો નહીં.

એ સાધુનું સ્વરૂપ દેવભદ્રના સ્વરૂપથી ઉલટું જ હતું. તે જુવાન ને તેજસ્વી હતો; તેની આંખોમાં ચમત્કાર હતો; તેના હાસ્યમાં વૈવિધ્ય હતું. તેનું શરીર સૂકું હતું, છતાં નિર્વાય નહેતું દેખાતું.

આ જુવાન સાધુને ક્યાં ને કેવા પ્રસંગોમાં જોયો હતો તેનું સ્મરણ કાકને થયું નહીં. તે મગજના પડમાં એ પ્રસંગો યાદ લાવવાની મહેનત કરતો ગયો; અને બધાને નમસ્કાર કરી બેઠો.

“આ મહારાજ કોણ?” કાકે પુછ્યું.

“એ મહારાજ નથી સૂરિ છે” દેવભદ્ર જરાક હસી જવાળ-દીધો.

“આ હેમચંદ્રસૂરિજી વિહાર કરતા આજે જ અહીંઆં આવ્યા છે” દેવભદ્રસૂરિએ કહ્યું “જેટલા વર્ષે” નાના છે, તેટલાજ એ જાન ને તપમાં વૃદ્ધ છે.”

“મારાં પણ અહોભાગ્ય કે એક મહા-ત્માનાંદર્શને આવ્યો ને એ મળ્યા. મહારાજ! હું વચળી જવાનો છું.”

“કેમ?”

“જયસિંહદેવ મહારાજની આજ્ઞા થઈ છે.” કાકે હેમચંદ્ર તરફ જોઈને કહ્યું. તે સાધુનું મુખ નિશ્ચલ હતું.

“કેમ એકદમ?” દેવભદ્રસૂરિએ પુછ્યું.

“કે સમજાતું નથી, ઉદા મહેતાનો આંગક આજા લઈને આવ્યો છે.”

“એમ? ક્યારે?”

“આજે સવારે.”

“કે સખલ કારણ હોવું જોઈએ.”

“એમ લાગે છે કે મહારાજ જુનાગઢ લેવા આવુર થઈ રહ્યા છે.”

“અરે” દેવભદ્રસૂરિએ કહ્યું “રાજાઓ મોટામાં મોટા હિંસકો છે. હું સૂરિજીને એમ કહેતો હતો કે રાજાઓને સમજાવે અહિંસા મવતવાની નથી. એમનું અસ્તિત્વ, એમનો આડંબર—એ બધાં હિંસા પર રચ્યાં છે.”

“અને આ લાખના જેવા એમાં માફ કરી રહ્યા છે” દસીને હેમચંદ્રે કહ્યું.

કાકે સાવધાન હતો. તેણે ધીમેથી ટાવ બેસ્યો. “ઉદા મહેતા જેવા આવકર્ષણાળી હિંસા છોડતા નથી, તો મારા જેવો સૈન્યું કરી શકે.”

પણ પેલા સણુની મુખમુદ્રા નિર્દોષ ને નીખાલસ જ હતી. તેણે ઉમેર્યું “અધાજ રાજપુરોહિ ઉધે માર્ગે ચલ્યા છે. એ બધા સીધે માર્ગે ગાણુ જાણે કપારે ચલશે ?”

“આપણે ખરી તપશ્ચર્યા કરીશું ત્યારે” દેવભદ્રસૂરિએ કહ્યું.

“મહારાજા !” કહિ કહ્યું “હું” આજ-કાલમાં જઇય. કાજ કહેવું, કહાવવું છે ?”

“હા. મીનગજાને મારા ધર્મલાભ કહેજે. તું પાછો કપારે આવશે ?”

“જેમ બને તેમ જલરીયી. સોમ ત્રય અચવાનનું મંદિર તૈયાર થવા આવ્યું છે. મારું બનશે તો જયસિદ્ધદેવ મહારાજા જીના-મદભેશે કે કલસ ચત્રાવવા તેમને તરત અહીંઆ બોલાવી લાવીશ.”

“તો તો થણુ સાચું”

“મહારાજાએ કહ્યું ભુગકમ્ભ પાવન કહું નથી” હેમચંદ્રે કહ્યું.

“ના.” કહિ જવાબ આપ્યો “તેથી જ મને હોસ છે કે આ વખતે એમને અહીંઆ બોલાવી લાવું. તમે ત્યાં મુખી અહીંઆ રહેશોને”

“તમને પાછા આવતાં કેટલી વાર લાગે છે તે ઉપર આધાર.”

કાક હસ્યો તેણે જોયું કે આ માણસ ક્યાં તો તદન નિર્દોષ છે કે ક્યાં તો ખરો ખેલાડી છે.

એનો ને પાટણનો લંબધી શો છે તે જાણવા તે ઉત્સુક મઠ રહ્યો હતો; અને આખર નેડે વાતચીત કરતા એને જે સમરિષમ મઠ આવ્યા હતા તે તેના મનમાં પાછા ઉભા થયા.

“બહુવાર નહીં લાગે. દેવાપાવ આવને મળી મળે ?” કહિ અડધું દેવભદ્ર ને અડધું હેમચંદ્ર તરફ જોઇ પુછ્યું.

“ના” દેવભદ્રે કહ્યું “નગરશેઠ દમચાંચેર મળ્યા.”

“ચાલો ત્યારે હું” પણ જાડ. મારે એમને મળવું છે.” કહી કાક ઉઠ્યો.

“હું” પણ થોડીવાર જાડ આવું. ચાલો છે ?” કહી હેમચંદ્ર પણ ઉઠ્યો.

“મહારાજા રજા ?” કહિ પ્રણામ કરી પુછ્યું.

“એટા ! ધર્મલાભ” દેવભદ્રે કહ્યું.

દેવચંદ્રે પણ દેવભદ્રને પ્રણામ કરી કાક સાથે જવા માડ્યું.

મકરણુ ૧૧ સુ

જેમાં કાકને જીવું યોગજાણુ

તાણુ થાય છે

હેમચંદ્ર સાથે કાક યોશરી પરથી નીચે ઉતરી ત્યારે એને લાગ્યું કે તેઓ બંને એક ખીજા તરફ અવિશ્વાસની નજરે જોતા હતા. શિષ્ટાચારી સૈનિક માનથી વર્તતા હતા; ત્યાગી સાધુ નમ્રતાથી બોલતા હતા. બંનેના મોઢા પર એક રેખા નથી નહોતી; અને છતાં બંને જણ એક ખીજાનું માથું કાઢતા હતા.

કહિ થણી મથામણુ કરી. આ મુખ પરિચિત હતું, આ અવાજમાં પણ કે જાણીતો જણકાર હતો,—પણ આ સાધુને કયે ઠેકાણે જોયો તે યાદ આવ્યું નહીં.

સૂરિ પણ કાકની જોડે સાવચેતીથી વર્તતા હતા; અને છતાં નીખાવસપણું તેના મુખ પર એવું રચ્ય હતું કે કાકનો વહેમ લગભગ જતો રહેવા લાગ્યો.

“આપનો ને સૂરિજીનો શો મતભેદ હતો ?”

“મતભેદ કે નહીં. સૂરિજી ધારે છે કે રાજનિકારભારમાં અહિંસા પ્રસારે નહીં.”

“કેમ પ્રસારે ? રાજનિકારભાર એટલે હર્ષા, સપ્તા, જાવ ને હરામખોરી તો હેવજ. ત્યાં અહિંસા કેમ સંભવે ?”

“તમારી જાણ છે” જીવાન સૂરિએ પ્રતાપી અવાજે કહ્યું.

“કેમ?”

“એ પાપાચારો ન્યાયે રાજ્યકારભારમાં ધર્મનું રાજ્ય આવશે ભારે જ સમયે.”

“મને તો લાગે છે કે એવી સોજતમાં ધર્મરાજ્ય પોતે પથરાઈ નથી.”

“તો એ ધર્મરાજ્ય નહીં.”

“તમે પાટલુમાં એક ચંદ્રાવતીના જતી આવ્યા હતા તેની વાત સાંભળી છે?”

“દશ હજાર મહાત્માઓ દારે પછી એક ખરો વીતરાગી થાય.” સાધુએ કહ્યું.

‘વીતરાગ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ સાંભળી કાકના મગજમાં ટૂંક તાર ઝગડ્યો. એકદમ એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો—એક નાના છોકરાનું રૂખાણું મુખ નજર આગળ આવ્યું. તે મનમાં હસ્યો. આ સાધુને આખરે તેણે પારખ્યો.

“જેમણે. “કાકે મનમાં કહ્યું ને પછી પોતાની ખુબી અજમાવી; “સૂરિશ! આપણે ધણે વર્ષે મળ્યા. યાદ છે?”

હેમચંદ્ર એમકયો; તેના શાંત મુખ પર જરાક ક્ષોભ આવ્યો “આપણે.”

“હા” કહી કાકે હસ્યો “તમને ઉદા મહેતાએ દીક્ષા અપાવી હતી તે યાદ છે? તે વખતે તમે ચાંગા હતા—અને હું નિર્જીવ સૈનિક હતો. હું તમારા દાદાના કલાથી આગલી રાતના તમને ઉપાડી જવા આવ્યો હતો—યાદ છે?”

અન્યથાથી હેમચંદ્રે કપાળ પર હથ ફેરવ્યો. પંદર વર્ષ પહેલાંના પ્રસંગ—સ્મરણમાં આવ્યો હતો છતાં નજર આગળ ખડો થયો, અને માનથી તે કાક સામું જોઈ રહ્યો.

કાકે આ ફેરફાર જોઈ હસ્યો.

“સૂરિશ! તમે મને શું કહ્યું હતું તે યાદ છે? હું તો વીતરાગ થવાનો. તમરું લક્ષ્ય સિદ્ધ કર્યું?” કાકે જરાક ટોળમાં કહ્યું.

“લટરાજ! વીતરાગ થવાની વાતો કરવી સહેલ છે; પણ થવું એ કપરું છે.”

“ઉદા મહેતા કેમ છે?” કાકે તદન નિર્દોષ ને હેતાળી અવાજે પુછ્યું.

“હું એમને ઘણા વખતથી મળ્યો નથી.” હેમચંદ્રે પણ તેવાજ નિર્દોષ અવાજે જવાબ આપ્યો.

“આજે આમ્રલટ સવારે આવ્યો છે. તમે તો મળ્યા હશે” હસીને કાકે કહ્યું.

“એ અહીંયાં મળવા નથી આવ્યો. મળે તો કહેલે કે મને આંધી મળી જાય.”

“હા. હવે તો એ ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ થશે.”

“એમ? એતો ખીચારો મોજાનો છે.”

“તોપણ ઉદા મહેતાનો છોકરો છે. મોરનાં ઈંડાં કે ચીતરવાં પડશે?”

“એટલું સારું છે કે ભૃગુકચ્છ શાંત છે નહીં તો ખીચારાને ભારે પડત.”

કાકે જોયું કે આ વાતચીતમાં મુદો હતો એટલે તેણે કહ્યું—“સૂરિશ! ભારી નીતિએ ચાલશે તો તો બધું ઠીક છે—”

“નહીં તો?”

“નહીં તો હજી લાટ હાથમાં રાખવું ભારે પડશે. તમે જરા સલાહ આપજો. તમારે તો સારું ઝાળખાણું હશે.” કાકે કહ્યું અને વાત ફેરવી “હું હવે જઈશ. રમ.”

“ધર્મલાલ, જનભગવાન તમને વિજય અપાવે” વૃદ્ધ સાધુના ગાંભીર્યથી હેમચંદ્રે કહ્યું. કાકે મનમાં હસ્યો.

હેમચંદ્રે ખીજ તરફ ગયા, અને કાકે જઈ પોતાના ઘોડાપર બેઠો.

થોડેક આગળ જઈ કાકે પોતાના ભટને તેનો ઘોડા પોતાના ઘોડા સાથે ચલાવવાનું સૂચવ્યું.

“સોમેશ્વરભટા!”

“હા.”

“તેં એકા જીવાન સાધુને જોયા?”

“હા હા.”

“એ મહા વિદ્વાન ને સમર્થ છે. ઉદા મહેતાના ધરમ મિત છે. ઘોડા વખત એ આઠીઆં વિહાર કરવા માગે છે. રાજ એમની સેવામાં હાજર રહેજો—ખાનથી” કાફે ધામેથી ઉમેયું. સોમજી અતુર હતો. ને કાફા શઙ્ક આનુષંગી તોને પુરી સમજ હતી. તેણે એક પાત્રી નજર નાખી હેમચંદ્રને જોયો, અને તેનું કુખ અતરમાં મઢી મુક્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મું

નેરો બોખડા

આમજીના કપડાને કંઈ ચેન નહોતું. તેનું મન ચંગલ થયું હતું—પેલી સુંદરી શોધવા તથાથી ગયું હતું. જુકડાઓ અધિકાર, તેજાણ રોકતી હોયતી, પોતાનો વિદાર—એ બધાં એકદમ અકારાં થઈ પડ્યા.

આંખ સપમ તો શીખોજ નહોતો, રામદરબારમાં શીખાતી રીતઘાત પણ પુકડતી શીખો નહોતો. તેણે પોતાના માથાને મેલાવ્યો.

“હમીરજી”

“બાપુ!”

“તું પહેલાં જુકડાઓ આવી મથે છે ને?”

“હા.”

“એક અમલતું કામ છે” ચારે તરફ જોઈ આંખોએ પુછ્યું.

“શું?”

“સાંજા બુદ્ધરતનો જુનો વારા છે.”

“હા. બધાં કુર્મપાલ મદગાજ પહેલાં રહેતા હતા.”

“હા. તેજ. તા મેં એક બી દીડી.”

“હા.” હમીર જરા મુંઝમાં હસીને કહ્યું.

“તેનું નામ, ને કામ મને જોઈએ.”

“પણ ત્યાં તો ત્રણેયો જીવે હજે.”

“આ તો તરત જોઈએ.”

“કેવી રીતે?”

“જુવાન છે, રુપાળી છે”—આમજી અટકી પડ્યો.

“બાપુ! બધી જુવાન જીવે રુપાળી હાલે, ને બધી રુપાળી જીવે જુવાન દેખાય. એ કેમ જડે?”

“કુરખાં આતો આસરા જેવી છે. ઉચી, ને આસ જેવી અદ્યુત છે. લાં મહાદેવનું મંદિર છે. લાં કાક રહે છે.”

“બાપુ! કાક મરીખનું માનશો?” હમીર કહ્યું.

“શું?” અધીરાઈથી આમજી પુછ્યું.

“આપણે હમણાં તો આવ્યા. તેમાં મહેતાજીએ જરૂરને કામ મોકલાવ્યા છે અને આ પચાત કરવા જઈશું તો કસાઈ મરીશું.”

આમજી મીઠાજીમાં હમીર તરફ જોયું. “તને સવાહ આપવાનો ક્યારથી શીખ થયો છે?”

હમીર મુગો રહ્યો. તેણે નીચા નખી હાથ જોડ્યા. “જી આઝા.”

“મને કાજના તેનું નામ કામ, તેના વરતું નામ, બાપતું નામ બધું જોઈએ.”

“મને તો જોઈએ પણ કરતો આણું?” જરાક કટાક્ષથી હમીર કહ્યું.

“એ તો મને ખાતી છે” હમીને આમજી કહ્યું. “તે પણ કાઢ જાણે નહીં.”

“જાણશે તોય શું લાગીયાઓ શું કરવાના છે?”

“તે તો શું કરવાના છે?” મર્ચથી આમજી કહ્યું. “તેજાવાસેદ જાણે તો જોડું સાજે, ઠીક. તને યાદ રહી?”

“તમે એવી નીચાની આપો છે કે જેથી જડે જ નહીં.”

“મોઝાં એવી તો બી ખીજ મેં જોઈ નથી.” આમજી કહ્યું.

“તમે દરેક વખતે એમજ કહે છે.”

“આ વખત તો તું પણ કહેશે. શું રમ છે? જાણે મોઝાની કળી” બોમજી બોલતાં આંખડા મોઝાં પાણી આવ્યું.

“કયા વર્ણની છે?”

“લાઠણા! એ વાડામાં તે તને વાણીયણ મળવાની હતી? જા. હવે વાર નહીં લગાડતો.”

“કામ થયું કે આ આવ્યો” હમીરે કહ્યું ને તે તરવાર બાંધી બહાર નીકળ્યો.

હમીર એના શેઠની ખાશીઅતો જાણતો હતો. આવા અનેક પ્રસંગોમાં તેણે આંખડને મદદ કરી હતી, અને અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી કાઢ્યો હતો. તે જાણતો હતો કે અસારે શેઠ જાવશે ચઢ્યા હતા, અને ના પાડે કાંઈ વળે એવું નહોતું. તે ત્રિચાર કરતો બહાર પડ્યો. નામ ઠામ જાણ્યું એમાં કે મુશ્કેલીનું કામ નહોતું. અને તેપણ ઘણી સાવચેતીથી કરવામાં આવે તો કે થવાનું નથી એમ તેને લાગ્યું.

હમીર હેંશીઆર હતો અને વિષ્ણુ પણ હતો. દુનીઆનું માલીક પાટણ; પાટણનો માલીક જયસિંહદેવ; અને લગભગ જયસિંહદેવનો માલીક ઉદા મહેતા.—આ તેના સિદ્ધાંતો હતા. અને પોતે ઉદા મહેતાનો માનીતો સુભટ ને તેના લાડકવાયા પુત્રનો વિશ્વાસુ મિત્ર હોવાથી તે આખી દુનીઆને હીસાબ વગરની ગણતો. તેણે પહેલાં લાટ સાથેનાં કેટલાંક યુધ્ધોમાં લાગ લીધો હતો; અને લાટ છતાંય પછી પણ એએક વર્ષ પટ્ટણી સૈન્યમાં રહી ગયો હતો. આ કારણથી લાટ તરફ તે ઘણાજ તિરસ્કારથી જોતો.

એકદમ સાંખા બૃહસ્પતિના વાડામાં જવું તેને ઠીક લાગ્યું નહીં, એટલે તેણે પોતાના એક જુના મિત્રને શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તેના મિત્ર નેરા બોબડાને પટ્ટણી સૈન્યમાં કોઈ ન ઓળખે એમ નહોતું. તે તડાપી હતો, અને લઢવા કરતાં, લડાઈ પુરી થયે તેને વીશે યાંગાં પુંકવાં તેમાં તે બહાદુરી સમજતો. આરામ ને આનંદ વિના તેને બીજું કે ગમતું નહીં, જમણું ને હાસ્યવિનોદ વિના તે જીવી

શકતો નહીં. જ્યાં રહેતો ત્યાં આખા ગામનાં માણસો અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ જોડે ઓળખાણ કરવાનું ચુકતો નહીં. અને જે જે ઠેકાણે પટ્ટણી સૈન્ય પડાવ નાંખે ત્યાં એક બે સ્ત્રી પરણી, ઘર કરવા ચુકતો નહીં.

હમીરને લાગ્યું કે આ મહારથીની મદદ વિના કે વળવાનું નથી. એટલે તેણે યાણે જઈ નેરા બોબડાનો પતો પુછ્યો. ત્રિજીવન-પાલ સોલંકીનું રહેઠાણ મળવું મુશ્કેલ પડે, પણ નેરા બોબડાનું ઝુંપડું કોઈ સણ બતાવે એમ હતું. ધાંચીવાડાને નાંકે એક નરી પરણેતરના પનોતા મકાનમાં એમનો મુકામ હતો એ જાણી હમીર તે તરફ વળ્યો.

નેરાનું ઘર નાનું ને. ગરીબ હતું. એક તરફ ઘાણી ફરતી; બીજી તરફ એક ધાંચેલું ગંદી, પીળી રેવડીઓ વેચતી. ગરીબ ગતમાં દરેક જાતની કાવાતી ચીજો નજરે ચડતી.

હમીરે જઈ બારણાંની સાંકળ ખખડાવી, પણ કે જવાબ મળ્યો નહીં; છુમો મારી પણ કોઈએ બારણાં ઉઘાડ્યાં નહીં. આખરે તેણે પાસેની દુકાન પર બેઠેલી ધાંચેણને પુછ્યું.

“નેરાજા અહીંયાં રહે છે?”

“હા!”

“ત્યારે જવાબ કમ નથી દેના?”

“સવારના બેરીને કાઢી મુકી અંદર ભરાયા બે.”

“હવે શું થશે?”

“પાછળ વાડાનું બારણું ઉઘાડું હશે.”

“કયાથી જવાશે?”

“આ બાજુપરથી.”

હમીર ઝપાટાજંઘ પાછળ ગયો પડોશ-જુના કચ્છા પ્રમાણે પાછલું બારણું ઉઘાડું હતું. તે ધકેલી હમીર વાડામાં ગયો અને ત્યાંથી અંદર પેડો.

તેના પગરવ સાંભળી પાસેના ખંડમાંથી અદાજ આવ્યો.

“પા...પા...પા...છી...” મોઢાંમાં કેં
ભરી કાઈ બોલતું હોય એમ લાગ્યું. હમીરે
અવાજ પારખ્યો.

“અરે ઓ બોલડા! ક્યાં છે?” હમીરે
પુછ્યું ને અંદર ગયો.

“કો...કો...” મહામહેતતે મળે કે
ઉતારતા બોલડાનો અવાજ જાણ્યો.

“શું એકયો બેડો કરે છે? ભુખે મારી
મારી મારો તો મારો બેસી ગયો” હમીરે
અંદર જઈ કહ્યું.

અંદરનું દરમ બદલવાને ચકિત કરે
એવું હતું.

નેરાને માણસ ઘડ્યો નહોતો, દાસી બના-
વતાં કુચથી તે માણસને ધારે બની ગયો
હતો તે જિંદગી હતો, અને ન કદી સકાય એવો
જડો હતો તેનું તો તીલું ને તીલું હતું.
તેના ડોળા સેપડ જેવા મોટા હતા, તેની
કુંક મોટી ગાગરને પણ ચરમવે એવો અપૂર
મોલાકાર ધારતી હતી. તેના હાથ ને પગ
જડા ને ગોળ હતા. તેને કોઈ કાઈ અકદમ
કારીગરે અસહ્ય માપના ધોડા પ્રયત્ન મજા
મનિતું સ્મરણ થતું હતું.

આ ચીર પુરુષ ઉડડા મોઢા હતા—મહા-
મહેતતે. અને આગળ પડેલી યાળીમાંથી લાડુ
લઈ મોંમાં મુકતા હતા. આ પ્રયોગ એટલી
ઝડપથી, ને સફળતાથી થતો હતો, કે એક ક્યારે
મોઢા પડે, અને મળે ક્યારે ઉતરે એ નક્કી
કરતું અચકલ મઠ પડે એમ હતું અને જાણે
ધમધી ચાલતી હોય એમ આ ઉતાવળે ચીર
હોતો હતો.

તેણે ડોળા હાડી હમીરની સામું બેસ્યું,
ને તેને જોણખ્યો. તરફ તેની ઉતાવળ જારી
રહી. તેના ચિત્ત પર મુખ પર દાસ્ય પ્રસર્યું.
તેણે કાલ્પી જમણના જેવા, નીરાંતો નિઃશ્વાસ
તાંખ્યો.

“કો...કો...શું હમી...મી...ર!”

“અરે હા.”

“હા-હા-હા” નેરાએ કહ્યું. “હો-હો-
સા-સારું થયું કે તું આગળ આજ્યો. મેં તો
જાણ્યું મારી પેલી આવી. હું તો આ કડકી
લઈ મારના ઉડાવતો હતો.”

“અરે બેસ બેસ! એમ કહેને કે બેરી
અવતા પહેલાં લાડુ ઉડાવનાં વિચાર કરને
હોત.”

“હો-હો-હો” નેરાના દાસ્યથી ધર
ગાજી ઉડ્યું. “શું કરું?” એ દિવસ અને
ભુખે માર્યો, ને આજે સવારે મીઠાજ કરી
પીચર મઠ. એટલે આપણે આ થયું. હમીર
તું ક્યારનો આજ્યો? લે આ એક લડુ તો
ખા. ખા” કહી નેરાએ વેષેલા અગીઆર
લાડુમાંથી એક લાડુ હમીરને ધર્યો.

‘મારે નથી ખાવું. તું ભુખ્યો છે, ખા’
હમીરે ઉડારતા બનાવી એટલે વગર આમલે
નેરાએ લાડુ પોતના મોઢામાં મુક્યો. “હું
આજે સવારનાજ આજ્યો. એક તારુ કામ છે
રોસ્તા.”

“ખા. ખા. ખા. હ લેમ દે” નેરા
બોલડાનો નહીં, પણ માત્ર ભોતડાતે; અને
તે પણ માત્ર પહેલાજ ચમોમાં; એક વખત
તેની જીમ ઉપડી એટલે પડી તો તેને
અડકાવતી બરે પડતી.

“કે નહીં ખાઈ લે.”

નેરાએ જવાબ લાડુ હાથમાંથી, મારો
માર, મોઢાં કે ગળામાં અડકાવ્યા વિના,
પેટમાં મોકલવા માંડ્ય; અને અગીઆરે
અગીઆર પુરા કરી, દાર પોઈ, હમીર પાસે
એવા “કે-કે-કેમ દોસ્તા!” કહી નેરાએ
હમીરની જાગર હથ ઠોકરે. દોસ્તાનો આ
પુરાવો એટલી સખત રીતે નેરાએ આપ્યો કે
હમીરને કળ મડી. પણ ચરમ હતી એટલે
એ કેં બોલ્યો નહીં.

“જો, મારે એક બી રોપી કાઢવી છે.”

“પ-પ-પરણી છે ? મારી બૈરીને એક બેન—”

“ના ના ! સાંભળ તો ખરો. એક બૈરીનો પતો બોધ્યો છે.”

નેરાએ માથું ધુણાવ્યું, ને કાને હાથ દીધા.

“તું-તું એ વાત નહીં કરતો.”

“કેમ ?”

“મેં-મેં તો પાણી મુક્યું છે.”

“પણ શાનું પાણી મુક્યું છે ?”

“પા-પા-પારકી બૈરીની વાત કરવાનું” નેરાએ કહ્યું.

“અરે ગાંડા ! આ તો તારે ક્યાં પારકી બૈરીની વાત કરવી છે ? તારે તો બતાવવી છે. જો, અમે બધા ભટ થયા ને તું રહી ગયો.”

“ત-ત-તમેજ બધાએ મને રાખ્યો. હું યુદ્ધમાં હોઈ તોપણ તમે બધા આડી ખાતા કે હું પાછળ રહી ગયો, ને નાસી ગયો.”

“હવે લાગ છે.”

“કે-કે-કેવી રીતે ?”

“એક સ્ત્રીની લાળ આપે તો આમ્રભટ તને તરત ભટ બનાવે.”

“આ-આમ્રભટ—”

“મુરખા ! ઉઠા મહેતાના દીકરા ને ભૂચકચના દુર્ગપાલ.”

“હે !” મોઢું પહોળું કરી નેરાએ પુછ્યું “કાકનું શું થયું ?”

“તે તો વંચળી જાય છે. કેમ તેનાથી ગંભીર છે ?”

“હું-હું-ગમરા-ઉં ?” છાતી કાઢી નેરાએ પુછ્યું. “હું કાઢ્યો ગંભીરો છું ?”

“નરે ; પણ હવે મને મદદ કરે છે કે નહીં ?”

“શું-શું કરું ? મારા જેવા યોદ્ધાને કાઢ ભટ નહીં બનાવે. હું કેટલી લડાઈઓ લડ્યો—કેટલા ધા સલામી ને છતાં હું ભટ નહીં.”

“મેં આમ્રભટ પાસે વચન લીધું છે. હું તને ઓળખાણ કરાવી આપીશ. માટે આમ્રકામ પાર ઉતાર.”

“હ-હ-હમણું.” ચપ્પી વર્ગાડી નેરાએ કહ્યું ને ઉભા થઈ તલવાર બાંધવા માંડી.

“એ છે કાણ ?”

“સાંખા બૃહસ્પતિના વાઘમાં રહે છે.”

“સાં-સાં-સાં-બા” કહી તેણે તરવાર હાડવા માંડી ; “ત્યાં તો દુર્ગપાલ રહે છે.”

“હા ! તેમાં શું થયું ? આપણે તો માત્ર નામજ નળવું છે.”

“પ-પણ એ જણાય કેમ ? કોની છોકરી છે ?”

“એતો શોધી કંઠવું છે”

“પ-પ-પણ કાક નળવશે તો ?”

“ક્યાંથી નળવશે ? ને આપણે પદણી યોદ્ધા છીએ. કેં એમ ડરવાના છીએ ?”

“અ-અરે ડ-ડરવાની તો વાતજ શી ?”

“અને તું તો ભદ્રા ભદ્રાને પાણી કરે એવો છે.”

“તે-તે તો હું ક્યાં ના કહું છું ?”

“તારે તૈયાર થા.” નેરાએ તરવાર બાંધવા માંડી “પણ કેમ લાળ કાઢ્યું ?”

“તે-તે કામ મારું. ત્યાં-ત્યાં અવિમુક્તે-શરનું દહેરું છે—”

“ત્યાંજ.” હસીને હમીરે કહ્યું.

“તે-તેની પાછળ કુવો છે ત્યાં-ત્યાં જઈને બેઠા કે તરત બધી લાળ.”

“શાખાશ રે દોરતા હણ તારી શુદ્ધિ તેવીને તેવીજ.”

“એ-એમ કહે કે વધારે ગ્રીણી થતી જાય છે.”

“ખરી વાત છે. માત્ર જાહું તો શરીરજ થાય છે.”

“હો-હો-હો—” કહી નેરાએ પાછડી ઘાલી અને બને સૈનિકા ત્યાંથી નીકળ્યા.

[અ: વાતની વધુ બાજ આપતા અંકમાં]

નીશાત-બાગ

લેખક

શ. હીરાલાલ મગનલાલ દેશાઈ બી. એ.

“મર ફીરદોશ બર રહે હમીન અસ્ત
હમીનસ્તો—હમીનસ્તો—હમીનસ્તો.”

(એ આ કુનીઆમા સ્વર્ગ દોષ તો તે આજ છે—આજ છે—આજ છે)

ફરી રાખરના હિપ્પાં મશકુર વમનો,
કારમીરના ગુલીસ્તાન જેવા રણીઆ-
મણા મુલકને લગાડી એ તો એમ કાંઈ
ખોટું નથી. મુરોપ ખંડને સ્વીટઝરલેંડ પ્રદેશ
અને એશીઆ ખંડને કારમીર પ્રદેશ, એ બંને
બાગે ખેડેલ, એટલે સ્વર્ગના બગીચા સમાન
મુંદર છે, કારમીરના કુદરતી દેખાવો જોવાને
અનેક પ્રસારો. કુનીઆમા અમે તેટલા દૂર
દેશમાંથી અહીં એ ચાંદ આવે છે, આ મુલકને
ખુશમુરત બનાવનારી અનેક ચીજોમાં મુખ્ય
દોષ એવાની બેજ ચીજો છે. એક તો
ખળખળ વહેતાં નિર્મલ પાણીના અસંખ્ય
ઝરણાં અને મીઠાં ફવરોના કારથી દરેક મેરા
લગી રહેલા ઝાડ અને વેલાઓ. બધા જાઓ
તાં કુદરતનું બહેનું મીઠું પાણી અને બાજ
બગીચામાં ખીલતા તરેહતરેહનાં ખુશમોદાર
ફવર અને સ્વાદિષ્ટ ફલ. આજ કારણે જીવે
છે મોજલ શહેનશાહના વખતથી તે આજ
સુધી કારમીરનાં નંદનવનોએ એ રાઇના
દોષને આપ્યો.

કારમીરમાં જે અનેક બગીચાઓ આવેલા
છે તે બધાખરા મોગલ લોકોની નહોતજાલીના
વખતમાં બનાવવામાં આવ્યા હતા. દીલીની
બિતાબાની સમત ઝરમી ન ખમી સકવાથી,
તે સમયના મોગલ શહેનશાહો અને અમીર
કમરનો કારમીરના અંક મુલકમાં સેલ કરવા

જતા અને ત્યાં મહેલો અને બગીચાઓ
બનાવતા. આવા અનેક બાગોમાં નીશાત-બાગ
નામનો એક બાગ કે મુદીજ હતો છે.
તે બાગની કુદરતી જગ્યા અને તેમાં કયાબાજ
માલીકે પુરેલી અઝબ ખુશમુરતી, દરેક
મુસરત દોષ એ એ છે.

કુનીઆમા મશકુર બેગમ તુરજહાના
જાઈ અસફખાંએ આ બાગ પોતાના કારમીરના
વાસ દરમીઆન એશઆરામને વાસ્તે બના-
વ્યો હતો. નીશાત-બાગ કાંસ સરોવરના
પૂર્વ કાંઠે આવેલા એક નાનકડા કુંજર ઉપર
આવેલો છે આ બાગની ખાસ ખુબી તેના
બાર મજલાની છે. કુંજરના ઢોળાર ઉપર
એક પછી એક ચડતા એમ બાર મજલાઓ
બનાવેલા છે. બાર મજલા તે બાર રાશીને
સહુમો રાખી બનાવ્યા છે. સાથી ઉપરનો
મજલો ઝનાનખાના તરીકે રાખેલો હતો. છક
ઉપવા મજલાથી એક પાણીનો ધોધ યાક
યાક છે તે રોડ નીચે સુધી કુંજરના વચલા
કાજમાં મળી આવ્યો જાય છે. આ પાણીના
ધોધને વાળી એક નહેર બનાવી છે. નહેર
૧૩ ફુટ પહોળી અને ૯ ફુટ જાડી રાખી છે
નહેરમાં અસંખ્ય આરસના ફવરા બાધેલા
છે. નહેરને બંને કાંઠે મેઝબે અને ધરાની
સહેનશાહો અને સાવરોને પસંદ કરો
(Cypress) ના લાંબા અને નાજુક ઝાડો

હાર રોપેલી છે. દરેક મળલા ઉપરથી નહેરના પાણીનો ધોધ ન્યાં પડે છે, ત્યાં ઉલરાતાં રુપેરી શીણ અને થઇ રહેતો મીઠો ગુંગર દીવને બાગ બાગ કરી મુકે છે. આ કારણસરજ આ બાગનું નામ નીશાત-બાગ રાખવામાં આવ્યું છે.

બગીચામાં અંગુર, નરગીસ, શલજાલા વગેરેના વેલાઓ તથા રોપાઓ ખાસ જોવામાં આવે છે. મીઠી ખુશબો ફેલાવતાં રંગબેરંગી ટુલો દરદ મેશ ખીલી રહે છે. નવાં ફુલો ઉપર બાઝતાં ઝાઝળનાં છુંદ, મુરજનાં સોનેરી

આર-

સનોપત્ય
રતો ન્યાં
જીવો ત્યાં
દેખાય છે.
મોગલ
શહેનશાહ
અને અ-
મીર વર્ગ
ને આર-
સનું બા-
ધ કામ
ખડુ પ્રિય
હતું. આ
જેઆઆ-
દીલ્હી-
લ.કનો-
લા હોર
વગેરે શ-
હેરા માં
જે મુંદર
મકાનો-
મકબરા-
ઓ જોઈ-
એ છીએ,

તે બધાં આરસનાંજ છે. કાશ્મીરમાં પણ મોગલોના બનાવેલા બાગ બગીચા, મકાનો પણ આરસનાંજ જોવામાં આવે છે અને તે પ્રમાણે નીશાત-બાગના દરેક મળલાની દીવાલો આરસની છે અને તે આરસ મોઝાં છાપના છે.

બાગ ખાસ જોવાલાયક ગણાય છે.

આ બાગના સંબંધમાં એક એવી હકીકત છે કે બાદશાહ શાહજહાં ઇ. સ. ૧૬૬૩ માં કાશ્મીર આવેલો, તે વખતે એક દહાડો તે આ બગીચામાં ફરવા આવ્યો, અને બાગની

કિરણોથી

ખુશનુમા
દેખાવ
આપે છે.
ગવૈયાની
વાંસળી-
ના શીણ
સુરતી
માફક
વીંઝતો
પવન બ-
ગીચાના
અનેક ઝા-
ડપાનમાં
અથડાઈ
ગાયનની
અજબ
જમાવટ
કરે છે,
આ સ-
બ બને
લીધે કા-
શ્મીરના
બાગોમાં
નીશાત-

કરીશ. નોકર તુર્ત ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને પાવડો નરાજ વગેરે ઓળંગ લઈ જે ઠેકાણે પાણીનો વોહ અટકાવવા બંદ બાંધ્યો હતો તે ખોદી નાંખી : ફરી વોહ ચાલુ કર્યો. પછી અંસક્રમાં જ્યારે ઉંઘમાંથી જાગ્યો ત્યારે તેણે જોયું કે આરસના કુવારામાંથી પાણીની સેરા પુટી મોતીનો વરસાદ વરસાવી રહી છે. ખજાંખજા વહેતા પાણીનું 'ધીમું' મીઠું ગાન ચાલી રહ્યું છે. નહેરો તાળાં પાણીથી ભરચક થઈ રહી છે. પંખીઓ નહેરનાં પાણીમાં ગેલ કરતાં મોજ કરી રહ્યાં છે. નીશાત-બાગ ફરી નંદનવન જેવો થઈ રહ્યો છે. અસક્રમાં પલકભર વિચારવા લાગ્યો કે આ કે સ્વપ્ન? તો નથી? કે ખીજ દુનીઆ તો નથી? પણ પેલા નોકરે આવી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી, નોકરની નીમક-

હજાલી ઉપર અસક્રમાં આક્રીન થયો. પણ શાહજહાંની ઇતરાજના ભયથી તે ડરવા લાગ્યો.

ખીજે દિવસે જ્યારે શાહજહાંને આ હકીકતની ખબર મળી, કે તુર્ત પેલા નોકરને તેડી લાવવાનો તેણે ફરમાન કર્યો. ભયથી કાંપતો નોકર આવ્યો અને મોતની સમશેર પોતાના શિર ઉપર કપારે ઝુકે છે તેની રાહ જોવા લાગ્યો, પણ શાહજહાં અમીરી દોષનો હતો. બાગબગીચા અને આલીશનીશનો શોખીન હતો. એક બગીચાને પાણી વિના સુકાવી વેરખ બનાવવો તે તેના દોષમાં સાક્ષતું હતું. તેથી મોતની સગને બદલે, તે નોકરને તેણે ફરખારી પોશાક એનાયત કર્યો અને અસક્રમાં નહેર માટે પાણી લેવાની કાયમની સનંદ બહી.

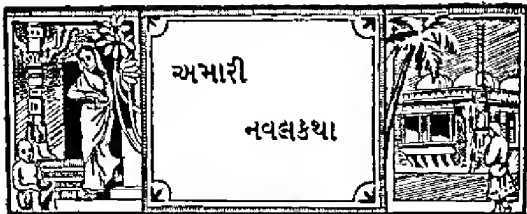
જેન મન યશ એજ પોતાનું સર્વસ્વ છે, જેને ખીજ બધી વસ્તુ કરતાં પેતાની આબરુ વધારે વહાલી છે, એવા પુરોએજ પોતાના એ યશસ્વી ધનનુ, સૌથી પહેલું દુરમનોથી રક્ષણ કરવાનું છે.

—રઘુવંશ: ૬, ૪૮.

કંઠણમાં કંઠણ લોટું પણ તાપ લાગવાથી પીગળીને માણસ જેવું બને છે. જડ વસ્તુની પણ આવી દશા થાય છે, તો પછી આપણા જેવાં સચેતન મનુષ્યોની શી વાત કરવી?

—રઘુવંશ: ૮, ૪૩.

લેખક.

રા. ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા,
સભ્ય, સાહિત્ય સંઘ.

ચિત્રકાર.

રા. મુદરરાવ ગોરકજી

(ચર્ચાકી આધુ)

(આ દપતો સ્વતંત્ર લેખ તરીકે પણ વાંચી શકાયે)

હવે પેલા જણ જણ નવલકથાની સરખાન કરવા તત્પર થઈ રહ્યાં પણ તે અને અચોક્કસ સાચું—એવવાાળી જણાણુ મારી પામે પણ કુતરા વીરો એકાદ બે વાત કહેવા જેવી હતી.

એક રખડા મોટા કાપાને હું એળખતો હતો, છુ જ્યારે એક હીંદુ હોટેલમા રહેતો હતો ત્યારે એ પણ સાળ હતો. તેણે કાઠને શેઠ કથા નહતા અને કાઠને કંઠેવાંતો તેનો વિચાર પણ નહતો. કાઠપણ માથુસ જમવા બેમે ત્યારે રસેડાના બારણુ આગળ તે હોમો રહેતો અને તે રીતે તે પેલાનુ બરણુપોષણ કરી લેતો હતો. બરણુના વખતમાં તે ક્યાં હતો એની અમને કાઠને ખબર નહોતી. એક માણસ એમ કહેતો હતો કે એ કુતરાને તેણે શેરખાનમાં આરેક વખત જોયો હતો. આ વાત પડેવાં તો હસી કહાડવામાં આવી પણ ધીમે ધીમે તે

કુતરાનો પૈસાનો શોખ જેમ બહાર જણાતો ગયો તેમ તેમ તે વાતમાં સાત્ય હશે એમ જણાવા માંડ્યું.

આ પૈસાનો શોખ દિવમે દિવમે વધતો જાયો. તે કુતરા મોટો કાથો હતો અને પોતાને માટે સ્વમાન ખરાવતો હતો છતાં પણ એક પૈસાને ખાતર મેં એને ધણીવાર પેતાની પુછડી પકડવા ગ્રાણ બેઠા કરતો જોયો હતો.

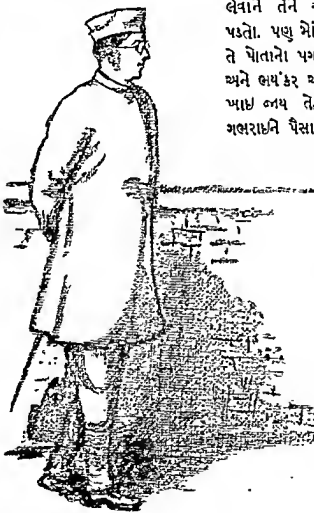
સાંજે દરેકની ઝોરડી આગળ જઈને તે જુની જુની કસરત કરતો. અને કસરત ક્યાં પછી સપામ કરતો. આથી ખુશ થઈને અમે જવા એને કે'ને કે આપતા. તે વર્ષમાં એણે સારા જેવા પૈસા બેગા ક્યાં હશે એમ મને લાગે છે.

એક વખત તે કુતરા રસ્તામાં એક મહારી પેલાના કુતરા પાસે જેવ કરાવતો હતો તે જોયા ઉભો રહ્યો. મહારીનો કુતરા આગવા બે પમ ઉપર હોમો રહીને ચાલતો

અને પછી મ્હેંમાં લાકડાની રકાબી લઈને બીજા માગતો. લોકો આથી રાજ થઈને તે રકામીમાં પૈસા મુકતા.

અમારા કુતરાએ તેજ દિવસે સાંજથી આ ખેલ કરવાનો શરુ કર્યો. એના જેવડી ઉમરે આ પ્રમાણે કરવું એ બહુ મુશ્કેલીનું હતું. પણ પૈસાને માટે એ ગમે તે કરવા તૈયાર હતો. બે એને કાંઈએ એક રૂપીએ આપ્યો હોત તો એ પોતાનો બન સેતાનને પણ વેચી આપ્યો હોત.

તેનામાં
જુદા જુદા
પૈસા એળ
ખવાની શ
ક્તિ પણ
તી. આ
ણે એક
ાથમાં પૈ
ા રાખીએ
મને બીજા
ાથમાં એ
આનો
ાખીએ તો
ા ઝડપમાં
માનોજ લે
તો અને પ
રી પેલો પૈ
ડો પણ
સેતાને નહીં
મળ્યો તેથી
હુબ્બી થતો
ઓ રકામી
ખાવાનું છુટકું
અમારા થી

રખાવું પણ વાટવો છુંતો એના ભયથી રાખતો નહોતો. કોઈક કોઈક વાર એ પોતાના પૈસામાંથી ગળ્યાં ખીસ્કીટ લઈ આવતો. પણ ધણુંખરું એ ખીસ્કીટના પૈસા આપવાના અખાડા કરી જતો. ખીસ્કીટવાળાની દુકાને એમાં એક આની બહાર દેખાય તેમ રાખીને તે જતો અને મુખ ઉપર શાંત અને નિર્દોષ લાગણી જતાવતો. આ કુતરો ભલો અને પ્રમાણિક છે જાણીને ખીચારાં દુકાનદાર એને ખીસ્કીટ આપતા. આ ખીસ્કીટ લેવાને તેને આનો જમીન ઉપર મુકવો પડતો. પણ એમાં ખીસ્કીટ લઈ લે કે તરતજ તે પોતાનો પગ પેલા સીકકા ઉપર મુકી દેતો અને ભયંકર અવાજે ધુરકતો. પોતે ખીસ્કીટ ખાઈ બંધ તેટલા વખતમાં બે દુકાનદાર ગભરાઈને પૈસા નહીં લઈ લે તો ખાધા પછી પેલો સીકકા પાછો એમાં લઈને તે દોડી જતો. આ પ્રમાણે પેટ ભરીને ખીસ્કીટ ખાધા છતાં પોતાનો આનો પાછો લાવતાં એ એને ધણીવાર બેચો હતો.

દરેક દુર્ગુણનું મૂલ પૈસા પ્રત્યે પ્રેમ છે. આ કુતરાને પણ આ પ્રેમને લઈને અનેક દુર્ગુણો

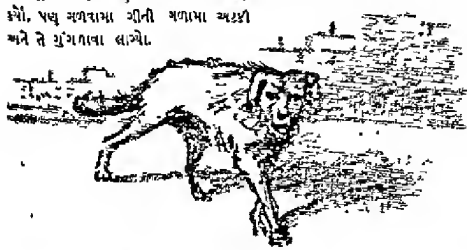
રહીકારવા પડ્યા હતા અને આખરે તેની છાંદગી પણ એને લીધેલ અછ. અમારી પાસેની ઓરડીમાં રહેતા એક મિત્રની ઓરડીમાં એક વખત તે કુતરો ખેલ કરતો હતો. ખેલ કરી રહ્યા પછી પેલા મિત્રે એક પૈસો ફેંક્યો. કુતરાએ તે પૈસો મોમાં પકડી લીધો. તરતજ પેલા મિત્રને થાડા આંખુ' ને એણે પોતાના રાટવામાં ગ્રેયું. પાંતે ભુલમાં પૈસાને બદલે એક ગીનીજ ફેંકી હતી તેમ એને જણાયું. તરત અમે બધાએ એ કુતરાને પકડવાનું કહ્યું પણ એ એક સેફ નીચેજ ભરાઈ ગયો. અમે તેને ગળગીમાંથી પકડીને ધીમે ધીમે બહાર ખેંચે અને તેને એક આંખો આપવા માગ્યો. પણ તે કશુંય રમ્યો નહીં. અમે વધારતાં વધારતાં એને એક રૂપીઆ સુધી આપવાનું કહ્યું પણ તે ચલ્યો નહીં. મૈત્રી ગીની હતી તે સિવાય અમને બધાને તો બહુજ દસડું આવતું હતું પણ પેલાને એમાં કે આનંદ જણાયો નહીં. એણે તો ઓડવાઈને પેલા કુતરાનું મો ફાડીને ગીની કાઢી લેવાનું કહ્યું. પણ પેલો કુતરો રાગો નહોતો. જ્યારે એણે જાણ્યું કે આ ગીની જગાનીજ ત્યારે એણે ગળા જવાનો ચલ કર્યો. પણ મળવામાં ગીની મળામાં અટકી અને તે ગુંગાવા લાગ્યો.

આથી અમે ત્રધા ગમરાયા. આ કુતરો આવી રીતે મૃત્યુ પામે એ અમને ઠીક નહીં લાગ્યું તેથી એક મોટા ચીપીઆ વડે અમે તે ગીનીને ખેંચવાનું કહ્યું પણ કુતરો અમારો છારો સમજ્યો નહીં. અમે તેને હુલ્લા માગીએ છીએ એમજ તે તો કમજોર અને અમારા ચલોની સામે થયો. પરિણામે તે મૃત્યુ પામ્યો. મુવજીની બચાતક પિપાસાને એક વધુ ભોગ આવી રીતે એનેજ લઈને આ ફાની દુનીઆ હોડી ગયો.

એક વખત ક્યય સંબંધીજ મને એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આપ્યું હતું અને તેથી મને થળી અસર થઈ હતી સ્વપ્નમાં હતું કે એક વખત હું અને એક મારો પરમપ્રિય મિત્ર એક જીર્ણ ધરમાં રહેતા હતા. બે ઓડવાજ એ ધરમાં રહેતા હતા. એક દિવસ એ ધરમાં મેં એક અધારો ઓરડો બોરો અને તેમાં મોટી લોહાની પેટીઓ પડેલી હતી. આ પેટીઓનાં દાંડણાં ઉધાડતા અંદર અદગ્ગ ધન મેં જોયું.

આ જોયું કે તરતજ મેં દાંડણાં ધીમેથી દઈ દીધા અને ધીમે પગલે ચાલીને તે ઓરડાના બારણા પછી મેં પાછા બંધ હતા

તેમ જ બંધ કરી દીધાં. તે પછી હું છાનેઆ-તો અમારા આગ-લા ઓરડામાં આવીને બેસી ગયો.

—મેં એને જીવીવાર બેસા દતો.

થોડીવારમાં હું અને મારા પેલો મિત્ર બંને હાથમાં હાથ ધાલીને ફરવા ગયા પણ મારા હૃદયમાં મારા મિત્રને માટે ભયંકર ધિસ્સાર ઉત્પન્ન થયો હતો.

પછી આખો વખત હું મારા મિત્રને ધડીભર અળગો મુકતો નહોતો. રાતે પણ હું એને

પેડીનાં ઢાંકણાં ઉપાડતાં અંદર અને ઉપરે માથું અટળક ધન મેં નેયું. પણ અફાળું

નેયા કરતો હતો. આખરે એક રાતે હું સહેજ ઉઘી ગયો. આંખ ઉધડતાં મને મારો મિત્ર જણાયો નહીં. હું એકદમ સફળો ઉઠ્યો અને અંધારામાંજ પેલા ઓરડા પાસે ગયો. બારણું ઉઘાડું હતું અને તે ઓરડામાં એક ખુણામાં ન્યાં પેલી પેડીએ પડી હતી ત્યાં એક પેડીનું ઢાંકણું ઉઘાડીને મારો પરમપ્રિય મિત્ર ઉઘડો બેઠેલો હતો. સુવર્ણની પિપાસા તેની આંખમાં જણાતી હતી. તેજ પિપાસાના-ચેનમાં હું પણ ચકચુર બની ગયો હતો.

મારા મિત્રની પીઠ મારા તરફ હતી. હું હાથમાં એક તીક્ષ્ણ ખંજર લઇને તેની તરફ ધીમે પગલે ગયો. પેલો સુવર્ણ તરફ જુગી

પણ બારણું ઉધડ્યું નહીં. મારા મિત્રનું મૃત મુખ મારા સામે વિકટ હાસ્ય કરી રહ્યું હતું. બારીની ફાટમાંથી પ્રકાશનું કિરણ પડે છે અને પાછું અદ્રશ્ય થઈ જાય છે, પાછું પડે છે અને અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. હું જુગીથી અને ભયથી દીવાનો બનીને સુવર્ણના સીંકાએ ખાત્રા માંડું છું અને ધડીએ ધડીએ પેલાં બારણાં સામે હાથ અને પગ અફાળું છું. પેલા મિત્રનું શીકું મુખ મારી સામે વિકટ હાસ્ય કરે છે.

સહસા મારી આંખ ઉઘડી ગઈ અને મને જણાયું કે આગલી રાતે જુગીજન મુક ગયો હતો તેથીજ મને આહું ભયાનક રવજ આવ્યું હતું.

આંખે નેહ રહ્યો હતો તેવામાં મેં પાછળથી તેની પીઠમાં ખંજર ભોંકી દીધું. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના તે પડ્યો, તેનું મૃત શરીર ઉછળીને બારણા સાથે અફાળાયું, બારણાં સ્પર્શિત વસાઈ જાય તેમ વસાઈ ગયાં. મેં ચીસ પાડી. મારા હાથ તે બારણાં સાથે અફાળ્યા. પગથી લાત મારી ને બારણાં તોડવાનું મેં કયું

એક બીજું સ્વપ્ન પણ મને : ધણીવાર આવે છે : એક વિચિત્ર રસ્તા ઉપર હું ચાલ્યો જતો હોઉં છું. રસ્તામાં અનેક ગાડી, ઘોડા, ટ્રામ અને મોટરકારની ધમાલ હોય છે અને કાનને ફાડી નાખે તેવા ઘોંઘાટ થાય છે. પણ આ રસ્તાની આભુખાભુ ગાદ જંગલ હોય છે.

કોઈક બીજું મનુષ્ય મારી સાથે હોય છે પણ હું એને જોઈ શકતો નથી. અને રસ્તામાં ચંપને ગાદ જંગલમાં પણ ચાલીએ છીએ. ત્યાં ઝાડીઓમાં ચંપને પણ પેલો રસ્તો જોવાય છે અને ત્યાંના ઘોંઘાટ સંભળાય છે.

આ માર્ગ પુરો થતાં જરા વળવાનું આવે છે. આ માર્ગને છેડે એક ઘર છે જ્યાં મારી બાલ્યાવસ્થામાં હું રહેતો હતો. ત્યાં કોઈક મનુષ્ય મને કંઈક કહેવાને બોલાવે છે. હું ત્યાં જતાં બહુજ ગભરાઈ છું પણ શા માટે ગભરાઈ છું અને મને શેના ડર લાગે છે તે મારાથી સમજાતું નથી. હું પાછો ફરીને દોડવા જાઉં છું અને એક ટ્રામમાં બેસી જવા જાઉં છું. ટ્રામ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે અને કેટલાંક હાડપીંજર મારી સામે બયાનક હાસ્ય કરતાં કરતાં ચાલ્યાં જાય છે. મારા પગમાંથી શક્તિ ચાલી જાય છે, જે મનુષ્ય મારી સાથે ને સાથેજ હોય છે પણ જોને હું જોઈ શકતો નથી તે મને બલાતકારે પેલાં ઘર તરફ ધસડી જાય છે.

(કનૈઆલાલ ને મિત્રોનાં વધુ પ્રશ્નો આપતા અંકમાં)

હું ઘરમાં જાઉં છું એટલે બારણાં ધમાકે દબને બંધ થઈ જાય છે. એક વૃદ્ધ પુરુષ હાથમાં ફાનસ લઈને આવે છે : અને ફાનસ મારી આગળ ધરે છે. હું તેને આગળ છું. તે હુંજ છું. એટલામાં એક બીજો પુરુષ આવે છે. પછી બીજો આવે છે : અને એમ કરતાં કરતાં આખું ઘર ભરાઈ જાય છે. આ બધાંજ મનુષ્યો મારાંજ ભુલું ભુલું રૂપાંતરો છે. કોઈ વૃદ્ધ, કોઈ જુવાન, કોઈ હજીપુષ્ટ, કોઈ તદ્દન ખખડી ગએલ, કોઈ માયાળુ, દયાલુ અને શાંત, કોઈ કોપી, નીચ, ધાતકી. કોઈ મારી સામે સિમત કરે છે, કોઈ મારા સામે બયાનક હાસ્ય કરે છે, કોઈ ધિક્કારથી મુકકો ઉગામે છે, મુખાકૃતિના બાવ એક બીજીથી તદ્દન ભુલા પણ મુખાકૃતિ તો મારીજ :

મારીજ મુખાકૃતિ જોઈને હું શા માટે ગભરાઈ છું તે મને સમજાતું નથી; પણ મને તેમ હો પણ હું અતિશય ગભરાઈથી તે ઘરમાં ચીસ પાડતો નાહું છું. પેલી આકૃતિઓ મારી પાછળ પડે છે. હું પવન વેગે જાઉં છું. પેલી આકૃતિઓ પણ પવન વેગે મારી પાછળ આવે છે, અને તેમનાથી હું કદી છુટીને નાસી શકીશ નહીં એમ મને લાગે છે.

સ્મરણમુકુર

લેખક:

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ,
બી. એ., સી. એસ.

(૪) ૨૧ જુલાઈના બે દિવસના.

(આ લેખને લખવા દેવદાસી જન્મ વાંચી રાખે છે.)

કેટલાક વાચકો અધીરા થયા છે: કુટુંબના ચિત્રો તો બહુ થયાં; હવે “સાક્ષરો”નું પેનડર્શન કદારે કરાવશે? એમ હરિયાદ ધોળાજીએ. આ સંજ્ઞાને એટલું જ સ્મરણ માર્યું છે કે પાછલાં પચાસ વર્ષની ચિત્રાવલિ દિષ્ટિ દેવ, ત્યાં આ ઉતાવળમરી અધીરાઈ આવડ્યાના ના જણાય, તેમ જ કદારી આરંભની પ્રતિષ્ઠા જોશે તો જણાયે કે “સાક્ષરો” જ કદારા. આલેખનરિવય ગણ્યા નહોતાં; અને આ -મુકુરકર્તૃનાં પરલક્ષીઅંશ અને આત્મલક્ષીઅંશનું ચિત્રણ અનિવાર્ય છે. બસ; હવે પ્રસ્તુત સ્વર્ગમાં આવું. માત્ર એક સામાન્ય ચેતવણી આપી મુકું: મુકુરમાં દર્શન થવાનાં જ પ્રતિબિંબો આલેખન આવવાનું છે એટલે મુકુરમાં આ ચિત્ર આવ્યું, પેલું દર્શન થયું, એમ વારંવાર હવે પુનરુક્તિ નહિ કરું; આરંભથી સાક્ષરોમાં -જેમ એક સ્વ તે પછીનાં સ્વર્ગમાં સર્વોચ્ચ જાણુ પડે છે

હેને અધિકારસૂચ કહે છે, તેમ આ “સ્મરણ-મુકુર”માં “મુકુરમાં દીકું” એ વચન અધિકાર-સૂચરૂપે વાચક સમગ્રી લેવું

સમય-આજથી ૫૦ વર્ષ પૂર્વની લગભગ; સ્થળ-લાખા પટેલની પેલ્યા; ભોળાનાથ સારાભાઈનું ઘર, આગવી મેડી. (ભોળાનાથ કુટુંબમંડળમાં બેઠા છે; પોતે દીકરા ઉપર છે.)

નજીબિયાં—(નીચે દેવદાસી ઉપરથી છુના રાતે ચઢીને, મેડીના બારણા આગળ ઊભા રહી, વાંકા વળા, લખી કથ કરી, મુખ બનાવડી મસ્તક રાખી, ભોળાનાથને કહે છે). “મતરાશે નહિ; પે...જો આવ્યો છે.”

પેલોનજીબિયાં જોતાલાલ; અમદાવાદને સ્તરની મિલનો ઉદ્યોગ મધ્ય સ્થાપીને, મ્યુનિ-સિપાલિટીમાં પ્રેસિડન્ટની પદવી લેઈને અનેક આરોગ્યદિશને પેલક સુધારા કામચ કરી,

નગરોમાં ઉચ્ચ પદવી આપનાર રણછોડલાલ
છોટાલાલ; ભોળાનાથના બાળ મિત્ર; પાછળથી
સી. આર્થ. ઈ. પદ પામેલા; પુત્રપૌત્રને અદળક
ધન આપનારા; જેને પરિણામે હેમના પૌત્ર
સર ચીનુભાઈ બારોનેટની અસાધારણ પદવી
મેળવી સકયા; તે રણછોડલાલ છોટાલાલ.
રાજ સાંઝ થતા પહેલાં રણછોડભાઈને આવવા
જેસવાનું સ્થાન ભોળાનાથનું ધર; કલાકના
કલાક સૂધી અનેક તકરારો, ચર્ચાઓમાં,
ધાંટાધાંટ પાડી, નોકરો વગેરેને 'કંટાળો
આપેછે તે રણછોડભાઈ કદી બાળુતા નહિ'.
હિમને તેડવા આવનાર શનસ લઈને નીચે
ઝોટલા ઉપર નીરાંત્રે બેઠે, નજીમિયાં
અશીણની દહેરમાં આવી ઉપર દિવાનખાનામાં
થતી ધાંટાધાંટમાં પોકાર બેઠે: "એ તો
આવ્યો તે ગૂંદ ને ગૂંઘળ લઈને ચઢોટવાનો."
ઈ. ઇ.

નજીમિયાં બૂના નોકરનું ઉપર કહેલું
વિનોદવચન સાંભળી હસતા હસતા ભોળાનાથ
આગલી મેડીમાંથી દીવાનખાનાની મેડીમાં
બેઠા, ત્યાં દુનાળામાં બપોરથી આવી ગાદી
તકિયે અઠિંગી બેઠેલા એક નેશી, સાંકળેશ્વર
આશારામ, જૂદા, કાળાવર્ણની કરચોલાયલી
ચાંચડીવાળું મુખ ધારણ કરનારા, ઘોળી
પાઘડી (દક્ષણી ઘાટની) બાજુ ઉપર મૂકી
કલાક એ ત્રણની જાંઘ બેઠે બેઠે લખને તાજ
થયેલા હાજર છે; રણછોડભાઈને તકિયે સ્થાન
આપેછે; બીજા કેટલાક મિત્રો કમે કમે
આવેછે. મહીપતરામ વિલાયત જઈ પાછા
આવ્યા હેમને નાત્યમાં લેવા કે એ પાતકીનો
નિતાન્ત બદ્ધિધાર કરવો એ ચર્ચા નાસજત્યમાં
આલ્યાથી પ્રશ્ન સમુદ્રગમનનો બધુ જોસજોર
મંડળમાં ચર્ચાયછે; રણછોડભાઈ હેમની
કાજી વાણી અને શેલીથી દહેઠે: "જુઓ!
ત્યાં (=વિલાયતમાં) ધઉં મળેછે, ચોખા
મળેછે, ધૂં મળેછે; શા-માટે હિન્દુ પોતાનો

ખાવાપીવાનો ધર્મ સાચવી ના સે?"
આ સામાન્ય સત્યને વસ્તુસ્થિતિની કસોટીથી
તપાસવાનો સાંભવ ઉડાવીને જ દલીલો
ચલાવાયછે. કાંઈવાર વળી ધર્મનાં વિવિધ
તત્ત્વોની ચર્ચા થાયછે. હેમાં પણ રણછોડ-
ભાઈ પોતાની તીવ્રણુ બુદ્ધિનો ઉપયોગ, સાચી
તેમ જ ખોટી દલીલોમાં કરીને સ્હામાનાં મન
ઉપર વિલક્ષણ છાપ પાડેછે.

વળી દરમ બદલાયછે. એ જ દીવાન-
ખાનામાં બપોરને વખતે મહારા ન્હાના ભાઈની
જોડે મહારા એક દૂરના મામા કૂતરાં ભસાવ-
વાની રમત કરેછે અને સાંકળેશ્વર નેશી
જાંઘમાં ખલેલ ચવાથી ઊડી ચીડથી, અંબળાઈને,
મહારા મામાને ખાજે છે: "આ શી છોકરવાદ!"
એમ કહી પાછા નિદ્રાદેવીને શરણુ થાયછે.
દીવણુ જાંઘમાં રાખી બેઠા બેઠા જાંઘતા નેશી
સાંકળેશ્વરની જખી પાડી લીધી હોત તો ઠીક
થાત. આ સાંકળેશ્વર નેશીનું જોગબાણ
વાચકને કરાવું. ગણિતમાં, જ્યોતિષમાં, સારા
પ્રવીણ; ધરમાં સ્ત્રીના કંકાસથી કંટાળીને
હમારે ઘેર આવતા; એકવાર પંતીએ હેમને
ઝોરડામાં પૂરી મૂક્યા તે વૃત્તાન્ત પણ નિખા-
લસ રીતે કહેતા: "પંછી હમને તો પૂર્ણ"
(પોતાના વિશે એ માનાયે) વહુવચનમ્ને
નિયમ પાળતાં હતા). હેમણે એક બહુ
આતુર્થવાળી રચનાનું ઘડિયાળ બનાવ્યું હતું;
હેમાં કલાક, મિનિટ, સેકન્ડ ઉપરાંત, તિથિ,
વાર, ઘડી, નક્ષત્ર, ઇત્યાદિ દર્શાવતાં હતાં.
આ ઘડિયાળ ઈ. સ. ૧૮૬૭-૬૮ ના મુખત-
માં ભરત્યમાં એક પ્રદર્શન થયેલું હેમાં
મૂકાયું હતું. ગુજરાત વરનાકથુલર સોસાયટી
તરફથી તે સમયની સ્થિતિ પ્રમાણે લેખિકાનાં
અજ્ઞાન ટાળવાને પ્રયાસ થતા હેમાં "કામિયા-
કપટ" નામનું ન્હાનું પુસ્તક સાંકળેશ્વર નેશીએ
રચેલું હતું; હેમાં કામિયાગરની કપટમુક્તરો
ઉપાડી પાડી હતી.—પરંતુ, ખાનગીમાં સાંકળેશ્વર

કાષ્ઠવાર કહેતા કે ખરી રીતનો કામિયો
નવનર સુનું બનવી સડે ખરી. અમદાવાદથી
સુરત સુધી રેલવે લાઇન પ્રથમ યર્ધ તદ્દારે
મહારા પિતા, બન્યુઓ વગેરે મંડળમાં સાંકળે-
શર નેશી અમદાવાદથી બેઠા અંકલેશરને
રોથને પોર્ટરે બૂમ પાડી "અંકલેશર!
અંકલેશર!" નેશી મહારાજ નિત્યના અભ્યાસ
પ્રમાણે બેઠા બેઠા બેઠતા હતા તે જમણી
ઉપા. "હાં!", સાંકળેશર નામ નેડે અંકલેશર
નામના સામીપ ઉપરથી કેલેએ આ વાત નેડી
કાઢી દરી કે સામી દરી તે કુ કહી સકતો
નથી; પરંતુ વાત કુટુંબમ ડગમ આવી
જાણીએ; અને સામી ના હોય તો પણ
સામી હોવી નેજી દેવી એ વાત છે.

સાંકળેશર નેશી રોતર જ રમવામાં કુદળ
હતા. નિત્ય નિવમ પ્રમાણે બી બીને બેઠા
છે;—એ જ દીવાનખાનામાં, તદ્દા દમારા કુટુંબના
નૂતા મુનશી જોદરઅલી—સેવદ વસના, અને
ફારશી શીખવવાનો પ્રવાસ ને'ણે કરશે તે—
આવી પ્લેએજે. રોતર જ રમવામાં એ મુનશી
પણ હોસીલા. નેશી અને મુનશી રમવા બેઠા.
જોદરઅલીએ ખુસ્લા દિલથી પ્રતિજ્ઞા કરી.
"દેખો બાઈ! હમ બૂડ તો બેલિંગે!"—આ
અસાધારણ પ્રમાણિકતા વાળી પ્રતિજ્ઞા પછી
રમત શરૂ થાયછે; મહારા પેલા દૂરના મામ, ને
નેશીને ચીઢવવામાં આનન્દ પ્રાપ્તતા છે,
મહારા માશીના દીકરા રતનલાલ (આપણા
બોળીન્દરાવ દીપદિઆના પિતા), બધા રોત-
ર જ રમવાના રસિયા આસપાસ નેવા બેઠા
છે. નેશી નેડે કરાર એ કે ને મહારાને
આંગળી આડાડી તે ચલતુ જ નેડે. આ
નિવમ પાળતાં નેશીને વસમુ પડે. પેલા
મામા અને રતનલાલ નેશીને આપણે;
તદે આંગળી આડાડી, ચાલતુ જ પડે.
જોદરઅલીને તો "બૂડ બોલિંગે" એ જ
શબ્દ પૂન્ય એટલે ફરી નવળે, અને અને

હારવા ઉપર બાળ આવેછે એટલે બાળ
ઉજળી નાંખીને, હો, હો, હો, હો થાંટા
પાડીને બીડી નવળે. સાંકળેશર મનમાં
ચીડાયછે, અંબળાઈને કાંઈક બેસેછે. બાળ
બંધ થાયછે.

તદાં આપણા રજુડોડમાર્થ આવેછે.
અને રોતર જ રમવાને કાષ્ઠવાર સાંકળેશર
નેડે, તો કેલ્પવાર જોદરઅલી નેડે, કે કેલ્પ-
વાર રતનલાલ નેડે એમ બાળ સાન્તિથી
બેસે છે. તદ્દિષ્ટુ દિષ્ટિથી રજુડોડમાર્થ બહુ-
વાર છનેછે. પણ વખતે રતનલાલની
જુદિસાન્તિથી દરેછે, તો "આ દમારી
બૂડ યર્ધ; આ ચાલ નહોતી ચાલવી;" વગેરે
જવાબ કરેછે, અને મૂછો ફાંત વડે ચાલતા
ચાલતા, ચપ્પે અડધા મળતા અડધા
ઉદ્ગારમાં કાલતા, તડિયે પાછા બેસેછે.

હવે રથજાળ બડાવછે. રજુડોડ-
જાણી મિલતો ઉત્તેજ આરબ્યો તદ્દારથી
નગરમાં દેખને "રજુડોડ રહેડિયો" એ
નામથી ભેડો જોળખતા હતા. મંધીજીનો
રહેડિયો એ નહિ; પણ અગ્નિમળથી ચાલતો
વિદેથી ચન્ન સામગ્રીનો રહેડિયો. રજુડોડમાર્થ
આ વખતે હવાત દોત તો એ કિયે રહેડિયો
સ્વીકારત? (એક પ્રસંગપત, પણ અપ્રાસંગિક
ભાસતી વાત નોંધું) રજુડોડલાલ કપૂરચંદ
નામના એક ગૃહસ્થને ભેડો રજુડોડ
કપૂરિયો કહેતા. એકવાર બીળપુરમાં આવેલા
'જોસ મુખજ' માં મહારા બન્યુ કુચારાવ અને
એક મિત્ર વરજરાવ સતીકરાવ એ રથજાળી અભ-
વળી કારની નાડખટના નેવા મવા; વિદ્યાળ
મુખમટને એક છેડે બીલા રહી ત્રીજે સ્વરે બેસે તે
બીજે છેડે રપજ સંજગાય એમ ધટના છે.
કુચારાવ એક છેડે બીલા, વરજજાર્થ બીજે
છેડે બીલા; વરજજાર્થને કહ્યું કાંઈ બેસે;
વરજજાર્થ બોલ્યા: "રજુડોડ રહેડિયો—
રજુડોડ કપૂરિયો,—ને રજુડોડ રમીયો—

પણુ “રણુછોડ” છે.” નામની રહતા માટે સહજ આ વાત કરી. મિલનો ઉદ્ધોગ શરૂ કરતા પહેલાં રણુછોડભાઈ અંગ્રેજ સરકારની નોકરીમાં, પોલિટિકલ ખાતામાં નોકર હતા. નોકરીમાં પણ પોતાની શક્તિથી છાપ ખાડી. પણ “ભાવિતણા જ પ્રભાવે” લાંચના આરોપને લીધે નોકરી ખોઈ. એ પ્રસંગે જ્યારે આ આરોપની તપાસ ચાલતી હતી ત્યારે રણુછોડભાઈના મન ઉપર અત્યંત ગ્વાનિ, વિચારમાં જ લીન રાખે હેવી મુદાવસ્યા વગેરે ભાવોએ હેવું જોર કરેલું કે ખેડામાં મહારા પિતાને ઘેર આવેલા તે જ્ઞાવા બેસે તે વખતે કૂડીમાં લોટો મોળાને પાણી શરીર ઉપર નાંખતે નાંખતે અધવચ અટકે, લોટો વાંકા ને વાંકા રહે, અને રણુછોડભાઈ શૂન્ય મનથી જોવા કરે. હજારના અન્ટર્યામીનું અને વ્યવહારના ફેલોનું યુદ્ધ કેવું ચાલતું હશે તે કલ્પી સકાશે. ખાકી મહારા પિતા કહેતા કે રણુછોડભાઈ એમ દલીલ બતાવતા કે રાજા રજવાડામાં મૂર્ખ અજ્ઞાન રાજાઓ કને ધન પડી રહે, હેનો સદુપયોગ એ કરી પણ ના જાણે, હેના કરતાં આપણી કને એ ધન હોય તે વધારે સારું.

જોમે તેમ હે. પણ આ અનિષ્ટ ભાસતા બનાવનાં પરિણામ અજ્ઞાત રીતે શુભરતને લાભકારી નીવડ્યાં. રણુછોડભાઈ મિલનો ઉદ્ધોગ સ્થાપ્યો, અને આજ અમદાવાદ જો એ ઉદ્ધોગમાં ધસમસતું ચાલે છે તે એ રણુછોડભાઈના અજાણતાં થયેલા સ્ખલનનું શુભ પરિણામ છે. “Out of evil cometh good; અશુભમાંથી શુભ ફળે છે.” રણુછોડભાઈની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, દૂરદર્શિતા, ઝીણામાં ઝીણી ધીમતનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, ઇત્યાદિ અસાધારણ શક્તિનાં લક્ષણો આ સમયથી હેમનાં અતકાળ સુધી પ્રગટ થતાં આજનાં મિલનું સાંચાકામ, ક્રિયા, સર્વની વીગત

આરમ્ભથી તે અંત સુધી એઓ મિલને બનાવનારને હેવી રીતે સંમજાવતા કે હેમની ઝીણવટ અને શક્તિથી બધા છકાચતા. યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે અમદાવાદની અપૂર્વ સેવા રણુછોડભાઈની હતી એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ એ સેવામાં હેમણે વાપરેલાં બુદ્ધિશક્તિ, ધૈર્ય, ઇત્યાદિ ગુણો બધાના જાણવામાં નહિ હોય. અમદાવાદમાં અગાઉ દર સાલ કલેરાનો રોગ આવતો જ. સ્વચ્છ પાણી રણુછોડભાઈની દૂરદર્શિતાથી આવ્યું ત્યારથી એ રોગ નાબૂદ થયો. એ પાણીની યોજના તેમ જ ગટરાની યોજના બનેનો નિકટ સંબંધ હોઈ તે માટે એક expert (શાસ્ત્રનિપુણ પંડિત) ને મોલાવ્યો હતો; પરંતુ એ પંડિત પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરે તે પૂર્વે હેની જોડે હેના જ વિષયની ચર્ચા કરવામાં, હેની ભૂલો બતાવવામાં, હેનો મત ફેરવવામાં, એ વિષયની પોતાની, સ્વસ્થ અભ્યાસ અને બુદ્ધિશક્તિને યોગે પ્રતીણતા આશ્ચર્યકારક પ્રગટ થઈ હતી. દરેક વિષયમાં આ ગુણબળથી રણુછોડભાઈ દીપતા હતા.

આ યોજનાઓ સ્થાપે આરમ્ભમાં અમદાવાદના નગરજનો અદુજ વિરોધવૃત્તિ દર્શાવતા હતા; લોકોને ચઢાવનારા ખાનગી શત્રુઓ પણ હતા. નગરવાંસીઓનાં મન પોતાની યોજના તરફ વળે એ હેતુથી અમદાવાદમાં કાળુપુરા રસ્તા ઉપર આવેલા ટેકશળના કોખાઉડમાં મોટી જાહેર સભા ભરી તેમાં લાખણુ કરવાને રણુછોડભાઈને શરૂ કર્યું ન કર્યું અને ઉરકેરી મૂકેલા લોકોએ અમદાવાદ અચાનક લાખણમાં ભંગ પ્રાપ્ત્યે હોહાકરી મૂકી, અને રણુછોડભાઈને માર પડ્યો એમ ભય જણાતાં હેમને હેમના જુદામમાં બેસીને, જરવામાં પોલીસની મદદથી, ઘેર વદાય કરી દીધા. પણ ઉરોરાવલા લોકોએ કાંકરા, પથરા, બુદામ ઉપર

પણ ફેંકવા: રજુહોડાભાઈને ધન ના મળે; માત્ર જનમંડળ જેવું ઉરોરાપનું હતું તે આ પુણ્યવૃષ્ટિએ જતાવી આપું અને આખરે પાણી, રવચ્છ આજુબા માટે એ જ હોડા ફેરસાંક વર્ષ પછી રજુહોડાભાઈને આશીર્વાદ દેવા સાચા. "ઝીણો ખરો"; એ હેમની કુદિચકિત માટે અમદાવાદના વાણિયાઓનું એ ચબ્દમાં પૂરેપૂરું પ્રમાણપત્ર અનેકવર સંતોષેલું છે.

આ ઝીણવટ જીવનના નિત્યબવહારમાં બહુ વાર અતિ ચીકાસથી વપરાતી હતી. પરમાં કોઈ માડું પડે અને દાંતર આવી તપાસી દવા લખવા માંડે એટલે મોત્ર એ વિચારા દાકતરનાં આ દવાથી આ અસર થશે ને તે દવાથી તે અસર થશે, આ દવાનો અદરો તોડે નાંખી તે ઠીક નહિ, ધ્રુવદિ ચીકણા વાદવિવાદ રજુહોડાભાઈ કરતા; અલબત્ત, હેમાં પણ હેમનું જ્ઞાન, કુદિ ધ્રુવદિ જ્ઞાપ્તિ આવતાં કમિયોમો દાકતર દવાઈ જતો; જનમદસ દાકતર હેમને ચૂપ રાખતો. "દમારો કામમા તમે શું જાણો?" એ કબ્દો વપરાવા એટલે ફરીલના દાર બધે ચતાં. માણસ માડું પડે, મરી જાય, તે પણ પોતાની ખારાપીવા વગેરેમા જુલવી જ એ સિદ્ધાન્ત રજુહોડાભાઈનો હતો; અને એ માન્યતાને અતિશયરૂપમાં એએ એચી જતા હતા. લોકો હેમને આ માટે દસતા હતા.

આ ચતુર એકવાર ચૂપા હતા. કુદિને હવેરતિને છતી ફી હેવો સમય એ હતો. ઉપર ચરકારી નોકરીમાંથી દૂર કપોની વાત કહી, તે પ્રસંગે એક પૂતાગએ રજુહોડાભાઈને કહ્યું તમને પાછી નોકરી આપવાનો સરકારે હુકમ કયો છે, એમ કહીને એક જનાવડી ચરકારસાવ જતાઓ. રજુહોડાભાઈ ઉતરાવા, કુતરાને ધ્યામ આપું, અને પાછળથી જણાવું કે આ તૂત હતું.

બાલ દેખાવમાં રજુહોડાભાઈ મઝીર જીવનનાં ન્હાનાં સોંતમાં પગ ના મોળનારા જણતા હતા; તેથી કોઈને એમ લાગે કે હેમનમાં રમણની વૃત્તિ હશે નહિ. અથવા કેળવણી નહિ હોય. પણ તેમ નહોતું. માત્ર જીવનનું સમર્પણ એ કામમાં કરેલું; હેમાં એ હેવા નિર્ધીન થતા કે રમણના પ્રસંગ જ હેમનું આડે આવતા નહોતા. બાકી એક પ્રસંગ નેધિવા જેવો શાદ આવેલો. અમદાવાદ મુનિ સિપાસિટીની મીટિંગ ખરાઈ હતી; પ્રમુખસ્થાન રજુહોડાભાઈ, પોતાની પદવીને ચેન્ને, એક હતા, એ જેખરો હેમની કને આવ્યા એ કહે—"ભુવે સાહેબ! આ ચાખસે જ્ઞે Loder (લોડર) કહ્યો!" બીજાએ ઉરો રાઈને કહ્યું—"સાહેબ! હેલે મને લોડર કહ્યો!" શાન્ત, મઝીર, મુખચપો રાખ રજુહોડાભાઈ બોલ્યા "શું કામ લડી મરે છે? દમારે મન તહે બને સરખા છે." આ વચનમાં ઝીણી રમજટકોર ઉદિષ્ટ નહિ હોય એમ કહેવાને કું તૈયાર નથી.

કુદિની કેળવણી રજુહોડાભાઈ હેતી તે સરમરે કરી હતી કે નિત્યબવહાર, વાળંભાષ ધ્યાદિમાં મોલવા કરવાની ચોક્કસાઈમાં એ કરી ચૂકતા નહિ. એકવાર દમારે ઘેરથ સાંકે છતા પડેને હેમણે પૂછ્યું: "ખાખારત્વભાષ હાજ ડિયે તામ છે?" દમારામાંથી કોઈ કહ્યું માલુસા છે; ત્હાંથી સગરાનમાં ઘેરથ કાને આવશે." એટલે કહે "સખરાખમાં શેના આગમી છે ને?" તે તો મેસાજી, માલુસ નહિ એ હેમનું રખજન થકું હતું. સખતાર્ય મ્હે કહ્યું: "રેલવે સ્ટેશન તો મેસાજી છે કની?" તરત રજુહોડાભાઈને હાથ પોતાના ગાથ ઉપ: પડ્યો: "આ શું કું જાણો?" એમ ચોક્કસાઈમાં બાળને પોતાને કમ્મા ના કરવાનું વૃત્તિ પ્રગટ થવાની સાથે પોતાને સખ પોને કરી

મહારાષિતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં રણુછોડ-
ભાઈ આઘસહકારી હતા. ‘ધર્મસભા નામની
સંસ્થા સ્થાપવામાં એ બંને મુખ્ય ચાલક
હતા. ખાડિયામાં એક ન્હાના ડહેલાના ભાંય-
તળિયામાં એ ન્હાની સભા મળતી; ધર્મના
વિધયના વાદવિવાદ થતા; હેમાં રણુછોડભાઈનો
ધાંટો બહુ બળથી મહાર પડતો હતો; ઉત્તર-
કાળમાં જે અતિમન્દ સ્વરે બોલતા, જાહેર
સભામાં ઊભા થઈ બોલણ કરે ત્હારે જેનું
બોલવું છેક પાસે બેઠેલા શિવાય કોઈ સાંભળી
ના સકે, તે આરબકાળમાં ધાંટા પાડનારા
હશે તે કોઈ માની પણ ના સકે. એ ધર્મ-
સભા મરી ગઈ; મરી ના ગઈ; શુષ્ક ચર્ચાથી
સંતોષ ભોજાનાથને ના થયો; પ્રભુ જોડે
નિકટ સંબન્ધ સ્થાપનારી ભક્તિની ભૂખ પ્રગટ
થઈ; અને ધર્મસભાની ચિતાની રાખમાંથી
‘પ્રાર્થના સમાજ’ પ્રગટ થઈ, સજીવરૂપે
આવી. એ પ્રવૃત્તિમાં પણ રણુછોડભાઈએ
આરબકનાં વર્ણોમાં બહુ ઉત્સાહથી સહાયતા
આપી હતી. પરંતુ મૂર્તિપૂજા વિશે રણુછોડ-
ભાઈ અને ભોજાનાથ એ બેની વચ્ચે સબળ
મતભેદ ડોવાને પરિણામે ખરું ઐક્ય એ બેનું
એ કામમાં નભ્યું નહિ. એક મોસમ હેવી
પઈ કે પ્રાર્થનામંદિરની વેદિ ઉપરથી એક
રિવારે રણુછોડભાઈ મૂર્તિપૂજપક્ષનું મંડન
કરે, તો બીજે રિવારે ભોજાનાથ ખંડન
કરે; એમ આ હન્દસુદ્ધ લાંબો વખત ચાલ્યું.
ઉવટે, કમે કમે, રણુછોડભાઈની સહાયકવૃત્તિ
શિથિલ થઈ, અને પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસ-
નાઓમાં આવવાનું એણે થઈ ગયું; ના,
આવે ખરા; પણ આરતિ ગવાતી હોય તે
વખતે ઉપાસનાના કાર્યક્રમને અંતે, પધારે;
ઐટલે સૂધી કે. કોઈક વાર તો “જયદેવ!
જયદેવ!” શબ્દોઆર છેલ્લી કડીને અંતે થાય.
અને સ્કામે દારમાં રણુછોડભાઈની સ્થૂલ
આકૃતિ આલેખાય: “ભાઈ સાહેબા!” “હમે

મોડા પડ્યા!” એ શબ્દો ઉચ્ચારતી, એ હાથ
વડે પ્રથમ અર્ધવર્તુલની રેખા આંકી, અંતે
તાઓટા પાડવાનો અવાજ લગલગ થાય હેવી
રીતે હાથેલીઓ જોડાય, અને એ રીતે નમસ્કાર
કરતી, સૂખડના ઊભા ટીલાથી અંકિત કપાળ
વાળી, ખભા ઉપર શાલ નાંખેલી, કરમજી
પાધડી પહેરેલી, કાથિયા રંગનો ડગલો પહેરેલી,
એ મૂર્તિ નયનસમક્ષ અત્યારે જેઉં છું.

થયું. ઉપાસનામાં આટલી ટુલની પાંખડી
અપીને રણુછોડભાઈ મહારાષિતાની સાથે
પ્રાર્થનામંદિરમાંથી નીકળે છે; હમારો બંગલો
નજીક જ એ મિનિટને છેટે છે તે તરફ ન્હાનું
સરખું મંડલ (હમારું કુટુંબમંડળ, કોઈક
મિત્રો—ઐટલું મંડળ) ધીમે ધીમે ચાલે છે.
રણુછોડભાઈ વાતના રસિયા વાતોએ ચંટવા છે;
(કોઈક એમાંથી ચીકણી દસીનેા રણુછોડભાઈ
ચૂંથે જાય છે); બંગલાની ખંદાર સડક ઉપર
મંડળ ઊછું રહે છે; ન્હાનાં બાળક કંટાળીને
બંગલામાં જતાં રહાં છે; મહારાષિતાને પણ
ભૂખ લાગી છે અને વાતમાં શિથિલ ભાગ
લેતે લેતે આખરે “પ...ણ, પ...ણ—”
એ રણુછોડભાઈના લંબાવેલા શબ્દથી હેમને
તોડી પાડીને એકદમ જ “વારું: ભાઈ સાહેબા!”
કહી નમસ્કાર કરી રણુછોડભાઈને રૂક્ષત
આપે છે. “ગાડી! ગાડી!” એમ દીન
કરુણ સ્વરે રણુછોડભાઈ પાછળ આવતી ગાડીને
સોધે છે, તે આમ મિત્રભાવના સ્નેહબલે
રમૂજ અપમાન ખમીને ચાલ્યા જાય છે; એ
ચિત્ર પણ અસારે નયનસમક્ષ હું જેઉં છું.

રણુછોડભાઈની કંજૂસાઈ હેમના મિત્ર-
વર્ગમાં પ્રખ્યાત હતી. લક્ષાધિપતિ થયા છતાં
લાંબા સમય સૂધી જૂનું સગરામ, સસ્તો
ઘોડો, અને અંદર હાથ ખોસવાની લાંબી
આરામપટ્ટીઓમાં એ હાથ ભરવીને જાતવું
રક્ષણ કરતા ખંદારો જેવા બેઠેલા, સાદાઈ
જોડે ઉમદાઈ નહિ પંથુ મૂળપણોનો ભાસ

હેમનું આદ્રતાભર્યું વચન;—આ જોઈને હું એકદમ ગળગળો થઈ જઈ, મનને સંયમમાં ના રાખી સૂઝી, પાસેના કાચ ઉપર અસહાય જેવો બેસી ગયો. રણછોડભાઈની આ હૃદયની આદ્રતાનું સ્વરૂપ અમૂલ્ય લાભ્યું.

સમભાવ, sympathyનો આદ્ર ગુણ રણછોડભાઈમાં સર્વ લેકિા જોઈ સકતા નહિ. હેમનું જીવનકાર્ય, મિલનો ધંધો એક બાબત અને મ્યુનિસિપાલિટીનો તન્ત્ર ખીજ બાબત, એ બંનેથી પૂર્ણ જીવનકાર્ય એ ગુણને વિરોધી તો નહિ, પણ અપોષક થયું હતું. તેથી એ ગુણ ઢંકાઈ ગયો હતો. એ જ સમભાવ શુદ્ધિવિષયક ક્ષેત્રમાં કવિતાના પ્રદેશને આદ્ર બનાવી સંરેષે તે રમરણમાં રાખતાં, કવિતાનો વિષય પણ રણછોડભાઈને અપ્રિય હશે એમ કોઈને લાસ થવા જેવું હતું; કેવળ જ્ઞાનવિષયક ચર્ચામાં જ હેમને રસ પડતો હતો. છતાં એક પ્રસંગે હેમની કવિત્વ તરફની સૂક્ષ્મ અને ભાવભરી દૃષ્ટિ અદ્ભુત રૂપે પ્રગટ થઈ હતી. પ્રાર્થના મંદિરમાં ઉપસના ચલાવતાં ઉપદેશનો વિભાગ શરૂ કરતે રણછોડભાઈ પ્રાર્થનામાળાના ૩૦-ના અંકમાંની ગીતિ ત્રિવચરૂપે હાથમાં લીધી; (રણછોડભાઈ જૂના જમાનાની અપૂર્ણ લાસની, પણ આત્મજળથી પ્રાપ્ત કરેલી ધરમ્યુ કેળવણીનો પાક હતા; સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી જાણે જ સંપૂર્ણ દેહાં હતો):

અદ્ભુત અઃ ચલાવે

વિપુલ કાર્તિ વ્યાપી જેહ એકવક્ત્રી;

મહાન તે પ્રભુચરણે

આવી ભડતો લખા સુરીન બની.

એમ આરમ્ભ થતું સ્તુતિ અને પ્રાર્થનાનું પદ્ય રણછોડભાઈએ સમગ્રાવી વિવેચન કરવાનું શરૂ કર્યું. હેમાં રહેલો કવિતારસ, ભક્તિરસ,—વગેરે સર્વનું હેતુ તો સૂક્ષ્મદર્શી અવલોકન હેમણે કર્યું કે રણછોડભાઈની શુદ્ધિ, હૃદયશુદ્ધિ, અને ભક્તિપરાયણતા એ ગુણો નવે જ સ્વરૂપે શ્રોતાજનોને પ્રતીત થયા.

ગદન ગગન કુદર વિશે

ચમકી રહ્યા ગણ અસખ્ય તારાને,

ગંભીરભાવ ભરિયાં

તુજ કીર્તિતણાં કરે સ્તવનનાનો;

સ્તવનગાન વળી ગાતાં

વિવિધ સ્વરે પંખીડાં ઉપાકાળે,

સન્ધ્યા સમયે સિન્ધુ

ઉપહાર ગભીર ગાનનો ઢાળે.

આ સ્તુતિગાનોનું સુંદર દશ્ય રણછોડભાઈએ કલાદર્શી ગુણથી ભક્તજનની સમક્ષ ખડું કર્યું તે વખતે એમ જ થયું કે આ સ્તુતિગાન કરનારા તારા, પંખીગણ, અને સાન્ધ્ય સિન્ધુ, એ દિવ્ય સ્વરૂપોમાંની જ કે.ઇ.કે. વ્યક્તિ “ઉપદાર ગભીર ગાનનો ઢાળે” છે અને સ્તુતિનો ભાગ બાબત ઉપર ખસતાં સ્તુતિવિધિ નવ કંઈ નહું

નહું હું ભક્તિ એક પ્રેમ ભરી

એ ભક્તિનું અંગ પ્રગટ કર્યું તે વખતે

“દો ભક્તિસુધા ભવાગિ બહશમતી” એ

અન્તિમ પ્રાર્થનામાં ભક્તસમાજનાં હૃદય ઝીન

થયાં. એ અદ્ભુત ઉપાસના સાંભળનારાના

હૃદયમાં અને બહાર એક જ સ્થિતિ થઈ:

“સાનન્દાશ્ચાર્ભર્યા ધરી રહ્યે જાન હે કલ સિન્ધુ”

રણછોડભાઈને સંબોધીને હું પણ કહું છું:

“સાનન્દાશ્ચાર્ભર્યા ધરી રહું હું જો ન હે કલાસિન્ધુ”

[પડદો ઉપડતી વેળા હીંમતકુમાર અને દેવીસિંહ ભોળન પછી વાત કરતા નજરે પડે છે.]

હીંમતકુમાર

[એક લાકડીના ઘાટમાં કરેલી બંદુક-રાઈફલ-ગતાવે છે] આ રાઈફલ જોઈ? વડો-દરાનાં મહારાણીને જરમન કચસરીને ખાસ ભેટ આપેલી, તે એમણે મને આપી. ૪૦૦) વાર સુધી ગોળી નબ છે. અને દેખીતી કેઈ નજી નહીં કે લાકડીમાં બોલવાની કરામત છે. [હસે છે.]

દેવીસિંહ

[લાકડી બોલે છે. બંદુક તાકેનો હોય તેમ ધરે છે.] કારીગરી સારી કરી છે! જર્મન લોકોની હુશીઆરી આ લોકોમાં કયાંથી થાય! [બંદુકનો થોડો દાબે છે, અને પછી તે બંધ કરી મૂક સ્થિતિમાં લાકડી કરી તેનું વજન તપાસે છે.] પણ દોસ્ત. મશીનગન અને આર્મ્ડકાર જોયા પછી આવાં રમકડાંથી મન લોભાતું નથી.

હીંમતકુમાર

અરે દોસ્ત એનો પણ ઉપયોગ હોય છે!

દેવીસિંહ

[હસતાં હસતાં] સસલાં મારવામાં!

હીંમતકુમાર

હા, અને માણસ દારૂ કરવામાં.

દેવીસિંહ

મુખ્ય શહેરમાં માણસ મારવામાં? પોલીસ કમીશનરને ખબર આપી છે? આને માટે ખાસ લાઇસન્સ લીધું છે કે?

હીંમતકુમાર

તું શું નજી કે અમે-દેખીતા ફક્કં લાઇસન્સ પણ જાહેરને તમે લડવેયા માફક તૃણવત ગણીએ છીએ. [જરા મંદસ્વરે] જે સાંભળ. આવતી કાલે મારે મરવા કે મારવાની તક છે.

દેવીસિંહ

[આશ્ચર્ય ચક્રિત.] કેમ વારુ?

હીંમતકુમાર

કમાલપુરવાળા કમલસિંહે ગઈ કાલે છટકા કલબમાં રમતની રકડકમાં મારું અસલ અપમાન કર્યું છે.

દેવીસિંહ

અને તેથી?

હીંમતકુમાર

[પુક ફેરવી બખ્તરસજિત પુતળાવાળા સ્ટુલ પરથી દિવાસળીની પેટી ઉપાડવા નબ છે અને કહે છે.] તેથી એ કે આવની કાગ સાંજ સુધીમાં કાંતો એ નહીં અને કાં તો નહીં [સીગરેટ સળગાવે છે.]

દેવીસિંહ

જુભારનાં જીદમાં જાહેરની હાથી! તું તો દિવાનો છે!

હીંમતકુમાર

[સીગરેટના ધુમાડાના વળાંક પર નજર રાખી] અને એ તો માત્ર બહાતું હોય તો? એની પાછળ કે-

દેવીસિંહ

કાઇ સ્ત્રી?

હીંમતકુમાર

[દેવીસિંહનો હાથ લઈ એક કોમ પર મેસે છે] જે દોસ્ત તારાથી કે છાતું નથી. અખીરખાંનની પરીખાદ.....

દેવીસિંહ

[હસે છે.] હું અને જોગણું હું. સાર વર્ષ પર એ પોતાને ૨૨) વર્ષની કહેતી હતી. અને લેડીઝ કલબમાં એના જેવી છુટ રીઝ લેતી નહોતી. એકવાર આ સેવકનું પણ મિત્ર બ્રમિત થયું હતું. [છેલ્લું વાક્ય બોલ્યાં ગંભીર ચર્ચા નબ છે.]

[વધુ માટે જુલો પૃષ્ઠ ૨૭૪.]

હી મવડુઆર ! (કોયે ચક્રે ભજ્જતીઆ પુત્તકા પાસે નય છે) ત્યારે હુ કાલે મોઢરી યોત્તુ' કોયે વારી સવાદ છે ?

વાશહેરી નહીં નહીં—

હી મવડુઆર મળુ ત્યારે ! (ત્રીકરેક સહેમતે છે)

[પૂછ ૨૭૬]

નવું સાહિત્ય

(૧)

લેખક :

રા. વિજયરાય કલ્યાણુરાય,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

હા હમહમદ—સ્મારક—અંધ: સંપાદક અને પ્રકાશક, રા. રવિશંકર મહારાંકર રાવળ, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૭ (પોસ્ટેજ છુદ્ડું.)

સને ૧૯૧૬ નો એપ્રિલ ગુજરાતનાં સાહિત્યકલા અને પત્રકારિત્વના ઇતિહાસમાં યાદગાર રહી જશે. ત્યાર પહેલાં ગુજરાતીઓમાં કલાનો શોખ જાગૃત કરવા કે ખીલવવાના સારા સાધારણ કે નજીવા પ્રયત્નો થતા. “સુવર્ણ-માલા.” છાપાંઓના દીપાવલિ અને જેવા ખાસ અંકો કે કાવ્ય નાટક ને વાર્તાનાં સચિત્ર પુસ્તકો, તેવા પ્રયત્નોનાં ઓછાંવર્તાં સફલ દૃષ્ટાંતો છે.

પરંતુ તે સર્વને વીસરાવનાર—અને એક રીતે, તેવાં છુટાંછવાયાં સાહસમાં વેરાતી શક્તિને કેન્દ્રસ્થ કરીને નવનવી દિશાઓમાં દોરનાર—ખતાવ તે ચિરમરણીય એપ્રિલમાં બન્યો બ્યારે “વીસમી સદી”ના પ્રકાશનથી, ખગોલના આતુર ઉત્સાહી અભ્યાસકની દૃષ્ટિએ કાષ્ઠક નવતારક તરી આવતાં તે હર્ષયોદો બને, તેવો કેંક અનુભવ ગુજરાતને થયો. લોકસમુદાય આશ્ચર્યમુગ્ધ થઇ અંબયો; મુશિક્ષિતોએ અગ્રેજ

માસિકોના આ રહેથી અવતારની સાનંદ પ્રશ્ન સા કરી; ગંભીર સાહસોએ પણ, વિરમ્ય કુતૂહલ ને સંશયની ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરને કરને આ નવીન સાહસને કલકાર્યું.

લગભગ પાંચ વર્ષ મુધી પ્રતિભાસ વાયક વર્ગે “વીસમી સદી”ની નવીનતા, રસિકતા ને ભપકાનો સ્વાદ આમ ચાખ્યો. તે માસિકના ઇતિહાસમાં પણ ખેનમુન એવો ઓકટોંબર ૧૯૨૦ નો છેલ્લો દીવળી અંક પણ નીકળ્યો; અને ત્યાર પછીના જાન્યુઆરીની એક સવારે મુખાબદ્ધે ને ગુજરાતે સુષુપ્ત કે આ અપૂર્વ નાટકનો કુશલ સૂત્રધાર અમાનક આ દુનીયા તજ ગયો છે.

પ્રાંતનાં માત્ર સાહિત્યકલા નહીં પણ કેટલેક અંશે જીવન પર પણ એ પાંચ વર્ષ દરમીયાન અનેક પ્રકારની અસર કરનાર એ વિશિષ્ટ વ્યક્તિપ્રભાવવાળા પુરુષનું કોષ્ઠક યોગ્ય રૂપમાં સ્મારક થઇ શકે તો સારું એવી સ્વ. હાશમહમદના ગુણપૂજકો ને પ્રશંસકોની ઇચ્છા અરુત અંધમાં, રા. રાવળનાં ઉત્તર તથા અંતથી અને ‘સદી’ના ધણામરા

લેખકા ને ચિત્રકારોના સ્થિતિ ઉત્તેજનથી, સ્થિતિમાં થઈ છે.

અથને 'સ્મરણ' અને 'સ્મારક' એવા બે ખંડમાં વહેલી નાખવામાં આવ્યો છે. અથમ ખંડમાંના સ્વર્ગસ્થ સમગ્રી પરિચિતજનોનાં સંસ્મરણો ને પ્રસંગોના આરેખનમાં મુજબથી ભરેલા તેમ મર્મદર્શી વિવેચકોની કૃતિઓ પણ નજરે પડે છે.

પણ નજરે પડે છે સ્વાભાવિક રીતે આ ખંડમાં દારીકતો અને અભિપ્રાયોની પુનઃક્રિયા થતી છે, પણ તેમાંના સંપાદકોની હાથમમ્મદ ત્યાં કાચની નીતિરિતિ, કુચબતા, સાદસિકતા, સદનવીરતા અને મુશ્કેલીઓને કરનાર ખ્યાલ, તેમનાથી અપરિચિત વાચકો આવી તેમ છે અમરથ. પેતાના ત્રણ પત્નીઓને સખ્યા બંધે ઈખીઓ ખડની આકાંક્ષામાં દમે છે.

"વીસમી મહી"

મુખ્યને કરીને સચિત્ર મંથપ્રકાશના રસમદિયો અથાર

૧૪૧૧ તેથી તે પ્રકાશની ખડવિધ બાનીઓ ખીખ ખંડમાં પીરસાઈ છે તેમાંથી ભુદી ભુદી રમિના વાચકો પોતાને મનમગની અને આખી સહે તેમ છે, જે કે એક વાન નોંધવાની અત્યંત અજુબ છે- સ્મારક રૂપે પ્રસિદ્ધ થએલા આ મંથમાં લેખની

પસંદગીનું ધોરણ ખડુ ઉંચું રાખવા કરતા, વિવિધતા આણવા તરફ અને 'સદી' ના સર્વ મુખ્ય લેખકોને સ્થાન આપવા તરફ સંપાદકનું વજન વિશેષ રહ્યું છે એમ લાગે છે; અને તેથી, પુસ્તકના આકારમાં ચિરંજીવ થવાને અનધિકારી સંપાદકો પણ કોઈ કોઈ વાર નજરે પડે છે.

મુશ્કેલતાની ચિત્ર- દક્ષા બધી વસ્થામાં છે એ દર્શાવત ખ્યાનમાં લેતાં, મંથમાંના ચિત્રો ને એકંદરે સત્તા- કારક વેખો સકાચ 'વીસમી સદી'ની જાહેરખબરોમાં જેને 'આખે ઉડીને વચગે તેરા' ચિત્રો કહેવામાં આવતા તેનું, તો કું આ મંથમાં નથી; નોંધણું બને ખડનાં મુખપૃષ્ઠ લથ 'અદૈત- વન' અને 'નેનાકે નીતમે ભીંગત રીકા' એટલા, 'મંથમાંના ચિત્રોના અથ પટે શોભે તેવા છે.

'હસતા હાથ'

[મંથપ્રકાશ સમકાલીન મુખ્ય- રાજ હાથમદમ્મદ

અને તેમના જીવન કાર્યની એટલું સમીપ છે કે તેની કવચ નિષ્પક્ષપાત અને નિષ્કામ પુનઃના અસારે અસ્થાય છે પણ તેની પુનઃના ધરો તારે અનુગામીઓએ આ મંથમાં અર્પેલી સ્મરણ- જાણિ ઇતિહાસ રને અમૂલ્ય માર્ગદર્શક ધરો એ નિઃસંક છે.

(૨)

લેખક:

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ, સભ્ય. સાહિત્ય સંસદ.

મી સરકુમારી: બંગાળી ઉપરથી ભાષાં-
તર કરનાર સૌ ભાનુમતી દલપત-
રામ ત્રિવેદી. પ્રકાશક રા. પુરુષોત્તમ પાટક,
સાંતાક્રૂઝ, ૪૪૬ ૧૨૫, ક્રીમિટ રૂપાઓ એક.

અસાધારણ ગુણોભર્મા આ મુંદર નાટકને
બંગાળી સાહિત્યમાંથી ઉતારી ગુજરાતી નાટક
સાહિત્યમાં લાવનાર સાહિત્યરસિક સં. બહેન
ભાનુમતીએ લેખકના ઉચ્ચ સાહિત્યવિષયક
ગુણોના પરિણામરૂપ આવી કૃતિ આપણને
આપી એથી અમને અત્યંત સંતોષ થય-
વગર રહેતો નથી.

પ્રવેશક લેખમાં સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવભાઈએ
સંક્ષિપ્તતા જેટલીજ સમક્ષતાથી આ ભાષાં-
તરની સદલાવ અને સમભાવભરી સમાલોચના
કરી છે. એમણે કૃતિના વધારે પડતા ગુણોનું
તેમ અડપાંશ દોષોનું એમની લાક્ષણિક
ત્વેદધાર નગદ શૈલીમાં લેખનું દર્શન કરાવ્યું
છે. ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં ભાષાંતરોની
વૃદ્ધિ કરનારઓ માટે ઉપયોગી સૂચનાઓ
આપ્યા ઉપરાંત સદગત સાહુચરિત નાનાયણ
હેમચંદ્રથી માંડી અત્યાર સુધીના બંગાળીના
ગુજરાતી ભાષાંતરકારો અને એમનાં ભાષાંતરો
માટે એમણે જે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે તે
પણ મનન કરવા જેવા છે. એમણે દર્શાવેલ
ધોરણ આપણાં ભાષાંતરોમાં સચવાયાથીજ
આપણે દંતર ભાષાઓની ખુબીઓનો ખરો
રસ એમની મૂલ્ય અને મુંદર પ્રકૃતિમાં ઉતારી
શકીયું. આપણા સાહિત્યમાં હાલ જે જે
ભાષાંતરો થાય છે અથવા થશે તેમાટે આના
કે નિયત ધોરણની તેમજ ભાષાંતરયોગ્ય
અન્ય ભાષાઓની ઉત્તમ કૃતિઓની વિસ્તૃત

યાદોની આપણને જરૂર છે. આપણા વિદ્વાનોની
બહુમતિથી આવી કાંઈ યાદી તૈયાર થાય તો
તે નમાલું પુસ્તક આપણા સાહિત્યને ભારે
મારતું અટકી જવાનો સંભવ છે.

અઝરથી આશરે ૩૪૦૦ વર્ષો પૂરના
મીસર દેશના લોકજીવનનો ખ્યાલ આ કૃતિ
આપણને આપે છે. રા. નરસિંહરાવભાઈએ
છટખતના તે પમપના ઇતિહાસની રૂપરેખા
વિવેચન સથે આપી છે. છટખતના કાર એ
નામના બાદશાહો આ વખતમાં છતાવત્રી
પ્રાચીનતર કાફી જાતિ ઉપર વિજેતા પ્રજાના
હાથે થતા લુપ્તમૈ બંગાળી લેખકના વિશ્વમધુ
હૃદયને કંપ્ય છે અને એ પરથી કાંઈ પણ
તરેહના ભેદ વગર મોસરી અને કાફી જાતિના
હૃદયોનું સ્નેહમધુ એક્ય કરવા એમનું ધ્યાન-
લીલું હૃદય દલાના પ્રદર્શનમાં ઉચ્ચ સમ-
ભાવોથી પ્રેરાઈ ઉતરી પડી આવું મુંદર ચિત્ર
આપણને આપે છે. રા. નરસિંહરાવભાઈએ
મુકતકંઠે મૂલ્ય લેખકની જે પ્રશંસા કરી છે
તેને લેખક પુરા લાયક છે.

રા. નરસિંહરાવભાઈએ એમના લેખમાં
આગળ જતાં આપણી ઐતિહાસિક કૃતિઓ
કયા દષ્ટિકાણથી લખાય કે અવલોકાય
તો સારું એને માટે પણ યોગ્ય કહ્યું છે કે-
“આમ ઇતિહાસનો પાથો લઈ નાટકકારે
પોતાનો કલાહેલુ સાધવા માટે ચટતા ફેરફાર
કર્ષો છે, તે દૃષ્ટાંતર ના જ ગણાય. નાટક
કે વાર્તાનો રચનાર તે ઇતિહાસ લખવા
નથી એસતો; ઐતિહાસિક નાટક કે કથા તે
નાટક કે કથા પ્રથમ છે, ઇતિહાસ પછી
છે; પછી પણ નથી, એ તો માત્ર ઇતિહાસની

સામગ્રી ઉપયોગમાં લઇને યોગ્ય ગુંથણી કરે છે. કલાવિધાન અને ઇતિહાસલેખન એ બે જુદી વાતો છે.”

મુજરાતીમાં લખાયેલી થોડીથી સકુલ ઐતિહાસિક નવલકથા કે નાટકની કૃતિઓના ટીકાકરો આગળ આ દૃષ્ટિકોણ ધર્યો હોય તો તે ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે એમ અમને લાગે છે.

નાટક પુરું કરતા સહૃદય વાચકને લાગે છે કે ઇતિહાસખાતના ખોખામાં કલા-વિદ્યાવકના કલાસામર્થ્ય વડે અનુપમ રસ રેડી નાટકકાર અનુપમ ચિત્ર રચે છે. ખિલા પુત્રીઓનો, ભાઇ બહેનોનો, હરીફ લખાણમાંથી કુમારીઓનો અને લખના હમેશ્વાર યુગલોનો હૃદયરસ પ્રસંગે પ્રસંગે ડગડાગ નાવ છે અને વાંચનર પહેલેથી છેલ્લે સુધી ગાઢ અખંડિત રસપ્રવાહમાં તણાઈ જઈ નાટકકારને પૂર્ણ ભાવથી ઓની અદ્યુત કથા માટે નમન કર્યું નાવ છે. હૃદય માનવસ્વભાવ, સ્પષ્ટ અને સચેદ ખત્રાલેખન કે ભાષાસૌંદર્ય આપેલાવામાં કવિનું સામર્થ્ય કાઢી પણુ સ્થલે અકુરું લાગતું નથી.

ઉત્તમ કૃતિઓની જન્મભૂમિ જેવા હૃદયમાં આતી કૃતિને યોગ્ય સુલભ વિષય કે વસ્તુ લેખકથી અનુલવા નહીં હોય છતાં મીસર દેશમાં એ કેમ ઉતરી પડ્યા હશે એ પ્રશ્ન પણ આપણી આગળ ખરો થયા વગર રહેતો નથી. એક બે મોગલ સમ્રાટોના સ્નેહરાજ્યોમાં નીરનીરાળી અને પ્રભુઓના એકપસાધનના પ્રકરોના થયેલા આપણા ઇતિહાસમાં નોંધાયા છે હાલ પણ ખીટીય હૃદય જેટલું જ મીસર ઉત્તર અને મુક્ત થતા તવસી રહ્યું છે. ભૌતિકોલિક સ્થૂળ હૃદય છતાંયો છે. એના હૃદયની છતનો વિજેતા હજી કિલ્લમર્જમાં છે. આપણાં હૃદયોમાં હજી લક્ષી મરની પ્રભુ-પ્રજ્ઞના એકવની સનાતન શાંતિ નથી. આવા સંજોગમાં દેશકાલની સમના દાખવનાર આ નાટક આ અને પુરાતન દેશના હાલના

મામક પ્રતિભાને કે ઉજવ પણ કરી શકે મુર વાંચક જોઈ શકશે. સહિત્યમાં શાં અને ઉત્તર ભાવનાઓના અવતાર વિદેષ-યુગોમાં બહુ સંભવતા નથી. હૃદય હૃદય-પર્યાપ્તિ માટે આપણા સાહિત્યમાં હજી વિશેષ ઉત્તર સરકારોની જરૂર છે.

હવે આપણે બે સૂચના આપી સમા કરીશુ ભાષાતરની ભાષા પરત્વે સત્વપરાય અને પ્રેમમુગ્ધ નાહરીનની વાણીમાં, ખંડિત છત એકનિષ્ઠ રહેતી સામાના આનિમય વચનોના અને થોડા પત્ર પ્રવચનોને અનુસરતાં મીનો-શબ્દ રચનામાં માધુર્ય ઠીક જણાય છે, તે ઉપદેશ સામનદેશના દૂર અદેશોમાં, સ્વદેશ ભક્ત-સ્વામિભક્ત-જુદા આત્માની તેમજ નાહરીનની રવામિમાનમરી દલીલોમાં અન્ય વ્યર્થિત હારમહેખના કુદિનું સામ્ય સૂચવતા નિલુયોદગારમાં ઓળસની પાન્યૂનતા નથી, છતાં પણ ખંખાળી ભાષા પ્રયોગોનો ઉપયોગ ઠીક અન્ય ધરો હોત તે ભાષાતર મીઠી અને મધુરી મુજરાતીન સવાની મુરમાં કાઢી કાઢી રચે આપત કકંઈતાની ઉણપને સ્વાદ મળત નહીં. ખીટી સૂચના મૂલ લેખકની પ્રીતિન સંબંધી છે આના પ્રતિભાશાળી ખંખાળી લેખકનો કે આપણને કેકે પરિમય કગળો હૃદય તે પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં જુદી થયા વગર રહેત નહીં.

અંતમાં આવા મુદર નાટકના મુદર ભાષાંતર સાર સો બહેન ભાનુમતીને અભિ નંદન આપી હમ્દીએ છીએ કે એ બહેન ખાળી સાહિત્યની વિશાલ વાડીમાંથી અંગ નવીન અને મુદર પુષ્પો-આવા લેખકન સ્વતંત્ર કૃતિઓ કે જુદા જુદા લેખકોન કૃતિઓમાંથી પસંદ કરેલા ભાગ સંમહત્તે-કોમલતાથી વીણીવીણી મુજરાતને નજર કરે

તંત્રીસ્થાનેથી

ભિન્ન ભતિઓ વચ્ચે લક્ષ્યવહાર

મું બાઈના આગેવાન હીંદુ કુટુંબના એક ગૃહસ્થે સન્નતીય સ્ત્રી છત્તી છતાં, તેનાથી ચયલાં છોકરાં હયાત છતાં, છોકરાં લણાવવા રાખેલી અંગ્રેજી ગવર્નેસને હીંદુ કરી તેની જોડે લગ્ન કર્યું; આ ગૃહસ્થની ઉદારતા ને ચારિત્ર્ય માટે અમને માન હતું-ને છે; તેના કુટુંબની રહેણી, કરણી ને પ્રતિષ્ઠા હીંદુ મુંબાઈની શોભારૂપ છે અને કાષ્ઠપણુ દષ્ટિએ અદ્યંતવ્ય એવું આ પગલું જોઈ અમને અત્યંત ખેદ થયો એ સ્વાભાવિક છે.

કર્મ અને તેનાં ફલ જુદાં નથી, એકજ છે. જેવો નિશ્ચલ ને નિર્દય ગુરુભાઈજીનો નેયમ છે તેવાજ સમાજ, સંસ્કાર ને નીતિના નિયમો છે. બારીએથી પડવાથી હાડકાં ભાંગે એ જેવી અચલ શ્રદ્ધાથી કહી શકીએ છીએ તેવીજ શ્રદ્ધાથી કહી શકાય કે આ ગૃહસ્થના અધઃપતનથી વસમું પરિણામ આવ્યા વિના રહેવાનું નથી.

એક ઉપર બીજી સ્ત્રી પરણવી એ જ ગલી જમાનાના અવશેષ. રીતિ છે. અને હીંદુ સંસાર જે બને એટલી સ્ત્રીઓ પરણવાની પરવાનગી આપે છે, તેણે પણ અપાઠાઅધ એ રીતિ લગભગ તાલુદ કરી દીધી છે. બધી ઉંમી નાતોપચાસ વર્ષ પર અનેક સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ સ્વીકારતી; પણ જેમ જેમ

સંસારમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઉચું છે એમ સ્વીકારાતું ગયું, જેમ જેમ તેઓનાં ગૌરવ, પ્રતિષ્ઠા, ને સ્વાતંત્ર્યનું જ્ઞાન થતું ગયું તેમ તેમ એ રીવાજ એટલો તો ધસાતો ગયો કે એક પર બીજી સ્ત્રી કરવી એ ધર્મ વિરુદ્ધ છે એમ મનાવા લાગ્યું છે. એકપત્નીવ્રત એ આપણા સંસારનો પાયો થવા લાગ્યો છે. અને પુરુષ એક સ્ત્રીને છોડી બીજી પરણે એ, જેટલું એ સ્ત્રી એ ધણી કરે તેટલુંજ, તિરસ્કારને પાત્ર ગણાવા લાગ્યું છે. પણ પહેલી સ્ત્રી મુશીલ ને સપુત્ર હોય ત્યારે એ પગલાને શું કહેવું એ સમજાતું નથી.

પણ આ લગ્ન એક બીજો ગંભીર પ્રશ્ન ઉભો કરે છે; અને જે અમને વધારે વિચારણીય લાગે છે. એક હીંદુ, હીંદી નહીં એવી ભતિમાં લગ્ન કરે એ લાભદાયક કે સ્વીકાર્ય ગણવું કે નહીં? જેમ જેમ યુરોપ અને આપણો સંબંધ વધતો જશે તેમ આવા દાખલાઓ વધતા જવાનો સંભવ છે. અને તેને વીશે સ્પષ્ટ ને સખલ લોકમત થવો જરૂરનો છે.

અમને લાગે છે કે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એકજ હોઈ શકે. આવાં લગ્નો આપણા સ્વાભિમાન, સ્વદેશ કે સ્વસંસ્કારની દષ્ટિએ મોટામાં મોટું પાપ છે.

આવાં લગ્નો પશુશાસ્ત્રની દષ્ટિએ નિષિદ્ધ છે. એક ભતિ (genus) ના અનેક પેઢીઓ થયા છુટા પડેલા બે સમૂહો વચ્ચે લગ્ન-

૫૩

અવકાર યવાથી ઉત્કાંતિકમ ઉંધો વળે છે, ને
 તે એ સમુદ્રો એકલા હતા ત્યારે સામન્ય
 હિંમેતી જે અપૂર્ણ માનસિક ને શારીરિક દશા
 તો તેની છાયા સતાનોમા પડે છે. દર્બાર્દ
 પેન્સર જેવા ઉત્કાંતિવાદના મહાયુગએ
 તપાનના ઉદારક મારકવીસ ધરોને પણ આવા
 રમ્મો ન ઉતેળવા એવો અભિપ્રાય આપ્યો
 હતો એ જાણવું જોઈ છે.

x x x

પણ વિસરકારી પ્રભુ થાય એ તો ભુદા
 વાત; પણ હઠાપણુ ને દુરઅંદેશીથી લેઈએ
 તો આ લખો સુખી નીવડતા નથી એમ
 અનેક દાખલા પરથી સિદ્ધ થાય છે. જુવાની
 કે પેશનો મદ દોષ, સદૈવ ચામડી કે પાશ્વર્ય
 દાપડીપનો મોહ દોષ તો એકત્રિની, ને
 સાદી દેશી સ્ત્રી અનાર્થિક લાગે, ને અમકની
 પારેલી અપરાધના સહવાસમાજ જીવનનું
 સારવ જલુપ. પણ ત્યારે જુવાની એકઠરે
 ને પૈમા ધર-જપારે ચામડી ને દાપડીપનો મોહ
 ઉતરી યુગ ને સંસ્કારના ખંધોના પર જ સંસાર
 નો અંતાર રહેવા માટે ત્યારે ભુદા સરકારો
 વચ્ચે જે દુસ્તીજી પ્રવલ્લ વહે છે તેનો ખ્યાલ
 આવે છે-ત્યારેજ જુદી જાતિઓના અંતરમા
 વસતા નીર-ધીરાળા આત્માઓ વચ્ચેનો નિઘન
 ભેદ ખરો થાય છે. પડી ધર, ધર નથી રહેતું,
 મોરસનું બખંડર થાય છે. સંસાર રમગાન
 શ્રમિ લાગે છે જેણે આવા વચ્ચના અખતર
 કથી છે તેમનાં અંતર એકજુ તો સત્યનો
 પુરાવો જરૂર અને જ્યાં પત્ની પડેલી
 રાત્રીકનીના જર્ગની દોષ, અને પતિ 'કળા'
 સોહાગની દોષ ત્યાં આ રમગાનના કેશ
 ખેતો વસનાં દેશી જોની કળપના કરી કાણ
 પડે છે.

x x x

સમાજ ને સંસ્કરેલી દૃષ્ટિએ આવાં બન્નો
 જાતીય આત્મવાન છે. સમાજ સરકારી સ્ત્રી-

યુગમાન યુદ્ધસંસાર ઉપર સમાજ અને સંસ્કૃતિ
 બને રચાય છે. અને આપણા જેવી સંસ્કૃતિ,
 જે ચિદ્ર પરિસ્થિતિમા પડી દોષ, જેને
 પેતાનો આત્મા સમજ કરવો છે, જેને પોતાના
 વિશિષ્ટ સંસ્કારો બહુ કરવાનું મુશ્કેલ કામ
 કરવાનું છે તે આવી સંસ્કરતા ન સહે એ
 સ્વાભાવિક છે. આવા લગ્નથી સ્વાલકા સંસ્કાર-
 બળ ધરસ સારમાં રૂપદેહના બૂનકાળ માટે
 માન દોષ શકે નહીં, તેની સંસ્કૃતિ ને ખર્મ
 માટે અભિમાન દોષ શકે નહીં, તેના ઉત્કર્ષ
 માટે ઉત્સાહ દોષ શકે નહોં. આવા ધર-
 સમારથી સાસ્કારિક અસ્થિતાનો લેખ થાય છે,
 અને રાષ્ટ્રીય મૌરવનું બાન જનુ રહે છે.
 આવો ધરનંસાર માત્ર સ્વાર્થી વિલાસની
 મુદ્દતા પર રચાઈ રહે છે, અને રાષ્ટ્રીય ને
 સામાજિક વાત્સલ્યમાં ઝેર દાખલ કરે છે,
 અને દરેક આત્મરક્ષણની ઇતિવાળા રાષ્ટ્ર કે
 સમાજે કાંઈ પણ પ્રકારે આ ઝેર પ્રસરતા નજ
 દેવું જોઈએ. આપણે માટે અમલ્ય રાષ્ટ્રીયતાની
 ન, આત્મરાષ્ટ્રીયતાની નથી. સરકાર રાષ્ટ્રને
 જેની જરૂર છે, ને આપણા બધાના રાષ્ટ્ર
 માટે ઝેર છે

ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર

આ પત્રમા લેખકે ગાંધીજીને 'સવિતા
 નારાયણ'ની ઉપમા આપી હતી. અને જેમ
 સવિતાના ભર્ગવદંડે અનેક પ્રવૃત્તિઓ
 નીપજે છે, તેમ ગાંધીજીએ પ્રગટાવેલી રશ્મિઓ-
 થી પણ અનેક પ્રવૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. આવી ઉત્તરી
 પ્રવૃત્તિ, ગુજરાત મહાવિદ્યાપથના જન નીચે
 સ્થપાયલ 'ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર' છે. અને
 અમે આ તવા સ્થાપેલા મંદિરને અંતરથી
 આદર દઈએ છીએ.

ઐતિહાસિક જ્ઞાન વિના ઐતિહાસિક
 જ્ઞાનલુપ્ત જ્ઞાન થતુ નથી, એ બાબ વિના
 રાષ્ટ્રીય કે સાસ્કારિક અસ્થિતા પ્રકટની નથી.
 અને જ્યાં સુધી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બધા

પ્રશ્નોત્તર નિરાકરણ કરવાના પ્રયત્નો ન આદરાય હતાં સુધી રાષ્ટ્રજીવન શુદ્ધ ને નિર્ભય રહે છે એમ અમારું માનવું છે. ધણાં વર્ષો થયાં ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક નિરીક્ષણની ખોટ અમને લાગતી હતી; અને છુટા છવાયા ઉત્સાહીઓની એકવી મરુતિ જોઈ અમને શોક થતો હતો. આ ખોટ પુરાવા માંડી છે; અને આ શોક અકારણ થતો જાય છે. અને આ નવા સ્થપાયલા મંદિરથી ગુજરાતમાં નવીન ઐતિહાસિક નિરીક્ષણનો સંપ્રદાય સ્થપાય એવી આશા અમે રાખીશું.

x   x   x

કાઠીઆવાડ રાજકીય પરિપદ

આ પરિપદની બેઠક યજ્ઞ ગણ. કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યોની સુધારણાનો પ્રશ્ન એટલો ગંભીર છે કે આ પરિપદને થોડા વખતમાં વિનય મળે એમ અમને લાગતું નથી. જ્યાં સુધી બ્રિટીશ હોંદની પ્રજાનું રાજકીય જીવન સ્વતંત્ર ને સમક્ષ નથી થયું, ત્યાં સુધી તેની મદદથી પરરાજ્યમાં ઝાઝો સુધારો થાય એમ નથી; પણ આ પરિપદ જે બ્રિટીશ હોંદમાં વસતા કાઠીઆવાડીઓને મળવાનું સ્થાન બને તો ધીમે ધીમે એ પરિપદનો મત એવો મજબુત થાય કે દેશી રાજ્યો તે મતની સામે ન જઈ શકે. આશા છે કે આ પ્રવૃત્તિના ચાલકો ખંતથી પોતાના ઉદ્દેશો પાર પાડવા મચ્યા રહેશે.

આંતરદેશીય સંલુકાર્ય

થોડાં દિવસ ઉપર વર્તમાનપત્રોમાં એક સમાચાર પ્રકટ થયા હતા, કે રાષ્ટ્ર મંડલ (League of Nations) ની સમિતિએ બુદ્ધિવિયયક આંતરદેશીય-સંલુકાર્યના પ્રશ્નો અભ્યાસ કરવા માટે નીમેક્ષ દસ સભ્યોમાં

કલકત્તા યુનીવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્રના આચાર્ય ડો. પ્રમથનાથ જેનરજીતું નામ પણ છે; ત્યારેજ તેમના દેશભાષ્યોમાંથી ધણાખરાએ જાણ્યું હશે, કે પશ્ચિમની આલમમાં હોંદનું ગૌરવ વધારનાર સમર્થ અંગાણી નરોના નક્ષત્ર મંડલમાં ઉકત નામ ધારી એક તારો છે ખરો.

ડો. પ્રમથનાથ જેનરજી

ડો. પ્રમથનાથ ગયે વરસે સામ્રાજ્યોનાં તર્જત મહા-વિદ્યાલયોની ઓક્સફર્ડમાં મળેલી પરિપદમાં કલકત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા, અને પોતાના બુદ્ધિમલાવની છાપ તેમણે હાં પાડીને આ બહુમાન માટે પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી હતી. “ઈન્ડિયન છાનો-મીક્સ” અને “પબ્લીક એડમીનીસ્ટ્રેશન ઇન એન્ડન્ટ ઈન્ડિયા” નામે જે પ્રખ્યાત પુસ્તકોના તે કર્તા છે. આ બહુમાન મળ્યા પછી નિઃસંશય છે કે હોંદ હવે ડો. ખેઝ, ડો. રાય ડો. ટાગોર એ સહુની માફક તેમની કદર પણ જુજવા લાગશે.

બાદશાહી સેન્ટ

ઓટો દીલ બહાર

(૧૭૨૮૬)

ચબેલી, મોગરા, બુધ વિગેરે ઉત્તમ પ્રકારનાં ફુલોની સુમધીનું બનાવવામાં આવ્યું છે. કપડા અથવા રૂમાલ ઉપર લગાડતાંની સથે દીવને પ્રકૃષિત કરનારી મુગધ આમપાસ ફેલાઈ રહે છે. આ કારણે લીધે સારું સ્વસર, માનવીક પ્રસન્ને મંદીર જતી અને મુજબનો આમપાસ ઠીક થવા શુદ્ધ સુમધીત બનાવવા માટે ઓટો દીલ બહાર વાપરે છે તમે પાનુ આ બાદશાહી અત્તર વાપરો.

દીપ્ત અડધા આઉંબની

બાદલી રૂ. ૭-૦-૦

.. એક દામની

બાદલી રૂ. ૦-૧૨-૦

.. અડધા દામની

બાદલી રૂ. ૦-૮-૦

બહારગામથી મવાવનારાને વી. પી.

અર્થ ૦-૫-૦ બુધ પડશે

તમારા નજદીકના ફામદરો પાસેથી ખરીદતી વખતે ઓટો દીલ બહાર નામ વાંચીને સચ્ચય આદરી ખરીદવું, નહિ તો બળતુજ આપી રહે.

સોલ્ડ એજન્ટ:

ધી. એંગ્લો ઈન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

૧૫૫ બુમા મસજદ મુબારક.

મને નહીં?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૪ થી]

હીંમતકુમાર

હા. પણ એ હમણાં તોડી શકાય તેમ નથી. હું ધારતો હતો કે લગ્ન પહેલાંનો એ અંધ સંબંધ લગ્ન પછી તુડી જવાનો. પણ એણે તો લગ્ન થવા પછી જોર વધારે મંધન કરવા માંડ્યું છે.

દેવીસિંહ

એમાં તો ટેકા આપી શકતો નથી. આ માત્ર બેબાન થવાનો સોદો નહીં પણ બેબાન થવાનો વારો છે. પણ અહીં તમે એકએકને આવા કણઆ પછી દાર મારવા ક્યારથી શીખ્યા?

હીંમતકુમાર

એ પણ એક યુક્તિ છે. 'કમલસિંહ' જનમસિંહ અને મેં મળી એક રાજકુમાર ર્ષોદસ કલ્પ કરી છે. તેમાં મલ્લ યુદ્ધ દ્વંદ્વ યુદ્ધ, તરવાર પટા નીશાનગાદી વિગેરે અજમાવીએ છીએ. અને તેને બહાને આપો પ્રસંગ આવે સારે ક્રાન્સ અને જર્મનીમાં દ્વંદ્વ યુદ્ધ થાય છે તેમ અહીં પણ કરીએ છીએ. આવા વાંધા કે 'પાર્ટ'માં લઇ જવાય? જો લોહી રેડાય તો તેને અકસ્માત કહી પોલીસને ઉડાવાય. હવે કોઈ બેબાન થયું નથી પણ, થાય તો પણ એજ ઇલાજ. કેટલાક અંગ્રેજ અમલદાર પણ સમ્મ થવા માગે છે, પણ અત્યાર સુધી તો અમે વેજળા રહી શક્યા. [કિશોર-મલ્લને આવતો જોઈ] પણ જો ચસુરમંડલ આવે છે. અને મારે તને ત્યાં લઇ જવો છે અને અકસ્માત પુરવાર કરવા મારો સાક્ષી રાખવો છે.

[કિશોરમલ્લ, જગમંદરલાલ અને તારા-દેવી આવે છે.]

તારાદેવી

[જગમંદરને મંદરવરે] દેવીસિંહ બહુ ઉત્તમ પુરુષ બાણીય છે.

જગમંદરલાલ

[એજ હશે] હા બહેન. એની સમ્મતાએ મને તો મહાત કષ્ટો છે.

હીંમતકુમાર

[કિશોરમલ્લને] બાણીય, આપને બાણીને ખુશાલી થશે કે આ દાકોરસાહેબ આપને શુદ્ધિ અને વ્યવહારકુશલતાથી અંતોર્ધ ગમે છે. [હસે છે.] મારે બદલે એ આપનાં ગુણગાન ચલાવે છે અને સેવક પણ કૃતમ નથીજ એ ખાતરી રાખજો.

કિશોરમલ્લ

એ શું બોલ્યા, કુમાર સાહેબ! [પુરથી પર બેસે છે.]

હીંમતકુમાર

હવે હીંમતસિંહ કહોને! કુમાર સાહેબ બહુ મોટું લાગે છે. અને જગમંદરલાલજી, આપ બાણી છો કે આપને જોઈ મને રાજ અત્યાનંદ થાય છે.

તારાદેવી

એ તો અમારો સ્વજન એટલે આપનો પણ સંબંધી.

હીંમતકુમાર

હાતો શેકહેન્ડ, જગુકાકા! [હસ્તમેળાપ અને હસાહસ.]

જગમંદરલાલ

હું ધારતો હતો એટલા હીંમતકુમાર નાદાન નથી.

હીંમતકુમાર

પણ નાદાની સિત્તાય બીલું કે કરવાનો મને અવકાશજ ક્યાં મળે છે? મારા જીવનની પળેપળ બસ આનંદમય જીવ્ય એવો તમારો, બાણીય અને તારાદેવીનો સતત

પ્રમલ હોવાથી, મને સુખ જીવકારના બોળ
પ થાય છે. કેલ્વિનર તો તેનો બદલો વાળ-
વાની તક આપે.

કિશોરમલ

અચ્છા આપ ન્યારે એટલા બધા ખુશ
મીનજમા છે ત્યારે હું પણ એક વરદાન
માવવાની હાંમન કરીશ જે પાએક કલાકની
આપને દુરસ્ક હોય તો મારે આપની સાથે
ખાસ ગંભીર માનવમર વાત કરવાની છે.

દેવીસિંહ

[છેતો થાય છે] હું જરા ધોડારમા

કિશોરમલ

નહીં છ ઠાકોરમાહેવ, આપની સવાહ
આપી આખારી કરીએ એવી મે આશા રાખી
હતી [દેવીસિંહ પાઠો બેઠી ત્યજ છે] આ
પંચમંડલમા સૌ અત્યગતા છે અને આપ
વાદીત નથી જ [સૌ પુરથીઆ હાંમનકુમાર
પાસે ઘાવે છે. તારાદેવી એતી જમણી માણુ
પર અને દેવીસિંહ ઢાળી માણુએ મેડેયા છે
કિશોરમલ અને જમમદરવાજ સામે બેસે છે]

હાંમનકુમાર

[હાંમનકુમાર મળકમા] સમાના પ્રમુખ
સાહેબ માણુ કિશોરમલને અર્જ કરે છે કે
એમણે પોતાનું આજનુ બાણુ ચલાવવું.

કિશોરમલ

તમે જણાવો છે, હાંમનકુમાર, કે તમે
મુખી છે, અને તમારું સુખ જોઈ મારું સુખ
જમણું થાય છે.

હાંમનકુમાર

[આખરે સ્વર] અને તે રાજ એવણું
કરવાનો મારો અદ્વનિત ધરારો છે.

કિશોરમલ

પણ મારે પુછવાનું એ કે આપે શું
કરું માયું છે?

હાંમનકુમાર

અચ્છે

કિશોરમલ

આવતી કાલે અને જવિશ્યમાં—આપને
કે ખ્યાલ તો હોવોજ નોંધ્યો.

હાંમનકુમાર

બેવાશક મર્મ કલે ક્યું તે આજ કરવનો
હું, અને આજે ક્યું તે આવતી કાલે કરીશ.
જવિશ્યકાન જે વર્તમાનકાલ જેવો મધુરો
હોવતો મારે જરા પણ ફેર કરવાનો ખ્યાલ નથી.

કિશોરમલ

છતા પણ આપ સુત, સુધીવ, વિચલણુ
છે અને તેથી મારે કહેવાની જરૂર નથી કે
તમે લોકો જેને હનીમુન કહે છે તે કે
દમેગ નમે નહીં.

હાંમનકુમાર

હનીમુન કે કોઈપણ મુન દમેગ નમે નહીં,
પણ ન્યારે એ ખુદશી ત્યારે એતો ઠટકા કરી
તેમણી તારા બનાવણુ, અને તે સર્વદા અવન-
બર થાશે [હમે છે].

જમમદરવાજ

પરણ કુમાર સાહેબ, બેમદખી માર
કરવો. પણ આપને એમ નથી લાગતું કે
આપ જે નિરવધી અવન ગમો છે તેથી
આપના મુલસસારમાં પણ કંટક નીપળે?

હાંમનકુમાર

[સહેજ ગંભીર થઈ] મુદન નહીં, જમુકાકા

જમમદરવાજ

આપના જેવો સમર્થ પુરુષ સદાને માટે
નિરવધતા વરે એ અયોગ્ય કહેવાય.

તારાદેવી

[જરા અચકાએ] આપને ધક્કા નથી
રહેતી કે એથી મન મુંઝવે થાય?

હાંમનકુમાર

[વળી હસીને] મનમુજવણું તારી
હાજરીમાં તારાદેવીની આવી નિદા કરવાની
તારાદેવી વિના કેહની તાકાત નથી.

તારાદેવી

હું એટલી બેચેન નથી કે આપનું આપું જીવન સર્વસ્વ મુજમય થઈ ગયું હોય એમ માનું. હું તો કશું કરું છું કે આપ બે ઠાકાર સાહેબનો દ્રષ્ટાંત લો તો હું તો પુશી થઈશ.

હિંમતકુમાર

[હિંમતકુમારે યથા જાણીતી પુતળા પાસે જાય છે] ભાઈ હું કંઈ નોકરી શોધું એવી તારી સલાહ છે ?

તારાદેવી

નહીં નહીં...

હિંમતકુમાર

પણ ત્યારે? [સીગરેટ સળગાવે છે.]

કિશોરભલ

આપનાં નામ, આપનાં જ્ઞાન અને આ સેવકની સમર્થતા અનુસાર જનસમાજમાં ભાગ લો!

હિંમતકુમાર

મારા નામને લાયક જગ્યા તો સૈનિક, કે સંન્યાસીપણાની છે, એમાંથી કોના તરફ આપનું વલણ છે?

કિશોરભલ

આપણા દેશની દાઝ આપને નથી લાગતી? આ પહેલે દેશના દરેક કુરુદને તન, મન, ધન સર્થ અર્પણ કરવાની ફરજ છે.

હિંમતકુમાર

સ્વરાજ સભામાં ઉપપ્રમુખ થવામાં મેં આનાકાની કરી નહોતી.

કિશોરભલ

તે હું જાણું છું પણ એ ગાંધીચેત્ત-લામાં કે ભણ્ય ઉપકારનું નથી. એ સ્વરાજ સંપાદન કરવાની વ્યવહારિક કૃતિ નહીં પણ દલોષ કૃતિ છે. ખરું કહ્યું તો આપની લોકમાન્યતાનો લાભ લઈ રાજસેવાનું મહત્ત્વ કાર્ય કરવામાં છે.

હિંમતકુમાર

રાજસેવા? કેવી રીતે? [અતિ ગંભીર થઈ જાય છે.]

જગમંદરલાલ

જાણુની સલાહ એમ છે કે આપ આગળ હોમરુલ લીગના અગ્રેસર હતાં અને ઉદ્ધમ વિચારના અધિષ્ઠાતા થયા છો પ્રજામાં આપની સ્વતંત્ર ક્ષુદ્ધિ અને રાજકાર્યકુશલતા માટે સારું કહેવાય છે. આગંકાલ મહાત્મા ગાંધીજીએ જગાવેલી બેળવળના ઉદ્દેશો ગમે તેવા અદ્ભુત અને ઉત્તમ હોય, પણ એથી કંઈ આ દેશનાં અનેક દુઃખોનો અંત આવવાનો હોય એમ આપની પોતાની વ્યવહારદષ્ટિને જણાવું નથી એમ આપે પોતે જણાવ્યું છે. અને, બેચેનપણી માફ કરજો પણ જરૂર પડતાં પોતાના અંગીકૃત સિદ્ધાંત ખાતર જે ગાંધીજી ખમી રાકશે, એવા અગમ્ય સિદ્ધાંતને પણી રહેવામાં જેટલું મનોબલ નેધએ તેટલું સદા સુખપ્રિય, સુખમય જીવન માળનાર આપ જેવા અમીરપુત્રોમાં કદાચ ન હોય તો આપ પ્રજા કે રાજના બેઠે પદ્મમાંથી રદ જાઓ.

હિંમતકુમાર

જયકાકા, આપને હું હમેશાં દુનીઆદારી પ્રતીતિ મળતો હતો, એટલે આજનું આ ભાષણ આશ્ચર્યકારક નથી લાગતું. પણ તમે અને જાણુજી જુલો જાઓ છો કે અંગ્રેજ રાજનો મારો કેવો અનુભવ છે. વેપારી જિંદગી એ લોકને જરૂર પડતાં, પોતાનો લાભ ભોંટાં ફરી જતાં વાર નથી લાગતી. મારા સમોવરીઆએ ખનિજ પદાર્થ માટે અંગ્રેજ સંસ્થાને ૩૦ વર્ષનો પટો કરી આપો એટલે એને રાજ્યાસન મળ્યું, અને મેં માત્ર મારા હક્કની માગણી કરી એટલે હું મારી માતાની નીતિ પર ને પિતાના ટેક પર કલંક ચઢાવવા પામ્યો. રાજ્યાસન મળે તો

જીવન

પૃથ્વી ૧]

આવૃત્તિ ૧૯૭૮

[અ. ૫

જય થગે જય થગે—

જાતીય ગીત

આત્મ સંસ્કારની પીમળ પ્રસારના
પરચુ નિજ સ્વપર નિરતર ખારતા,
પ્રત્ય કાયામિશ્રમ આરિદ્ય સિદ્ધરતા,
સ્વસ્થનાર કલ્પીત વિષદ તે

જામ આર્મય વડા,—

સુખને મારતા, મિત્રને લાગતા
પ્રેમ તે સૌખ્યના સ્વ સ્વીકારતા,
કમલોદ જગતને પરમ કર્મજ નિષ્કામનો
પાઠ સીખવાડતા,
વિશ્વના અથ શેઠીદ ગરુડાજ

કૃષ્ણચાંદ્રવર્ણિ—

રશ્મિરમ્ય જગતને મોહનો પ્રેમમય
માર્ગ દર્શાવતા,
લોકદિનનિરત તે સત્યવચની સત્,
સત્યમા અમલ આમદ વળી ખારતા

સત્ય કે મિત્રમા, મૃદુ ને વિષમ:
મર્મદો આતુવ સમાવતા માનવ,
સુવત, અમલસયુ, કદા મોખ્ય તે
મદસ્થા કાપી કૃપનામયી મોહમા

પરમ વિષ્ણુવર્ણિને પામતા

અલ્પઅવનાર અલ્પવિદ

મોહન મદાન નર,—

એક આ

હાલત સત્યમ સદિત

કુલકુલપરજ સહન

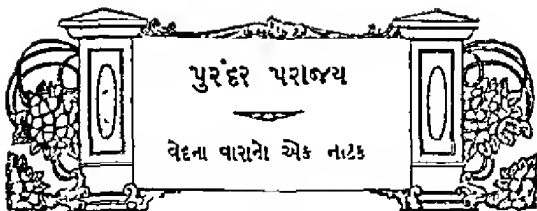
સન્ધ્ય જેના આગત,

અર્ધેક કુળજ મદારે પ્રીત પ્રનામી મદા

પદ્મપીથી જયસિદ્ધ તે મિદ્ધરાજેદની

પુનિત
ગુજરાતનો.

લેખક.

રો. કનયાલાલ માળુકલાલ મુનશી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

પાત્રો

અવનન: જુગ અને અગિરસ જાનિના અભિપૂજક મહર્ષિ, સામવેદના મંત્રદણ,^૧ જુગાગિરસના કાવિ; એણે દંડ સાથે વેર ભાખું ને દંડમક્કા પાંચોનો પરાજય કર્યો.^૨ શર્પાતિએ સદાચ કરી તેમને સખસિધુભાથી લઇ આવ્યા, અને અભિની મદદથી આતર્થ દેશમાં વસાવ્યા.^૩ દંડથી છર્ષા વિના તેણે તેને વડમાં સોમ આપવો બંધ કર્યો, તેથી દંડે તેને પકડજુતી અતિમ અવસ્થામાં રાખી મુક્યા.^૪

શર્પાતિ: શર્પાતો નામની મનુષી હતી આવેલી જાનિનો રાગ, અવનનનો શિષ્ય, સુકન્યાનો પિતા, અને આતર્થમાં આવેલો પડેવવદેલા લઇ આવનાર.^૫

વિદન્વંત: અવનનનો શિષ્ય ને જુગ. એણે અવનની જોડે રહી દંડ સાથે મુદ્દ કર્યો.^૬

દંડ: વ્રતદન્વનને મારનાર ને આવેલો મુખ્ય દેવ, પુરંદર.

અશ્વિનો: બે જોડીઆ દેવો જે દેવલોકના વૈદો છે.

ગૌરી અંશુવાકી: શર્પાતિની સ્ત્રી ને સુકન્યાની માતા.

સુકન્યા: શર્પાતિની પુત્રી ને અવનની સ્ત્રી.

આશ્વની: વિદન્વંતની સ્ત્રી.

શમિત્રી: રમેશ કરનારી સ્ત્રી.

૧. અન્વેદ: ૧. ૧૧૧ ૧૦, ૧૧૭ ૧૩, ૧૧૮ ૬; ૫. ૭૪ ૫; ૭. ૧૮ ૬; ૧૦. ૩૬. ૪

૨. અગિરસ આશ્વલુ: ૧૩ ૫. ૧૨, ૧૪ ૩ ૬, ૧૪ ૬ ૧૦

૩. અન્વેદ: ૧૦ ૧૧. ૧ ૩

૪. મારણપુરાણ: ૧૨ ૨૨, હરિવંશ. ૧ ૧૦ ૨૦ ૩૨, વિષ્ણુ. ૪ ૧ ૨૧.

૫. અવન અને સુકન્યાના આખ્યાન મઠે બુદ્ધે, રાગપદ્ય આશ્વલુ ૪ ૧. ૫ ૧. ને મદા ભારત વનપર્વ ૬૨૨.

૬. બેભિનિષ આશ્વલુ: ૩ ૧૨૧-૧૨૮

અંક પહેલો

[જ્યારે આર્યોનાં ટાળાં પહેલપહેલાં ગુજરાત તરફ આત્યાં તે, એટલે વિક્રમ સંવત પહેલાં ૩૦૦૦ વર્ષના સમયની એક સવાર.

આનર્ત^૧ પ્રદેશમાં નવા વસેલા શર્માતિ આર્યોના કુલપતિ શર્માતિ માનવનું રહેઠાણ. જંગલમાં ઝાડો કાપી, ખુલ્લી કરેલી જગ્યામાં માટી ને તાડછાતી છુટીછવાઈ ખુંપડીઓ; થોડે દૂર એક ટેકરા પર માટીનો કરેલો કોઠ.

આ ખુલ્લી જગ્યામાં મોટાંમોટાં ઝાડોની વિશાલ ઘટ્ટા નીચે ચરતાં ગાયોનાં ટાળાં; ઢંકેકાણે બાંધેલા જંગલી ઘોડાઓ; ઝાડે બાંધેલાં મોટાં તીર કામઠાંઓ; અને કોઈ કોઈ ઢંકાણે જમીનમાં ખોદેલી વેદિઓ કોઈ પ્રતાપી આર્ય જનનું^૨ નિવાસસ્થાન છે એમ દેખાડી આપે છે.

એક તરફ પથ્થર પર શર્માતિની પુત્રી સુકન્યા તેની મા જૈરી એકવાડીના બોળામાં માથું મુકી, રડતી જણાય છે. બંનેનાં શરીર સફેત સંમેરમર ની કોરી કાઢેલી અપૂર્વ મૂર્તિઓ જેવાં મોઢક જણાય છે. તેમણે સામાન્ય આર્ય સ્ત્રીઓની માફક માકની ધાલનાં હુમડાં નથી પહેર્યાં પણ, આનર્તની સમૃદ્ધિને શોભે એવાં હાથે વણેલાં સુતરનાં હુમડાં પહેર્યાં છે, અને કાને કોટે ને માથે રુદ્રાક્ષ ને સોનાનાં આભૂષણો પહેર્યાં છે.]

સુકન્યા

(હૃદયી માથું ઢલાવીને) મા! મારે એ અવનને ત્યાં નથી જવું.

જૈરી

(હૃદયી સુકન્યાના ખભાપર હાથ ફેરવીને) તે કેમ ચાલે બેટા! ગભરા નહોં. સાસરે જવું તો પહેલાં બધાંને સાલે.

સુકન્યા

(અકળાઈને) મા! મા! આ તો સાસરું નથી, સળગતો અગ્નિ છે. મને કોને ત્યાં મોકલેા હો? (કમકમાં આવે છે) મા! આજે વર્ષો થયાં, એ માણસ નથી પણ છત્તું રખ છે. એને આંખ નથી, કાન નથી. એનામાં બેડા થવાની શક્તિ નથી. એનાં માત્રો ગંધાધ ગ્યાં છે; ને ચામડી, ઝાડ પર કુલતી મુકી લીળ સમી, લટકી રહી છે. એને ત્યાં જઈ મારે કરવું શું?

જૈરી

(નિરાશાથી) બેટા! એ બધો વિચાર તારા પિતા કરે છે; પણ એને કે રસ્તો

દેખાતો નથી. અવન ભાગવતો બોલ એમનાથી કેમ ઉઘાપાય?

સુકન્યા

(તિરસ્કારથી) એ પણ મારા ભોગજ કેતી! આ આનર્તની સમૃદ્ધિના ધણી ને શર શર્મા-તોનો પિતા એકની એક દીકરીની વારે ધાઈ ચકતો નથી!

જૈરી

(કરગરીને) બેનાં તું અકળા નહોં. એ પણ તારે દુઃખે દુઃખી છે. એનું ચાલશે તો તને રાખશે જો આ આવ્યા.

[સામી તરફથી શર્માતિ માનવ આવે છે. તે હંચો ને મજબુત થોઢો છે. તેની સ્નાયુબદ્ધ પ્રચંડ બુલબો પર સોનાનાં કડાં છે. તેણે વ્યાધ્યર્મનો કછોટો માર્યો છે, ને હાથમાં મોટી ગદા લીધી છે. તેના છુટા કાગા કેશ, ને જરાક સફેત થતી દાઢી, તેની લગ્નતામાં ઉમેરા કરે છે. તેના મુખ પર કોષ ને ચિંતા છે. તે આવીને થોડીવાર ઉભો રહે છે, અને પછી જૈરી કે સુકન્યાને જોયા વગર એક

^૧ કત્તર ગુજરાત. આ નામ શર્માતિના પુત્ર આનર્ત ઉપરથી પડ્યું.

^૨ નતિ, ટાણું, સમૃદ્ધ.

પથર પર એને છે, અને એકાગ્રતાથી નોંધા
કરે છે. બન્ને ક્રીએ એની તરફ જુવે છે,
અને ધીમેથી પાંચે બારી ઉઘી રહે છે.]

શર્પાતિ

(નિઃશ્વાસ નાંખીને) શું કરું કે આ બધુએ
આગળ મારું કે આપનું નથી. (વિચાર
કરે છે) એ પણ શું છડે ભરાયા છે!
(થોળીને) અને બધા જુલમ મારી પુત્રી પર!

[ગૌરી શર્પાતિના ખભા પર હાથ મુકે છે.
શર્પાતિ ચમકે છે. ને પછી મુગ્ધજનમાં હાથ
પોતાની જાડા પર ફેરવે છે]

ગૌરી

ત્યારે એ જુલમ શું કામ કરે છે! એ
તે કે રીત છે? સુકન્યાને લઈ જઈ, એમને
કરવી છે શું?

શર્પાતિ

(દયામળે અવાજે) એકલાઈ! તું જાણે તો
છે કે સુકન્યાને બદલે નેહએ તો સદસ
જાય ને બમે! સ્વામકર્ણી થોડા આપવા
પુત્રી છું, પણ વિદન્વંત માન્યો નથી. શું
કરું? (સુકન્યાને) દીકરા. જની એમાં શું!
ત્યાં તે તને કોઈ દુઃખ દેવાનું હતું?

સુકન્યા

(ચીકાઈને) પિતા! તમે પણ એમ કહે
છો? મારે અવનને ત્યાં જઈ કરવું શું?

ગૌરી

માનવા શું કરવા આ બીચારીને લઈ
જાય છે, એ તો તમને ખબર છે. એ
આપડીને પેલા કેસા પસે રાખશે, ને જેવો
જીવેલો મુકેલો એ છે, તેવી આને કરશે
(આંસુ લુછે છે)

શર્પાતિ

(ચુસ્કામાં) કોની મગદૂર છે કે મારી
છોકરીને એમ દુઃખ દે?

ગૌરી

(તીખાસથી) સુકન્યાને પરણી મથા ત્યારે
આપણે શું કર્યું, આજે શું કરીએ છીએ,
કે હવે પછી આપણે કરવાના હતા. એ તો
સદાચ એનું એજ રહેવાનું, ભૂમુતો બોલ
ઉઘાડવાનો નથી.

શર્પાતિ

ગૌરી! તમે મુખી અવને મને આથ
આથી તે કેમ વીસારાય? એને લીધે તો
દેવતા કેળવી બચી, આજે અદીમાં મહાવીએ
છીએ. હવે ફર જતીને મને છેડી એને પકડવા
છે, ને એને જરાખસ્ત ને જડ બનાવી દેવા
છે. તે અખતે નું એની અવજનના કરું?

ગૌરી

તે હું ક્યાં કહું છું? એને, નેહએ તો
ધાન્ય ભે, માથો ભે, શાપીતોની મદદ ભે, પણ
આ બીચારી કાળી ને કુમળી કળીને શા
સાર કામે છે?

શર્પાતિ

આ વિદન્વંત આગો. (દોહ થોળીને)
હું બને તો સમજાવું છું. તમે વચ્ચે
બોલશે નહીં

[વિદન્વંત ભાગવ, ધણેજ જદ જતાં
ટટાર ચાલતો, ફામલ થાય છે. તેનો પહેરવેશ
શર્પાતિના જેવોજ છે. માત્ર આયુષ્યમાં તેણે
હાથમાં એક લાખા હથાળી પરશુ લીધી છે.]

વિદન્વંત

આનવરાજ! સરિતાવું પ્રથમ પાદ તો
પુરું થવા આજ્યું. અમને મેહું થાય છે.
સુકન્યાને મોકલો છો ને?

શર્પાતિ

જ્યુવર! હું વિચાર કરું છું કે મહર્ષિ
પાસે સુકન્યાને શા કામ લઈ જવી?

વિદન્વંત

(મહિત થઈ ઉઘું જુવે છે.) એ તે
કે વિચાર? સુકન્યા ભૂય સાથે પરણી છે,

એટલે એ અમારે ઘેર શાબે, અહીંયાં નહીં.

શાર્યાતિ

પણ મહર્ષિ નથી બોલી શકતા કે નથી ચાલી શકતા તો પછી એને વધુ હોય તોય શું ને ન હોય તોય શું?

વિદ્વન્વંત

(અમલચીમાં) માનવા! તમે પણ આવા ખત્તો પુછો છો? અગ્નિએ મહર્ષિને આપેલું વરદાન વીસરી ગયા? એમનું અપુત્ર મરણ નથી.

શાર્યાતિ

(હસીને) હા-હા-હા. હવે ચ્યવનને પુત્ર? ભાર્ગવ! મહર્ષિ તો મારા પિતાના ને તમારા ગુરુ થાય. શત શરદની સીમા તો એ અનેક વર્ષો થયાં ઝાળંગી ગયા. હવે તે એમને પુત્ર. શા?

વિદ્વન્વંત

(ગર્વથી) અગ્નિએ ભુગુને આપેલું વચન કદી મિથ્યા થાય? એ તો ઈંદના કાપથી વચન ફલતું નથી. એ સોમતરસ્યા મધવાને અમારે હાથે સોમપાન કરવું છે. આટલા વેર પછી કાપેલા ચ્યવન ભાર્ગવ શું એને સોમપાન કરાવી નમતું આપશે? કદી નહીં; પછી જોઇએ તે થાય.

શાર્યાતિ

(વિચાર કરતાં) ઈંદે આપણને બહુ દુહવ્યા છે. પણ એ બળીઓ છે. કાંઈ રીતે રીઝવાનો નથી?

વિદ્વન્વંત

(ગુસ્સામાં) રાજશાદૃલ! એટલે શું આપણે રીતે, નમતું આપીએ? આ શું બોલો છો? એ બળીઓ છે, તો આપણું બલ ક્યાં બોલું છે? એણે કરીને શું કર્યું? એણે તમારી ગાયો હરી, તો ચ્યવને સજીવન કરી આપી. પડ્યોએ તમને ત્રાસ

દીધો, તો ચ્યવને તમને અભયવચન દીધું. ઈંદને દ્રેષે તમે સપ્તસિંધુ^૨ છોડ્યો, તો એ ભુગુએની ઇચ્છાથી અગ્નિએ આર્યાનર્તય^૩ પણ ઉત્તમ એવા આ રસાલ જનપદમાં તમારા રઝળતા શાર્યાતોને વસાવ્યા. ને ઈંદને મરતો નથી આવતા, તો પણ એ મહર્ષિવરને પ્રતાપે તમારા યજ્ઞો સફલ થાય છે.

શાર્યાતિ

તે હું ક્યાં ના કહું છું?

વિદ્વન્વંત

ત્યારે શું હવે કરી જઈ ગૃહપતિતુ^૪ વચન મિથ્યા થવા દેખાશે? રાજન! (અમકલી આંખે, ને અભિમાનભર્યે અવાજે) એજ વૃત્તદા^૫નો મદ તુટશે-હવ્યવાહન^૬નું વચન ફલશે-ને ચ્યવન ભગવંતો ઝોરસ પુત્ર તરસ્યા ઈંદને તિરસ્કાર કરી, મને તે દેવને સોમપાન કરાવશે. માટે શંકા નહીં ધરો. શાર્યાતોને મોકલો.

શાર્યાતિ

(નમ્રતાથી) વિદ્વન્વંત! બીજી કે નહીં, પણ આ મારી એકની એક છોકરી આવવા ધણીજ નારાજ છે.

વિદ્વન્વંત

(સખ્તાઇથી) એ શું કહી શકે? એ તો બલક છે. શું એને કહે દેવે ને મહર્ષિ-ઓની આજ્ઞાનો અનાદર થતો હશે? (ડોળા કાઢીને નિંદ રહે છે).

ગોરી

(વચ્ચે બોલીને) અમે આજ્ઞાનો ક્યા અનાદર કરીએ છીએ? આ તો આ છોકરી આવવા ના પાડે છે. એને કે દુઃખી કરાય?

વિદ્વન્વંત

એકવાણી! શું મને નાનું છોકરું સમજે છે? એ શાર્યાતોનાં ધણી તમે નથી, મહર્ષિ

૧ એક આર્થ ભલિતું નામ. ૨ સાત નદીવાળો પ્રદેશ, વંભજ.

૩ અગ્નિ-હોમેલું (દેવો પાસે) લઈ જનાર અગ્નિ. ૪ ઈંદ.

નિવાસ |

પુરુષ પુનાજીય

| શ્રી ગણેશાય નમઃ

સુકન્યા (અર્ધી મધુ દસાવીને) મા' મારે એ સ્વામને ત્યાં નથી જવું

ડીરી (દેવથી સુકન્યાના અભાવે દાસ કૃષ્ણને) તે કેમ માને એના' મનસા
નહીં સાકારે જવું તે પદેસા જાણે સામે

છે. એનું સ્થાન સાર્થકોમાં નથી, બૃહદ્માં છે. છતાં તમારે ન મોકલવી હોય તો કહેા. હું તો જરૂર; પણ (ભરંડા અવાજે) કાચો? કાચો તો શું થશે તે વિચાર્યું? [સર્પાંતિ ચિંતાથી જોઇ રહે છે] એક સાર્થક સુખે બેસશે નહીં, તમારી દશ સદસ ધેનુઓમાં એક રહેશે નહીં, — પુરંદરે આખા વિનાનો તમારો સોમ તમારી ખુદિ ને સૌખ્યનો નાશ કરશે. ને બૃહદ્મિય શ્રીચિત્કથા આ તમારા આખા આનર્તને બાળીને બરબ કરશે. (બોલે છે). [સર્પાંતિ, ગૌરી ને સુકન્યા મુળે છે] (જરાક નરમ પડીને) માનવવ્યાધિ! આ વેલછા છોડી દોને પચાસ વર્ષની મૈત્રી તોડે નહીં. તમારે તે અગ્નિનો વર ને વ્યવનની આશા રૂથે એ જોવાનું હોય, કે આ નાદાન બાલકની મરણ જોરાની દેખ?

સર્પાંતિ

(પણીજ નમ્રતાથી) ખરું છે, વિદન્વંત! [સુકન્યા શીકી પડી જોવા કરે છે.] કાર્જવ! કાલે શીધારો, ને સાથે સુકન્યાને લઇ જવ. હું અવનતો ફેલ નહીં કરું.

વિદન્વંત

આજ સપ્તમે સર્પાંતિ માનવને શોભે

સર્પાંતિ

પણ અધિવર! જો જો, એ બીચારીને કે શોખનું પડે નહીં. દીકરીની સાથે અમારા દેશ પણ સોંપું છું. એ સાર્થકોની આંખની કાઠી છે; આ આનર્તનું અણખીમ્બ કુસુમ છે.

વિદન્વંત

(હસીને) માનવમેધ! શું કામ શીકર કરો છો? તમારે ને અમારે ભુલાઇ હતી નહીં ને છે નહીં. તમારી તો એ આખની કાઠી છે; પણ અમારે તો એ અદિતીથી પણ મેધ.

આખા કાર્જવ જનપદની જનની છે. એને પેટ તો અમારો કુલપતિ પાકશે પછી અમે તે એને કશાની મણા રહેવા છોડ્યો!

સર્પાંતિ

મહિમય વૈદ્ય પર્વતના ચમકતા સિખર-પર તે વળી કશાની ન્યૂનતા હોય! પણ અમારો માખાપનો છવ વાક બેટા! (સુકન્યાને) જાઓ.

વિદન્વંત

(સુકન્યાને, માનથી,) માતા! સાર્થકોની! અલો.

સુકન્યા

(હાથમાં મોં પાલી રડી પડે છે) મા! મા! મારું શું થશે?

ગૌરી

(સુકન્યાને બેઠીને, સાધુનપને) મેઠા! સો સારા વાનાજ થશે. મબરા નહીં. છાની રહે ને તારા પિવાને પ્રણામ કર. વિશુખ થાય છે.

[સુકન્યા રડતી, ધુરકાં ખાતી, સર્પાંતિને પડે માથે છે. સર્પાંતિ હાથવતી પોતાની આંખો લુછે છે. ગૌરીની આખમાંથી પણ અશ્રુધારા વહે છે]

સર્પાંતિ

(મેઠેલે સાથે ને સુકન્યાનું માથું સુંતતાં) ધીરજ પર. હું ને તારી મા વણી બેસતાં તો આવી પદોન્વીયું સુકન્યા! તારું ને તારા પતિનું કલ્યાણ થજે, (સુકન્યાને આશીર્વાદ દેતાં)

(ત્રિપ્લવ)

અન સમાન સમાન મંત્ર,

સમાન ચિત્ત સમાન શક્તિ જાળે.

એન્વેયો યોગ પચસતી આ સમસ્ત,

તે સમર્થ બ્રહ્મચર્યપતિ કાર્જે||

૫દ્ધિ આલ૫દ્ધિ વીર્યે,
રાષ્ટ્રે દંપતિ વર્ધન્તે।
દો ત્વષ્ટા સર્વતઃ શાંતિ,
પુષ્ટિ પુષ્ટિ દીર્ઘ આયુઃ॥^૨

વિદન્વંત

ચાલો વખત જાય છે ને રચના થોડા
અધીરા બને છે.

[આગળ વિદન્વંતને પાછળ કુરકાં ભરતી
સુકન્ના જાય છે.]

ગૌરી

(ખિન્નવદને) રાજા! આ છોકરીની
આપણે આહુતિ આપી.

શર્યાતિ

(નિઃશ્વાસ નાંખીને) ગૌરી! ઈંદ્ર તો

સંલો છે; ને જેના જોર પર કુદીએ છીએ
તેને દુરશન કેમ કરાય !

ગૌરી

અમિતું વચન ફળે તો તો નીરાંત.

શર્યાતિ

જેવો પુરંદર દેખી છે, તેવાજ ભૂગુએ
છદી છે. બે બળીઆ બાયડે છે. શું યાં
તે મને સમજાતું નથી [વાત કરતા બન્ને જા-
છે. દૂર જતા વિદન્વંતનો બુલંદ અવાજ
ઝગમગાતો સંભળાય છે.]

(અનુદુષ)

હો અમિ વચનો યશસ્વી

હતીર્થ ટનહા !

યશસ્વી ભૃગુજન હજો

યશસ્વી મુનિ ભાર્ગવ ॥

અંક બીજો

[બે એક મહીના પછી વર્ષો ઋતુના
મારંભકાસમાં એક સપ્તાહ.

ભાર્મવ જનપદમાં વૈદ્ય^૩ પર્વત પર
આવેલી અવન ઋષિની પર્ણકુટી, તેની અસ-
પાસ, પર્વતના ચઢાણ પર, તે તળેટીમાં અનેક
નાની મોટી પર્ણકુટીઓ આવી રહી છે.

અવનની કુટિર પાસે એક નાનું તળાવ
છે; થોડે દૂર વિદ્યુસરા નામનો નાનો વહેણ
વહે છે; અને આથે, ક્ષિતિજ પાસે વહેતી
વિશાલ રેવાનાં ઉજળતાં નીરનો બુધવાટ

સંભળાય છે. ઝાડોમાંથી પવનનો સુસ્રવ
સંભળાય છે, આકાશમાં થોડાંક વાદળોં ભે-
યતાં દેખાય છે.

કુટિરમાં એક ઘાસ ને પાંદડા પર બી-
વેલા મૃગચર્મની શય્યા પર અવન બા-
સુતેલા છે. તે માત્ર હાડકાંને માણજી ૫
રજા છે. તેની આંખોમાં કુવા પડ્યા
તેનું મોઢું, ડાઘાનાં હાડકાંને આકારે દેખાય
તેની ચામડી કાળી ને કઠણ યદ્ય લગતી ।
છે; અને તેની પાળી પડેલી દાદી, બર્મ

૩. આ અને બીજા ઋચાઓ બનાવી આપવા માટે દુરા. મનદરશમ દરિદરશમ મહેતાનો ઋષિ થઈ
ઋગ્વેદની ઋચાના સ્વરથી ગાઈ શકાય એમ રચવામાં આવી છે.

૨ પુર, કોટનો નાચ કરનાર, ઈંદ્ર.

૩ તાપીથી ઉત્તર આવતાં, તે નર્મદાના દક્ષિણ વટપર આવેલા પર્વતનું શિખર. (રાજપીથ
કુંવર?) અહીંયાં વિદ્યુસરાને તીરે અવનનો આશ્રમ હતો. (જુઓ મહાભારત વન
૧૧૨-૨૦.) અમિનોએ અવનને જીવાન કર્યો એ પ્રસંગ કુરુક્ષેત્રમાં બન્યો લાગે છે.
ધર્મરાજ ભગવાન ગયા ત્યારે આ પ્રસંગ નર્મદા પાસે બનેલો ગણાય છે. એ મહાભારતને આ
આ નાટકને માટે, અવનનો આશ્રમ નર્મદાને દક્ષિણ તીરે મુકાયો છે.

તુતર જેવી, તેની મુખમુદને વધારે કારથી
બનાવે છે. જાતી સુધી તેને મુગચર્મ
ઝોરાડેલાં છે. થોડી થોડીવારે બેઠાન
અવરથામાં, તે કાંઈક ગચ્છે છે.

થોડેક દૂર એક બીજી મુગચર્મની પધારી
આગળ ભોંખ પર ઉંચું મઝું નાંખી મુક-ચા ઉઠે
છે. તેનું મોઢું ઘણું શીકું પડી ગયું છે. આંખો
સુગ્ગેલી દેખાય છે, તે ઉપમાં પણ વારંવાર
નીસાસા મુકે છે. તેને કમકમાં પણ આવે છે
તે સ્પષ્ટ દેખાય છે.

પર્ણકુટીમાં સમિત્રી આવે છે. તે પર્ણીજ
૫૬ ને પુધી આ છે. તેના હાથમાં દુધ.
કારેલો માટીનો કણ છે.]

સમિત્રી

(સુકન્યા પાસે ઢીલી રહીને) માતા!
કાર્ણત્રી!

સુકન્યા

(અમકાને જગે છે, ને ગભરાએલી
આંખે ચારે તરફ ભુલે છે) શું છે?

સમિત્રી

મહર્ષિને મારે ક્ષાર આપ્યું છે.

સુકન્યા

(બૂકાદિ ચલાવી) જરા જાપેસ પણ
નથી દેતી!

સમિત્રી

(માનવી પણ દલતાથી) માતા! મહર્ષિને
બેઠાનનો વખત થયેલ.

સુકન્યા

(બીસાળને) મહર્ષિને તો મારવાનો વખત
થયો છે: બીજા કલાનો નથી થયેલ.

સમિત્રી

(અમકાળને પાછી હો છે) મા! મા!
એ શું બેલો છો? મહર્ષિ પ્રસન્ન થશે.

સુકન્યા

(કુખનું, પાંચા જેવું દસીને) આ શસ્ત્રે

ધાયા આ મઠકું છવે છે એમ ક્યાં સુધી
માનવા કરશે!

અવવન

(બેઠાન અવરથામાં) ઉ-ઝાં-ઉ- (અવાજ
મળામાં બેઠાની ખખરીમાં સમાઈ જાય છે.)

સમિત્રી

(હાથમાંનો કણ નીચો મુકવાની તૈયારી
કરીને ડાળા દાડીને) બેનું! આતું બેલો
નહીં. નહીં તો મહર્ષિ ઢીલે શાપ દેશે.

સુકન્યા

(કચવાળને) એ શાપ દેવાને બાને હો
તો ખરા! મારે એજ જોવું છે.

સમિત્રી

(ધીમેથી સુકન્યાના કાનમાં) નેજો
ભુલતો. એ લો બાન દેના કેપથી આમ જડ
થઈ પાપા છે.

સુકન્યા

(નિરશ્વાસી) મને ખબર છે. હવે એ
કેવળ સંપૂર્ણ કલાએ ક્યારે પડેલે કે હું ને
એ બને પુગીએ.

સમિત્રી

(મેં પડેલું કરીને બેઠા રહે છે. તેના
પરમા હોડ હાલી રહે છે) આ મું બેલો
છો? પછી અમારું શું થયું. અમારો
કુલપતિ અપુખ મરે, તો અમે રક્ષણ જાણીએ,
અને દિ છતે (દલતાથી ડાકું) પુકાડે છે)
એ તો કોઈ દહાડો બને નહીં. અમિતું
વરાત રહ્યા વગર રહેજ નહીં.

સુકન્યા

(કટાળને સ્વપ્ન) આ પણ માંડીં મોઢ
છે તો. (સમિત્રીને) સમિત્રી! આજે મહર્ષિને
તું ખેડાવ.

સમિત્રી

(હાથ દલાળીને) નારે મા! મહર્ષિ કેવે
ભરાવ. મારાથી એમને કેમ બચાવ!

[ચિત્રા]

ધુરંધર પરાજય

[૨૧ શિવમંચા] પદ્ય

રામિત્રી : જ્યારે જામે સરસ્વતીને તારે આવીને વસ્યા, ત્યારે મદલિ ધણી વખત આશ્રમની
મદાર મેલના, ને જામે જાત્યાના તેના દરથી દરોન કરવા આવતા જા, તમરા

[ચિત્રકાર]

પુરંદર પરાજય

[શ્રી. ગોવિંદરાવ પટેલ]

મુકન્યા : (ગર્વથી નોંધ રહે છે, તેની છાતી ઉછળે છે, ને આંખો મદાન-મદાન દેખાય છે. તે ખારણાની બદાર આવીને એક પથ્થર પર બેસે છે.) શું સરસ રાત છે ?.....અત્યારે કોણ મળશે ?

મુકન્ધા

મને ત્યાં. આ જનપદમાં નહીં તો બીજે.
કોઈ એવું સ્થાન નહીં મળે. કે જ્યાં જાણીને
રહેવાય? કાવે સવારે તો મારા પિતા આવી
પહોંચશે.

વિદન્વંત

(શાંતિથી) આ આખો જનપદ તમારો
જે; તમારા હુકમને આધીન છે. જ્યાં જશે
જે કુલપતિનાં પત્નીને યોગ્ય તમારું સ્વાગત
શે. મારે અકળાઓ નહીં

મુકન્ધા

(કાંતે હાથ દબ) આની પત્ની! મારે
પત્ની પત્ની રહેવું નથી. જે થશે તે, હું
હાંમાં પપ્પાસ રહેવાની નથી. (બારણા
પર જાય છે.)

વિદન્વંત

(શાંતિથી બારણું રાખીને) માતા! હું
જે તમારો પુત્ર છું. પણ આ તાદલી કરશે
જે મહર્ષિ કાપશે.

મુકન્ધા

કાપવા દો. બધા અસો

વિદન્વંત

(જાણે સાબરજી નહીં હોય તેમ)
પહેલાં એક મહર્ષિનાં પત્ની હતાં તે આમજ
જવા થયાં. તેને અગ્નિએ બાળીને જરમ થયાં.
જેથી તમારી પદવી મોટી, તેવુંજ મેહું
જોખમ.

મુકન્ધા

(વિદન્વંતનો હાથ અસેડવા તેના હાથ
પર હાથ મુકી) મને જોખમની પરવા નથી.
જ્યાં દો.

[આકાશમાં વીજળીને ગડગડાટ થાય છે.]

વિદન્વંત

(દંતાથી) ભુજો દેશો ઇંદનો કાપ
પાછે દર ઘણે. તમે બહાર કેમ જશે?

મુકન્ધા

(વિ. ના હાથને વળગીને) કેમ જશે? હું
હું તો જવાની. કોઈ નહીં તો તમારો શત્રુ
જરૂર મારી વહારે ધારો! [વીજળીનો કડાકો
થાય છે] આવ! આવ! ઈંદ! (આરણ્યમાંથી
બહાર જોઈ.) કલમન્યુ! તારા વેરી કલપિતની
પુત્રી, તારા દ્રેષ્ટા અવનતી પત્ની, હું મુકન્ધા
તારું આવાહન કરું છું. જરૂર! આવ!
પુરંદર! અચરેધેવ તારી નદિઓને વહેવા
દે. વળી! તારા વળથી આ પાણી-
ઓનો વિનાશ કર [ગદાર વીજળીથી આખું
આકાશ ચમકી ઉઠે છે. ને ભલુંકર કડાકો
સાથે મુકળધાર આપડુ આવે છે. મુકન્ધા
આશ્ચર્યમાં તપને વાદળ તરફ જોઈ રહે છે.
વિદન્વંત જરાક શીકો પડે છે.]

અવન

(બેઝાન અવસ્થામાં) હ—હ—હ

વિદન્વંત

(સુસ્થામાં તેનો અવાજ કાપે છે ને તે
મુકન્ધાને મોઢે હાથ મુકવા જાય છે) શાંતિની!
શું કરો છો? બસ! મહર્ષિ અવનની આજ્ઞા
છે. ચુપ ચાઓ. [તેનો અવાજ વરસાદ ને
ગમડાટમાં પણ સ્પષ્ટ સંભળાય છે. હોહ,
હોહ પર બીડી, તે સુસ્થામાં જોઈ રહે છે.
તેની આખમથી તણુખા નીકળતા હોય તેમ
દેખાય છે. મુકન્ધા તેની જમકર ચુપચુપ
જોઈ રાખે બને છે] એક રાખડ બોલો નહીં.

મુકન્ધા

(પાગ પાડી) પુરંદર! આવ.—

[ગદાર ધણીજ વીજળી થાય છે, ને
જાણે બારણા આમળ પડી હોય એવો આસ
થાય છે.]

વિદન્વંત

(બારણું જે હાથવતી રાખી)—અને હું
અના કરું છું (તેનો અવાજ મફત અણુનો

હોય એવો થાય છે) ખબરદાર, વૃત્તહા!
હું વિદ્વંત લાગેવ, તને મના કરું છું.
કવિ ઉશનસુ નો વંશજ, ને વ્યવનનો શિષ્ય,
હું, આડે ઉભો છું. તારું બલ તુટી જાયો,
તારો કોપ નિરર્થક થાયો. ખબરદાર, મધવા!
વૈશ્વનરનો માનાતો અથર્વાણ, હું, તારી
અવસા કરું છું. તારા વજ્રમાંથી તેજ
જન્યો, તારા ગર્જનમાંથી ભય જન્યો.

[વીજળી ચમકે છે. સ્તબ્ધ બનેલી મુકન્યા
બેબાકળી બની પાછી હો છે. વિદ્વંત હાથ
ઉંચો કરી આવાહન કરે છે.]

હે અગ્નિ! ભૂગ્વાન! હું, વિદ્વંત, તારો
ઉપાસક તને બોલાવું છું. હે શોચિષ્કર! જે
ભૂયુએ તને અવની પર ઉતાર્યો તેની લાજ
રાખવી તારું આવાહન કરું છું. આવ! તને
પ્રથ એવા આવા અશ્વત્ય^૧ ને સમિને
નમંત્રણે આવ. [વિદ્વંત બે લાકડાં ધસે છે
ને અગ્નિ પેદા કરી કાકડો સળગાવે છે. અને
ખુણામાં એક છોડીમાં ભરેલી વેદ છે તેમાં
દેવતા ચેતાવે છે. મુકન્યા ગાંડી જેવી જોઈ
રહે છે.]

(કથા)

જ્યોત પ્રકટે તતપતિ,
વાન્દ પ્રકટે તિજ્જ્વિત તતે।
સ્ત્રીય કરો સશ્ચુ^૨ સમિષો,
સમાયુત સુવાસિત ધૃતે॥
વધો ધૂમ વધો અવિરત,
વધો વાદન સુધી।
વધી ઘેરી લો વેરીને॥
જ્વાલા વધો જળદ્રણ વધો,
અવિરત વધો।
વધી દગ્ધ દુશ્મન કરો॥

ગૃહપતિ! તને હું અહીંયાં સ્થાપુ છું.
અમારા દ્વેષીને કરાવ—અમારા ભયને દૂર કર.
(કલશમાંથી દુધ વેદિમાં રેડીને) હવવાહન!
હું આ ક્ષીર હોયું છું. અમારી લજ્જા
રાખ—ને તારું વચન સફલ કર.

[વિદ્વંત હાથ જોડે છે. વેદિમાંથી
લોકો નીકળે છે, અને ચારે તરફ અજવાળું
થાય છે. ડોળા ફાડી, જોઈ રહેલી મુકન્યા આ
લોકો જોઈ ગલરાટમાં આંખે હાથ દે છે.
આકાશમાં દૂર જતાં વાદળોનો ગગડાટ સંભ-
ળાય છે, ને વરસાદ રહી જાય છે.]

મુકન્યા

(બોલવાનો પ્રયત્ન કરી) ઓ—ઓ—

[મુકન્યા ચારે તરફ જોવા જાય છે,
પણ આંખે અંધારાં આવતાં, ભોંય પર પડી
જાય છે. વિદ્વંત ક્યાં સુધી મુગે મોંડે
ઉભો રહે છે. થોડીવારે વીખરાતાં વાદળમાંથી
ચંદ્રનો પ્રકાશ પડતો જોઈ, તે દારીમાં હસે છે
ને સુતેલા વ્યવનને નમસ્કર કરે છે.]

વિદ્વંત

(વ્યવનને,) મહર્ષિ! આજે વૃત્તમનો ફરીથી
પરાજય અને આપનો જય થયો છે. (થોડી
વારે ભોંયમાં મોડું ધાલી ઉઠી પડી રહેલી ને
ધુજતી સમિત્રી તેની નજરે ચડે છે. સમિ-
ત્રીને) સમિત્રી! સમિત્રી!

સમિત્રી

(ધુજતી ધુજતી ઉડે છે) મહારાજ!

વિદ્વંત

(ગર્વથી) આજે ફરીથી મેષવાહને માર
આધો.

સમિત્રી

(હાથ જોડી) મેં જ્યે, અગ્નિર્વાં।

૧. અશ્વત્ય (જે આજે ઉશનસુના વંશ તે) ના ગુરુ, પાછળથી સમાચાર્ય તરીકે આગ્રેખાવા તે. તે
ભૂયુવંશના અને અગ્નિપૂજક દત્તા. જે દ અવરતાના કવિ થયા ને આ એક જ પુરુષ એમ કહેવા
વિદ્વાનો માને છે.

૨. અશ્વત્ય, પીપ્પળા. પીપ્પળા ને સમિત્રું લાકડું પડી દેવતા પેદા કરવામાં આવતો હતો.

વિદન્વંત

(મુકન્વાને દેખાડી) દંડના કોપથી માતા
ખેલાન થયાં છે. તે હોં ત્યારે કહેજે કે મહ-
ર્ષિને ખોળા કરાવે. નહીં તો મને ખોલાવજો.

[વિદન્વંત અવનને પ્રણામ કરી નય છે.
બહાર એનો અવાજ ઝગ્યા ખોલતો સભ
જાય છે.

"(ઝગ્યા)

જનું છવેા દસ્યુ દેવો
સંયુક્ત જે સર્વે પૌવને ।

વારો વારો તે વેરીને
કરી અરમ વૈધાનર ॥"

શમિત્રી વિદન્વંતનો અવાજ સાંભળી રહે
છે, ને તે ન સંભળાતાં મુકન્વા પાસે નય
છે અને તેને જાનમાં લાવવા પ્રયત્ન કરે છે.
થોડી વારે મુકન્વા આગસ મરડી હોં છે, ને,
બાપથી બાકુવ, આરે તરફ જોઈ રહે છે.)

મુકન્વા

ઓ! મેં મુ નેરું! રરખું! યોજુ શમિત્રી!
શમિત્રી! મેં એક એવું નેરું! (વેદિમા
થોડાં થોડાં બળતા હનુ થાય છે તે જોઈને)
શું ખરી વાત! વિદન્વંતે દંડનો પ્રાજ્ઞ કરી
ને આમ સ્થાપેરા! (આંખે દાય દે છે.)

શમિત્રી

(પીગેથી) હા! માતા! હા, તમને
અમારા બલનું હનુ જાન નથી. એ જ્યા
મા મહર્ષિના પ્રતાપ હોં, એમને ખોળા
કરાવે. બધીવાર થઈ.

મુકન્વા

(અવન અને કવચ જોઈ, કમકમે છે)
શમિત્રી! વિદન્વંતે પાહો આપવાનો છે?

શમિત્રી

આંખે પજુ ખરા હોં.

અવન

(ખેલાન અવરથામાં) અ-અ-

શમિત્રી

જુવો વા! મહર્ષિ અધીરા થાય છે.

મુકન્વા

(બીલી, બીલી હોં છે ને કવચ લે છે)
શમિત્રી! મને ધણી બીક લાગે છે. વિદન્વંત
વળો જખરો છે.

શમિત્રી

વા! તમે તો મહર્ષિને પહેલાં જોયા ન-
હોતા. એની આગળ વિદન્વંતનો હીસાજ
નહોતો.

મુકન્વા

(અવનને કવચગતી કુધ આપે છે, પણ
નજર શમિત્રી તરફ રાખે છે) તે મહર્ષિને
પહેલા ક્યારે જોયા!

શમિત્રી

(પાદ કવચની મહેનત કરે છે) કહું!
ક્યારે! જુઝઓ સિધુને તીરે વમતા હતા.
મારા બાપ વદુ હતા, કું નાની હતી, તમા-
રાથી પજુ, ત્યારે કુદમ ભાર્યો અને લઈ
આવ્યા.

મુકન્વા

(અવાકતાં બરફ છે, ને દયાભળી જીર્મ-
બર અવાજથી) ત્યારે મહર્ષિ મારા જેવડા
હતા!

શમિત્રી

(આંખે થોડે હમે છે) ના! બા, તમા-
રાથી જરા મોટા વિદન્વંતના પૌત્ર જોવા.

મુકન્વા

(આંખે દારીને) વિદન્વંતને પૌત્ર છે!
મારા જેવો!

શમિત્રી

હા! ત્રણ છે. એક તો તમારાથી પણ નાનો છે. આ, મહર્ષિને જવડાવો.

મુકુન્દ્યા

(પાછી અવનને ખવડાવે છે.) ત્યારે તે અહીંયાં કેમ નથી આવતા?

શમિત્રી

વિદન્વંત ઝપિતી આણુ છે. અહીંયાં કોઈ જીવાન આવી શકતું નથી.

મુકુન્દ્યા

(ચરસામાં) હું તેને મળું તેથી? [શમિત્રી જવાબ દીધા વગર બેસી રહે છે.] ત્યારે તે પહેલા મહર્ષિને જોયા ત્યારે કેવા હતા?

શમિત્રી

શું કહું? ત્યારે અમે સરસ્વતી^૧ ને તીરે આવીને વસ્યાં. ત્યારે મહર્ષિ ઘણી વખત આશ્રમની બહાર બેસતા, ને અમે છનામાનાં તેનાં દૂરથી દર્શન કરવા આવતાં. આ, તમારાં રૂપ ને રંગ શું છે? લલીભંગી આર્યાઓ એનાં રૂપ ને રંગ જોઈ ઝાંખી થતી.

[મુકુન્દ્યા રસ પડવાથી ઉમંગભરે જોઈ રહે છે. પાછું જાન આવવાથી અવન તરફ જુલે છે. ને તેનું મોઢું ધ્રુજતે દયે જુલ્હી નાંખે છે.]

મુકુન્દ્યા

શમિત્રી! આ ચામડી, આ હાલ-મારા જેવી હતી!

શમિત્રી

તમારા જેવી! અનેક સ્ત્રીઓમાં, તે ગવશ્રેષ્ઠ સમા ધ્રુમતા, ત્યારે બધાથી તેજસ્વી દેખાતા.

મુકુન્દ્યા

ને વિદન્વંતથી પણ બળીઆ હતા?

શમિત્રી

વિદન્વંત ને તમારા બાપ-બહે સરખા બળીઆ છે. પણ મહર્ષિના ધનુષ્યની માપ આ બેથી પણ ચઢાવાતી નહીં; અને એ યુદ્ધમાં ઉતરતા ત્યારે ઈંદ્ર ને વરુણ ધરધર કાંપતા.

મુકુન્દ્યા

(ખેદથી) અને આજે આ! (ઉભી થકને, અડધું પોતાને સંભળાવતી) આ રાજા જોઈ સ્ત્રીઓ મોહ પામતી ને વીરો મહાત થતા! એની માપ શર્પતિ માનવથી ચઢાવાતી નહીં! એ ગવશ્રેષ્ઠની માફક ધ્રુમતા! ને આજે એ મને જોળખી શકતા નથી; હડીને મેસી શકતા નથી, તો મારો હાથ તો કેમજ સહે? મને આલિંગે તો કેમજ?

શમિત્રી

(આત્રી દર્શાવતાં) ખાતા! પુરંદરનો કોપ ન હોય તો હમણાં હડીને ખેડા થાય.

મુકુન્દ્યા

(માથે હાથ દઈ) ઓ મા! ને પુરંદરનો પરાજય થાય નહીં ત્યાં મુધી મરાથી બહાર જવાય નહીં, ને મારું સમાવડીઈ કોઈ અંદર આવે નહીં, શો જીવમ! આ કેટલો વખત આમ પડ્યા છે?

શમિત્રી

આમ તો માત્ર સાતજ વર્ષ થયાં છે.

મુકુન્દ્યા

સાત વર્ષ! ડોસી, તને થોડાં પડે છે! ને કેટલો વખત આ ચાલશે? ક્યાં તો હું મરું કે આ મરે ત્યારે (અવન તરફ જોઈને) ને આ ક્યારે મરવાનો? (થોભે છે) એ તો આમને આમજ પડી રહેવાનો ને હું-હું-મારું શું થશે? ઓ માડી! (રી પડે છે.)

(વધુ મારે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૫૭)

‘પાર્શ્વથી થે પરમ વીર સિદ્ધાર્થ’

શમિત્રી

હા! ત્રણ છે. એક તો તમારાથી પણ નાનો છે. આ, મહર્ષિને ખવડાવો.

મુકુન્દ્યા

(પાછી ચપનને ખવડાવે છે.) ત્યારે તે અહીંયાં કેમ નથી આવતા?

શમિત્રી

વિદ્યવંત ઋષિની આજુ છે. અહીંયાં ટ્રાઇ જીવાન આવી શકતું નથી.

મુકુન્દ્યા

(ગુસ્સામાં) હું તેને મળું તેથી? [શમિત્રી જવાબ દીધા વગર ખેસી રહે છે.]
ન્યારે તે પહેલા મહર્ષિને જોયા ત્યારે કેવા હતા?

શમિત્રી

શું કહું? ન્યારે અમે સરસ્વતી^૧ ને તીરે આવીને વચ્ચાં, ત્યારે મહર્ષિ ઘણી વખત આશ્રમની બહાર ખેસતા, ને અમે છ નામાનાં તેનાં દૂરથી દર્શન કરવા આવતાં. આ, તમારાં રૂપ ને રંગ શું છે? બહીષ્કારી આપોઆપ એનાં રૂપ ને રંગ જોઈ ઝાંખી થતી.

[મુકુન્દ્યા રસ પડવાથી ઉમંગભેર જોઈ રહે છે. પાછું જાન આપવાથી ચપન તરફ જીવે છે. ને તેનું મોઢું ધુન્નંતે હથે લુછી નાખે છે.]

મુકુન્દ્યા

શમિત્રી! આ ચામડી, આ જાલ-મારા જેવી હતી!

શમિત્રી

તમારા જેવી! અનેક સ્ત્રીઓમાં, તે ગવશ્રેષ્ઠ સમા ધુમતા, ત્યારે બધાથી તેજસ્વી દેખાતા.

મુકુન્દ્યા

ને વિદ્યવંતથી પણ બળીઆ હતા?

શમિત્રી

વિદ્યવંત ને તમારા બાપ-બહે સરખા બળીઆ છે. પણ મહર્ષિના ધનુષ્યની ચાપ આ બેથી પણ ચઢાવાતી નહીં; અને એ યુદ્ધમાં ઉતરતા ત્યારે ઈંદ્ર ને વરુણ થરથર કાંપતા.

મુકુન્દ્યા

(ખેદથી) અને આજે આ! (ઉભી થઈને, અડધું પોતાને સંભળાવતી) આ રાજા જોઈ સ્ત્રીઓ મેહ પામતી ને વીરો મહાત થતા! એની ચાપ રણોત્તિ માનવથી ચઢાવાતી નહીં! એ ગવશ્રેષ્ઠની માફક ધુમતા! ને આજે એ મને જોળખી શકતા નથી; હડીને મેસી શકતા નથી, તો મારે હાથ તો કેમજ સહે? મને આલિંગે તો કેમજ?

શમિત્રી

(ખાત્રી દર્શાવતાં) માતા! પુરંદરનો કાપ ન હોય તો હમણું હડીને બેઠા થાય.

મુકુન્દ્યા

(માથે હાથ દબ) ઓ મા! ને પુરંદરનો પરાજય થાય નહીં ત્યાં સુધી મારાથી બહાર જવાય નહીં, ને મારું સમોવડીઈ કોઈ અંદર આવે નહીં. શો જીલમ! આ કેટલો વખત આમ પડ્યા છે?

શમિત્રી

આમ તો માત્ર સાતજ વર્ષ થયાં છે.

મુકુન્દ્યા

સાત વર્ષ! ડોસી, તને થોડાં પડે છે? ને કેટલો વખત આ ચાલશે? ક્યાં તો હું મરું કે આ મરે ત્યારે (અચાન તરફ જોઈને) ને આ ક્યારે મરવાનો? (થોભે છે) એ તો આમને આમજ પડી રહેવાનો ને દુ-દુ-મારું શું થશે? ઓ માડી! (રડી પડે છે.)

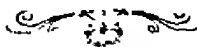
(વધુ મારે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૫૭)

મનમોહક તરીકે ત્યાં ગાઈ,
 મોહનની માણવું કરી;
 સુરસૂરમાં સમગ્રને કે,
 સમસ્તના કાથે સાન કરી
 "રખા! વદાલી નાથ ધેમડી!
 હું ગુમા નહીં ભેદ તરી,
 મરેગો સજી-સજીને રેને,
 અમરને દામ પાદ પરી."

"સખામૂરે સમ સુર મીઠાતી,
 એકપમવનુ પથાન પરી;
 જાનમજાન જાનમજા જાવી,
 માનુષ્યમિતી મુક્તિ વરી;
 દરીયાળી ગુનંદ જમિના,
 સનાનો સજી જોઈ કરો,
 તંદર જાગે એજ સાવના,
 જાવનનો ઉદાર કરો."

નજીક પહિરે જાજી જાડે હું રવનંતનાનુ જાન પરી,
 ઘું પજી જાગે એજ રિકાર્મા રેઠદિનનાં કાવું કરી;
 'ગુજરાતજી રાખા! એ નામે મેનનની મીઠાતી કરી,
 પ્રવરને હું પરધામા જમ જાનમુખિની જાગન પરી."

વિચાર]

પુરંકર પરાજય

[૨૮ ગોપાલભાઈ પટેલ

[મહાત્મા તેજસ્વી.....જીવાન અચળ ઉભેલા દેખાઈ છે. મુઠ્ઠા-યા મુઠ્ઠામાં પડી, હાથ લેખાવી રહી છે.....અચિતે) આ કાચમાં દર
..... તેજસ્વી છે.]

ઉદબોધન

લેખક:

શ. નાનાયાસ દલપતરામ કવિ

ઉઠ, ઓ કરનગોત્રી! તુજ પાદ
જુલે તો જમત કાપતે પાદ.
અનિશ્ચિત નવલે, નીરખે તારા
આત્મરાજ્યના પાદ:
જુલે તો જમત કાપતે પાદ. કુર.

૨

અમળ તુજ ઉપનિષદ ને વેદ,
મદન પાદછંનના એ જોદ,
બીજી તુજ તર તપ આત્મમતાસ,
બીજી તુજ સંધ્ય ને સન્ધ્યાસ

અમર રી ત્યાગી મહાપોત્રી
કહિમુનિનાજ પ્રભાવ:
આત્મજ્યોત ઉજ્જવળી વળી તુજ એ
જમતજ્યોત પ્રમદાવ

અમર કવિત ના અનુપ વિલાસ
શીખત એ પુણ્યછત્રના રાસ.
ઉઠ, ઓ કરનગોત્રી! તિ.

૩

ધર્મમુદના રમિત રજનીર,
સિદ્ધ અમ, શીર્ષકલ્પા ભારી.
દેવતા સુજનની એ મર,
સુખદનાં જમતનીશના નર.

શસ્ત્રીથી ય નિઃશસ્ત્રીના યસ
 ગાયે તુજ દત્તિદાસઃ
 કુરુક્ષેત્રમાં કરે યદુપતિ
 અર્જુનનાં પણ હાસઃ

જગતનો ધર્મયોધમણિ પાર્થ,
 પાર્થથી ય પરમ વીર સિદ્ધાર્થ.
 ઉહ, ઓ ભરતગેત્ર! વિ.

૪

ધન્ય! એ યુષ્મવતી સતી નાર,
 પતિના ચિતાયજ્ઞ પૂજનાર.
 ધન્ય! એ જોહરનાં બલિદાન,
 શીલવતીઓનાં અગ્નિરનાન.

ધન્ય! રાજસંન્યાસિની મીરાં!
 આપોનાં સ્ત્રીભાવ!
 સ્મરાથી એ દત્તિદાસ જગતને
 નવદત્તિદાસ ધણવ.

પૃથ્વીના ભરો આત્મભંડારઃ
 ભરતકુલ! એ તુજ જય જયકાર.
 ઉહ, ઓ ભરતગેત્ર! વિ.

જુદાઈની બહુગરી

લેખક -

રા. લલિત

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

(૫૩૬)

જુરી જુદાં ચતામાં તો જુરી જખી મરે છે કે ?
અને એ જખીમાં, એજ, તુજ નજરે તરે છે કે ?

નજર માંડી નીકળે ત્યાં, જગત દીવથી ઝરે એ કે ?
જતાં એ જગ-અમતમાં, લાલનો, એને, ધરે એ કે ?

અહા! જેને રીઝાવે તું, હું તે તુજ દીવ ધરે છે કે ?
અને એ દીવજરીમાં ઝાઝ ઇનનું ધરે છે કે ?

દૂર હો દેહ તમ, તેણે ઉરેહર તો ઠરે છે કે ?
“જુદાઈમાં ખુદાઈ છે” ન શું વ્હાલાં! અમર છે કે ?

મહોળ્લસમાં અજબ અવમસ્ત રહીને તું ઠરે છે કે ?
દીવોની કમખદમ પાદે, અમર ચારી ધરે છે કે ?

છગરના જખમ

લેખક:

રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા,
સભ્ય, સાહિત્ય સંઘ

(ગદ્ય)

મને ના પુછવા કોઈ: “દીલે શું દર્દ થાયે છે?”
ન સમજું છું—શું સમજાવું? ક્યાં શું દર્દ જાયે છે?

ન સુણનારા—ન જોનારા પુરે કોઈ ખ્યાલ પામે છે,
છગરના જખમનાં દર્દો અનુભવીઓજ જાણે છે.

ધડાળે કૂંક અજમાવ્યા—ન કોઈ કામ આવ્યા છે.
છગરના જખમના હડીઓ હજી તો જન્મવાના છે.

નકામા છે ધડાળે સૌ—નકામા સૌ મલમપટ્ટા,
છગરના જખમ આ ઉડા કદાપિ ના રજાવાના.

બેદરકારી બતાવું છું—દસું છું દર્દની સામે,
કરું છું દર્દ ને દર્દી: ધડાજ અકસીર બસ એ છે.

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોમાં સિદ્ધપુર પણ એક મોટું સ્થાન છે. સરસ્વતી નદીને કાંઠે અશુદ્ધીલવાડ પાટણથી ઉપરવાસ સત્તર માઈલ ઉપર સિદ્ધપુર આવેલું છે. સરસ્વતી નદીના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર જરા ઉંચાણમાં આવેલું આ શહેર સામે ઝાઝેવતાનું સ્વરૂપ મનાય છે અને ઘણા પ્રાચીન કાલથી આપણામાં પૂજ્ય તથા પવિત્ર મનાય છે. ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીની સ્તુતિના મંત્રો છે ઋગ્વેદની સરસ્વતી નદી તો ઉત્તર હોંદુસ્થાનમાં હોવી જોઈએ. યાજ્ઞશ્વર પાસે વહેતી અને ધર્મરત્ને મળતી નદી તે આ ઋગ્વેદની સરસ્વતી હોય એ સંભવિત છે.

ગુજરાતની આ નદીનું નામ સરસ્વતી કાણે અને શા માટે પાડ્યું એ જાણવાનું કે સાધન નથી; પણ ઘણા જુના કાલથી સરસ્વતી વીશે જે જે કથાઓ પુરાણોમાં છે તે તે આ સરસ્વતીને લાગુ પાડવામાં આવી છે. અને સિદ્ધપુર આગળ સરસ્વતીનો પ્રવહ પૂર્વ તરફ વહેતો હોવાથી કે કાંઈ બીજાનું ગૃહ કારણથી સિદ્ધપુર પાસેની સરસ્વતી ખાસ પવિત્ર ગણાય છે. અને પુરાણોક્ત કપિલાત્રમ સિદ્ધપુર પાસેજ હતો. લગવાન કપિને પોતાની માતા દેવકીને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું તથા જ્ઞાનથી દેવકી જન્મરૂપ થઈ ગયાં એ પ્રસંગ સિદ્ધપુર પાસેજ બનેલો: વળી પિતાની આજ્ઞાથી પોતાની માતા રેણુકાનું મારું કાપી નાખનાર લગવાન પરશુરામ કપિલાત્રમના બિંદુસરાવરમાં સ્નાન કરીને તથા એ સરાવરના જલવડે પોતાની માતાનું શ્રાદ્ધ કરીને પાપ-મુક્ત થયા હતા; આવી કથાઓની અસરથી આ તીર્થમાં માનુશ્રાદ્ધ કરવાથી માતા મુક્ત થાય છે અને પુન માનુશ્રાદ્ધમાંથી છુટે છે એવી માન્યતા આવી, જેમ ગયાજી પિતૃગયા મનાય છે અને ગયામાં પિંડદાન કરવું એ

પિતૃભક્ત પુત્રની ફરજ ગણાય છે:—
ગયામાં પિંડદાનેન ત્રિમિર્ષત્રય પુવતા
તેમજ માતૃગયા-સિદ્ધપુરમાં પિંડદાન કરવાની માતૃભક્ત પુત્રની ફરજ મનાય છે. સિદ્ધપુરને માતૃગયાનું પદ આપી આ દેશનાં મુખ્ય તીર્થ-સ્થાનોમાં મોટું સ્થાન અપાવનાર તો ઉપર સૂચિત દરેલી પૌરાણિક કથાઓજ હશે. હાલમાં સિદ્ધપુરનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં લોકોના બ્રાહ્મણો કહે છે કે “સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ તીર્થ શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપુર) છે એમ પ્રાચીન ઋષિઓ કહી ગયા છે. એ સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિ આપે છે, માત્ર એના દર્શનથી મોક્ષ મળે છે, ગયા આગળ સર્ગ ત્રણ ગાઉ દૂર છે, પ્રયાગ આગળ દોઢ ગાઉ દૂર છે અને સિદ્ધપુર આગળ તો ફક્ત એક હાથ દૂર છે.” સિદ્ધપુરનું પ્રાચીન નામ શ્રીસ્થલ હોય એમ જણાય છે. અને ઉત્તર હોંદુસ્થાનમાંથી મુસ્લમાને બોલાવેલા તથા શ્રીસ્થલમાં રાખેલા બ્રાહ્મણોએ તેને સિદ્ધપુર નામ આપ્યું હોય એ સંભવિત છે. જે કે દંતકથા તો એથી છે કે મુસલમાને શરુ કરેલો શ્રમદાલય સિદ્ધરાજ જયસિંહે પુરો કર્યો ત્યારે એના માનમાં બ્રાહ્મણોએ રાગના નામના પહેલા બે અક્ષરો લઈ આ તીર્થસ્થાનનું સિદ્ધપુર નામ પાડ્યું.

જે કે સિદ્ધપુર ગુજરાતનું તીર્થસ્થાન છે પણ માતૃગયા તરીકે એની પ્રખ્યાતિ થવાથી બીજા પ્રાંતોના પણ ઘણા યાત્રાળુઓ માનુશ્રાદ્ધ કરવા અહીં આવે છે. આ કારણથી આ શહેરમાં બ્રાહ્મણોની મોટી વસ્તી છે, જે સિદ્ધપુરીઆ નામથી બહાર જોળખાય છે. આ શહેરમાં બ્રાહ્મણો સિવાય વેરાઓની વસ્તી વધારે દેખાય છે. તેઓ વડોદરા બ્રાહ્મણો છે એમ કહેવાય છે. સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર બ્રાહ્મણો તથા શિવ-ભક્તોએ ઉભા કરેલા અનેક મોટા દેખાય છે.

જેમાં સૌથી સગમ અહલ્યાબાળી (ઇ. મ. ૧૭૮૫ માં) બંધાવેલો મઠ છે.

સિદ્ધપુરની બીજા કરવા બનનાર સરસ્વતીમાં સ્નાન કરે છે તેને કાંઠે એક દિસ શ્રાદ્ધ કરે છે. બીજે દિવસે શહેરની પશ્ચિમે એક ગાઉ ઉપર આવેલા કપિલાશ્રમમાં જાંઘ તાનવાળીમાં, અહપસરોવરમાં તથા મિદુસરોવરમાં સ્નાન કરે છે તથા ત્યાજ માનુશ્રાદ્ધ કરે છે. આ તાનવાળી વગેરે નામો મુંદર છે પણ એનાં પાછી મોઝાસા સિવાયની ઝતુમાં શીલાં ઘઈ ગમેલા તથા મધાઈ ગમેલા હોય છે, જેથી એમાં નાનાના પિયારથી પણ ત્રાસ થાય છે આપણા તીર્થસ્થાનોને ૨૪૦૦ તથા મુંદર રાખીને ખરેખરા તીર્થરૂપ કરતા આપણે ક્યારે ચીપશું ?

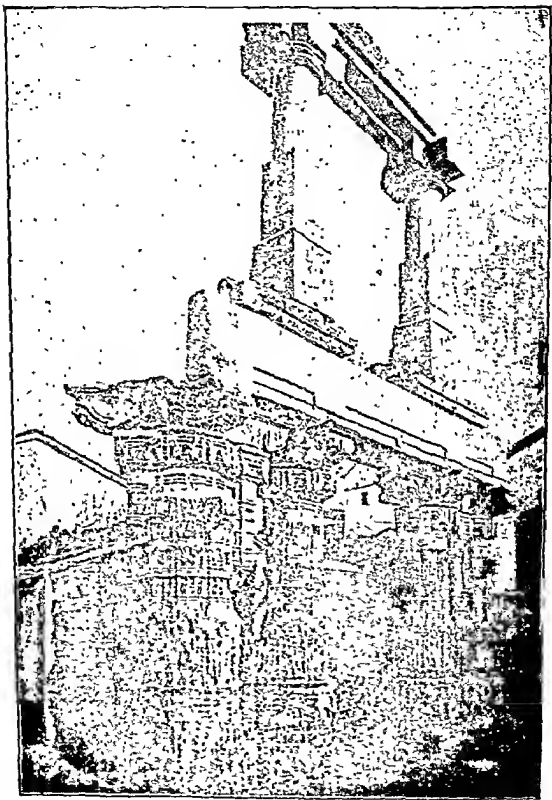
સિદ્ધપુરની યાત્રામાં આથી વિશેષ કે નથી પાત્રાણુ એકાદ દિવસ સરસ્વતીને કાંઠે આવેલા મોટા જોવામાં તથા ત્યાના મંદિરોમાં દર્શન કરવામાં ગાળી પાછો ફરે છે, પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા મિદુપુરનો તીર્થસ્થાન તરીકે આદ્યો બધો મંદિરો જેને લીધે થયો તે ભવ્ય મંદિરના અવશેષો જોવા શોધક પંદેશીએ સિવાય થોડાજ જતા હશે

સરસ્વતી નદીજ પવિત્ર મનાઈ હોવાથી જુનું મિદુપુર અઘરા શીસ્થય મૂલરાજ સોલંકીના વખત પહેલાં પણ તીર્થ મનાતું હતું, કશય ત્યાં કેઈ ચમત્કારી મનાતુ રોવ મંદિર પણ હતું; પરંતુ શીસ્થય (મિદુપુર) ની વર્તમાન મહાપતિનું જુલ લો મૂલરાજ સોલંકીના વખતમાં દેખાય છે.

મુજરાતના ચાવડા વંશનો ઇતિહાસ વિ. સં. ૬૮૮ (ઈ. સ. ૬૪૧)માં એકાએક સમાપ્ત થયો. આ અત કુની રીતે અબો. એ કેક અધારમાં છે. માત્ર ત્રીજેની દંતકથા વારંવાર નોંધાયેલી છે. "કાપ્યાજુ કરક અગરા કનેજનાર રાજ્ય મુજરાતિલ્ય કે મુજવદેવના રાજ્ય બીજા

અને દંડક નામના વજુ પુત્રો મોમનાજની યાત્રાએથી પાછા ફરતા થોડો વખત અણુદીપ-વાડ પાટણમાં રોકાયા હતા. અને હરમારમાં પ્રીતિપાત્ર યત્રાથી રાજ્ય ત્યાંજ રહી ગયો અને રાજ્યની બેન શીવાદેવીને પરણ્યો. શીવાદેવી સુવાવડમાં મુજરી મઠ પણ એને પોંચે અવતરેલો પુત્ર મૂલરાજ જન્મ્યો રહ્યો. અને મોસાળમાંજ મોટો થયો. હવે છેલ્લો યાત્રક રાજ્ય સામંતમિદ્દ નનગા મનનો હતો. એક દિવસ દારુની કુનમાં એણે મૂલરાજને રાજ્ય-ગાદી ઉપર બેસાવો પણ દારુ ઉતરતાં એ તો રમત હતી એમ કહેવા લાગ્યો. પણ મૂલરાજ તે દિસથી પોતાને રાજ્ય કહેરાવવા લાગ્યો અને બળરો કરી મામાને મારી ગાદીએ બેઠો. આ દંતકથાને ઇતિહાસને આધાર ધણો થોડો છે, પણ વિ. સં. ૧૦૪૩ ના પોતાના તાત્રપત્રમાં મૂલરાજ પોતાને ચાતુક્યવંશના મહારાજાધિરાજ ગણતો પુત્ર કહે છે "આ ઉપરથી દંતકથામાં જળવાઈ રહેલ મૂલરાજના પિતાનું નામ તથા ચાતુક્યવંશ વચાઈ લાગે છે પણ આ ચાતુક્યવંશ ક્ષત્રિયો એ શ. કા. ૫૬ છે, અને તેમ હો પણ મુજરાતના ગૌરવને વધારનાર, એ વખતના હીંદુસ્થાનના મોટા ગાંધોરમાં મુજરાતને સ્થાન આપવાનાર તો આ ચાતુક્ય વંશજ છે ચાતુક્ય સમયમાંજ મુજરાત બધી રીતે સમૃદ્ધ થયું. અને એ ચાતુક્યવંશનો આરભ યોગ્ય રીતે મૂલરાજથી થયો. યાત્રક વંશના વખતની નાની કુકરાને, મૂલરાજે ગાદીએ બેસતાજ વધારવા માડી.

યાત્રકાએને તે પછી થણે વખતે થએલા જૈન પ્રબંધોપજોએ જૈન-પ્રમીનુવાથી વર્ણવ્યા છે ન્યારે મૂલરાજ સેવકથી હતો એમ એના લેખોથી તથા કાંપોથી મોક્કમ જણાય છે. મૂલરાજે ઉત્તર હીંદુસ્થાનમાંથી યોદ્ધામ્પ બ્રાહ્મણોને મુજરાતમાં

રૂઢમદાસયના પશ્ચિમના ચાર થાંભલા

આજવા અને તેઓને જમીનો આપી શીદેલમાં ખંભાતમાં તથા બનાસ અને સાગરમતી નદી વચ્ચેના પ્રદેશનાં અનેક ગામોમાં વસાવ્યા મુજરાજે જ કાઠિયાવાડ, કચ્છ તથા લાટ દેશ ઉપર મુજરાતની આજી વર્તીની વર્તમાન મુજરાતની સરહદનો પાયો નાખ્યો. આ રીતે મુજરાતની રાજકીય સીમા વધારી, મુજરાતે પોતાના સમગ્ર રાજ્યમાં રાજકીય એકતા સાથે સંસ્કારની એકતા આજવા પ્રવાસ કરવા માંડ્યા. દંતકથા તો કહે છે કે પોતે કરેલા મામાના વધનુ પ્રાપ્તિ કરવા મુજરાતે ઉપર કહ્યું તેમ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંથી પવિત્ર બ્રાહ્મણોને મોલાવ્યા, તેમને હતો આજવા તથા તેઓને હાથે મોટા ધર્મસ્થાનોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ દંતકથાને કેટલું વળન આપ્યું એ વિચારણીય છે પણ સરકારી બ્રાહ્મણોને મોલાવવામાં, તેઓ પોતાના નવા હતાઓના રાજ્યમાં વસાવવામાં તથા આજવા દેશમાંથી યાજ્ઞ મારે લોકોને આકર્ષે એવાં ભવ્ય ધર્મ સ્થાનો-મંદિરો બુદ્ધે રહ્યે બાધિરામાં મુજરાતને, સંસ્કારની એકતા અપાવાની નીકંદરિ તો જરૂર દેખાય છે.

રુદ્રમહાલય

મુજરાતમાં સ્થાપત્યની, શિલ્પની તથા ભવ્ય ધર્મસ્થાનો ઉભા કરવાની પ્રેરણા મુજરાતે આપી છે. અત્યંત નુદિત શિલ્પિમાં પણ મુજરાતે બધાવેલા મહાનયોના ને અવગોા છે તે એનાં મુજરાતની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના તથા એ કલ્પનાના જનથી મુજરાતમાં સ્થાપત્યના અપૂર્વ ઉત્કર્ષનો આરંભ કરા વેગથી થયો હતો તે સમગ્રય છે. ૪૦ વર્ષ ૪૩૧ દેવવાડા (આજી)માં મુજરાતના સ્થાપત્યના ઇર્ષિસ્તબ રૂપ વિમલદાના મંદિરની અતિ રમણીય તથા મહાભવ્ય સ્થાપત્યકલાના વિભાસનો મારબ મુજરાતના લખતમાં જ થયો છે.

મુજરાતે વીરમગામથી વાયવ્યે મડવી અથવા માડલમાં મલીધર અથવા મૂલ નાથ દેવના નામથી એક શેવ મંદિર બંધાવ્યું અને એને લગતો મઠ બાંધ્યો. તથા એ મંદિરને કબોઇ નામનું ગામ આપ્યું. માડલના આ મંદમાં પાશુપત આચાર્યને રાખ્યા હશે. આ વખતમાં મુજરાતમાં પાશુપત શૈવધર્મનું જન્મ જોર ચતા લાગ્યું જણાય છે, સોમનાથનુ મંદિર પણ પાશુપત આચાર્યોના તાબામાં હતું ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણો તથા નાગરો પેા પાશુપત આચાર્યો મુજરાતના આગમ્યની જ નેરમાં આવ્યા હશે. અને મુજરાતમાં શિવમંદિરના મૂલ પ્રચારક આ પાશુપત આચાર્યો જ જણાય છે.

મુજરાતે પાછળી અવસ્થામાં પોતાની શિવ-લક્ષિના બાબ વિદ્વાના શિખરરૂપે સિદ્ધપુરમાં રુદ્રપ્રસાદ અથવા રુદ્રમહાલય બંધાવવા માંડ્યો.

ઉપરાંત પશ્ચિમ ઉપરથી નોકે જયરાજ મહારિજ્યમજા જ ગાય છે પણ રામના સામાન્ય ધર્મ પ્રમાણે એણે પોતાની પ્રભામાં પ્રચલિત સર્વ ધર્મોને ઉત્તેજન આપ્યું છે. પાટણમાં એણે મુલવસહિકા તથા ત્રિપુલપ્રાસાદનુ મંદિર બંધાવ્યાનું પ્રમથ્યિતામણિ કહે છે. પોતાની પાછલી અવસ્થામાં રાજ્યભાર પેતાના પુત્ર ચામુકને સોંપી ધર્મસર્મા તથા તપસર્મામાં મુજરાતે વધારે સમય શીશ્ય (સિદ્ધપુર)માં જ ગાળવા માંડ્યો હતો. શીશ્યલનુ મુજરાતે પવિત્ર બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું. અને આ બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ સાંભળતા પવિત્ર સરસ્વતીને કાંડે જ મુજરાતનો દેહ વિ. સ. ૧૦૫૨ માં પડી મયેલ.

સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલય બંધાવવાની શરૂઆત તો મુજરાતે યહોવી કરેલી પણ દેશ સર કરવાના તથા રાજ્યના બીજાં નાનાં મોટા કોમોમાં આ વિશાલ મોજનાવાળું રુદ્ર

મહાલયનું કામ મૂલરાજની હયાતીમાં પુરું ન થયું. મંદિરમાં દેવની પ્રતિષ્ઠા મૂલરાજના વખતમાંજ કરવામાં આવી હતી કારણ કે વિ. સં. ૧૦૪૩ માં રૂઢમહાલય દેવને પૂજાને મૂલરાજને દાન આપ્યાનું એક નામલેખમાં લખ્યું છે. પણ મહાલય અધુરો હતો. પાછળથી ખેદરકારીને લીધે કે ખીજાં કારણોથી મહાલયના કેટલાક ભાગો પડી ગયા હશે. લગભગ પોણાખસો વર્ષ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સિદ્ધપુરના રૂઢમહાલયનો છઠ્ઠો દ્વાર કર્યો. સિદ્ધરાજે કદાચ નવેસરથી મોટા પાયા ઉપર આ મંદિર આપું ફરી બાંધવું હશે. વિ. સં. ૧૧૯૯ માં સિદ્ધરાજના મરણ વખતે રૂઢમહાલયનું કામ ભાગ્યેજ પુરું થયું હશે.

રૂઢમહાલયની વિશાલતાની યથાર્થ કલ્પના આજે આવવી મુશ્કેલ છે. પણ એના ખરેખરની જે નીચાનીઓ હજી મુઠ્ઠી છવની રહી છે તે ઉપરથી ૩૦૦ શીટ લાંબા તથા ૨૩૦ શીટ પહોળા મંદિરના આંગણની વચ્ચે જે કે ત્રણ માળનું મંદિર હતું જેની સામે ૫૦ શીટ ચોરસ સભામંડપ હતો. આ સભા મંડપને ચારે દિશાએ ચાર દ્વાર હતાં મુખ્ય મંદિરની આસપાસ અગીઆર રૂઢનાં અગીઆર નાનાં મંદિરો હતાં. ચોકમાં ફરી નાની નાની ઓરડીઓ હશે અને પૂર્વદિશામાં મુખ્ય દ્વારથી સરસ્વતીના પાણી મુઠ્ઠી બાંધેલો ઘાટ હશે.

આ લગ્ન મંદિરનો ઇ. સ. ૧૨૯૭-૯૮ માં ઉચ્છ્રાવનાની સરદારી નીચે મુસલમાનોએ અતિ દુરતાથી પહેલી વાર નાશ કર્યો અને ચંદ્રમદલાહની સરદારી નીચે ઇ. સ. ૧૪૧૫ માં બીજાવાર નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે ધર્મોદ્ધ માણસોની ઘેલછાથી નાશ પામેલા લગ્ન મંદિરના જે થોડા ખંડો કાલની કસ્થાથી બચી ગયા છે તેમાં મંડપના ઉત્તર તરફના

દ્વારના ચાર થાંભલાઓ, પૂર્વના દ્વારના પાંચ થાંભલાઓ, એક મુંદર કીર્તિસ્તંભ કે તોરણ, પાછવાડેનું એક ગર્ભગૃહ તથા ખીજાં ત્રણ ગર્ભગૃહોના કેટલાક થાંભલાઓ તથા દ્વારો, આટલુંજ દેખાય છે. તેમાંથી છેલ્લાં ત્રણ ગર્ભગૃહોને તો મસીદમાં મેળવી દેવામાં આવ્યાં છે.

રાજસ્થાનની કીર્તિને ચિરંજીવ કરનાર કર્નલ ટોડ કહે છે કે એમને આ મંદિર વીશે બે લેખો પણ મળ્યા હતા, જેમાંના એકમાં મૂલરાજે વિ. સં. ૯૯૮ માં મંદિરનો આરંભ કર્યોની તથા ખીજામાં સિદ્ધરાજે વિ. સં. ૧૨૦૨ માં કૃષ્ણ પક્ષ ચોથે મંદિર પુરું કર્યોની નોંધ હતી. પણ આ લેખો પાછળથી કાંઈ શોધખોળ કરનારને મળ્યા નથી; એ ધણું શોચનીય છે. પણ આ રૂઢમહાલયની પ્રશસ્તિરૂપ એક ગુજરાતી કવિત ટોડે સાંભળ્યું હતું અને બજેસે પણ સિદ્ધપુરમાં કાંઈ પાસે એને મળતું કવિત સાંભળી તેનું હિંચિત્ત ભાષાંતર ગુજરાતના જુના સ્થાપત્યના વર્ણન પ્રસંગમાં (Archaeological survey; Northern Gujarat pp. 60-61) આપ્યું છે.

આ ગુજરાતી કવિત જોયું નથી તેમ એની પરંપરા ઘણી જુની હોવાનો સંભવ નથી. છતાં એ કવિતમાં 'મંદિરનું' નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે.

“રૂઢમહાલયની શરૂઆત મૂલરાજ મહારાજે સારી રીતે કરી હતી પણ તે પુરો ન થયેલ પછી સોલંકીવંશમાં સિદ્ધરાજ આવ્યા. તેણે રૂઢમાળ પુરો કર્યો તથા પ્રતિષ્ઠા પંચ કરી, સિદ્ધરાજમાં શિવેજ અવતાર ધારણ કર્યો છે.

...મૂલરાજે સં. એક હજારમાં રૂઢમહાલયનો આરંભ કર્યો અને સં. ૧૨૦૨ ના

માય કૃષ્ણ પક્ષ ૧૪ને સોમવારે સિદ્ધરાજે

રદમાળ પુરા કરી ધિવની સ્થાપના કરી

“એમાં ૧૬૦૦ તો ઘાલવાઓ હતા,

મણિક અને મોનીએથી જડેલી અંધાર

હજાર મૂર્તિઓ ભેમારી હતી, ૩૦ હજાર

રોનાનાં

કચરો અ

ને ૧૭૦૦

ધન્યો

ઉડતી

હતી, ૫૬

ઘાખ તો

ધોડાઓ

અને અ-

નેક હા

થીઓ બુ

લત્તા હ

તા, સરા

લાખ ફા-

ત રેલી

નળીઓ

હતી

૭૨૦૦

ધર્મશા-

લાઓ

હતી. સિ

દ ૨૧૦૮

જવસિદ્ધે

૧૪ કરોડ

મંદિરખ

ર્ચી હતી,

ધિવના કૃદાસ સરખો રદમાળ શોખતો હતો. તેમાં

જોડેલાં રત્નો અને હીરાઓ છેડેથી હીપમાલા

પેડે મનમનનાં હતાં એક મર્વત પેડે રદમાળ

સોને મરેતો હતો. એનાં દારો રત્નજગિત

હતાં.

“ચારે દિશામાં ચાર દ્વાર અને ત્રણ

મંડપનું તો વર્ણન કરું; પૂજીતો તો, ચારે

તરફ અસંખ્ય નાનાં મંદિરો હતાં. અને

વચમાં અગીઆર રદના અગીઆર મંદિરો

હતા સિદ્ધસિદ્ધે ત્યાં મળેલાં યાજ્ઞચોની

અનુચ

તિ થી

એનું ર

દ્રમહાલ

૫ નામ

પાડ્યું.”

જેન

પ્રખંધ

લેખકો

શેર મ

દિરવીરો

લાયું વ

ર્ણન કરે

એ સખ

વિત ન

થી પળ

પ્રખ ધ

ચિતામ

શિમાં બે

રત્ન એ ર

દ્રમહાલ

૫ વીરો

નીને પ્ર

મણીનો

ધ કરી

છે.

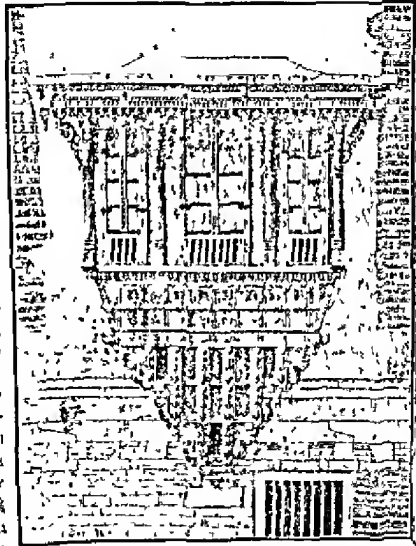
“પછી એક વખત સિદ્ધપુરમાં રદ-

મહાકાવનું મંદિર બાંધવાની સિદ્ધરાજને ખરછ

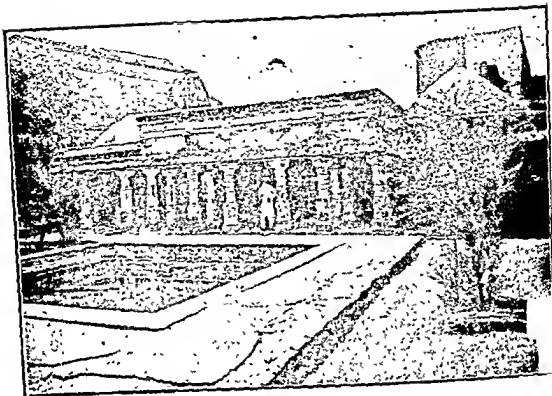
મંદારી તેણે અમુક સ્થાપિતો એ કામ સોંપ્યું

તથા અમુક વખત પછી મંદિર પુરું થયું

ત્યારે સિદ્ધરાજે નૃપતિ, અસપતિ, મન્યપતિ

મહાકાવનો નકશોદાર રજો

૧. ભમી મંદિર

વગેરેની મૂર્તિઓ બેસારી તેની સામે પોતાની બે હાથ જોડેલ પ્રતિકૃતિ ઉભી રાખી સૂચ્યું કે “હે લલિતમના રાજાઓ તમે આ દેશ ઉપર કરો તો હવે પણ એક આ મંદિર રહેવા દેજો.” આ મંદિર ઉપર ધન્ય ચઢાવતી વખતે સિદ્ધરાજે બધાં જૈન મંદિરોની ધન્ય નીચે ઉતારાવી હતી. જેમ માળવામાં મહાકાશની ધન્ય ઉડતી હોય ત્યારે કે છ પણ જૈન મંદિરને ધન્ય ચઢાવવા દેવામાં આવતી નથી.”

મેરુગંગના ઉપરના કથન પ્રમાણે તો સિદ્ધરાજના વખતમાં જ એટલે વિ. સં. ૧૧૯૯ પહેલાં એવટ ૧૧૯૮ માં રત્નમહાલવ પુરે થયેા નોંધએ. અર્થાત ઉપર કહેલાં ગુજરાતી કવિતની ગ્રીષ્ઠ અતિશયોક્તિઓ જાણુએ રાખીએ પણ તેની સાલ પણ ખોટી છે. સિદ્ધરાજની મંદિરને બચાવવાની પ્રાર્થના પણ સફલ થઈ નથી.

રત્નમહાલવનું મંદિર શૈવ મંદિર હતું એ તો નામ ઉપરથી જ જણાય છે. માળવાનાં ઘણા પ્રત્યેનકાલથી દેશ આખામાં પ્રખ્યાત યજ્ઞેશ્વર તથા પોતાની ખ્યાતિથી આખા માળવાને ઉન્નત કરતા મહાકાશચરના મંદિરની હરીદાઈમાં ગુજરાતની કીર્તિ ચારે તરફ વધારે એવું ભવ્ય શૈવ મંદિર પુરાણા તીર્થસ્થાનમાં બધેથી ગુજરાત તરફ એ વખતના હિંદુ સમાજનું ચિત્ત આકર્ષવાનો મંત્રરાજ અને સિદ્ધરાજનો વિચાર હોય એમ રત્નમહાલવની વિશાલ કક્ષના ઉપરથી અનુમાન થાય છે. સોમનાથ મંદિરનો પણ મુંદર હજોર્જાર, પાશુપત આગાઓને એ મંદિરની સોંપણી, એ મંદિરના નિર્વાહ માટે પુષ્કલ સંપત્તિનું તથા ગામોનું દાન એ જાણું સૂચક છે. એ કે જૈન પ્રજાપલેખકાએ જૈન ધર્મના પ્રચાર વીશે પણ લખ્યું છે. ત્યારે એજ સમયમાં વૈષ્ણવ અને શૈવ ધર્મના પ્રચાર વિશે બે ચાર શિલાલેખો

તથા ઘેાડાં દાનપત્રો ઉપરાંત કે વધારે
લખાણ મળતું નથી પણ સોમનાથનો ફરી
ફરી થએલો છંદોદાર તથા સિદ્ધપુરમાં
રૂદ્રમદાલપની આવી નિયાય કરવાના યુગ-
રાતમાં યાગુપત ગૌર ધર્મનો પ્રચારના મુખ્ય
કાર્તિકન હો છે. એ વખતમાં બીજા નાના
નાનાં તો અસંખ્ય સૈવ મંદિરો ઉભાં થયા
હશે.

સોલકા રાજ્યોની શિવમંજિતના કાર્તિક-
ખગદેવ રૂદ્રમદાલપ મુસલમાનોના મુતિ
બંજક અનુભવી સેકડો વર્ષ પહેલાં હિખમિત
થઈ ગયો છે અને હીંદુઓએ છંદોદારનો
પ્રયાસ કર્યો નથી પણ મુસલમાનોની બેદર-
કારીને લીધે એમાંથી ઉપર કંઈ તેમ છુટા
છુટા ઘોડા થાંભલાઓ, એક નોરણ વગેરે જે
કદકાઓ બધી મળ્યા છે તે ઉપરથી રાસ-
માલાના કર્તા કાર્પસ સાહેબ, જુની મોલખોળ
કરનાર કમ્લ સાહેબ વગેરે પરદેશી નિદાનોએ
મૂલ મંદિરનો નકશો તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ
કર્યો છે. પણ આ બાબતમાં નિદાનો પુરેપુરા
એકમત થતા નથી. પણ આ મંદિર કેટલું
વિચિત્ર હતું તે તો એના જુદા જુદા કદકા
કેટલે કેટલે દૂર ઉભા છે તે નોંધથી સમજી
ચકાય એમ છે. ઉપર વિસ્તારનો ખ્યાલ
આવે છે.

રૂદ્રમદાલપની ખરેખરી વિચારના કદ-
વાનું નો આજે કે સાધન રહ્યું નથી
મુખ્ય મંદિરની તથા એના અગ્રજાયા મીબ
એનેક નાનાં નાનાં મંદિરો હોવાની માહિતી
મળે છે. પણ એની આસપાસ રૂદ્રમદાલપના
મંદિર એક પછી એક આચાર્યોએ, એ વખ-
તના સોલકા રાજ્યોના સૈવ સામંતોએ,
અમારોએ તથા શૂદ્રઓએ પોતપોતાના
માતપિતા યુગ વગેરેને અમર કરવા જે જુદા
જુદાં મંદિરો બનાવ્યાં હશે તેને કે મંદિરની
આસપાસ મહાધિપતિઓએ સ્થાપેલ પાક-

શાયાઓ, ધર્મશાયાઓ વગેરે પાર્થિક ઉપ-
સર્યાઓનો તો આજે ખ્યાલ આવવોજ
મુશ્કેલ છે.

આ રીતે રૂદ્રમદાલપની વિચારના કે
અવ્યવસ્થાને બંધે ખ્યાલ ન આવે પણ એના
કારીગરોની ઉમદા કવાનો તથા ઉંચી કુલ-
તાનો ખ્યાલ જે બધા છે તે યાંત્રણાઓ
ઉપરનું તથા તોરણ ઉપરનું કાનરકામ નોંધાથી
તથા કડીઆની દૃષ્ટિએ ખાર ખાર શીક
ઉચ્છા પથરાયેલી ગોડાવળી નોંધાથી
સમજી ચકાય છે. યામકાએ નોંધેથી ઉપર
સુની મુદર જોતકામથી બરેલા છે એમાં ધમ્મે
કરેલા ગોખમાં નેમડેલ દેવકેરીઓની મૂર્તિઓ
પણ બેઠકારીથી જોતરેલ નથી.

રૂદ્રમદાલપના જોણ અંગરૂપ ખાર નાનાં
મંદિરો મુસલમાનોએ જામી મસ્જદમાં ભેગવી
દીધા છે પણ મંદિરના ઉંચા ભાગો મસ્જદનાં
છાપરાની બહાર નીકળી પોતાનું જુદું
અસ્તિત્વ સાબીત કરે છે. આ ઘાટ અને
દશિષુ ત્રિશામાં એક પાચમું મળીને કાટ-
ખુજાકાર પચરત્નની મૂલ્ય મંદિરની પાછળ
જોળના કડી હોલ એમ જણાય છે. ઉપર
નરના એક મંદિરનું મિખર ઉપરના કસથ
સિરાય તરન આખાડ ઉભું છે. એને નોંધાથી
મુખ્ય મંદિરનું મગનચુબી ચિખર કેવી
જાનતું તથા કેવા પ્રકારના કેસરકામનાનું
હશે તેનો જરાનર ખ્યાલ આવી શકે છે.
આ મંદિરના સમ, પંડપતે પજુ કેટલેક
મામ મસ્જદમાં વજાલી બધી મળે છે.

હીંદુ સંસ્કૃતિના ખરેખર ઉપર આ દેસની
મુસલમાન સંસ્કૃતિ કેવી રીતે ઉભી રહી હતી
તેનો જાણો થાખેલો આ જામી મસ્જદ તથા
આવી બીજી મસ્જદો આપે છે.

સિદ્ધપુર મૂલ સરસ્વતી નદીની પૌરાણિક
પવિત્રતાને આધારે જુના વખતથી તીર્થ
માન્યું હશે. પૌરાણિક કથાઓને આધારેજ

ગુજરાતીઓએ માતૃશ્રાદ્ધની મુખ્ય ભૂમિ સિદ્ધપુરને ઠરાવ્યું. કૃષિશાસ્ત્રમ વગેરે રચાનો ક્યારે થયાં એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી. પણ ગુજરાતના પુરી જાહોજશાહીના વખતમાં માળવાના પ્રાચીન મહાકાવ્યની હરીફાઈમાં અને સોમનાથ દૂર પડે માટે શૈવ સોલંકીઓએ સિદ્ધપુરમાં પાશુપત મઠ સાથે રૂદ્રમહાલય બંધાવી સિદ્ધપુરને ગુજરાતનું એક મેટું શૈવ તીર્થ બનાવ્યું. રૂદ્રમહાલયના મંડા

આચાર્યોની વિદ્વતા તથા સાધુતાના પ્રમાણમાં સિદ્ધપુર એ કાલે આખા ભારત વર્ષના શિવ ભક્તોને ઘોરે ઘણે અંશે આકર્ષક નીવડ્યું હશે. સોમનાથ પ્રતિષ્ઠાની પ્રાચીનતાને બલે વારંવાર પડ્યા છતાં ઉભું છે. બ્યારે સિદ્ધપુરની શૈવતીર્થતા કાલપ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ છે અને માત્ર માતૃગયા તરીકે પ્રસિદ્ધ ચિરંજીવ થઈ છે. કાલ ભગવાન યુગે યુગે આત્મા કેં કેં ચમત્કારો કર્યા કરે છે.

ત્રણ શબ્દચિત્રો

લેખક:

૨૧. પૃથ્વરાજ શુક્લ

(૧.)

સુઠર નિશાએ પોતાના પ્રવાસની તૈયારી કરી.

પોતાના રૂપેરી દેહ ઉપર શ્યામ સાડી ધારણ કરી, કપાલમાં ચંદ્રક કરી, અક્ષબેલી, રસીલી નિશાએ પોતાના પ્રવાસની તૈયારી કરી.

જતાં જતાં એણે મને કહ્યું “હું એને શોધવા જાઉં છું.”

નિશા ઝડપથી એની શોધમાં નીકળી પડી.

ઉપા શરમાતી શરમાતી બહાર નીકળી, એણે મને કાનમાં પુછ્યું કે “તને એની મુલાકાત થઈ છે? હું એને શોધવા આવી છું.”

મેં ડોકું ધુણાવી ના પાડી. ઉપા પણ એને શોધવા નીકળી પડી.

મને લાગ્યું કે પવન અને સરિતા પણ એનેજ શોધવા ભટકે છે. અને દિમગિરિ પણ ભરતકે ઉભું કરી એનીજ તપાસમાં છે.

પણ મારાથી હવે એને શોધવાની તાકાત રહી નથી એટલે આ નદીના રેતાળ કાંનારા પર એસી એના ગીતથીજ સતોય માનીશ.

(૨)

મને એની દરકાર નથી.

કાંટા હોય કે ફુલ હોય. અમૃત હોય કે હાલ્લાહલ હોય. સુખનનો શરાબ હોય કે ધગધગતા અંગારાની આંચ હોય.

મને એની દરકાર નથી, મને તો તારા ભણીથીજ મળતું લેખ્યે.

(૩)

કોણ કહે છે કે હું કવિ છું?

મારાં માં મને હાલરડાં ગાય છે. હું માત્ર તેનું અનુકરણ કરું છું,

લેખક
રા. મુનિકુમાર મલ્લિકાર્જુન ભટ્ટ
ચિત્રકાર
રા. ગોરધનભાઈ પટેલ

દેવવાની મુંઝવણ અને હુદ્દિમની બાર વરમની શ્રાવણ આધિકા હતી દેવના સિદ્ધાસનમાં, માતાના રાધવાના સુધા પસે કે મળાની ચાત્રીમાં તે સર્વ સ્થળે તેનીજ કલ્પનાસૃષ્ટિ બનારી તેમાજ રાચતી તેના પિતા કૃષ્ણવાલ દરેક હુદ્દિતા પ્રમાણિક અને નીતિમાન મહાત્મા. વરસો પહેલા દેવમાથી મુંબઈ આવ્યા પછી આ ગણપાથી એક પછુ ગુણને ખેડેા પાડ્યા જેતું એક કાર્ય તેણે ક્યું નહોતું; દેવમા ને કૃવા દતા ને બજાવાની જગતને પરવા નહોતી. તેની સ્ત્રી કાંઈકા દમેશની કુ.ખી દેખાતી સાધારણ રૂપગુણની સ્ત્રી હતી.

બાલક દેવવાનીની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં આ પ્રથમે એક નવીન વ્યક્તિત્વો સચાર થયો. કુમાર સોજા વરસનો આ જમાનાનો શ્રાવણ પ્રાચીન વર્ષસ લક્ષ જગત પર ઉતરી આવેલા દેવબાલક જેવો હતો. તેના કથાપર વિચારણીયતાની રેખાઓ હતી, તેની આંખોમાં બહુમુગ્ધ નર હતું. તેની વાચામાં અબુકય પુણ્યપ્રવાનો દર્શાર હતો, દેવવાની સેકે તે રમવા આવતો.

એ આ એક વાતો દોલ તો કલ્પના કરી ચકલ કે કુમાર ને દેવવાની ઉપર દુઃખો પડશે અને અને તેઓના જમ થશે. પણ તેમ ખન્યું નહીં.

કુમાર આવતાં દેવવાનીની કલ્પનાસૃષ્ટિ તુની ગઈ અને તેના મનોરાજ્યમાંથી એક સછપ મનોહર કુમારસૃષ્ટિ ઉભી થઈ: શું રમ્યા, શી શી વાતો કરી એ બધું અત્યારે કહેવાનો સમય નથી પરંતુ ત્યારથી કુમારની છત્રી દેવવાનીએ તેના દેવસિદ્ધાસનમાં મુકી અને તેની અર્ચા આરંભી.

સોજા વરસનો કુમાર કાનિદાસના કોષ પછુ નાટ્ય-નાયક જેટલોજ સ્નેહાળ હતો. વારવાર તે જાની દેવવાનીને મળતો અને મનથી સમજતો કે વાનિધ્યમાં બનેતું ટપન એક થશે.

જને બાલક મટમાં. દેવવાનીના માથ ઉપર કુમારના નાપે સુઝાળી શેરડા પડતા. કુમારની આંખે દેવવાનીના નુપુરમકારે ચમચ થઈ જતી, પેલો મસ્તીગાર દેવ અનમ બળી મેળો ત્યારનો માનવકલ્પનાં હલેલો સયે આવાં અપવાં કયો કરે છે. તેણે આ બે દલોને પછુ વીખા દતાં.

તે દિવસ સંધ્યા અદ્ભુત હતી, પશ્ચિમે અસ્ત થયેલો સૂર્ય, સમુદ્રના વિવિધ તરંગ, વાયુની મૃદુલ લહરી, આકાશના જ્વલંત રંગ અને ઝાંખા ઝાંખા એક બે તારાઓઃ એ બધી સામગ્રી કોઈ બે હૃદયના મિલનના આતિથ્ય માટેજ હોય એમ લાગતું હતું. સમુદ્ર ઉપર પાળ હતી, પાળ પાસે રસ્તો હતો, રસ્તા પાસે બાગ હતો, બાગમાં બેઝં જણુ હતાં. એક બ્રાહ્મણ યુવક એક બ્રાહ્મણ બાલા. તેમની વાતો જણુવાનો જગતને હસે નથી, એ સંગીતમનહર હારપ, એકમેકને જોઈ ઉપજતી લજ્જા, આનંદ, પરસ્પર સંવાદનો આનંદ, જણુ એમ લાગતું કે સ્વર્ગના નંદન-વનમાં બે દેવકુલો એક પ્રાચીન નાટ્યપ્રયોગ નવે રૂપે ભજવે છે. ન હતી જગતની પરવા નહતી ભવિષ્યની ખીક, નહોતી વર્તમાનની ચિંતા કે નહોતું ભૂતકાલનું દુઃખ. જણુ મૃત્યુભારથી દુઃખી થએલો સંસારનો દુઃખી વટેમાર્ગી ઉંઘમાં રમ્ય સ્વપ્નમાં જોતો ચાલે છે. કુમારનો એક હાથ બાલાના મસ્તક ઉપર તેની અલકલટો સાથે રમતો હતો. બાલાનું લજ્જાસ્મિતભર્યું મુખ કુમારની છાતી ઉપર હતું. અને વાતોમાં મરાગુચ્છ હતાં. જણુ બે પ્રયો તેમાં સુવાસની હરીદ્રામાં મુગંધ બહેકી રહ્યાં છે. સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો અંધકારમાં માણસો ઝાંખાં થયાં અને નિશાકરની ચંદ્રિકા અને ઉપર અમીષારા વરસાવી રહી. કુમાર અને દેવયાની-એ એક ભયસોભમિચ્છિન પણ વિરલ સુખનનું પરસ્પર દાન કર્યું અને કુમાર લાંબા કાલ માટે દેવયાનીથી છુટો પડ્યો.

x

x

x

દેવયાનીને આત્મારામ નામનો કોઈ માણસ છે કે નહીં અને તેને એક પુત્ર છે કે નહીં તેની ખબર નહોતી, પણ આત્મારામને, દેવયાની કરીને કન્યા છે અને તે ઇશ્વરલાલની

પુત્રી છે, તે ખબર હતી; અને તેને એમ પણ ખબર હતી કે પોતાના પુત્ર માટે ભવિષ્યમાં પોતાના કોઈ કન્યા ગોધવાનીજ છે,

જે બધા બ્રાહ્મણ યુવાનો જોવાજ આત્મારામનો પુત્ર હોત તો તો કશી ચિંતા નહોતી, પણ એ પુત્રમાં એક વિશેષતા હતી. એટલે કે જે શુભ્રાથી માણસ માણસ ગણાય છે તે બધાજ શુભ્રોના તેનામાં સર્વથા અભાવ હતો, તેનું રૂપ જોઈ માણસો માત્ર થુંકુંજ બાકી રાખતા; ચાલ જોતાં ઉંટ કે સર્પની ચાલ વીશે વિચારો આવતા. તેના મગજમાં કુદ-રતી ખોડેને લીધે સમજશક્તિ બહુ ઓછી હતી. બધાં માતપિતા પતિ નક્કી કરે છે ત્યાં આ પ્રકારના ઉમેદવાર સફલ થવાની આશા મિથ્યા હતી એ વાતની આત્મારામને સંપૂર્ણ ખબર હતી, પણ આત્મારામનો સિદ્ધાંત એવો હતો કે ડોસી કુમારી ભલે રહે પણ ડોસો કુમારે. રહેવો જોઈએ નહીં. એમણે કન્યા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્યમ આદર્યો.

એ ઉદ્યમને પરિણામે ઘણા દિવસ રહીને આત્મારામ ઇશ્વરલાલને ઘેર આવ્યા, અને એક સાદરી ઉપર પગાસન કરી એક લોટા પાણીનું પાન કર્યું. બધાના કુશલ સમાચાર પુછ્યા અને છેવટ એક હાથમાં પાનની અડાળી અને બીજા હાથથી ઇશ્વરલાલને ઘસડી ગંભીર મુદ્રા કરી નીચે બેસી, ઇશ્વરલાલને પણ બેસવા ઇશારત કરી.

તમારી આ દેવકીનો વિવાહ ક્યારે કરવો છે? એ ક્રિયા માટે ઘણું મોટું થઈ ગયું હોય તેવી મુદ્રા કરી તેમણે સવાલ કર્યો.

દમણાં કેં ઉતાવળ નથી. બધું વખતસર થઈ રહેશે.

તે તો હીક, પણ પછી વર બધા બીજે ગોઠવાઈ જશે તો?

ના ના, એ તો વરની તેમજ તેના કુટુંબની નજર એ દીકરી ઉપર ફરેલી છે.

બહુ સારું, ત્યારે તો વર પણ સોમીજ
રાખ્યો જાણ્યો છે.

હા, કુમાર છેકરો ધ્યાનમાં આવ્યો છે,
એ બધી રીતે શોધ્યો છે.

બહુ ઉત્તમ કુવ પણ એ તો મુશ્કેલી
કુવું છે, તમારો મારા મળનન મિત્રે મો
અનિપ્રાય
છે!

મળન
ન! ઇશ્વર
લાલકેથી
હોવા અ
ને આત્મા
રામ મરક
રી કરે છે
કે નહીં તે
ની ખાતરી
કરવા માત્ર
હોયુ. કેમ
તેતે મરક
છે ને!

હારનો,
તેથી તેને
મરિનમાની
કન્યા માત્ર
વા દુ અ
સારે બહો
આવ્યો છું.
સારે તો
તમને ધણી
તરની પડી.

મારી કન્યા હું મને તેને આપીય પણ મળનનને
તો નહીંજ આપુ.

ને તો કીક, પણ તમે નહીં આપો તો
મારા મળનનને કાઢી કન્યા આપશે નહીં
તેવું કેમ?

તો ધણો દીવગીર છું. ખીચારાને કુવારા
રહેતુ પડશે.

ને ઇશ્વર જાણે, હવે રમ્મ લડે
બચે, પધારતો.

ચાલ્યો કરવો હોય તો હજી શુભ મુદ્દન છે.
બહુ સારું, મારા વિચાર નથી.

ચલિકા જાને કપર અમીધારા વસ્ત્રાવી રહી

કહ વિધવા! હું તેવી કાઠને ઓળ-
ખતો નથી.

દેવમા: અમારી પાડોરામાં રહે છે
તે જ્યાં. તેને ત્યાં એકવાર તમે રાતના
હસે મથા અને મળનનું યત્ન ખાજા માથા

વિચાર
ર કરવો
હોય તો
આવતી
કાચે અ
પતચોપ
કીક છે.
ના.
માફકરો.
એ છે
મો જ
વાળ છે!
હાજી.
વારું,
હવે જાઉં
છું. પથ
હુ એમ
પુછતો હ
તો કે હજી
પણ તમે
પેની રીધ
વાને પે
સા મોક
લો છો
કે!

ગયા. મારે ઘેર તો આવ્યું હતું!

હથરલાસના મોં ઉપર વ્યાકુલતા રપટ હતી. અરે મહેરજાન ભાઈ, જરા ધીમે બોલો કેાઈ સાંભળી જશે.

આત્મારામનો અવાજ મોટો થયો. નેનું
દેં નહીં એ તો એ વિધવાને લાં તમારો ખેમ—
અરે ધીમે ભાઈ!

ખસ. તમારે ધીમે બોલાવ્યું હોય અને
કન્યા પણ ન આપવી હોય તો હું રંગ
લઉ છું. કાલે એ વાત બધાને જાહેર થશે.

અરે જરા અહીં આવોને આત્મારામભાઈ
આમ આશ્વું જરાય? એક વાત કહું.

અને ફરી વાતોની પરંપરા ચાલી, આત્મા-
રામ ધણીવાર ના પાડતો હથરલાસ વીનવતો
અને છેવટ તેની વાત કબુલ કરતો એમ
અનેક શરતો થઈ છેવટ એક બીજા ઉદ્ઘાસથી
બેઠ્યા. હાથમાં હાથ પણ મેળળ્યા.

પણ જો જો દલે પેલી વાત ત્રીજે કાન
ન ગય હોં.

હા, તમે પણ જો જો છોકરી બીજે ઘેર
ન ગયે.

બીજે દિવસ હથરલાસે વીવાહનો ઇરાદો
જાહેર કર્યો. સંજાધીએ મુખેચ્છેકા બધા તેની
પરિદ્ધ પડ્યા. બધાએ સલાહો આપી, સમજાવ્યા
પણ સર્વને હથરલાસ એકજ નવાજ દેતા.

છોકરી નેનાં પ્રારબ્ધ બાંધી આવી છે,
મુશ્કેલ હશે તો મુશ્કેલ થશે. તેના બાવિમાં દુઃખ
હશે તો માથાથી મિથ્યા નહીં થાય. હું તો
તેને સારા કુલવાન વરને શોધી હથર પ્રીત્યર્થે
આપું છું. મારે એમાં દેં સ્વાર્થ નથી.

લોકોએ તેની ભક્તિ વખાણી, તેની
પ્રમાણિકતા અને શ્રદ્ધા વખાણ્યાં.

થોડાં દિવસ પછી આંસુભરેલી આંખે
એક મનોહર સુક્રમાર બાકા એક કંદુપ વર
સાથે ફેરા ફરતી હતી.

નવું વાદળું પોતેજ, એકલું હોવા છતાં, અનિ સમગ્રીય લાગે છે; અને એની જોડે
જે ઉદ્વેગનુય આવી રહ્યું હોય તો પછી તેની શોભાની શી વાત કરવી? સ્વાભાવિક રીતે જ
જે સુંદર છે તેની જોડે વધુ સુંદર વસ્તુના સમાગમ પછી, કશી ન્યૂનતા રહેતી નથી,

—કાલિદાસ

કાનોમેં કંકણ ?

લેખક :

રા. પાઠરાકર

ચિત્રકાર

રા. મારધનજીવ પટેલ

(આશાનીકથ)

કાનોમેં કંકણ ક્યાય ?

સુવર્ણ કે નગર નીહાળ્યા ? કાનોમેં ?
 ચંદનીના અનુપમ રસકુળે, વિષ સકળ ભીંજ્યા!
 સ્વચ્છ સદિક્ષા સરવરીઆમાં, મનહર મુગ્યા નદાયા!
 સખીરી! નગર નીહાળ્યા-કાનોમેં કંકણ?
 જીવસખર તનમરન ગુલાબી, સાગુડીએ લપટાય!
 કેલકપામે કુમુદકળા એકજ, મુદર થી સોદાય!
 સહેલી! હેલ જગનમાં-કાનોમેં કંકણ?
 કંકણપુચ્ચ લગાવ્યા કળે, કંથેદામેવ જણાય!
 કર વીસરી એ, થેલી નવેલી, આમ શુ કદીય કરાય?
 રસીકડી! જાનભુલી એ! કાનોમેં કંકણ?
 પ્રિયતમ પ્રાણ પ્રણય રસબીનો, આવી પુઠે હુપાય!
 નયન-મુગલ ચિતાના દબાવી, પુછે હૃદય લગાય!
 મધુરી! બોલ મુણ્યા'તાં કાનોમેં કંકણ!
 દેહલતા તુજ ચપકકળી શી? લાડળી શી લહેરાય?
 મણિમય કંકણ-કર નવ ધરતાં, કબ્જે દીપા લટકાય!
 રીવાની-પ્રણય મંજરી! કાનોમેં કંકણ!
 દેવ! હૃદય, તમ રમરણ દીવાનું, દીલ નર અન્ય જણાય!
 હૃદય-નિઝમ-જલ-જળીલા તુજ, દસતી મુજ બોલાય!
 દવાયથ! જાનભુલી, દીધ કંકણ કાન લગાય!!!

કેટલાંક રેખાચિત્રો

લેખક:

સા. બહેન લીલાવતી

આ નોંધ ન્યારે લખાઈ ત્યારે છપાવવાના ઉદ્દેશથી નહોતી લખાઈ પરંતુ કેટલાક મિત્રોને એ ગમવાથી ગુજરાતના વાચકોને પણ એમાં રસ પડશે એમ ધારી છપાવવા મોકલું છું. એમાં ભુલો હશે પણ અસદમાવ તો નથીજ; વાચકવર્ગ પણ એને ઉદારતાથીજ સ્વીકારશે એવી આશા છે.

૧

૨૫. પઢીઆર

નાનપણમાં પઢીઆરનાં કેટલાંક સ્વર્ગો વાંચેલાં ત્યારે એ સ્વર્ગનો સૃષ્ટા કેવો હશે એની કે' કે' કલ્પના કરી હતી; પણ ચોરવાડ ગામમાં મહેમાનોને માટે ગોદાંની સગવડ કરવા હાથમાં ફાનસ લઈ આમનેમ ફરતો એક વૃદ્ધ માણસ નેયો ત્યારે એ પઢીઆર હશે એમ તો સુઝ્યુંએ નહીં. પણ મારા નાનપણમાં દાદાને ત્યાં બેએલા છોટાલાલ યુનીમ વધારે સાંભર્યા. એ સુકાપલા દેહમાં વસતા સુંદર આત્માને ઝોળખવાનો પ્રસંગ તો પછી પ્રાપ્ત થયો.

ચોરવાડમાં અમે ચાર દિવસ રા. કવિની મીઠી મહેમાનગીરીનો અનુભવ કરતાં રહ્યાં, પણ એ મીઠી મહેમાનગીરીમાં બાવાજીની સુંદર વાતો અને 'ઓં'ના ધ્વનિ ન ભલ્યા હોત તો ઉલુપજ રહેત.

એનામાં વૃદ્ધનું શાણપણ અને વિરાગ, યુવાનની રસિકવૃત્તિ અને બલ અને બાલકનો ઉત્સાહ અને આનંદ ઉમરાતો હતો. ચોરવાડની પાનની વેલોમાં ધુંચવતાં, કાસ અને

કુંડીઓમાં નવરાવતાં, વડાવનમાં કુદાવતાં, બગીચામાં ફેરવતાં પૂર્ણિમાની રાત્રીએ સમુદ્રનાં રસગીત સંભળાવતાં અને અગાશીમાં લક્ષિ- તના ભજનરસને ચખાડનાર એ સંસારી છતાં અસંસારીનાં સ્મરણ તો ઘણા કાલ સુધી રહેશે. સુંદરતા એના શબ્દે શબ્દમાં ભરી હતી. એનું જીવન જ સુંદરતામય હતું. મને એમ થયું કે આનામાં કદી ઉદાસીનવૃત્તિ આવતી હશે?

જુનો છતાં જુનાને નવા સ્વરૂપમાં એ બેઠ શકેતો, રૂઢિદેવીને દૂર બેસડતાં એને આવડતું. લોકમતને એ માન આપતો છતાં લોકમતનો એ ઉપાસક ન હતો. જુનાગઢમાં એક મિત્રને ત્યાં જમવા જતાં બનેલો પ્રસંગ તરતજ યાદ આવે છે, અને પોતાને ખરું લાગે ત્યારે જરાએ આંચકા વગર કહી શકતાની એની શક્તિનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે.

શૃત્ય પહેલાં એ અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે મારી સાથે એક વખત ફરવા આવેલા એ પ્રસંગ તો બુદ્ધાવ એવો નથી. પશ્ચિમની લાપાના સંસ્કારો એમને નહોતા લાગ્યા,

છતાં ત્યાંના છેક આગળ વધેલા વિચારોને એ પચાવી શકતા. ઐત્યુએટ ચમત્તા ઊકરાએ પછુ કેટલીક વાતોથી જરામાં ભડકી જાય છે. આ મનુષ્ય એને આવી રીતે ચઢણ કરે અને એથી પણ વધારે સાહસિક વિચારોને શાનથી દર્શાવે એથી અને ખુબ આશ્ચર્ય થયું.

પછુ આવા આનંદી હૃદયનેએ કોઈ કેઈ વેળા ઉદારીન જુલિએ: (maoond) આગલી વનિતા વિજામમાં ભાષણ આપ્યા પછી છેલ્લા એ ઘેર મળવા આવ્યા ત્યારે કે અધ્ય ઉદાર સીનના એના હૃદયમાં ભરી હોય એમ લાગ્યું એવી જુલિએ આવે છે તો સૈને, આત્માના બલના પ્રભાણમાં એની અસર વધારે કે એકાદી દેકે એટલુંજ.

નિરાશને પ્રેતસાદિત કરનાર, જનરવજાનને ભણનાર, અનેકવધ વનરપતિઓનો ગસ્ત ભણનાર અને સખાડનાર, 'ઓ'નો શુંજનાર અને સુ'હૃત્તાનો આનંદ દેનારનાર એ સાધુ અતરના ચિત્રપદ પર સદાએ ઉત્તમવચ રંગોથી આવેખાલ્યો: રહેશે.

કોઈએ કહ્યું કે સૌરાષ્ટ્ર સાધુસુતા અને જાય છે, કેતુ કદુ પણ દુ:ખદ સત્ય.'

૨

૨૧. કવિ

કે ધણા વખત પહેલ 'નહાના નહાના રાસ,' 'છન્ડુકમાર' અને 'જપાજવન્ત' વાવેશમાં ત્યારે રાનેરથી પ્રાણીની કુવચુચળી કરનાર થનુર મળીમા બદુ આકરંકના લાગી હતી. સુજરાળી શીવાય ખીજ સાહિબનો ત્યારે મને જરાએ અભ્યાસ નહોતો. છેક છ જાર વર્ષની ઉમરે રા. નરસિંહરાવની 'હૃદયવીણા'માં આકર્ષિત થયું હતું. તે પછી કવિનાં પ્રસંગો જેટલું ખીજમાં આકર્ષણ નહોતું લાગ્યું. ન્યાય આપનાની શક્તિ નહોતી. પ્રકારથી અભણ જતા બાળક જેવીજ રહિ હતી.

અમે બધા વાચાએથી પાછાં ફરતાં રાજ-કોટ મળ્યાં અને કવિની જુની દોસ્તી સંભારી એમણે મળી જતાનું દર્શાવ્યું. ત્યારે મને ખુબ 'ગિરમાસ' થયલી રા. કવિ તે વખતે રાજકોટમાં એકવાજ હતો. એમનું કંટુજ નો બહારગામ ગયું હતું.

સાધરણ રીતે પુરુષ પુરુષોને મળવા જાય ત્યાર જાણીને સાથે જવાનો રીવાજ આપણા હીંદુ મંસરમાં નથી પણ એક વખત જેના પુરુષોએ મને અગતી હતી, તેને જોઈને પ્રસંગ મળે તો શુ કામ જાય દેવા ધારી નમની સાથે હું પણ ગઈ.

રજકોટમાં કવિને ત્યાં જો ગયા હશે તે તો કદેનીમાં પેસતા જમણા હાથની એક-હીથી ખગમ્પર પરિચિત હતી. રેનય પાસે દેખાતી મબીરતા સાથે એણે મનુષ્ય તે રા કવિ

કેટલીક જુની વાંતા સંભારી પછી વચમાં 'છન્ડુકમાર'નો ખીજો ભાગ ક્યારે બહાર પાડે છે?' એમ મેં જાણે પુછ્યું ત્યારે 'મારાં પુસ્તકોમાં ગસ્ત લેનાર કોઈક છે' એમ તો રા કવિને થયુંજ હતું. કારનુકે ત્યાર પછી એમણે કે વધારે રમથી મારી સાથે વાત કરવા માડી આ રા. કવિ સાથેનું પ્રથમ જોનખાણ તે પછી તો ધણા પ્રસંગોએ અમે મળ્યા અને ધણું સાત અને જોડું એમને વીરો સાખાળ્યું. ઉંડાર ઉંડાર એમણે 'હા' જાણી (જે એ વખતે પ્રેસમાં હતી) અને બધા કરતા આમાં મને વધારે રસ પડે એમ કહ્યું.

રા. કવિમાં કદાના અને રખડુ'શી સરસ છે. સ્વભાવે વિનોદશીલ છે. નોકાલ એમની બાળમાં વસે છે. સાથી તરિકે એ મને એવા છે જમ્ મિન તરિકે 'દગ્ધાભાગ' વધારે છે અ પ્રદ-મમન કે કદાચ કદેનાય તેટલો-એમનામાં ખુબ છે. અને રા. ચલાવતા

બહુ ઝોઝી વાર લગાડે છે. પ્રતિસ્પર્ધી તરફ એ ઉદાર ભાવથી નથી જોઈ શકતા, અને અનુયાયીઓ અને અશ્રિતોથી વીંટાઈ રહેવાનું એમને ગમે છે; માયાળુ પણ છે અને માની પણ છે, એ પોતે જોઈ નહીં શકતા હોય છતાં એમનામાં 'Ego' (અહં) છે.

એમને માટે મને ધણું માન હતું અને હંમણું પણ છે... એમના કેટલાક સાંકડા વિચારો માટે કાઠીઆવાડનો લાંબો નિવાસ તો જોખમદાર નહીં હોય?

એમનામાં ભાવનાપ્રધાન પ્રકૃતિ (Emotional temperament) વધારે છે. અતિથિ-સત્કાર એ કવિનો ખાસ ગુણ છે. એમના ગૃહસંસારને અતિથિ-સત્કાર માટે તયોજન સાથે સરખાવતાં મેં કોઈકને સાંભળ્યું છે. 'કુટુંબી તરીકે-મિત્રો અને પ્રવૃત્તિઓ આડે કુટુંબ તરફની ફરજો ધડી વીસારે ખડે ખરી. કવિ તરીકે-એમનામાં કલ્પના છે, રસ છે, ભાવ છે, શબ્દસુંદરતા છે, કવિત્વ પણ છે. પણ સર્વે રચેલે કવિતા નથી લાગતી. There is something lacking in him. I do not know what. (એમનામાં કશાકતી ઉણપ લાગે છે; શાની તે તો કોણ જાણે).

એમના માનસિક ઝરણુમાંથી પડતા ધોધને અપવ્યય (dissipation) વધારે ચાલ છે. જલનો પ્રવાહ છે. પણ કીનારાનાં બંધન નથી. But after all he is a poet (પણ તે કવિ તો છેજ).

રા. કવિમાં આનંદ રેડવાની શક્તિ બહુ છે ઘણા આનંદના પ્રસંગો માટે હું એમના કેપકાર નીચે છું. અમદાવાદ આવે સારે અમારા હોલમાં બેઠા થતા મંડલમાં ગમતો આનંદ, ચોરવાડની મહેમાનગીરી, ગિરનારની મુલાકાતો, ડૉ. ખાંડવાલાને ત્યાંનું ચપલ-પ્રકરણ, અને અમુક પ્રસંગોએ દાખવેલો ઉડેલ સદ્ભાવ, એ એમના પરિચયની એટલી વિવિધ-

તાઓ છે કે આનંદ અને આભાર સાથે યાદ કર્યા વિના ન રહેવાય.

૩

રા. ચંદ્રશંકર

રા. ચંદ્રશંકર સાથેનો મારો પરિચય પ્રત્યક્ષ કરતાં પરોક્ષ વધારે છે. એમને મળવાના પ્રસંગોમાં મેં એમને વીશે જોટલું અવલોકન કર્યું છે તેથી વધારે એમને વીશે મિત્રોદ્વારા સાંભળ્યું છે. એમના ખરા પ્રકાશના વખતે તો મેં એમને જોયલા પણ નહીં. એટલે કદાચ અધુરું કે એકેદેશીય એમને વીશે કહેવાય એ સ્વાભાવિક છે.

રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા સૌ. વસંતમાના વર તરીકે મારા ધ્યાનમાં આવ્યા હશે. એમની એક ટુંકી કવિતા પહેલવહેલી કોઈક રચેલે મેં વાંચેલી ત્યારે હોશીઆર પાનીનું અનુકરણ કરતા અથવા એને લાયક કવા મયતા પતિનો મને ખ્યાલ આવ્યો. ખીચારા ચંદ્રશંકર!

આતો ઘણાં વર્ષો પહેલાંની વાત થઈ. તે પછી રા. ચંદ્રશંકરની ટુંકી કવિતાઓ વધારે નજરે ચડવા લાગી. રા. ચંદ્રશંકરની 'સ્તબ્ધ' (સૈલી) વીશે કે'ક વધારે સંભળાવા માંડ્યું. અત્યાર કરતાં મારા વિચારો સંકુચિત બહુ હતા. રા. ચંદ્રશંકરની થોડીજ કવિતાઓ મને કવિતા તરીકે ગમતી. એમના લેખો વધારે ગમતા. જો કે અત્યારે પણ એમની કવિતા વીશે મારા મતમાં થોડોજ ફેરફાર થયો છે. એક વખતે તો એમની કવિતાઓ વીશે ચર્ચાપત્ર પણ લખ્યું હતું; પણ પરમેશ્વરથી કદાચ બીજો નંબર રા. ચંદ્રશંકરનો એમ રા. રમણીયરામના રત્નમાં હોય તેથી, કે 'સમાલોચક'માં રા. ચંદ્રશંકર પર ચર્ચાપત્ર લખવાની ધૃષ્ટતા કરવાની કોઈને તક ન આપવી તેથી, અથવા બીજા કોઈ કારણથી, એ ચર્ચાપત્ર રા. રમણીયરામ છાપી ન શક્યા. એમાં એમને personal

(અંગત તરફ) વધારે જાણ્યું એમ અને એમણે કહ્યું. એમના મત વીશે સંપૂર્ણ માન છતાં હજુ સુધી અને નેમ સાચું નથી

રા. ચંદ્રકર મુલિયા સ્નેહાળ વધારે છે. એમને સ્નેહ જોઈએ છે પણ વધારે શુભદોષપરીક્ષા (criticism) એ સરમ કરી શકે છે. સ્વભાવથીજ એ વિવેચક છે.

રા. ચંદ્રકરના મર્ચ મિત્રોને એમને દરમાર અને એમાં સાક્ષ્ય વિવિધ પ્રકારના વિવેચનો. શુભદોષપરીક્ષા, આખાનો અને એ સર્વેની સાથે જળની ખીંચી મરક રીએ, અને હૃદયના આવશ્યકતા સંકાર અને વિદ્યાર્થના જરૂર પાડે હશે.

એમનાંમા નામરપણુ નથી પણ નાગરિકતા છે. આદ્યમન-માન વધારે-શીએને એમની મિત્રતા વધારે અને છે એમ એમને વીશે કહેવાય છે. જોઈએ તે કરતાં એમને 'લાડ' વધારે મળ્યાં છે, લાડના કદી શાપ કે નકી ને ખમર નથી.

૪

રા. મુનશી

ખજીખરી વખતે સેખોને જોળખ્યા પછેવા એમનાં પુત્રોને કું વધારે જોળખ્યું છે. રા. મુનશીના સંબંધમાં પણ તેમજ થયું. 'મુજરાતી'ના દીપાવલિ આક્રમાં આવેલી "કુકિયા" 'મુજરાતી'માં દર સપ્તાહે પ્રકટ

રા. અમૃતલાલ પરીઆર

આપણી જીવિતમા ગાય છે તેમ થઈ દિવસ એ 'વરજાગીઆ' કહીં However small a star he is, there is a place for him in the great sky (તેઓ અને તેવા નાના તારક છે, પણ વિશાળ જ્યોત્ષમાં એમને માટે સ્થાન છેજ)

થતી 'વરતી વસુધાત' અને તે પછી 'મારી કમવા અને ખીજ વાતાંઆ,' "પારણી પ્રમુતા," ને 'મુજરાતનો નાથ,' એક પછી એક વાચકમાં આવ્યાં ત્યારે મુજરાતના સહિત્યાગ્રાશમાં એક તરફ એક અથવા માડરો છે એવું સહેજે બાન થયું

હતું. લેખક તરીકે તો રા. મુનશીએ ધણીને મોહ પમાડ્યા છે.

ત્યાર પછી એ માસ એકજ બીલ્ડિંગમાં રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે એમને વીશે કેક વધારે જોવાનું મળ્યું.

રા. મુનશી દેખાવમાં નાજુક અને નીચા છે, મારી ભાષામાં 'નાનો માણસ' છે. અનદેવ સાથે એમને બહુ મૈત્રી નથી, પણ પૈસા કમાવા ત્યારથી સાંજ એ મહેનત ખુબ કરી શકે છે. એમનું લેખનકાર્ય એમાંથી ઉદારતાથી જોવી લીધેલી થોડીક મીનીટમાં એ કરે છે.

મનુષ્યસ્વભાવ પારખવાની એમની શક્તિ અજબ છે. મેઘાના ચમકારા એમનામાં ચમકે છે પણ સાથે 'Cgo' (અહં) ના ચમકારા પણ તેટલાજ છે.

શુદ્ધિના શિખર પરથી એ, બીચાગ જગત પર નજર કરે છે. દાઢએ એમનાં પાત્રોમાં અકસ્મતા બહુ છે, એમ કહ્યું છે. એમને વીશે પર્ણ એમ કહી શકાય.

સાયન્ડીસ્ટની માફક જનતા સાથે એ ભજે છે તે પૃથક્કરણ કરવા માટે. સ્વભાવનાં બધાં તરફ એ જુએ છે. દયાહીન રીતે એનું વર્ગીકરણ કરે છે. અને હું એ કરી શકું છું એમ એ સંમત શકે છે.

આવા મનુષ્યની શુદ્ધિને જગત નમે પણ ચાહી ન શકે. આત્મસન્માન વધારે. બીજા તરફ તિરસ્કારપૂર્વક જોવાની વૃત્તિ પણ કેક ખરી. રીતભાત (manners) સબ્ય અને સારી 'graceful' છે.

He is indifferent to the world, because he could not get something from it which he wanted. In his pride he does not complain before it but despises it all the more and takes a delight in

criticising it and tearing it to pieces before his mental eye. He does not like sympathy because he thinks it lowers his dignity. (દુનીયા તરફ તેઓ બેદરકાર છે કારણ કે તેની પાસે વાંછેલી કાષ્ટક વસ્તુ પોતે મેળવી શક્યા નહીં. અભિમાનને ત્રીધે, આ સ્થિતિ વીશે તેઓ દુનીયા સમક્ષ ફરીઆદ કરતા નથી પણ ઉલટી તેને વધુ ધિક્કારે છે. તેની સમીક્ષા કરવામાં અને પોતાના માનસિક ચક્ષુ સ્પર્શ તેને ચૂર્ણ કરવામાં તેઓ મોજ માને છે. દાઢ તેમની તરફ સમભાવ દર્શાવે એ તેમને ગમતું નથી કેમકે સમભાવદર્શન પોતાના ગૌરવને ક્ષતિ પમાડે છે એવી તેઓની માન્યતા છે.)

પણ કદાચ આ દેખીતી શુદ્ધિની કંઠણ સપાટી નીચે હૃદયના કૂપમાં ઉર્મિઓનાં મીઠાં વારિ ઉભરાનાં હશે; દાઢએ એ જલ પીધાં હશે, પણ એ જલ દુર્ગંધ તો ખરાંજ.

હૃદયની તો વાપર્યેજ કીમત વધે છે.

૫

રા. લલિત

રા. લલિતનાં કાવ્યોમાં ભાવ દરતાં શબ્દમાધુર્ય વધારે છે. રા. લલિત બની શકે ત્યાંસુધી સર્વને અનુકૂળ થવાને પ્રયત્ન કરે છે. પણ જે સર્વને પ્રસન્ન કરવા નબ તે કાષ્ટક નેજ કરી શકે એ નિયમ એમને પણ લાગુ પડે છે. જગત એમને હમેશાં અન્યાયી લાગ્યું હશે અને લાગશે.

રા. લલિત મંજરા સાથે લજ્જોની રસ-લહાણ હમેશાં કરે છે. રા. લલિતને ઓળખતું હશે. તે એમના મંજરાથી પણ સારી રીતે પરિચિત હશે. મંજરા સાથેની એમની મૈત્રી 'યાવચ્ચંદ્રદિવાકરે' સુધીની છે.

ચંદ્રસૂર્યના મોહમાં લોકો શુદ્ધીપકને વીસારી મુકે તેમ ઘણાકે મહાન કવિઓની

શોધમાં, મુંઝરીઓના રાસમાં અને બાળકોના કનાસમાં ગવાય એવાં રા. લખિતનાં રસમીતોને વીમારી દે છે.

“બ્લેક વર્સ” સખવાનો મોઢ હજી એમને નથી લાગ્યો રા લખિત માત્ર કવિતા એકવીજ કરતા નથી એ ઉપદેશ પણ કરે છે, લાખણે આપે છે, અને સમાજસેવામાયે પથારીના પોતાનો ફાળો આપવાનું ચુકતા નથી.

એમના આ સર્જનશક્તિ કરતા શબ્દ-સુંદરી વધારે છે. કેટલાંકે નરા લેખક રૂપી સંનનીયાના

આંગણવાની
આંગણીઆ
કાળેમાં મી
કા ટકુકા
કાળો કાળી
કાળવડીઓ
એમને રા
કાળી છે.

એમના
મંજરનો ર
ખુદાર અને
ધોખનીઆના
મીનનો લલ
કાર રાખક
વખત અચિ-
નો શાદ આતી રા. લખિતના રમરણી
જમાવે છે.

એમની જાનનાને અનુરૂપ સન્નેનો રા લખિતને મળ્યા હોત તો નો એ રુ રુ કરત!

૬

કાકાસાહેબ (રા. કાકીકર)

અધારી રાને અરબિદાખાંથી વતપના દષ્ટિ કે શોધ કાળી દેવ તેમ આકાશના

પદ પર ફરી વને અને એક તેજસ્વી તારક-પ્રણિતે જપકતો બેઠેલાં કરે, તેમ શુભરાતના મોટા ધણા વિચારો ને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમાં કમી વળતી દષ્ટિ કાકાસાહેબ ઉપર કરે છે, હીંદુસ્તાનની ખાણના ધણા રતો મૂલ્યવાન ખલુ દતાં પણ એમનો ચમકાટ માત્ર એમની ખાણનેજ અજવાળતો. શુભરાતના સભાગમે પૂર્ણ ગામીશ સમા રતપરીશક એને મળ્યા, અને પરિણામે કે કે રતોને ઓળખવાનું લાગ્ય શુભરાતને પ્રાપ્ત થયું. એમાંનું એક

રા નાનાવાસ દુનિ

મદામબવાત રત તે કાકાસાહેબ.

ગાતે સર્વ દિશાઓથી અને નેટથી વિસ્તારતાથી બેરાખ તેટલું જોડું અને તેને પથાવતુન્નુકિતા ગદન બેટોને જોવાય એ કાકાસાહેબનું જીવનશૈલી છે. પણ તે એટલેથીજ સમાપ્ત નથી થતું. શિક્ષણ-શાસ્ત્રી દષ્ટિએ એ જગત જુએ છે પણ એમની દષ્ટિ ત્યાજ અટકતી નથી. જુદી એમને જોડતી નથી, પણ ભાવના અને

આદર્શો એમના ઉપર સત્તા ચલાવે છે. બાલકની કૌતુકશક્તિ એમનામાં છે. યુવાનનો વેગ અને વૃદ્ધનો સંયમ છે અને એ સર્વમાં એમનો મર્મીલો વિનોદ રસ પુરે છે.

બુદ્ધિમાન પુરુષોનું ગૃહજીવન ધણુંખરું બહુ શુષ્ક હોય છે. ઉપકાર કરતા હોય કે દયા કરતા હોય તેમ તેઓ પોતાનાં અશિક્ષિત સ્વજનોને નીલાવી લે છે; પણ કાકા સાહેબ વિદ્વાનોની સામાન્ય માટીથી ઘડાયેલા નથી. કાકીથી અસ્પર્શ્ય બુદ્ધિની ટોચો પર ઉભા રહ્યા છતાં કાકીની નાની લાગતી વાતોને જરાએ કંટાળ્યા વિના અને કદાચ રસ લઈને સાંભળતા હશે. એમના પુત્ર પ્રતિભા એમનો પ્રેમ એ એમના વિશ્વપ્રેમનું કેન્દ્ર હશે. અને જગતના નાના તેમજ મોટા બાલકો પ્રત્યેની તેમની ધીરજ અને રસ કેં ઓછાં નથી.

જગત એમણે ખુબ જોયું છે, અને અનુભવ્યું છે, અને તેથી દષ્ટાના કૌતુક-ભર્યા હાસ્યથી કે પ્રેક્ષકના અદૃહાર્યથી નહીં પણ જગતમાં જઈને ને જગતવાસી થઈને, અને તે છતાં પ્રેક્ષક સમું દૂરત રાખીને.

દેવ એ એમને માટે સર્જાઈ નથી. બધેન પામે છે છતાં એ બધેનોના બાધ એમને નથી નડતો. એમના શિષ્યોના એ પ્રિય શુરુ છે. મિત્રોના એ માર્ગદર્શક સખા છે, સાક્ષરોના એ સમોવડીઆ સાથી સખા છે.

સાગરનાં ભરતીને ઓટ એમનામાં નથી, પણ ઉંઘા સરોવરનાં અક્ષોભ જલ એમનામાં ભરેલાં છે. એ ચક્ષુને આકર્ષતા ચંદ્રમા નથી. પણ હૃદયમાં છપાઈ રહેલા મુક્તારકવુ એ અનેરું તેજ છે.

જગતના એ મિત્ર છે, પણ જગતના કાલાહલથી એ દૂર વસે છે. આત્માના એ ઉપાસક છતાં સ્થૂલના એ ચિકિત્સક. કર્મ-યોગ એમણે પચાવ્યો છે છતાં યોગીના વિરાગ એમને વધારે પ્રિય લાગે છે. રાજ-યોગીના પ્રતાપ કરતાં તપસ્વીનાં તપ એમનામાં વધારે છે.

ઘણાને મન નિર્ભય લાગે એવી વસ્તુ-ઓમાં એ અદ્ભુતતા (romance) પરખે છે અને અર્પે છે. જનોની બાલશક્તિ એમનામાં સ્મિત સિવાય બીજી ભાવનાને લાગેજ આકર્ષે છે. લુખ્યા તત્ત્વજ્ઞાનમાં કદપનાના રંગની એ અજળ મેળવણી કરે છે.

વિપ્લવો સમજાવવામાં દૃષ્ટાંતો એમના જેટલી સુંદર રીતે કાઢકજ મુકી શકે. મહા-રાષ્ટ્રી હોવા છતાં ગુજરાતી પરનો કાણુ તો ગુજરાતીનેય શરમાવે તેવો છે. કલાને એ બહુ ઝીણવટથી પરખે છે.

કોઈ સંત પુરુષ કહી ગયો છે કે સત્સંગ કરાય તેટલો કરવે; પણ સત્યરુપોનો સમાગમ જીવનપંથમાં કેટલો વિરલ હોય છે?

૭

મહાદેવભાઈ

છેલ્લી નાગપુર કોંગ્રેસ વખતે અમે સખ-જેક્ટસ કમીટીમાં પ્રેક્ષક તરીકે ગયાં ત્યારે મહાદેવભાઈ પણ ત્યાં આવ્યા હતા. હું મહા-દેવભાઈને જોયે ઓળખતી પણ એમના તરફ વધારે જિજ્ઞાસાદિતિ તો ત્યારથીજ યઇ. કેમ થઇ તે કહું?

સખજેક્ટસ કમીટીમાં મારી એક સખીએ મહાદેવભાઈ વીશે ‘આ કોણ છે?’ એમ મને પુછ્યું. ‘એ તો ગાંધીજીના સેક્રટરી મહાદેવભાઈ’ મેં જવાબ આપ્યો. ‘એમ!

મેં તો ધણું હતું કે મહાદેવભાઈ તો ધરડા ને ગંભીર ને અરસિક હશે. એના કહેવામાં જરા કંઠરૂપા હશે એવો પણ ભાવ હતો. 'કેમ કે' ખુબ ગમે છે! તારે પરણી જવનું મન હોય તો કે વિચાર કરીએ,' (કુર્માંબેન તે વખતે સ્થિતિમાં ન હતા. કુર્માંબેન આ વાચે તો માથું કરશે એવી આશા સાથે.)

ગાંધીજીના સેક્રટરીનું નામ સાંભળીએ તો પ્રથમ તો કે ભુટ્ટોજ વિચાર આવે અને માટેજ મહાદેવભાઈને જે પ્રથમ ભુએ તેને આશ્ચર્ય થાય.

મહાદેવભાઈ કહે ઉઠ્યા છે. પાતળા ન કહી શકાય. એમનો સહેજ ગોરડીએ જાન અને ભાવદર્શક મુખમુદ્રાના આકર્ષકતા રહેલી છે. એ અરસિક નથી એમ તો તરતજ કહી શકાય. એ બુદ્ધિપ્રધાન હશે કે ભાવનાપ્રધાન હશે એ એક મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે. પણ ગાંધીજીને મિત્ર શિષ્ય એકરૂપ બુદ્ધિપ્રધાન પ્રાણિક નજ થઈ શકે, છુટક બુદ્ધિની કરડી જાણે એમને બગાડ્યા નથી અને એમની Power of Fecundity (લાગણી અનુભવવાની શક્તિ) ને બુદ્ધિએ જુદી કરી નથી.

ગાંધીજીને તો પૂછજી શકાય પણ મહાદેવભાઈ તો મિત્ર થાવ તોજ ગમે.

એ sensitive (કેમકે હલવાના) બહુ છે. સ્મરણ-હક્કિ એમનામાં સરસ છે. જાન પાછળ એ અવિશ્રાંત હોયો કરી શકે છે. એમના લખાણમાં એક જાતની મોહકતા છે. પણ એ aristocrat (અમીર વર્ગના) થવાને સર્જના હોય એવા વધારે કામે છે.

એમની સ્મૃતિના ઉપર એ તિરાણનાં પદ ચઢવાનું મુખ પ્રવાસ કરે છે. મહાદેવભાઈ

છુટક તત્વજાની થાય તેના કરતાં આવાજ રહે તે વધારે સારું નહીં ?

દેશ માટે એમનો આત્મા સતત બળે છે. પરિવિધનિતે અનુકૂળ થવાની કે કરવાની તાકાત એમનામાં છે.

સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નળુભાઈની નવ્ય-કથાના પાત્ર શુભાભિસંહને એ કેંક મળતા આવે. એ કે સામ્ય બહુ દુરનું છે. એ મત્સ્યેન્દ્ર થાય તો એમને લાલ હશે, જમતને શો ? એમના વિનોદમાં શાંતિ વધારે છે. યોગી એ એમનો આદર્શ હશે. ગાંધીજી જેવા એ છેક impersonal (નિર્કાંક્ષ) નથી થયા. જમતને માટે વિચારે તેમ પોતાને માટે પણ એ વિચારે છે એમનામાં faade (રસદર્શિ) છે, રસ, ભાવ, અને દર્શિઓ છે. મુશ્કેલી પરમે એવાં મન અને દર્શિ છે.

એમના ચારિત્ર્યમાં એક પ્રકારનું મોરચ છે. અતર (aloofness) એ જાળરી શકે છે. જીવનના મોહમાં એ પડ્યા હોત તો વિજય એમને જરૂર શીકતો આવત.

દેશવચની વેદામાં આવા ભારતચાતાના કે કે સુદાગી પુત્રો હોમાયા છે. ખત્રીસક્ષણ પુરુષો વિના ભોખની સરખતા નથી હોતી. સ્વતંત્રતાની દેવીનું અપાર આવા લઘુભૂતવા પુત્રોથી ભરાતું થશે તેથી દેવી નહીં રીઝે!

૮

રા. યાજ્ઞિક

ઉદુભાઈને એજાખ્યે તો વળે થઈ ગયાં પણ નહીં, થોડાં, પણ એ થોડાએ થોડાં નથી લાગતાં.

ઉદુભાઈ એટલે ટૂંકની પ્રકૃત, ઉદુભાઈ એટલે બાલકના તોફાન, ઉદુભાઈ એટલે સરકરનો સીપાહી.

અમદાવાદમાં તો લાગ્યેજ બને. બીજા પ્રાંતોમાં એવા મનુષ્યો અપવાદરૂપ કે અપૂર્વ નથી ગણાતા, પણ રાજનગર માટે તો નવીનતાજ ગણાય.

એમની 'sensitiveness' (સુકોમલ હૃદયવૃત્તિ)ને જોઈએ તે કરતાં જરા વધારે 'ટાઇટ' કરેલી સીતારતા તારની સાથે સરખાવી શકાય.

સૌથી સુંદર ચિત્રોતેજ આપણા સંગ્રહ-સ્થાનમાં જળવી રાખીએ છીએ. કેટલાંક ચિત્રો કલાની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ હોવા છતાં એ આપણને નથી મળતાં. જનરલભાટનું પણ તેમજ છે. જે કે વિવિધતા એમાં જોઈ શકાય. ક્ષિતિઆણુનો પરિચય પણ બહુ દુર્લભ હોવાથી એમને વીશેનાં સુંદર સ્મરણો બહુ થોડાંજ છે. એમને ન્યાય આપવાનું તો મંજૂર બને?

૧૦

૨૧. કરુણાશંકર

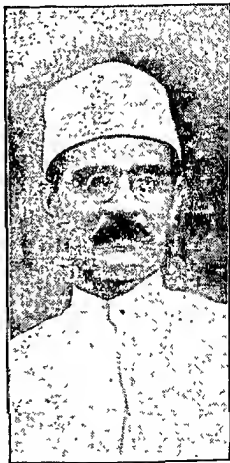
૨૧. કરુણાશંકરને પૃથ્વીની અંદર વહેતી સરસ્વતી કે ગુપ્તગંગા સાથે સરખાવી શકાય. એમનો પ્રવાહ બહાર નથી દેખાતો. પણ પ્રભાવ હોય છે. અને ઉર્વીના હૃદયમાં સમાઈ એને રસવતી કરે છે.

૨૧. કરુણાશંકર પણ એમના ધણા મિત્રોના અંતરમાં છુટાઈ, એમના હૃદયને રસબીનાં કરતા હશે. એમની નાની નાની જણાતી મૌનસેવાઓ ધણાની આંતરડી ઠારી હશે.

૨૧. કરુણાશંકર ગુણગ્રાહી બહુ છે અને સત્પુરુષોના સમાગમ એમને અત્યંત પ્રિય છે. એમની ગુણગ્રાહકતાએ અને સત્ત્વગીની લાલ-સાએ એ ધણા સાક્ષરો અને સત્પુરુષોના મિત્ર બન્યા છે; ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે તેમ એ

પારકાના ગુણોને પર્વત સમા કરી બુલે છે. એમના દોષોને એ રાધથી પણ નાના કરી જોઈ શકે છે; આપણા વ્યાવહારિક જીવિતે એમાં સમતોલપણું ન લાગે, પણ એમની પાસે એવી અવહાર-જીવિતો હીસાબજ દયાં છે?

એમની સ્થિતિ તે સંજોગોમાં એમની ભાવના બહુ ઉંચી છે કુટુંબવત્સલતા એમનમાં

૨૧. મહાદેવભાઈ

પુરુષો છે. સેવા એ એમનો જીવનમંત્ર છે એમના હૃદયમાં એ ધણાને સમાવી શકે છે.

એમના જેવા શિક્ષક ગુજરાતમાં થોડાજ મળી આવે. શિક્ષણને એમણે જીવનમાં વણી લીધું છે. શિક્ષક થવાને માટેજ એ સર્જના છે, પણ ગુજરાત હજી શિક્ષકોને ઓળખે છેજ નહીં? એવા શિક્ષકોનો લાભ લેવાની ઓનામાં

તત્કાલનાજ કયા છે? પરિણામે રા. કરણા- જે પ્રતિભાઓ પધરાવે એ સર્વની ઉપાસના
શંકરના આપ્તા જીવનના શિશુઓનું રૂપ એકજ કરવાનો લાભ એ મંદપને મળી શકે છે.
ભારતી નીપજનકવામાં પુરુ થશે.

એમના સાક્ષરમિત્રોના સમાયમમાં કરતું છે. શિશુઓનું રૂપ છેવામાં છેલ્લી શોધી
એમનું મિત્રમડલ એ ખાસ આખે ચરે એનું જન્મવાનો એ સદા પ્રયત્ન કરે છે. એમને
છે. મને તો એ લક્ષ્યમડલ જેવું વધારે સહેજ સરમાળ કરી મધ્ય સમાજની નવી
લાગે છે. કરુણાશંકર એમના હૃદયમંદિરમાં જે રચનામાં શિશુઓનું સ્થાન ક્યાં?

અભિનાયા

જેખડ

રા. મડીક

રહેા દાંતે દેશની માહત,
અખિલ સંનારને બદલે,
જાણા પર હો સદા ભારત,
ખીજા હિન્દુઓને બદલે—

રો નાગી દેશની લમની,
પ્રિયતા દારને બદલે,
ગજે દા ખાતીની કઠની,
પુત્રોના દારને બદલે—

ફાગી દેશની લેવી,
અખીરીને રળ દેવી,
સટકતું રળ વેરાને,
કુલને કુલને બદલે—

ન હો મજાજમાં સીજદો,
ન હો મદિરમાં પૂજા;
તમને હો દેશને ચરણે,
આમ આકારને બદલે—

રાખ્યા પહેલાં

રાખ્યા પછી

લેખક:

રા. મસ્ત-ફકીર,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

પ્રિય વાચક, તમે પુરુષ હો તો એકદમ ઉભા થઈ જાઓ—હાથમાં જે કે હોય તે બાજુએ મુકી, ચીરીસો—આપનો, કે પેલા હજમો આપે છે તેવું ચારડું શોધી કાઢો. અરે! જર્મન સીલ્વરની પોલીશ કરેલી રકાળી કે મોટો ચમચો પણ ચાલશે. અને પછી, તેમાં તમારા મુખાર્ચવદનું પ્રતિબિંબ નીહાળો.

નીહાળ્યું? કેમ શું જણાય છે? તમે મારા જેવા માતેલા અને ગાળમટોળ હો, તમારું મુખ દુધી જેવું લાંબું નહીં પણ તરબુચ જેવું ગોલાકાર હોય, તો મારી માફક “કર્તીન શેય” જ એટલે કે ‘સફાઈટ મેઇન’ જ રહેજો, લોકોની દીકરોનો જવાબ આપવાની હીમત હોય તો મુઝ પણ બેઝાવી નાંખજો. કારણ કે તમારી સ્વચ્છતા અને બદનની વર્તુલતા, રસ્તે ચાલતાં, નટક અને સીનેમામાં, કે અન્ય સ્થલે લોકોનું તમારા તરફ લક્ષ બેસે છે. એટલે દાદી મુઝ રાખી વધારે આકર્ષક બનવાની લાગ્યેજ નરુર

રહેશે. વળી જાડાં, ઘીની બરણીઓ જેવાં માણસોને દાદી મુઝ રાખે તો ગંજીપાના કાળા બદામના ચુલા જેવા લાગે; અને તેવું લાગવું માનભયું અને ઇચ્છવાનું નથી. પણ જો તમે પાતળા—શરમાવાની જરુર નથી, “પાતળીયા પ્રાણુ” અને “ચંદ્ર પ્રેમ વશ પાતળીયા” એમ સ્ત્રીઓ હેંસથી ગાય છે,—એકવડી કાઠીના હો, મોઢું પહેાણું નહીં પણ લાંબું હોય, ગાત્ર ટુકેલા નહીં પણ બેઠેલા કે ઉંડા ઉતરેલા હોય, ટુંકમાં તમારો ચહેરો તમે ઇચ્છો તેવો દમામદાર કે આકર્ષક ન હોય તો મારી સલાહ છે કે જરુર દાદી રાખો. વળી તમે આકરા સ્વભાવના અને જતાવળીયા હો, તમારા મનોવિકાર તમારા મોઢા પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતા હોય, બેશી કે ગંધ બની લોકોને આકર્ષી કામ કાઢવા માંગતા હો, જખરા ખટપટી અને ધાંધલીયા હોવા છતાં તમારે સમુદ્ર જેવા ગંબીર થવું હોય, મનના વિચારો મનમાં જ સમાવી રીક્ષતથી કામ કાઢવું હોય, યાતો મહાત્માઓમાં

પંકાતું હોય તો જરૂર હડપગીએ વાળ ઉગાડો.

કેવી ?

આ નો મરજીઆન દાદી ઉગાડવાની વાત થઇ. પણ કેટલાક સંજોગોમાં દાદી ફરજીઆન ઉગાડવાની જરૂર પડે છે. દાખલા તરીકે નાક અને હડપથી લાંબા થઇ એક બીજા સાથે જળા જતાં હોય. બોખા બની જવાથી ગાયમા ખાડા પડી મથા હોય. ઘટેજીદારોનું કંરજ વધારે પડતું થઇ જવાથી તમારું મુખારવિંદ બેવાથી તેમને ખેડ થાય એમ હોય. અથવા 'વસુધૈવ કુટુમ્બમ્' એ ન્યાયે તમારા મેઠી એક છુક તમારી સમજ, શેઠની ચઢી તમારી ગણી લઇ, સંજોગોના દબાણથી અગર જરૂર પડે, અઘાન લોભ જેને 'ફાજરી' કહે છે તે તમ થયી થઇ મદ હોય, નેરે

એક વાત કહેના જુલો કુ જે દાદી ઉગાડવાની સ્વદ અણુ છુ. તે ચીનાઇ હાંડી જેવી 'ફેન્ચ બીઅર્ડ' નહીં, ફૂંથી ફાળા ડાઘ સાગે તેવા યોગીઆ નહીં, ઝાડી જેવી નહીં, બ્રહ્મ જેવી નહીં, પણ તમારી બની મુઠી ખેલેએ અને દુવામા ફરર ઉડે તેવી વિદંબનાએ.

ઉપર કહ્યું તેમ શોખને ખાતર અમર દેદાખમાન દેખાવાને માટે દાદી ઉગાડવી હોય તો જેમ સ્વર્ગ મેળવવા માટે તપ કરવું પડે છે, જેમ સ્વરાજ મેળવવા માટે જેલ જવું પડે છે, તેમ દેદાખમાન દેખાવાને માટે કેટલાક બોધ આપવો પડશે અને આપણેએ સહન કરી પડશે. કે કે બડના વાવેનરમાં જે નાચીક અને સમાજ લેવી પડે છે, જે મોઝસાઈ અને ખાંત રાખવાં પડે છે, જે બુદ્ધિચાતુર્ય વાપરવું પડે છે તે બધા શુભે, દાદીરથી વાળની મનોહર લીસેલરી ઉગાડતા આવશ્યક છે.

શરૂઆતમાં આતેનો પણ થયો છે. દાખલા તરીકે તમે તમારા ધરમાથી હળમતનો સામાન ગુસ્સાથી ગટરમાં ફેંકી દીધો મા તે હળમતને હાથુત કરી તમેડી મેલ્લો. પછી બીજે દિવસે શું ? જો તમને પેલતેજ તમારું મુખારવિંદ આપનામા ઠીક ન લાગે તો સચિયમા દીધી નીકળશું એ આશાએ દ્વિમત રાખો. નવાં સાહસો સમજવાની આપણાં અઘાન લોકોમા જ્યાં બુદ્ધિજ નથી ત્યા તેઓ કંર તે ક્યાંથીજ કરી શકે ? પ્રથમ તો તમારા પત્નીજ પુછો, "કેમ આજે હળમ નથી આવ્યો ?" પત્ની દીવી પોતી અને તામેદાર હોય તો ડોળા કહી, "હળમને હવે નથી મોલાવવો. દાદી રાખી છે. મારી રાજપુત્રીથી, તારે પંચાતી નહીં કરવી" એમ કહી તમે વાત ત્યાંજ દાખી દેશો. પણ જો તમારાં ધાજીઆણી તમારાથી ચાર આસણી વધારે હોય, તેમની જીમ કાતરની માફક ચાલતી હોય તો તેને સમજવી લેવા માટે, અને પાડેલી તથા નાતમા બવાડો ન કરે તે માટે તેમને મજા ઉતરે તેવો બુદ્ધિપૂર્વક અચાજ આપવાની જરૂર છે, જાતજાતના સતેલકારક ખુલાસા આપી શકાય "વારે પડીએ શરદી થવા કરે છે અને ગળામાં 'ટાન્સીદસ' થાય છે માટે ઝકટરે કહ્યું છે," "સંજુ ભોળાનો બક્ત બન્યો છુ. શ્દી કરી તેમને ખુદ કરવા છે. એ પાર્વતીપતિ ખુજ થઇ મારા પર હેસલનો વરસાદ વરસાવશે ત્યારે તેમાં કુ તને નવરા-વીશ." જો પત્ની કેજવાવની ને સુધરેલા વિચારની હોય તો તમે તરતજ ધડકો કરી ચક્રો કે "પ્રિયા, સત્વતની મરી હું આર્થ-સમાજ બન્યો છું. તને નથી લાગતું કે સ્વામી દવાનદ સરસ્વતીના સિંહાંતે હાલના હીંદુ સમાજ-ને વધુ અનુકૂલ છે ?" અથવા તો "હીંદુ-મુસ્લીમ એકતાની ઝાંઝ મજબુત કરવાને માટે

મેં ઘોલીઆને બદલે મુરવાળ અને ચોટલીને બદલે દાદી ગણવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.” વાચક મારું માનો તો સેંકડે નેતું ટકા તમારી સ્ત્રી તમારાં નવાં સાહસને ઉત્તેજન નહીંજ આપે. રસ્તામાં નીકળશે તો કેઇ પુછશે કે “ભાઇ માંદા હતા ?” કોઇ તમને વટલેન ધારશે. કોઇ વેસા ધારશે. કોઇ ચારેડા જઇ આવેલા ધરશે, અને કોઇ તમે સહર છે કે નાદાર તેની ગણતરી કરવા માંડશે. તમારી જાતજાતની દુઃખમશકરી થશે. લેલિકા

કેનાં અજ્ઞાન અને મૂર્ખ છે ? વિચાર મિત્ર અને વસિષ્ઠ પણે મહાન ઝાપિઆ પીળાં પીતાંબર પહેરી શું દાદી નહોતા રાખતા ? મહારાષ્ટ્રના વીરકેસરી શિવાજી શું પોતાની દાદીથી દુશ્મનોનાં ઢાઢ નહોતા કુન્નવતા ? પણ તમે દાદી રાખી એ ગુન્હો. ગભરાશો નહીં. ઉગશે અને લાંબી થશે એટલે બધું ટીક થઇ જશે.

જેમ ઘઉંનાં એતરને સારી પેટે પાણી પાવાની જરૂર છે તેમ તેલરૂપી પાણી તમારી દાદી પર સોંપ્યા કરજો. જેમ એતરમાં હળ ફેરવવાની જરૂર છે તેમ દાદી ઉપર કાસપીરૂપી હળ ફેરવ્યા કરજો. જેમ એતરમાં કાપણી કરવાની જરૂર છે તેમ કાતરરૂપી દાતરડાથી દાદીની કાપણી કર્યા કરજો. ખંત અને ધીરજથી વાગ્યાઓ અને દુઃખમશકરીઓ

સહન કર્યો પછી જમારે દાદી લાંબી ઉગશે ત્યારે એજ ટીકા કરનારાઓ બોદા પડી તમારી પૂજા કરશે, પૂજન.

જરૂર—કલહ

પ્રિય વાચક, અત્રે એતવણીનો ઘંટ વગાડવાની જરૂર છે. દાદી બરાબર ઉગ્યા પહેલાં, તે ઉગતી હોય તે દરમિયાન, તમારી ભાર્યો તેની કીમત પીછાની ન શકે ત્યાં સુધી ધરમાં જત્ર કલહ થશેજ. લયલા મજનુનના કીરસાઓ નહીં બજવી શકાય. દાંપત્યસ્નેહ

“પ્રિયા, એક મીઠું ચુંબન ?”

“તમને ચુંબન ?” કહી પગપાસ પર ચુંબન વરસાવશે.

અને વાતસ્યભાવને જરૂર નેવે મુકવાં પડશે. જમી પાન ચાની હાંચકા પર તમે હાંચકતા હશે; બહાર જવા માટે તમારી પત્નીએ મુશોમિત વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હશે; તેના મનોહર અંબોડામાં ગુલાબની વેણી શોભી રહી હશે; તેની અણીઆળા કાળી આંખો નૃત્ય કરી રહી હશે; પગમાં ઝાંઝર ઝમકી રહ્યાં હશે ત્યારે તમને ઉમળકા આવતાં, અનિમિષ દ્રષ્ટિથી તમે એ મહાનમત મતિને નીરખી

રહી કહેતો. “પ્રિયા, એક મીઠું ચુંબન?”

“હા!” નેત્રો નિશ્ચિત કરી, બહુદી ચઢતી, આંખમાંથી ખંઠર વરનાવતી પ્રિયા તરડાઈને પુછે. તમે અકળાવે બહેનકળા જતી જશે. દાદી યાદ આવશે ફૂલી નેત્રી કહેશે. “મારે ત્યાં લેવું તું મને આપ.”

“તમને ચુંબન?” આ જાખરું શુ કામ ઉઠાડ્યું? “તમારા મોઝા કરતા આ સાદી વસ્તુ સુંવાળી છે” કહી સાદી, પગનુમ, ચાકચકતી સપાટ, મમના કે પાડી જે વસ્તુઓ દાદા આવી તે પર ચુંબનો વગસા જતી, છલકો કરી તમને બાળી નાવી જશે. એ મમ તમે હુમ મારી. પાડી બેઢાવી, અને હરેરો. “તુ સારું જા પલ્લુ ફોજને તો રમાડસ આજી ના.”

“કીજી તમને

આપુ! એ તમને હાઉં સમજે છે. ખનરદાર મારી ગેરહાજરીમાં મારી છેકરીને બોલાવે તો! તમારા સુવા જેવા વાળ ખીચારીની આખમા વાગે છે.” તમે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી હાંસિકા પર અથવા પરથી દગા પડે.

સંભાળ

દાદી ઉગ્ગા પડી જમ્બીક આનંદમાં મદદ સંભાળ રાખવાની તરફ છે. ચઢા પીલા કે જમવા કદી ઉતાવળ ના કરતા જે ત્વર

કરે તો વાટકા કે ખાકામાં દાદી પહેલાં પહેલ્યે અને હોઠ ખાછળ રહી જશે. પીતી વખતે દાદી જરા પ પાળી ખાસો ધીમેથી હોઠને ચરકાડે. તમારી પત્નીને ગ્રોહમાં મદદ કરતા પહેલા ચેતવે. જે જે ચુનાને ડુંકે મારતા દાદી ડુંકાઈ ન જતા! પ્રાદ્યમસ પેટાવના જે દાદી પર સ્પારીટ પડ્યા તો વેગ જો અમ્મત! એ શીકુ ઉચું રાખીનેજ સુતે નહાતર કંદરા ભાછળાળી બેસાબે ચ કરે. નરદ જગ મા ન સુતા, નહીં તો જીવથી

“કીજી તમને હાઉં સમજે છે”

ફોજીઓ જાણું બાપને અગાસીમાં સુએ તો તાક સુધી ઓડીનેજ સુએ. ખુવા સુશે તો કાગડાઓ ને કહુનરો માથો બંધવા દાદીની તાણાતાણ કરે. ખુદા ખાતર દાદી સાથે ફળીઆમાં ન સુતા. બકરી કે માથ ઘાસ ધારી આવવા માડે. મધમાખી હોય ત્યાં ન જતા. હેળોનાં દૂરથીજ દર્શન કરવે દીવા પામે બેસતા નહીં અને કાસથી ખીસા-માજ રાખવે. બોલતી વખતે ઉતાવળા ન થતા. રાખે દાદીમાંજ ચુંચવાઈ જશે.

ધમ્મીને કાઢીને મળવા ન જતા, તેની આંખમાં દાદી વાગશે, તે ચમકશે, તમને દુરમન ગણશે ને ત્યાંક તમારો લગાવી દેશે. ખચ્ચાંઓ નામનાં નાનાં પ્રાણીઓને દૂરનાં દૂર રાખવું.

પહેરવેશ પણ દાદીને અનુરૂપ રાખવું. દાદી રાખી મેલાથેલા ફરવું તે વાધરી કે પીંજરામાં ગણવા બરાબર છે. ઘોતીઉં નથી શોભવું એમ લાગે તો સુરવાળ, પાટલુન કે લેથો પહેરવું. શરમાતા નહીં. પાધડી ન શોભે તો સાફે આંધવું. અમદાવાદી પાધડી તો કદી હાથમાંએ ન લેશે. મસ્તક પર કે ન શોભે તો 'છેવટ'—ઉંચી ફેડ પહેરવું.

દાદીની બલીહારી

મેં તમને દાદી ઉગાડવા વખતની મુરકેલીઓ અને કેટલીક વિટંબણીઓ કહી અને શું સંભાળ રાખવી તે પણ જણાવ્યું. ચાલો તમારા આનંદ હીમત અને સંતોષ ખાતર દાદીની ખુખીઓ જણાવું.

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે “દાદી દીપાવે.” આ સૂત્રની સત્યતાની સાબીતી કરવા, તેના ભાવાર્થના ઉદાહરણમાં ચાલો જરા કુબડી મારીએ. દીપાવે એટલે શોભાવે, હોય તે કરતાં સારા આકારમાં સારા સ્વરૂપમાં રજુ કરે. હવે જોઈએ. જો તમે હીમતવાન, બલવાન અને ચૂરા હશે તો નક્કી દાદીથી સિંહ જેવા લાગશે કે ચઢી સિંહ જેમ શોભે છે તેમ તમે દાદીયા શોભશો અને દમામદાર લાગશો. દુરમને તમને જોતાં ડરી જશે. ઉપરીઓ અપમાન કરવાની હીમત નહીં કરે. હાથ નીચેના દબાશે. અને સમાંવહાલાં તથા મિત્રો ચાહશે. તમે કોઈ હશે તો દાદીથી મારતેમીયાં લાગશે. પણ જો સાર્વિક વૃત્તિ અને નીખાલસ અંતઃકરણ ધરાવતા હશે તો પૂજનીય દેખાશે, મહાત્મા લાગશે. માફ કરજો પણ તમે જરા બોળા બટાક અને કાઢી હાથે

બની જઓ તેવા હશે તો નક્કી દાદીથી બકરા જેવા લાગશે, ધધરે બકરાને શા મટે દાદી આપી હશે? મનુષ્યોને ચેતવવા કે તેમનું ગુમાન તોડવા? ગમે તેમ હો પણ એટલું તો નક્કીજ છે કે ચોલીઆ ગપાટ માણસોને જોતાં બકરાનું સ્મરણ થાય છે અને બકરા જોતાં એવાં માણસો ઝોળખાણ પીછાનમાં હોય તો યાદ આવે છે.

દાદી તમારામાં જે કે ગુણ હશે તેને દીપાવશે, જેણે આપશે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. હવે દાદીની અસરનો વિચાર કરીએ. પહેલું તો દાદીથી જેને ઈંગ્લિશમાં mysterious atmosphere કહે છે તેવું ભેદી વાતાવરણ આપણી આસપાસ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણી દાદી જોતાં લોકો વિચારમાંજ પડે કે એ હશે કાણ? મુસલમાન હશે કે હિંદુ? આર્યસમાજ કે સનાતની? સહકારી કે અસહકારી? સાધુ કે શયતાન? જોગી કે મોગી? મહાત્મા કે મવાલી? બકરા કે સિંહ? શું હશે? કાણ હશે? લોકોને જલદી ખબર નહીં પડે એટલે ભેદ જેવું લાગે અને ભેદ જ્યાં મુધી ભાંગે નહીં ત્યાં તેઓ દબાયલા ને ખીતા રહે. વળી દાદીથી તમે તમારા મનોવિકાસ અને લક્ષણોની ખીજાઓથી છુપાવી શકશો. ‘કલીન સેન્ડ’ પાપી કે પાખંડી તરતજ પકડાઈ આવે છે. પણ દાદીવાળાની ખબર પડતી નથી. તમારે મુત્સદી કે કારભારી બનવું હોય તો દાદીથી વધુ સારા, વધુ કુનેહખાજ કે ‘ડીપોમેટ’ બની શકશો. જખરા સટોડીઆ હશે તો દાદીથી જણાશે નહીં. જખરા ઉઠાવગીર હશે તો દાદીજ તમને બચાવશે. દાદીના દમામદાર સાળા નીચે ગમે તેવી રમત કરી શકશો, ગમે તેવા પાસા ફેંકી શકશો અને જીલ કાણુમાં હશે તો છેવટ મુધી લોકો જણી શકશે.

નહી વળી હાદીથી તમારામાંથી છોડવાદ
અને હાલકાપણું ઉઠી જશે અને તેનું સ્થાન
ચાંચીયું, હરેલપણું અને ગૌરવ લેશે. દોડશે
તો બુંદા લાગશે ધારી તમે દમામથી અને
ગૌરવથી ધીમે ગતિ
કરશે; લોકો તમને
મોટા માણસ સમજી
મારે તરફ માન આપ્યા
કરશે. તમારી પત્ની
અને સમાવહાનાઓ
લોકોને તમને માન
આપના જોઈ તમારામાં
ફેફકા છુપુ જવાહીર કહે
જવડી તમને ચઢાશે.
કાલેકરી દાડને અનુરૂપ
એવા શુભો તમારામાં
આવિર્ભૂત થતાં તમે
મર્દ જેવા લાગશો.
અરે પ્રથમ થાઓ-પુરા
થાઓ-લજનાઓ તમા-
રા પર વારી વારી જશે.

હાદીને ઉપયોગ

તમને તો ખ્યાલમાં પણ નહીં હતો કે
આજ અમર મુરતીઓ વખતે એક વજા-
તર મહેરદારની માફક હાદી કેટલી કામ
આવશે. દાખલા તરીકે તમે નાટક જેવા
ચલા. જનુ શરદ છે, સખ જન નીકળ્યો છે.
નાટક તો તમે આનંદથી જોશ પણ મહાર
નીચતા પ્રતીતિ થઈ કે કમલાની નીચે
પડુજ પાતળું પહેરણ તમે ધારણ કરું છે.
શાહની માફી સોંપી પણ મળી નહીં.
દિલ સખ જનથી છાતીમાં શરદી ચરી જશે
'હુલુએ-આ', 'નુમેનીઆ' કે 'કબા
'નુમેનીઆ' થઈ તમે કદાચ ગુજરી જશો એ
જન તમારી દષ્ટિ સામે તરવા લાઓ. તમારક

કકેટરની ચેનવળી માદ આવી, કે શરદીમાં,
હાદીમાં અગર સખત પવન પુ' કામ ત્યારે છાતીને
ગરમ રાખવી. રાતના બે વાગે દુકાન ક્યાંથી
ઉઘાડી દોષ કે દોડીને શાવ લઈ શકો?

સાંજ હોય તો કદાચ
વર્તમાનપત્ર લઈ તેની
બેઠપી ફુંક મેળવી
શકો. પણ રાતના બે
વાગે શુ કરવું? બીરા-
દર ગમરામાં નહીં,
તમારી હાદી સાંધી તો
છો. તેને છાત્રી
સરસી ચાંપી દે. ઉપ
કમલાનાં બટન બંધ
કરી લો. જસ ફુંક અને
ગરમીજ ગરમી.

કેલ મળવા આવ્યું
હોય અને ટેમલ પર
ધુળ હોય તો સફ થઈ
શકે, એટલુજ નહીં
પણ ચીમની ખાલાવણું
સાર કરી ચકાવ

દીવાળીના દિવસમાં કહીયા ન મજે તો તપેલી-
મા ચુનલું પાળી તેમાર કરી પીંડીની માફક
ચીની કરી હાદીજ આખી બાંતપર ફેરવી દો.
પણ જો તો આ અજમાવતાં જારી મારણું
બંધ કરવડુ સુવશે નહીં. કેમ તે
સ્વાત કરવો મુખીઈ છે. અજમાવી જુઓ.
પ્રિયા મનાવો.

જારો કે તમારી પત્ની રીસાઈ. મહા
પીવા પીવા ખાવો ને રૂકાળી પહોડી પસારા
બંધ ચાલી મઈ. ચેતાલા પર્લમપર પડી,
આખમાં ઝોશીડું દાળી ફૂરકે ફૂરકે રડવા
આડી પ્રેમાળ પતિ દેવગથી પદેલાં તો તમને
જલુ લાગી આવ્યું. પાએક કપડે અક્રમ

દેવીસિંહ

હારે ભાઈ, અર્ધાં આપી જમણા લે અને
૫૦) ટકાનું વ્યાજ માગે એ તો મારા
અનુભવના સૌથી પહેલાંના.

દિશોરમલ

૫૦ ટકા. અર્ધાંના જમણા. કેવી લુટ?
અને તમે એવા મૂર્ખાં હતા—[શરમાય છે]
માફ કરજો હકાર સાહેબ.....

દેવીસિંહ

[હસતાં હસતાં] શાને ગલરાઓ છો?
૫૦ ટકા આપતાં પણ પૈસા મળતા હોય,
અને પાંચ ટકાવાળા આખરુદારને ન મળે તો
સુખી કોણ?

દિશોરમલ

પણ, હકાર સાહેબ, કાયદો ૧૨) ટકાથી
વધારે લેવાની મનાઈ કરે છે.

દેવીસિંહ

તે પેલા લોકો સારી રીતે જાણે છે.
એટલે ૧૦૦૦) ની ચીઠી લખાવી ૫૦૦) આપે
અને ટકાની તેરીખ લખાવી દર બાર માસે
ચીઠી નવી કરાવે. વ્યાજ ન લયું હોય તો
તેની રીસીટ લખી આપે અને ચીઠી જદલાવી
૨૦૦૦ ની કરાવી લે. કાયદો એમાં શું કરે?

દિશોરમલ

હું આશા રાખું છું જગાધરાજ, કે તમે
આત્રી તેરીએ નાણાં નહીં લીધાં હોય?

હીંમતકુમાર

[દેવીસિંહ અને તારાદેવી વચ્ચે બેસી જાય છે.]
મને પણ એવી આશા રાખવાનું મન થાય છે.

દિશોરમલ

અર્ધાંના જમણા અને ૫૦ ટકાનું વ્યાજ !

હીંમતકુમાર

લેશ પણ કમતી નહિ.

દિશોરમલ

મને પ્રથમથી કહેવું હતું ને? એ સૌનો
નિકાલ સરનામાં કરાવી દેત.

હીંમતકુમાર

પણ તે મારે કરવું જ નહોતું. દીલવાઠાના
રાજા થનાર કુમાર સાહેબે પોતાની સહી પર
પોતેજ પાણી ફેરવ્યું, પોતાના નામને પોતેજ
એજ લગાડી એ કેવી વાત !

દિશોરમલ

પણ ખરેખર જો તમને અર્ધાં નાણાં
પણ ન મળ્યાં હોય—

હીંમતકુમાર

મને મળ્યાં છે ખરેખર તો અર્ધાંથી
પણ કમતી, પણ મારા પર લેણું તો આખાનું
જ છે. તમે એમ જીલશો મા કે હું આ
હરામઝાદાઓને માન આપું છું. હું તો મારી
સહીને માન આપું છું.

દિશોરમલ

માફ કરજો, જગાધરાજ. હું પણ પોતાને
પ્રમાણિક પુરુષ સમજું છું. પચાસ વર્ષની
વ્યાપારી કારકીર્દીમાં મેં કોઈવાર કોઈને
પાછોતો પણ અન્યાય કર્યો નથી, અને મારી
સહીના અનાદરનું તો સ્વપ્ન સરખું પણ
મારા કટામાં કટા સમોવડીઆઓને આવ્યું
નથી. પણ મારે એટલું કહેવું પડે છે કે જો
આપ આ હરામઝાદાઓને તેમણે આપેલી
રકમ પાછાં સુદાં આપો અને તે પર ૧૨
ટકાનું ચક્રદિ વ્યાજ આપો તો જોઈએ
તેટલું ક્યું કહેવાય. પ્રમાણિકતામાં.....

હીંમતકુમાર

અહીં પ્રમાણિકપણાનો પ્રશ્ન નથી પણ
સ્વાભિમાનનો સવાલ છે.

તારાદેવી

[અહવાર સુપ રહી ન શકવાથી] જે
વચ્ચે ફેર શો?

હીંમતકુમાર

અમ રજપુતોનું સ્વાભિમાન તે તમે
વેપારીઓની પ્રમાણિકતા...

દિશોરમલ

[અમીન રીરે]

હાથાર, જમાદારાજી
ને આપ આવા ખ્યાલ
ખરાવતા હો તો પછી
માફં બોલવું બર્થ છે.
[જરા ચુપ રહી ઉભો
ભાવ છે.] સદ્બાચની
વાત માત્ર એટલી જ
રહી છે, બહેન તારાદેવી

કે મારાથી બનતી
પેરવીયા તમારા
લેબુદારોનો કીસ્સો
કરીશ, દોશી !

હીમતકુમાર

તમે નો એ
લોકોને માથે ફરી
શકા તો તમારા
જેવો દુષ્ટિમાર
કાઠ નહીં. માદ
રાખજો કે એ લોકો
ના હાથમાં મારી
લાગ છે [બારી
તરફ વળી પુનઃ
ધુમ્પાન ચક્ર કરે
છે અને સમુદ્ર

લહરિઓ નોતો રહે છે]

દિશોરમલ

તે નોંધું જ છે. હાથ તો
હું એમને મકામું છું. [મંદસ્વરે
તારાદેવીને] જો, દીકરી, આ
એક નવી કુખા ! એ તારો વર ન
સમજે પણ તું તો ચેતની રહેજો !
[નમ્ર છે]

હીમતકુમાર

[દિશોરમલને] બીજારા અસુ-
રજી ! મને એમને માટે બહુ ખેદ

ચાપ છે. મારું કાન અદા કર-
વાના વહાવાનો અર્થો આનંદ
આ ખુલાસાથી મેં નષ્ટ કર્યો
લાગે છે ! [કાચ પર મેલી
બેસે છે.] [ચક્ર ઉઠે] બાવ છે.]

દેવીસિંહ

[સ્થિત હાથથી] એ તો ભાઈ, છુટવું
અને પોતાને છુટાવા દેવું સહેલ નથી. એ તો
રાજતી કયા છે !

વારાદેવી : [બારી સામું નેવ છે કુમારથી સહેજ દૂર રહે છે]
હિ કમ્ હ પનીલદ એવઝિનો નમુસે લાઘ -
હીમતકુમાર : [સહેજ કોધાવેશમાં હો છે] વળી એવું નામ !
ધ્યાન રાખજો, તારાદેવી, કે આવા ઉદગારો આપ-
જોને હાનતા નથી ! [ચક્ર ઉઠે] બાવ છે.]

તરફ વળે છે] તારા વરનું કાલુ તારા બાપની
પ્રમાણિકતાને બદા કરવાનું સરજ્યુ છે, અને
આપણે કે રાજપુતોના કુલગૌરવનો મ્હાલ્ય ખમો
નથી એટલે, કુમાર હું આપને ચેતવું છું

નોકર

(ડાળી ગમથી આવે છે) (હાંમત-કુમારને મંદસ્વરે) કુમારસાહેબ આપને વીરરાવ અને મુંગલસિંહ સરદારો દ્વારા કમલસિંહના મોકલેલા મળવા માંગે છે. [તારાદેવી કુમારને કે' ખાનગી વાત કરવાની હશે એમ સમજી ઉભી થાય છે અને ખારી ગમ જાય છે.]

હાંમતકુમાર

(મંદસ્વરે નોકરને) વારુ, તું એમને સરદાર ભુવનમાં બેસાડ [નોકર જાય છે] [દેવીસિંહને] હવે તારાં કામ દોસ્ત. આ કમલસિંહના પ્રતિનિધિને મારી વતી તારે મળવાનું છે. મારે પોતાને એ પાપને રુખરુ મળવાથી જરૂર નથી. જે ગોઠવણ કરવી હોય તે આવતી કાલે પ્રભાતમાં વહેલીજ કરી મુકજે.

દેવીસિંહ

(તેજ સ્વરે) વારુ, હું પછી તને ક્યાં અને ક્યારે મળું ?

હાંમતકુમાર

(જાણે કે યાદ કરતો હોય) મારે પરી-જાહેને ત્રણ બજે મળવું છે. તું પાંચ વાગે અહીં આવશે તો બસ છે.

દેવીસિંહ

(ઉચ્ચ સ્વરે) વારુ તારે હું જઈશ. [તારાદેવીને] આપ આજે સાંજરે જો કે' ગોઠવણ કરવાનાં હો તો મારે માટે કે' સ્થાન રાખશો કે ?

તારાદેવી

(ખારી પાસેજ ઉભી રહેલી સ્મિતહાસ્ય કરે છે) અવરય દ્વારા સાહેબ. [દેવીસિંહ નમન કરી જાય છે] પણ ગોઠવણ કરવી એ આપના ભાઈના હાથમાં છે.

હાંમતકુમાર

[કાચ પર બેસી એક ચોપનીઆનાં પાનાં ઉથલાવે છે] આજે આપેરા હાઉસમાં આવીશ કે ?

તારાદેવી

[વિચારશીલ સ્વરે] હા, જો આપ ત્યાં પધારવાના હો તો.

હાંમતકુમાર

જરૂર. દેવીસિંહની મહેમાનગીરી કરવીજ જોઈશે. કેવી સાડી પહેરશો દેવી ? (જરા હસે છે.)

તારાદેવી

આપને પ્રસન્ન કરે તે.

હાંમતકુમાર

તે તમારી મરજી. એટલે કે તમે ગમે તે પહેરા પણ સૌંદર્યમાં ખામી આવવાનીજ નથી.

તારાદેવી

[એની પાસે આવી પાસે આવી બેસે છે, ગંભીર સ્વરે બોલે છે] આપને સો શોભાવે એવું જુગતું જુગતું કેમ કરવું તે સારી પેઠે આવડે છે. તો વહાલા, મને જરા સૂચના આપોને ?

હાંમતકુમાર

(હસે છે, પોતાના હાથમાં રહેલું ચોપાનીકું તારાદેવીને આસ્તેથી મારે છે) મને કે' ફેશનનો શીરસ્તો ધાર્યો કે શું ? મારી સલાહની મારી તારાને જરૂર હોય તો તે એકજ છે, કે જ્યાં જ્યાં લોકસમૂહ હોય ત્યાં આંખ ઉઘાડી રાખવી. મીસીસ સરોજની છે, મીસીસ શીરીનબાઇ છે,.....

તારાદેવી

પરીજાહે આવું છે.

હાંમતકુમાર

[ટટાર થઈ જાય છે] કેમ એવું નામ દીધું ? પરીજાહે ખીણ યુવતીઓથી કે' વધારે ફેશનેબલ છે ?

હીમતકુમાર : (તેની આખમા ફેપના ઝળઝળાટ અટકે છે) બહાર નીકળો, હવે...

બહુરી : ધીસા મ.આ.બાડુ એના આપ કાણુ હો તેને ક્રૂરતા પેરે જગજગનો વિરોધ તે તમ
સામવંશીનોજ તોઈ [૫૭ ૪૩૨]

તારારેની

આપને વમારે-વમારે મોહક જખાતાં લાગે છે.

(સહેજ અચકામ છે, પણ એના સામુ

હીમતકુમાર

વીચળથી અનિચિત્ત જોત છે) નહોં, પણ એ

એ તમે ક્યારે રોમ કરી ?

તારાદેવી

(અનિમિષ લોચને જોયા કરે છે) તે દહાડે આપ ઓપેરા હાઉસમાં એમની બોક્સ-માં બહુ લાંબો સમય રહ્યા હતા, (એને જાણે પટાવતી હોય તેવે સ્વરે) બહુજ મુંઝર છે, નહીં કે ? અને વાક્યાતુર્થ પણ અતિશય છે, કેમ ?

હીંમતકુમાર

(સ્ખલિતસ્વરે) હા. આ-આ. [બંને ચુપ.]

તારાદેવી

(પુનઃધૃષ્ટ બની) જ્યારે જ્યારે હું કે જીલ કરતી હોઉં ત્યારે આપ મને સંજ્ઞા માત્રથી પણ જણાવતા કેમ નથી, વહાલા ?

હીંમતકુમાર

(ચોપાનીઆમાં નજર. ઝાંઝૂ પર બંને ટાણી ટેકવી છે) મારી નજર તારાદેવીમાં ખામી દેખાય ખરી કે ?

તારાદેવી

(અતિજ ગંભીર-લગભગ ક્રુણ્ણ અવાજે.) મનક શાને કરે હો, પ્રિયતમ ? હમણાંજ જ્યારે મારા બાપુજી આપને કે ઉદ્ધમ કરવાની સલાહ આપતા હતા ત્યારે તેમનો પક્ષ ખેંચતી વેળા મેં આપને નાખુશ કર્યા-શુરસે કર્યા.

હીંમતકુમાર

અરે ઘેલી યા મા. હું તો એ જીલી ગયો.

તારાદેવી

પણ હું નથી જીલી શકતી, વહાલા. મને જો ખબર હોત કે આપ કયા મહદુદ્દેશથી રાજસેવામાં જોડાયા છંછતા નથી તો હું...

હીંમતકુમાર

(ચોપાનીહ નીચું કરી તેની સામે જોય છે) તમે તો મારી પાસે, બીનતકરારી છતાં મારી માગતાં જણાઓ છો !

તારાદેવી

આપ એમ માનતા હશે કે હું પણ બાપુજી પેઠે ખોટા દેખાવ પર મોહાંધ થઇ...

હીંમતકુમાર

મોહાંધ થવું એ મુશ્કાળોને સ્વાભાવિક છે (હસે છે. હાં છે.)

તારાદેવી

મારામાં આપને મોહ ક્યાંથી લાગે ?

હીંમતકુમાર

દ્રામ્પીમેન્ટસ બોલે છે કેમ ? તને ખબર છે કે દેવીસિંહ તારાથી અંગત ગયો છે ! એ સહેલાઈથી કાઢનાં વખાણ કરે એવો નથી હોં કે ?

તારાદેવી

(એણે પડતું મુકેલું છાપું ઉપાડતાં) આપનાથી વધારે મુશ્કેલ કાંઈ નહીં હોય.

હીંમતકુમાર

(હસે છે) મને રીઝવવા મુશ્કેલ ધારે છે ? હવે પોતાની બગાઇ મારે મોઢે સાંભળવા માગે છે ?

તારાદેવી

(પુનઃ ગંભીર-ક્રુણ્ણ સ્વરે) મને જરાએ બગાઇ નથી ! મારામાં રહેલી અનેક ખામીઓ હું સારી રીતે જાણું છું. આપને યેઝુ હું નથી-(એના સામું જોઈ લાડ કરતી હોય તેવા સ્વરે અને દયામણે મોઢે) પણ, વહાલા, મને શીખવવાની, મને આપના મહાનુભવો, મહદાસયો સમન્વવવાની આપ તસ્દી નહીં લો ? નિશ્ચિત રહેજો, મારા પ્રાણેશ્વર, કે આપને સંતોષવા, આપને રીઝવવા મને એટલી તો અવશ્ય ખત રહે છે કે જેથી હું મારી સામાન્ય ખામીઓ આપની સૂચનાઓ લઇ દૂર કરું, અને આપને લાયક કેટલેક અંશે બનું.

[વધુ મોઢે જીવો પૃષ્ઠ ૩૭૭.

ચિત્રકાર]

બાલ-બોખાલ

[૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧]

જમીનને તારે ગોધણ અસાવતા, મધુરી દી મોરશી કણ વદારો !

શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્ર

શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવનું ચિત્ર ચીતરવા કોણે પ્રયાસ નથી અર્થવ્યે ?

શિષ્યોઓએ નિહંખ પાપાણુ વતી એની મૂર્તિ વડી છે. ચિત્રકોએ રેખા ને રંગથી એની અદ્ભુત મોહકતા વ્યક્ત કરી છે. કંપિઓએ એનું રસિક વ્યાકૃત્ય રાખ્દોની જાણમાં પકડવાનો પ્રયત્ન કરતાં, ભાષાની સમૃદ્ધિ લુટાવી દીધી છે. ભક્તોએ ઉરના ભાવનાં અમૃત સીચી એને સજ્જન કરવામાંજ જીવન વીતાવ્યાં છે. જ્ઞાનીઓએ અડગ અવ્યાસથી સિદ્ધ કરેલા તાદાત્મ્યથી એના સિદ્ધાંત સ્વરૂપને અંતરમાં આલેખ્યું છે. ને થોદાઓએ નિષ્કામ ને નિર્બંધ કર્તવ્યના રંગ પુરી, કર્મયોગીની અપૂર્વ મૂર્તિ, જીવનમાંજ આલેખી છે.

દરેક સ્ત્રી ને પુરુષ, આ પ્રયાસ કરે છે. દરેકનો સ્વભાવ, આદર્શ, ને ઇચ્છા આ પરમાત્માનું નીરાણું ચિત્ર ઉભું કરે છે; અને છતાં દરેક ચિત્રના જોનારને તેમાં કંઈ ઉણપ ભાગ્યા વિના રહેતી નથી. એનું ચિત્ર મનુષ્યસ્વભાવમાં વસતી આશા સમું, સદા એ નવો પ્રયાસ કરવાની પ્રેરણા કરે છે-અધુરા રંગ પુરા કરવાનો ઉત્સાહ આણે છે. જોવો, ધર, તેવા ધટના વારસી આત્મારામ. સામાન્ય લોકોમાં વિચરતા, તેમનાં અણુદીકાં આંધુઓ લોહી અંતરના વિશુદ્ધ ભાવો વ્યક્ત કરતા નરસૈયાની નજરે ખાસ-ગોપાલનું ચિત્ર, સમભાવ ને રમેહસર્થ, વેળું વગાડતું, ખડું ધાપે છે; ને તે અંતરની ઉત્કંઠાથી પુછે છે:

“ જમુનાને તીરે, જૌધણુ ચરાવતાં,
“ મધુરી શી મેરલી કુષ્મ વદાશે ? ”

પદ્માવતીના ચરણમાં કાચ્યની અંકુશ આપના રસિક જયદેવની કૃપનાશકિતમાં તો એ રસધૈસો પ્રણયીજ છે. યુવાન અંતરના રસ ઝીલતા એ રસેશ્વરનું પરમ કર્તવ્ય તો થોદેલી પ્રિયતમાનુંજ આ શાસન ઉપાડતુંજ છે:--

અમરચર્યં રવચન્તમુપરિ સચિરં સુચિરં મમ સંમુર્ણં ।
જિતકમલે વિમલે પરિકર્મેય નમંજનકમલકં મુરલે ॥
પવન કમલયો ઉત્તત્તલલ વદને ભમદી સમ ભમતી દીપ્તે,
તે મુજ ઓળી કરો લટ દીક; દિશાળી સખી કરશે મિમે

આર્ત ને કાવર જનેલા જીવનસંભાગના અર્જુનની નજરે એ દયા ખાનારો નથી, પણ બીણુ કર્મને પ્રેરનો, કર્મમાં કુસલ, નિઃસ્વેચ છતાં સખલ, એવો કર્મયોગીશ્વર; તેને એ આશ્વાસન દેતો નથી, દ્વાપરજનો મંત્ર સીખારનો નથી; પણ પહેલો ને છેલ્લો એટલોજ પાઃ સીખવે છે—

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્યા યુદ્ધસ્વ વિગતસ્વ ॥

[અસી ભમતા સનાતનની પીઠે યુદ્ધ માંડતું]

પણ જ્યારે અંતિમનાના પડછ પડી ગય છે, જ્યારે વિશ્વરૂપી સ હિમા ઐક્ય પારખવાની સજનજુની ઉત્કટ પ્રકટે, જ્યારે સ્વાયં ને મોદથી નીરનીરાળી દેખાની ધડનાતુ પરમ નીચ અભિષેકની જગ પડે ત્યારે તો એ સનાતન પુરુષ માટે અર્જુનનામ શરદો જોડાયે.

સ્વમક્ષાં પરમં વેદિત્વં

સ્વમસ્વ શિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

ત્યમવ્યય શાશ્વત ધર્મગોપા

સનાતનાસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥

મ ગી. ૨૨-૧૮.

[તમે પરં અક્ષર શાનવરતુ,

તમે વિશ્વતા આ પરં નિધાન,

તમે અવ્યય શાશ્વત ધર્મપાસ,

માતું તમને પુરુષો સનાતન.]

જેવા આ વિગ્રો અદ્ભુત છે તેવું જ એવું અનિદાસિક ચિત્ર અકુપમ ને અપૂર્વ છે. ગોપ સમાધી યુર્જરેપર બનેલા એ કાડીરતુ ચિત્ર આલેખવાતુ કોઈ વિશ્વ કાળી દનિદાસકારના નસીબમા છે, અને એ આશયા બધા ચિત્રથી નીરળુ છતાં વધારે આકર્ષક થશે એ ચિત્રમાં એ રૂપાણી છેડરી જેવો નદી, પણ કંઈ ચાલુરનાં કોણની ચરીરેને ચોળી નાખતી રનાયુભરી જુલ્મોવાળો ચીતરાગે, વેલ્લુઓ વાતો, રેડસચારતો, ને રાખતા તાબોટા ઝાંવને નદી, પણ નજીવી પરિસ્થિતિમાંથી વધી સમસ્ત આર્યવર્તમાં વસુદેવની એકચઢી સત્તા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નો મદારથી ચીતરાગે; અત્ર મનને પ્રચારતો તત્ત્વજ્ઞાની નદી, પણ જ્યારે ધણેમાને આયં રાજ્યો મદમસ્ત ને અનિવર્તિત સનાધારી દના-જ્યારે રાજ્યસલામા સોની લાજ છુટવી કે મદ્ય ને છૂતમા ચક્રચુર રહેતું એ અસાધારણ મનાતુ ન હતું તે જમનામાં, વ્યાએ માનેલા શાની, બીજમે માનેલા મુકદ્દી, ને બધાએ સ્વીકારેલા આર્ય સંસ્કારના અવતાર તરીકે ચીતરાગે

જુલ્મજુલ્મ

[ચિત્રકાર]

કર્મચોગી-ચેર

[સ. ગોરધનભાઈ પટેલ]

સમર્પી કર્મ સર્વે યે મને અધ્યાત્મ ચિત્તથી, આશા મમતા સંતાપ ત્યાગીને કૃપા માંડવું.

કૃષ્ણ કનેચો

લેખક

રા. તૃસિદ્ધ વિભાકર

બાર-એડ લૉ

વેદાના દ્વિરચગર્ભ, વ્યાખ્યાના દૈવાયન,
અક્ષરિયોમા જ્યુ, રાજ્યવિઓમા મનુ
અને દેવર્ષિઓમાં તારદ, દેવોમાં ઈદ્ર, સિદ્ધે-
શ્વેતોમાં કપિલ, આદિત્યોમા વિષ્ણુ અને રુદ્રોમા
નીલકોટિંગ; મધ્વોમાં વિશ્વાવસુ, અપ્સરાઓમા
પૂર્વમિતિ પુરોહિતોમાં વસિષ્ઠ, ક્રક્રાનિજોમા
બૃહસ્પતિ, સેનાપતિઓમા કાર્તિકેશ્વરખી, અને
બ્રહ્મચારીઓમાં સનતકુમાર; તીર્થોમા મંથા,
મતોમાં અદિસા, મત્રોમા બ્રહ્મવત, યોગોમા
ભાત્મસદૃશ, શુચિઓની શુચિ અને વિશ્વનિ-
ઓની વિશ્વનિ, આ અદિતીય બ્રહ્મવિશ્વેશ્વરી
એકી જગતના હિતદાસમાં કે માનવ જાતિની
મનોરથ સદ્ધિમાં ક્યારે હજી સુધી કોઈએ
જોઈ, જાણી કે સાંજળી નથી

વેદવ્યાસ, શંકરાચાર્ય, શાસ્ત્રપરતંક
અપિઓ, મહાકાવ્યો, આદિ આત્મવિદ્યાના

પ્રકાશકો જ્યારે જ્યારે જનના જગતનું કુન્ધરી
જાતા-રશ્મિમા મુગળાઈને ખતપ્રાય થવાની
અણી ઉપર જાણાયતી છે ત્યારે ત્યારે તેઓ
કમ્પરી સદૃશ લાઈને ઉપદેશકો તરીકે આવડથી
છે. આદિરાજ યજુ જે રાજ-રાજ કહેવાતા
હતા અને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ઓગમ્યા
છે તે પણ આજ પ્રકારના ઉપદેશક અને
નેતા હતા આ અંશાવતારો જુદાંઉદેસના
અધકાર ફેરવાને અર્થે નિર્માયા હતા. તેવીજ
રીતે રાસનાની કુનીઆનાં મોહ, માયા, કમ્પો,
અચ્ચક, સ્વાર્થ, દૂરતા, પ્રપચ અને મહાંવનાનાં
કાળા ધેર વાફોને લીધેરી બધુના, કાંલતા,
નિરદયતા, ઉદારતા અને ધર્મપરાંજનુતાની
અમૃતમય વૃદ્ધિ વરસાવવાસ કમ્પરોગો જુએ
જુએ આવડથી છે. એ પ્રાતઃમરણીય
નામાવધિમાં અચરાન શુદ્ધ અને શ્રદ્ધસ

લેખક :

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાયળ, સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

કા રાયાસની કહાણી; શ્રી અરવિંદ ધોળ ગચિત: અનુવાદક રા. નવલરામ જે. ત્રિવેદી. મૂલ્ય દસ આના.

અમદાવાદના રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલું આ એક મુંદર પુસ્તક છે. ગુજરાતી રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં આવી ઉચ્ચ પ્રતિભા પુસ્તક ઉમેરવા માટે કાર્યાલયને અભિનંદન ધટે છે.

અરવિંદ બાણુ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનાં નીતર્યો પાણી પી ઉછરેલા માનવરત્ન છે. સંસ્કારી બંગાલી કુટુંબનું એ આશાજનક ફરજદ આપણા પરદેશી રાજ્ય-કર્તાઓના દેશમાં શિક્ષણ શરુ કરી અને પુરું કરી ગુજરાતના ગાયકવાડ નરેશનું સાચું રત્નરત્ન બને છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ આપણને એમની

ઐતિહાસિક મહાસભામાં તેા હીંદના એક સમર્થ નેતા જેવું એમનું વ્યક્તિત્વ વિકસી રહ્યું. હીંદના એકેકે એક સાચા નેતાને ત્રિષ્ટંભનાઓની કચાશ રહી નથી. અરવિંદ બાણુ અપવાદરૂપ કેમ રહે? અલીપુરના મહાન મુકદ્દમામાં એ પહેલા અને મોટા આરોપી બની ગયા અને મુકદ્દમાના કેદી તરીકે એમણે આપણને આ “કારાવાસની કહાણી” આપી. આ કહાણીમાં હીંદના રાજકીય કારાગૃહવાસીઓનાં જીવનનો અરવિંદ બાણુએ આપણને એમની પ્રાસાદિક અંગ્રેજી વાણીમાં ચીતાર આપ્યો છે. જંગવિખ્યાત કોષ્ટ નવલકથા આપણે તનમનાટ કરતી ઉત્સુકતાથી પુરી કરીએ તેમ આ “કારાવાસની કહાણી” પુરી કર્યો વગર આપણે રહી શકતા નથી. અરવિંદબાણુ દુનીઆના લેખક

વગેરે વગેરે નીચે કુંકામાં પણ તલસ્પર્શી લખવામાં આવ્યું છે. જગતના રાજકીય વિકાસની રૂપરેખા સારી રીતે દોરવામાં આવી છે. ભાષા કાલેક્ષકરની વિચારચેત્વી હૃદિના હિતપ્રત્યોનો વિચર કરતાં ખાસ વિચારવા-

જોગ છે. એ વિષયને જેટલી સરલતાથી રમાડી શકે છે તેટલી સરલતાથી વાણી પણ એમની પાછળ પાછળ આવે છે. જોમ અને વિશદતા એ એમના લેખોના ખાસ ગુણો છે.

સ્વીકાર

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો : (રા. શવજીભાઈ પટેલ તથા રા. પરાગજી ખંડુભાઈ) :—આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીના આફ્રીકાનિવાસના જીવનપ્રસંગો મુખ્યત્વે અપાયા છે. વાચકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ છેવટ સુધી અખંડ રસમાં વહેતી રહે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીના પત્રો : (સેવક કાર્પાકય અમદાવાદ) :—આપણું પત્રસાહિત્ય નહીં જેવું છે તેમાં ગાંધીજીની સદૃશ અને સચોટ ગુજરાતીમાં લખાયેલા આ પત્રો આવકારપાત્ર છે.

મદમદઅલી : (રા. અરવિંદ) :—અખ્યાત હિંદી લોકનાયકના જીવનનો સારાંશ.

પારસમણિ યાને હૃદયનેગ : (રા. સાકરચંદ ધડીઆળી) :—સુખની પ્રત્યક્ષ છબી, વિચારબળનું પરિણામ, શક્તિઓમાં વિશ્વાસ, એ અને એવા બીજા વિષયોનો સમાવેશ લેખકે આ પુસ્તકમાં કર્યો છે. આવાં પુસ્તકો એક પ્રકારના વાચક વર્ગને આકર્ષક થાય છે, પણ જે દેશમાં શ્રીમદ ભગવદગીતા જેવાં પુસ્તકો કંદુર્ય થઈ સદે એવી સુઘમતા હોય ત્યાં આવાં પુસ્તકની ઝાઝી કીમત અમને જાણતી

ખાલપ્રાર્થના : (સંત્રાહક રા. કલ્યાણજી વિક્રમભાઈ, સુરત) :—ધણો ઉપયોગી નાનકડો સંત્રાહ.

જૈનસાહિત્યમાં વિકાર થવાથી થએલી હાનિ : (રા. બહેચરદાસ જવરાજ) :—આ પુસ્તકમાં લેખકે જૈન સાહિત્યના આરંભથી આજ સુધીના તેના સ્વરૂપની ઠીક ચર્ચા કરી છે.

હરીકેપયંદ્ર : (રા. રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ) સામાજિક નવલકથા, નવલકથાકારમાં જોઈતી કલા અને સમૃદ્ધિ હજી લેખકમાં જણાતી નથી. બીજા ભાગમાં કેંક વિકાસની આશા રાખીશું.

દુઃખીઓની સેવામાં પ્રેમ ધરાવનાર સર્વેના સમાધાન સારુ : (રા. જગનકાંત દ. પંડ્યા) મેઘમ દીસ્ટન જેનીન કેમીના અંગ્રેજ લેખનું શુદ્ધ અને સદૃશ ભાષાંતર.

ગાયત્રી સ્તવરાજ તથા શ્રી ગાયત્રીભાષ્ય ભાષાંતર : (અનુવાદક ને પ્રકાશક રા. મણિલાલ જાદવરાય ત્રિવેદી) આન્દિક કર્મમાં ઉપયોગી આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી લેખકે સનાતન ધર્મ પ્રતિનો પોતાનો પુનઃપ્રભાવ દર્શાવ્યો છે.

તંત્રીસ્થાનેથી

સ્વ. લોકમાન્ય

નિત્યક મહારાજની મૃત્યુતિથિ, આ મહીને, દેશમાં ઉજવાઈ. કેટલે દેશીએ સખાઓ મળી, બાઈઓ થયા. પણ ને ઉત્તમ દેશીને લુગ્ગા આવે પ્રસન્ન લોકમાં દેખાવો નેહએ તેની ગુરુદાસની જોઈ અમને અત્યંત ખેદ થઈ. મહાપુરુષની સમત્વનીનો દિવસ વનમાત પછિ નિધિતિ વીસતવાનો બનતો મહત્તાનું જાન

લોકમાન્ય નિત્યક

તણતું કરવાનો, અને મૃત્યુ પામેલા મહાત્માઓએ પ્રવચાવેલા તરંગમાં અંતર સરખેણ કરવાનો છે. આ પ્રસન્ન બૂતકાલનો પ્રવાહ વન-માને મેલે છે. તેનો પોતાને રહે રહે છે, અને ને મનેલા પ્રવહો એક બની બારિનો રંગ નક્કી કરે છે

તિનક એટલે પેશાદના પ્રતાપની

ચાખી કરાવનાર એક મહાન હીલ્ડ; એક અગમ ને નીકર રસત વ્યસેનાનો નાલક, અને હીંગ લોકના ગૌરવ ને પ્રતાપની, ચાળીશ વર્ષ સુધી પૂજવની મૂર્તિ

એની મરણતિથિના માનમાં ગામેગામ ઉત્સાહનો ઉત્કર્ષિ ઉજાવેલો જોઈએ; એનો જીવન ને આદર્શનું ચિંતન થવું જોઈએ; એણે કરેલી રાખની સેવાનું સરવાણું નીખાવું જોઈએ

તેને જાહેરે, અત્યંતે તે માત્ર તેનું કહેવાના અનુયાયીઓ કોએની એકતા ને પ્રાપ્ત્ય તોડવામાં કૃત્સની માની રહ્યા છે, પોતાના મનનાજ માણમેને કોએસમાં રહેવા છતાં, તેને એક જાતનું આચરન પરતું ને એકલણી સૈન્ય દરતું એ નિનકનો હેતુ હતો; તે હેતુ ચાંપીએ પુરા પાડ્યો જુદા મતવાળાને બહાર કાઢ્યા અને પાંચેસને કલ્યાણ મંડળ કર્ણ, હવે ધુનાવાસી તિલકના અનુયાયીઓ તેને શબ્દપ્રવીણ (deliberative) સભા કરવા માગે છે. આથી જેનો ફાવેલો થશે તે અમને સમજાતું નથી

શ. ગાપાલદાસ અમ્બડાસ

ગળગીર પ્રકરણથી તટસ્થ રહેવા જતાં, જનુ તેમાં અવારનવાર બનતી ફાગીતના સારકારિક સ્વરૂપની નોંધ લેવી અમને જરૂરની લાગે છે. અને તેમાં કોઈ પણ કારણસર,

અથવા કોઇ પણ અભિપ્રાયથી દોરાઇ એક ઉભો રહે, અને નમતું આપવા ના પાડે તે પોતાનું શૈર્ષ્ય દાખવે તો તેની નોંધ લેવી એ માણસનું નામ મનુષ્યત્વના અમર અમારું પ્રથમ કર્તવ્ય સમજીએ છીએ.

સરકારે રા. ગોપાલદાસને શિક્ષા કરી તે વાસ્તવિક છે કે નહીં, અસહકાર-મત વ્યાજબી છે કે નહીં, એ ચર્ચામાં અમે ઉતરતા નથી. પણ એટલું તો નિર્વિવાદ કે હવે સમી રાજ્ય સત્તા રહે, મીલકત લઇ લે, પોતાના કોપના અગ્નિથી બાળવાનો પ્રયત્ન કરે, તે સમયે માત્ર આત્માની

રા. ગોપાલદાસ અંબઈદાસ

શક્તિથી જે માણસ નિર્ભય ને અડગ બની છે તેની નોંધ લેતાં અમને આનંદ થાય છે.

ઇતિહાસમાં નોંધવા વિના રહેવાનું નથી. પ્રાસંગિક રાજકીય કે સામાજિક પરિસ્થિતિ બદલાય, પણ આવા કર્તવ્ય પાળી રહેલો જુસ્સો બદલાતો નથી, પણ લોકમાં ચિરસ્થાયી બને છે.

સ્વદેશ પ્રત્યેના કર્તવ્યના આવા સરસ દર્શાવથી રા. ગોપાલદાસે ગુજરાતને ગર્વ ધરવાનું જે કારણ આપ્યું

રાજધિરાજ

સ્વલસંકાયને લીધે આ અંકમાં અમારી ચાલુ વાતો 'રાજધિરાજ' આપવાનું બની શક્યું નથી. આવતા અંકમાં દમેશ માફક તેનો સર્વિય હપ્તો આપવામાં આવશે.

પુરંદર પરાજય

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬૮ થી)

શમિત્રી

ગભરાઓ છો શું? અમિનું વચન ફરશે
કે બધું દુઃખ ટળી જશે.

સુકન્યા

અમિનું વચન ફરે! (વિચાર કરીને
સ્વચત) આ વિદ્યવંત ઋષિ, અધર્મજ્ઞને
ઈદ્રનો વિગેતા, એ તો માને છે કે ફરશે.
એ શું ખોટો? [માથું ધુણાવે છે ને
તિરસ્કારમાં અવન સાધુ ભેઠ રહે છે.]

શમિત્રી

માતા! મેં તમને યીજાણી દુનો તે
જીવનિરસનો મંત્ર તો અજમાયી જુઓ.

સુકન્યા

શું કપાળ મારું અજમાયું? (વિચાર
કરીને) સાવ પાણી! એ જલુ ફરી ભેડે.

શમિત્રી

(પાણી લાંબીને) આ રહ્યું પાણી! હવે
હું બદાર જાઉં કંઈ જાઉં છું.

સુકન્યા

હું અહીંઆજ ઉભી રહે.

શમિત્રી

ના બા! તો મંત્રસિદ્ધિ થાય નહીં.
(જાય છે.)

સુકન્યા

(સ્વચત તિરસ્કારથી દસીને) ગમેને મારા
કામ પુરાતા રહી જાય? [સુકન્યા અવન જામે
જાય છે, તેને ખરે લાગે છે, પછી પાણી
ઘડ તે તેના પર છાટે છે ને ઝાચા ખેલે છે]

(ઝાચા)

જે દુવેએ સહિયે સીંચો,

તાલાવેલીયુત રમરા

હું તે ચેતવું તમ વીશે,

વરજુના ધર્મથી!!

વિશ દિવેએ સહિયે સીંચો,

તાલાવેલીયુત રમરા

હું તે ચેતવું તમ વીશે,

વરજુના ધર્મથી!!

ઈદ્રણીએ સહિયે સીંચો,

તાલાવેલીયુત રમરા

હું તે ચેતવું તમ વીશે,

વરજુના ધર્મથી!!

ઈદ્રણીએ સહિયે સીંચો,

તાલાવેલીયુત રમરા

હું તે ચેતવું તમ વીશે,

વરજુના ધર્મથી!!

મિત્રાવરુએ સહિયે સીંચો,

તાલાવેલીયુત રમરા

હું તે ચેતવું તમ વીશે,

વરજુના ધર્મથી!!

[સુકન્યા આશાહરી ભેઠ રહે છે, અવન
તેની તેજ સ્થિતિમાં પડી રહે છે. સુકન્યા કપાળ
કુટે છે]

અરે! વળી મુઆ મુઝા તે જીવતાં મતાં
દરોઈ દાવ દાવ મારું શું થશે? [મેસી જઈ,
આપે દાવ દાવ રહે છે, થોડીવારે] આમ ને
આમ દિવસો જશે, વર્ષો જશે, જુગાની જશે,
હું શમિત્રી જેવી ઘરડી ઘડ જઈશ. શું મારે
આમ ને આમ જીવતર જવા દેવું? શા મારે!
(વિચારીને) અમિનું વચન ફરે, જગુનો વિજય
થાય-ને મારે! પણ એ જીવજલ પાછળી આ
મોઢાં માંડા ઘડ મારે તેથી મારે આજ સદા
જરુ! (મારે દાવ દાવ મેસે છે)

(પોતાના શરીર તરફ જોઈને) હું તો નવયૌવના છું. મારા હૈયામાં હોંસ છે, મારી રંગોમાં કોડ કુદી રહ્યો છે. મારે શા સારુ આ ભૂગુઓની છદ્દ માટે દુઃખી થવું? શા માટે? (ઉભી થઈ જાય છે) અમિત્રું વચન ન ફલે, કે વ્યવન અપુત્ર મરે તેમાં. મારે શું? [વ્યવન તરફ ચુસ્તમાં જોઈ રહે છે.]

મારે મુખ નહીં મેળવવું. મારાં અંગો તલસતાંજ રાખવાં, મારી ઉછળતી આશાઓ નિરર્થક જવા દેવી. મારું રૂપ ને જુવાની, ...માં, વણકુલાં કરમાવાં દેવાં-શા સારું? ...! કોઈ કહેશે શા સારું? [બારણા તરફ જોઈ રહે છે. બારણામાંથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આવવા માંડે છે.]

કેવી મીઠી, મનોહર ચંદ્રિકા! (બારણા પાસે આવીને) કેવું આકાશ શોભે છે? (પોતાના હાથ તરફ જોઈને) મારું શરીર શું સુંદર લાગે છે? મારા હાથ, આ સ્તન, આ પગના રત્ન-કેવાં અપૂર્વ છે? (નીસાસો નાંખે છે) પણ શું કરવું એ રૂપને, એ અપૂર્વતા ને? કોઈ એવું નથી કે આ ચંદ્રિકામાં એ નીરખે, ને મારું તરસ્યું અતર સંતોષે (હાંત પીસીને) આ ભૂગુઓનો દુરાગ્રહ સંતોષવા આ બધું બાળીને ભસ્મ થવા દેવું? ના. ના. ના. [કોણું ધ્રુણવે છે ને ગાંઠાની માફક ચારે તરફ જુવે છે ને ફાળ બરે છે.]

(વેદનાથી વ્યથિત થયેલે અવાજે) ઓ. ઓ-ઓ. આ હાથ તલસે છે, પણ કોઈ ખાય બીડવા નથી. આ હોઠ તરસે છે કોઈના હોઠને સ્પર્શવા. આ હૃદય તલસે છે કોઈની સાથે ચંપાવા. પણ કોઈ નથી. હાથ! હાથ! કોઈ નથી. [આંખે હાથ દે છે.] થોડીવારે હાથ ખસેડી, પાછી ફરી વ્યવન તરફ ફરે છે.]

મારે ને આ ડોસાને શું? ભૂગુઓ સાથે શું? અમિત્રા વચન સાથે શું? ના. ના. કે નહીં. ભલે એમનું જે થાય તે. એમના વિજયની મને શી પરત્રા? મને તો મારો વિજય જોઈએ છે; મારોજ-હા-મારા રૂપનો, મારી જુવાનીનો, મારી મોહકતાનો. હું વનમાં વિચરીશ વનપતિઓની માનીતી થઈને, કે સ્વર્ગે સંચરીશ કોઈ દેવને ખોળે ચઢી; પણ આમ તો નહીંજ રહું. જીવન એકજ વિલાસમય વિષય બનશે; ને મારી સકિત સુખમાં રહસ્યો શોધવામાંજ જશે. જરૂર! [સુકન્યા ગર્વથી જોઈ રહે છે. તેની છાતી ઉછળે છે, ને આંખો મદોન્મત દેખાય છે. તે બારણાની બહાર આવીને એક પથ્થરપર બેસે છે.]

શું સરસ રાત છે (પોતાના વાળ સિંહની યાળની માફક ધ્રુણવે છે) અભારે કાણુ મળશે? ચારે તરફ ભૂગુઓ વસે છે. તેમની તો હું પ્રેષિતામહી. (હસે છે) બીજું કાણુ? (આકાશ તરફ જોઈ) શું દેવોમાં, પિતૃમાં કે જનોમાં કોઈ મારા કોડ નહીં પુરે, મારા અંતરની ઉર્મિઓ નહીં રમાવે? [ચારે તરફ જુવે છે.] (નિરાશાભર્યે અવાજે) શું મારી પ્રાર્થના નિરર્થક જશે? માનવીઓ તો ભૂગુના ધાકથી ધુળે છે; પણ દેવોમાં કોઈ દયા ખાય એવો નથી. (રડવા જેવી બની) કોઈ નહીં આવો-શર્પીતિ માનવની, દેવને પણ દુર્લભ એવી, આ પુત્રી જત સમર્પણ કરવા ઉભી છે? આવો-કોઈ તો આવો, [આકંદ કરતી, પ્રાર્થના કરતી, જોઈ રહે છે. ચંદ્રિકામાં પણ તેજસ્વ વર્તુલ બની રહે છે, અને તેમાં સર્વાંગ સુંદર અમિત્રો દેખાય છે.]

અમિત્રો

(ધામેથી) સુકન્યા!

મુક-યા

(જામે ઉપાડી, અમરને પાછી દો છે)

ગાળ ?

અધિને

અમર નહીં! તારી પ્રાર્થના સાંભળી
અમે-અધિને આપ્યા છીએ.

મુક-યા

(મુખમુકું કિમ્બ હરી) અધિને! દેવેના
પળ દેવેના દમે આપ્યા! આરો, મારી
વાચના સ્વીકારેલ મને લઈ જાઓ. (આવળ
આવે છે.)

અધિને

અવરણ મુરદી! જલ્દી જુઝુની આજુ છે.
આવળ પમ મુરદી, તે જાગેને અરમ થશે.

મુક-યા

તારે તમે આવેલ આવો. (દાસ પદોળા
હરી અગ્નિચક્ર તરસી ઉભા રહે છે.)

અધિને

રત્ને અમારાથી નહીં અવાપ અમે તો
અનંત પ્રાણા અધિવારી. વિદ્યવતની આવ
તોડી પાસે કેમ જાતીએ?

મુક-યા

(સ્વામણે મહેરે) તારો!

અધિને

કામે સંખ્યાકારે વિદ્યવત નહીં આવે.
અપારે પેગ સરોવરીઆપ્રા અવનને સ્થન
કરોવવા જન તારે અમે આવીશું, ને તારો
સ્વીકાર કરીશું.

મુક-યા

(સદા) દેવધિરેવો! અનુમદ કપો.
[આનંદના ભારથી આખ પીએ છે. અધિને
અદ્ય યાવ છે. મુક-યા આખ ઉપાડી દમે
છે ને જાતી પર ને દાસ કામે છે] દેવો!
અધીકે થા મલ કાલની સંખ્યા તો આ જાતી.
(ધીમે ધીમે પાછી જન છે ને અવન સામું
બુલે છે) મરદી! પ્રજામ મરદી દમે આપનું
સપુત કે અપુત મરજુ યાવ તેરી મને પરવા
નથી! વિદ્યવત! બીજી કાલ આપી દમે અમે
તારો કુસપનિ પ્રસવે [દસની દસની પથરી
પર પડે છે, ને ઘેડીવારે ઉઠી જન છે.]

અઠ ત્રીજો

[વેદુર્ણ સ્વર્ગ પર સાંજ પડવાની વખત
મઠ છે. માત્ર દિગ્વિજય પર ઘેલાક વાદળ
દેખાય છે. અસ્ત થવાની તૈયારી કરતા સુર્યનો
કિરણો અવનની જર્જુરુડી પાસે આવેલા
નાનકડા સરોવરના પાણી પર અમળી રજા છે.

અવનને સરોવરને તીરે સુવાડેલા છે.
તેની પાસે વિદ્યવતની બી આમ્રવી ને મુક-યા
કમેલાં છે.

આમ્રવી જલ ને ગૌરવધીલ દેખાય છે.
ઘેલાંક વર્ષ પર તે ધળી સ્વરૂપવાન દગે
એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

મુક-યાના રૂપમાં આને પહેલુ જ દેરકાર
વરસે લાગે છે તેની આપેલાં મલ છે:
તેના શીકા પોલા મોંઢા પર સ્પષ્ટ છે. તેના
પગમાં અસ્તવ્યવિક ઉત્સાહ છે.]

મુક-યા

(આસપાસ જોઈને) આમ્રવી! વિદ્યવત
મારા પિતાનું સ્વાગત કરવા મળા છે!

આમ્રવી

તા. તે બીજે કામે રોકાયા છે. એક
આપોએ અનપદને સ્વક મરજુ છે તેને
કંઈ દેવા મળા છે.

સુકન્યા

શું કલંક લગાડ્યું છે ?

આમ્રવી

એક નાગ જેડે જતી રહી હતી.

સુકન્યા

(રસ લઇને) વિદ્વન્ત એને શું શિક્ષા કરશે ?

આમ્રવી

ખીજી શી ? એને મારી નાંખશે.

સુકન્યા

(અકિત યઇને) હેં !

આમ્રવી

હાસ્તો. એમ ન કરે તો બધી આર્થાઓ નાગ લોકની સ્ત્રીની માફક સ્વચ્છંદી બની જાય. પછી ભૂશુએલું શું થાય ? [સુકન્યા સ્તબ્ધ બની મુગી રહે છે.] માતા ! ચાલો ! મહર્ષિને સ્નાન કરવાનો વખત થયો છે. તમે નાહી આવો.

સુકન્યા

(નિસાસો નાંખીને) હા (સ્વગત) છુટકો છે ? કાંઈ નહીં. આતો છેલ્લી વખત. (સૂર્ય તરફ જુલે છે) હલ્લુ સંધ્યા યતાં જરાક વાર છે. (આમ્રવીને) ચાલો હું નાહી આવું.

આમ્રવી

હા. હું અહીંયાં બેસું છું. [સુકન્યા કુદતી કુદતી જાય છે, અને લુગડું પાળ પર મુકી સરોવરમાં ઉતરે છે, અને કેડસમાણા પાણીમાં જઈને ઉભી રહે છે.]

સુકન્યા

(જરાક દૂરીને સ્વગત) શું સરસ સરોવરીલ છે ? કેવું નિર્મલ પાણી ? ને એક સૂર્યના કેટલા સૂર્યો પાણીમાં કુરી રળા છે ! અશ્વિનો આવતાં તો જરા વાર છે. (વિચારમાં પડે છે) અશ્વિનો મને લઈ જશે કે અહીંયાંજ

રહેવા દેશે ? હું પુછતાં ભૂલી ગઈ. અહીંથી લઈ જાય તો નીરાંત. પિતાને મળાશે નહીં. હરકત નહીં પણ આ પર્વતને અને ભૂશુઓને તો પ્રણામ. મને અશ્વિનો પાસેથી વિદ્વન્ત કેમ પાછી લાવવાનો હતો ? (હસે છે)

ને અહીંયાં રહેવાનું થય તોય શું ખોટું ? આ મણિમય શૃંગ-આ રમકડા જેવું જલાશય-આ સહચરી સમી વિધુસરા-ને આકાશ સાથે વિહરતી રેવા-આ બધાં ખીજે ક્યાં મળશે ? (નીચી વળી પાણીમાં ખોતાવું મેં જુલે છે)

હું કેવી લાગુ છું ? મારા કેથ કેવા સુંવાળા છે ? [કેશાવલિઓ લઈ જાતી પર ભેગી કરે છે] જાણે નાગના પાશ ! [પાણીમાં ફરીથી ધારી ધારીને જુલે છે] ને શું સુકોમલ મારા પગ છે ? હું પુરુષ હોત તો ન્યાજ કરત [પાણીમાં એક ડગલું આગળ જઈ, ડાળે છે] જાણે કમલિનીને મરતો ડાલાવતા નહીં હોય ?

અને અશ્વિનો પણ શું સ્વરૂપવાન છે ? તેમની કાંતિ કેવી દીપે છે ?...તેમના બાહુઓ પણ સમલ છે. હું તેમાં લપાઈશ ત્યારે બધું દુઃખ વામશે. [નહાવા માંડે છે.]

સરોવર ! આજે મને શુદ્ધ કરજે. મારા શરીરને અણુદીઠાં તેજે દીપાવજે. આજે હું દેવોની દયિતા યવાતી છું [દાયવતી પાણીમાં તરજે. પેદા કરે છે] અને જેમ હું આ ઉર્મિઓ ઉપજાવું છું તેમ મારા દેવામાં ઉર્મિઓની પરંપરા પેદા કરજે [જાતી પર દાય મુકે છે.] હૃદય વદાતા ! અત્યારથી નાચવું નહીં. બાપુ ! ધીરું પડ. ખરો નાચ તો નચાવનારા આવે ત્યારે નાચજે. હવે ચોરીજ વાર છે. [નાહીને બહાર આવે છે, ને જુમડું પહેરે છે] આમ્રવી, જાઓ ! આ માગર ભરી આવો.

આમ્રવી

માતા ! મહર્ષિ આજે અસ્વસ્થ લાગે છે.
એને જરા ભે મો.

સુકન્યા

(અધીરજીથી) જાઓની ! વાર થાય છે
[આમ્રવી જાય છે] આને તે વળી અસ્વસ્થતા રહી
અથવા

(બેઝાન અવસ્થામાં) ઉ-ઉ-ઉ.

સુકન્યા

(હસીને) મહર્ષિવર, જરા ધીરો. હવે
આજથી તમે ને હું બને છુટીશું. જામ
મારે છે તમારા જુથએ, વિદ્વન્વત ને તમારો
અમિ (જરાક ઘરમાઠને) ના. અમિદેવ તો
નહી તેવું વચન પણ ફલશે, ને તમારો
અપુત્ર મરણ પછુ નહીં થાય અમિનેતો
પુત્ર આ ભાગ્યે જનપદને કુલપતિ બનશે
(હસે છે) [આમ્રવી પાણી લઈને આવે છે]

આમ્રવી

માતા ! હું પાણી તો લાવી. પણ ચંદ-
ને પુષ્પ તો રહીજ ન્યા.

સુકન્યા

(સ્વગત) ચાલો નીરાંત થઈ (આમ્રવીને)
જાઓ ત્યારે લઈ આવો.

આમ્રવી

જરા વાર લાગશે.

સુકન્યા

હકકત નહીં [આમ્રવી જાય છે] હવે
અમિને આવે તો સર. (પમત્રાં બળે છે
તેથી ચમકીને) અરે આ કોણ ? [એક
જુવાન સ્ત્રી હાંફતી હાંફતી ટોળી આવે છે ને
સુકન્યાના પગ પકડી ભોલ પર પડાય છે.
તેના ઝળાટ ફાટેલા છે, તેના કપડાં ધીપડાવલા
છે, તેના અભેજાવવાસ પરથી તેમણું ટોડીને
જાતી દોષ એમ લાગે છે. તેને દોષે ઉજરા
પડેલા છે. તેના કપાળ પર બોલીનાં દીપાં
ફેળાય છે.]

સ્ત્રી

(હાંફતી હાંફતી) માતા ! ચાલોની ! મને
કપાળ સંતોડો. મને જાણેલો કોઈ મને
ભેરે તો મારી નાંખશે.

સુકન્યા

પણ તું કોણ છે ? ને અહીંયાં ક્યાંથી
આવી ?

સ્ત્રી

માતા ! માતા ! હું બાઈવધૂ. હું. મને
વિદ્વન્વત મારવા શોધે છે.

સુકન્યા

(આશ્ચર્યથી) તારા ભેડે નાસી ગઈ હતી
તે તું ?

સ્ત્રી

ના ! હું નાસી નહોતી ગઈ. મને કાપા
કરો મારા પતિની કુ ઝડી સ્ત્રી; ને વર્ષોનાં
વર્ષો સુધી તેણે મારી સહુ ન ભેડું. અને
તારા મરી સેવા કરેના, મને રીઝવેતો. હું
એકથી હતી, અદુશી હતી. હું શું કરું ?
હું નાદાન છું, બાલક છું. મારામાં જુવાનીનો
અદ છે. હું બહુ ધણ મે આર્ષકુલને કલંક
લગાવ્યુ. (ભોંવ પર ઝાથું નાંખી હસે હસે
રહે છે)

સુકન્યા

(સ્ત્રીને ઉડાડી) બેન ! હા !

સ્ત્રી

(કરચરિને) પણ મા ! હું શું કરું ?
(અવન તરફ ભેડ) તમારા જેવી પવિત્ર ને
કલીન હું નથી, તે તમારા જેવી બાઈઓની
રીતિ કેમ રાખી શકું ? ને મન માથું,
પણ મારું કે વળ્યું નહીં. મતા ! મારા પર
અહર કરો, મને વિદ્વન્વતના કોષથી જાણેલો.
મને એ નાસી નાંખશે. અને સંતોડો માતા !
માતા ! હું ફરી જુથએ પર એવું કસક
નહીં લગાવું.

સુકન્યા

બેના! બેના! ગલારા નહીં. હું તને મદદ કરીશ. હું તારાં વાળ વાંકા થવા નહીં દઉં. તેં શું એવો મોટો ગુનોહ કર્યો કે આવી શિક્ષા હોય?

સ્ત્રી

(ચક્રીત થઈને) માતા! હું મુલેલીની મરકરી કરી, ફરી મારો છો? મેં ગુનોહ તો કર્યો. મારાથી યદ્ય ગયો. મને સંતાડો, આ પેલા ઋપિ આવશે. (ચારે તરફ ખીતી ખીતી જુલે છે)

સુકન્યા

ખીજે ક્યાં સંતાડું? હા. આ સરોવરમાં જતી રહે, પેલાં કમલનાં પુષ્પો પાછળ મોહું સંતાડી રાખજે. જા [સ્ત્રી દોડતી દોડતી પાણીમાં સતાઇ જાય છે. સુકન્યા વિચારચક્ત ઉભી રહે છે.] મને આ શુદ્ધ ને કુલીન માને છે, મારી પાસે ક્ષમા થાય છે. કેવી અચાનક છે? હું એના જેવી છું—હું પણ બાલક છું, મારા પર દુઃખનો પાર નથી. (વિચાર કરે છે. અવ્યવનને) આર્યકુલને કલંક તો એટલો. આ તો ખીયારી એક સામાન્ય આર્યા છે પણ હું તો આર્યશ્રેષ્ઠ! તમારી ભાષા છું. અને અધિનો સ્વીકારશે એટલે તમારો પરાજય થશે, ઈંદ્રનો વિજય થશે, અને તમે અપુત્રજ મરવાના. હા! મને પુત્ર થશે, પણ તમારો નહીં. (ડોકું ધુણાવે છે.)

તે કુલપતિ થશે, પણ અડધા ચાર્પોત ને અડધા અધિન! મારો પુત્ર આ જનપદ પર રાજ્ય કરશે. સજનજીના ભૃગુઓ મારા પુત્ર અભૃગુના દાસ થઈ રહેશે; એમના યજ્ઞો ને અભિ-પેટા એ અભૃગુ કરાવશે; એમનો ભૃગુઆગિરસ^૧ અભૃગુ ઉચ્ચારશે ને શીખવશે; ને ભૃગુએ આજેનો ભૃગુના અભૃગુને આત્માદને પ્રકટશે,

(ચોખીને) ને બધા આર્યો આ ભૃગુઓને ગર્વનષ્ટ થયલા જોઈ હસશે (હસે છે ને પછી ગંભીર વિચારમાં પડે છે) (અવ્યવનને) ભૃગુ-વર્ષ! આગિરસ!^૨ તમારે રૂપે અનેક આર્યાઓ અન્નમ્મ જતી, તમારે બલે અનેક વીરો ત્રાસતા. પણ આજે તમારી બધી આશા નષ્ટ થવાની (જરાક હસીને) મારે લીધે. મહર્ષિવર!—પકથોના પરાજય કરનાર ને ચાર્પો-તોના મહાગુરુ! કાલ્ય ને ઈંદ્રજેતા! મંત્રદ્રષ્ટા, સામગને અગ્નિમકત અથર્વણ! તમારો ગર્વ ને પ્રતાપ, તમારા કુલનું નામ ને સંસ્કાર આજે હું—તમારા શિષ્યની પુત્રી, એક નિર્જલ બાલા એક ધરી બે ધરીમાં ધુળમાં મેળવીશ (મુગી મુગી જોઈ રહે છે) અધિનો હજી કેમ નહીં આવ્યા? સવિતા તો અસ્ત થવા આ યો.

[સંધ્યાના મીઠા વાતાવરણમાં તેમનું વર્તુલ થાય છે ને તેજસ્વી અધિનો તેમાં આવી ઉભા રહે છે. સુકન્યા જોઈ રહે છે.]

અધિનો

સુકન્યા! સુંદરી! શું વિચાર કરે છે?

સુકન્યા

(હોંસથી) દોણ-દેવના પણ દેવ, અધિનો! આવ્યા? હું તમારીજ વાટ જોતી હતી. હવે મને લાઇ જાવ (આતુરતાથી હાથ લંબાવે છે.)

અધિનો

બાલા! જરા ધીરી થા. શું વિચાર કરતી હતી?

સુકન્યા

(અધીરાધથી) દેવ! તેની શું કામ પરવા કરે છે? હું તો તમારાજ નામની માલા જપું છું.

૧ અથર્વવેદ.

૨ અગિરસ કુત્રના, ભૃગુ અને અગિરસ એકજ કુલ મનાય છે, યવપથ

અધિનો

સુકન્યા! તું અમારી યાવ, તો તારા
સ્વાર જાણ્યા વિના કેમ આવે? અમારું
ત બીજા દેવાથી ભીષ્મને નીરાણું છે. અમે
યાપિ ને બ્યાધને અમારી વેદિ માની છે,
૧ વેદનાથી ચતુ કદપાત એ અમારો
માતાહન-મંત્ર ગણીએ છીએ. ન્યા સુખનો
ખલાવ હોય, ત્યાં સાંતવના કરવી એ અમારું
૧૨મ કર્તવ્ય સમજીએ છીએ.

સુકન્યા

(કરગરીને) દેવ! મને સુખ ક્યા છે?
મારે પણ સાંતવનાજ જોઈએ છે.

અધિનો

અમે તો, તારા અંતરની વ્યથા જોઈનેજ
આવ્યા. અને હવે તું તારા સરીરનું અમને
બધિદાન આપવા ઇચ્છે છે. પણ ન્યા સુધી
નિઃશંક ને નીરૂઝ બનેલુ એકાગ્ર અંતર
ઉપહાર આપે નહીં ત્યાં સુધી અમે લેતા
નથી. અમારા વ્રતનો એ નિશ્ચય નિયમ છે.
અર્પકર દ્રવ્ય ને સર્વજોગી અગ્નિને બાપાતા
સોમ ને હવિર્માં પણ અમે ભાગ લેતા નથી
એ તું ક્યાં નથી જાણતી? એ સોમ ને
હવિ અમને ત્યાગ્ય છે, કારણ કે તે તો
માનનીની કાયરતા ને નિર્બલતાએ દીધેલી
હાથ છે. તેથી તું કેવા અંતરથી તારું સરીર
સમર્પણ કરે છે તે અમારે જાણવું જોઈએ.

સુકન્યા

(વિચાર કરીને સહોભ) દેવ! સુખા કરો.
હું પાંચ પણ પહેલાં આર્તમાં હતી, ને
તમને મળવાની હોંસથી કુદી રહી હતી. મેં
તમને નિઃશંક હાથે આમંત્ર્ય છે, ને નિરંકુશ
મનથીજ મારી બાત સમર્પું છું.

હું ખિન્ન થય, માત્ર આ મહર્ષિને દુઝાએ,
હું જાણ, પણ અવનનો ટેક સહાને મારે
જશે, વિદ્યવતે આદરેલો મહાવિમલ નિષ્કલ
પથે, જુગુએ પર કલંક ચોટશે. ને—

અધિનો

(દયાદે અવાજે) શું?

સુકન્યા

(ખચકાને) ને—જનોની શુદ્ધિ સાચવ-
નાર આપાંઓ મારું નામ લેતાં દૂષિત થશે—
સ્વચ્છ નાગવધૂએ. આપાંઓના ગર્વનો
ઉપહાસ કરી તેમને મારા જેવી, અધમ લેખશે.

અધિનો

ત્યારે શું અમે પાછા જઈએ?

સુકન્યા

(કરગરીને) ના—ના દેવ! પાછા જશો
મા. મને કદાની પરવા નથી. મારાથી જ્યાં
સહન થતુ નથી. મારું રૂપ, મારું જ્ઞેયન
અ એકલતામા, નિરાશમાં મારે કરમાવડ
કેવું નથી. મને લક્ષ જાઓ, (આક્રંદ કરી)
તો રહેશે નહીં.

અધિનો

અમે તો તૈયાર છીએ. પણ જ્યાં બૃગુને
સ્નાન કરાવી શે, એનો વખત થઈ ગયો છે.

સુકન્યા

હા. ચાલો! (અવનને સ્નાન કરાવા
માટે છે) (સ્વચ્છ) હાર્જવ! આર્જને હાથે
સ્નાન કરી હો—આજે છેલ્લી વખત. હવે
પછી તમે તો રહેશો તેના તેજ, સંસ્કારી
આરોમાં પણ શ્રેષ્ઠ ને શુદ્ધ એવા મહર્ષિ;
પણ હું નથી રહેવાની આપાં કે મહા—અશ-
વંશની અધોગતા. હું તો ખની રહીશ
અધિનોની પ્રિયતામા (જરા થોભીને)—
સાધારણી! (કમકમા બાપે છે.)

સુકન્યા સાધારણી! (હોય પર હોય
દાખી) આ દુઃખ ને નિમેત્ત પુરુષની સ્ત્રી
કરતા સાધારણી થવામાં સુખ છે. [અવનને
સ્નાન કરાવી રહે છે [અધિનોને] દેવ! મહ-
ર્ષિને સ્નાન કરાવ્યું. હવે આતું?

અધિનો

હા! હવે પશ્ચાર સ્વચ્છ થા! એક વખત
વિચારી જો, ને તારા અંતરની ઇચ્છાનું

માપ કાઢી લે. આ આર્પશ્રેષ્ઠને છોડી અમારી સાથે વિહરવાની ઇચ્છા એક ને પ્રબલ હોય તો ભલે, ચાલ !

સુકન્યા

(અધીરાધથી) હું તો ખુશી છું.

અશ્વિનો

(જરા ધીમેથી) વિચારી ને. જીવનનો આશ્રમ બદલતાં ઉતાવળ ન કરીએ. અમે પા ધડી વાટ નેહ ઉભા છીએ.

સુકન્યા

(નીચું નેહ ઉભી રહે છે ને વિચાર કરે છે. થોડી વાર થોભીને, સ્વગત) શું વિચારું? હું શું કરું? અંતરની ઇચ્છા તો અશ્વિનો સાથે જવાની છે. ને-ને-આ જનપદનું અગ્રેય યાપ, આયોની શુદ્ધિને કલંક લાગે ને શર્પાતિ માનવની પુત્રી હું, પર-પુરુષના સ્પર્શે સાધારણી બની રહું (આંખે હાથ દબાવે) તે પછુ મારાથી ખમાતું નથી. મારા અંતરની શી ઇચ્છા છે? (કરગરીને) મરેતો! જાતવેદો! ભૂત્યાન! કોઈ કહેશે કે હું શું કરું? કોઈ બતાવશે કે મારા અંતરની ખરી ઇચ્છા શી છે? [સુકન્યા આંખે હાથ દે છે. શિતિજ પર વાદળ ગગડે છે. દૂર ઝાડ પર મોર ટહુકે છે. સંધ્યાના રંગો મનોહર થાય છે] આવી સંધ્યામાં એકલાં કેમ રહેવાય? અંતરની એકજ ઇચ્છા હોય-અશ્વિનોની સાથે જવાની. ભલે બીજાનું જે થવાનું હોય તે યાપ [દૂર વાદળ ગગડે છે.]

અવન

(બેજાન અવસ્થામાં) હ-હ-ઓ.

સુકન્યા

(ચમકીને સ્વગત) આ આત્માદ ને આ મોહ પુરંદર તો નથી પ્રેરતો? શું આ ભૂય પર વિજય મેળવવા એ દેવી દેવ મારું મન મદો-મત કરે છે? ઉદ્ધ! મારા પિતા અને પતિનો ટેક હરવાનું મને સાધન

બનાવે છે? (સુકન્યા આકાશ તરફ જુલે છે. વિદ્વન્વંત હાથમાં પરશુ લઇ દોડતો આવે છે, અને તીક્ષ્ણતાથી ચારે બાજુએ-જુએ છે. પાછળ બે બીજા યોદ્ધાઓ હાથમાં આયુધો લઇ આવે છે, અને જુદી જુદી દિશામાં જઈ નજર નાંખે છે.)

વિદ્વન્વંત

ક્યાં ગઇ એ પાપિણી? (સુકન્યાને નેહ) માતા! તમે એક જીવાન સ્ત્રીને અહીંયાં દોડતી આવતી નેહ છે? [સુકન્યા ચમકીને ઉંચું જુલે છે.]

એક યોદ્ધા

(સરોવર તરફ આંગળી કરી) મહારાજ! આ પેક્ષી રહી.

[તે યોદ્ધા પાણીમાં નમ્ય છે ને પેક્ષી સંતાપકી સ્ત્રીને ચોટલો પકડી બહાર ખેંચે છે.]

સ્ત્રી

(આક્રંદ કરીને) મહારાજ! માતા! મને બચાવો મને વિદ્વન્વંત મારી નાંખશે. મા! મા! કોઈ દયા કરો.

[એ સ્ત્રીને પેલો યોદ્ધા પકડીને વિદ્વન્વંતની સામું ઉભી કરે છે. તે સ્ત્રી થરથર કાંપે છે. વિદ્વન્વંતની આંખો ક્રોધમાં વિકરાલ થઇ રહે છે. તે પરશુ નેરથી પકડી, ઉચકવા નમ્ય છે. સુકન્યા પેક્ષી સ્ત્રી તરફ, ને વિદ્વન્વંત તરફ નેહ રહે છે.]

અશ્વિનો

સુકન્યા! તારો શો જવાબ છે?

[વિદ્વન્વંત અશ્વિનોનો અવાજ સાંભળી તે તરફ ફરે છે.]

વિદ્વન્વંત

કોણ અશ્વિનો! મારા પ્રણામ! તમે ક્યાંથી?

સુકન્યા

(તેજસ્વી મુખે) દેવ! તમારે મારા અંતરની ઇચ્છા જાણવી છે! (તેની છાતી

હજી રહે છે. એ એક મુરકું ખાઈ છે.) તમારે મારો જવાબ જાણવો છે? (અવતની સામું જુએ છે ને પછી વિદન્વંત તરફ ફરે છે) આ રજો જવાબ. વિદન્વંત! અજુર કરો. તમે આ સ્ત્રીને શિક્ષા કરો તે પહેલાં ખીજને શિક્ષા કરવાની છે.

વિદન્વંત

(ચુસ્તામણી અવાજે) કોને?

મુકન્ધા

(વિદન્વંતની પાસે આવી માથું તમારે છે) ભૂયુક્ત! તમારી તરસી પરશુ મારે લાગે છે—આ નિર્જીવ સ્ત્રી માટે નથી.

[અગ્નિને ચમકે છે. વિદન્વંત ચમકીને એક અશ્વ પાંચુ હો છે.]

વિદન્વંત

શું કરો છો?

મુકન્ધા

(આંખોમાથી આસુ પડે છે. હતા દીમ્-તયા) હા! મારો વધ કરો, અગ્નિવર્ષ! આ ખીયારી અજાણ, મારા પ્રમાણમા નિર્દોષ છે એ તેા અજાન છે. શુદ્ધ છે—એણે માત્ર અજાનતામાં, મુખાંધમા ભુલ કરી છે. ખરી મુનેકમારે તેા કું છું. કું અવજા નથી, અજાન નથી, અંશરહીજી નથી. પણ મનુ ને વમના વંદજ સખેતિ જેવા જતાપી આર્યસાદૃશની આત્મભા છું. છતાં મેં નહીં જોયો મારા પતિને રોક, કે ન અશ્વું તેા આ વિલાસ જનપદનું મેષ—મેં નહીં જણાવ્યોના સરકાર કે ભૂયુક્તોને વિજય કું—આ જનપદની ખાતા ને અર્ધા—એમા સુતમ એવી કું—અત્યારે અધમમાં પણ અધમ છું. અગ્નિનેતે મેં આશ્રય છે, મન ને વાચાપી એમની જોડે મેં અધમ આત્માર શરૂ કર્યો છે. આને મારીને શું કરેમ? અને મારો.

વિદન્વંત

(અગ્નિને તરફ જુએ છે) શું આ દેવો તમારે બોલાવેને આવ્યા? (ડોળા કાઢીને) અવન જાગવની પત્ની એ—

મુકન્ધા

હા, વિદન્વંત! એ મારા બોલાવ્યા આવ્યા—

અગ્નિને

(હસીને)—ને અગ્નિવર્ષ! જેવા અમે આવ્યા, તેવાજ પાછા કાઢવાનો આ કાર્યવીએ નિશ્ચય કર્યો

વિદન્વંત

(ન સમજતા, અને કોપને મહા-મહેનતે દખાળી) કી રીતે?

મુકન્ધા

હા, મેં અગ્નિનેતે બોલાવ્યા, અને હવે પાછા કાઢુ છું જે તમે મને મારી કોડી કરાવતા હતા, તે હવે મારી મેળે કરવું જોઈએ એમ મને હમજાજ બહુ આવ્યું.

વિદન્વંત

(મજાન મળે) શું કરો છો?

મુકન્ધા

અગ્નિવર્ષ! હું મારી કુર્ણુદિની રી વાન કરું તમારા જુલમથી હું ડરતી નહોતી. તમારા પરાજયની મને પરવા નહોતી, મને તેા વિલાસ જોઈતા હતો (સરમણી)—ને મેં—સાધોતીએ, અવનની પત્નીએ—આ દેવોને કહેજી કીજી. પછી મને જાન આવ્યું. વિદન્વંત! મને શુદ્ધ રાખતી એ તમારું કામ નથી—મારું કામ છે. હું કે માત્ર સાધોતી નથી. આ સરીર મારું નથી; મારી વાસના સ્વચ્છડે તુમવાને મારો અધિકાર નથી, હું ને અવન, એક ને અગ્નિ જોએ. અગ્નિસાગિએ અમે એક બન્ધા—હું એવું અગ્નિવર્ષ પાખી ને સાથે વાર્ષિક પણ કરી કાર્યું. હવે મારાથી મિત્ર કેમ થવાય?

વિદન્વંત

(ન સમજવાથી) તેથી તો હું તમને કાઢને મજવા દેતો નહોતો.

સુકન્યા

વિદન્વંત ! એ અભિજ્ઞતા તમારે સાચવવાની નથી. મારે-અમારે સ્ત્રીઓને સાચવવાની છે. એ અભિજ્ઞતામાંજ આયોની શક્તિ ને ગર્વ સમાયાં છે; તેમના પર તેમના સંસ્કારોની શુદ્ધિ અવગ્રહ છે—ને તેમના સંસારના સાતત્યનો પાયો રચાયો છે. અને છતાં—(ધ્રુવકું ખાધ) ઋષિગ્રેહ ! હું, વ્યવન-બાયાં, એ અભિજ્ઞતા ન સાચવી શકી;—એને ખાતર મેં મારા ન્તેજનની આહુતિ ન આપી ને પારકાના સ્નેહને સ્પર્શે રાચવા માંડ્યું. હું આપો નથી, પણ હું.

વિદન્વંત

(વિસ્મય પામી) માતા ! તમે શું કહેા છા તે મને સમજાતું નથી.

સુકન્યા

ઋષિવર ! મેં શું ક્યું તે તમે, પુરુષ કેમ સમજી શકો ? મેં જુગુઓનો દ્રોહ કયો. મેં એવું ક્યું કે આપોઓ સદાને માટે વીરતા પોષવા અચક્ર જની રહે. હું વ્યવનથી ભિન્ન જાની; તેવું સહેલું અંગ જની રહી. માટે લાગવ ! તમે તમારું કામ કરો. એ સંઘાં અંગનો વિનાશ કરો; ને આ અપરાધીનો વધ કરો [સુકન્યા માયું નમાવે છે. વિદન્વંતની આંખમાંથી આંસુ પડે છે. અધિનો દર્પણ દાપતા મુખે ઉભા રહે છે. એટલામાં શયોતિ માનવ યોગ્ય શાયોતો સુદિત આવે છે ને આ બધાને નેજ ખંચાઈ ઉભો રહે છે.]

શયોતિ

વિદન્વંત ! મન્યા ! આ શું છે ?

અધિનો, વિદન્વંત

શયોતિ

હા ! (અધીરાધથી) -કાણુ અધિનો ! પ્રજ્ઞામ. વિદન્વંત ! આ શું કરી રહ્યા છ ?

વિદન્વંત

(સહર્ષ) માનવ ! તમારું ને અમારું આજે કુલ તરી ગયું. માતાએ આજે કેંક નવીન શીખવ્યું.

શયોતિ

(ચકિત થઈને) શું ?

વિદન્વંત

માનવ ! આપણે અત્યાર સુધી કુલ સાચવવા સ્ત્રીઓની રક્ષા કરતા. શાયોતીએ આજે નવો મંત્ર ઉચ્ચાર્યો.

શયોતિ

શો ?

વિદન્વંત

(હસીને) પત્ની ને પતિના ઐક્યનો, અભિજ્ઞતાનો. માતા કહે છે કે જે એકપ ને અભિજ્ઞતા સાથે તે આપો; બીજી નહીં. અને જુવાનીના મદમાં તોતરેલા આ અધિનોને એ પાછા કાઢે છે. આજે બૃગુઓનાં લાગ્ય ઉવડયાં [સુકન્યા ચકિત થઈ ઉંચું જુવે છે.]

અધિનો

(જાનકી) આયોનાં કહેા. આર્જવ ! આર્જવ-સંસાર આજે પુનર્જવન પામ્યો. આ શાયોતીએ શોધેલે પથે વિચરતી આપોઓ તો દેવોને પણ વંદનીય થશે. (સુકન્યાને) માતા ! તમને પ્રજ્ઞામ છે. દંપતિ વચ્ચે નીપજતાં દુઃખો આજે તમે એક મંત્ર નીવાર્યાં છે. [શયોતિ માનથી સુકન્યા તરફ નોંધ રહે છે.]

સુકન્યા

(હાથ નેડીને) દેવ ! હું તો બાલક છું. મેં કે ક્યું નથી. મારા અંતરમાં રહેલા આપોઓનાં સનાતન ગૌરવે મને એ સમજ પાડી. દામા કરતો અધિનો ! મેં તમને

નકામી તરફી આપી. સીંધાવેલ માત્ર સ્થાન
હવે આ મારા મહર્ષિને ચરણે છે.

વિદન્વંત

(પ્રશ્નિપાત કરી) માતા! તમે તો
જુઓને આને વિજય જાપાઓ. અવનનો
પુત્ર તમારે હિરે પાકશે, ને પુરંદરનો પરાજય
થવાનો.

અધિનો

(હસીને) જુઓએ! આ માતાના પુત્રોનો
હિર થતાં વાર નહીં લાગે. અને અનંત
યુવાના અધિકારી હતા, છતાં ભાર્મીને
અવન આકર્ષક લાગ્યા, તો એ મહાસતીનો
નિર્ભય આકારજી બનેજ કેમ? (અવનને)
મારે મહર્ષિ! અમારી સનાતન સુવવર્યાના
તમને લાગીઆ કરીએ છીએ. તમારો બાધિ
દૂર થાઓ! દેવનો કાપ દોષ તો તે પછી
દૂર થાઓ! [આકારમાં વીજળીનો કારકિ
થાય છે તે ધરણી ધુન્ને છે.]

સર્પાંતિ

દેવ! વચ્ચે કાપે છે.

અધિનો

વચ્ચે! ભાર્મીની સેવામાં સાર્વજનિક માનવાર
અમે-દેવિના એકપની કદા આ મહાસતીને
વજનને માટે અધિજ બધા વેદનાર આ આર્ષ-
મેર તારા કાપધા કરીએ એમ નથી. અમારા
ચણેમાં અંતર્ય બધ હોય તો અવન!
પાર્ષદ્ય છોડી ઉભા થાઓ-સુકન્યાએ નેવું
સત્ત્વ હઆધુ છે તેવાજ અજર ને એજસ
જ્યાં સ્વરૂપે! [આકારમાં અખત વીજળી ને
ચમકાવ થાય છે, ને ચારે દિશા અધારથી
ખવાઈ રહે છે. અધારમાં જ્યાં અવન
થાય છે ત્યાંથી ગ્રાહ ને પ્રતાપી અવાજ
અંતર્યાય છે.]

અધાર

દેવ, સુકન્યા, વિદન્વંત! જુઓએ
વિજય થશે છે!

સર્પાંતિ ને વિદન્વંત
(ચમકીને) કાણ મહર્ષિનર્ષ!

સુકન્યા

(હિર પર હાથ મુકી) આ કાણ!

અધિનો

(આકારમાંથી) મહા અધર્ષજી અવન.

અવન

(અધારમાં) વિદન્વંત! અધર્ષ ને
સમિ આપી પુરંદર! હજી પુરો પરાજય તે
નથી અનુભવ્યો! (વિદન્વંત અધર્ષ ને
કમિનાં લાકડાં ધરે છે. અવન તે લઈ, ઘસી
અગ્નિ પ્રકટાવે છે.) ... રોચિંગેશ! પ્રકટો!
દેવવિદેવ દવ્યવાહન! વચ્ચના વસને દૂર કરો!
[અવન ત્યાં પડેલા લાકડાં પર અગ્નિ સ્થાપે
છે એટલે મોટો ભડકો થાય છે. ભડકાના
તેજમાં ભોંય પર પડેલા જરામરત યોગીઆ
આમળ જીવાન અવન હિનેલા દેખાય છે. સુકન્યા
ધુંટણીએ પડી, હાથ લંબાવી રહી છે.
સર્પાંતિ ને વિદન્વંત હાટે ડોળે ભોંય રચા છે.
અધિનો આભારમાં દૂર જતા દેખાય છે.]

અવન

સર્પાંતિ! તે કરેલા એકવ-દસને તો હું
સજ્જન થયો. હવે આ કિમતા છી! સાખી!
તારુ સ્થાન તો સદાએ આ સુનમુનજમાં-
[અવન હાથ લંબાવે છે. સુકન્યા ઈચ્છુ જુએ
છે, પછી ધરમાળને સર્પાંતિ તરફ જુએ છે,
અને પછી અર્પોદા છોડી હસતે યેરે અવનના
હાથમાં આવી સપાય છે. સર્પાંતિ આંધું જુએ
છે-અને અધિનો! હુન્નીનું કુખ્ય કરનારા
દેવ! તમારો કુ જાણી છું. હવેથી મારા
ચણેનો સોમ-એ મેં સર્વશક્તિમાન વચ્ચને
પછી નદી આપવાની હીમત કરી તે-કું
તમને આપીશ. ને મહાસતીઓ! બીક કે
સેસ નિત્ય આપેલો એ ઉપકાર સ્વીકારો.

અધિનો

(આકાશમાંથી) આર્યશ્રેષ્ઠ મહર્ષિવર ! તમારા યજ્ઞમાં અમે આવીશું ને સોમપાન કરીશું. આજથી ત્યાં શુદ્ધ સુકન્યા ને નીડર વ્યવન આવાહન કરશે ત્યાં સુખ ને શાતાના પ્રેરકો અમે, અધિનો, હાજર રહીશું. [અંતર્ધ્વાન થાય છે. આકાશમાં ભયાનક ગાળવીજ થાય છે.]

વ્યવન

(છદ્મિના કોપની પરવા વગર) વિદન્વંત ! માનવશાર્દૂલ ! આ ગૃહપતિની સેવામાં આપણે બેસો. ને બંધુ ! શંખનાદ કરો ને બધા ભૃગુઓને નિમત્રો ! આજે વૃત્રધનો પરાજય થયો છે. [બધા અગ્નિની આસપાસ બેસે છે વિદન્વંત શંક ધ્રુકે છે ને ચારે તરફથી ભૃગુઓ પર્વત પર ફોડતા ચઢી આવતા દેખાય છે. તેઓ વ્યવનને જોઈ ચક્રિત ને હર્ષિત બને છે.]

સુકન્યા

મહર્ષિ ! પણ જેને લીધે આ સારાં વાનાં યયા તેને આપણે લીસરી ગયાં. (પુણ્યમાં બેભાન પડેલી પેટી સ્ત્રી તરફ હાથ કરે છે) આ બીચરી દુઃખની મારી ભટ્ટ થઈ. પણ એ ન હોત તો મને જાન આવત નહીં. આર્ય-શ્રેષ્ઠ ! આપજ એને પાવન કરી શકો એમ હો. (હાથ જોડે છે.)

વ્યવન

સતી ! તમે જેને શુદ્ધ ગળી તે શુદ્ધજ છે. [હો હો ને પેટી સ્ત્રી તરફ જઈ, તેને તપાસે છે ને પછી અગ્નિમાંથી ગરમ રસા લાવી તેને ધસે છે] ભૃગુના ! આ સ્ત્રીને મહત્વન કરો ! તેનું પાપ ને કલંક દૂર કરો ! હું અથર્વાણ-વ્યવન તમને પ્રાર્થના કરું છું.

વેશ્વાનર ! તેને હતી તેવી કરી દો. [પક્ષી સ્ત્રી આલસ મરડી બેઠી થાય છે ને બધા ચક્રિત થઈ વ્યવનને અને અગ્નિને નમસ્કાર કરે છે.]

વિદન્વંત.

શુરુવર્ષ ! - આ પ્રસંગેજ અગ્નિને હવિ અને અધિનને સોમ આપવો જોઈએ. એમની કૃપાએ આજે ભૃગુઓનો વિજય થયો. ભૃગુઓ ! સોમ ને હવિ તૈયાર કરી લાવો.

શર્થાતિ

ને ભૃગુવર્ષ હવે આપનો ટેક રહ્યો, આપણું વાર્ધક્ય ટળ્યું, સુકન્યા મંત્રદ્રષ્ટા થઈ, આપણા સોમનું પાન કરનારા દેવો મળ્યા, આજે આપણું બધું દુર્બળ થયું ને વૃત્રધનો પરાજય થયો. હવે અધિનો સાથે એને પણ સોમપાન કરવું જોઈએ. જેવો એ દેવી છે, તેવા આપણે ન થવું જોઈએ.

વ્યવન

રાજશાર્દૂલ ! ખરી વાંત છે. સદીનો મારો આમદ આજે સફલ થયો. ગોત્રલિદ્ધિ કરીને સોમ ન આપવો એ મારો સંકલ્પ મેં પરિપૂર્ણ કર્યો. હવે સચક્ર થતાં, આપણે નમતું આપવામાં ખચાવું ન જોઈએ. તેમાંજ આપણી વડાઈ છે. [ભૃગુઓ હવિ ને સોમ લાવે છે તે વ્યવન લે છે અને હવિ અગ્નિમાં નાંખે છે. ને અધિનોને સોમપાન કરાવે છે. પછી આકાશ તરફ જુલે છે.] વૃત્રધા ! આવી હું વ્યવન ભાર્ગવ, તારા વેરી, વિજયના ઉત્સાહમાં તને નિમત્રું છું. પુરંદર ! તારા કોપથી પણ નીડર રહેનાર હું અથર્વાણ ને અંધિરસ આજે તને સોમપાન કરાવું છું. વરી ! જે સોમ મેં તારા કરથી નહીં આપ્યો, તારા દેવથી ફાવર બની નહીં આપ્યો, તે

આજે મારા ને મારા જુઝુ-શાપોનોના વિજય-
પ્રસંગે તને આપુ હું. હૈંદ્ર ! તું આશીર્વાદો
પાલક છે. તેમની સમૃદ્ધિનો સંરક્ષક છે
તારી શક્તિ ને સેવા હું પીસરવા નથી માંગતો.
પુરંદર ! જે અવને તને મદમંથી બાળક
કયો હતો તેજ તને આજે મોલાવે છે,—જે
તને તામે નહોતો થયો તેજ અવન વિજય
મેળવ્યાં છતાં, તને નિમત્ર છે. આવ ! સત-
મન્યુ, અધિનેએ સૂચ કરેલા મારા મોઝા
તને પણ હું સ્થાપીશ. અને જે શર્પીતિ
માનવને પચાસ સપ્તસરથી તુ પાવે છે,
તેજ શર્પીતિને હું ઐદ્રન્દાભિષેકે પાવન
કરીશ [હજુ] નેહ રહે છે. આકાશમા ગીરી
વિઘુત ચમકે છે, ને જરાક છાટા પડે છે.
અને આકાશમાથી હૈંદ્ર ઉતરે છે.]

હૈંદ્ર

મહર્ષિ ! તારું નિમંત્રણ હું સ્વીકારું છું.
તારો સોમ હું પીઉં છું

[અધા સાક્ષ્ય દંડવત પ્રણામ કરે છે.
અવન હૈંદ્રને સોમપાન કરાવે છે]

અવન

દેવી આજે મને કૃતાર્થ કર્યો.

હૈંદ્ર

મહર્ષિ ! જે મારા કરથી ન કહ્યું, તે
આજે તે મારો પરજય કરી તારું આર્પણ
શામવા કહ્યું. દેવની પણ દુર્ગમ આર્પણેથી
તારા જેવા નીંદર મહાત્માના મોઝા નોધારના
આધાર અધિનેએ હૈંદ્રિહૃ સોમ પીને પણ હું
ગર્વ ધરીશ. (અંતર્ધ્વાન યાવ છે.)

અવન

(ઉભા થય) માનવરાજા ! વિદ્યન્ત !
શર્પીતિ ! આજે વર્ષોનો મારો ટેક રહ્યો, ને
અમારું વેર ટળ્યું જેવો દુરંધ સમસિધુમા
સોમપાન કરે છે, તેવોજ આ તેથી પણ
પરમપુણિત જમિમાં આવીને કરશે. જુઝુએ
ને શર્પીતિ ! [અધા ઉભા યાવ છે] આપણા
વિજયમંત્રથી આ પ્રેશ સદાને માટે ગાજશે.
[અવન યાવ છે વાધા ઉપાડી લે છે.]

ૐ

સહસ્ર વર્ષસ્ત્રી વશસ્ત્રી,

આ હથી વશ કરી.

સહસ્ર યુગ વશ કરો ॥

વશસ્ત્રી મિત્રાવરણ,

વશસ્ત્રી વશ અર્પમા.

વશસ્ત્રી ત્વજા સવિતા ॥

વશસ્ત્રી મરુતો વશસ્ત્રી,

જગ પ્રહ્લાદપતિ.

વશસ્ત્રી સોમ વશસ્ત્રી,

મધવા વશસ્ત્રી રદ્રો ॥

વશસ્ત્રી ઘાવા પૃથિવી વશસ્ત્રી,

અમિ વશસ્ત્રી અધિન વશસ્ત્રી.

આજણ વશસ્ત્રી જુઝુજન,

વશસ્ત્રી વેશ સર્વસત્તમ મમ ॥

૧. હૈંદ્રે શર્પીતિને ઐદ્રમહાભિષેક કરાવવામાં આવે છે.

૨. સમસિધુ-સાન નરીનાયો પ્રેશ; પાળ.

અને નહીં !

[અનુસંધાન પુઠ ૩૪૧ થી]

હીમતકુમાર

(અર્ધી મરકરી અર્ધી ગંભીરતાથી તેના હાથ પર ચુંબન કરે છે) તારા પોતાના શીવાય હું કોઈને ઝોળખતો નથી કે જે મારી તારાદેવીની આટલી નિંદા કરે. અને મારામાં શિક્ષક બનવાનું સામર્થ્ય નથી. મને પુછે તો દુનિયામાં માત્ર એકજ અનુપમ સર્વ સંપન્ન શાલા છે કે જ્યાં તારા જેવા અભિલાષવાળાઓને શીખવાનું મળે. એ શાલા તે આપણું ચાકુ સમાજજીવન. એમાં અભ્યાસિકા બનેલા (હસીને તેની નેડે બેસે છે.)

તારાદેવી

(ખારી સામું જોય છે. કુમારથી સહેજ દૂર રહે છે.) ઠીક કહ્યું. હું પરીભ્રમ જેવાં ઝોળો નમુનો લઇ.....

હીમતકુમાર

(સહેજ કોપાવેશમાં ઉઠે છે) વળી એનું નામ ! તમે શું એને અદેખાઇ કરવાનું માહાત્મ્ય આપવા બેઠાં છો ? જ્ઞાન રાખજો, તારાદેવી, કે આવા ઉદગારો આપણને હાજતા નથી ! એટલું યાદ રાખજો કે લમ ક્યાં એટલે બંધીવન જન્યા એવું અમ રાજ-વંશીઓ કબુલ નહીં રાખીએ ! તમારાથી હું અલગ રહું, તેટલીવાર તમારે અદેશો આપણે નહીં, અને માત્ર એટલુંજ માનવું કે હું મારી ખામીઓ બહાર ગુમારી તમારી પાસે એક ધરી માત્ર પણ સંપૂર્ણ, અનન્ય જનવા મયું છું.

તારાદેવી

મને તો આપની મોરી ખામી આપની જોરજાનરીમાંજ દેખાય છે,

હીમતકુમાર

સાબાશ ! હવે તો તમે વાંકચાતુર્યમાં કાવ્યમાધુર્ય ઉમેરવા લાગ્યાં. (એકે બગદાદી યાહુદી આવે છે.) કેન હય ?

યાહુદી

હીમતકુમારનો એક લેણદાર.

હીમતકુમાર

(ઉભો થઇ યાહુદી લણી જાય છે) તમે અહીં ? રસ્તો ભુલ્યા કે શું ? નોકર લોકની નીસરણી બીજે રસ્તે છે.

યાહુદી

નાહ, કુમાર સાહેબ, હું માર્ગ સુકંચો નથી પણ માણસ ભુલ્યો છું. મારી સાથે બીજા પણ આપના લેણદારો હતા પણ તે લોકો અહીં નથી આવ્યા. અને તેમને બદલે હું આપને મળવા આવ્યો છું.

હીમતકુમાર

શા માટે ? મારો ઉપકાર માનવાની કંથી જરૂર નથી.

યાહુદી

માફ કરો, કુમાર સાહેબ, પણ ઉપકાર તો આપને માનવાનો ખાકી રહ્યો છે.

હીમતકુમાર

કેમ વાર ?

યાહુદી

આપ અમને ઘણો વખત થયાં મટીયોર દમડીદલાલ, વ્યાજખાઉ વીગેરે વીગેરે કહેા છે.

હીમતકુમાર

(અદ હાસ્ય) અને તેટલા માટે કે તમારી ક્ષમા પાડું ?

યાહુદી

છતાં પણ તમ મોતીમદિત અવજંદ સફીનોથી અમે બલા.

હીમતકુમાર

(કરડાકીથી) એટલે ?

શ્રીઓ અને ખાદી

ઉપયોગિતા

શ્રીઓ તથા ખાલકોના યોગ્યતામાં ખાદીનો સુંદર ઉપયોગ કરવા મેળા પ્રમાણમાં મધ રજો છે, તેની અમરી દુકાનની એકજ મુલાકાત લેવાથી ખાદી થશે.

એકઠો ડીઝાઇનોની, ચાસ રગથી છાપેલી તથા આરી ભરત ભરેલી શ્રીઓ પોલકાં, ફરકો, ઝાલકાં અને ચણીયા, તેવાર થીવેલા, તથા તેવા ઉપયોગમાં આવે એવી ઝીંટ તથા આરી ભરતની ખાદી.

ખાદીની ખાસ દેખરેખ નીચે અનુસરી કારીગરોના હાથથી શાક રમના અને સોનેરી રૂપેરી વરખના છાપેલા તથા છોટા વીગેરે છાપવાળું તથા ફેની કલ રોથી રમવાનું તેમજ દરેક ભલતુ ખાદીનું ભરતકામ થાય છે.

એકજ આપ પાકાજ રંગ

અને
માહુકો સાથે નમ્રત.

એ
અમારો મુદ્રાલેખ છે

મહારાજના માહુકો તથા વેણરી-એના એડરો ઉપર પુરું ખાલ આપી માલ ની પી. યી રવાના કરવામાં આવે છે.

શા. હરિલાલ મનમોહનદાસ

માલેક-

ખાદી પ્રી-દીગ એન્ડ હાઈગ વર્કસ.

ખીરલાંખીરજી બેન્કન, બીરવામ બેરેલ,
સુબધ નં. ૪

યાહુદી

આપને અમ મોકાએ ખીરલાં નાણું રીતસર કાપડેસર બ્યાજસહિત આજ વસુજ કર્યો છે.

હીમતકુમાર

કાપડેસર (ચમક છે.)

યાહુદી

હાજી, અર્થાત્ છે ટકાના બ્યાજસહિત મૂલ રકમ.

હીમતકુમાર

મેં લખી આપેલી ચીટીઓ?

યાહુદી

(બેઅદમ, બેવકફ હશે છે.) આપની ચીટીઓ?

હીમતકુમાર

(પગ જમીન પર ટોકે છે) કદાચ રહેવા દો. સાચી વાત સમજાવો.

યાહુદી

આપની હજી લાખની ચીટીઓ આપના બસુર બહુ ફિરોરમજલ્યો પાચ લાખ આપી ખરીદી લીધી છે. છી-છી-હી. આપને ગુરુ-મમાં મોકલીએ કે ફિરોરમજલ્યો ફરાવેલી કીમત કબુલ રાખીએ, તે શીવાજ અમને ત્રી-ને રસ્તો નહોતો.

હીમતકુમાર

(નવુજ ગુસ્સામાં દરેક અક્ષર પર અત્યંત ભાર મુકી બોલે છે) મારા બસુર ફિરોરમજલ્યો...

યાહુદી

હારતો. આપ નામદાર એને બીયારને હથેલીમાં માદ દેખાવો છો. એણે આપ જેવા રાજવંશીતો સંબંધ કાઢ્યો તેવું મૂલ્ય તો આજણ એને પોતાને આપણું પડશે. વધુ હાથ નરત તો અમને બોલું પડે છે.

હીમતકુમાર

(ગુસ્સામાં તારવેલી તરફ જોઈ) તમારા પિતામીએ, રાણીજી, જબરી ફળેલી કરવા

માંડી છે. (યાહુદીને) મારું દેવું હજી અધૂરું જ અપાયું છે, સોદાગરજી. અને હું આપ સર્વનો નક્ષી છું. હજી મારી પાસે મીઠકત છે.

યાહુદી

(પુનઃ કટાક્ષમાં બેઅદબીહારપ.) હાજી નામદાર, આપની હુશીઆરીનો અમને કડવો અનુભવ છે. આપની મીઠકતપર આપનાં રાણી સાહેબની સંમતિ વિના આપથી આંગળી પણ અડાય નહીં તે શું અમે નથી જાણતા? (આટલું સાંભળતાં તારાદેવી એક ખુણામાં રાખેલી મેજ પાસે બેસી લખે છે.) આપ જાતે બંધીવાન છો, અને વધારામાં રાણી-જીને સતાવો છો, એ સૌ જાણે છે. હી! હી! હી!

હીમતકુમાર

(હવે તો ચુરસાની હદ યદ્ય. તેની આંખમાં કોઈનાં ઝળઝળાં ઝળકે છે) બહાર નીકળો, હરામ...

યાહુદી

ધીરા યાઓ બાપુ. જેના આપ નક્ષી હો તેને કુતરા પેરે તગડવાનો વિવેક તે તમ રાજવંશીનોજ તો? અમે તો ધાર્યું હતું કે ત્યાં હીમતકુમારની સહી ત્યાં તો સાક્ષાત સુવર્ણ શીક્ષા ઉપર મહારાણીની મૂર્તિ. પણ અમે છેતરાયા.

તારાદેવી

(પોતે લખેલો કાગળ તેના તરફ ધરે છે) નહીં, સોદાગરજી તમે છેતરાયા નથી. આ જુઓ આપનું લહેજું, વસુલ કરો.

હીમતકુમાર

(તેના હાથમાંથી કાગળ ઝૂંટવી લઈ પાંચે છે, ઝટ ઝટ પોતાની સહી કરે છે, તે યાહુદીને આપે છે.) હવે નીકળો ન કે નહીં?

યાહુદી

(કાગળ વાંચી તપાસી ઝુકી ઝુકીને સત્કામ કરે છે) અત્યંત આભાર, નામવર

કુમાર. સાહેબ. આ શુભામ પર... (બોલેલો બોલેલો નાસી જાય છે.)

હીમતકુમાર

(હિંમતના આવેશમાં પત્નીને સપ્રેમ આશિર્વાન કરે છે) વાહરે મારી દેવી!

તારાદેવી

(અત્યંત અવર્ણનીય કામલ અને પ્રેમાળ સ્વરે.) મારા પ્રિયતમ!

હીમતકુમાર

તારા બાપે, દેવી, આવું હૃદય તને ક્યાંથી બદલ્યું છે?

તારાદેવી

(સાનંદ રિમત, તેના ખભાપર હાથ ટેકવી) મારા બાપુજીને અન્યાય કરતા રખે વહાલા. સ્વભાવે તો તે ભલા અને ઉદાર છે. મારા પર તો અધાંગ પ્રેમ છે. પણ એમને એમના દરરોજના વેપારમાં દરરોજના સહવાસમાં આપ જેવા રાજવંશીઓની અમીરી કેમ સમજાય? એમના હૃદયનો નહીં પણ સમાગમનો દોષ છે. જો આપને (લાડ કરતી હોય તેમ) આ દારીથી સતોષ થતો હોય તો મારા પિતાએ આપને અણુધાર્યા દુભવ્યા, તેની ક્ષમા કરો વહાલા.

હીમતકુમાર

મારી દેવીની અરજી તે આગળ તો (હસે છે.)

તારાદેવી

તારે આપ એમના ઉપર કરી નજર...

હીમતકુમાર

નહીં-નહીં હજાર વાર નહીં. મારી રાણી. સમજ્યાં કે મારી-રાણી?

તારાદેવી

રાણી કહી શીદ શરમાવો છો વહાલા! હું આપનો-મને આપની પત્ની, અધોગના ગણો તો મને પરમ સુખ, પરમ મોજ.

ગુજરાત

પુરતક ૧]

ભાદ્રપદ ૧૯૭૮

[અંક ૬]

જય થલે જય થલે—

જયા પરયા

અપે સરકારની પીઠા પ્રસન્ના,
પરશુ નિજ રકાપર નરેત્ર પાના,
પ્રણવ કાપાસિસમ અવિશ્વ ૧૮૧૮,
રદઅવતારે ભાલીર વિષદ તે
રામ જાનંત વડા,—

અને મારતા, મિત્રને નાનતા,
પ્રેમ ને ગીર્ના સૂચ ગીર્નાના,
કર્મણી જમને પામ કાન્ત નિષ્કુમ્ભો
પદ દીપ્તિના,
વિશ્વના અથા યોગેદ મરુદાવ
કુશુલદરપાન—

અધિભવ જમને મોદનો પ્રેમચ
માર્ગે રમોરતા
લોકદિતનિ ત ને સત્યચત્રી સદા,
સત્યમાં અચલ આચલ વર્ણા મારતા,

શત્રુ કે મિત્રમાં, શૂદ્ર કે વિશ્વમાં,
સર્વમદો અદ્યુત સમાનતા માનતા,
સુનત, અજાનતાનું સદા સૌમ્ય તે
મદદમાં ગાથી ઉપનામથી મોકમાં
પરમ વિખ્યાતિને પ્રાપ્તા

અભ્યાસાર અભિવિર

મોદત મદાન નર,—

અંબી આ

સમદ સતમ સદિત

કુશુલ સદિત

સેવ જેતા અજિત

અનંતક દુષ્ટા બદાક પ્રોદ પ્રતાપી મદા
પદ્મધીર જયસિદ્ધ તે સિદ્ધરાજેદની

પ્રિત

ગુજરાતનો.

લેખક

રા. દુનૈયાલાલ આલેક્સાન્ડર મુનશી,

સભ્ય, સાહિત્ય સભા

નોંધ.

જેણે મારી “ પાટણવી પ્રજાતા ” કે “ ગુજરાતનો નાથ ” વાંચી હશે તેને આ વાર્તાનાં કેટલાંક પાત્રોની આવખાણુ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી આવખાણુ બસ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી	..	..	અણુવીવરાડ પાટણુનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ.
મીનગદેવી	...	..	રાજ્યમાના.
મુન્નલ	...	...	મહા અમાલ.
હિંદા	...	...	મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીશ.
હાલક	...	..	મંત્રી, † કણ્વતીનો સત્તાધીશ.
શાસ	...	...	મંત્રી.
ત્રિભુવનપાલ	...	...	રાજાનો ભત્રીજો ને ‡ સાહનો હંડનાથક.
હારમીરાદેવી	...	..	ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનગદેવીની ભત્રીજી.
હાક	...	...	ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.
મંજરી	...	...	તેની પત્ની.
સગજન	...	...	સોલંકનો હંડનાથક.
પરશુરામ	...	...	તેનો પુત્ર.
રાંબેંગાર	...	...	જુનાગઢનો રાજા.
રાણકદેવી	...	...	તેની રાણી.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

સંવત ૧૧૬૯ના ચૈત્રની એક સવારે એક ઢૈન સાધુ ને હઠાનો દીકરો આગ્રમદ દુર્ગપાલ માકને ગયા જતાં રસ્તામાં એક યુવતીના સૈન્દર્ભથી મુગ્ધ બને છે. તે કાકને મઢીને જયસિદ્ધદેવનો સંદેશો ને આવીને પાછો વળે છે. સંદેશામાં કાકને આજ્ઞા છે કે તેણે વારંવાર આગ્રમદને સોંપી જીનામઢના ધરામાં જોડાવું. રાણી લીલાદેવીએ પણ કાકને તેડાવ્યો છે. દરગયાન જીનામઢથી મણિભદ્ર રાણકદેવીયું તેહું લાવે છે. બધું સાંભળીને કાક દેવમદ્ર સૂરીની વિદાયથી લેવા જાય છે, જ્યાં વાર્તાના આરંભમાં આવતા ઢૈન સાધુને તે જાણજે છે, અને તેની પાછળ એક શુભચર થોડે છે, અને રસ્તે પડે છે, દરગયાન આગ્રમદને તેના ચસરાને ત્યાં તેનો સાળો, પાછળે લાટ જીત્યાથી કટવાશભર્યું દ્રવ્યવાનો રેવાપાલ, હુબો આવકાર દે છે. જે યુવતીના સૈન્દર્ભથી તે મુગ્ધ થયો હતો તેની બાળ કાકવા આગ્રમદ બે સૈનિકોને મોકલે છે.

(દને આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૧૩ મું

અણુજણીની શોધમાં

હાથમાં હાથ રાખી, હસના, રસ્તે જતા લોકોની મશ્કરી કરતા બને જણુ આલ્યા. તેમને મન આ બધાં સ્ત્રીપુરુષો પાટણના એટલે તેમના દાસ હતા, તેમને રીઝવવા સરખા હતા.

લોકોમાં પણ આજે કેંક શોલ હતો. તેમણે ઉડતી ગપ સાંભળી હતી કે આજે જીયુકચના દુર્ગપાલને હોદ્દે ઠાકને બદલે કાંઈ પટણી ચડવાનો છે. બધા ચારે તરફ સંકાથી, ખીકથી નેતા હતા નેરાના ગમ્મનથી તો બધા પરિમિત હતા; પણ સાથે ફરતા સફાઈબંધ કપડાંવાળા નવા પટણી સૈનિકને જોઈ લોકો જરાક ગભરાટમાં પડતા.

હમીર પકો હતો; પણ એક જતાવજા શહેરનાં નિરાધાર સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચે લપકામાં ને રોડમાં જતાં ખચાવાની કેં જરૂર તેને જણાઈ નહીં. તેમ શિષ્ટવર્ગના વસવાટમાં જઈ સ્ત્રીઓ જોઈ તેમાં પણ કેં જોનતા હોય એવું તેને લાગ્યું નહીં. પાટણમાં, કે ખંભાતમાં આમ કરવાની રખે પણ તે હીમત કરત નહીં; પણ આતો

ગરીબ ખીચારું જીયુકચ. ત્યાંતો પટણી કેં પશુ કરી રહે. મુધરેલા પાટણના નિયમો આ આગને કેમ લાગે !

હમીર ને નેરો બને આડે આવજો રસ્તે થઈ, નિર્વિધે સાંખા બૃહસ્પતિના જીના વાડામાં આવેલા અવિમુકનેશ્વરના મંદિર આગળ આવી પહોંચ્યા. સવારે અહીંયાં આગ્રમદ આવ્યો ત્યારે હતી તેવી શન્યતા અત્યારે નહોતી. આ મંદિર પુરાણું ને પૂજ્ય મનતું હોવાથી લોકોની આવજા હતી; અને તેની પાછળના કુવાપર કેટલીક સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી હતી.

હમીર ને નેરો બને જણે દેહરામાં જઈ દર્શન કર્યો, ને તેને પાછલે એટલે જલ ભરનારીઓને નીરખવા બેઠા. નકામા બેસી, આવતી જતી સ્ત્રીઓને માત્ર જોયાજ કરી એ કેં બેમાંથી એકથી બને એમ ન હતું; અને હંચી ને અપ્સરા સમી સ્ત્રી તો કાંઈ આવતી નહોતી એટલે તેમને કંટાળો આવવા લાગ્યો એટલે એમના અર્ધર્થે નવું સ્વરૂપ પકડ્યું.

હાથમા હાથ રાખી, હસવા, રસતે જતા કોકોની મરકરી કરતા બને જળુ ચાલ્યા.

નેરાએ પગાડી મારી, ચારે દિશામા ભવંર કરાણો ફેંકવા માડ્યા. અને જે જળુ આવે તેની સામુ આખમીઆમજુ કરી હસવા માડ્યું તેનું છતન હલકાવગના ઘોષામા મયું હતું. અને ત્યાં થીએથી રીતિએ તેજુ અહીંઆં પણ અજમાવવા માડી.

હમીરે પણ આખરે જતા આનંતા પર ટીકા કરવા માડી, ટીકા કરતા મરકરી શરુ કરી. મરકરી શરુ થતાં નેરાનું મ્દાપણ હાથથી

ચલુ તેજુ મોરેથી પાળી ભરતી સ્ત્રીઓનાં લક્ષણોનું પૃથક્કરણ કરવા માડ્યું.

આ બે અપરિચિત પુરુષોને આમ વાત કરતા જોયા, એટલે કુત્રા પર પાણી બીલી સ્ત્રીઓમાં મમરાટ પેડો, અને થોડીવારે થોડી પાણી ભરીને, ને થોડી પાણી ભરી પિતા ચાલવા માડી.

“આ—આ આનો બધાં માથાં—” નેરાએ કયું.

“જન્મા દો” કંટાળાને હમીરે કહ્યું.

“પ-પ-થુ તારી અ-અ-પસરા તો આવી નહીં?” મોટથી હસીને નેરાએ કહ્યું.

“ક્યારે આવશે, કાણુ જાણે?”

“આ-આ-આવી. હમક—” કહી નેરાએ એક જુવાન સ્ત્રી આવતી હતી તેના તરફ જોઈને આંખમીંચામણાં કર્યાં. તે સુવતી ગર્વમાં હમકાને ઉભી ને ગુસ્સામાં પાછી ફરી.

“શું-શું થયું?” નેરાએ કહ્યું.

પેલી સુવતી ગભરાતી, તેમજ ગુસ્સામાં પાછી ફરી, અને સાચું મંદિરમાંથી મણિભદ્ર મહારાજ રૂઢી કરી બહાર નીકળતા મળ્યા. તે દુર્ગપાલના ઘરમાં એક આપ્રિતની સ્ત્રી હતી, અને મણિભદ્રને જોઈ હીમત કરી, ઉભી રહી. થોડેક દૂર પાછી જતી બેએક સ્ત્રીઓ પણ ઉભી રહી.

“લાઈ! પાછળ બે હરામખોરો બેઠા છે. તેને કાઢી મુકો. અમારી મરકરી કરે છે.”

“હૈ” મણિભદ્રે પુછ્યું.

“હા. કાઢીને પાછી ભરવા નથી દેતા” દૂર ઉભેલી સ્ત્રીમાંથી એકે પાસે આવી કહ્યું.

“ઉસા રહો! હું હમણાં કાઢું” કહી મણિભદ્ર ધીમે ધીમે ઓટલા પર ચઢ પાછળ ગયા “એ લાઈ! તમે કાણુ છો? અહીં કેમ બેઠા છો?” હમીરે મણિભદ્રને ઓળખ્યો ને તોછડાઈથી પુછ્યું “એ મહારાજ તું ક્યાંથી?”

“કાણુ આંખડામળીને નોકર! અહીંયાં કેમ બેઠા છે? ને આ બધાની મરકરી કેમ કરે છે?”

એના શેઠ દેખતાં, હમીરે મણિભદ્રને મન આપતો હતો; પણ અત્યારે તેનો મીઝજ ખામમાં ન રહ્યો.

“બહેવ! તું તારું કામ કર, અમારી વાતમાં તારે શી પચાત!” હમીરે કહ્યું.

“તમે આ બધાને પગવેા છો તે!”

“અ-આહણુ! એ બધીઓ અમને પ-પ-પગવે છે તે” નેરાએ કહ્યું.

મણિભદ્ર સાધારણ રીતે નરમ થી હતો, પણ ભટરાજ કાકના સાળા તરીકે તેને પોતાનો મોખ્ખો જાળવવો હતો.

“ખબરદાર!” મણિભદ્રે મીઝજમાં કહ્યું “તમારી નફ્ટાઈઆ સ્ત્રીઓને સંભળાવી તો!” અધીરાઈથી, નિશ્ચલતાથી હમીર ગુંગળાઈ રહ્યો હતો. તે વધારે વખત ગુંગળામણુ દેખાવી શક્યો નહીં. તે એકદમ ઉકેળો અને જાનને મણિભદ્રની કાનપટ્ટી પકડી “જાન છે કે નહીં બામણા!”

હમીરનો સીતો ને મણિભદ્ર પર થતો સીતમ જોઈ પેલી સ્ત્રીઓ કીકીઆરી પાડી દોડી જવા લાગી; ને નેરા ઉભો ઉભો ખડખડ હસવા લાગ્યો.

કાણુ જાણે ક્યાં સંનાઈ રહેશે મણિભદ્રનો પીત્તો ઉછળ્યો. તેણે દાંત કચકચાવી, હમીરના નાક પર ભેરથી મુકી મારી.

હમીર સશક્ત યોદ્ધા હતો. તેણે ધકકો મારી મણિભદ્રને ઓટલા પરગા પાડી નાંખ્યો ને લાંગ પડેલા બ્રાહ્મણને લાતો મારવા માંડી. તેના મોંમાંથી ગાળો પણ તે વર્ષાવતો ગયો. પાછળ નેરા ખડખડ હસતો ઉભો રહ્યો. આ ગડખડથી આસપાસની બેચાર મારી-એથી લોકોં જોવા નીકળ્યા.

ભોંપપર પડેલા મણિભદ્રને હમીરે ત્રીજા લાત લગાવી ને પાછળથી અવિમુકતેશ્વરનાં દર્શન કરવા રેવાપાલ આગ્યો. તેણે દોડતી સ્ત્રીઓ જોઈ-મારીએ ઉભેલા, ગભરાઈ રહેલા નગરજનો જોયા-ભોંપપર હુંદતો બ્રાહ્મણ જોયો; અને પરદેશી પટ્ટણી સૈનિકને લત્તા-પ્રહાર કરતો જોયો.

તેનું સખત મુખ વધારે સખત થયું; તેની આંખમાં વિદ્યુત ઝળાઈ. એક નિમિષમાં

તે કહે—તેના હાથમાં તેની તરવાર ચમકી—
ને કેળ કપાલ તેમ હમીરના લાત મારતા
પતના કપાલને એ કડક થયા. હમીર તમ્બર
ખાઈ જોઈપર પડ્યો. જોતા લેકામાં હાલાર
થઈ ગયો. નેરાએ પાછળી ગયીમાંથી પોનારા
ગયા.

“મહારાજ ! તમે કાલુ છો ?” રવાણને
મજિમદને પૂછ્યું.

“અપુ !” મારથી હાલના મજિમદે કહ્યું
હું કુર્ણપાલ મહારાજને ઘેર રહ્યું.”

“હજે તારા દુરોપાધને કે પરદેશી
હામીઓને પેસાડીને આનો શો ફયદો કાર્યો
તો.” કપાલથી રવાણે કહ્યું “ને એના
માણસોને હજે કે અને હમીરને મારે
ત્યાં સહ જાય.”

“કાને ત્યાં?”

“તેજપાલ નગરોહને ત્યાં” કહી રવા
પાલ મદિરમા ગયો.

મકરણ ૧૪ મું

આસ્રમદ ને રવાપાલ

નેરા જોખડો ગલીમાં મજો દૂર ગયો.
નહેતો. મળ્યા આછી થઈ એકે તે પીમે
પીમે પાડો આપ્યો ને ડાક કાઢી જોયું.

રવાણાને મદિરમા દર્શન કરી પાછા
જતા તેણે જોયા ને તેને હીમન આવી.

આસ્રમદ નગરોહને ત્યાં ઉતરી હોવા
જેએ એમ તેને રવાપાલના હેલા શબ્દો
પરથી લાગ્યું. તેને બહારી પદવી હાથમાંથી
ભરી મધ લાગી હતી; પણ આ શબ્દો સાલ-
ળતાં તેને પાછી દાણે ચડી હોય એમ જણાયું.
હમીર આસ્રમદનો માનીતો સેનિક હતો તેને
મથકવાથી આસ્રમદ રીએ, ને વખત છે ને
પેતરની તહેનતમાં પણ પેતરના જેવા બહ-

વીરને રાખે એ બનવા જેવું હતું, અને
એટલું યાચ તો બટ બનતું એ તો સહેલી
વાન હતી. આમ વિચાર કરી, તેણે પાંચડી
કાઢી તેમાંથી પાટો ફાડ્યો ને હમીરનો પગ
બાંધ્યો, અને જોખાન સેનિકને ખભે ચઢાવી
તેણે પાછળે રસ્તે તેજપાલ શોધે ત્યાં, સ્થૂલ
શરીર જેટલી ઝડપે જતા દે તેટલી ઝડપે
ચાલવા માણ્યું.

ત્યા આસ્રમદના કચવાટનો પાર
નહેતો. હજી તેજપાલ શોધ આપ્યા
નહોતા, રવાપાલનું પોદું તેને ગમતું નહોતું
ને તેમા વળી તે પણ બહાર ગયો હતો; પે તે
ઉદા મહેતાનો પુત્ર ને ભૂચકાઓ બાંધે
કુર્ણપાલ આમ વાટ જુએ ને ધરમાં-નોકરો
શીવ વ.,-કેઈ ખીન મન કરનાર નહીં. આવા
વિચારથી તેનું અભિમન થવાયું હતું અને
નેમા હમીર આપ્યો નહીં. સાંખા બૃહસ્પતિના
વાડામા એક અપેક્ષિત મુંદરીની શોધ કરી
આગવી એ તેને મન નહીં વાત હતી. અને
નેમા હમીરે આદ્યો બધો વખત લીધો. તેના
શરણ તો પાર રહ્યો નહીં.

તે તકીએ પડ્યો, દોચકે બેઠો, બારીએ
ઉઠ્યો, પણ હમીર આપ્યો નહીં. આખરે પેલી
મુંદરીનું મુખારવિદ મગજ આગળ લાવ-
વાને મહેનત કરવા માંડી પણ જેમ ધીરજ
છુટી, તેમ એ મહેનત વધારે નિષ્ફળ
થતી ગઈ.

આખરે એ પડ્યો, ને પડ્યો પડ્યો
અધીરાઈમાં આતોષવા લાગ્યો.

“આ-આ-આસ્રમદ મહારાજ છે ?”
એક અપરિચિત અવજ તેને કાને પાડ્યો. તે
તરત જોયો થયો ને બારીએ જોયું.

તેણે એક ધણીજ જાડા પુરપના ખસા
પર જોખાન વડેલા હમીરને જોયો, ને તે શકે
પડ્યો. તે એકદમ દાદર ઉતર્યો ને નેરા પાસે
ગયો.

“કેમ છે ? શું છે ?” તેણે અધીરા બની પુછ્યું.

નેરાને લાગ્યું કે આજ આમલટ હોવા જોઈએ. તેણે હમીરને ખભાપરથી ઉતારી ભોંય પર સુવાડ્યો, ને ઝુટ્ટી ઝુટ્ટીને નમસ્કાર કરવા લાગ્યો.

“ભ-ભ-ટણ મહારાજની જય થાવ. બા-બાપુ! જોતો હું નેરા-પાટણની સે-સેનાને.”

“પણ હમીરને શું થયું ?” શુસ્સાથી આમલટ પુછ્યું.

નેરાને ઉત્તાહીતી ધણીજ જરૂર જણાઈ. વાત બતાવવી—ને તેને પોતે ખરી માનવી એ કામમાં તો તે કુશલ હતો.

“મ-મ-હારાજ ! જોતા થોડાક લાટના ને પાટણના માણસો વચ્ચે મારામારી થઈ! એવા ઝ-ઝ પાઝપી કે કેં કહેવાની વાત નહીં. તે ખીચારો હમીરલા સપડાઈ ગયો. મ-મ-હારાજ ! એ તો હું જઈ પહોંચ્યો એટલે, નહીં તો હમીર-ભટ પહોંચી જતે જમને હાર! હા-હા-હા !” કહી, તખીએત વાળી હગને મોટે ઉમો :લો.

આમલટનાં લયં ચલ્યાં. તેની આંખમાં ખુન આંધ્યું.

“લાટના સેનિયોએ મારા હમીરને માર્યો ?” તેણે ગુરસામાં પુછ્યું.

“બા-બા-પુ મશકરીમાં, અમયાંજ ! હસતાં, ખેલતાં જગ પાત વધી.”

“ક્યાં આગળ ?”

“સાં-સાં-બા—” નેરાથી ખેલાઈ જવાયું.

“સાંબા જુદરપતિના વાઘમાં !” મુઠીઓ વાળી આમલટે પુછ્યું.

“ત-તવાં આગળ ન-જરાક દુર, ગામને હારે.”

“ખમરદાર, લુકું ખેલ્યો તો” પગ ટેકી પાત્રમટે કહ્યું “મારા માણસને કોણે માર્યો ?”
“અરે બા-બાપુ” નેરાએ હાથ જોડી શું.

“જવાજ દે! કોણે માર્યો ?”

અંદર આવતા રેવાપાલનો સખત ને કટોર અવાજ આગ્યો “મેં માર્યો.”

નેરા ધ્રુણ ઉઠ્યો ને બે ડગલાં પાછાં હાંચો. આમલટ ચમક્યો. સવારે રેવાપાલ તેને સમજાવ્યો નહોતો; અને અત્યારે એને આ શબ્દો ખેલતો સાંભળી તેના શુસ્સાલયોં સ્વભાવને આઘાત થયો. આ શાંત ને થોડાખોલા માણસના અતઃપણાથી તે ક્ષોભ પામતો હતો.

“તમે !”

નેરા રેવાપાલને જોઈ મોઢું ઉઘાડું રાખી દૂર ખસ્યો.

“હા.”

“કેમ ?”

“તમારા માણસે એક બ્રાહ્મણનું અપમાન કર્યું” કહી રેવાપાલ જવા ખસ્યો. આમલટના અંતરમાં જ્વાલા ઉડી. ઉદ્ભટતાને પુત્ર, ભૃગુકચ્છનો લાલિ દુર્ગપાત્ર, અને એક અપમાન કરવા માટે તેના માણસની આ દયા! તે રેવાપાલ પાસે એકદમ ધસીને ગયો અને તેના રસ્તા વચ્ચે આડો ઉમો રહ્યો. રેવાપાલ ટાલી સખતાઈથી થોડીદાર આમલટને જોઈ રહ્યો અને પછી તિરસ્કરથી કહ્યું: “આમલટ ! મારી પાસે ઘણું અપવામાં માત્ર નથી” આમલટને શું કહેવું તે સમજાયું નહીં. નિમ્મૂલ શુસ્સાથી તેને મોંદે શીણ આવતાં હોય એવું દેખાયું.

“મારા-મારા-નોકરનો પગ કાપ્યો !” તેણે થોડીવારે રહ્યું.

“પગ !” રેવાપાલે કટોર ને અપમાન બરી રીતે કહ્યું “પટ્ટણીઓ સ્વચ્છંદી થશે તો માયું કાપવું પડશે” રેવાપાલે દદતાથી હાક બંધ કર્યો.

આમલટે ચારે તરફ લોહીતરસી નજરે નેણું. તેના હાથમાં કથીઆર નહોતું તેનું તેને લાન થયું. લાટના નજરશેઠના પુત્ર સાથે સમાવીને ચાલવાની તેના પિતાની સલાહ પાદ

આની તે જરા નરન પડી "હટકા!" "રેવાખા!" તેણે મીઠાશથી પુછ્યું "શું રેવાખાને હમેણું "તમે મારા પિતાના ચકુ?" પડેણુ છે. તમે તમારે ન્હો જાઓ."

"હટકા!" આપમટે ઉતાળથી કહ્યું.

આત્ર-

જાહેને શું કહેવું તે સુઝ્યું નહીં. તેણે આપ દે કહ્યું "હ જાહેને હું ગંધાલ છું હું તમારી ધમકાથી રવાનો ન થી."

"પાટ

જુના કુર્મ-પલોની ધમકી હું તો સરને નથી, ને ગણુ કારને ન થી." ચમકતી આંખે રેવાખાને કહ્યું, અને નિરસ્કારમાં તે આગળ

તેને હીમન આવી "જુ કુર્મ આ જગાને તમારું માત્ર-પાટ-જીવું અપ-માન થાય છે. મારા હમીરનો પણ કાપી ના ખો."

"રેવા-ખાઈએ!"

"હા!

એ અપમાન હું કેમ સહી" ફરી ચુસ્તાનો ઉઠ્યો. આવતા આત્ર જાહે કહ્યું કહિ મુજે મોટે ટ્વા પાલ તારકે બેધુ.

માથે. આ તેણે રાહની સ્ત્રીએ જોઈ. એક પર છૂંસતો આજણુ જોયો, અને પરદેશી મળ્યા પાળી સેનિકને લગાવકાર કરતો જોયો. તારા રણી હશે અને તેનું સખન મુખ વચારે રાખત ચકુ તેની આજમા વિધુન ઝમકી એક આની સ્ત્રી તેણે ને નિમિષમાં તે કહે -તેના હાથમાં તેની તરવાર ચમકી-— આત્રમટ જન્યે એકજ સાથે મુજે મોટે નારા મશ્વિલકને" નિરસ્કારથી રેવાખાને કહ્યું સાંભળી રહેવા કાકને જોતા તેનું મેહું ઝાડતી આખો ચમકી. આત્રમટ શીકે પાળે. તેને નેરાએ કહેતી વાત સંભરી, ને

લાગ્યું કે હમીરને પેલી સ્ત્રીની શોધ કરતાં આ શિક્ષા મળી હોવી જોઈએ. તરત આ બધું ઢાંકી દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને પુછ્યું “હે !”

કાકની નજર નેરા બોમડા પર પડી. તેણે સખ્તાઈથી પુછ્યું.

“તું કેમ આવ્યો છે અહ્યા ?”

નેરા કુશ્મ ઉઠ્યો. તે દુર્ગપાલને સારી રીતે ઝોળખતો હતો. તેણે હાથ જોડ્યા. “બા-બા-બા-બાપુ, મ-મ-”

“લટરાજ !” આત્રલટે કહ્યું “હમીરને એ ઉચકી લાવ્યો.”

કાકે રેવાપાલ તરફ જોયું.

“એ પણ ત્યાંજ હતો” તેણે જવાબ આપ્યો.

એક ફ્લગ મારી કાક નેરાની પાસે ગયો ને તેનો કાન પકડી આમળ્યો. નેરા ચરખર કાંપતો હતો, અને તેને કપાળેથી પરસેવાની ધારા ચાલતી હતી.

“નેરા !” કાકે પુછ્યું “શું થયું ?”

“બા-પુ !” તેણે નિરાધારીથી આત્રલટે તરફ જોયું. પણ ત્યાં કે વળે એમ નહોતું એટલે પાછું કાક તરફ જોયું. કાકની આંખમાં અંગારા ચમકતા હતા.

“મ-મ-મહારાજ !” નેરાએ કહ્યું “હમીરલટે એ-એક બ્રાહ્મણને લા-લા-લાત મારી ને રે-રેવાભાઈએ હમીરનો પગ ક.પ્યો.”

“કેમ લાત મારી ?”

“બ્રાહ્મણે હ-હ-હમીરને ગાળ દીધી !”

કાકે સખ્તાઈથી રેવાપાલ તરફ જોયું.

“રેવાભાઈ ! આમાં સાચી વાત શું છે ?”

“હમીર પાણી ભરનારીની મરકરી કરતો હતો.”

આત્રલટનું હૃદય કોંચું.

“ને તું પણ ?” કાકે નેરાને પુછ્યું.

”

“નેરા !” કાકના અવાજમાં રહેલા રોદ-રસથી આત્રલટ પણ બીધો “જે ફરી મારે હાથે ચડ્યો તો આ ડોકું ધડ પર નથી રહેવાતું. સોમેશ્વર !”

“હા !” કહી બહાર ઉભેલો સુભટ આવ્યો.

“આ હરામખોરને લાત મારીને બહાર કાઢ.”

“જેવી આજ્ઞા” કહી સોમેશ્વરે નજરવતી નેરાને આજ્ઞા કરી. નેરા ધીમે ધીમે બહાર ગયો.

“લટરાજ !” આત્રલટે ધીમેથી કાકને કહ્યું “આ બીચારાને—” કાક આત્રલટ તરફ ફર્યો “આત્રલટ ! આ કાણ છે તે ખબર છે ? એ પાટણનો અધમમાં અધમ સૈનિક છે.”

“પણ મારા હમીરને લઈ આવ્યો.”

“ન લાવ્યો હોત તો કે સુરજ આથમી નહી જત. રેવાભાઈએ તો પગ કાપ્યો; હું હોત તો એનું માથું કાપત.”

આત્રલટ બોલી શક્યો નહી. કાક જરા નરમ થયો “ભાઈ ! આ દેશમાં તમે પરદેશી છો અહીંઆંના લોકોને દુભાવવા દેવા ન જોઈએ.”

રેવાપાલ તિરસ્કારભરી એક નજર કાક તરફ નાંખી ને ઘરમાં ચાલ્યો ગયો. કાક આત્રલટને લઈ માળ પર ગયો.

“આત્રલટ ! મારા જતા પહેલાં એક સલાહ આપું ?”

“હા” શરમીદા થયેલા આત્રલટે કહ્યું.

“ઘાટને ગુજરાત જુદાં છે. એ વાત અહીં-આંના લોકોને જુલાવવાની છે. નહીં તો—”

“શું ?”

“શું ! તમને ખબર નથી કે મુવસેનના અનુયાયીઓ માત્ર વખતની વાટ જોતા બેઠા છે ?”

“શું કહો છો ? હજી ?” હસીને આત્રલટે કહ્યું.

કાકના મુખપર ગાંભીર્ય છવાયું.

“આત્રલટ ! આત્રી બાળતમાં હસશે તો પાટણને કેષ દિવસ રડવું પડશે. તમે

આવનાં તાર રેવાભાઈનું અપમાન કરવા મોકલ્યું. એ કાણ છે તે અવર છે?”

“હા.”

“ના. નથી ખર. નહીં તો અત્યારે તેની સથે આવી નહીં જાવતમા છલ નેહી કરવ નહીં અમ્રમદ ! એ જેવો સહો છે તેવો નિર્જીવ નથી. લાડની રાત્ર્યસતા જ્યદેવ મહારાજની છે; પણ તેનો અત્યા ને ઉત્સાહ બંને રેવાપાવનાં છે. એ નો લાડના ધારવનો અવતાર મનાવ છે એનું અપમાન થતા, આખો દેશ માજી ઉઠશે.”

“ત્યારે એ પાટણનો વેરી છે.”

“એમ મણુ હોય તો કાલે મથો પછુ એને છોડવા જશે, તો હાલ એણે એસશે. મારે એની બેઠે બગાડશે નહીં નહીં તો આલવાં વર્ષનું કરેપુ કરવેકુ કુળ મળશે” કાલે કહ્યું. “હવે હું જઈ છું તમને તે નમર શેક મનેને મારે ત્યા જમવાનું છે. મારે નમરશેક આવે એટલે આવી પહોચએ.”

મકરણ ૧૫ મું

કાકની ચિંતા

કાકે તેની સ્વાભાવિક વિચક્ષણતાથી બીન-અનુભવી આમ્રમદનું અવિચારીપણું અને રેવા-પાવનો તેના તરફ તિરસ્કાર પારખ્યાં હતા. અને પોતે બુદ્ધિશાળી હોય જશે ત્યારે કંઈ કંઈ બનશે તેની કેક ક્રખી થઇ, અને તેના દૂર-અદેશી મનજ આતજ એક મોટી ચિંતા ઉભી થઇ.

એ ચિંતાએ ચીતારણું કારણ મિત્ર બેઠા તેને કંપાઈ જઇ, તેની મજરીને અદ્દિઆ

એકથી મુટી જતો હતો. પોતે મરી જાય કે લાટમા તોફાન થાય તો એનું શું ઉદા મહેતાએ કરાવેના કડવા અનુભવો તેની નજર આજબ અડા થયા ફરી એનું સહેવું પડે તો એ બીચારીનો કાણ બે ?

આમ્રમદને કે પડછી ભટરાજ માધવને એ સોષણ થાય એમ નહોતી, ને લાટમાં કોઈ એવું નહોતું કે જે મુશ્કેલીની વખતમા એને આશ્વ આપે.

એક પલ્લવાર કાકરી આખે જાંબ વળી. વયો સુધી તેણે કેટલાક આત્રો સેવ્યા હતા. તેને સિદ્ધ કરવા રમ ઉઠાવી હતી અને એ અધના હવ અત્યા તે સારા લાગના હતા. તેની પ્રિયતા સુખમા જીવન મળતી હતી. તેનો લાદેશ રાત્ર્યવનક થયો હતો તોપણ જાન્યરીવ હતો, તેણે નીકારેલા માણક જ્યમિંદેવની આજીવે તગરે તેની પણ ખ્યાલિ ચારે દિશામા પ્રવળતી હતી.

પણ આ અપા હવ અત્યારે કાલતિક કાલે કુલત દેખાયા. અને એ સોરઠ જાય ને કોઈ કારણમર કેદવા પડે કે જીવ પુએ તો મજરી કુખી ને નિગમર થાય, લાટમાં રમખાણો, કલેશ, અશાન્ત, પ્રિયતાની દૂરવા ને દારવાના દુખ પાછા દેખાતા થાય, અને પોતાની કીર્તિ કુલકરણીનાં બળતા સખી જીવંત જઈતેનો કપકોજ માત્ર ધુળમા મળે. અને આવા પરિણામની બી સમઝા અત્યારે તૈવાર હતી. જ્યદેવને તેના પર દેવ હતો; ઉદો, અત્યારે રામનો માનીતો બની પોતાનું વેર વાળવાનો લાભ બેને હોતો, નિરાશની અણી પર અવેની રજુકેદરી તેને લાગતાના બીકપુ થવાનું નિમ વણુ દઇ રહી હતી અદ્દિઆથી તે જવાને, અને મૂર્ખ, બીનઅનુભવી ને અભિયાની આમ્રમદના હાથમા લાટનો કંઈક મામલો રહેવાનો.

એક પક્ષવાર તેના બહાદુર હૃદયમાં નિરાશા પ્રગટી. એક પક્ષવાર જયસિંહદેવના હુકમોના અનાદ્ય કરવાનું મન થયું. બીજી પક્ષે તેને ભૂચકચ્છથી ગયા વગર છુટકાજ નહોતો એમ લાન થયું.

તે બહાર જતો હતો, તે પાછો ફર્યો ને નગર શેઠના ઘરમાં ગયો. “રેવાબાઈ ઉપર છે?” તેણે એક સ્ત્રીને પુછ્યું.

“હા! થોડી વાર પરજ મેડી પર ગયા છે” બાલપણમાં તેણે ને રેવાપાલે આખું ઘર ખુંદી માર્યું હતું એટલે તે તરત રેવાપાલની મેડી પર ગયો. રેવાપાલની મેડી અધાથી દૂર, ઘરને છેડે હતી.

તેણે દાદર ચઢતાં જીમ મારી “રેવાલાઈ!” ક્રોધનો જવાબ નહીં આપ્યો, કાક ઝપાટાબધ મેડીમાં ગયો તો તે ખાલી હતી. તેણે બારણા બહાર ડોકાઈ કરી જોયું તો ક્રોધ જણાયું નહીં. તેણે જીમ મારી પગ ફેં જત્રાજ નહીં આપ્યો.

કાક અજબ થયો. રેવાપાલ ઘરનાં લોકો જોડે બહુ બેસતો, બેસતો નહોતો; બહારને બારણેથી પાછો ગયો નહોતો; અને તેની પાઘડી ને બેસ અહીંયાં હતી નહીં.

કાક પાછળી બારી ઉઘાડી હતી તે તરફ ગયો, અને ચમચો. પાછળ ઉતરવા માટે લાં નીસરણી રાખી હતી. તેણે લપાતાં, લપાતાં બારી પાસે જઈ બહાર જોયું.

આ નાના પાછલા વાઙામાં થોડાંક જાડ હતાં, અને ગાયોની કોડ હતી. કાકે ધ્યાનથી સાંભળ્યું તો એક બે જણ છાનામાના વાત કરતા સંભળાયા. તેમાં રેવાપાલને ઘાટે પછુ સંભળાવો. જે તે ભૂચકચ્છમાં નહોતો તો કે તેના દુર્ગપાલ નહોતો તો આગળ વધી, રેવાપાલ કોની સાથે વાત કરતો હતો એ નક્કી કરત. પણ

અત્યારે વધારે આગળ જવામાં માત્ર નહોતો એમ તેને લાગ્યું; પણ એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે સખલ કારણ શીવાય રેવાપાલ જેવો માણસ આમ પાછલે રતો વાત કરવા જાય નહીં. રેવાપાલે કે રમત રમવી શરુ કરી હતી એમ લાગતું હતું. પાટણની સત્તા તોડવા શીવાય બીજી કોઈ રમત રેવાપાલ હાથ ધરે એમ હતું નહીં. એટલામાં પાછળ પગલાં સંભળાયાં. કાક સ્વસ્થ થઈ બારણા તરફ જવા લાગ્યો. તે બારણા સુધી જઈ પહોંચ્યો ને એક સ્ત્રી આવી.

“બેનાં ભાભી!” કાકે કહ્યું.

રેવાપાલની સ્ત્રી બેનાં ચમકી. “કાણ કાક! તું-તમે-અહીંયાં.”

“ભાભી હુંજ” કાકે હસીને કહ્યું. “બા ઘર શીવાય કે છુટકો છે?”

બેનાં સુકી ને ઉચી હતી. રેવાપાલના શુષ્ક ઘરસંસારના સુકાન પર મેસી તે સહનશીલ ને એક નિષ્કાવાળી બની રહી હતી. જેવો રેવાપાલ અમાનુષિ હતો, તેવીજ બેનાં હતી. તેણે પ્રેમ ને આદર, મોજ ને મગહ, લીપ્સા ને લહાવા બધાંને ચીસારે મુક્યાં હતાં; માત્ર પતિની સેવા માટે તે જીવતી. દિવસો સુધી રેવાપાલ બોલતો નહોતો, ને તે બોલાવતી નહીં. પ્રહરો સુધી રેવાપાલ ઉઘતો નહીં, તો તે પાંપણ નામ્યા વિના આટલના પાયા પાસે બેસી રહેતી. ઘણી વખત રેવાપાલ અપવાસ કરતો તો બેનાં અનગલનો લાગ કરતી. બ્યારે જાણસર પડ્યું, ત્યારે રેવાપાલે કાકને મળવાનો વ્યવહાર બધ કર્યો; અને ત્યારથી કાક સાથે બેનાંએ અબોલા લીધા. બેનાં અત્યારે ચમકી; અને અબોલા તેનાંથી છુટી ગયા.

“તમે ક્યાંથી?”

“મારે બાઈને અને તમને મળવું હતું.”

“મને!” ક્યામળી રીતે હમીને બેનાંએ કહ્યું.

“હા. જાણે મળ્યાં તો સાચું થયું. તમારી બેનને મારે તમને સોંપાયા છે.”

“મને! હું છું કરી શકું? ને તમે—”

“હું સોરઠ જાઉં છું. માટે તમને ને બાઈને સોંપણ કરી છે.”

બેનાંએ ડાકું પુણાવ્યું. “હું કે ન જાઉં. તમે ને તમારા બાઈ જાણો.”

“પણ બાઈ છે ક્યાં તેથીજ હું આગળે છું. મને હવે ક્યાં મગશે?”

“તમે ક્યારે જવાના છો?”

“કાલે. અગે સાંજે મળશે?”

“સાંજે તો જમન કરવા જશે.”

“મંગાનાથ મદદેવે મુવમેન બેનાંપતિનાં

દર્શન કરવા જાય છે! નદી! હા. એ ડીક છે. કહેજો કે હું એમને ત્યાં સાંજે મળીશ. ને મેં કહ્યું છે તે કહેશો?”

“એ પુછશે તો. નદી તો નદી.”

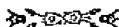
કાક આઠ આંત્રી લાગ્યુંતિનો વિચાર કરી રહ્યો; ને મુગે મોઢે નમસ્કાર કરી રહ્યો. આગળી નિડંબાના અરખા પગે તેને કાને અચકાવા લાગ્યા.

[આ વાતની વધુ સાચા આવા અંકમાં.]

દુષ્યંતની મુંઝવણ

[વસોવનના કવિજનો સાથે આવેલી રાકવશને દુષ્યંતે નીહાળી તે પ્રસંગના તેના ઉદ્ધાર]

અપૂરું જાણી રહ્યું નીરખું રૂપ આઠ આવીશું,
અને મુજ વરેણ એ ખરું, ન વા, ન નિર્ણય શકું,
પુષ્પારણ્યું કુંદ જેમ નીરખે પ્રજાને અણિ,
હું મેં ત્યમ નદી શકું ત્યજી દઈ, નદી બેઝવી.

એક ગુલાબ

લેખક:

મહેન જ્યોતરના શુકલ

૬૬ લ મુંદર એક ગુલાબ તણું
અમ આંગણમાં દિન એક ખીલ્યું;
ખીલ્યું, ખુબ ખીલ્યું—પરિપૂર્ણ ખીલ્યું
ગૃહ આપું પરિમલથી ભરતું!

અહ! એકલ એકજ એ,
કરમાય નહીં ન ખરે;
નિત નૂતન સૌરભ દે
હસતી હસતું રમતું ખીલતું,
દિન કેક રહ્યું પુલ એ મધુરું.

૨

વહતું સમીપે ત્યહીં એક હેતું
મગણું જલતું અતિ નીરમણું;
પથુ પક્ષીય ત્યાં ઘડી એક ફરી
જલ પી રમતાંય કદીક જરી!

દિન એક સમીર લહરી
પુલને જરી સ્પર્શી ગઇ,
અંધ કાળ હવાથી વળી;
હીંચતાં હીંચતાં અહ! રે! પુલ એ
જલમાં પ્રતિમા નિજની નીરખે!

૩

જુલું જાન જુલું હસતું રમતું,
જલના કુલમાં બસ મુખે બન્યું।
પ્રાણના, નાજુબા સદૃશ સુખથી
દિન રાત રહે કુલ તે નીરખી.

દિન એક અરે! પાળ એ
તપ, ત્યાગ, અમાધિ ત્યજે,
અતી વ્યાકુલ થિત બી
ધન ઉન્મત્ત ગ્રોક લઈ નખીને
જલનાં કુલને મૂમવા તપે।

૪

કુલ કયા જલમાં? અહીં શી જમણા।
અશ્લિલ વિધિની કેટું રચના
ત મન્યું કુલ માત્ર સલિલ અશ્યું।
હતઆણ મુલાન રજી રડું।

ત રમ્ય ફરીથી કહી એ,
ત હસ્યું હસ્યા કહી મે
ત ખીડ્યું ત ખરીવ પાડ્યું।
જલના કુલને રમરડું રડું
કરમાઈ ગયું કુલ એ મજકું।

મહીપતરામ

રૂપરામ

નીલકંઠ

(“સ્મરણસુકુર,” લેખાંક ૫ મો.)

લેખક :

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ,
બી. એ, સી. એસ.

રજીસ્ટ્રારના ઊરાસાણ પ્રાર્થના સમાજ-
ના કાર્યમાં બોળાનાથને સહકારી
હતા તે માત્ર આરમ્ભકાળમાં જ, અને હૃદયનાં
જીડાણમાંથી નહિ, પણ ઉપર ઉપરથી જ
હતા. બોળાનાથના બાળમિત્ર તરીકેના
સંબંધને લીધે જ એ કાર્યમાં કેટલો સમય
સાથે વળગી રહ્યા; અતે એ કાર્ય જોડેના
સંબંધ શિથિલ કર્યો. કારણ કહી ચૂક્યો જ
છું; એઓ હૃદયથી મતિપૂર્વક હોવાને
લીધે પ્રાર્થના સમાજના મૂળ પાયારૂપ
શિદ્ધાન્ત-અમૂર્ત ઈશ્વરની ઉપાસના-હેમને
અમાન્ય જ હોય. ધાર્મિક સુધારના મહા-
કાર્યમાં ખરી સદાયતા તો બોળાનાથની
જોડે કાંઈક મોડા સમયમાં સંપર્કમાં આવેલા
એક દૃઢ આગ્રહી વીર તરફથી મળી હતી.
એ પુરુષ તે મહીપતરામ રૂપરામ મહીપત-
રામનું ઓળખાણ તદ્દમને શી રીતે કરાવું ?
એક જૂનાગઢી નાગર ગૃહસ્થ પોતાના કાર્યા-

વાડી બંધુને એઓનું ઓળખાણ કરાવ્યું
હતું તે રીતે કરાવું ? વડોદરામાં એક પ્રસંગે
મહીપતરામ ગદારા વડીલ બંધુ ભીમરાવને
ઘેર ખડેણા હતા; સાંજે ધરના ઓટલા ઉપર
ભીમરાવ, મહીપતરામ અને બીજા એક બે
મિત્રો બેસા હતા; હેમાં પેલા જૂનાગઢી ગૃહ-
સ્થ પણ હતા એઓને ભીમરાવે મહીપતરામનું
ઓળખાણ કરાવ્યું. તરત જ એ ગૃહસ્થ
બેઠી બિલા: “આં મહીપતરામ કે ? આપણી
નાત્યમાં ધોળ ધાલ્યો હતો તે જ આ મહી-
પતરામ ?—ઓ-શંકરભાઈ આમ આવો,
મહીપતરામ જોવા હોય તો, આપણી નાત્યમાં
ધોળ ધાલ્યો તો તે મહીપતરામ જોવા
હોય તો.”

મહીપતરામ એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહિ
અને આ ગૃહસ્થની હાવી ધૂન વર્તણૂકથી
અશુભ્ય રહ્યા. યુવાન વયમાંના કોઈ સ્વ-
ભાવને ધાર્મિક ભાવનાના સેરનથી મહીપત-

રામ એ સમયમા કોષને છતી સકયા હતા. બોળાનાથના જીવનચિકાસમાં પણ કેવળ ઉપર વિજય મેળવ્યાનું દર્શન આપણે પાછળ કરી મયા છિયે. આ બે મિત્રોની શાન્તિસંપન્નિ કરતાં વિલક્ષણ સ્વરૂપની શાન્તિ ત્રીજા મિત્ર રણુકોડભાઈમાં સ્વભાવપણા રૂપે સ્પષ્ટ થઈ હતી: એકવાર ભગ્નમાં એક ખવાસીએ પુછ્યો અખમાનવયો કયા હતાં, તે વખતે 'મૂખ' છે' એટલું જ વચન શાન્ત બાને બોલીને એએ બેટી રજા ખીછ એક વાર અમદાવાદમાં બેસતા વખતે દહાડે એક વલ્લુ શેડિયો મુનારકખાદીની મુનાકાત માટે આવ્યો, મિત્રની વ્યવસ્થાને સળખે એ શેડિયો રણુકોડભાઈને કહ્યો વિરોધી હતા, હેલ્લો તો આવતાં વાંત રણુકોડભાઈ ઉપર અસંખ્ય મળોને વરસાદ વરસાવ્યો. રણુકોડભાઈ કમ્પ પછુ બોલ્યા વિના શાન્ત બેસી રજા. બોળાનાથ, મહીપતરામ, અને રણુકોડભાઈની શાન્તિ લુદા લુદા સ્વરૂપની હતી. પ્રથમના બેની શાન્તિ આરમ્ભકાળના કોલરિપુને છતીને સંપાદન કરેલી હતી, હેમા બોળાનાથની શાન્તિનું બીજ કાઈક વિશાળ હૃદયગતિથી પોષાઈને વિકસિત થયું હતું, મહીપતરામની શાન્તિ સંપન્નતા માનસિક બળથી પ્રાપ્ત થયેલી હોઈ, હઠનાના ગુણથી સચવાયલી હતી, બોળાનાથની હૃદયની આદેશોને રચાને મહીપતરામનામાં દદ માનસિક વ્યાપાર શાન્તિનું રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, રણુકોડભાઈની શાન્તિ આ બેથી લુદા જ લક્ષણપ્રધારણથી સ્થિત થઈ હતી; હૃદયની હંદાર ભાવના અથવા દદ માનસિક વ્યાપાર એ બે બળ કાઈક અપ્રધાન રહીને રણુકોડભાઈની શાન્તિમા નિરૂદ રૂપે અવદાર દષ્ટિની સામાજિક ગુણના જે ચરતાના ગુણની વિશાળિની કે હેમા ગુણના-મરતલી હશે એમ બાસ થતો હતો

પણ આપણે જરાક બહુ આડા બધા પેટા બુનામદી મુદત્તે ઉચ્ચારેલા વચનમાંથી મહીપતરામને ઝોળાભાવવાનું માધન, એ મુદત્તથી ધૃષ્ટતા આદર્શ વિના જ, આપણે કાઢી સમીપુ. સામગ્રિક સુધારાનું એક અમ્મ સમુદયવાળું હતું. ને સદમ નાગરી નાત્વમા સદુચી પ્રથમ મહીપતરામે ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં આદ્યું અને વિવાદનથી કામંસિદ્ધિ કરીને મહીપતરામ પાંખા આ દેશમા આવ્યા પછી ઈ. સ. ૧૮૬૫-૬૬ માં બોળાનાથે સૂરતના કેટલાક નાગર મિત્રોને સાથે ધર્મને મહીપતરામ નેડે બોળનભવહાર કર્યો, અને પરિણામે સૂરત અને અમદાવાદની નાગરી નાત્વમા બારે જગેડે સર થયો. મહીપતરામ સાથેની મિત્રતા બોળાનાથની સાથે આ 'નાત્વમા યોગ સહયોગ' તે વખતથી આરમ્ભ પામી, જમડો સાત વર્ષ સુધી ચાલ્યો તે વર્ષોમાં દદ મિત્રતા વિશેષ જામી, અને ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપનાથી માડીને બોળાનાથનું ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં અવસાન થયું ત્યાં સુધી ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક સુધારાના કાર્યમા બે બંધાના સહકારને થોભે એ મિત્રતા પરિપક્વ થઈ.

ઈ સ. ૧૮૬૦ માં મહીપતરામના સમુદયવાળીને નેપ લેતા બોળાનાથે પોતાની રાજનીતીમા મહીપતરામને 'હિમત બહાદુર' એમ વિશેષણ આપ્યું. એ જ વર્ષમા એપ્રિલ માસના 'જુદિપ્રકાશ'મા એ બહાદુરીના કામની પ્રશંસા કરનારી કવિતામા કવિ કપજનરામે આપ્યું કે

નાગર નર હારે નહી, હારે હોય હર્ભમ;
કહેવન તે સારી કરી રાખી મહીપતરામ.

વિશ્રાવથી મહીપતરામ પાંખા આવ્યા તે પ્રસંગ વિગતી કવિતામા

મોડુ એલે કીડુ કામ, માટે રજો મોડુ માન
મેટા મોટા મહીપતિ મહીપતરામને.

એ ધ્રુવ પંક્તિયોવડે મહીપતરામનો મહિમા અને વીરતા કવિ દક્ષપતરામે યથાર્થ રીતે વખાણ્યાં.

એ વીરતાની કસોટી દૂર નહોતી. વિલાપતથી પાછા આવ્યા પછી, હાલ કલ્પનામાં પણ ના આવે એટલી કનડગત નાલ્પવાળાઓ તરફથી મહીપતરામને થવા માંડી; અને આખરે બે એક વર્ષ પછી હેમણે દેહશુદ્ધિપ્રાપ્તિ થઈ અને સૂરતની નાલ્યે હેમનો સંગ્રહ કર્યો. આ બનાવની સાથે જ સુધારાપક્ષનાં પત્રોએ હો હા કરી મૂકી અને મહીપતરામના ઉપર ક્રિટિકારનાં વચનો વરસાવ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૬૭ના “ડાંડિયા” પત્રમાં (૧૫ મી નોવેમ્બરના અંકમાં) દક્ષપતરામની રચેલી ૧૮૬૦ ની સ્તુતિની પંક્તિઓને ઉદ્દેશીને નર્મહાસ કરે હોહરો છાપો:

નાગર નર હારે નહિ હારે હોય હનનમ;
ઇત્યાદિક ફેરવ હવે ડાહ્યા દક્ષપતરામ.

આ સર્વ હોહાના ઉત્તરમાં મહીપતરામે છપાવ્યું કે મ્હેં કાંઈ મ્હારા મનની માન્યતા બદલીને પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ઈલાદિ; એટલે પાછા હેમને નાલ્યે દાઢમાં લીધા; મનની માન્યતા વિનાનું પ્રાપ્તિ થઈ, માટે હેમને નાલ્પન્દાર મૂક્યા. તેથી વળી બીજી વાર પ્રાપ્તિ કરવું પડ્યું. હાલ સ્મરણ કાંઈક શિથિલ છે, પરંતુ એમ કાંઈક વાદ આવે છે કે આ બીજું પ્રાપ્તિ સ્ત્રીકાપું નહિ અને મહીપતરામ નાલ્પન્દાર જ રહ્યા; તે છેવટે ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના શુભારમાં છેવટનું પ્રાપ્તિ થઈ નાલ્પમાં હેમના કુટુંબને અને અમુક મર્યાદામાં હેમને સંગ્રહ થયો. વીરતમાં આ ભંગ પડ્યો તે પડ્યો. હેમને જ માટે આગ્રહથી સત્પદ્ધતે વળગી રહેનારા બોળાનાથે પ્રાપ્તિ છેવટે સ્ત્રી ના કર્યું અને અમદાવાદની નાલ્યે નેત્રે ઈ. સ.

૧૮૮૨ માં સમાધાન થયું તે વખતે બોળાનાથને જાણ ના કરતાં હેમના બ્યેઠ પુત્રે અને હેમના પક્ષના બીજા મિત્રોએ હાટકેશ્વરને પગે લાગવાની શરત પણ માન્ય કરી તે પ્રમાણે કૃતિ કરી તે વાતની બોળાનાથને મોકેથી ખબર પડી ત્હારે એ અસંતુષ્ટ થયા અને મનને ગ્રાંતિ લેપણ. મહીપતરામ સૂરતમાં પોતાની તકરારને નિર્ણય કરાવી આવ્યા તે પ્રસંગે બોળાનાથને સૂરતથી પત્ર લખ્યો કે મ્હારું અર્થ પતી જાવછે માટે તેમ કરવાનો છું. તે જાણીને બોળાનાથે મહીપતરામને નાલ્પમાં જવાની છૂટ આપી પણ પોતે અચલ રહ્યા. સાત સાત વર્ષ સુધી વળગી રહેતા બોળાનાથને મહીપતરામે આમ બેઠા મૂક્યા- એમ બોળાનાથના મન ઉપર વિરુદ્ધભાવ ઉપજાવનાર મિત્રો વિજય ના પામ્યા; મહીપતરામ તરફ બોળાનાથ ડહાપ મિત્રભાવથી દેવ રહ્યું.

મહીપતરામની આ કૃતિઓમાં વીરતાનો ત્યાગ જણાય છે, તે એ સમયની સુધારાના પક્ષની ઉત્સાહપૂરની રિયલિટી બેનાં આશ્રય આપે એમ નથી. હાલ પણ સુધારાની લાવનાના દડ પૂજા એ જ દષ્ટિ રાખશે. પ્રાપ્તિ તરફ કેવળ સાટા (barge) જેવી દષ્ટિ રાખનારા હાલના કેટલાક સજ્જનો એ લાવનાનું સ્વરૂપ નેઈ નહિ જ સકે; તે માટે ખેદ થાય, આશ્રય પણ થાય; પણ ઉપાય નથી. અસ્તુ. આટલો ઘેરો દિ દાંપો ગુણ-સંનિપાતે નિમજ્જતોન્દો: કિરણેષ્વિવાહ્ક: એમ સંતોષ માટે સ્થાન છે. કેમકે તે પછી મહીપતરામની સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારા વિશે પ્રવૃત્તિ, ભક્તિ અને આચરણગતી, પૂર બેસથી વધતી ગઈ; ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં પ્રાપ્તિ થયું; ૧૮૭૧ માં છેવટનું કર્યું; પણ પ્રાપ્તના સમાજની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૭૧ ના ડીસેમ્બર માસમાં થઈ ત્હારથી

૧૮૬૦-૬૧ સુધી મહીપતરામની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમત થઈ. ઈ. સ. ૧૮૬૬ ના મે માસમાં ભોળાનાથનું અવસાન થયું, તે પછી પ્રાર્થના સમાજના કાર્યોને દિગ્વિજય કાર મહીપતરામે પૂર્ણ બળથી વડો; પણ તે પાંચ વર્ષ સુધી જ-૧૮૬૧ ના મે માસમાં આ જાતવર્મની સૂર્યમાળામાંના મુખ્ય મહોમાંનો એક એ ગ્રહ પણ અસ્ત પામ્યો: “અસ્ત યગે ગ્રહ આહિ, ઊગે પલુ બીજે કામે,” એમ આશ્વાસન લકષ્મીને લીધું.

અવસાન સમીપ હતું તેથી કે કાણ જાણે કેમ, મહીપતરામની વીરતામાં એક વધારે મ્યેહી દાતિ ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં થઈ. ૧૮૬૮-૬૦ ના નાનાસમા મુબારકા ધીધરિક કાનૂન-સને પ્રસંગે દા. આત્મારામ પાટુરજને મેર એ મળના સર્વ પુત્રોને પ્રેરિતોજનના નિમન્ત્રણ થયું; બધા સાથે બેસીને વેદમં, દૂધ, શાક, બાત, વગેરે સર્વ રસોઈ સમઝી આરોગ્ય. આ ‘સાધુમેળા’ને પરિણમે અમદાવાદ અને સુરતની નાગરી નાલ્યમાં તકરાર બીડી. સુરતની નાગરી નાલ્યે મહીપતરામનો ખુલાસો પૂર્યો; બેખા ખુલસો આપ્યો. ત્વેમાં એમ બચાવ હતો કે મારે તો હાકતરને ત્યાં જવું હતું, અને જમવાને વાર હતી, તેથી “માત્ર દૂધ પીને” હું તો ચાલ્યો ગયો. વસ્તુસ્થિતિથી નિરુદ્ધ આ વચન હતું. ધુધિધિરે અધત્વામાં હણાણ વિશે કરેલા સત્યવ્રતના ભ્રમ જોડે આ પ્રસંગને સરખાવાશે? ધુધિધિરને સંબંધે જે પરિસ્થિતિ હતી તે અહિં હતી? તોલે ઉચ્ચ રૂપે હતી? આ બંને કરણ પ્રસંગની સરખામણી સુગે નેજા સોંપાયું. અધ્યત્મમંત્રવીદ્યાજન હતા: કુંજર દ્યુત એમ અરુપદ વાણીમાં પણ ધુધિધિર અસત્ય બોલ્યા, અને ‘પોતાને વિશ્વાસથી વળગેલા અસખ્ય મનુષ્યો-સ્વજનો અને આદરણ્ય મિત્રો:—ના છવ બચાવવા’

એ હૃદયની સામગ્રી અને સત્યનિદા એ બુદ્ધિને નિશ્ચ એ મે બજોની વચ્ચે આવેલા ‘ધર્મ’ રાખની કરુણદયનું ચિત્ર મહાકારતના મહાકવિએ અનુષ્ઠ મકાલયથી આવેખ્યું છે અને એ ચિત્રનું પ્રતિચિત્રમ રા. અ. છુંદ્યકર મુવે પોતાની મધુર કલામય વાણીવડે પ્રગટ કર્યું છે; તેવું ચિત્ર-કરુણદયામાં હૃદયની સામગ્રીના પદ્યનું સમર્થન કરાવનારું ચિત્ર—આ “માત્ર દૂધ ના પ્રસંગને સંબંધે આલેખી સકારો કે કેમ? ધુધિધિરના અસત્યકથનના પ્રત્યક્ષ પરિણામસૂચક ચિત્રન તરીકે અત્યાર સુધી જમીનથી ચાર આંગળ ઊંચો ચાલતો ધર્મરાજનો રથ જમીનને અડક્યો—એ બનાવને પ્રતિરૂપ આ ‘માત્ર દૂધ’ના પ્રસંગને અંગે રોડ બનાવ જરૂરી?

આ પ્રસંગ ઉપરથી મહીપતરામને અન્યાય આપવાનો નથી હેમના જીવનના નિર્ભયતા, પોતાને હાનિ થાય છતાં નિર્ભય રીતે. સત્ય કહેવાની રેવ, ધર્માદિ ગુણો સામાન્ય રીતે પ્રજા મયેલા નવજાહે. સરકારી નોકરીમાં છા. મુનિસિપાલિટીમાં પોતે મેખર હતા તે વખતમાં હેમની નેસર્થ અને સત્યપ્રિ. કૃતિ અને વાણી તે સમયના લોકોથી અગાધી નથી. અંગ્રેજોની ટૂંનિંગ કાલેજની એક લેડી સુપરિટેન્ડેન્ટની જીવમી વતણક સંબંધે તપાસનું કાંમ મહીપતરામને સોંપાયું હતું તે વખતે એ બાઈને “તું જૂઠું મોની?” એમ કહ્યો દેનાર મહીપતરામનામાં બાલકાપણું કાણુ જોશે?

વિલાસત થવા અને પાછા આવ્યા પછી તરત મ્હારા પિતાને મહીપતરામ જોડે પરિચય થયે થયે હતો. પરંતુ મ્હાટું સર્વથી પ્રથમનું સ્મરણ તો મ્હારી પાંચક વંદી ઉપર વખતનું અત્યારે નવન આગળ પ્રગટ થાય છે. હમે અજ્ઞાન ભાગકો મહીપતરામની અના કાંઈ બાજા આકૃતિ અને વિલાસત જઈ

આવેલા એ કૃતિ બેનો સયોગ કરીને હેમને નિર્દોષલાવે “વિદ્યાયતી પાંદડું” કહેતાં. આ રમરણથી હવે હસવા સાથે લાજ પણ આવેછે. અત્યારે હેમના અનેક ઉમદા ગુણોથી-લાંબા કાળના નિકટ પરિચયથી-આરા હૃદયમાં હેમને વિશે સંભાનયુક્ત પ્રીતિની લાગણી સ્થપાઈ છે તે લાગણી એ વ્યાધ્યકાળના બાલિશ વિનોદ-વચનને ઠપકા આપેછે. પણ એ જ સમયમાં પ્લેન્ડ્રહેલો હું આરા પિતાની સાથે ડાહ્યાભાઈની વાડીમાં નોર્મલ સ્કૂલ અને એ સ્કૂલના અધ્યક્ષ મહીપતરામનો નિવાસ હતો ત્યાં ગયો ત્યારે એ મૂર્તિ દીડી; અને હેમણે મને એક લાકડાની બંદૂક આપી, હેમાંની ચાંપ દાખીને અંદરની સોડી દૂર ફેંકાતી બતાવી, તે પ્રસંગ રમરણમાં આલેખાયેલો પ્રગટ થતાં અપૂર્વ ભાવ પ્રગટ થાયછે. હું આનંદથી બંદૂક ધેર લાગ્યો, અને તે વખતે તો હું એમ જ ન્તથુતો હતો કે મહીપતરામ હેવી રમકડાંની બંદૂકો વેચનારા કોઈ હશે.

મહીપતરામના ફેટલાક અતિઆમદી અંગત અભિપ્રાયોનો દોષ પ્રાર્થના સમાજના મેળના બધા ગૃહસ્થો ઉપર ચડાવી દેવાની દેવ લોકમતને હતી. સરકારી શુક કમિટીના સેક્રેટરી તરીકેની લાંબી કારકિર્દીમાં મહીપતરામ અનીતિમય પુસ્તકાદિ સ્કામે ચાલુ વાંધા દર્શાવનાં બહુ વાર અતિ શુભિના દાંસ યર્ષ નર્મને બીજે છેડે જતા હતા. લોકોમાં માન્યતા હેવી હતી કે ‘પ્રેમ’ શબ્દથી એઓ ભડકતા હતા અને એ શબ્દ આવ્યો તો તે પુસ્તક નામંજુર કરતાં હતા. આ વાત જો કે સર્વાંશે સત્ય નોની તથાપિ મૂળ પાથે ખારી નોની. બોજાનાય શુક કમિટીમાં મેમ્બર હતા, અને એઓ મહીપતરામની દાંધી ગતિથી તદન મિત્ર, રસદર્શનની યોગ્ય સમનોષ્ઠતા સાચવનારી, ગતિને અનુસરીને હમેશાં મત નોંધતા હતા. આ રીતિને

પરિણામે એ જે મિત્રો વચ્ચે થયેલાં અભિ-પ્રાયનાં શુદ્ધ શુકકમિટીની જૂની કાષ્ઠો જોઈ સકાય તો રમરણ સાથે બોધ મળે એમ છે. આ મતયુદ્ધને પરિમાણે, બોજાનાયના મત પ્રમાણે બીજા મેમ્બરો મત બોધે એ અનિષ્ઠયોગ ટાળવાના હેતુથી મહીપતરામે સરકારી અનુક્રમે મત-ચેળવવાની પદ્ધતિ બંધ કરીને પ્રત્યેક મેમ્બર કને છૂટો છૂટો અભિપ્રાય મેળવવાનો ક્રમ દાખલ કર્યો. બોજાનાય એ યુક્તિ સમજી ગયા, પણ મહીપતરામની કૃતિ પોતાના હકની મર્યાદાની અંદર હોવાથી વાંધા કશે લીધો નહિ.

મહીપતરામને સંસ્કૃત બાપાનું જ્ઞાન નહોતું; પરંતુ પ્રાર્થના સમાજની પ્રવૃત્તિને યોગે બોજાનાયના સંસર્ગથી એ દિશામાં પણ સંસ્કાર હેમને સારા પ્રાપ્ત થયા હતા. [સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના અત્યાચારી મનઃશુષ્કરામ સૂર્યરામ મહીપતરામના સંસ્કૃતના અજ્ઞાનનો ઉપહાસ કરવાને કહેતા કે-વિદ્યાયતી આવ્યા પછી મહીપતરામને ‘સંખ્યા’ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ આવડતો નહોતો અને ‘સંજા’ એ બોલતા હતા;-આ ઉપહાસ કરનાર એ પંડિત ખજર નહોતી કે ‘સંખ્યા’ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂ ‘સંજા’ એ કાશીના નાગરોમાં તેમ જ સૂરતના નાગરોમાં (ખાસ કરીને જાહલોમાં) અતિ પ્રચલિત હતું.] આમ છતાં સંસ્કૃત બોજાના મર્યાદિત જ્ઞાનને પરિણામે ફેટલાક રમુજ પ્રસંગો ઉત્પન્ન થતા હતા. પ્રાર્થના મંદિરની વેદી ઉપરથી ગાયત્રી મંત્રના શબ્દો વાંચતાં મર્મો દેવસ્ય ધોમહિ એ વાક્યમાં મર્મોને બદલે નિયમસર મર્મો એમ મહીપતરામ ઉચ્ચારતા હતા, અને બોજાનાય રમરણી સાંભળતા હતા. બીજો દાખલો: ‘પ્રાર્થના સમાજ તરફથી પ્રગટ થતી ફેટલી પ્રસિદ્ધિમાં સિદ્ધાન્તવાક્ય તરીકે મૂકેલા પ્રાર્થનાબોજાના એક શ્લોકમાં નીતિ સ્વર્ગ

નિયમો સઘટ્ટા પઢાય એ પંક્તિ બોળા-
નાથની રચેવી ફેરવીને સ્વધર્મને બદલે
સદ્ધર્મ એમ મહીપતરામ મુકયે જતા હતા;
'સ્વધર્મ' એટલે તો, અનંતપ્રસાદે એક
કીર્તનમાં ઉપદેશસ્ત્ર તરીકે લીધેલું વચન—
"પાલો નિજ નિજ ધર્મ"—એમ પોતપોતાનો
દરેક પંથ યર્ધ જાય, એમ મહીપતરામના
મનમાં વાંધો હતો; પ્રસ્તુત પંક્તિમાં એ
શબ્દને સ્થાને 'સદ્ધર્મ' શબ્દ મુકયાથી ઘટો
છ'દોઅંગ મહીપતરામને અદરશ હતો, પણ
બોળાનાથના પદવિધામક શ્રવણને ખૂંચતો
હતો; તેથી બોળાનાથ મુદ્રણીટમાં 'સ્વધર્મ'
એમ મુકાયે અને મહીપતરામ પાછો 'સદ્ધર્મ'
એમ ફેરવે; આખરે થાકીને બોળાનાથે નીતિ
સ્વધર્મને બદલે સદ્ધર્મ નીતિ એમ મોઢાવી
બંનેના વાંધા ટાળ્યા ત્રીજો દાખલો સામાન્ય
રૂપો છે સંસ્કૃત શબ્દોને સામાન્ય
રૂપ દીપદિક્તી મુદ્રામુદ્રિમાં મહીપતરામને
હાથે વિમિત્ર ગડબડ મોટા યર્ધાયેલા હેમના
હસ્તવેષોમાં દેખા હતા, ઉદ્ધરણ તરીકે
'નીયમ' એમ અશુદ્ધ પ્રયત્ન લખેલું હોય ત્તેમાં
દીન' 'ની' છેડી નાખી દરશ 'નિ' ચૂકે અને
વળી પાછો તે છેડી પ્રથમનો અશુદ્ધ અક્ષર
જ પાછો લખે.

સારી, સરથ, ગુજરાતી બાણસેલીની
દ્વિમાત્ર મહીપતરામ પૂર્ણજાણી કરતા હતા,
અને પોતાના મતનો વિનિયોગ કરવામાં 'કૂડે'
ધ્યાનિક અનાચરિક શબ્દો હેમની સૈલીના
ચિન્દરશ બન્યા હતા. બાણસો, વ્યાખ્યાનો,
વગેરેમાં રજાનાદિકમાં સરૂપ સાદિલ વગેરે
તો આશ્ચર્ય કરવાને બદલે સામાન્ય, સાદા, નિત્ય
જનતામાંથી સામાન્ય મહીપતરામ હમેશાં લેતા
હતા. હેમનાં પ્રાર્થના મંદિરમાં થતા વ્યાખ્યાનો
વિશે એક જગે એમ કહેલું કે "કાલિયા, કેડી
વાલિયા, મુતાર, મુદાર, વગેરેનો ઉત્તેજ
આવે નહિ તો મહીપતરામનું વ્યાખ્યાન નહિ."

આ વિનોદવચનમાં કાંઈક અત્યુક્તિ હશે,
નિરૂપાદતા છેક ન્હોતી. સારી રેવી તરની
મહીપતરામની ભક્તિને અંગે આવતા દુપણ
હેમની વિચારશૈલીમાં રહેલા આવેશ અને
નેસને લીધે ધણીવાર દુષાર્થ જતાં. અને
બરોબર માદ છે, સ્થાનિક સ્તરાશય પ્રભને
મળવા સમયની કાચો થવાના સંચયનને
પ્રસંગે અમદાવાદમાં શેઠ પ્રેમાભાઈના વંડાના
વિશાળ કોમ્પાઉન્ડમાં એક મંળવર જાહેર
સભા મળી હતી (હાલના સમયની દસ દસ
વીસ વીસ હજાર માણુનોના જેવી મંળવર તો
નહિ, પરંતુ તે સમયના પ્રમાણમાં એ બારે
મોડી સભા હતી.) તે સભામાં મેદનમાં
ચોક્કાના ટોળા વચ્ચે ચારે બાજુ ફરીને
ઉભાહતા સમગ્ર આવેશથી, બાણાની લોકોના
મન ઉપર સખલ ડાપ પાડનારી ઇશાથી
બાણુ કરતી મહીપતરામની પદાન મેચનતારી
મૂર્તિ મહારી તજ્જર આગળ તદૂપ ખરી ઘયેલી
અત્યારે નેહિડુ.

સારી રેલીના બહુ ઇતં અતિ સંસ્કૃત-
મય અને વૃથાગમ્મરી ના હોય હેવી સંસ્કારી
રેલી તરફ મહીપતરામ વૈરભાવ રાખતા ન્હોતા.
હાતા પ્રમાણમાં તલુ પ્રસંગો અને પાદ
આવેછે પોનો પ્રમંત્ર.-ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં
ભીખરાવના મેધદૂત ઉપર અવનોડન 'શુદ્ધિ-
પ્રકાશના'માં પ્રગટ કરાવવાના ઉદ્દેશથી હું
મહીપતરામને હેમની બોલીશી રમમા મળ્યોઃ
આરો લેખ હેમના હાથમાં આપ્યો આ-
રમ્મના ધણુએક પાનાં ખાત કરીને વાંચી
અપા; શો ઉત્તર મળ્યો તે મારે આરુ હલ
ધકતું હતુ; "દારાંગ મખાણો હમારે
નેહ્યે ક્યે" એમ ઉત્સાહથી મોલીને
રેનાનો અસાધારણ આનંદ જણ્યો. અવ-
લોકન સીકારુ, વિશેષ લંબાચુનાળું હોવાથી
'શુદ્ધિપ્રકાશ'ના વધારા તરીકે કડકે કડકે
પ્રગટ કરવાની યોજના પસંદ કરી, અને આ

લખાણના બદલામાં મનીકચુલર સોસાઈટીનો મહેને લાઈફ મેમ્બર બનાવ્યો. બીજો પ્રસંગ: ઈ. સ. ૧૮૮૭-૮૮ માં અમદાવાદ પ્રાથ્મિક મંદિરમાં ‘મદૈત’ વિષે વ્યાખ્યાન મહેં આપ્યું; પોતાની શૈલીથી તદ્દન ભિન્ન શૈલીનું એ વ્યાખ્યાન એકાગ્ર ચિત્તે, આનન્દભાવે, મહીપતરામ સાંભળી રહ્યા; અને ઉપાસના વિસર્જન થવાની સાથે જ, વેદી ઉપરથી હું જિતરુંછું એટલામાં મહારા હાથમાંથી વ્યાખ્યાનનાં કાગળિયાં મહીપતરામે, ‘જ્ઞાનમુખા’ માં પ્રગટ કરવા માટે, ઝડપી લીધાં, અને અસાધારણ સંતોષ બતાવ્યો. ત્રીજો પ્રસંગ: ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં હરિલાલ હર્ષદરાય મુવ તરફથી પ્રગટ થયેલું ‘મુગ્ધાવરોધ ઔકતિક’ મહારા ઉપર મોકલોને ‘શુજરાત શાળાપત્ર’ માટે એ પુસ્તકનું અવલોકન હેમણે માગ્યું તે સંબંધના પત્રમાં હેમણે ઇશારા કર્યો હતો કે-આ પુસ્તક શુજરાતી ‘આપાનું’ વ્યાકરણ નહિ પણ સંસ્કૃત બાષાના વ્યાકરણની પ્રવેશિકા જેવું જણાયછે. આ ઇશારાને આધારે એ પુસ્તકનું સ્વરૂપ મહેં તપાસ્યું અને એઓના મતને મળતા આવીને તે મતનું સમર્થન કરનારું અવલોકન સચિરતર લખીને મોકલ્યું (શાળાપત્રના એ ત્રણ અંકોમાં એ પ્રગટ થયેલું છે). એ અવલોકનનો સ્વીકાર કરતાં લખેલા મહીપતરામના પત્રમાં મહેને મુબારકબાદી આપવાની સાથે પોતાનાથી ભિન્ન શૈલીના લેખકની કદર કરનારી ઉદારભાવના પ્રગટ થતી હતી.

સરકારી નોકરીને સમ્મન્યે મહીપતરામની કૃતબણી ખાતાની સેવા અપ્રતિમ હતી; કર્તવ્ય-નિષ્ઠા અને પોતાના વ્યવસાય તરફ ઉત્સાહ-ભર્યો મોહ એ બે બળને પરિણામે એ સેવા અપૂર્વબની. પરંતુ એટલેથી જ હેમની જીવન-ગતિ અટકી હોત તો શુજરાતની પ્રગતિના

નોંધાત. એ ઇતિહાસમાં વિશેષ પ્રકાશથી હેમની કાર્તિ ટકશે તે ધર્મ ને સમાજને અંગે હેમણે અર્પેલા જીવનને લીધે જ. બોળાનાથ અંગ મહીપતરામ એ બે પ્રાર્થના સમાજના મુખ્ય સ્તંભ હતા; તે સમયમાં પ્રવર્તતી મૂર્તિપૂજાદિક અધોગતિમાંથી દેશબંધુઓને ઊંચે ચઢાવવા એ લક્ષ્ય આ બંને સમયનાયોગ-એ દૃષ્ટિમાં અચલ રાખ્યું હતું તથાપિ મૂર્તિ-પૂજાને વિશે એ બે સહકારીઓની ઇતિરીતિ ભિન્ન ભિન્ન હોઈ, લોકો ઉપર અસર ભિન્ન થઈ હતી. “નથી ધરતા અવતાર નથી પ્રભુની પ્રતિમા,” “અગ્નિની અગ્નિચારી રે પ્રભુની પ્રતિમા માને,” છતાંદિ સ્પષ્ટ વચ્ચેના કહેનાર બોળાનાથની પ્રાર્થનામાળાનો ઉપયોગ કેટલાક મૂર્તિપૂજકો પણ પોતાની નિત્યો-પાસનાને અંગે કરતા હતા, અને બોળાનાથની લોકરૂઢિ વિરુદ્ધ કૃતિઓ માટે “મહીપતરામ બોળાનાથને બગાડેછે” એમ લોકો દોષ પર-ભાર્યો ટાળી દેતા; ત્યારે મહીપતરામનાં વચ્ચના-દિક્ષા એ લોકોને મૂર્તિપૂજાની અંગે બ નિન્દ-રૂપે જ ભાસતાં; જો કે મૂર્તિપૂજા નિન્દ-ગણવા છતાં મૂર્તિપૂજકો તરફ બંધુભાવ અને પ્રેમ શિથિલ ના કરવો એ બાવના પ્રાર્થના સમાજોએ કદી તજ નથી. આ સ્થિતિમાં મહીપતરામને લોકસંઘ તરફથી મળેલા અનેક અન્યાયોમાંનો એક પ્રસંગ રમૂજ હોવાથી નેહું છું. પ્રાર્થના મંદિરમાં વ્યાખ્યાન કરતી વખતે એક વેળા મૂર્તિપૂજાનો વિષય ચર્ચાતાં પોતાના આપના વખતમાં ધરમાં મૂર્તિની પૂજા થતી હતી તે વાતનો સ્પર્શ કરીને મહીપતરામે કમલાના ગૂંઝામાંથી લાલજની મૂર્તિ કાઢી; શ્રોતાજનની સમક્ષ હાથમાં ધરીને, આમતેમ ફેરવીને, બોલ્યા કે આ લાલજને હમે સ્નાન કરાવતા, ગંધપુષ્પાદિક અર્પતા, નૈવેદ્ય ધરાવતા, છતાંદિક અજ્ઞાનજન જેવાં કૃસ કરતા હતા. આ બનાવથી શ્રોતા-

જનોમાંના કેટલાક જાગને કાંઈક અરથિ પતરામે પ્રાર્થના મંદિરમાં લાવજીને લટકા-
લિત્વન યર્ષ દેશે પરંતુ મંદિરની ખહારના બ્યાા માર મોયો !”
જગતમાં આ વાત અત્યુક્તિના અલંકારોથી આ ઉપર કાંઈકથી ડીકાની જરૂર નથી.
અલંકૃત ધર્મને વિચિત્ર રૂપે કેલાઈ: “મહી- એટલું જ કરીશું કે” જગતની રીતિ છે દેવી!”

અમારો દેશ

લેખક.

રા. બાલ

(આઠાવરી.)

જગતમાં સ્વર્ગ અમારો દેશ—ધ્રુવ.

બ્યા વહની પુનિતા સરિતા ત્રપિ, દીનાનાથ મહેશ
બ્યા વૃજવાસી સ્વામય ગ્રાપીશ, જંદાવન વિખિનેશ—જગતમાં
ઉત્તરમાં ધ્રુવપટમાં રાજત, નારાયણ નરેશ
દક્ષિણમાં રાજત કપિનાયક, રઘુનાથ રમેશ—જગતમાં
પ્રાચિ ઉદિચી રાજે રસિકાર, ધ્યેયત મુખ સુરેશ
એક દિશામાં દ્વારામતિ પતિ, દુગ્ધે જગતપતિ શેષ—જગતમાં
મરુથથીમા રાજત શ્રીપતિ, હિમાચલ હાઈ કેશ
મહારાષ્ટ્રે રાજત ત્રિશુલધર, દક્ષિણપટ રમેશ—જગતમાં
ચારુતર કશુભેડ રિરાજત, માધવ કાઠી પ્રદેશ
બાલ પ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધર, બ્યા વિવિધે વેશ—જગતમાં

મારું હાસ્ય

લેખક :

રા. “જોધા” બી. એ.

મને હાસ્ય લખી લખી જોકે બહુજ
કંડાળો આવ્યો હતો, પણ ગંભીર
વિષયો સ્વયં જોઈને સામર્થ્ય મારામાં હશે
કે નહીં તેનો મને મુદ્દલ
ખ્યાલ નહોતો. ગંભીર
વિષયોમાં ઘણા મર-
તીઆ લેખકો મારાં

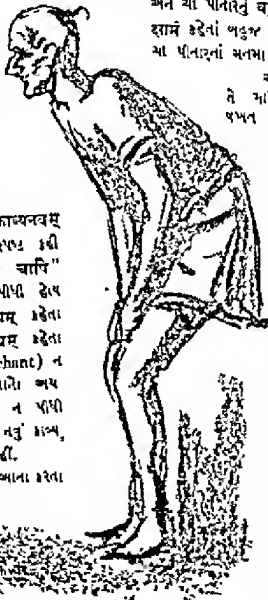
ફેરે છે, પણ હાસ્યમાં હજી સુધી કોઈ
પંકાયું હોય એમ જાણવામાં નથી, અને
જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. કારણ મને પૂર્ણ
ખાતરી છે કે મારું હાસ્ય જ્યાં સુધી જગતથી
અજાણું છે ત્યાં સુધી ભલે કોઈપણ પહેલું
માન ખાટે પણ જે મીનીટ “જોધા” કવિના
અનેરા નામનો પ્રથમ પરિચય થયો તે મીનીટ
બધા કૃત્રિમ હાસ્યલેખકોનું આવી બન્યું.
અને મને પ્રથમ પંક્તિમાં પ્રથમ બનવું કે
મુશ્કેલ નહીં પડે.
પણ હાસ્યનો
સાક્ષી હોય

આજે શરી, જગત જાણી, કું પંકાઇલ વગેરે
નિચાર મનજમાં આવના હુ દરખાવો. અને
આજેજ લખાયુ લખી, તૈયાર કરી કોઈ પણ
માસિકમાં મોકલતી અ પત્ર અને નહોં તેા મારા
પેતાના માસિકમાં છાપી મારતુ એમ નિશ્ચય
કરી મેં માગ પાડીને ચઢાવે કપ લાવવા કહ્યું
જે આઠા તેણે નખીને માથે ચઢાવી

અને કહેવા લો કે ચઢા મારો અવિશ્વાસ
દેવ છે આનું સત્યજ
કરણ મારી પાને છે
પ્રાણીનકાળમાં મોટી
મોટી વ્યક્તિઓએ
ચઢાવે વખાણ્યો છે.
અને આના એક બે
કાજવાઓ આપી
તમને પણ સંતોષવા
મારો નિચાર છે

“ન ચાપિ, કાવ્યનવમ્
સ્વયવચમ્” શ્રુત સ્પષ્ટ કહી
આપે છે કે “ન ચાપિ”
એટલે કે આ ન પીધી હોય
તો, નવમ્ કાવ્યમ્ કહેતા
નહું કાવ્ય, અવચમ્ કહેતા
(ચમ્ to spend, chant) ન
માત્ર, એટલે આખાતો અપ
એમ છે કે આ ન પીધી
હોય તો, કાવ્યનવ નહું કાવ્ય,
અત્રુ કે અવત્રુ નહીં.

ખીજ સાખીની આના કરેતા

પણ સાચુન છે ભાષુતિ કવિએ પણ ચઢાની
તરફજમાં લખી તેતુ વર્ણન આભેદુભ કયું છે:

પ્રિયંગુદયામાં પ્રકૃતિરપિચા પાણ્ડુમધુરમ્ ।
વપુઃ ક્ષામં ક્ષામં યહતિ રમણીયશ્ચ મયતિ ॥

આમાં સ્પષ્ટ વર્ણન કરેન છે કે માની
“પ્રકૃતિ” કહેતા શરીર, રંગ, પ્રિયંગુ જેવા
શ્યામ હોય છે જતા પાણ્ડુ અને મધુર છે
અને આ પીનારતું વપુઃ કહેતા શરીર, ક્ષામં
ક્ષામં કહેતાં બહુજ દુર્બલ હોય છે, જતા
આ પીનારતાં મનમાં હો તે રમણીયજ છે.

આથી વધુ સાખીની હજી
તે મારે આપવાની છે. એક
પખતુ તુલસીજી રીસામાં
લારે કૃષ્ણ જગવાને
તેમને સાન્નત આપવા
પાછાનો અવતાર લીધે
અને તેથીજ સહુ
અવારમાં જગવાં લેત
“કૃષ્ણ કૃષ્ણ” ન કરતાં
“યા, યા” કરતા ઉઠે
છે અને શ્રી ગીતામાં
પણ કૃષ્ણચન્દ્ર બોલ્યા
છે કે

સર્વસ્ય યાદં
કિરિ સન્નિવિષ્ટઃ ।

મત્તઃ સ્મૃતિઃ
શાનમપોહનં ચ ॥

અને આ સ્પષ્ટ નથી
જનારી આપતું કે આ
તે જગરાતનો પચ્ચી-
સનો અવતાર છે કે
સર્વસ્ય યાદં એટલે કે
સર્વિ હુગી કરીને

જે આઠા તેણે નખીને માથે ચઢાવી

બોલતાં સર્વસ્ય ચા અહમ્ કહેતાં સર્વમાં
ચા રૂપે જનાર હું છું. હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ
સન્ન હોતાં જ્યારે હું હૃદય એટલે પેટમાં
જાઉં છું ત્યારે, મત્તઃ સ્મૃતિઃ જ્ઞાનમ્ અપો-
હનમ્ ચ, કહેતાં મારાથી જ્ઞાન અને અપો-
હન સંભવે છે. આવી રીતે ચાદેવનું સ્તવન
ઘણી ઘણી મોટી વ્યક્તિઓએ કર્યું છે એટ-
લેજ આને મેં છાંદેવ તરીકે ગણવામાં કે
જીલ કરી નથી એમ સહુ સમજી શકે.
આટલેથીજે જગત જો ન સમજે તો પછી
ખરેજ જગતની મને દયા તો આવેજ !

ચાનો અઢી લોટા જેવડો કપ હું તો
ગટગટાવી ગયો કે મારામાં સ્મૃતિ અને
અપોહન સંભાર્યાં. અને ધર્મની કોથળી ઠાલ-
વતાં ધાન્ય દલ્લણ્યાચી ગિરણ, ચાણુ કરતાં,
ગૌમુખીમાંથી દળાયેલા લોટનો જેમ અરખ-
ણિત પ્રવાહ ચાલે તેમ મારા મગજમાં કાવ્ય-
નદીનો ધોધ ચાણુ થયો. એ ધોધના અચા-
જમાં મને સ્વર્ગઆરીમાંથી નીચે પટકાતી
ગંગાને માથા પર ઝીમતા શંકરનું ચિત્ર યાદ
આવ્યું. મારામાંજે ગંગા-પ્રવાહ કેમ જાણે
ચાણુ થયો હોયની !

“સાંપ્રતયુગની શી વિવશણતા ! જગદ્દે-
વજની પ્રમુખ્યતા અણુમાત્ર ઓછી ન થતાં
દ્વિયુણીત થઈ છે. ઉચ્ચ આરાઓનું નિર્મૂલન
નથી થતું, પણ જુદાની પેઠે સમુદ્રુદ્ધતન થતું
જોઈ છે. ઉપા ગંભીર બોમમાં તરતા તારા-
ગણની ચમકતી હાર તેમ અધિકારભરેલા,
નિદ્રામાં જકડાયેલા હૃદમાં ચોપાસ તેજની
વિરજાઓ દરખાન થાય છે,”.....

અદાદા ! કેવું મારું હાસ્ય ! શી તેની
ઉત્કૃષ્ટતા ! શી તેની ઝમક ! શું હાસ્યનો
સાક્ષાત્કાર ! ચવચવતો મુરખો અને લવલવની
લહેજત !

મેં આગળ ચલાવવા ઇચ્છ્યું, પણ ચંદુ
વિચાર આપેજ નહીં, અને ઉપડો ફરે

વારંવાર વાંચ્યા પછી મને સુઝ્યું કે ખરું
જોતાં આમાં કે હાસ્ય જેવું દેખાતું નથી.
તેની ઉચ્છ્વેડ હું તો હૃદિની રાજકીય વ્યવસ્થા;
લોકજગૃહિતાના વિષયમાં પડી ગયો હોઉં એમ
લાગ્યું ! એટલે આગળ લખવા હું અશક્ત
નીવડ્યો તેને માટે મને મુદ્દલ શોખ ન થયો.

પણ બીજી એ યાદ આવ્યું કે હાસ્ય
લખવામાં અથવા તો સામાન્ય રીતે બધું
લખવામાં અન્તગમન માટે હંમેશાં છાંદ દેવનું
સ્મરણ થવું જોઈએ. જોકે સાક્ષાત્ છાંદેવ
“ચા” હતા, પણ સ્વર્ગીય છાંદેવનું સ્મરણ
કદિ મુજબ થવું જોઈએ.

પણ દેવોમાં મને મુદ્દલ આસ્થા નથી.
કારણ અગાઉ મેં ઘણી ઘણી વખત દેવ
દેવીઓને બીનવેલ, એક ટાણાની તત્પરતા
ખતાવેલ, હનુમાનને તેલ આપવા ઇચ્છા કરેલ,
પણ બધી માનતાઓ, બધી પ્રાર્થનાઓ,
નિષ્ફળ ગયેલ.

આખરે બીજાનીનું દયાણુ વધારવા મેં
દામવે કંપનીને અગાઉ લખેલ તે મુજબ
આજેજ ૨૩૦ વોલ્ટને બદલે કંપની તરફથી
૪૬૦ વોલ્ટનું દમાણુ મને આપવાનો હુકમ
થયો. તેથી મારો કાવતેમો સતેજ થયો અને
ચાણુ કરતાં વેલ, ૪૬૦ વોલ્ટના પ્રેશરની
પ્રેક્ષાને ચેતવણી આપતો કે એક કવિતા
લખવા મંડી પડ્યો.

“પ્રભુ ! પદાણુ જગતમાં,
મનુજને સૌખ્યની લ્હાણુ દે છે—
જુદાંયુદ્ધો નાથ !
ફલકુલ યદી,
અમિતનાં,
દમ્બ હૃદયોનાં,
હારણું છે હોં !
કપાસના, સુદ દીક્ષતા,
નજીના,
નાજીકા,

શેષાયે, પુખાંડે રે। ચીર,
વજ્રરહિનેને।
દાન્યાં છે રે। હરા !
દુઃખગાઓયે,
ગરીબનાં,
ખેલી, ખનીને,
નિરંતરના નિઃશ્વાસ।

આદાહાં દાસની પરિસીમા ! મુન દા દારવની
અવધિ ! નિઃશ્વાસ ઉઘ્યનાનાં છેલી દહા।

આ પ્રમાણે કાવ્યસિધુના મોખાં ઉજાઈ
રજાં દતાં, ત્યા સીનેમા શીશ્મની જેમ મારી
સમક્ષ આખો નિર્ભય ખડા થયો. કૃષ્ણલો
મહાલના રેખ્યાં કુમરેલી રમખીય દારો તોમ
ધીમી ધીમી કુદતી નાચતી નદીઓ વ્નેષ
હરિજી. મપૂર, કેકિય, બંચુર, ઉરાગ ઉરાગ,
મુરધા, બીજાડા વિગેરેની વચ્ચે વિદરના
મોંપા કવિને રેખ્યા સીડીઓ લખી તો ખગી
પણ જેમ જેમ હું નેસગિક સડિનેા વિચાર
કરતો ગયો, જેમ જેમ જીવેરાન્ય મિત્તિ-
વિવસેસ્ત્રયધિધામદંતાંસ્ત્રવંસંગકાંતુલકિ-
લમિત્ર પ્રોદપુણીઃ જગદ્ગૃહ વગેરે વિચારો
મારો ખળખળતા મગજમા રડરવા લાગ્યા,
તેમ તેમ મને મનુષ્યસૃષ્ટિ પર વેરાગ્ય
આવવા લાગ્યો, અને રજો, નરીનાળા, સમુદ્ર,
મનન-મુગ્ધી, ઉજળતા સમુદ્રો તરફ મારો

સ્નેહ જતો ગયો. હું જરૂર આંગળ લખત
પણ મારા વેરાગ્યની તીવ્રતા એટલી બધી થઈ
હતી કે મેં હું એકજ સીડી વધુ લખત તો
જરૂર એક મીનીટ ૫ડી મને ખ્યા ન. છની
દામચા કે તેમા જગ્યા નહોત અને તેમાંથી
દામ કંકરર કે હંચેકરર ઉતારી મુકત તો
નં. ૬ ની દામચા ચડનાં અને વિકટોરીઆ
ચડત લખી જતા જોત. ખરું કહું તો જરૂર
હું ત્યા રજો, ૫ડી, કુદરત સાથે વિદાર કરતા
આલો જાન

આ વિચારોમા માઠં દાસ રીસરાઈ અયું.
ઉપના લખાણમા સુ દારવ હતુ કે સી રીતે
દાસ હોઈ શકે તે વિચાર હું જરા આરામ
લેતો કે એમ ધરી આરામ ખુરશી પર
પડ્યો ત્યા મને હવે જકડી લીધો, પણ થોડી
વારમા “માઠં દારવ” મારે કાને અથડાયુ,
અને જાગીને જોકું છુ તો મારો લેખ મારી પત્તી
મપુરીએ વાચવો શરૂ કરેવ તે મારા તરફ
વ્નેષ પુષ્કળ દમતી હતી. હું જાગ્યો કે
તુરત તે ખેલી ઉઠી “જોયા કરિ ! ખડુ
ખની, ખડુ ઉધ્યા, માયો હવે ધરમા સરખા
સુષ રહો,” જોયતી તે પુષ્કળ દસી. ઉધ-
ખાથી હું પાત્ર જાગ્યો અને દસનો દસનો
અદર ગયો અને વધુ દાસ કાવે લખીશ,
મને જમત માઠ દારવ એક દિવસ મોઠું
જલો, એમ વિચાર કરતો ઉઘમાં જકડાઈ ગયો.

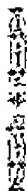
ખેંને જદાંમાં રીસામો પામવાની નસીબત અહીં કદેરામા આવે છે તેમાની એક તો
એ કે પોતાના ડોલ્તો જોડે તુ માપા મટોળાનથી વગરજે, અને ખીજ એકે તારા કુરમનો
અથે પણ નરમાશથી કામ પાડજે.

—હાદીક

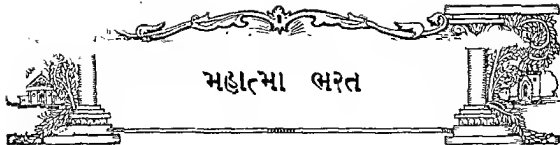
चैतन्य]

इयं ना कुतुम्हिन द्वे

[अष्टमस्तोत्रं]

ह्यो, ह्यो, भवता आ द्विजानां द्वार,
ह्यो, ह्यो, शान्तिद्वारा पथराय
ह्यो, ह्यो, भवता आ द्विजानां द्वार.

મહાત્મા ભરત

લેખક:

રા. મોહનલાલ દસીચંદ દેશાઈ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

[મહાત્મા ભરત માટે ગેરવામી તુલસીદાસજી પોતાની "રામાયણ"માં જે એક બિાદાયક છંદ લખી આપણને ઉત્તમ પાઠ શીખવે છે તે છંદ આ છે: -

સિયરામપ્રેમ પીયૂષ પૂરણ હોત જન્મ ન ભરત કો,
મુનિમન અગમ યમ નિયમ રામ હમ વિષમવત આચરત કો,
દુઃખદાહ દારિદ્ર દંભ દૂષણ સુયશ મિસુ અપહરત કો,
કસીકાલ તુલસીએ શકહિ હકિ રામ સન્મુખ કરત કો.

(ભાવાર્થ:—સીતા અને રામ પ્રત્યેના પ્રેમમૃતથી પૂર્ણ એવા ભરતનેા જન્મ થયો ન હોત, તો મુનિઓના મનને અગમ્ય એવા યમ, નિયમ, રામ, દમ-નિયમ વ્રતો કોણ આચરત? દુઃખવાલા, દરિદ્રાલ વગેરે દૂષણો પોતાના સુયશથી કોણ અપહરત? તુલસી કરતાં વધારે શકોને કલિકાલમાં બલાતકારે રામ સન્મુખ કોણ કરત?)

તુલસીકૃત રામાયણ મહાત્મા ગાંધીજીને બહુ પ્રિય છે. તેમનેા ભરત સંબંધેના આ છંદ તેમના હૃદયમાં ખાસ જગાઈ ગયો છે. પોતાના પુત્ર મલ્લિકાલને સંસ્કૃત ૧૯૬૮ ના કારતક સુદ ૨ ને દિને પત્ર લખતાં તે છંદ દાંકી તે પત્ર લખતાં તેમણે લખાવ્યું છે કે:—

“આ છંદ અત્યંત પ્રાચીન છે તે સ્વામી જીએ નક્કી કરવામાં તેના સ્પષ્ટ પ્રમાણ કરે છે. કક્ષકાળમાં ભક્તિને પ્રધાન પદ મળ્યું છે તે ભક્તિ કરવાને સાત પણ યમનિયમાદિ તો જોઈએજ. તેમાં આપણી કેળવણી જડ છે. યમનિયમ વિનાની બધી દુશીઆરી તો ફાકટ છે.”

વળી સંવત્ ૧૯૭૧ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૧ ના પત્રમાં આજુ છંદ દાંકી પોતાના તે પુત્રને લખે છે કે: “આ છંદ મને કલકત્તામાં આવે અવસરે વાદ આવ્યો ને તેનું ખુબ મનન કર્યું. એ વ્રતો પાળવામાં જીવંતિવાનનો ને આપણો મોક્ષ રહ્યો છે, એમ હું સાક્ષાત્ જોઈશું છું” આ પછી વ્રતોનું ટુંક નિરૂપણ કરી બહુને છે કે: “રામચંદ્રજીએ તેટલા પ્રતાપી થઈ ગયા, એ તેટલાં પરાક્રમે કરી તેણે લાખો રાક્ષસોને ક્ષત કર્યો, પણ જો તેમની પછળ લઈમણ અને ભરત જેવા બંકતો ન નીકળ્યા હોત, તો રામને આને કોઈ નહતું નહોતું. સારાંસ રામચંદ્રજીમાં અસાધારણ ક્ષાત્રતેજ માત્ર હોત તો તેથી તેમનું માહાત્મ્ય ઘોરો કાળ રહી પછી જ સાધ્ય બત. તેમની જેમ રાક્ષસોને સંહાર કરનાર અનેક પરાક્રમીઓ થઈ ગયા છે. તેઓમાંના કોઈની કીર્તિ-માહાત્મ્ય-ધેર ધેર ગવાતાં નથી. રામચંદ્રજીમાં કૈં જીનું તેજ હવું કે જે તેજ લઈમણમાં અને ભરતમાં તેઓ ઉતારી રાખ્યાથી લઈમણ અને ભરત જેવા મહાત્મ તપસ્વીઓ નીવડ્યા, અને જે તપનું માહાત્મ્ય ગાતાં તુલસીદાસે કહ્યું કે જો મહામુનિઓને પણ અગમ્ય એવું તપ કરનાર ભરતજી ન જન્મ્યા હોત તો પોતા

એવા મૂઠ ને રામ સમુજ ફેણ કરત હોય છે રામના યથાના કોઈએ કે તેમના વિદ્યામુનિ દુરિયમ બોલે હકીમણ અને ભરતજી ન હોય એમ થયુ....

તુલસીદાસ અને આધીક સરખા મહાત્માઓ જે પુરુષના ચરિત્રની આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરે છે તે કેવુ અદર્શરૂપ, સાત્ત્વરદિવ મનનીય અને ઉપચારી છે તે આપણે જોઈએ—લેખક]

મહામુનિ વાલ્મીકિ આ મહાત્માનો પ્રથમ પરિચય આપણને ઐતહાસિક રીતે કરાવે છે.

એક દિવસે પ્રભાતે, રાત્રી ખરાબ સ્વપ્ન લેવાથી એકદમ ભરત વિષ્ણુમુદાથી હિંસા ને વખતે નર્ત્યચલ તાલ કરતો હતો. પ્રિય સુહૃદ પ્રેમની વાતો કરતા હતા. પણ ભરતનું ચિત્ત ત્યાં જાગે નહીં. તેનું મુખમંડળ વ્યથ અને કંઈ વગરનું દેખાતું હતું. અયોધ્યામાં પછીથી આવનારી વિષમ વિપતિથી તેના ચિત્ત પર આવડત પડવાનો હતો તેમ વખતે તેને લઈ જવા માટે અયોધ્યાથી દૂત આવ્યો. તેને કુષિન આન કરણથી ભરતે લેખકુલળ પુછતા તે દૂતે વ્યગ્રોક્તિથી ઉત્તર આપ્યો કે

‘કુશલસ્તે મહાવાહો દેવો કુશલમિચ્છસિ।
(હે મહાબાહો! જેમનું તું કુશલ ઇચ્છે છે તે કુશલ છે)

એક બાળુ પૂર રાત્રીનું ખરાબ સ્વપ્ન અને ખીલ બાળુ દૂતનો આવો ઉત્તર, એ બંનેથી ભરતનું મન કુભગ થયું। વમૂર હાસ્ય હૃદયે ચિંતા મુમહત્તો તદા ત્વરણાદ્યાપિ દૂતાનાં સ્વપ્નસ્યાપિ ચ દર્શનાન્

વ્યથ ચિંતાથી તે અયોધ્યા જવા નીકળ્યો. પુછળ દેશ, નદીઓ, અને અરણ્ય ઓળખા પછી તેની નજરે અયોધ્યા પાનેતી શ્યામલ તરંગિ દેખાતા લાગી. તે વેળા તેણે રુદ્ર-કંઠ યદ્ય સ્વારથિને પુછયું, ‘આ અયોધ્યા નગરી આજ આવી કેમ દેખાય છે? નગર મધ્યે હમેશની જે ગડબડ હોય તે કે જાણતી નથી? વેદાભ્યવનમાં તિલા નિમગ્ન રહેનારા આજોના વેદોણ, નેમજ પોતપોતાના કાર્યમાં

મગ્ન રહેનાર નરનારીઓના ચન્દ્રસ્વ આજ શાને બધ પડ્યા છે? જે પ્રમેહોદ્યાનમાં સ્ત્રી-પુરુષ તિલ વિદર કરતા હતાં તે આજ શન્ય પડ્યા છે। રાજભાગ પર ચંદ્રભિચિત જલનું સ્થિત થતુ દેખાતું નથી! રથ, અશ્વ અને દાથી એ રાજપથ પર ફરતા નજરે પડતા નથી। રાજપુત્રી શ્રીકીન હામે છે। આ અયોધ્યા ન હોય! આ અયોધ્યાનું અરણ્ય છે!’

અયોધ્યાની લક્ષ્મી લૂપ થઈ! ત્રિલોકમાં પ્રસિદ્ધ અયોધ્યા દશરથ મહારાજને પુત્રશોકથી ગિદ્ધ થઈ પ્રાણત્યાગ કર્યો! રાત્ર્યાભિચેકને મેલ્ય એના જાતના માથેકને—રામના જયેષ્ઠ પુત્રને ગત્યાભિચેકને દિવસે દેવધરના પ્રમાણે વનવાસ મોકલવામાં આવ્યો। રામચંદ્રે વરકપ પહેરી અરણ્યનો ભાગ લીધો. અયોધ્યાની રાજલક્ષ્મી સીતદેવી પોતાના પતિ સાથે વનગમી લોકોને યોગ્ય એવા વેળા પરિધાન કરી અરણ્યમાં ચાલી નીકળી। પુરુષમેજ લક્ષ્મણે પોતાના બ્રાતૃદેવ સંગાથે અયોધ્યામાંથી પ્રગ્યાન કર્યું. અયોધ્યાના પ્રતેક જુદામાં આ ત્રણ દેવતા માટે કરુણરૂદન ચાલ્યુ હતું. સર્વ અયોધ્યા નગરીને પુત્રહીન કોઈલ્યાની દશા પ્રાપ્ત થઈ હતી।

પણ ભરતને આ દુર્ઘટ પ્રસંગની મુળથી અપરજ નહોતી। મૌનવારિણી દિશાઓને પ્રણામ કરી તે ઊંકડ ચિત્તે ચિત્તજનને ગયો. પણ ત્યાં પિતાના દર્શન ન થવાથી તેને એવું લાગ્યું કે રાજ પોતાની માતા કેકયીના મહાવપમાં હશે રાજ કેકયીના મહેલમાં વધારે રહેતા હશે. આ વાત તેને માતૃમ દોવાથી તે શ્યામોજ માતાના મહેલમાં ગયો.

હમણાં વિધવા થયેલી કેકથી આનંદથી
પરિવ્રત થઈ હતી. પુત્રના ભાવિ રાજ્યા-
નેકતું ચિત્ર પોતાના મનમાં ખુદ કરી દુષ્ટ
પ્રતિધર્મિની તે પ્રસન્નચિત્ત થઈ હતી. ભરતને
જોઈને તેને અત્યાનંદ થયો. ભરતને પિતા
સખ્યે પૃથ્વી કરતાં તે ખોટી

“યા ગતિઃ સર્વભૂતાનાં તાં
ગતિં તે પિતા ગતઃ”

(જે ગતિ સર્વ ભૂત-જીવની છે તે ગતિ
તારા પિતા પામ્યા).

આ પાત સાંભળી પરશુથી છિન્ન થયેલ
વનવૃક્ષ પોંડે ભરત ભૂમિપર પડ્યા. “ફવ સ
પાણિઃ સુસ્પર્શસ્તાતસ્પાકિલ્પ કર્મણઃ-”
તે અકિલ્પકર્મ-પુણ્ય મહોદય પિતાના દાયનો
સુખસ્પર્શ હવે મને અનુભવવાનું કેમ
મળશે?—આમ ખોટી ભરત શોકાક્રમ થયા.
સર્વ પ્રકારે રાજ્ય વગરની રાજસભ્યા તેને અંદ
વગરના આકાશની ખેડે લાસવા લાગી! ભરતે
કેકથીને પુછ્યું “રામ ક્યાં છે! પિતાના અભાવે
તેજ મારો પિતા-તેજ મારો બંધુ છે! હું
તેનો દાસ છું! તેને જોવા માટે મારા પ્રાણ
વ્યાકુળ થતા જાય છે!”

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાનું વનવાસ-
ગમન થવાનું વૃત્તાંત સાંભળી તે થોડો વખત
સ્તબ્ધ થયા. થોડીવાર પછી તે બોલ્યા:—

“રામે શું કોઈ બ્રાહ્મણના ધનનું અપહરણ
કર્યું હતું કે? શું તેણે એકાદ દરિદ્રી બ્રાહ્મણને
ત્રાસ આપ્યો હતો? શું તેણે પર સ્ત્રી પર
નમ્ર કરી હતી? તેનેજ શા કારણે શિક્ષા
થઈ?”

કેકથી ખોટી “રામે આમાંનું કંઈ પણ કર્યું
નથી.” હવે તેણે ભરતની ઉન્નતિ માટે તેમજ
તેને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય તે આશાએ જે અપૂર્વ
વ્યૂહ પોતે રચ્યો હતો તેની દૃઢીકૃત ભરતને

ધીમે ધીમે સંભળાવી દીધી. તેને મનમાં જેમ
લાગ્યું કે ભરતને આવી ઘણો આનંદ થશે
અને તે પ્રસન્ન મુદ્રાથી મારા સાચું જોવા
લાગશે; પણ તેની સર્વ આશા નિષ્ફળ ગઈ.
ધોર ઘટાગણ મેઘમંડળ જેવી રીતે આકાશ
ઘાઈ દે છે તેવી રીતે દુઃખાતિરેકથી ભરતનું
હૃદય વ્યથિત થયું! ધર્મનિષ્ઠ ભરતથી આ
સંવાદ એક ક્ષણમાત્ર પણ સહન થઈ શક્યો
નહીં! તેણે તે વખતે માતાની જે નિર્ભરસના
કરી છે—તિરસ્કાર કર્યો છે,—તે તદ્દન યથાયોગ્ય
અને પ્રસંગને ઉચિતજ છે. તેણે કહ્યું: “તુ
ધાર્મિક અશ્વપતિની કન્યા નથી! તેના વંશમાં
તું રાક્ષસી ઉત્પન્ન થઈ છે! મારા ધર્મવત્સલ
પિતાનો તે નાશ કર્યો છે! મારા પ્રિય અને
સદ્ગુણી બંધુને તે રસ્તા પરનો બીજારી
બનાવ્યો છે! તેને નરક પ્રાપ્ત થશે!”

હંઆ સ્વરથી બંધનું બોલવું માત્ર
હતું. આ સાંભળીને કૌશલ્યાએ પોતાના મંકે-
લમાં સુમિત્રાને કહ્યું “ભરતનો સાર સંભ-
ળાય છે. તે આંખો હોય એમ લાગે છે.
તેને બોલાવી લાવ.”

કૃષ્ણાંગી સુમિત્રા ભરતને બોલાવી લાવી.
તે વખતે તેને કૌશલ્યાએ કહ્યું “તને સાથે
રાખી નિષ્કંટક રાજ્ય કરું એવી તારી
માતાની ઇચ્છા છે; તેથી તું મને પણ રામ
પાસે મોકલાવી આપ!”

આ કડવાં વચન સાંભળીને ભરતને ઘણું
દુઃખ થયું. તેણે પોતાને રાજ્ય કરવાની
ઇચ્છા નથી એ ખાતરી ખાતરી કરી અપવા
માટે હજારો સોગમ લીધા! પોતાને આ
કારસ્થાનની લેશમાત્ર માહિતી નહોતી.

ધન્યતાથી તેણે મરદન નીચી નમાવી ।
તેની આંખમાંથી આંસુ પડેવા લાગ્યા. રહતાં
રહતાં તેને પ્રત્યેક મૂઝો આવતાં તે જમીન
પર અચેતન થઇ પડ્યો । તેની આ કઠણ-
જનક અવસ્થા જોઇને કરુણાર્તિ કૌશલ્યાર્તુ
અંતઃકરણ કળકળ્યું ધર્મજીરુ રાજપુતના
મનની સ્થિતિ તે કળી ગઇ. તેણે પ્રેમવડે તેને
પોતાના હૃદય સાથે ધરી રાખ્યો ।

બરતનો શોક અને ઉદાસીનતા એક
સરખાં વધવા લાગ્યા. સ્મરણમાં મૃત પિતાના
કંઠ સાથે પોતાનો ઠક રાખી તે ગોષ્ઠ કરવા
લાગ્યા, “હે તાત ! મેં ક્રિષ્ણ પુત્રને વનમાં
મોકલી આપ પોતે ક્યા ગયા ?” વનિઠ
જાનિએ અશુભ્યુ દૃષ્ટિથી તેનું સમા-
ધાન કર્યું. તેને પોતાના પિતાનું ઉત્તરકાર્ય
કરવામાં અનિવાર્ય હુ ખ થવા લાગ્યું. તેનું
સાંત્વન કોઇનાથી પણ ચાલ નહીં. શોકથી
વિદ્વેષ બનેલો તે વળી એકવાર જૂમિ પર
સંસાદીન થઇ પડ્યો.

પ્રાતઃ કાલે જ દીજનોએ બરતનાં સ્તુતિપાઠ
ગવાતું શરૂ કર્યું. બરત ગાડા જેવો ત્યા
દોડી ગયો ને તેમને તેમ કરવા માટે નિવેદ્ય
કયો. “હજવાડુ વસાની પૂર્વે પરપરા અનુ-
સરી જ્યેઠ રાજકુમારનો સિદ્ધાસન પર દક્ષ
પડેએ છે. તમે મૂર્ખ જેવા કાના સ્તુતિ-
પાઠ ગાઓ છો ?”

ઉત્તરકાર્ય થવા પછી રાજ્યનો કારભાર
દાખમાં સેવા માટે રાજ્યશુરુ વસિએ તેમજ
સચિવત્વે બરતને ઘણે પ્રકારે લીનબા-
બરતે ઉત્તર આપી દીધો, “શ્રીરામચંદ્ર એજ
રાજ્યના માલિક થજે. અયોધ્યામાંથી સર્વ
મળજોતોને મારી સાથે લઇ હું તેને પાછા
લાઇ આવવા માટે જતાર છું. તે જો પાછા
નહીં આવે તો હું પણ મૈદ વર્ષ વનવાસ
સ્વીકારીશ ।”

મંથરા અને કૈકયીને શિક્ષા કરવા માટે
સત્રમ પ્રવૃત થયો, પણ ઉદારચરિત બરતે
તેને તેમ કરવા દીધું નહીં.

સકલ અયોધ્યાવાસી નાગરિકો રામચંદ્રને
પાછા લાવવા માટે બરત સાથે ગયા. શુગવેર-
પુરમાં શુકકને બરત મળ્યા. શુકકને પહેલાં
તે સંશય આપ્યો, “જનુ તેની દુઃખપૂર્ણ
મુદ્રા જોઇને તેના મનમાંના જાવ રામજીવાને
જાઓ વખત ન લાગ્યો. ઈંમુદી વૃક્ષની નીચે
કેજા જવપાન કરીને રામચંદ્રે એક વાત
તૃણુસમ્યા પર કાઢી હતી આ તૃણુસમ્યા-
માના અંકુર રામચંદ્રના વિગાવ આલુથી
ઘૂરી મચેલા દેખાતા હતા. સીતાદેવીના ઉદ-
રમાં વસ્ત્રમાંથી પડેલા અર્જુનિદુ તે રાખાપર
દેખાતાં હતા. આ જોઇને બરત ઉઠી ઉભા
થવા શુકક વાત કરતો હતો, “પણ બરતનું
ચિત્ત ટેકાણેજ ક્યા હતું ? તેના ખ્યાનમાં
શુકકે કરેલી એક પણ વાત આપી નહીં.
બરતને સંઘાતમ્ય જોઇને શુકકે જોને આશ્વિ-
ગન કર્યું અને તે વિચાર કરવા લાગ્યો,
સાશ્વત્વ તથા સચિવોને જગ્ગરદન હુ ખનેજ
આધાન થયો. ઘણા ઉપામ કપી મછી બરત
સુદિમા આવતા અશુભ્યુ નેત્રોથી પુછવા
લાગ્યા ‘શુ ? આ રામની રાખા ! જેને
આકાશસ્પર્શી રાજપ્રાસાદમાં વાસ કરવાની
ટેવ, જેનું મંદિર ચિત્ર, મદન અને પુષ્પ-
માળાથી સઘ સુશોભિત, જેનું ગૃહશિખર
નૃત્યમિય શુક્ર અને મયૂરોત્તું વિહારસ્થાન,
જેનું નિવાસસ્થાન ગીતવાલોથી નિત્ય
શ્વનિત, અને જે સામે સુવર્ણપ્રાસાદ
રયો તેના પૂર્ણ અધિપતિ-તે રામ આ
ઈંમુદી વૃક્ષ નીચે ધ્રુવની સમ્યા પર પેદશા હતા ।
આ વાત સ્વમત્ત લાગે છે, મનાય નહીં તેવી
જગ્ગાપ છે ! પણ હાલ ! આ સર્વ ખરી વાત
છો ! હું ક્યા મુખે રાજવત્ત પરિધાન કરું ?
જોગવિદાસના પદાર્થ મારે કે કામના નથી ।

હું પણ આજથી જટા વહકલ-ધારણ કરીશ અને જમીન પર શયન કરીશ. કંદમ્બ ખાઈને આયુષ્યનો તુરત અંત લાવીશ!”

તે શોકવિહ્વલ રાજકુમારે જટાવહકલો ધારણ કર્યાં, અને રામચંદ્રની શોધ માટે તે ભારદ્વાજમુનિના આશ્રમ પાસે આવ્યો. તે સર્વજ્ઞ મુનિએ પહેલાં કહ્યા શબ્દોથી ભરતનાં મર્મ વીધ્યાં! આશ્રમમાં આ એક રાત્રિ રહી રાજકુમાર ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે મુનિની આજ્ઞા હાંધ ચિત્રકૂટ જવા નીકળ્યો. જતી વખતે ભારદ્વાજ ઋષિએ ભરતના શિબિરમાં આવી રાણીઓની ભેટ લેવા ઇચ્છા જતાની. આ સમયે, ભરતે પોતાની માતાનો પરિચય નીચેના શબ્દોમાં આપ્યો: “ભગવાન! આ જે શોક અને રિરહથી કૃશ થયેલી સૌમ્ય મૂર્તિ છે તે શ્રી રામચંદ્રની માતા મહાભાગા કૌસલ્યા છે, તેના ડાબા હાથનો આધાર લઈ મુકી વેલી જેની દેખાયે છે તે લંકમણ અને શત્રુઘ્નની માતા સુમિત્રા છે, અને સર્વની પાછળ ઉભી રહેલી, અયોધ્યાની રાજલક્ષ્મીને પ્રજા મેળવનારી, સર્વ અનર્થોનું મુળ, વૃથા શાણપણનો ડોળ ધાત્રીનારી, રાજ્યલોભી પતિહત્તારી તે આ અભાગીની માતા છે!” આ શબ્દ બોલતાં ભરતનાં બંને નેત્ર અથુથી ભરાઈ ગયાં. કોષિત સર્પ પેઠે તેણે ફરીથી એકવાર પોતાની માતા સાંસું તીવ્ર દષ્ટિથી જોયું!

ચિત્રકૂટ પર્વતની પાસે આવીને ભરત રથમાંથી નીચે ઉતર્યો અને માતા તથા સચિવ તેની પછવાડે પગે ચાલવા લાગ્યા. તે સમયે રમણીય ચિત્રકૂટ પર કેતકી અને ચંપાનાં ફૂલો ખીલ્યાં હતાં. આત્ર અને લોધ વૃક્ષનાં પાંદડાં પકવ થઈને ડાળીઓ પર શોભતાં હતાં. ક્યાંક બહુરંગજીત વિશાલ વૃક્ષરાજિ શોભતી હતી. પર્વતની નીચેનું તે પૂન, ત્રિવિધ

વનપુષ્પોના સંમેલનથી પ્રમેહોદ્યાન થઈ ગયું હતું, પર્વતનાં શૃંગો ઉંચાં ઉંચાં રહી ગગનને ચુંબતા હોય નહીં એમ લાગતું હતું. થોડેક છેટે પવિત્ર મંદાકિની મંદમંદ વહેતી હતી. તેનાં શ્વેત જલની પવિત્ર ધારા નીલ વૃક્ષાવલિ સુધી વહેતી જઈને અદૃશ્ય થતી હતી. સુંદરીનાં વસ્ત્રની પેઠે તરંગરાજિ મેઘવાયુથી આંદોલન પામતી હતી. વયમાં વયમાં પર્વત પર્વત પુષ્પોનો મુવાસૂ મંદવાયુસહિત આવતો હતો. આ અપૂર્વ શોભા જોઈ રામચંદ્ર સીતા દેવીને કહેવા માગ્યા “જે સમયે આ નિર્સર્ગ-શોભાની પ્રજ્વળતા હું અનિર્મિત નેત્રોથી જોતો હતો તે સમયે મારા મનમાં જે નિર્મલ આનંદ થતો તેથી રાજ્યયાગ અને મુહૂર્ત-વિરહનાં દુઃખ મને થતાં નહોતાં.”

રામચંદ્ર આ શબ્દો બોલ્યા ત બોલ્યા ત્યાં તો સર્વ નમોમંડળ આકુલ થયું. સૈન્યના પગથી ઉડેલી ધુળથી સર્વ દિશા ભરાઈ ગઈ. તુમુલ શબ્દ સાંભળી સર્વ પશુપક્ષી લયભીત મુદ્રાથી ચારે દિશામાં ભાગવા લાગ્યાં. રામચંદ્રને ત્રાસ-મય સ્વરથી લક્ષ્મણ કહેવા માંડ્યા “આ અરણ્યમાં કોઈ રાજ કિંવા કોઈ રાજપુત્ર મૃગયા કરવા માટે આવ્યો છે કે શું? કે કોઈ દુષ્ટ રાક્ષસ અહીં આવવાથી આ શાંત અને સૌમ્ય આશ્રમની શાંતિનો ભંગ થયો છે?”

લક્ષ્મણે તુરતજ પાસેના મોટા કુલવાળા શાલવૃક્ષની ટોચ સુધી ચઢીને ચારે દિશામાં જોતાં તેને પૂર્વ દિશામાં એક મોટું સૈન્ય જોયું. તે બોલ્યો “શ્રી રામચંદ્ર! તમે તમારાં અંગ્યસ્ત્ર યોદ્ધા રાખો. આપણે સીતાદેવીને મુદામાં પહોંચાડી શંકાઓ લઈ સજ્જ થઈ ચેલું જોએ!”

આથી રામચંદ્રે પુછ્યું, “કાનું સૈન્ય આવે છે?”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૪૫].

[ચિત્રકાર]

એક સંવાદ

[રા. ગોસ્વમીભાઈ પટેલ

“મોટું બન્યું છે મધુરું ઉદારી ?.....”

એક સંવાદ

લેખક.

રો. કુમ્હર

સિતા અને રાધા બે સખીઓ છે. પીણના સદ્વાસમાં પ્રિયોએ કેવું વર્તન કરેલું એ સંબંધી કેક વખતે બંને સખીઓ વચ્ચે ચર્ચા ચાલતી, જે દરમિયાન પીણ સમાગમનો અનુભવ રાધાને અન્ય ર મુખી ન મળેલો હોવાથી તે નેવે પ્રસંગે અચૂક રીતે વર્તવું એવો અભિપ્રાય આગ્રહપૂર્વક દર્શાવતી. અનુભવી સ્ત્રીઓએ જેવડો નીકાલ રાધા એવા પ્રસંગમાંથી પસાર થઇ જાય તેને બીજે દિવસે કરવા પર રાખેલો. મુખાએ અંધ સમવાજ એવો પ્રસંગ આવ્યો અને તેને બીજે દિવસે સ્ત્રીઓ રાધાને મળવા મધ્ય. દૂધીય રાધાના દર્શન થતા પોને વિનવી થઇ છે એમ તેણે તરતજ બાણી લાંબું અને તેથી સ્મિત હાસ્ય કરતાં બોલી —

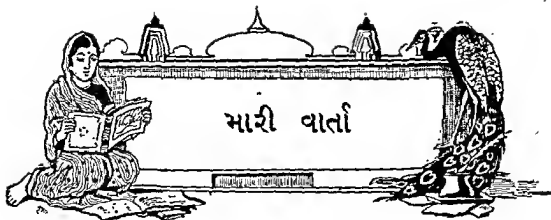
(ચેદ્ર)

કાયા હીસે રો' કરમાઈ તારી,
મોઢું બન્યું રો' મધુક ઉદારી;
કોણે તને દુભવી મન મારી,
રાને મુકે ખાસ હતા બીચારી?

સજિનાના સ્મિતમય મુખનું દર્શન થતાજ, પોતાનો પરાજય સ્વીકારી નજ વચને રાધાએ ઉત્તર આપ્યો —

(દાર્દ્ર)

પેરી જાંખ હસી સમે સ્મિતભરી,
આનંદચેષ્ટાભરી.
નાંબી દોડ નીચી નીહાળી ન રાણી,
મુક્યું બધું માન રીત
જ્ઞાતાના શસ્ત્રમાં વિલીન થઈને,
સ્વર્ગે જઈ સંભરી.
પાડપે, કાંઈ ઉતાવળી રમતમાં,
રોગ્ય પ્રભાતે હરીત વ

લેખક:

રા. ભગવાનલાલ ગીરજાશંકર ભટ્ટ

ચિત્રકાર:

રા. દમન મહેતા

છેલ્લી પરીક્ષા આપીને જ્યારે મેં મેડીકલ કોલેજ છોડી, ત્યારે મારી ઉંમર માત્ર બાવીસ વરસની હતી. મારે આપદાદાની મીલકત એટલી હતી કે દાકતરી કરવાની જરૂર રહે નહીં. પરંતુ ગામના બધા માણસોએ મને કે આટલી મહેનત લઈને, અને આટલા પૈસા ખર્ચીને દાકતરીમાં પાસ થયા હો ત્યારે ધંધો ન કરો તો જરા સારું દેખાય નહીં. તેમની વાત જરાબર છે એમ મને લાગ્યું પરંતુ દાકતરી “યોગા યાગકાન પરિહીત” સ્થૂલ-કાય (કારણકે સારો ધંધો ચાલવાથી શી દુધ પુષ્કળ ખવાય) એવી પોતાની અત્યંત ઝંબીર લવિષ્યની મૂર્તિની કલ્પના કરી મને ધણું દસવું આન્યું.

દાકતર થવાની ઉચ્ચ અભિલાષા મને કોઈ દાગે નહોતી. દલી કોઈ કેવળ વાર્તાના નાથકે થવાની. બાળપણથીજ વાર્તાઓ વાંચવાનો મને ઘણો શોખ હતો. મેં જે પહેલી વાર્તા વાંચી તે બંકિમ બાસુની ‘આનંદમઝ’ મને યાદ છે કે તે વખતે મારી ઉંમર અગીઆર વરસની હતી. તે અરસામાંજ ‘આનંદમઝ’ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. મારા વચેટલાઈ ફક્કચાની લેકોજમાં ભણતા હતા, તે પૂજનની રજામાં

ઘેર આવ્યા ત્યારે આ ચોપડી લેતા આવ્યા હતા. તેમણે આપીને એકદમ જાહેર ક્યું કે પોતે એક ભારતસંતાન છે અને કાયમને માટે કુંવારા રહી દેશને પોતાનું છાત્ર અર્પી દેશે. ગામના બીજા જુવાનીઓની સાથે મળીને છાની-માની ધણીએ મસલત તેઓ કરવા લાગ્યા. મેં પુછ્યું તેનો કે જવાબ ન આપ્યો. માત્ર એટલી આશા આપી કે મોટો થતાં દીક્ષા આપશું. મને અત્યંત કુતૂહલ થવાથી ‘આનંદમઝ’ની ઘણી શોધ કરી, પરંતુ લાંબાં દોષ એવે ટેકાણે સંતાડી રાખી હતી કે જડી નહીં. નિરાશ થઈને આખર તેમની સલાવાળી જગ્યામાં સંતાઈ રહ્યો.

જે ઝોરડામાં તેમની કલા મળતી તે ઝોરડામાં થોડા વખત અગાઉ બાંકડા નીચે છુપાઈ ગયો. ત્યાં મેં જે સાંભળ્યું તે હવે જાહેર કરીશ નહીં. કાણકે જાંઘ દાલમાં પૂર્વ જંગલમાં ઉપયુદી માછરો છે, અને હમ-ણાંજ એક ‘સ્વદેશી’ મુકદ્દમામાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને તેમણે જેલમાં મોકલી દીધા છે. તેથી તેમનો દરજ્જો વધવાનો સંભવ છે.

ઘણીવાર વર્તીની જમીન ઉપર પડી રહેવાથી કહેા, કે સારી પેઠે કાચી આમલી

આવાથી કહો, પણ આ બનાવને બીજે દિવસે મને તાવ આવ્યો, તાવ ઉતરી ગયા છતાં સાવધાની માટે મારાં આવાપ 'સેન્ડ બાર્થી' સિવાય મને બીજું કશું ખાવા આપતાં નહીં. અત્યંત લુપ્ત લાગવાથી કેક આવાનું રોષિતાં રોષિતાં ઓલિતી “આનંદમડ” જડી આતી. તેજ દિવસે આખી ચોપડી વાચી ગયો. મને શદ છે કે દુકાળીઆએ ઉંદર રોષી ખાય છે એ વાંચતાં મને પણ લાગ્યું કે આ વખતે મને પણ એક એ રોકેલા ઉંદર મળે તો ખાઈ જાઉં.

તે જાડી જેમજેમ મોઢો થતો ગયો તેમ તેમ ઘણીએ બંગાળી બ્રાહ્મણ ચોપડીઓ વાંચી નાખી. મારા પોતાના શ્રદ્ધાવજ્રવન ઉપર ઘણીયે અશ્રદ્ધા લાગવા માંડી. મુરખીઓના પણ આગ્રહ છતાં લાંબે કપાં નહીં પૂર્વરામ-વર્ણિત, સદસ્યદીન લાંબે કરવાનું જરાય મન થયું નહીં.

વાતીના નાપક ઘરાની બાબતમાં મને એક મોટી નડતર હતી; અને તે મારો બહાનો દેખાવ. મારો મહેરો ખરેખર વાતીના નાપક જેવો નહેતો.

પરંતુ વિધાતા ક્યા ઉપાયથી કયો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરે છે તે જાણવું મુશ્કેલ છે, અને અનાયોગ્યિત મતિએજ એક દિવસ મને વાતીના શ્રમરાજ્યમાં ઉતારી દીધો. સ્નેહી-ઓના આગ્રહથી હાકતરી ધધી કરવો એવો નિશ્ચય કયો હતો. નામમાં રહીતે ધધી કરવો એટલે માલમીલકતની પણ કેમરેખ રહે. દવાલક ક્યાલ વગેરે ખરીદ કરવાને માટે કલકત્તા જવા ઉપાયો.

૨

તે વખતે ચોમાસું હતું. કલકત્તામાં ઘણું ખર્ચ વરસાદ વરસતોજ હોય. પહેલાં જે ‘જાનાલપ’માં રહેતો હતો ત્યાં જ ગયો.

એમ ધાર્યું હતું કે એકાદ અઠવાડીય રહી જાંતુ ભેદ કરી, માત્ર અસમાજ ખરીદી લઈશ. જુના વખતની મને ટેર હતી કે સરકારમાં પડેલા ઉડી ગંગાત્તાન કમી આવતું. એક કોઈ પોલીસ અને ગામચો ખાલે નાખી ઉતારેપગે સાન વાખાની પહેલાંજ નહાતા જતો. ગંગાત્તાનને માટે એક બેડ અઢાલમાં કપડાં રાખી મુક્યાં હતાં, કાશુ કે તે વખતે પાણી ધણું કેળું હતું તેથી કપડાં મેલા થઈ ગયાં.

કલકત્તામાં રહાને વજુ ચાર દિવસ થયા, એક દિવસ નાહી પગથીઆં ચડતો હતો, બીનાં કપડાં બદલી પાછા પેર જવાની તૈયારી કરતો હતો તે વખતે ભેંસું તો એક બાણુજ બડી ધાંધલ કરતા ઘાટ ઉપર આવી આમ-તેમ જેવા લાખા તેમનો પહેરવેશ નહાવું હોય તેવો નહોતો. ખખેસની ઉપર લાંબા બેસ નાખેતો હતો. ઉમર આઘરે ૪૦ વરસની હતો. તેમનો મહેરો મુકો હતો. લાંબા વખતની હાલમન વધી ગયથી હોવાથી મોઢું જરા બેડાળ લાગતું હતું અને તેમને જેતાં જણાતું હતું કે તેમની સ આળ લેનાર કાંઈ નહોતું. તેઓ આતી નહાનારામાંથી કાઢી ચમરાયલે બાવે રોષિતા હોય તેમ લાગ્યું. ઓચીંત મારી ખાલે આતી મારા તરફ તીણી નજરે ભેદ બોલ્યા :

“આઠણુ (બટ) છે કે ?”

હું આઠણુ છું તેમાં તો જરાય શક નહીં—પરંતુ રસોયાની પદવીનો લાભ કદી પણ મળ્યો નથી. વિચાર્યું કે તેઓ બીજો કાંઈ જાણી મારા પીશે ખમખા પડ્યા છે.

મને મુરો ભેળી બાણુ અધીરા થઈ બોલ્યા—“અરે જવાબ કેમ દેતો નથી ? તું રસોયો છે ના ?”

હા! મારો મહેરો નાપકચિત બને નહોત પણ મું છેક રસોયાના જેવો છે ? હું

ભાગ્યો કે આશુજી રસોયાની શોધમાં છે. મગ-
જમાં કાંઈ એક ખાસ આગ્યો તેથી બોલ્યો:—

“છ હા.”

“ક્યાંય નોકરી કરે છે?”

“જ ના.”

“કરીશ?”

“મળશે તો કરીશ.”

“રાંધતાં આવડે છે?”

“જી, ભતિ થધો છે તે ભાણું જ ને.”

“તારુ વતન ક્યાં છે?”

“જસોર.”

“નામ?”

“શ્રી હારાધન મુખોપાધ્યાય.”

“કલકત્તે આવ્યાને કેટલા દિવસ થયા?”

“આ ચોર પાંચ દિન થશે.”

“નોકરી શોધવા આવ્યો છે?”

“જી એમ નહીં તો શું નાટક ભેવા
આવ્યો છું?”

આશુજી તપી ગયા. બોલ્યા:—“તો,
તને બોલવાનું લાન નથી. તું ઘણો અવિ-
વેદી છે, ગૃહસ્થોની સાથે આવી રીતે વાત
થાય?”

• મનમાં ને મનમાં ઘણી મજા પડી. એએક
દિવસ આમની રસોઈ કરી ભેવામાં પાંચે
શો? આ એક સાહસની તક હાથ લાગી છે
તેઈ હું નમ્ર થઈને બોલ્યો:—“જી ગામડીઓ
માણસ છું. કેં જોયું—જાણ્યું નથી; માટે
શું ને માફ કરશો.”

બાળુ નરમ થઈને બોલ્યા:—“હું” વળી
જરા વિચાર કરીને બોલ્યા:—“ખરેખરો
બ્રાહ્મણ છે? કે બ્રાહ્મણનો વેશ લીધો છે?
ગળામાં જોનાઈનો તાંતણો નાખી ઘણા
ધાંચી મોચી બ્રાહ્મણ થઈ બેઠા છે.”

હાય હાય! મારા દેખાવ ઉપરથી ધાંચી
મોચીનો ભ્રમ થવાનો સંભવ! બાળુજીના

“વિવેક”નાં હું વધારે વખાણ કરી શક્યો
નહીં મોટેથી થોડું દસીને બોલ્યો:—“જી
એવી કાગ્ય છેતરપીંડી મને આવડતી નથી.”

આશુજી વળી મારી ઉચ્ચટપાલટ તપાસ
કરવા લાગ્યા:—“હીક, બ્રાહ્મણની ગાયત્રી
બોલ નેહ.”

હું ગાયત્રી બોલી ગયો. આ છેતરપીંડી
કરતી વખતે પવિત્ર ગાયત્રી મંત્રનો ઉચ્ચાર
કરતાં દેંક પાપ કરતો હોઈ એમ લાગ્યું.

આશુજી બંને હોઠ સંકોડીને સંકાની
નજરે માથું હલાવવા લાગ્યા ને બોલ્યા:—“કે
સમજાયું નહીં. આજકાલ છાપેલી ચોપડીઓ
થઈ છે તે ચાર પૈસા ખરચી ગાયત્રી સંખ્યા
બધું મોટે કરી લેવાય.”

હુમ્મ થતું હોય તેવો દેખાવ કરી
હું બોલ્યો:—“આપને વિશ્વાસ આવતો ન હોય
તો હું શું કરું?”

બાળુના મોઢા ઉપર નવો ઉત્સાહ પ્રગટી
તીકબ્યો, એચીંતા એ બોલ્યા:—“હીક જોનાઈને
ગાંઠ દે ત્યારે કયો મંત્ર બોલે બોલ નેહ!
આ તો કાંઈ છાપેલી ચોપડીમાં નથી.”

હું ભારખમ થઈ બોલ્યો:—“ભારદ્વાજ—
આંગિરસ—આર્દ્ધ—રપત્ય—પ્રવરસ્ય.”

એ સાંભળીને બાળુ બોલ્યા:—“ત્યારે તો
હીક, બ્રાહ્મણ જણાય છે. મહીને શું લઈશ?”

“જી આપનો જેવો હુકમ.”

“તું જ બોલેને.”

“કલકત્તાનો ભાવ તો બાંધેલો છે.”

“કેટલો?”

અમારે ત્યાં રસોયાને મહીને પાંચ રૂપીઆ
અને ખેરાડી પોશાકી આપતા તેથી હીમત
કરીને બોલ્યો:—“પાંચ રૂપીઆ.”

“પાંચ રૂપીઆ કે પચીસા” તને કાણું
કહ્યું કે કલકત્તામાં પાંચ રૂપીઆ ભાવ છે?”

“હું કહ્યુંને વિદ્યાર્થીઓનાં જાત્રાવયોમાં તો રસોવાને મહીને પાચ રૂપીઆ અને ખેંદાણી પોશાકી આપે છે.”

“વિદ્યાર્થીઓનું ‘જાત્રાવય’ અને મૃદ-સ્થનું ધર સરખાં કે ? વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં તો નોકરી આજ હોય અને કાલ નહીં. ચાર રૂપીઆ કમુલ હોય તો બેલ. ચાર રૂપીઆ ખાવનું, અને વરસમાં બે ઘોલીઆં ને બે ચમચા!”

હું માયું ખંજવાળવા મર્યોઃ પછી બોલ્યોઃ—“હું ચાર રૂપીઆમાં શું પુરું થાય ? મોડું કુટુંબ છે તેને શું ખવરાવું ?

“મોડું કુટુંબ ? કેટલાં જણા ખાવા-વાળાં છે ?”

“હું છતાં મામાપ, માલ—”

મને અટકાવીને બાલુ બોલ્યા—“હરું સ્તોષ કરી અને છતાં મામાપ અને માલનું પુરું કરું ! મને એક સો રૂપીઆ મળે છે, છતાં હું પણ નથી કરી શકતો!—બાલુડી ઊઠ-રોને ખવરાવવામાંજ મધા પૈસા ખરચાઈ ગય છે, ચાર રૂપીઆમાંથી એક રૂપીઆ જ મેં રાખી.—મહીને મહીને ત્રણ રૂપીઆ તારી જાલડીને મોકલાવી દેજે.”

“હું, હજી પરણ્યો નથી.”

“શું ? કુલીન જાતજી થઈને હજી પર-ણે નથી ?”

“ના.”

“કેમ ? કે દેવ બોય તો નથી ના ?”

દેવ—હરિદોષ. આટલા મરીમને કાલુ ન્યા આપે !” “પરણે નથી એ સારુજ છે. માહેજ બોલો પોતે સારીયેં ન કમીય ત્યાં સુધી પરણતા નથી. તું દિવેજી બપોરે દેવ તો તેમની ચોપડીઓ વાંચતાં માલમ પાન ખપારી ઝોરીસના નાના સાહેબ પાંચસો

રૂપીઆ મહીને કમાય છે તોપણ હજી પર-ણતા નથી.”

ચાર રૂપીઆને બદલે પાંચ રૂપીઆ કરવા માટે મેં ધણી રજજ કરી, ઉંચકે સાડા ચાર રૂપીઆ નાંખી ધ્યા. બાલુજી બોલ્યાઃ—“જો સારી રીતે કામકાજ કરીશ, નાસી નહીં જા, તો વરસ આખરે પગાર વધારવા બાબદ વિચાર કરીશ. તારે હમણાંજ જઈને કામ પર લાગી જવું પડશે.”

તેમનાં સ્ત્રી માંદાં છે, બાળ બે દિવસ થયા તેમનો રોગોગ નાસી જવાથી મહુા દેરાન થઈ મવા છે.

૩

આમ અણુધારેલી રીતે જાતજી રસોવા થઈને બાલુની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. વિચારવા લાગ્યો કે ધણીએ આરાધનાની અતિ આખર ખરે નતીમે આ સાફસ જડી આવ્યું. જોયું જાણી કે આની અંદર કે બેદ છે કે નહીં.

બાલુજીનું નામ કાલિકાંત રાધ. નાતે જાતજી. તેમનું ધર ચોરખાનમાં હતું. દાખલ થતાં જોયું તો નાના ચોકમાં ફરીના ગોઠણ, ઝોઝો ભાત, શાક અને પચાવણિને દમલો થઈ રહ્યો છે. ચોકને એક ખુસે પાણીને નળ અને તેની પાને પથ્થરની પાણીની ટાંકી. નળને મોટે એક મુખનું નાધી તેની નીચે એક ખપાટ ટાંકી સુધી લંબારી હતી એટલે નળનું પાણી ટાંકીમાં જરાગું હતું.

કાલિકાંત બાલુ દાખલ થઈ, ઉપર બીલે મળ કોડાની તરફ જોઈ બોલ્યા. “નિની—કે આ નિની.”

તેમનો અવાજ સાંભળીને કોડામાં એક છાંકરી આડીને ઉઠી. તે મોલી. “બાલુ, ચોરથી ચોખ્ખો નહો. જા દમણો હવે છે.”

તેજ અમારું પ્રથમ ચાર આંગણું મિલન. હામીઓ અને જુલીઅટનું અગાસી પરનું દશ્ય યાદ આવ્યું. મારી જુલીઅટ, વીખરા-પણ વાળવાળી ખીજ માળના કઠોડેથી જુએ છે તો, ખભે ગામચો, હાથમાં બીનાં લુગડાં-પાચક સાક્ષાણુ રૂપી રેમીઓ સુગ્ધ નેત્રવાળો ઉભો છે. જુલીઅટની ઉમર ચૌદ વરસની હતી, મારી જુલીઅટની ઉમર પણ તેટલી જણાતી હતી. તેનો દેહ ઇટલીની જુલીઅટ કરતાં જરા મેલો ખરા પરંતુ મુખ-આંખનું સૌન્દર્ય અપ્રતિમ.

કાલિકાંત બાણુ બોલ્યા—“પ્રિય, આવ, નીચે આવ જોઉં.”

‘પ્રિય’? પ્રિયતમા કે પ્રિયંવદા? પ્રિય-બાલા પણ હોય. ‘પ્રિયતમા’ ન હોય તો હીક. પૃથ્વીભરના લોકો શું પ્રિયતમા કરીને બોલાવ્યા કરશે? પ્રિયબાલા નામ મધુર છે. પરંતુ પ્રિયંવદા નામ મધુર અને કાવ્યગંધી છે. પ્રિયંવદા શકુંતલાની, પરંતુ પ્રિયબાલા હાલની વાર્તાની.

પગનાં ચારે ઝાંઝર ઝુમઝુમ વગાડતી બાલા નીચે આવી. આવીને પિતા પાસે ઉભી રહી. અને તેમના તરફ પ્રશ્નસૂચક દષ્ટિ કરી.

મને બતાવીને કાલીકાંત બાણુ બોલ્યા: “પ્રિય, આ રસોયો આવ્યો છે, તેને બધી મીઠા વસ્તુ એકઠી કરી દે.”

હાથ, આવી સૂચના તો કાંઈ કાવ્યમાં લખી નથી. બાલાએ કાંઈ પરીકન્યા કે રાજ-કન્યાની વાતો વાંચીને, જગતાં કે ઉંઘતાં સ્વપ્ન જોયું નથી, કે તેને પરણવા માટે કાંઈ પુષ્પમય રાજ્યમાંથી રાજપુત્ર આવીને ઉભો છે? તેના કિશોર હૃદયમાં કાંઈ રસોયો શું ધ્વસિતરૂપે કદી સ્થાન પામ્યો છે?

મારા કવિત્વમય વિચારપ્રવાહને અટકાવીને બાણુ બોલ્યા: “આઠ વાગ્યા છે, દશ વાગે ઓરીસના ભાત જોઈએ, બનશે?”

મેં કહ્યું: “હા, પ્રયત્ન કરી જોઉં.”

“અમે તેમ કરીને જરા દાળભાત કરી નાખો. જે સઘડી સળગાવી એકના પર દાળ ને ખીજ પર ભાત મુકી દો. હું બજારમાંથી માજલી લઈ આવું છું. શાકભાજી ધરમાંજ છે.”

પ્રિયે કહ્યું: “ધરમાં છે.”

તે પછી બાણુ ગામચો લંબને બજારમાં ગયા.

મેં બાલાને પુછ્યું: “રસોડું ક્યાં છે?”

“આ તરફ આવો” કહીને પ્રિય મને ખીજ બાણુએ લઈ ગઈ. એક આરડાની સાંકળ ઉઘાડીને બોલી: “આ રસોડું.”

દાખલ થઈને જોયું તો હજી યુલામાં અમિ પેટાવ્યો નથી. મેં કહ્યું: “હજી તો કે તૈયારી નથી. ચાકરડી ક્યાં છે? યુલો સળગાવી દેશે કે નહીં?”

બાલા બોલી: “ચાકરડી તો અમારે ત્યાં નથી. એક મહીનો થયો નાસી ગઈ છે, અને બાપાના કહે છે કે હવે રાખવી નથી. હુંજ બધું કરું છું. હું યુલો સળગાવી દઉં છું.”

આરડાને એક પ્રુણે કાલસાના ઢગલો પડેલો હતો. મેં કહ્યું: “ચાકરડી નથી? હીક, સારે હુંજ સળગાવું છું. તમારે તકલીફ લેવી નહીં. હું કાલસાના ઢગલામાંથી એક ટોપલી ભરી કાલસા લઈ આવ્યો. ને મેં યુલો સળગાવવા માંડ્યો.

આ કામ આટલું બધું અધરું હશે તેનો પહેલાં ખ્યાલ નહોતો. પ્રિય ઉભી ઉભી જોવા માંડી અને મરક મરક હસવા માંડી. આખર બોલી: “આમ કાલસા સળગે કે?”

હતાશ થઈને મેં પુછ્યું: “કેમ સળગે કહો જોઉં?”

“ખસી જાઓ, હું સળગાવું છું. તમે જરા બેટાની પતરી સમારી રાખો.”

આવું ગંદું મહેનતવાળું કામ બાલાને સોંપી દેતાં મને દુઃખ થતો માંડ્યું. પરંતુ શું

થુસે સજનાચી કિચ મારી પાસે બાળીને દબી રહી ગયે હાથ દબને મોલી "સિય સિય,"
થે ભયથી પ્રકયુ "શુભા"

હજુ બીજો કે ઉપાસ નથી. દસ વાને હજી મુરે. એટલે થુસે સજનાવધાનું બાળાને
ભાત તેપાર ન થાય તો બાળુ મોડી પાંચસ સોપી દઈ, હાથ પોત, દુઝાક સમારવા લાગ્યો.

ખંડી જ થી શાક સમારવું મુશ્કેલ લાગ્યું.
રીથી એક રીતે યથ શકે. અમારા છાત્રા-
પમાં જ્યારે રસોયો નાસી જતો ત્યારે અમે
ત્રામટા ઝરીથી શાક મેળવતા.

જેમ તેમ કરી સાચવીને મેળવવા લાગ્યો.
વળી કયાંક હાથ કપાઈ જાય એ બીક હતી.
સુસ્તો સજગાવી પ્રિય મારી પાસે આવીને
ઉભી રહી. ગાલે હાથ દબને બોલી: “શિવ
શિવ.”

મેં લપથી પુછ્યું “શું?”

“આ શું પતીકાં બોજો છો કે?”

“કેમ?”

“બટેદાની પતરી આમ કટકા કરીને
થાય કે? આનું તો શાક થાય. પતરી માટે
તો પાતળા પલિતા કરવા જોઈએ.”

મેં મુંઝાઈને કહ્યું: “આહા!”

પ્રિય બોલી: “જુઓ જોઈ. હું મેળુંધું.”

હું ખસી ગયો. દ્રાવસાના ચુલાના પંખો
નાખવા લાગ્યો. બાલાએ સહેજ હસીને કહ્યું:
“રાંધતાં આવડે છે કે? કે એ પણ આનું?”

મનમાં મનમાં ધણી ગંભીર અનુભવી હું
બોલ્યો. “આનું.”

“આનું? કોઈ દી આનું કામ કર્યું
લાગતું નથી. આ પહેલવહેલું ના?”

“આ પહેલું.”

“ત્યારે નોકરી લીધી શું કામ?”

મેં ચાકરી શા માટે લીધી તેનો જવાબ
હમણાં આપું તો બધું બગડી જાય. એ દી
પછી જતી વખતે, બીજા કોઈને કદાચ ન
કહું પણ આ બાલાને કહી જઈશ એમ
નક્કી કર્યું.

મને સુષ જોઈને બાલા મારો મનોબાવ
જુદાજ સમજી. કરુણા તેના મોં ઉપર છવાઈ

રહી. પુછ્યા બદલ જાણે પરતાતી હોય
બોલી: “તમે ધણા ગરીબ લાગો છો.”

મેં આંખ નીચી ઢાળી ધીરે ધીરે માથું
બેંધું. તેની સહાનુભૂતિ ગંભીરતર કરા
વિચારથી બોલ્યો: “હું તો છેક જ નવો
હું જાણતો નથી—તે સાંભળીને તમારા
મને રાખશે કે? કદાચ કાઢી મુકશે.”

મારું સાંત્વન કરી બાલા બોલી: “
કોઈને નહીં કેહું. હું તમને બધું બત
દઈશ એટલે એ દિવસમાં તમને બધું
આવડી જશે.”

“તમારી માને ખબર નહીં પડે?”

“મા વળી કે દી રસોડામાં આવે છે
જે? તે તો ઉપરજ રહે છે.”

“તેને હીક નથી રહેતું એમ સાંભળ્યું છે.”

“તેને બારે માસ અસુખ રહે છે,”

“શી ખીમારી છે?”

“કોઈ દિવસ માથું દુઃખે છે તો કોઈ
દિવસ પેટ દુખે છે. તેની કે બીક રાખવી
નહીં. તે બપોટા પ્રુબ કરે છે ખરી, પરંતુ
તે ઉપર રહીનેજ. દાદરો ઉતરવા જતાં હાંરી
જાય છે.”

“પ્રુબ કટકટ કરે છે એટલેજ રસોયા
નાસી જાય છે?”

બાલા વાતથી જરા શરમાઈ ગઈ. વાત
બદલાવીને મેં પુછ્યું: “તમારું નામ શું?”

“પ્રિયંવદા.”

“પ્રિયંવદા? નામ તો સરસ છે!”

છોકરીએ શરમમાં મોઢું નમાવ્યું. વળી
મેં પુછ્યું—“તમારે લાઈબ્રેરન કેટલાં?”

“મારો પોતાનો એક લાઈ છે.”

“બીજાં બે ત્રણ નાનાં છોકરાં જ્યાં તે?”

“તે પણ મારાં લાઈએન. મારી આ
માનાં છોકરાં.”

પછી સમજ્યો, મૃદિણી પ્રિયવદાની સાવજી મા, ચાકરી કેમ રાખતાં નથી તે પણ સમજ્યો. આ કેમના બાલિકા તરફની સહાનુભૂતિથી મારું હૃદય બરાબર આગ્રુ

આ વખતે બાળુ શાકભાજી લઈને આવી પહોંચ્યા. બહાર ઉભા ઉભા જ પુછ્યું "કેટલી વાર ?"

મેં કહ્યું. "છ, ઘણી વાર નથી"

"ને હોય તે ઝરપટ આટોળી રો."

સમજ્યા ના ? વધારે ખટખટ કરવાની જરૂર નથી. હું એટલીસમા બહુ પછી બાકીનું આ બધું આટોપજો" એમ કહીને તેઓ ઉપર ચલા.

૪

પહેલા ધાર્મ્ય હતું કે રાધિકાનો લઢાલો મેં દિવસ લઈ, આ નોકરી પર આવી મએવા મારા માનનીરોને પડતે ચાવીશ અર્થાત્ નામી જાણ. પરંતુ આ એક મદીનાથી નીરવે ચાકરી કરી રહ્યા છું. કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રિયવદાનું સુંદર સુખ મારી સુવર્ણ-સાંભળવા થઈ પડ્યું છે પરંતુ પ્રિયવદા મને હજી પણ રમેલા-જાણજી તરીકે ઓળખે છે. પરંતુ મારી સાથેના તેના બપહાર પરથી જન્મ્યું છે અને તે સાધારણ રમેલા કરતા ઈ વિશેષ ગણે છે. પ્રિયવદા ઉપરટપોનું શાંત સખવાનું જાણીને હું રમેલામા દોષે ત્યારે અને ધર કામમાળી અવકાશ મને ત્યારે તેને જાણવો. આ એક માસમા જ તેને મેં તમા સાચી મોપરીઓ બહુ નાખી હતી એક દિવસે તેણે મને કહ્યું હતું "તમે રમેલાને ધણે ન કરતાં નીચાળના માસકર કેમ ન જ્યા ?"

મેં કહ્યું હતું. "તેમ કરવાનીજ મરજી નથી. તમારો લગ્ન થઈ ગયા પછી હું પણ મોટી મુશ્કેલી આપ્યો જાણ."

પાછળથી અજર પડી હતી કે પ્રિયવદાની ઉમર ચૌદ વરસની નહોતી, તેજ વરસ થયાં હતાં. પણ તે ઉમરના કરતાં મોટી દેખાતી. આટલી મોટી છોકરીનાં લગ્ન હજી સુધી કેમ નહોતા થયાં એ નીચે મને પ્રકેષાં આશ્ચર્ય થતું કેમ કરીને જાણવા પામ્યો કે-ક.વિકાંત બાલુના એકસાએના ખાનગી માસ્તર પાસેથી સાબળ્યુ—પ્રિયવદાનો સબધ વચ્ચે વચ્ચે થતો હતો ખરો, પરંતુ આ જેટલો સરનો સોધતા હતા તેટલો સરનો વર મળી શકતો નહોતો.

મેં આ સાબળ્યા પછી વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે એક દિવસ કાલિકાંત બાળુ પામે જાહેર થઈ તેની કન્યાના દાયની માથણી કરીશ. પહેલા એક મેં દિવસમાંજ પ્રિયવદાનાં સવસાથી મારા હૃદયમાં સુખસચારનો આરત થયો હતો. તે સુખ દિવસ પર દિવસ જતા પાકું થતા લામ્યું. તે સહવાસ જધ થતા થવાર દુખની કપના મને તીવ્ર લાગવા મારી ને વખતે બાદરવો મરીને હતો. રાત સુવા માટે નજીકમાં એક એરડી બાંધે લીધી હતી. કામપુરુ થાય કે દિવસ કે રાત ત્યાં ગાળતો. મોડું લાડું આપીને જ્યાં લીધી હતી છની, મોપરીઓ, અને સુખનાં સંધનોથી તેને શરૂઆતી હતી. પરંતુ મને ત્યાં સુખ મળતું નહીં. તે લખજ અધોક, પુમાણથી મેં મએકું હવડું રમેલાનું મારા સુખનો બંડાદ થઈ પડ્યું હતું. મધરાતે અધારે અધારે ઉઠી જતી ત્યારે બહારના અધોકરમા મેં મની મર્જના સાંમગતો. વરસાદ જોરથી પડ્યો. પ્રિયવદા સાંભળતાં કેટલીએ સુખી કપનાઓ મારા મને થેગે મેટી બાદરવા મદીનામા લીડુઓ લગ કરે નહીં. વિચારી રાખ્યું હતું કે અમે માલ મેસનાજ કાલિકાંત બાળુને કવીશ અને પુનત દિવસે પહેલાંજ પ્રિયવદાને પરણીને થેર લઈ જશ.

પરંતુ મને શંકા પણ થતી. કાશિકાંત
જુ મારી વાતની ના પાડે તો ? તેમ કરવાનું
પણ તો કે જણાવું નથી. તો પણ જો ના પાડે
તો ? મનમાંથી આ શંકા ટાઈ રીતે દૂર કરી
દેખ્યો નહીં. ‘મારા નસીબમાં પ્રિયવદ્ધા
મેળવવાનું સુખ ન હોય તો ? તો પછી કેમ
યશે ? કેમ કરી આ લાંબું ઇવન ચીતાડીય ?
તે વખતે વૈષ્ણવ કવિનું પદ મનમાં મનમાં ગાતો

આ ભયુ વાદળ મહા ભાદર
શન્ય મંદિર મારું રે ?

મારું મંદિર કાયમને માટે શન્ય રહી જાય તો ?

પરંતુ આસો માસ આવ્યા પહેલાંજ,
બીજા એક અણુવાર્યા બનાવથી પ્રિયવદ્ધા
મળવાની વાત, કેવળ સંભવિત નહીં, પરંતુ
અનિવાર્ય થઈ પડી. જે અમૃતનું પાન કરવા
માટે હું તત્કાલી રહ્યો હતો, તે અમૃત મારા
મોં પાસે લાવી એક જણે કહ્યું : “પી એ;
પીવુંજ પડ્યો.”

એક દિવસ સવારે હું સમપર ગયો ત્યાં
પ્રિયવદ્ધા દેક કપડું ધરીને વીંટીને આવી
હતી. પુછતાં જણાવું કે રાતે જરા તાવ જેવું
હતું અને હજી ટાઢ વાતી હતી.

આ પ્રમાણે બીજે દિવસે પણ થયું,
ધરીરમાં તાવ અને જુખી જતાં પ્રિયવદ્ધા
તેનું હમેશનું ધરકામ કરવા લાગી. તે કામ
દેં થોડું નહોતું. ગામજુ માંજવાં, કપાં ધોવાં
વગેરે આદરનું બધું કામ તેને કરવું પડ્યું.

તે દિવસે કાશિકાંત બાથને કહ્યું : “તમારી
છાંદરીને ધરીરે દીક નથી માટે એકાદ કામ-
ચલાઈ ચાકરી લાવો તો દીક.”

તે સાંભળીને બાથ ગુસ્સે થઈ, બોલ્યા :
“તમે બોલ્યા એટલે પત્યું. ચાકરી છે ક્યાં ?”

મને ‘પત્નો’ ગુસ્સો મળ્યો. દુઃખ પણ થયું.
પ્રિયવદ્ધા તરફની બેદરકારી મારાથી ન અમાઈ.

ક્યાં જવાથી ચાકરી મળી શકે એ હું
બીલકુલ બાણતો નહોતો, તો પણ હું બોલ્યો :
“જરા તપાસ કરી જોડે કે ?”

“મને તો જુઓ,” કહીને બાથ મોડું
મરડી ચાલી ગયા.

તે દિવસે મેં વણી તપાસ કરી પણ
કામ કરનારી ક્યાંય મળી નહીં. બીજા એક
સુશ્કેલી એ થઈ કે પ્રિયવદ્ધાને. ‘સેન્ડ બાઈ’
કે કે પણ ખાતું ગમતું નહોતું. પહેલે દિવસ
તો સાવ લાંબણુ થઈ. બીજે દિવસે તેને
માટે માવ એક પૈસાની ધાણી મંગાવવામાં
આવી.

પ્રિય એ ખાતાં ખાતાં બોલી : “આ
લાવતી નથી.”

મેં સ્નેહથી પુછ્યું : “તમને શું ખાવાનું
મન થાય છે ?”

“જરા દ્રાક્ષ મને તો ખાઉં.”

બીજે દિવસે બાથને કહ્યું : “પ્રિય ‘સેન્ડ
બાઈ’ ખાતી નથી, તેને માટે સુષી કે લીલી
દ્રાક્ષ લાવો તો દીક થાય.”

બાથ બોલ્યા : “સુષી દ્રાક્ષ ! લીલી દ્રાક્ષ !
તાવ ઉપર એ ખારો તો તરતજ નડશે. એ
તો બધી દંડી ચીજો.”

હું સુપ રહ્યો. વળી મેં મારી સગી
આંખે જોયું હતું કે ગયે અઢવાડીએ બાથના
લાડકા, નવી વદના છોકરાને ત્યારે તાવ
આવ્યો હતો ત્યારે લીલી સુષી દ્રાક્ષ, બીસ્ટીટ
વગેરે પુરતા જથ્થામાં ધરમાં લાવવામાં આવ્યાં
હતાં. મેં ધાર્યું કે આજ હવે હું પ્રિયને માટે
દેક ખાવાનું લાવું. એથી આ લેકો કદાચ
ગુસ્સે થાય તો લાગે થાય.

તે દિવસે સાંજે કામ પર આવતાં લીલી
સુષી દ્રાક્ષ તથા બીસ્ટીટ લેતો આવ્યો. પરંતુ
તે દિવસ પ્રિયવદ્ધા નામે આવી નહીં. તેના

નાના બાઇ સુધીરચરને પૂછતાં ખગર પગ કે તાન સખન આપ્યો છે.

હવે શ્રવે સાતનું કામ પુરું કર્યું. ઘેર ગયો ત્યાં પણ આખી રાત ઉઘાડી નહીં.

બીજે દિવસે સવારે પણ સુધીરચરે પૂછ્યું:
“તારી બેનને કેમ છે?”

“બેને આખી રાત પાણી પાણી કર્યું છે.”
“કેવું સુખ ગરમ છે કે?”

“આજ એવું.”
“હમણા કેમ છે?”
“હમણાં ઉપે છે.”
“રાતે તેની પાને કાણુ હતું?”
“હુંજ હતો; હું ને બેન સાથેજ સુઈએ છીએ મા?”

“બાકે બાપુ જોવા આવે છે કે નહીં?”

“બાપુ સુતા પડેના એક વાર જોવા આવ્યા હતા. મોડી રાતે જ્યારે બેન ‘મા, મા’ કરીને રોતી હતી, ત્યારે મા એક વાર ઉઠીને આવ્યાં હતાં; બહારથી ખારીમા-ચીજ બોલ્યાં ‘આટલી સુમે કેમ પાડે છે?’ વર આખાને હવરા દેતી નથી. મુગી મુગી પડી રહે. કાગમખી.” એ સાંભળીને બીકભાને બીકાર બેન સુઈ રહી.”

કે ઉપર કહી પણ ત્રણે નહોતો. કાનો એરડો ક્યાં છે એ જાણતો નહોતો. મૃદિબીનો

બાન ઉપર જતો, ને પ્રિયવત્સવ વિષમસર લઈ જતો, ગણ કરે સાંજેજ ફક્ત પાત્રુ પોને લઈ ગયા હતા.

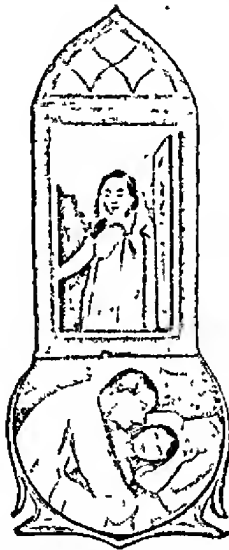
સુધીરચરે મેં પુછ્યું:—“તું ને તારી બેન જે એરડામાં રહોડો તે ક્યા આગળ આવ્યો?”
“હાલર ચરી રહ્યા કે કામે હશે.”

મનમા મનમાં મેં શાક વાળી કે કામ આશીષીને પ્રિયવત્સવને જોઈ આવીશ,

સુધીરચરે કહ્યું:
“જો, તું આજ નીશાળે જતો નહીં, તારી બેનની ખગર રાખે એવું ખીનું કાંઈ નથી.”

માન વાચાને વખતે જોઈ છું, તો બાણુ ચ દર લખને બહાર જાય છે. પાણું કે કાકતરને તેડવા જાય છે. કચરો કે પછી પાણી આવ્યાં સાથે કાકતર નહીં, એક ચાકરડી છે. બાણુ બોલ્યા “એક ચાકરડીને બોલાવી લાવ્યો છું, જે કરવા કારતવાનું હોય તે બધું એને સમજાવી દે.”

એ દિવસ અગાઉ, જ્યાં સુધી પ્રિય સાવ પચારીવણ થઈ પડી નહોતી, ત્યાં સુધી ચાકરડી રોપી જતી નહોતી. આજ તેજ ચાકરડી તાજતોજ મળી ગઈ. થોડા દિવસ

મેં નીચા વળી અવગણવને સુબન કર્યું. માણુ કય કરી જોઈ જુ તો ખારી બહાર એક સી જણા છે

હાં આણી હોત તો વખતે છોકરી આટલી ધી.માંદી પડી નહોત, એ માણસ ઉપર ન એવો તો ધિક્કાર છુટ્યો કે મારા દીકરાંમાં જ વ્યાપી ગયું હતું, ખીજ વાર પર્યા એટલે શું પોતાનાં સંતાન તરફ આટલા મધા લાગણી વગરના ધાતકી બની જવાય? કેજી કસાઈ બની જવાય? દાકતર નહીં, એસડ નહીં, ખાવાની તકતેવડ નહીં. મનમાં ને મનમાં મેં પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજ હું ઉપર જઈને પ્રિયંવદાને જોયા વગર નહીં રહું. તેના એસડવેસડ ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત કરીશ. હું પોતે દાકતર હોને તે બદલ મેં પોતાને આ પહેલી વાર ધન્યવાદ આપ્યો.

વખત થયો એટલે બાબુ ઝોરીમે ચાલ્યા ગયા. છોકરાઓ (સુધીર શીરાંખના) નીશાબે ગયા. ગૃહિણીનો હાત હું ઉપર દઈ આવ્યો. બહું કામ આટોપી ન્યારે નવરો થયો ત્યારે મેં સુધીરને કહ્યું: “ચાલ તારી બેતને જોઈ આવીએ.”

સુધીરની સાથે ઉપર જઈ હું પ્રિયંવદાના એરડામાં દાખલ થયો. એક મેકું ફરેલું ખીજાનું બોંબ. ઉપર પડ્યું છે. એમાં સુતી સુતી ખાત્રા પીઝને લીધે તરફડી રહી છે.

હું પાસે જઈ પથ્થર ઉપર બેઠો. તેનો હાથ હાથમાં લઈ બોલ્યો:—“પ્રિય, કેમ છે?”

પ્રિયે આંખ ઉઘાડી. મને જોઈ બોલી: “મહારાજ, મારું માથું તુટી પડે છે. શું કરું?”

મેકું કે સખત ટાઢીઓ તાર છે. મેં પુછ્યું: “માથામાં ચસકા આવે છે? ઠીક. અબધીએ મટાડી દઈ છું.”

આમ કહી મેં રસોડામાં જઈ થોડુંક ચરશીઈ તેજ ગરમ કર્યું. એક રામખાતરમાં થોડોક દેવતા લીધો. ઉપર જઈને, પ્રિયંવદાના

પગનાં તળીયાં ઉપર એ ગરમ તેજ દશ મીનીટ સુધી જોરથી ધર્યું. તે પછી પુછ્યું: “હવે માથું કેમ છે?”

પ્રિય બોલી:—“ધણું સારું છે. હવે પીઝ છે નહીં.”

ત્યારે ફરી હું પ્રિયંવદાની પાસે જઈ બેઠો. સારી પેટે તપાસી, હકીકત પુછી, એક ‘પ્રીક્ષીશન’ લખ્યું. મેં કહ્યું:—“પ્રિય, તું જરા સુષ રહેજે. હું એક કઝાકની અંદર તારે માટે એસડ લાવું છું.”

આમ કહી બહાર જઈ ગાડી લાડે કરી, એક ઉત્તમોત્તમ દવાખાનામાંથી એસડ તૈયાર કરાવી લાવ્યો.

તે દિવસે સાંજ પહેલા પ્રિયને સારી પેટે આરામ થયો.

આ રીતે ત્રણચાર દિવસ મેં દવા કરી. પહેલે દિવસે મેં ધાણું હતું કે, હું એસડ. ખોરાક વગરની ગોઠવણ મારે ખરચે કરું છું. જોઈ બાબુ સાહેબ સુસે થયો. મેકું કે એ કશુંય થયું નહીં. રોજીઆવે નહીં, અમાવે નહીં—કેવળ બેદરકારી. જાણ તો લાલે, રહે તો લાલે. હું મનમાં ઉગ્રેદ રાખવા લાગ્યો, કે હું ન્યારે બાબુ પાસે એમનો જમાધરાજ યાત્રી અરજ કરવા હાજર ચાઉં, ત્યારે પણ આમજ ચાલ-તેઓ મારા હાથમાં કન્યાનું સમર્પણ કરી દે. પરંતુ તરતમાંજ એક બનાવ બન્યો, જેથી મારે ‘જહેર યઈ અરજદાર બનતું પડ્યું નહીં.

૫

પ્રિયંવદા દિવસે દિવસે સાજ થવા લાગી. હું પણ કોઈના વાંધા વગર ખોતર અને પાછસો પહોર તેનીજ સાથે ગાળવા લાગ્યો. તેને કેટલીયે વાને કહું. કેટલીયે સારી સારી ચોપડીઓ લાવી દઈ.

એક દિવસ મ્યુનીસીપલ માર્કેટમાંથી વધારે દામ ખરચી કાળી દરાખનો એક લુમખો લાવ્યો હતો; પ્રિયવદાએ એમાંની થોડી ખાધી અને મને પણ ખારાની તાણ કરી. મેં પણ એક બે મોમાં નાખી.

ત્યારે બાદરવો પુરો થતા આવ્યો હતો. સખત ચરમી પડતી હતી. પ્રિયવદાનું કપાળ પરસેવાથી ભીંજી ગયું. એ નેહ હું પખો લઈ તેને હળવે હળવે પાન નાખતા લાવ્યો.

એમ કરતા પ્રિયવદાને ઉંઘ આવી ગઈ. મણુ દિવસથી તેલ નખાએલું નહીં એટલે તેના વાળ પાખા યથા ગયા હતા. લમણા ઉપરની લોટો પવનથી અમ તેમ ઉડતી હતી.

હું તરસી આવે એવા શીઘ્રા મેં તરફ નેહ રજો હતો. આજ બાદરવાનું છેલ્લું અઠવાડીક છે એક અઠવાડીક પછી હું દક્ષિણમાં બાણુની પાસે માથું કરવાને છું. પૂજની પહેવાજ લમ કરવાનો છું. મારા તરફ પ્રિયવદાં સ્નેહથી આકર્ષીત થી હોવાને નેહએ તેટલો પુગવો આ ફેટલાક દિવસમાં મને મળ્યો છે. આ ફેટલાક દિવસમાં મને તેણે છેક પોતાના માણસ તરીકે જ જાણ્યો છે.

જે બાલાને થોડા દિવસમાં જ હું મારી પર્યપત્ની કરી સુખી થવાની આશા રાખું છું. તે પુરા નિશ્ચાસથી, મારી માવજતમાં મારી સાર પામે હૃદયમાં પડી છે. હું જે મણિને તરતમાં જ ગળામાં ધારણ કરી છવનતર સ્નેહથી સાચરનાર છું, તેના પુર-એકાત-ભયો પડખામાં હું એકા છું. મેં નીચો વળી, તેના, દાસના જેવા કામળ લાવચરભયો અપરમુગ્ધને એકવાર સુખન કર્યું.

માથું ઉઘું કરી નેહ છું તેા જે બારી બોરમાં પર પડે છે તેની બહાર એક બી ઉભી છે. અટકે જાણું કે એજ ગૃહિણી. મને જોનાં વેંતજ એ ખસી ગઈ.

તે દિવસે સાહે રસોડામાં રોકાયેલો હતો તેવામાં એકાએક બાણુએ આવી લુમ પાડી: "મુખુજ્જે."

"હા."

"એકવાર આ તરફ આવ તો."

બાણુનો અવાજ રોષભર્યો હતો, મામલો સમજવામાં મારે કંઈ ખાતરી રહ્યું નહીં. મુનના ને મનમાં હસતો હું બહાર નીકળ્યો.

છેકરાઓ જે બોરમાં ખાતરી માત્રની પામે શીખતા, તે બોરડો ત્યારે ખાતરી હતો. કલિકાંત બાણુ મને તે બોરમાં બોલાવી લઈ ગયા. ચુરસાથી લાવવોળ આંખે બોલ્યા: "આ શું સામણું છું?"

"શું સામણો છો?"

"તે બજાર છે કે પ્રિયવદા નાની બાણુ નથી?"

"જાણું છું."

"તે બહુ સારી ચાલનો જાણી, મંદ-વાડે વખતે પ્રિયવદાની માવજત કરવા સામે મેં કશો વાધો શીધો નહોતો, એ જાણે છે?"

"આવની મહેરમાની."

"તે પ્રિયવદાને સુખી લીધીતી?"

"લીધીતી."

"એનો અર્થ શો તે નું જાણે છે?"

"આવ જ દેહો."

"પીતલ કેડની એક કલમ પ્રમાણુનો ચુંદો થયો છે. હું જો પોલીસ કોર્ટમાં તારી સામે ફરીઆદ કરું તો શું થાય જાણે છે?"

છેકજ ભય માણસની માફ, જાણે કટવોળ ખી ગયો છું એવા દોષ કરી હું બોલ્યો— "શું થાય?"

"જેમ મળે."

"જેમ-દેહો?"

બાણુ લારેખમ થઇ જોલ્યા:-“તે દેવસે ‘બંગવાસી’માં વાંચેલું કે એક મુસલમાને એક મુરેઝીઅન છોકરીને જખરદસ્તીથી સુખન કર્યું હતું, તેને જ અઘવાડીઆની દીપ મળી હતી.”

હું નાટક આગળ ચલાવ્યો ગયો:-“હેઝે! કહોજ શું? ત્યારે મારું શું થશે?”

બાણુ જોલ્યા:-“જે તારી સાથે કરી-આદ કરું તો તું શું કરીશ?”

બાકુળ સ્વરે હું જોલ્યો:-“હ, વડીલ બારીસ્ટર કરી એકવાર જોખશ, આખરે નશીબમાં જ હશે તો જેલ મળશે.”

“વડીલ બારીસ્ટર કરીશ, પૈસા લાવીશ ક્યાંથી?”

“હ, દેશમાં થોડીધણી જમીન છે તે વેચવી પડશે.”

“જેલમાંથી નીકળી ખાઈશ શું? પછી તો કાંઈ ચાકરીમાં નહીં રાખે.”

હું અત્યંત કરી ગયાનો દેખાવ કરી, ચકળવકળ, બાણુના મોં તરફ જોઈ રહ્યો.

છેવટે તેઓ જોલ્યા:-“સાંભળ, તેં મારી જુવાન છોકરીની જાણ બહાર એના અંગનો સ્પર્શ કરી એનું લયંકર બુઠું કર્યું છે. હવે, એને તારે પરણવું જોશે.”

હું અગાઉથી જ આ સમજી ગયો હતો. નવલકથામાં આવા દાખલા વાંચેલા, રંગ જોવા માટે જોલ્યો:-“હ, તે-તે-તેમાં કશો વાંધો નથી. તોપણ અમે કુલીન બાલણુ રહ્યા; એટલે અમારા કુલનું માન સચવાય એવું-રીત વગેરે બધું-કરો તો પછી મારે વાંધો શો હોય?”

બાણુ અત્યંત ખીજાઈને જોલ્યા:-“ખરું! કુલનું માન! સારું, જા એકવાર જેલ ભોગવી આવ; એથી તારા કુલનું માન બહુ વધશે

હવે. પછી પરણીશ તો ઘણી વધારે કમાણી થશે.”

છેવટે જોલ્યા:-“રીત વગેરે? માગે છે કયે મોંએ? તને જેલમાં ન મોકલતાં દીકરી દેવાનું કહું છું, એજ તારું મોટું નસીબ સમજ.”

વિનયનો દેખાવ કરી હું જોલ્યો:-“હ, એ તો ખરું, એ તો ખરું, તોપણ જાણે-”

મને અટકાવી બાણુ જોલ્યા:-“જાણે બાણુ કે નહીં. મારા એકજ ખેલ છે. પુરી બદામે નહીં મળે. કણુલ હોય તો સારી વાત, નહીં તો જેલ. બસ.”

હું થોડો વધારે તાલ જોવાને જોલ્યો:-“હ, આપની કન્યા સાથે લગ્ન થાય. એ મારા જેવા માણસને માટે મોટા નસીબની વાત છે-તોપણ જાણે-તોપણ જાણે-”

બાણુ ખીજાઈને જોલ્યા:-“તોપણ જાણે શું? જેલ જવું એજ વધારે નશીબની વાત માનતો હો તો એજ, જા”

“હ, એમ નહીં. કમાતા થયા શીવાય લગ્ન કરવું એ તો ઠીક નહીં. ખવરાવું શું?”

“કમ, હમણાંજ કહ્યુંને કે જમીન છે, તે વેચીને વડીલ બારીસ્ટર રોકાશ. એ જમીન ખેડી સ્ત્રીનું લરણુપોષણ કરી શકીશ નહીં?”

“હ, એ સાવ થોડી છે. કાંઈ રીતે લરણુપોષણ થાય ખરું;—પણ એના ઉપર આધાર રાખી કે લગ્ન કરવું ઘટે? આ જોને, આપની એણીસના નાના સાહેબ. પાંચસો રૂપીઆનો મહીનો મળે છે, પણ હજી વિવાહ કરતા નથી.”

આ સાંભળી બાણુ ધુંવાંડુંવાં થઈ ગયા-જોલ્યા:-“એ લોકો સાહેબ રહ્યા. આપણે શું સાહેબ છીએ કે? એ લોકો જે કરે તેજ

આપણે કરવું જોઈએ એમ ? આંધળું અનુ-
કરણ કરી કરીને તો દેશ ખુવાર થઇ ગયો.”

આ વાત અહીંજ પુરી થાય એ ઠીક
ધારી હું બોલ્યો—“હા, તો પછી-લગ્ન કરીશ.”

“એજ સારી વાત છે. આ આશો
આપ્યો. પૂજની રળ પછો એટલે પશ્ચિમમાં
રૂંઠા જશુ. મધુપુર કે દેવર, એવી કોઈ
જગ્યાએ જઈ ગોરને બોલાવી પરણાવી દઈશ.”

“હા, વળી આટલે દુર લઇ “જશો,
નહી ન થાય ?”

“અહીં ૨ મોઢા સાથે દીકરી પરણાવીને
નાનગતમાં મો બતાવાય ખરું કે ? ના
ના, એ નહીં બને ત્યા આગળ લગ્ન થાય
એટલે કોઈ જાણે નહીં, સાબળે નહીં, મુખપુષ્પ
મળી આવીને કહી દીધું કે સારો વર જોઈને
કોઈકી પરણાવી દીધી, એટલે થયું.”

પૂજની રળ પછી બાણ સુકુકુમ દેવ-
ધર જવા નીકળ્યા અને પછુ સાથે લીધો
અત્યાર સુધી પ્રિયવદાએ આ બધી બાબત
કે જ સાંભળી નહોતી તેના માથાપે ડાની
મસલન કરી બધુ નક્કી થયું હતું.

મારો એક વજીર સ્નેહી એ વખતે રળમાં
મધુપુર જતો હતો. તેને મેં કહી રાખ્યું હતું
કે મારે માટે એક સારુ ધર જરૂર બાડે
રાખી લે.

શુભ દિવસે દેવધરમાં અમારા લગ્ન
થયાં. નવવધૂને લઈ હું રવાના થયો. સસરાજી
એ મહેરનાની કરી પોતાને ખરેખરે અમને
જગોરની એ દીકાટ ખરીદી આપી.

સમંતી રાત પછી, સવારે કરવાની વેદિક
ક્રિયા આગોળી તેને બીજે દિવસે સવારે અમે
નીકળ્યાં. ત્યારે પ્રિયવદા જાણતી હતી કે જરૂર
જ જાઈએ છીએ.

મધુપુર માડી જામી રહી, એટલે સ્ત્રીઓના
આમાંથી પ્રિયવદાને ડાઘારી.

પ્રિય બેલી: “અહીં કે ?”

હું બોલ્યો: “અહીં થોડા દિવસ રહીશું
ને પછી જવાશે.”

જે ધર બાડે રાખ્યું હતું ત્યાં આમણે ગયાં.
પ્રિય બેલી: “આ ધર કેવું ?”

“હમણું આપણુ. આપણે બાડે લીધું છે.
અહીંજ આપણે એકાદ મહીના રહીશું—એક
જણું.”

પાછલો પહોર હતો. એક જણુ એકાંત
સુખમાં બેઠાં હતા. આ વખતે પ્રિયવદાને
બધુ કશું. ધાર્યું હતું કે પ્રિયવદા શુભ અજબ
થશે પરંતુ પ્રિય બેલી. “હું જાણું છું.”

“તું જાણે છે ? શી રીતે. નવરુ ?”

“કમ, પેલુ. તમે મને મદવાડ વખતે
એકવાર રસીદ બાણની કાળ-અધાવળી વાંચવા
લાવી દીધી હતી તે—વાદ આવે છે !”

“આવે છે.”

“તેની અંદર એક ચીટી હતી. જાણુમા
તમારા સ્નેહીની ચીટી હતી.”

અજબ મઠ હું બોલ્યો—“સ્નેહીની
ચીટી ? કેની ચીટી કહે જોડે શું લખ્યું હતું
એમાં ?”

“નામ તો થાક નથી. એમાં લખ્યું
હતું—” આ થી થેવજા માડી છે ? જમીન-
દારનો છેાકરો થઇ, જોને દાકટરની પરીક્ષામાં
પાસ થઇ, આખરે કરે છે રસોવાળું ?”
બીજીને બધુ લખ્યું હતું.”

ત્યારે મને થાક આવ્યું. આજ વજીર-
સ્નેહી, જેણે ધર બાડે લઈ દીધું હતું, તેજોજ
એ પત્ર હતો. તે મારો ખામ દીક્ષાજીવ
દોસ્ત છે. તેને મેં અમાલિયા બધી વાત
જણાવી હતી. તેની ચીટીમાં એ વાત લખી
હતી, ખીજું એ લખ્યું હતું કે, જો હું
માલીકની પુત્રીના પ્રેમમાં પડ્યો હોઉં, તો
જટ દાંડે પોતાની એળખાણ આવી પરણી
ક્યા નથી સકતો ? રોજ રોજ દાંડવાં
ખજાગરવામાં શું કવિત્વ સમાયું છે તે પોતાના

સમજવામાં ન આવ્યાથી એણે મને ઠપકો
માપ્યો હતો.

મેં ત્યારે પ્રિયને કહ્યું:—“હા, હા, યાદ
આવે છે, હીક, એમાં બીજું શું લખ્યું હતું
કહે જેઠ.”

પ્રિય શરમાતી શરમાતી હસીને
બોલી:—“જાઓ, નહીં કહું.”

“ના, કહે.”

“ના, નહીં કહું.”

બેહુ ખેંચ કર્યા છતાં પણ કહેવરાવી
શક્યો નહીં. છેવટે મેં કહ્યું:—“હું તને ચાહું
હું એ ચીટી જોઈનેજ જાણી શકી હતીને?”

પ્રિય નીચું જોઈ, આંખોમાંથી છેડા વીંટતી
વીંટતી મરક મરક હસવા લાગી.

મેં એના ગળામાં હાથ નાખી એને ચુંબન
કર્યું, ને કહ્યું:—“તારા ભારે અન્યાય આ તો!”
“શો?”

“પારકી ચીટી વાંચવી એ.”

“હું ત્યારે તમારે મન પારકી?”

“ત્યારે તો લગ્ન નહોતાં થયાં. હું તને
ચાહું છું એ પણ ત્યારે નહોતી જાણતી.
ત્યારે હું તારે મન પારકો નહીં?”

“એમ હશે?”

“ત્યારે શું?”

“આપણે જ્યારે જન્મ્યાં ત્યારનુંજ
વિધતાએ આપણાં લગ્ન થશે એ નક્કી કરી
મુક્યું હતું.”

પ્રિયવદાને ફરી ચુંબન કરવા હાથ લંબાવવા
જાઈ છું ત્યાં ચાકરે આવી સમાચાર
આપ્યા—“માળી પુલ લાવ્યો છે.”

બહાર જઈને જેઠ છું તો માળી બેસુમાર
રંગબેરંગી પુલ લાવ્યો છે. એ પુલોથી રાતે
અમારી પુલશય્યા સજાઈ.

* શ્રીયુત પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાયના બંજાળી હાસ્યો.

રસખિંદુઓ

લેખક:

રા. સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી

સૌંદર્યનો સાગર જ્યાં લહેરાં લેતો હોય ત્યાં નેત્રને નવરાસ કેવી?
રસનાં પુર જ્યાં વહેતાં હોય ત્યાં હૃદયને વિષાસ કેવી?
અનાહત ગાન જ્યાં શુંજતાં હોય ત્યાં આત્માને અશાંતિ કેવી?

x

x

x

શું હું સારી આવમનો ચહેનશાહ નથી કે મારે તારી તહેનાતમાં ખડું થવું?
શું હું અલખનિરંજન યોગી નથી કે મારે તારા સૌંદર્યમાં લોભાવું?
પણ કાલુ જાણે શાંતી મારું હૃદય તારામાં મુગ્ધ બન્યું છે!

ક્યાં જાઓ છો ?

લેખક.

રા. ચતુરસેન શાસ્ત્રી

અનંત સ્વયંભૂત
જાન્યુન થએલા
ખીજી તોફાનમાં, અમારી
જુની નાવડીને અરક્ષિત
હોઈ હા, ક્યાં જાઓ છો ?
આ પ્રવચન તોફાનમાં,
આ અંધારી નિરાશામાં, આ તીવ્ર મર્જનમાં,
આ ઉત્તમ તરંગોમાં, અમે અસાદાવ્ય
ગુપ્ત નાવિકો ક્યાં સુધી ઘોબી શકીશું ?
ક્યાં જરીક ?

મોહન ! મોહન ! જરા ઉભા રહો !
હાથ ! તમે તો હસો છો ! તમને જો
તમારી વિપતિઓથી રમવા જેવો પરિકાસ
કરવાનો અભ્યાસ હોય તે તમે રમો,
પરિકાસ કરો, પરંતુ અમારી વિપતિ
સાંધારણ વિપતિ નથી. તમે
આવા જમને દાસ્ય કરીશો નહીં, અમને
અહીં સારી ના હોય.
નહીંતર અમને પાર
ધપાની ચામડા જાળો.

ઉત્તર ?
દક્ષિણમાં
જ્યાં ત
મારી ધ
આ હોય
સા ?

રી
એક વાર
તમે આ
આહવા
આજ ત
માકં પન
શ્યામસ્વ
સ્વસ્ત્ય
આ જ
તમારો

અવિનિદિત અભ્યસ્ત હાસ્ય હતું; આજ અદ્ભુત મરની હતી; આવીજ રીતે તમેએ તે વખતે ભારતનાં નરનારીઓને મોઢાં મુગ્ધ કર્યા હતાં. યમુના તે વાતની સાક્ષીરૂપ છે. એક વખત સમસ્ત વિશ્વના સામ્રાજ્ય, પૃથિવી પરના સર્વે રાજમુક્ટો તમારી આંગળીના સંકેત ઉપર, તમારી બુકુરીના વિજ્ઞાપ પર, તમારા હુકારની તાલપર, મૃત્યુના પથમાં, એકવાર નૃત્ય કરી ચુક્યા છે. તે વખતે પણ તમેએ શસ્ત્ર ગ્રહણ ન કરવાના સોગન લીધા હતા, અને તે વખતે પણ તમે અમને અધ-વચમાં છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા.

ધર્મની સંરચાપનાને દુષ્ટતાના વિનાશનો, ખીન્ને કોઈ માર્ગ નથી શું? શું મળુને બલિદાન આપ્યા વિના આ કાર્ય યદ્ય શક્યું નથી?

નહીં. નહીં. આ વખતે અમે તમને આવી રીતે નહીં જવા દઈએ! અમે અમારા આત્માના સોગન લઈને કહીએ છીએ કે તમે આ વખતે ચુપ્ચાપ જઈ શકશો નહીં. દૈને દૈ તો કરવુંજ પડશે. આજ હાથોથી અને આજ વખતે, અમે તમને ફરીથી ક્યાં પ્રાપ્ત કરી શકીશું?

તે નવવિધવાઓનાં અવિકસિત પણ મ્હાન મુખો પર સતત વહેતાં અશ્રુઓથી લારપુર નયનો લુઓ; શું તમે તેને પ્રાતઃકાલના ઝાકળથી ભરેલા શુલાખની શોભા જેવું સમજો છો? તે હવનના અંતિમ સમયમાં યોગામાંથી બહાર સંસારમાંથી ઉપાડી લીધેલા નિરપતાધ બાળકોની માતાના કંપિત ગંભીર નિઃશ્વાસનો શ્વનિ. સાંભળો! શું તમે તેને તમારી બાંસુરીનો પ્રતિધ્વનિ સમજો છો? ને કારાગારની મન-દુસ દિવાલોની પાછળ આશ્ચર્યજનક ગરદીની

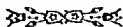
આશ્ચર્યકારક ઉત્તેજિત દિનચર્યા લુઓ. શું તમે તેને રાજસૂયના ઉત્સવની ગરદી સમજો છો?

આખરે આ અમારો રક્તથી ભીંજાયેલો છંડો લુઓ, અમારી બહેનોના ધુળથી ભરેલા કેશ નીહાળો, અમારા અનંત ઉન્માદ તરફ દ્રષ્ટિ કરો! શું તમે આને હોળીના રસરંગ માનો છો?

હીક. હવે હસો. જેઠ તમે કેવું હાસ્ય કરો છો? જેઠ તમે કેવા આનંદદંદ છો? હાથ! નિહુર! તમે હલુ પણ હસો છો!

કૈં સમજવામાં આવતું નથી. વાસનાઓથી દૂર તમારું લક્ષ્ય છે. વર્તમાનથી દૂર તમારું હવન છે. હવનથી દૂર તમારો ઉદ્દેશ છે. મૃત્યુથી દૂર તમારો પ્રભાવ છે.

એક વ્યર્થ છે. અમે તમને કદાપિ સમજી શકીશું નહીં. ત્યારે અમે અનુગમનજ કરશું! પાદચિહ્નો પર? આજ અશ્લીનાં નીશાન પર, આજ બીપણુ તોફાનમાં, અમે, દુર્બલ, અસાહાય્ય અત્તાન પ્રાણી અમારી આપદાઓ, અપમાન નાશ અને સંકટનો તનિકપણુ વિચાર રાખ્યા વિના, માત્ર તમે હસો છો એટલે હસીએ? તમે સહન કરો છો-એટલે અમે પણ સહન કરીએ? હીક છે. હે આત્માના અમર પુરુષ! હે કર્મેના અખંડ તેજપુત્ર! ત્યો અમે હસીશું-સહન કરીશું! અમે તે યાદ પણ અમે હસીશું અને સહન કરીશું! હે આનંદી બંદી! જે તમારી એવીજ ધ્વજા છે તો તેના બંધનમાં બંધાએ, પણ યાદ રાખજો કે તમને અમારા બંધનમાંથી વિમુક્ત થવાનું નથી! અમે તમને છોડીશું નહીં. ચાલો હે કારાગારના અવતાર! અમે પણ તમારીજ પાસે આવીએ છીએ.

અમારા છોકરા કેવારે

લેખક:

રા. શ્રેષ્ઠક

લાવવા ધરમાં રાણી

અમારા છોકરા કેવારે એ તો છે જોવા જેવારે.

દીમે કેવા એ દીલે કુબળા મોવર ઘોડીના કાકા,
અમને રાખે અક્કલ બહુ પહુ કમરનાંની વાંકા.

નીલ નીલ તેજ નવા નવા નાખી સીમે સેમે પાંડે,
કસકસાવની રમે ખમે લટ ધડી ધડી સંજાળે.

નેકરાણ કોલરે ડાકને ખાંધી વાંકી યેખી ધાલે,
કમરમાંથી લચક સેતા ચાવના લલિત ચાલે.

કસરત બસરતને નામે આરતિ ઉદમ નામે પાણી,
ચિતન કરતા સર્વથી પહેલુ લાવવા ધરમાં રાણી.

આપથી નાનાને હમ બીડાને મોટની સાથે કુંડા,
સ્વતંત્રતાને નામે ઉઠાવે નિર્ભયતાના હુંડા.

ધડીધડીમાં નાક ચઢારી સકર વાળી બેલે,
પેતાનો કકો ખરો તે કરવા નાહક માયુ રૂડે.

ચાલતા લલિત ખાદે

કમરમાંથી વાંકા

પોલીસને પોકારે

આવડતના ઓથમીર પણ પોતે પંડિત હોય તેમ પાછ,
મનમાં તે રાખે ખાલી ખીસે પૈસાની પતરાણ.

આર ગામનો મીનજ રાખે હિમતમાં પણ ભારે,
અવળા હાથની ચપ્પડ પડતાં પોલીસને પોકારે.

મુકી દોની ગાંધી મહાત્મા દેશોદયની વાત,
આમ તમારી પીઠ ફરી કે પાછળ સાતડે સાત.

પોસ્ટ માસ્ટર: અરે ઓ જંગલી! આ કામજ ભારી છે. તેને એક ટીકીટ વધારે લગાવ.

ગામડીઓ: પણ શાખ્ય! એક ટીકીટ વધારે લગાઈશ તો છ વધારે ભારે નંછ થઈ જાય? *

x

x

x

લાંબો માણસ (દીંગણાને): અરે રાક્ષસ, જરા ખસી જ તો!

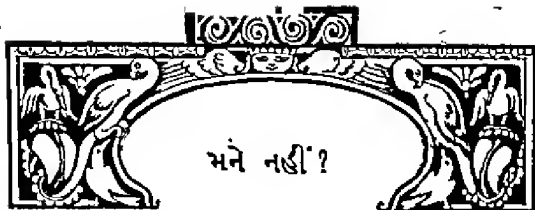
દીંગણો: શું કહો છો વામનજી!

લાંબો માણસ: અરે એમાં યુક્તો શું કરે છે? મેં તો તારી બુદ્ધિ નોંધને કહ્યું 'તું'.

દીંગણો: ત્યારે હું પણ તમારી બુદ્ધિ ખ્યાનમાં રાખીને જ બોલ્યો 'તો.' *

* સંપાદક રા. નવલરામ જ. ત્રિવેદી.

લેખક.

રા. ખુશાલ તલકસી શાહ,

સખ્ય, સાહિત્ય સંસદ

નાટકનાં મુખ્ય પાત્રો

બાબુ કિશોરમલ જો. પી.	..	..	ખુશબનો કરોડપતિ મારવાડી.
કુમાર હીમતસિંહ	..	..	.. રાજપુતાના એક રાજાનો ભાણેલ.
દેવીસિંહ	..	..	.. દીવવાડાનો રાજકુમાર, હીમતસિંહનો મિત્ર.
બાબુ જગમંદુરલાલ	..	..	કિશોરમલનો છુનો દોસ્ત અને ભાગીઓ.
તારાદેવી	..	..	કિશોરમલની ઠીકરી, હીમતસિંહની પત્ની.

આગળના ભાગનો ટુંક સાર

ખીતાબ મેળવવાના કાંકામા નિષ્ફળ થયેલા કિશોરમલ જેતાનો રોષ તારાદેવી પાસે ઠાકેલો રોષ છે, ત્યાં જગમંદુરલાલ આવે છે. પાછળથી હીમતસિંહને મળતા આવેલા દેવીસિંહને કિશોરમલ મળે છે, ત્યારે બનેલા કેટલાક પ્રસંગો બતાવી આપે છે, કે તારાદેવીને તેના પતિ વરફાથી મુખ નથી; હીમતસિંહ સસરા તરફ પણ તોછડાઈ ચલાવે છે, ને તેની દેવતા બનતી ત્વષ્ટો વરફા દેવાની દાનત બતાવે છે સસરા પોતાની “બાછ” પાસે વતારવાની આશામાં ખુબ સજ્જન કરીને જગમંદુરની મેલવણી આવડે છે. ખાનખીમા દેવીસિંહ નેડે વત કરતાં પરીખડ નામે મુંઢરી થયે પોતાનો પ્રેમ, ને તેને કીધે થયેલા જગડે હીમતસિંહ વધુને છે, કિશોરમલ આવીને તેને કે વચન કરવા નિષ્ફળ આવે છે કે હરમખલ હીમતસિંહના લેલુદાદો મળવા આવ્યાના સમાચાર આવતાં જાનખાડેલી પહાવે વપર ભર્યા થાય છે, અને હીમતસિંહની “રવામિમાન”ની કીચ કતા તેમનું દેવું મવદેસર જાગે પતાવવાની ધમકી આપી કિશોરમલ ભય છે, ત્યાર પછી લેખકાદો વરફાથી એક વાદુરી આવે છે, તેને તારાદેવી પોતાની ફરજ બાનીને પુરેપુરું દેવું કુદરી આપે છે, નેથી હીમતસિંહ તેના વરફા હેવ બતાવે છે. કિશોરમલ આ પાત્ર બજાવે તારાદેવી વપર ગુસ્સે થાય છે, પતિપત્ની બદાર કરવા ભય છે.

અંક ૨ જો

પ્રવેશ ૧ જો

(પ્રથમાંક પ્રથમ પ્રવેશનું દીવાનખાનું.
વિનાયકરાય એની મેજ પાસેની ખુરશી
પર છાપું વાંચતો જણાય છે. કિશોરમલ
ગરસાબેર આવે છે.)

કિશોરમલ

વિનાયક.

વિનાયક

હા, સાહેબ.

કિશોરમલ

મારે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખબર છપા-
વવાની છે. તેનો ખરડો હું લખાવું તે
મુજબ તૈયાર કરો. (વિનાયક નોટ શુક લે છે.
કિશોરમલ મેજ પર હાથ રાખી ઉભો ઉભો
લખાવે છે.) લખો. “ભાડે આપવાનું છે.
રાજગંધીઓને લાયક કુસાદે સુશોભિત મઝાન.
શણગારેલું મઝાન હીલની ટોચ પર. લાયક.
ભાડુત મળતાં બંગલાનો અર્ધ વિભાગ-પ્રથમ
મજલો, તમેજા વગેરેની જોગવાઈ સાથે-ભાડે
આપવાની ગોઠવણ થઈ શકશે. (વિનાયક
બહુજ તરાથી લખ્યો જાય છે. કિશોરમલ
તેને જરા વખત આપવા અહીં બોલે છે.)
ભાડાનું નક્કી કરવા અને બંગલો નીહાળવા
મલો-અથવા લખો બાજુ કિશોરમલ ઉદ્દત-
મલને.” લખી લીધું?

વિનાયક

(છાપા શબ્દો સાંભળતાં વિસ્મયચકિત
થઈ શેઠ સાંભળે છે.) હા હા, બાજુ સાહેબ.
પણ એતો આજ બંગલો.

કિશોરમલ

(ટુપલ પાસેથી ખસી જઈ કાચ પર
બેસે છે.) હા. એજ.

વિનાયક

[ચેન્સીલ દાંતવચે એક પલ ધરી રાખે છે.
તે કાઢી.] પણ પ્રથમ મજલો તો કુમાર-
સાહેબના વપરાશ માટે છે.

કિશોરમલ

બેલાશક ? (અવાજમાં અતીવ કંઈકશતાં.)

વિનાયક

તો પછી આ જાહેરખબર ? (મલ-
કાય છે.)

કિશોરમલ

(ઉભો થઈ તેની પાસે આવી તેના ખભા
પર હાથ મુકે છે.) બેવકુફ ના બનો, વિના-
યકરાય.

વિનાયક

(સંદેહચક્રિત સ્વરે) કુમાર સાહેબે મને
કંઈ વાત કરી નથી.

કિશોરમલ

(એજ રિથિતિમાં) અહીં ધણી કાણ છે
વાર ?

વિનાયક

આંખ નામદાર.

કિશોરમલ

(તેના તરફથી વળી વચલી મેજ બહાર
જાય છે.) વાર ત્યારે, ઝાઝી પંચાત રહેવા
દોઢ હું કરવાનું છું તેનો અમલ કરો. (વિના-
યક જાહેરખબર આપવા લાગે છે.)

વિનાયક

(છાપી લીધા પછી) ક્યા પેપરામાં
મોઢવાનું ?

બીમસિંહ : (મિત્ર ફેરવીને આવતામાં) હરબોલ નહીં એવી રસોણ તૈયાર કરવા કરતાં હું અને
આપનો બહેન મળું છું

નિશાસનદા : (હસી મઠી કાગાળીમાં) અહીં તૈયાર હોયું છે ? તમે જનાર મેલુ આવે છે ?

કિશોરમલ

(પુનઃ તેના તરફ ફરી) આજનાજ
'સાંજ વર્તમાન' અને 'એડવોકેટ'માં અને
'દાધમ્સ' અને 'કોનીકલ'માં આવતી કાલ
માટે. જો આજનાં પેપરો માટે મોડું થયું
હોય તો તેમને જોઈએ તે પૈસા આપો.
જરૂર જણાય તો વધારાનો અંક દેવાનો પણ
જાહેરખબર કુમાર ફરીને પાછા આવે ત્યારે
પેપરમાં મોજુદ જોઈએ. (ટેબલ પરથી પંખો
લઈ પોતાને હવા નાંખે છે.) પૈસાનો સવાલ
નથી, સમજ્યા ? તમે જાતેજ જઈ બેંકોતરત
કરો. (વિનાયક ચુપચુપ ઉભો થાય છે. કાગળ
ધરી કરી ખીસામાં મુકે છે. ટોપી લાકડી
લઈ જવા માંડે છે.) પોલીસ કમીશનરની
ઓફીસમાંથી અને તો કમીશનરને અહીં
મોકલજો.

વિનાયક

વારુ, બાપુસાહેબ! (જાય છે.) કિશોર-
મલ એક કાણ બાદ ધડી બગલે છે. ઉત્ત-
રમાં ભેયો આવે છે.)

ભેયો

(કિશોરમલ એક પળભર વિચારમાં
હોવાથી ઉભો રહે છે. શેઠની નજર ન પડી
એટલે) હ, હજુર ધંદી બગલ ?

કિશોરમલ

(સહજ ચોંકેલો, પણ સાવધ.) હાં.
જાઓ કુમાર સાહેબકા પદાનેવાલા ભીમસેનકુ
બેન્ને (ભેયો જાય છે) (ભીમસેન રસોયો
આવે છે.)

ભીમસેન

કેમ બાપુ સાહેબ, કેં ખાસ ફરમાય ?

કિશોરમલ

(કાગળ પર જઈ બેસે છે. ભીમસેન
સાથે વાત કરતાં એજ આસન પર
એજ હોય, બેઠા રહે છે.) હાં, ભીમસેન,

આજ રાત્રે કુમાર સાહેબે કેં ખાસ તૈયારી
કરવાનું ફરમાવ્યું છે ?

ભીમસેન

(મોટા માણસના માનીતા ને કરની સ્વા-
ભાવિક બેઅદબી એના અવાજ અને ઢબમાં
સ્ફુરે છે.) હાર્તો! આજે કાકિર દેવીસિંહના
માનમાં ગ્રાહ્યત આપનાની ફરમાય, ક્યારની
યધ સુધી છે! ખુદ બા સાહેબ સાથે બેસી
સેવકે કથી કથી વાનીઓ કરવી તે નક્કી કયું છે.

કિશોરમલ

જરા બતાવો તો, જોડ, તમારા
પાકશાસ્ત્રની અદ્યુત ખુબીઓ!

ભીમસેન

આ, પ્રથમ, તો અંગ્રેજ રસમ મુજબ
થોડા થોડા સ્વાદિષ્ટ લુધોતોગક પદાર્થો, જેવાં
કે ફ્રાવળી અને રોમેટાંનું ક્યુંબર, કાકડીનો
છુંદો, એસ્પેરેગસ અને એલીવની મેળવણી.
અને...

કિશોરમલ

એ, સૌ જવા હો, મને એ પ્રિય નથી. હ
એસ્પેરેગસને નજરે જોઈ આજખી શકતો
નથી. માટે લસણની ચટણી અને ગાજરના
ક્યુંબર શીવાય ખીજી કંઈ રાખવું નહીં.

ભીમસેન

(વિસ્મયતામાં) પણ એ શું બોલો છે,
બાપુ સાહેબ! એતો પાકશાસ્ત્રના પ્રત્યેક
નિયમથી વિરુદ્ધ છે. હું આંખની ખાતરી
કરી આપીશ, કે મનુષ્યની હોઝરી અને હૃદય
વચ્ચે એવો સંબંધ છે, અને ઉત્તમની
પાચનક્રિયા પર એવી અસર છે કે લસણની
ચટણી.....

કિશોરમલ

મને પ્રિય છે-મારી બાવપણી માનીતી
છે, માટે થની જોઈએ! વધારે બાપણ સાંભળ-
નથી. હ. પછી!

[ન્યુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૪૬]

એ સ્વપ્નોની કહાણી

(અમારી નવલકથા, સેપ્તાંક ૫ માં)

સેપ્તાંક:

૨૧. ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા,
સભ્ય, સાહિત્ય સભા.

કુખમાં ઘટીરને તે પોતાના હાથમાં ઢાંચી લે છે અને
તેને પોતાના દૃઢ સાથે બાંધે છે

સ્વપ્નમાં ધનમુખર આપણે પોતેજ
આપણા સ્વપ્નના નાવક હોઈએ
છીએ પણ કાંઈક કાંઈક વખત મને એવાં
સ્વપ્ન આવેલાં છે કે જેમાં કુ કોઈ પણ જાતનો
જામ જાળવતોજ નથી, માત્ર તટસ્થ નેનદારજ
હું. આમાંના એક વાંસી અને ધણીવાર ત્રિચાર
જાળ્યા છે કે કુ જેને નવજાયામાં મુકી
મકે તે કદાચ પણ કદાચ મકુ કરચ્છરચ્છર
હોઈ વાંચનારને ઠીક નહીં લાગે એમ ધણીને
રહેવા હું હું.

મને સ્વપ્ન આવેલું કે મનુષ્યોના એક
રોળામાં મેં એક સ્ત્રી લેઈ, સ્ત્રીનું મુખ મુંદર હતું
જ્યાં જ્યાં જાણે કુર્ચ્ચ વરસતા હતા
રોળામાં દીવળા જાંખા પ્રાણમાં આ

મહિન મુંદરતા પ્રકાશી રહી. પછી પ્રકાશ
આપ્યો ત્યો અને અપકાર થઈ રહ્યો.

કદાચ વખત વીતી ત્યો દોષ એમ લાગે
છે, પછી પેલી સ્ત્રીની મુખાંગુતિ નેત્રીયું. આ
વખતે તેની મુંદરતા વધુ મુંદર લાગે છે કારણ
કે અંદરથી મહિનતા ચાલી ગઈ હોય એમ
લાગે છે. આ પરિત્ર પ્રકાશની મુંદરતાને નેત્રી
એક સ્ત્રીનું મુખાંગુતિ મને જણાય છે. ઉત્તમ
મુખાંગુતિ એકએકને મળે છે અને મુખન
કરે છે. કોઈ વખત વળી જાની જાન છે એમ
મને લાગે છે અને કું પછી પેલી ને મુખાંગુતિ
નેત્રી હું. પુણ્યના મુખ ઉપરથી જાણાય છે
કે તેનું વધુ વધુ છે જ્યાં મુખાંગુતિ જુવાન
અને મુંદર છે, અને જ્યારે સ્ત્રી તેની સાથે

લુએ છે ત્યારે સ્ત્રીના મુખ ઉપર પવિત્રતા તરવરી રહે છે. પણ ત્યારે સ્ત્રી એકલી પડે છે ત્યારે પેલી મલિનતા પાછી આવવાનો યત્ન કરતી હોય એમ લાગે છે.

પછી મને કેંક વધારે ખુલ્લું જણાય છે. તે બંને એક નાની ઓરડીમાં રહે છે અને બહુજ નિર્ધન છે. સ્ત્રી બારીએ બેસીને લુએ છે નીચેથી મોટાં શહેરના જીવનના બહુકાર સાંભળાય છે અને તેવા વિશાલ રસ્તાઓની ળાપા તે સ્ત્રીની આંખમાં છે. થોડી થોડી વારે સ્ત્રી બારણા સામે લુએ છે અને કાષ્ઠનાં પગલાં સાંભળતી હોય તેમ કાન મારે છે. ત્યારે ત્યારે તે આ પ્રમાણે કરે છે ત્યારે ત્યારે તેનાં મુખ ઉપરની મલિનતા ઓછી થતી હોય તેમ લાગે છે. પણ ત્યારે સ્ત્રી મોટાં શહેરના બહુકાર સાંભળે છે ત્યારે મલિનતા વધે છે અને વધુ મલિન થતી જાય છે.

સહસા તે સ્ત્રી ચમકે છે. તેની આંખમાંની બીક એકદને હું રંગમાં પણ કંપું છું. તેના મુખ ઉપર પ્રવેદનાં રીપાં બાઝી જાય છે. વળી પાછો ફેરફાર થાય છે અને મલિન મુખ વધુ મલિન બની જાય છે. પેલી સ્ત્રી ઓરડીમાંથી બહાર નીકળે છે. હું તેનાં પગલાં દાદર ઉપર સાંભળું છું. ધીમે ધીમે તે ધીમાં થતાં જાય છે. બારણું ઉઘડે છે અને શહેરના ધોંવાટમાં તે સ્ત્રીનાં પગલાંનો અવાજ ભળી જાય છે.

વળી ધણી વખત મારા સ્વપ્નમાં વહી જાય છે. અનેક દર્યો આવે છે અને ઝાંખાં થઈ જાય છે પણ આ બધી અસ્પષ્ટતા અને અધિકારમાંથી આખરે એક ઉજડ શેરી સ્પષ્ટ જણાય છે, વરસાદથી ભીંજાયેલા પુટપાય ઉપર રસ્તાના દીવા પ્રકાશના વર્તુલ બનાવે છે. આંખને ખરાબ લાગે તેવાં બપોવાળાં વસ્ત્ર પહેરીને એક આકૃતિ છુપાતી લપાતી પુટપાય ઉપર આવે છે. તેની પુઠ મારા તરફ છે એટલે,

હું તેનું મુખ જોઈ શકતો નથી. અધિકારમાંથી એક બીજી આકૃતિ નીકળી આવે છે. તેનું મુખ મેં જોયું. મારું સ્વપ્ન શરુ થયું તે વખતે જે મુખ પ્રત્યે જોતાં સ્ત્રીનું મુખ પવિત્ર થઈ જતું અને સ્વર્ગના શીરીસ્તા જેવું દેખાતું તેજ આ મુખ હતું; પણ હવે તેમાં પવિત્રતા નથી. આ મુખ પણ હવે મલિનતાથી ભર્યંકર અને ચીમકાઈ ગયેલું થઈ ગયું હતું. પેલી આગલી આકૃતિ આગળ ચાલી જાય છે. પાછળની આકૃતિ એની પાછળ ઝડપથી જાય છે અને એને પકડી પાડે છે, બન્ને એકેકને લુએ છે અને કેંક વાત કરે છે પણ તે વખતે અધિકાર હોય છે એટલે હું જોઈ શકતો નથી. થોડી વારમાં એક લુગારખાના આગળ બંને વળે છે. ત્યાંના કીટસનના પ્રકાશમાં હું બંનેનાં મુખ જોઉં છું. બંને પેલાં સ્ત્રીપુરુષનાં જ મુખ હતાં. કીટસનના પ્રકાશમાં પાછાં ઉભય એકેકની સામે જુએ છે.

એક બીજું સ્વપ્ન મને આવ્યું હતું, કે એક વખતે એક સ્વર્ગીય દૂતે (અથવા તો શયતાને, મને બરાબર યાદ નથી) આવીને એક માણસને કહ્યું કે જ્યાં સુધી તે કાષ્ઠપણ જીવતાં મનુષ્યને ચલાશે નહીં-ત્યાં સુધી તે કાષ્ઠ પણ જીવતાં મનુષ્ય પ્રત્યે-પોતાની સ્ત્રી કે છોકરાં પ્રત્યે-સ્નેહ કે મમતાનો અંશ પણ દાખવશે નહીં, ત્યાં સુધી તે પોતાના વેપારમાં દુત્તેહ મેળવશે, ત્યાં સુધી તે દિનપ્રતિદિન વધુ અને વધુ પૈસાદાર થતો જશે, અને જગતમાં તેની સત્તા બળવત્તર થતી જશે. પણ જે ક્ષણથી તેના હૃદયમાં કાષ્ઠ જીવતાં મનુષ્યને માટે સ્નેહના ક્રીણામાં ક્રીણા અંકુર કુટરો તે ક્ષણથી તે પોતાની યુક્તિઓમાં અને વેપારમાં નિષ્ફળ થતો જશે, મનુષ્યો તેને ધક્કારશે, અને અદ્ય સમયમાં તેને ભુલી જશે.

આ માણસે આ શબ્દો યાદ રાખી લીધા, કારણકે તે મહત્તાકાંક્ષી હતો, કીર્તિ અને

હૃદયમાંથી વહાવતું 'શ્રીજીભા' શ્રીજી અંકુર
પણ નીકળ્યું નહીં. પરિણામે તેના હૃદય
કાર્તમાં વિધાતાએ વિનય અપાડ્યો.

પણ વર્ષો વધી જાય છે, અને તેને
બીજાને માટે માત્ર એક જ વસ્તુ રહે છે-
એક બાળકનો દુઃખભર્યો ચહેરો. જેમ એક
સ્રીએ ઘણાં વર્ષ અપાડે આ પુરુષને ચલાવે
હતો, જેવો અદ્યતન પ્રેમ તે સ્રીએ આ પુરુ-
ષને દાખવ્યો હતો, તેમ અને તેના પ્રેમથી

આનાની પુષ્પ-
કળી આનાની
બાવિકા આ
પુરુષને ચલાવ
છે. પણ પુરુષ
હાત કચડીને
તેની કનેથી
ચાલ્યો જાય
છે.

નાની
કળી-નાની
બાવિકા કદ-

બાવિકા પોતાના કરમાઈ જતા કુમળા હાથ સ્નેહથી મૂક ધાવતા કરતા તેની આજળા કરે છે
પણ પુરુષના મુખ ઉપર કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર થતો નથી.

સત્તા આ જગતમાં ઉત્તમ વસ્તુઓ છે એમ
માનનાર હોતો. એક સ્રી તેને ચલાવે છે, અને
તેના તરફથી સ્નેહનો એક રાખ્ડ પણ સાલ-
વ્યો નહીં તેથી દુઃખી થઈને મરી જાય છે
બાળકોનાં શ્રીજી સ્વર્ગીય પગલા તેના જીવ
નમાં આવે છે અને પાછા અદરજ થઈ જાય
છે. જુની જુની આત્મિકતા જાણી થતી
જાય છે, નહીં આવે છે અને તે પણ ચાલી
જતી જાય છે.

પરંતુ કોઈપણ દિવસ તેના હાથનો ચાપાણ
સ્પર્શ કાઢી મનુષ્યને ધરો નહીં, તેના આકર્ષણથી
એક પણ સ્નેહભર્યું વેણ નીકળ્યું નહીં તેના,

માની જાય છે, અને એક વખત જ્યારે રેતો પુરુષ
પોતાના અમર્યાદિત વેપારને દોરતો પોતાના ટેમલ
આજળા બોડો હતો ત્યારે કેટલાંક મનુષ્યોએ
આવીને તેને કહ્યું કે બાવિકા મરે છે. છોક-
રીના બીજાના આગળ આવીને તે પુરુષ
ઉભો રહે છે. બાવિકા અંખ ઉઘાડીને તેની
સામુ જુએ છે, અને જ્યારે પેલો પુરુષ છેક
પાસે આવે છે, ત્યારે બાવિકા પોતાના કર-
માઈ જતા કુમળા હાથ સ્નેહથી મૂક ધાવતા
કરતા તેની આજળા કરે છે. પણ પુરુષના
મુખ ઉપર કોઈપણ જાતનો ફેરફાર થતો નથી
એટલે ભ્રમ હૃદયે બાવિકા પોતાના હાથ

એથી લે છે, બાલિકાના હૃદયમાંથી દીર્ઘ
આસ નીકળે છે, અને તેની આંખો મીંચાઇ
નય છે. એક સ્ત્રી આગળ આવીને બાલિ-
કાના હાથ સીધા કરે છે અને પુરુષ પોતાના
મનેક કાપોમાં નિમગ્ન થવા ચાલ્યો જાય છે.

પણ ભ્યારે રાત પડે છે, ઘરમાં સર્વ
નિદ્રામાં પડે છે, અને સર્વત્ર ગાદ અંધકાર અને
ગૂઢ શાંતિ પ્રસરી રહે છે, ત્યારે પેલો પુરુષ
છાતિમાંનો જ્યાં પેલી બાલિકાનું મૃત શરીર
પડ્યું હતું, ત્યાં જાય છે અને મોં ઉપરનું વસ્ત્ર
થોડું ખસેડે છે.

“આહ-મૃત્યુ પામી-મૃત્યુ પામી”ના
ઉદ્ગાર તેના મોંમાંથી નીકળે છે; કુમળા મૃત
શરીરને તે પોતાના હાથમાં ઉચ્છેદ લે છે, અને
તેને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપે છે. તેના ઠંડા
ઝોઝ, તેના ઠંડા ગાલ અને ઠંડા, અછડ ધધ
મથેલા નાના હાથને સુખન અર્પે છે.

પણ આટલેથી મારું સ્વપ્ન અશકય રૂપ
લે છે, કારણકે તે પછી રાત્રી પેલી નાની
બાલિકાનું મૃત શરીર પેલાં જો થોડાં વસ્ત્ર
નીચે પડ્યું હોય છે—તેનાં અમરવે સડતાં
પણ નથી, તેમ તેનું મુખ નિસ્તેજ પણ થતું
નથી. અરુપ સમય હું આથી જરા મુંઝાઈ છું,
પણ પછી મને અન્યથા લાગતી નથી;
કારણકે ભ્યારે સ્વપ્નદેવી આપણને વાનો
કહે છે, ત્યારે આપણે તો માત્ર નાનાં છોકરાંઓ

માફક આંખ પિકાસીને જોઈ રહીએ છીએ,
અન્યથ થઇએ છીએ અને જે બતાવે છે તે
બધું માનીએ છીએ.

દરેક રાતે, ભ્યારે ઘરમાં બધાં નિદ્રામાં
હોય છે, ભ્યારે સર્વત્ર ગાદ અંધકાર અને
ગૂઢ શાંતિ પ્રસરી રહે છે ત્યારે પેલો પુરુષ
ધીમે પગલે જ્યાં બાલિકાનું મૃત શરીર પડ્યું
હોય છે ત્યાં જાય છે, અને મોં ઉપરનું થોડું
વસ્ત્ર ખસેડે છે, કુમળા શરીરને તે પોતાના
હાથમાં ઉચ્છેદ લે છે, અને તેને પોતાના હૃદય
સાથે ચાંપે છે. તેના ઠંડા ઝોઝ, તેના ઠંડા
ગાલ અને ઠંડા, અછડ ધધ મથેલા નાના
હાથને સુખન અર્પે છે; અને કાળી રાત્રિમાં,
દિવસનો પ્રકાશ થાય નહીં ત્યાંસુધી તે પુરુષ,
મા પોતાનાં બાલકને લાડ લડાવે તેમ લાડ
લડાવતો બાલિકાના મૃતદેહને લઇને કૂપાં કરે છે.

ભ્યારે દિવસનો પ્રકાશ ઝોરડામાં આવે
છે, ત્યારે મૃત બાલિકાને પેલો પુરુષ પાછો
ખીજનામાં સુવાડી દે છે, થોડું વસ્ત્ર પાછું
લાંકી દે છે અને ઝોરડામાંથી બહાર ચાલ્યો
જાય છે.

અને દરેક દરેક કાર્યમાં તેને વિજય
મળે છે, દિનપ્રતિદિન તે વધુ ને વધુ પૈસા-
દાર થતો જાય છે, અને વધુ સત્તા પ્રાપ્ત
કરતો જાય છે.

લેખક.
રા. દુર્ગારાકર કેવળરામ રામ્ને

પ્રાચીન સાહિત્ય: અનુવાદક રા. મડા-
દેવ દરીબાઇ દેસાઇ, અને રા.
નરહરી દ્વારકાલાલ પરીખ. પ્રકાશક: ગુજરાત
પુરાતત્વ મંદિર અમદાવાદ, કાર્ય પુર્ક. ૪૪
૧૨૫. મૂલ્ય બાર આના

‘ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર’ તરફથી એક
અન્યાયિક માણુ થઇ છે, જેનો ચોથો મધુકો
અમને અવસોકા માટે મળ્યો છે. જે
અનુવાદજ પ્રગટ કરવો: દોષ તો પસંદગી
ઉત્તમ છે અને અનુવાદનો તદ્દન બદલિકાર
કરી રાખીએ એટલા સ્વતંત્ર વિચારકો અને
લેખકો આપણામાં કયાં છે?

વર્તમાનમાં કયારા જેવી થયું નવલકથાઓ
તથા રાજ્યકીય આદેશનવિષયક માલ વગરના
લખાણોજ જ્યારે મોટે ભાગે વંચાય છે, ત્યારે
પ્રાચીન સાહિત્યની સમાલોચના માટે અપૂર્વ
દષ્ટિ આપનાર વર્તમાન દુનીઆના મહાકવિ
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના આ નિબંધો નવી ભાવ શક્તિ
સહજ વાંચનારાઓને નવોજ આનંદ આપશે.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવા પ્રતિભાવાળી
કવિવરની વાણી માટે તો શું કહેવું! આ
પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં રા. નરહરિ પરીખે
કહ્યું છે, તેમ રવીન્દ્ર બાબુ વૈદક અર્થમાં કવિ
છે, અર્થાત્ મંત્રદણ અગિયો જેવા દષ્ટા છે.
તેઓ પોતાની પ્રતિભાસંપન્ન દષ્ટિથી જન્મ
ને, જન્મતના પદાર્થોને તથા પ્રકૃતિને નીહાળે
છે. તેઓ કાંઈ પાસેથી ઉછીની દષ્ટિ લેતા
નથી. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના તેજસ્વી
નમુનારૂપ રામાયણ, મેઘદૂત, શકુન્તલા વગેરે
અથવાની એમણે પોતાનીજ દષ્ટિથી સમાલો-
ચના કરી છે સાધારણ રીતે આ દેશ પર-
ધીન થવા પડી હાસ્યરસિવાળાં આપણાં
ચિત્તોને ઓની દેવ પડી ગયતી છે કે પાશ્વત્ય
લેખ કે લેખક આવે સરખામણી કરીનેજ
આપણે આપણા લેખો કે લેખકોની કીમત
આંકી રાખીએ રાજ્યકીય વિષયમાં મહાત્મા
ગાંધીજીએ હાસ્યરસિને આપણામાંથી દૂર કરે-
વાનો અસાધારણ પ્રયાત્ન છેલ્લાં બેત્રણ

યથોચી હમણાં કર્યો છે: અને સાહિત્યમાં
મીઠાશાસ્ત્રે કર્યો હશે, પણ સૌથી વધારે
અસરકારક પ્રયાસ તો રવીંદ્રનાથે કર્યો છે.
આ મહાકવિએ આપણને નવાં પાશ્વર્ય અને
અને પ્રાચ્ય બેયથી સ્વતંત્ર પોતાનાં જ અર્થમાં
આપ્યાં છે. એ અર્થમાંની મદદ વડે જોવાથી
પ્રાચીન સાહિત્યમાં પહેલાં ન દેખાએલી સુંદર-
તા રસતા વાંચનારને દેખાશે. આપણી
શિલ્પ, ચિત્ર તથા સ્થાપત્ય કળા પેઠે આપણા
રામાયણ મહાભારત ગ્રંથો (ઉપનિષદો પણ)
કેાઈ એક અંચકારના, લેખક કે કવિની કૃતિ
નથી, પણ સમસ્ત પ્રજાની કૃતિ છે, એ દષ્ટિ
તથા શાકુંતલ, કુમારસંભવમાં કામનો યથે-
ચ્છ વિકાર નહીં પણ કામભોગ કરતાં તેના
સંયમવાળો ધર્મજ સનાતન સુંદર તત્ત્વ તરીકે
કવિ કાલિદાસ વર્ણવે છે, એ દષ્ટિ
નવી છતાં અપરિચિત નથી.

અહીં ઉદાહરણો આપવાનો અવકાશ
નથી. તેમ એ નિર્ગૂણ વાંચ્યા વગર એની
ખરી મજા આવવાનો સંભવ નથી.

આ પુસ્તકમાં રામાયણ, મેઘદૂત, કુમાર-
સંભવ અને શકુંતલા, કાદંબરી ચિત્ર, કાવ્યની
ઉપેક્ષિતા, ધર્મપદમ અને રંગભૂમિ એ રીતે
આઠ નિર્ગૂણો અનુવાદ છે.

અનુવાદ મૂલનું કિંમત પ્રતિબિંબ રજૂ કરે
છે એ આપવા જટિલ બંગાળી હું જાણતો
નથી. પણ કેટલેક સ્થળે બંગાળી રૂઢ અર્થમાં
સંસ્કૃત શબ્દો, ક્યાંક બંગાળી વાક્યરચના વગેરે
ગુજરાતી શબ્દશિષ્ટ ગ્રંથમાં ખરાબર ન બેસતા
અંશે હોવા છતાં, ભાષા પ્રવાહી હોઇને
એકંદર રીતે પુસ્તક સુવાચ્ય તથા સુંબોધક છે.

સ્વીકાર

આત્મ રામાયણ: [પ્રકાશક: રા. પ્રભાશંકર
જયશંકર પાઠક] વેદાંતના અટપટા વિષયોના
અભ્યાસીને ઉપયોગી.

રાઘવચંદ્રકિત: [અનુવાદક: રા. મગનલાલ
મુગટરામ ભટ્ટ.] ખર્દવાન નરેશે લખેલું એટલે
ગુજરાતના રાજાઓ વાંચે વિચારે તો સારું,
એ હીક. પણ ગુજરાતી અનુવાદને અંગ્રેજીમાં
સમર્પણ શા માટે ?

રોમેશ અથવા ગાંધીજીનું મનોરાજ્ય:
[લેખક: સ્વ. વનીચંદ મેરારજી કાઠારી]
શિક્ષિત યુવકોને આ પુસ્તકમાંથી પ્રેરણા અને
માહિતી મળશે.

રેલ્વે કાયદા ભાગ ૧, અને ૨. ત્રામના
કાયદા: [લેખક: રા. જીવરાજ ગોક્લદાસ
તેલુશી] આવા કાયદાઓથી લોકોને માહિત
કરવાનો પ્રયાસ સ્તુત્ય અને ઉપયોગી છે.

બાળકોની માતાઓને: [લેખક: રા.
ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા.] માતાઓને
અપાયેલી આ સૂચના રાષ્ટ્રની પુનર્ધારનાના
આ યુગમાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

પેલેયાર: [અનુવાદક: રા. સાકરલાલ
મગનલાલ કાપડિયા. પ્રકાશક: રા. ઉદ્ભવજી ઠક્કર]
સારા કાગળ, સુંદર છપાઈ અને સરસ નરજીમે.

હૃદય-રણકાર: [કર્તા અને પ્રકાશક:
રમણિક ર. મહેતા.] અમીરી દીલના કોલેજ-
અંતના સ્નેહોદ્દગાર.

ટચુકડી ખીજ સો વાતો, પુ. ૨ જી:
[લખનાર: રા. હરગોવિંદ દારકાદાસ કાંઠા-
વાળા].

કાઠીઆવાડની જુની વાર્તાઓ: [દર્શન
ગુજરાતી સભા ગ્રંથમાળા, નં. ૬: યોગનાર
રા. હરગોવિંદ પ્રે. ત્રિવેદી.]

તંત્રીસ્થાનેથી

મુંબઈ શારદાપીઠના વાઘસ ચાનસેવરનું ભાષણ

સર ચીમનલાલ સેતલવાડ મુલતી નહેતા એટલે હાલો વાંચી અમે અમારો; મુજરાતના અગ્રગણ્ય મુલતી છે. મત બદલી શક્યા નથી માતૃભાષામાં કેવલગુી એમણે મુજરાતના જીવનવિકાસમા ઝાઝો ફાળો અપાય અને પરીક્ષા લેવાય એ સાદા ને નથી આપ્યો. છતાં એમની હુદ્દિ, બાહોશી સ્વભાવિક સિદ્ધાંત તીસે આ દેશમા દુર્ભાગ્યે અને પદ્ધતિને લીધે એ દેશના એક આત્મચુ- એ મત છે, છતાં સુભાગ્યે એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર રૂપ છે. પણ કરતા અભિ-

તા. ૧૧ મી
ઓગસ્ટે ભર-
વામાં આવેલા
મુમ્બઈ મુનીવ-
ર્સીટીના જ્ઞાન-
વેડિક્શનમાં વાઘ
સ ચાનસેવર
તરીકે એમણે ને
ફેટલાકે અભિ-
પ્રાયો દર્શાવ્યા છે
તે અમને એવા
જર્જરિત વાચ્યા
છે કે તેની મોધ
લેવાની અમને
જરૂર જણાઈ છે.

પ્રાપ્તપુર એટલા
મેસથી વધતું
ભય છે કેન્યુટ
સમા 'અનેક
વાઘસ ચાન-
સેવરો એ આ
જગ વધતા
પુરની પ્રગતિ
રોકી શકવાના
નથી
માતૃભાષાની
હીમાયત
હવે ને
હીલ ચાલ ની
વિરુદ્ધ સર ચીમ-
નલાલે મજૂની

સર ચીમનલાલ સેતલવાડ

દેશીઆર વિવાદાની કથાથી તેમણે પ્રાતિક
ભાષાને કહ્યું પ્રજા સર્વો છે; અને એમના
મતના ને સાંભળવા બાબ્યા હશે તેમને
એમની સ્વીચથી પુરી ખાતી થવા ચિના રહી
નહી દોષ. અમારે દુર્ભાગ્યે એ મતના અમે

કરી છે તેનું સ્વરૂપ નપાસીએ.
આ હીલચાલ એમ કહે છે કે ને કાપાતાં
શબ્દો અને સ્વરૂપ બાંધ્યા પૂર્વગ્નેનાં જીવન
અને વિચારથી યજાયા છે, ને કાપાથી આપ્યા
પૂર્વગ્નેએ સદ્દીપ સંસ્કાર તથા આવનારો;

વ્યક્ત કર્યા છે, જે ભાષાથી આપણે સામાજિક એકતાનતા સાધી શકીએ છીએ તેજ ભાષાથી ઉછરતી પ્રજાના સંસ્કાર ધરાવે છે, તેજ ભાષાદ્વારા જ્ઞાન મળવું જોઈએ, તેજ ભાષાદ્વારા વિચાર અને ભાષા દર્શાવવાની દેવ પંડવી જોઈએ, તેના વિકાસ પરજ કેલવણીનો આધાર રહેવો જોઈએ—આથી વધારે સરકારે ને સ્વાભાવિક, સાધ્ય બીજું શું હોય? આથી વધારે શ્રેયસ્કર, વધારે આદરણીય અને વધારે પવિત્ર બીજું શું હોઈ શકે? એ શું સત્ય નથી કે સ્વભાષાના પ્રચાર અને વિકાસ વગર રાષ્ટ્રીય જીવન સ્વપ્ન છે? સાંસ્કારિક અસ્મિતા મુગજલ છે—પ્રગતિ અશક્ય છે? આમ હોવા છતાં પણ સ્વભાષાનો હીમાવતી માગી માગીને શું માગે છે? તે કેં એમ નથી કહેતો કે અંગ્રેજ ભાષાને તિલાંજલિ આપો. તે કેં એમ નથી કહેતો કે આજેનેં આજે સ્વભાષાને પરીક્ષા અને શિક્ષણનું વાહન બનાવો, તેણે તો હાલની પરિસ્થિતિ, હાલની પ્રજાસિક્ષાઓ, તેમજ વ્યવહાર નીતિની જરૂરીઆતો અને સરકારી શારદાપીઠની સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી પોતાની માગણી જોઈએ તેના કરતાં પણ સંકુચિત રાખી છે. તે માત્ર એટલુંજ માગે છે કે મેટ્રીક સુધી શિક્ષણ અને પરીક્ષાનું વાહન સ્વભાષા બને, અને અંગ્રેજી ફરજિયાત સહ-ભાષા રખાય, અને કોલેજમાં દરેક વર્ગમાં સ્વ-ભાષા ફરજિયાત સહભાષા તરીકે રખાય. આથી ઓછી માગણી તે શી હોઈ શકે તે અમને સમજતું નથી. છતાં પણ અફસોસની વાત છે કે આપણી કીડી-સામું સર ચીમનલાલે કટક ચડાવ્યું.

વીજળીનો પંખો

વાર્ધસ યાનસેલર સાહેબની પહેલી દલીલ તો એ છે કે મુંબાઈ હાકામાં છ દેશી

ભાષા હોવાથી મુંબાઈની કોલેજોની સ્થિતિ એકજ ચક્કરમાં ચાલતા સાત પાંખીઆવાળા પંખા જેવી થઈ પડશે. અર્થાત્ એકજ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા સારુ શિક્ષણના સાધનોના સાત સાત વિભાગ પ્રત્યેક કોલેજમાં ગોઠવવાની યોજના કરવી પડશે.

અંગ્રેજીમાં છે તે કહેવતની માફક આ તો ભૂત ઉભું કરી, શમાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. મુંબાઈ શીરાપ કોઈ પણ બીજી કોલેજ એવી નહીં હોય કે જ્યાં પ્રાંતિક ભાષા દ્વારા કેલવણી ન અપાય. ગુજરાતની, મહારાષ્ટ્રની, સીંધની બધી કોલેજોમાં તો એકથી વધારે પાંખીઆના પંખાની જરૂરીઆત માનવી એ તંદન બીનપાયેદાર છે. મુંબાઈની કોલેજમાં પણ પ્રોફેસરોની સગવડ પ્રમાણે ઉકારાઓ વહેંચાતાં વાર લાગે નહીં અને કોલેજમાં વાહન અંગ્રેજી રખાય, પણ સાથે સાથે પ્રાંતિક ભાષા ફરજિયાત થાય તો આ મુશ્કેલી નડેજ નહીં. અને હાલ તો સવાલ માત્ર મેટ્રીક સુધીનોજ છે.

પણ સર ચીમનલાલ પ્રશ્ન કરે છે કે એક દક્ષણી વિદ્યાર્થી પુણામાં મરાઠી દ્વારા શિક્ષણ લઈ બી. એ. ની પરીક્ષામાં સંસ્કૃતમાં જોનર્સ મેળવે અને બીજી વિદ્યાર્થી કાંગ્રીમાં સીંધીદ્વારા બી. એ. ની પરીક્ષામાં સંસ્કૃતમાં જોનર્સ મેળવે—તે બેની કીમત શું સરખી? તેજ પ્રમાણે ફરસીમાં ગુજરાતી કે ઉર્દુ દ્વારા જોનર્સ મેળવનાર કાનડી કે મરાઠી દ્વારા જોનર્સ મેળવનારની બરાબરજ?

યંત્ર આજે શું છે? ઉર્દુ સ્વભાષા હોય છે તે ફરસીમાં એકલા થાય છે; ને મરાઠી કે ગુજરાતી સ્વભાષા બોલતા મુવકાળ ધણું ખર્ચ સંસ્કૃતમાં ઘણે ભાગે જોનર્સ લે છે. માત્ર ફર એટલેજ પડશે કે સ્વભાષા બીજાવાથી એક

મહાત્મા ભરત

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૦ થી]

આ પ્રજાનો ઉત્તર આપનાં લક્ષમણ બોલ્યા. “થોડે દૂર જે વિશાળ શાલેશ્વર છે, તેનાં પાંદડાંઓમા ભરતની રચક્ષ્મ દેખાય છે. રાજ્ય મળ્યાથી ભરતને મનોરથ પૂર્ણ થયો નથી. નિઃકંઠક રાજ્યની પ્રાપ્તિ થવાની આશાથી તે અહીં આપણો વધ કરવા માટે આવે છે। આજ આ સર્વ અનર્થોનું મૂલ એવો જે ભરત તેને હું આ સ્થળેથી અવશ્ય નાણું કરીશ।”

રામચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો. “ભરત મને ઘેર પાછો લઈ જવા માટે આવે છે. સર્વ વાતથી વાંકે યથા ચિરસ્નેહપરાયણ અને મને પ્રાણ કરનાં અધિક પ્રિય એવો ભરત શેષાકાંત હૃદયથી પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે મારી પાસે

આવે છે. તું તેનાપર અન્યાયમૂલક આરોપ મુકે છે. ભરત મને અપ્રિય લાગે એવી રીતની કોઈ પણ વાત કરનાર નથી. તું તેના સંબંધે કોરો શબ્દ કા બોલે છે? જો તું મન્યલોભથી ભરત માટે આરા ઉદ્દગાર કાઢે તો તો નિશ્ચયે તેને કહી તને રાજ્ય અપાવું।” ધર્મશીલ જ્ઞાનના આ શબ્દ સાંભળી લક્ષમણ લજ્જાથી મો નીચું કરી ખિન્ન થયો.

થોડા વખત પછી ભરત આવી પહોંચ્યા. ઉપવાચથી કૃષ્ણ થયેલા, શેષાકાંત, દેવસરખા ભરત રામચંદ્રને પાર્યુશાલા સામે એડેના જોઈને એક ખાત્રક જેવા ઉચ્ચ સ્વરથી કદન કરવા લાગ્યા. “જેના મરતક પર હૃમ્કંઠ શેષાકાંતમાન મનુ' હવુ, તે રાજાથીથી ઉત્તરવળ થયેલા મસ્તકપર આજ જટાભાર છે। જે એક જ્ઞાના રામચંદ્રનો દેહ ચંદનથી ભૂષિત થતો

મનસુખલાલ જેઠાલાલની કંપની.

આંખની ઉત્તમ પ્રકારે તપાસ કરી ચરમા બનાવનારા.

સર્વેશ્વર પેનસિલ

અને

હુક સના

ચૂંમ્મા!!

મેનરેક્સ ટોટીક

અને

લેનીકયુક્કર

ચૂંમ્મા!!

નકલો આંખો

ગ્રાહકોના નજરો પુરતી સમાજથી બનાવવામાં આવે છે. તેમજ દરેક જાતનું રીપર કામ સતેજગ્રાહક દ્વારા છે, ચરમાને લગતી દરેક જાતની નવી નવાઈઓને માટે અમલો શ્રી રૂપમા પધારવા વિનંતિ છે.

પોસ્ટ બોક્સ નં ૦ ૨૦૬૫. Telegrams: Bifocals ૧૬૮, કાવ્યભાદેવી રોડ, મુંબઈ.

સોના ચાંદી તથા ઝવેરાતના દાગીનાના
પ્રખ્યાત વેપારી

સોની

નરોત્તમદાસ ભાઉ

દેશાલય—
શેખ મેમન સ્ટ્રીટ,
મુંબઈ.

ઝવેરી

ટ. ૪૬૫

ખીછ દુકાન—
મુતાર ચાણી
મુંબઈ.

અમારે ત્યાં પ્રેઝન્ટ આપવા લાયક
સોના ચાંદી અને ઝવેરાતના દાગીનાઓ
મોટા જથ્થામાં તૈયાર રાખવામાં આવે છે

અને

“બહારગામના” ઓર્ડરો પર પુરતી દેખરેખ
રાખવામાં આવે છે.

હતો તેણે આજ વચ્ચરહિત ઘડીને ધુમનું વિશેષન અંતર્ય કયું છે! સર્વ વિષની જે આરાધ્યવસ્તુ તે આજ આ વનમાં બીખારીના વેશમાં ફરે છે! મારા માટે તમને આ સર્વ કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું! આ કારણે મારા આ લોકનિહિત નિર્દય જીવનને ધિક્કાર હો!

આ પ્રમાણે બોલી બરત રડતા રડતા રામચંદ્રના ચરણેપર ઢળી પડ્યા. આ બંને ભાગી મદાપુરમાંથી ચલેલી બેઠનું ચિત્ર અત્યંત કરુણસપ્ન હતું. ફરત અને વિવર્ણ બરતને જોઈ રામચંદ્રને બારે ત્રણ થયો. તેણે ધણી વેગથી પોતાના હાથેથી પકડી તેને ઊંચા કર્યો. બરતનું મસ્તક પોતાના ખભાપર લઈ રામચંદ્ર બોલ્યા 'વત્સ! તારો આવો વેશ યાને! આ વેશે વનમાં આવવા યોગ્ય હતું નથી.'

બરતે રામચંદ્રેપર કરી મરતક નાખી દીધું. ને કહ્યું. 'મારી પાતળી માં મદાપુર નરકમાં પડશે તેવું આપને કીક લાગે તે પાનિપત કશે. પણ હું તો આપનો નાનો ભાઈ છું. હું આપનો શિષ્ય છું, હું આપનો દાસાનુદાસ છું. મારા પાંડુ કૃપા કરી આપ આપના રાજ્યમાં આવો, અને ત્યાં રાજ્યાભિષેક કરાવો.'

ધણી બીજી વાતો તથા આગ્રહ પ્રત્યાગ્રહ યથા પડી બરતે કહ્યું "હું આજથી ચૌદ વર્ષ વનવાસમાં રહીશ આપની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું એ મારો ધર્મ છે."

કેમણે પ્રકારે રામચંદ્ર પાછા અંતરનાર નથી એ જાણી તે તેવાજ ઉપવાસી પશુંકીના દ્વાર પાસે પડી રહ્યો. રામચંદ્રને મોઢું ધર્મસંકટ આવ્યું. ત્યારે તેણે પોતાની પાંડુકા તેને આપી. જટાભાર શોભાવવા માટે બંધુના પગની રજાથી વિશ્રુતિ ચલેલી પાંડુકા તેને મુકુટ સમાન લાગી! સેંકડો આજ્ઞાઓની જે શોભા આવે તે કરતા સદસ ગણી અધિક શોભા તે પાંડુકાથી બરતને શામે

યદા! આખરે જતી વખતે બરતે કહ્યું: "રાજ્યભાર આ પાંડુકાને સોંપી ચૌદ વર્ષ સુધી હું વનમાં આપની ભાગપ્રતીજ્ઞા કરતો રહીશ. તેટલા કાળમાં જે આપ નહીં આવો તો હું અગ્નિમાં દેહ વિમર્શન કરીશ!"

અયોધ્યા પાસે પાછા આવતીને બરતે કહ્યું, "આ અયોધ્યા આજની અયોધ્યા નથી! હું આ સિંહાસન ગુહામાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી."

નદિત્રામમાં રાજવાની સ્થાપન યદા તે રાજવાની નહોતી. ઋષિનો આશ્રમ હતો, સમિવટ દ જટાવલકય ધારણ કરીને કૃષ્ણલાહારી થયો! બરત પાસે અચર્ય વસ્ત્રો ધારણ કરી તેઓ કવી રીતે રહી શકે! આથી સર્વ જણ કૃપાપ વસ્ત્રો પરિધાન કરવા લાગ્યા. આ કૃપાવસ્ત્રધારી સચિવસપ્તકથી સીતાપદ, વ્રત અને ઉપવાસથી દુર્બલ થયેલા ભાગી રાજકુમારે પાંડુકાપર રાજ્યભ્રમ સુધી ચૌદ વર્ષ સુધી રજ્યપાલન કર્યું.

બરતની આ શોકમય મૂર્તિ રામચંદ્રના હૃદયમાં રાજ્ય જેવી લાગતી હતી સીતાનું હરણ થતા, રસતા રસતા રથા શરેવર ઉપરની શોભા જોતા તે એક ઉન્મત્તની જેટ બોલ્યા, "પાતાનીર પર આ અધૂર શોભા સીતાનો વિરેક કિરા બરતનું દુઃખ-એના સ્મૃતિચિત્ર કરતાં મને વધારે સ્મરણીય લાગતી નથી!"

તે રીતે રામચંદ્રે એક દિવસ સુમીરને કહ્યું હતું કે, "બરત સમાન ભાઈ આ જગતમાં બીજો મળવો શક્ય નથી!"

રામચંદ્ર જ્યારે અયોધ્યા પાછા આવ્યા, ત્યારે બરતે પોતે તેમના પગમાં તે પાંડુકા પહેરાવી, એટલે તેને એમ લાગ્યું કે આજ પોને કૃતાર્થ થયો. તે રામચંદ્રનાં ચરણમાં પ્રણામ કરી બોલ્યા "દેવ! અધિક જે રાજ્ય-કારભાર મારા અયોગ્ય હાથમાં સોંપ્યો હતો, તે આજ આપ કૃપા કરી પાછો લ્યો. મેં આપના રાજ્યનું મારી અનુભવિત પ્રમાણે રક્ષણ કર્યું છે. ખનનામાં દન્ય આ ચૌદ વર્ષમાં દશગણ વધ્યું છે."

રામાયણમાં જો કોઈનું લાંબનરહિત આદર્શ ચરિત્ર હોય તો તે મહાત્મા ભરતનું છે. સીતા દેવીએ રામચંદ્ર માયામૃગ મારવા માટે ગયા સારે લક્ષ્મણ પર જે કટુશબ્દોનો પ્રહાર કર્યો હતો, તે કોઈપણ રીતે ક્ષમ્ય નથી. રામચંદ્રે વાલિવધની ક્રિવા મહિરાવણને મારવાની વખતે કરેલા કપટનું સમર્થન થઈ શકે તેમ નથી. લક્ષ્મણની વાતો ખીલકુલ રક્ષા તથા ઉદ્ધામપણાની છે. કૌશલ્યાએ પણ એક વખત દશરથને કહ્યું હતું, “જેમ કોઈકોઈ જલજનું પોતાની મેજે પોરા ખાય છે, તેમ આપ પણ વર્તો છો.” પરંતુ ભરતનું ચરિત્ર તો અતી શુદ્ધ-નિષ્કલંક છે. રામપાદુકા પર હેમચ્છત્ર રાખી રાજ્ય કારભાર જોનારા આ જટાવલકલ ધારી રાજર્ષિના ચિત્રસંબંધ રામાયણમાં એક અદ્વિતીય સૌંદર્ય છે! દશરથે કહ્યું તે ખીલકુલ ખરું છે:

“રામાદપિ હિ તં મન્યે ધર્મતો વલ્લવચ્ચરમ્ ।”
(રામ કરતાં તેને ધર્મથી બન્નવચ્ચર માનું છું.)

દેકથીના સહસ્ર અપરાધ ક્ષમાને પોગ્ય છે. કારણકે તેણે ભરત જેવા પુત્ર રત્નને ઉત્પન્ન કર્યું. અંતમાં નિષાદોના નાયક શુહકનાં સ્તુતિવચનોનું સ્મરણ કરી આપણે તેની સાહે કરીશું કે

“ધન્યસ્ત્વં ન ત્વયા તુલ્યં
પદ્યામિ જગતીતલે ।

અયત્નાદાગતં રાજ્યં

યતસ્ત્વં ત્યક્તુ મિચ્છસિ ॥

કેંપણ મલ ક્યો વગર પોતાની મેજે હાથમાં ચાલ્યું આવેલ રાજ્ય તું ઊડી દેના ઇચ્છા રાખે છે, તેથી તને ખરેખર ધન્ય છે! આ તારા જેવો જગતના પટ ઉપર કું કોઈને જોતો નથી. હે મહાત્મા! તારા સરખો સાગી રાજર્ષિ તું જ !

સ્ત્રીઓ અને ખાદી

ઉપયોગિતા

સ્ત્રીઓ તથા ખાલકોના પોષાકમાં ખાદીનો સુંદર ઉપયોગ કેટલા મોટા પ્રમાણમાં થઈ રહ્યો છે, તેની અમારી દુકાનની એકજ મુલાકાત લેવાથી ખાતરી થશે.

સેંકડો ડીઝાઈનોની, પાકા રંગથી છાપેલી તથા આરી ભરત ભરેલી સાડીઓ.

પોલકાં, ફરકાં, ઝલકાં અને ચણીઆ, તેયાર શીવેલાં, તથા તેવા ઉપયોગમાં આવે એવી છોટ તથા આરી ભરતની ખાદી.

માલીકની ખાસ દેખરેખ નીચે અનુભવી કારીગરોના હાથથી પાકા રંગના અને સોનેરી રૂપેરી વરખના છાપાઓ તથા છોટા વીગેરે છાપવાનું તથા ફેન્સી કલ-રોથી રંગવાનું તેમજ દરેક જાતનું આરીનું ભરતકામ થાય છે.

એકજ ભાવ પાકાજ રંગ અને

ગ્રાહકો સાથે નમ્રતા

એ

અમારો મુદ્રાલેખ છે

બહારગામના ગ્રાહકો તથા વેપારીઓના ઓર્ડર ઉપર પુરતું ખાન આપી માલ વી. પી. થી રવાના કરવામાં આવે છે.

શા. હરિલાલ મનમોહનદાસ

માલેક-

ખાદી પ્રીન્ટીંગ એન્ડ ડાઈંગ વર્ક્સ.

ખીરલાંગીરજ મેન્શન, ગીરગામ ગેઠરાડ, મુબમ નં ૦ ૪.

તા. ક.-અમારું વાર્ષિક સેલ આગે શુદ્ધ ૧ થી શરુ થાય છે,

મને નહીં ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૩૬ થી]

લીમસેન

પછી કુમાર સાહેબે સુપની ફરમાવ કરી છે.

કિશોરભટ્ટ

હું સુપની જરૂર નેત્રો નથી, માટે તે મોકલે રાખો, પછી.

લીમસેન

પછી પકવાણમાં બટાટાનો રસિરો, પીસતાની બરફી, બદામ અને કરનુરીનો દુધવો. ગુલાબ જાંબુ .....

કિશોરભટ્ટ

એ સૌ બાદીશાહક વસ્તુ છે. માટે તે રહેવા દો, અને મગની દાળની ખીચડી કરજો, સાથે ચણાની રોટલી નેપથ્યે તો કરજો, અને મુળાના પાનનું શાક અને મુળાના કાંદાનાં સમાવીયાં કરજો.

લીમસેન

(તાલુખીની હાથ ધરી) પણ, હજુર, આ તે કે પાકટાસ્તીનું કામ છે કે બીજાનાનું વહીવટ ?

કિશોરભટ્ટ

એક પણ નહીં, ફક્ત માગ લઈ વાસ્તે રસોણાએ કરેલી રાજની રમેલ.

લીમસેન

તો તે મારું કામ નથી. હું આપને સાથે કહું છું, બાબુજી.

કિશોરભટ્ટ

તમારે કહેવાનું પછી કહેજો. હમણાં કદો, તરીબાનમાં શું કરવા ધાનું ?

લીમસેન

તરીબાનમાં કુળાં અને કાળીની ક્યોરી, વાદી દાંધનાં ભજાં, મેથી અને બટાટાનાં વાં, મોગરી મિશ્ર સેવ.

કિશોરભટ્ટ

એ સૌથી ફક્ત ચઢવાનો સમય છે. તમે એ જાણે બદલે લાઝાઓની ઘણ અને પુરી પકવડી થોડી મગાવી રાખજો, એટલે તમને તરફી જાયી. હાં પછી.....

લીમસેન

પણ, બાબુમાહેન, આતે આપ રાજ-વશી સંપાદન કરવાનું કહેો છો કે પુંગ પેટનું ભત્તાર ?

કિશોરભટ્ટ

કિશોર માણુના ધરનુ જમણુ. બસ, હવે તમારું લોસ્ટ પુસ્તક ધનુ ?

લીમસેન

આપ આવી કીડ લો છો, તો પછી મારે પીરના અને પીચના આઈસક્રીમ, ગુલાબ અને દાડીમના શરબત વગેરે ખાતપાનાદિનું શું કહેતું ?

કિશોરભટ્ટ

કેવ નહીં. મને આઈસક્રીમ ખાવાથી સહિવા થાય છે, અને શરબત પીવાથી સહિવા જાગે છે, માટે એ બીજોની જરૂરીયાત નથી. તમારી મોહવજુમાં મેં કહેવા બધા રીસારો કરી નાંખજો.

બાદશાહી સેન્ડ

ઓટો દીલ બહાર

(૨૭૨૨૩)

ચંગેલી, મોગરો, લુધ વગેરે ઉત્તમ પ્રકારનાં ફુલોની સુગંધીનું બનાવવામાં આવ્યું છે. કપડાં અથવા રૂમાલ ઉપર લગાડતાંની સાથે દીલને પ્રફુલ્લિત કરનારી સુગંધ આસપાસ ફેલાઈ રહે છે. આ કારણે લીધે સારે અવસરે, માંગલીક પ્રસંગે, મંદીર જતી વખતે સુતજનો આસપાસની હવા શુદ્ધ સુગંધીત બનાવવા માટે ઓટો દીલ બહાર વાપરે છે. તમે પણ આ બાદશાહી અત્તર વાપરો:

કીમત અડધા આઉસની
બાટલી રૂ. ૨- ૦-૦

” એક ક્રામની
બાટલી રૂ. ૦-૧૨-૦

” અડધા ક્રામની
બાટલી રૂ. ૦- ૮-૦

બહારગામથી મંગાવનારાને પી. પી.
અર્થ ૦-૫-૦ લુદા પડશે.

તમારા નજદીકના દુકાનદારો પાસેથી ખરીદતી વખતે ઓટો દીલ બહાર નામ વાંચીને સીલબંધ બાટલી ખરીદજો, નહીં તો ભળતુંજ આપી દેશે.

સોલ એજન્ટ:

ધી એન્ડ્રો ઈન્ડોયન ડ્રગ એન્ડ કૅમીકલ હાં.

૧૫૫, લુમા મરાઠ્ઠા સુબધ.

લીમસેન

(મેં ફેરવાને આવેશમાં) હરગીઝ નહીં.
તેવી રસોઈ તૈયાર કરવા કરતાં હું જાન આપવો
રહેતર શું છું.

કિશોરમલ

(ઉભો થઈ કરાડીમાં) અહીં નોકર કાણ
કે ? તને પગાર કાણ આપે છે ?

લીમસેન

તમારી નોકરી પર થુ ! તમારા પગારને
થુ ! અતરવડી રમ આપો. મારાથી એ
નાય અથમ પાક નહીં કરાય (પગ આશવે છે.)

કિશોરમલ

હું પણ એજ ઇચ્છતો હતો. પણ દરેક
આકરને એક મહીનાની નોટીસ આપવાનો
નિયમ...

લીમસેન

હું ચાકરો ! બાબુજી, જીમ સંભાળી વાત
કરો. હું ચાકર નહીં પણ બીમસેન કીચકસેન,
પાકસાઅંગે પ્રેફેસર, હીમતકુમારનો
પ્રેફેસરનજ સત્યાહકાર છુ. મને રખે તમે
લગાડવાય રસોલો પારતા !

કિશોરમલ

(અદહાસ) નારે, ભાઈ, મારે પાક
શાઅના પ્રેફેસર ના પરગડે. મને સાડીઝર રમે-
વાળી હતી તો ચાલશે. (બીમસેન ડાળા
પુરકાવનો જાય છે. કિશોરમલ કાચ પર બેસી
ખડખડાટ હતો છે.) હી ! હી ! હી ! હી ! આ
પણ એક પુમારી છે ! હી ! હી ! હી ! હી !
(આદીવખાન ઘેડારવાળો આવે છે.)

આદીવખાં

જી, હજુર, બેપાણએ જખાણ્યું. કે
બાબુજી કુમારસાહેબની ઘેડારની રૂબધી કે
જખુવા માંજે છે...

કિશોરમલ

(લાજ બેસી રહી.) હાં, આદીવખા, તમે
કુમાર સાહેબનાં અખાખજ-મોરે ઘેડાર છે,
નહીં વારુ ? (આદીવખાં ડાકુ નમાવે છે.)
કહો, વારુ, ઘેડારમાં હાથ કેટલા ઘેડા છે ?

આદીવખાં

બાબુસાહેબ, આપ કયા ઘેડાએ મારે
પુછો છો ? કુમાર સાહેબની ઘેડારમાં કેમવર,
રોષ્ટા, અને વોલસવી અગ્રેજી ઘેડાઓ છે.
પુરા અને કચકતાની સરતો મારે. મજ સાલ
કેમવર વાઈસરોવકજીવતાં મહેજમાં રહી મંગા,
પણ આ વર્ષે તો જોન એ કપ કેમવર કે રોષ્ટલ
માથી એક પણ ન છીપાડે તો મારે જોડીનું
ખુન કરવું પડશે. (બાલુ પાસે મસવહત કરવા
આવ્યો હોય તેમ નજીક આવી મદસ્વરે)
એ હરામખાદા જોડીએની બેઠમાનીથી મજ સાલ
કુવ ૭૦,૦૦૦ રૂપીઆનો એકવા મેજ મુખાવ્યા
છે. આરમ વગેરો. ગદમાચ અને કાકર કિપર
કુમાર સાહેબે હોલવાખ રૂપીઆ કુરખાન કર્યા
છે. અને દેથી ઘેડીએના વોટી રોટી અને
રોટી તો જલ ...

કિશોરમલ

આદીવખા, એ સરતના સો ઘેડાનું આવતા
જુવવારે લીલામ કરવાનું છે.

આદીવખાં

લીલામઈ મારા કુમારસાહેબની અનુપમ
ઘેડારનું લીલામ ?

કિશોરમલ

હાજી, મને અડવાડીરે હું પેવી તમારી
વોટી પર સ્વારી કરવા મળે. ત્યાં મને એવો
ખડકો, કે મેં તેજ પળે દગલ કરી રાખ્યો કે
એ સો રાખતાની એકાદને, મારા તમેડામાથી
નાખુલ કરવી. ખીજ કયા ઘેડા છે ?

આદીલખા

બાકી શું રહે? કુમારસાહેબના ખુદ પાગા માટે ત્રણ પોલો ટંકુઓ અને બે શીકારી તુરગ છે. પ્રજાતની સહેલ માટે પાંચ દેશી અને અરબી વચ્છેરા છે. બાકી બા સાહેબની ગાડી માટે ચાર જોડ આસ્ટ્રેલીઅન અને ત્રણ બંનાવર ડોગકાર્ટ અને મેલકેડાય માટે ભુદા.

કિશોરમલ

એટલા બધા ઘોડાની અમને જ રૂર નથી. કુમાર સાહેબ માટે શીકારી તુર્કી ઘોડો છે, તે પોલો ટંકુ અને ચાલુ પ્રજાતની સ્વારી માટે ચાલશે. અને બા સાહેબ વાસ્તે એક આસ્ટ્રેલીઅન જોડી એટલે બસ. બાકી લીલામ કરજો.

આદીલખાં

(રીસમાં) તો, બાજુ સાહેબ, આ ગુલામનું પછુ શું કામ છે? મારી નીચે ત્રણ ટ્રેનરો અને નવં જોડી છે. અને તે ઉપરાંત ગાડીવાન, માલીય કરનાર વગેરે ૪૦ માણસોનો રસાલો છે તે તો નોખો. જો આપ ઘોડાર કમી કરતા હો તો અમને.....

કિશોરમલ

તમ સર્વને પહેલી તારીખથી રુખસદા માત્ર તમે પોતે જો સાહેબ વાસ્તે રાખેલી જોડી માટે કોચમેન યા સાઈસ....

આદીલખાં

હું કોચમેન યાતો સાઈસ!! હું આદીલખાં!! ૨૫ વર્ષ થયાં મારા પૂર્વજો કુમાર સાહેબના કુલમાં અંગરક્ષક થતા ગયા, તેના પરિણામે હું આજ તમારા તબેલામાં મારા કુમારશ્રીની હયાતીમાંજ સાઈસ બનું...(પગ અડાળી એ પછુ બપ છે.) (કિશોરમલ પુનઃ કોચપર બેસી જઈ દસે છે) (આ રસિક નાટકનો વધુ માત્ર દવે પળી)

“ગુજરાત”નાં

ચિત્રો તથા ખ્લોક

“ગુજરાત”માં છપાઈ ગયલાં ચિત્રોની મૂલ આવૃત્તિ તથા તેના ખ્લોક વેચાણ માટે તૈયાર છે, જેમને ખરીદવાની ઇચ્છા હોય તેમણે કાર્યાલયમાં મળતું અથવા વ્યવસ્થાપક સાથે પત્રવહેવાર કરવો.

ચૈત્રના અંકનું મુખપૃષ્ઠ

શ્રી રાધાકૃષ્ણની જીખીનું અમારા ચૈત્ર અંક સાથે અપાવતું મનોહર મુખપૃષ્ઠ, જેની પ્રત્યેક વાચકે મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે, તેની છુટી નકલો પ્રત દીઠ આના ચાર લેખે કાર્યાલયમાંથી મળી શકશે.

બહારગામથી મંગાવનારે પાંચ આનાની પોસ્ટનો દીકરીટો બીડવી.

વ્યવસ્થાપક, “ગુજરાત.”

ગુજરાત કાર્યાલય, હોમલ રફીદ, કોલ,

મુંબાઈ નં. ૧.

તત્ત્વચિંતન

[અનુસંધાન ૪૪૪ થી]

દરસીમાં ને બીજો સંસ્કૃતમાં વધારે પ્રવીણ થશે અને વિદ્યાતાનું ધોરણ વધશે.

કુરુકસર

પણ અરમની મુશ્કેલી વાંધસ માનસેવર રજુ કરે છે. અમારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે સંધારણ રીતે રાજ્યતંત્રને અને વિશેષ કરીને શારદાપીઠનો પહેલો ધર્મ સાચવનારની હબ્બર જુઓ માફ થઈ શકે; એ ધર્મથી અનુલ ધનારના હબ્બરો ઘણા નકામા છે.

સ્વભાષાનો વિકાસ એ સંસ્કૃતિ જીવનવાનું પ્રથમ પગલું છે એમાજ રાજ્યતંત્ર ને શારદા-પીઠાની દરસીને હેતુ સમાગે છે. અને આ પ્રથમ પગલું લેતા કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર કે શારદાપીઠ ખંચાય તો તેનાથી વધારે દરિદ્ર સંસ્થા કંઈપણ શક્ય એમ નથી. જે સરકારના આજ્ઞા નીચે આ શારદાપીઠ રહેતી છે તે ચાર હાથે પેગો ખર્ચે છે. ઉપરાંત કેળવણીનું મુખ્ય એટલું વધારી દેવામાં આવ્યું છે કે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને તો થાકળ ન લાગે, છતાં પણ શારદાપીઠના વિકાસને અટકાવના અરમનું કારણ આપતું એ શું શોભાભરેલું છે? વળી આપણા દેશમાં અરમનો સવાય સરકારી સંસ્થાઓને નહોતો હોય એમ આજું દેખાતું નથી, માત્ર કોઈ ચીજ ન કરવી હોય તોજ કરકસરના સિદ્ધાંતો આજળ કરવામાં આવે છે, એક વખત તરારની ખાતર કથુબ કરીએ કે હાલથી વધારે અરમ કરવાને સરકાર પામે પૈસા નથી; તો અમારું એમ કરેલું છે કે હાલમાં કોલેજમાં રખેલા અંગ્રેજ પ્રિન્સિપલોને રજા આપીને દેશી અધ્યાપકો રાખવામાં આવે, તો આ બેના વચ્ચે વચ્ચેના શબ્દ

રહેતા દરકમાંથીજ આ અરમ સહેલાઈથી નીકળી આવે. ઉપરાંત દરેક કોલેજમાં એવાં ધણા અરમો થાય છે કે જે બધા કરતાં દેશની પ્રથમ ગરીબતા પુરી પાડી શકાય.

પણ હરીફાઈનું શું!

સર ચીમનલાલ કહે છે કે હીંદ અને ઈંગ્લેન્ડ એ બે દેશના ઉમેદવારો જે કેળવણી અને વિદ્યામાં વાસ્તવિક રીતે સમાન ન હોય તો કમલાની રૂએ ઠોકી બેસાડેલી સમાનતા બર્થ છે. દેશીઓને અંગ્રેજોના કરતાં દેશ સંબંધી અને લોકો સંબંધી વિશેષ માહિતી હોય છે એ વાત ખરી, પણ આરિય, સરકાર અને સંસ્થા તરફથી જે અંગ્રેજોના બેરો-બગીઆ નીવડે, તોજ અને તેના પ્રમાણમાંજ સરકારી નોકરીમાં ઉંચા હોદ્દા પર દેશીઓને દાખલ કરી, કરકસર સાથે વહીવટનો પ્રકાર ઉઘોડી શકાય.

ઉપરો સરકારી નોકરીમાં હીંદી તત્ત્વ એટલું બધું દાખલ થઈ જશે, કે દેશ વહીવટ આપણા હાથમાં આવશે અને રાજનીતે બદલાઈ કરકસર કરી શકશે, એ વાત તરારની ખાતર આપણે કથુબ કરીએ, તો પણ એટલું સદજ જણાઈ આવશે કે આ ઉક્તિ માત્ર શોભાજીજ છે. કોઈ કહેતું નથી કે આવના આસો સુદ એકમથી એકડીબાંધી માંડીને એમ. એ. નો અભ્યાસ સ્વભાષામાં કરવા મંડી જાયો. હાલ તો ખરી મામણી એટલીજ છે કે કેવળી અને પરીક્ષાનું સામાયિક ને એ વાકન સ્વભાષા છે, એવો સિદ્ધાંત પરદેશી રાજ્ય સ્થાપેલી શારદાપીઠમાં રીમ ૧૫. આ સિદ્ધાંત સ્વીકારાય તો ઉચ્ચ કોટીની કેસવણી અપાય અને સાથે સાથે આ ફેરફાર અંતરે અંતરે થઈ જાય તો અમને અધરી દેખાતી નથી.

વળી હાલ મેટ્રીક સુધી સ્વભાષામાં વણી અપાય, અને ખી.એ. સુધી માતૃભાષા અભ્યાસ સહભાષા રહે, તો વિદેશમાં કેળવણી યુવકોથી આપણા યુવકો ચારિત્ર, સંસ્કાર અને શક્તિમાં ઉતરશે એવું અનુમાન કયા ધોરણે કરવામાં આવ્યું છે, તે અમને સમજતું નથી. આજે પણ જેને હરીદાષની પરીક્ષામાં બેસવું પડે છે તેને તો શારદા-પીઠની કેલવણી નકામી છે. તેને તો ખાસ યોગેલી તાલીમ લેવીજ પડે છે.

સરખી ને નિષ્પક્ષપાતપણે લેતાલી કસોટીમાં હિંદી દોષ પણ વિદેશીથી ઉતરે એમ અમે ઇચ્છતા નથી; અને એવો પ્રસંગ આવવાનોજ નથી એની અમને ખાતરી છે. અંગ્રેજ ભાષા અત્યારે વાહન તરીકે છે, જતાં પણ આપણે યુરોપીય શારદાપીઠના જેવાં પરિણામો નથી લાવી શકતા, એટલે માત્ર અંગ્રેજ કાયમ કરવાથીજ આપણી બાહોરીનાં જરૂર્યાં ઉઘડી જશે, અથવા તેથીજ આપણે યુરોપમાં અપાતી કેલવણીને ટકર મારી શકશું એવું કે નથી. સર ચીમનલાલ પોતેજ કબુલ કરે છે કે અંગ્રેજ વિદ્યાર્થીમાં સંસ્કાર જે ઉચ્ચ કોટીએ રહે છે, તે કોટીએ અર્દાઓ રહેતા નથી, જેટલુંજ નહીં પણ હલુ આપણી ભૂમિમાં તેનાં મૂલ્ય હોં ગયાં નથી.

આતું કારણ શું? એતું કારણ એજ કે આજે અપાતી કેલવણી અર્ધદૃષ્ટ, અપૂર્ણ અને કૃત્રિમ છે કે જેને પરિણામે યુરોપીય કેળવણી જેવાં ફક્તો આપણે જોઈ શકના નથી. આ અપૂર્ણતા, કૃત્રિમતા શેને લખે છે તેનો વિચાર કરતાં સહજ જણાઈ આવશે કે હાલ અપાતી કેળવણી માત્ર બોધન છે, એમાં આત્મા નથી. જે કેળવણી મતૃભાષા દ્વારા ન અપાય, ત્યાં સ્વસંસ્કારનો વિકાસ કયાંથી સંભવે? ત્યાં કેળવણી આત્મવિહોણી ન હોય તો કેવી હોય? અને ત્યાં સુધી એ

આત્મતત્ત્વ ચીનાયો નથી ત્યાં સુધી એ કેળવણી યુરોપીય કેળવણીથી અધમ પ્રકારની ન હોય તો કેવી હોય.

પણ આ મૂલ્ય હોં ગયાં નથી તેનું કારણ વાઘસ ચાનસેલર સાહેબ જુદું આપે છે. મુળીબામાં આત્મા નથી, આંતર શક્તિ નથી એ કારણ એમને સુમધું નથી; ઉત્કૃષ્ટ એમને તો એમ લાગ્યું છે કે પરદેશી ભાષાની સહાય વગર પોપણ અશક્ય છે અને તેથી પરદેશી ખાતર પુર્યાજ જવું.

આપણે નિર્બલ છીએ, આપણે નિરાધાર છીએ, પરદેશી સંસ્કારની મદદ વિના જંગલી રહી જઈશું; આ દૃષ્ટિબિંદુ આપણને અંગ્રેજ કેળવણીના આઘસ્યાપકો-પાઠરીઓએ આપેલો વારસો છે. અને આટલાટલાં વર્ષો સુધી એ વારસો આપણે સંઘરી રાખ્યો છે. અને એનાજ પરિણામે આપણી અધમ દશા નીપજ છે. આ પ્રકારની નિર્માલ્ય, નિર્જીવ અને રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા વિહોણી મનોદશામાંથી આપણે સ્વરાજ્ય મારે ના લાયક છીએ, આપણે પરસંસ્કારના પોપણ વિના કેળવણી આપી નહીં શકીએ, એવા સિદ્ધાંતો ઉત્પન્ન થાય છે. આમ હોવાથી પણ એ અસ્થિતા જેણે અનુભવી હશે, જે પુરુષતા અંતરમાં આર્થ સંસ્કારની વ્યેત પ્રકટ થઈ હશે. જે પુરુષે આપણી રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હશે, તે પુરુષ આવી લાચારી, આવી પરવશતા હરગીસ કબુલ રાખી શકશે નહીં. સર ચીમનલાલ જેવા બુદ્ધિશાળી અને વાકપટુ કેળવણી કારને આવી દલીલનો ઉપયોગ કરવો પડે, એ એમના જેવા બાહોશ માણસોની આગેવાની નીચે અડધી સદી થયા અપાતી કેળવણી પર મોટામાં મોટા આક્ષેપ-આધાત છે.

એકતા

પણ સર ચીમનલાલનું જેટલું બલમ તેમણે તો હલુ બાજી રહ્યું છે. દીંદની એકતાનો

પ્રથમ વિચારનાં એએા જગ્યાએ છે કે મોગલ
માદસાહે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એકતા સાધી
શકયા હતા, પણ દિલ્હીને એકવચ્ચ વત્તાં
એએા વિશ્વ થયા. એ દામ પછી મરાઠાએએ
ઉપાડી લીધું, પણ તઓ પણ જમનાના
અપીવદીખાન અને મેસુરના દેસઆનીની
તેમજ ઉત્તર તરુથી હદનો કરતા મુમનમાનાની
ઝીક ઝીથી શકયા નહીં. અરબરે હાહવા
જમાનની ઉત્તમોત્તમ વિદ્યા અને અસ્ત
શક્તથી સર્જે દેવદે અને આરી જ્ઞતિ,
ધર્મ, વાપા વગેરેથી વિજ્ઞાન દ્વિતી અઅધ્ય
એકતા સાધવાને સક્કર પાવો નાખ્યો.

આ દીવી એક કરાનેની વાઈસ આનએ કરના
મુખમંત્રી સવત ૧૯૭૮ મા નીકળે એ
અત્યંત શોકાનક છે અંગ્રેજ માત્રાત્વ ને
કેળવણીથી આપોરા એક બન્યું અને
પડેલાં હદી નહોતુ. એ સિદ્ધા મઠ ધીસી
સદીમાં સંજગાનેા પણ તેના પડવા હજુ
મથા નથી એ જાતની તેજ લેતા અમારુ
દૃષ્ય અત્યંત ખિન્ન થાય છે

અમારી ખાતો છે ૩ જો રાસરકારી
કેળવણી આપણને મળતી હોત, તો સર ચીમન
લાલ પાદરીએના એકપણી દનિદાસના
આપાર પર જ્યેરી દર્વીય રજુ કરી હીંદી
જુકોનાં કેવા ઉભા કરત નહીં એમને એટલું
તો રમરણ થાતજ કે જ્યારે દેવદાસમા
વસતાં મનુષ્યો જંગલી અને નય અરચમા
હતાં, જ્યારે ઘીસ અને રામના નામ દનિ-
દાસમાં દેખા દેતા નહતાં ત્યારે, “શતપથ
બ્રાહ્મણ”ના રચનારાએ હીંદી એકવચી જાવના
સેવી હતી, ને યુધિષ્ઠિરે તે મિદ કરી હતી,
એમને એ પણ રમરણુમા આવત, કે મદાપચ
નંદે, ચંદ્રમુખ ગૌર્, ને દેવધિય અચોકે
હીંદમાં મુપચિત રાજકીય અને સાસકારિક
એક સાધ્યું હતું. એમને જજુન કે અખીય

જારત વાંચા જુદ ધર્મે ધર્મિક એક્ય અને
અદ્યુમ, સમુદ્યુમ, ને થીદને રાજકીય
એક્ય દિદ કરતામા મજના મેવરી હતી.
મખ્યાકાલન વિષયે જતા, અચાન રાજ્ય
કાવો જતા અંગ્રેજીને વિનમ્ન કરવાની
રાજ્યનીતિ જતા, અને દેશમા અંગ્રેજ ભાપાના
પ્રચારની રાજચાન માન નામનીય થયા
છતા આપણ મરુદનિધારમએ સદીએને
નરીએ થયા, આચાર ને વિચારમા તેમજ
સમાજને વાતામા એા એકાવના મથદાલી
છે, કે નિબળપાત દુષ્ટિએ જતા આખા જારત
વર્ષમા એકજ નરકન માનુષાસ, એકજ
મરુદનિ, એકજ ભુતકાન એકજ ઉભાહ ને
એકજ ભાવના એા અનેક અરોની બનેથી
રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પગડાથી ચાપી આવે
છે અને ને તેનુ વિરમજુ થકુ હોય તો
માન પાદરીએએ સ્થાપેરી કેળવણીએ ઉપ-
વચેલા અમથીય. આ અમ હજુ મુખાળની
શારદાલીમા ચાલુ છે એ સર ચીમનલાલનું
ભાવ્યુ દેખારી જ્યારે છે, પણ આ અમમાંથી
જોએ અશે મુક્ત થયેના એમા પુરાન જોતન
જનોના માપર આ ભાવ્યુની વી અસર
થન હજો ન તપસીગુ તો શારદાપીકનું
ગૌરવ વધજો તો નરીય

પણ સર ચીમનલાલ કહે છે કે દખણ
ને ગુજરાતમા આવતા સાહિત્યકારો છે, તે
અંગ્રેજ કેળવણીને પરિણામેજ પચાસ વર્ષની
કેલણી પછી આવતા મળવાગાંધ્યા સાહિત્ય-
કારોની મળ્યુનીથી એ કેળવણીનું સાહિત્ય કેમ
પુરવાર લઈ શકતુ હશે, એ એમને સમજાવું
નહીં જો દય વર્ષ માનમાપ દારા શિક્ષણ
અપાય તો આથી પાચ ગણા નામ સર
ચીમનલાલ દહ શક એમ અમને ખાતી છે.

જાનુદુહ લાકડી

પણ આરી દનીરો સરકારી શારદાપીકના
અખણ કરે એમા નવ ઇ જોતુ નથી. અંગ્રેજજ

સંસ્કૃત ને સમલ જાતો છે, અંગ્રેજી શીખ-
સાથીજ આપણે માણસાઇ મેળવી શકીશું,
એની નજીબ અસરથીજ આપણે આપણી
રાષ્ટ્રીય ને સારકારિક અસ્મિતા સાધી શક્યા
નથી; અને એ અંગ્રેજી નજીબ લોકોની
નજીબ હતું અદ્યથાથી થી ખીમ જીનામવા
પ્રદેશમાં એવા પ્રયોગો થયા હતા. આયર્લેન્ડમાં
પણ અંગ્રેજી દાખલ થયું હતું અને એલીક
ભાષાનો અસ્ત થયો હતો. એ વીશે લખતાં
એક વિદ્વાન જણાવે છે કે:

“આયર્લેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડ એકતંત્ર થયું
ત્યાંસુધી, દમનીતિનો દોર છતાં એલીક
ભાષામાં રાષ્ટ્રીય જુસ્સાના અગત્યના અંશો
સચવાઈ રહ્યા હતા. યોદ્ધાઓ અને મુલકોનાં
પશોગાન, વિદેશીઓ સાથેના જેલ લોકોના
લાંબા વિગ્રહોની કથાઓ, પ્રેમી હૃદયોના
નીસાસા અને લકોનો ઉગ્રાભિમાન, પ્રશંસા
અને વ્યંગ્ય ભરેલું મંત્રનું સમગ્ર સાહિત્ય
અને લોકગીતો દેશી જાનમાં જળવાઈ
રહ્યાં હતાં.

“એકાદ અમેઘ દુર્ગની દીવાલો પેડે
તેણે રાષ્ટ્રીય સંસ્કારોને અધમતા અને દાન-
તામાં સરતાં અટકાવ્યાં. આખા આયર્લેન્ડમાં
સૌ કાંઈ આયરીશ ભાષા સમજતું અને પોણા
ભાગની વસ્તીની તો એ પરગણુ ભાષા હતી.
રાજ્યવહીવટના એકતંત્રનું એ સહજ પરિ-
ણામ નહોતું કે આનો વિનાશ થાય, પણ
એક્ટ એક યુનીયનની કેટલીક કલમોથી એ
પરિણામ આવ્યું. અંગ્રેજ સરકારે વ્યવહાર
કેળવણીની વિશાળ પદ્ધતિ વડે આયર્લેન્ડની
વસતીને “મુદારવા” નો તિથ્ય કપો. ઇ. સ.
૧૮૩૧ માં “રાષ્ટ્રીય” ચિંતણુપદ્ધતિનો
અમલ થયો, અને સૈકાને અંતે તેનો હેતુ સિદ્ધ
થયો. તેણે આયર્લેન્ડને પોતાની સમજતા અને
સંસ્કૃતિમાંથી ખજ કપું આ પદ્ધતિ ધનનારાઓ

અને તેનો અમલ કરનારાઓ શુદ્ધ બુદ્ધિ-
વાળા અને શુભ નિષ્ઠાવાળા હતા. તેઓને
ખાતરી હતી કે તેઓ આપ્તીથી દૂર કરી
હિત સાધતા હતા. અજ્ઞાનને તેઓ જંગમી.
તેમજ તિરસ્કારને પાત્ર માનતા હતા; અને
અંગ્રેજ ભાષામાં લખતાં, વાંચતાં અને બોલતાં
ન આવડે એનું જ નામ અજ્ઞાન; બીજું શું?—”

“નીશાળમાં છોકરાઓ લખતાં અંગ્રેજી
ભાષામાં, અને ઘરમાં તથા શેરીમાં ચલણુ
હતું આયરીશ ભાષાનું. આયરીશ ધીતેહાસ
વીસરાયો; નીશાળના ગ્રંથોમાં રજેને લોકોનાં
મન વીરે. તેથી રાષ્ટ્રીય અને દેશાભિમાની
લાગણીઓ સ્થાન ન પામે એની ખાસ કાળજી
રાખવામાં આવી; અને “બ્રીટીશ” બની રહેવાનો
હકક અને બ્રીટીશ થવામાં જ મોટાઈ છે
એમ માનવાનો ધર્મ શીખવવામાં આવ્યો.

“આ પદ્ધતિ કુલ કેમ રખાઈ તે નવાઈ
જેવું છે. પણ જ્ઞાનની લાંચ મળવાની લાલચનું
જર બહુ હોય છે; અને આ બાબતમાં એ
લાંચ લેવાથી શું પરિણામ આવશે, તેની કાંઈ
ખબર નહોતી. આ જ્ઞાનની કુચી અંગ્રેજી
લખતરમાંજ હતી. અને અંગ્રેજીમાં
શીખતાં ‘પ્રગતિ’ની ભાષાએ સંસ્કારની
ભાષાને કચડી નાંખી. ચાર્લ્ડબીશપ એકહેમ
જેવા કેટલાક દીર્ઘદષ્ટિવાળા આયરીશોએ એ
ઝોક જોયો, અને તે મુદારવા પ્રયત્નો આદર્યા;
પણ સામાન્યજનો તો આયરીશ ભાષાનો અંત
આવ્યો ત્યાં સુધી એ વિનાશક ઝોક જોઈ શક્યા
નહીં. રાજકીય ગ્વાધીનતા અને રાજકીય અને
સામાજિક સમતાના યત્નમાં લોકોની શક્તિ
અને લક્ષ્ય શેકાયાં હતાં, અને રાજકીય
શુદ્ધ અંગ્રેજી નજીબનારાઓ કરી શકતા.
કમેરના પરમણુ તરફથી એકાનેમ ચુંટાયો
અને આયરીશ ભાષાના સંસ્કારને સખત
કટક લાગ્યો; તેણે શુભામગીરીની અધમતામાં,

પાણિએની બાળા શીવાય ખીજી બાળામાં મોવવાની ના પાડી.”

આપણે ત્યાં પણ ઇતિહાસકાર શું આવું કેક ન લખે!

માનુભાવાનો હીમાયત

સ્વભાવાની હીમાયતને હવે ધણું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પકડવાની જરૂર છે. અને એ સ્વરૂપનાં લક્ષણો અમને નીચે પ્રમાણે લાગે છે. મુખ્ય સવાલ તો એ છે કે સ્વભાવાના ને અંગ્રેજીના મળીને અભ્યાસક્રમના ચોદ વર્ષો થાય છે,

તેને ખરેખર આઠ કે દસ વર્ષનો એકજ અભ્યાસક્રમ રાખવો જોઈએ, કે જેમા સ્વભાવા વાદન હોય અને કોલેજના વર્ષોમાં બંને હાલ ફેળવણીનું વાદન અંગ્રેજી રહે, પણ સ્વભાવા ફરજિયાત સહભાવા થવી જોઈએ.

આ માગણીઓ અમને સર્વ સ્તરીકાર્ય લાગે છે. અને સ્વભાવાના હીમાયતીઓ જો તેમની અભવજ એકાદ કરશે, તો જરૂર ફેરફાર મળ્યા વીના રહેશે નહીં. પછી આગળ પ્રગતિ કરવી એ માત્ર સમયનોજ સવાલ રહેશે.

ખાસ અગત્યનું

“ગુજરાત”ના ગ્રાહકોને

ખાસ અગત્યની સૂચના કરવામા આવે છે આ કે રચાનિક, બહારમામના તેમજ રેશાવરના ગ્રાહકોને જે નવ્યા નંબર વિભાગવાર આપવામાં આવ્યા છે તેનો પત્રવહેવારમા તેમજ સઘળી રખર તપાસમા ઉપયોગ કરવા સુક્રુ નહીં

હોયજ સીટ, મુખાઈ નં ૬.

વ્યવસ્થાપક, “ગુજરાત.”

ધી મોટર એકવીપમેંટ કંપની

લેમ્બીન રોડ ચાપાટી પોસ્ટ ગોંદીસ સામે

મોટરને લખતો સામાન વેચનારા

ગુડરીયનાં નકકર ટાયર

અમારે ત્યાં વેચાય છે તથા ખાસ અનુભવાને હાથે અમારા હાઈકોલીક પ્રેસમાં દબાવી આપવામાં આવે છે.

આ “ગુજરાત” પત્ર ધી સાહિત્ય પ્રાસક કંપની મદે પ્રેસબદન દીનાનાથ અમલખે ૭૫૭રે હીંક ફેબ્રુરીક પ્રેસમા નં ૭૭૭, હોયજ સીટ, કાં, મુખાઈ મળે આવું અને નં ૭૭૭, મિલક ફેબ્રુરીક આવેલી ધી સાહિત્ય પ્રાસક કંપની તારૂથી વિજયવાય મળામુસાથે પ્રેસ ૭૭૭.

દીવાળી

દેવે પાસે આવી

તે

શુભ દાંડણા પર

દોરત આશનાવો કે રેનેડી સંબંધીએને
બેટ આપવાને

અથવા

ભુખ્યા ભૂદેવોને

ધમકાનાદિ માર્ગે તૃપ્ત કરવા માટે

વિવિધ પ્રકારનાં

એલ્યુમીનીઅમનાં

વાંસણો

જોઈએ ત્યારે બીજે ક્યાંય જતાં પહેલાં
આ રથને અવરથ તપાસ કરજો:—

શુભાસઅલી

અળદુલ રસુલ

લહેરી બીદીય, નળખળા પાસે,

મેંદુર-રોડ, મુંબાઈ.

હું કોણ છું?

વહાલા ભાઈઓ—હિંદુસ્તાનમાં
કાંઈ પણ મનુષ્ય એવો નહીં હોય કે
જેએએ મારું નામ નહીં સાંભળ્યું હોય
હું નીરાશીઓના આશા પુરું છું. નીર્જાને
સમજાવનાર છું, નામરદને જવાબરદ
બનાવું છું. વૃદ્ધને જુવાન બનાવું છું,
મુઠ્ઠાની સાથે હોડ કરી સુતારા લોકોને
ફરીથી નવી જુવાની આપું છું,
અજ્ઞાનથી ખરેખર બતાવેલ ધંરને ફરીથી
આગાહ બનાવું છું, પૌષ્ટિક છું, સ્તંભક
છું, શક્તિવર્ધક છું, તેમજ વીર્ય સંબંધી
મર્વ દેખાને—(જેવા કે, નપુંસકતા, સ્વ-
પ્રદાપ, વગેરે વગેરે.) માટે જન્મ સન્ન
છું, કમળેરીને મુળમાંથી કઢાવી નાખું
છું. મારી એજન્સી લેનારાઓને
હરહંમેશ આનંદ અને સુખ આપું છું.
બીન રાજગારીનો રાજગાર છું. માત્ર
શ. ૧-૧-૦૦ થી જરવાથી (ટપાલ
ખરચ ગુલાં) ધર બેઠાં આપતી સેવામાં
હાજર યજ્ઞ. એટલા માટે લોકોની
નજરમાં કમ ખરચવાલા નરીન
હું. બસ હું એજ આપનો સાચો
અને શુભ ચિંતક મીત્ર. “ગોપાલ
રચાવન” છું કે જેને મારે આંજની
કમળેરી ફનીયા પોતાના સંકટો લાચો.
ફેસાથી મારી રાહ લુએ છે.

મજબુત રક્ષાણ:—

ગોપાળ ઔષધાલય

દરીઆમહેલ, કાલગહેલી—મુંબાઈ

નામ દીપ્તમાલિકા

[સુશીલ]